

Սիրելի եղբորս՝ Լևոն Վարդանի անմեռ վաստակին

*Մարի Պեհենիլեան
2002, Թորոնթո*

*Բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեցին՝
ԿԱՐՕ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆԸ և ԳՈՐԻԳԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԸ*

Վ 301

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐՎԱՆ, Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական
Կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-ի դար, Ա-ի: Հրատարակութեան
պատրաստեցին Կարօ Արրահամեանը և Գորգէն Գասպարեանը:
Եր: ԳԱԹ, 2004, 560 էջ:

Գիրքն ամփոփում է սփիւղջահայ անուանի գրող, գրադատ,
մանկավարժ և պատմաբան Լեւոն Վարդանի ուսումնասիրու-
թիւն-բառարանի առաջին հատորը (Ա-ի) Օսմանեան և Պարսկա-
կան Կայսրութիւններում 15-20-րդ դարերում տարածուած հարկե-
րի և տուրքերի մասին:

Վ $\frac{4602030000}{841(01)-2004}$ 2004 թ.

ԳՄԳ 63.3g2

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Լեւոն Վարդանի պատմագիտական ժառանգութեան մէջ, իր տարողութեամբ յատուկ տեղ կը գրաւէ «Խարկեր»-ու այս բառարանը, ուր ան լուսարձակի տակ կ'առնէ տնտեսական գործօնը՝ ԺԵ-ի դարերուն արեւմտահայութեան առօրեային եւ վասն շրջապատող ժողովուրդներու փոխարաբերութեանց մէջ: Յաճախ, ընդարձակ բառաօդուածներով, Լեւոն Վարդան, կը ներկայացնէ եւ կը վերլուծէ մի քանի հարիւր անուն տուրք հիմնուելով առաւելաբար Օսմանեան հարկային կանոնագրութիւններու վրայ, որոնց հանդիպած է իր հետազօտութեանց ընթացքին: Տուրքեր, որոնք կուգորդուած իշխանութիւններու կամայականութեան, անտանելի կը դարձնէին իր հող հայրենիին վրայ ապրող ու շնչող հայ գիւղացիին կենցաղը:

Այս գործը պիտի ըլլար պակոււմը «Հայկական Տասնհինգ»-ի հետազօտութեան նուիրուած իր հրատարակուած եւ հրատարակելի ուսումնասիրութիւններու շարքին. ի՛ր շարքին, եւ որով գուցէ, հայ պատմաբանի իր պարտքը հատուցած պիտի համարէր ան, իրեն եւ իր ժողովուրդին հանդէպ:

«Երբ աւարտեմ, այս գործս Հայաստան կը տանիմ» իր բանաւոր սրբազան կտակին առ ի գործադրութիւն, այս գործին Ա. մասին տպագրութիւնը կը կատարուի Երեւան, Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին հրատարակչական բաժնէն, ազնիւ մեկենասութեամբը Լեւոն Վարդանի Թորոնթօյաբնակ նորոգ հանգուցեալ քրոջ՝ *Տիկ. Մարի Պեհեսնիլեանի*:

Իմ խորին շնորհակալութիւնս կը յարնեմ, թանգարանի տնօրէնութեան, նաեւ այս հատորի կոյզ խմբագիրներուն իրենց խղճամիտ ու համբերատար գործակցութեան համար:

ՎԵՀԱՆ (ԼԵԻՈՆ ՎԱՐԳԱՆ) ՊԵՏԻՐԵԱՆ

ԽՄԲԱԳԻՐԻՆ ԿՈՂՄԷ

Լեւոն Վարդանի պատմագրական անաչառութիւնը եւ լրջութիւնը ոչ միայն յարգանքի արժանի են, այլ նաեւ օրինակելի, երբ ա՛ն, գիտական մեթոտականութեամբ եւ պաղարիւնութեամբ պեղեց պատմութեան շերտերը եւ շրջանները: Իր պատմագրութիւնը չսահմանափակուեցաւ միայն ճշմարտութեան բացայայտութեամբ, այլ նաեւ՝ գիտակից մերժումովը կաղապարուած տեսութիւններու եւ ընդունուած մեկնաբանութիւններու: Գիտական մօտեցումին ընդելուզեց մարդկայինը, բացատրելու համար քաղաքականութեան զինուորական եւ տնտեսական ուժի վրայ հիմնուած իշխանութիւնը, ինչպէս նաեւ ցեղային, կրօնական թէ հատուածական անհանդուրժողականութեան եւ նեղմտութեան նուրբ եւ խրթին հաւասարակշռութիւնը: Ընթերցողը պիտի նկատէ թէ Լեւոն Վարդան յանուն ճշմարտութեան, խղճամիտօրէն բնութագրած է իշխողի եւ իշխուողի, «հաւատացեալ»-ի եւ «անհաւատ»-ի, շահագործողի եւ շահագործուողի տնտեսական յարաբերութիւնները, քան թէ որդեգրած կաղապարուած Հայ-Թուրք, Հայ-Պարսիկ եւ Հայ-Քիւրտ ազգամիջեան փոխյարաբերութիւններու դիտանկիւնը: Պարզապէս, կարելի չէ չյուզուիլ ի տես Հայ տնտեսագիտական պատմագրութեան հանրագիտարանային մնայուն արժէք ներկայացնող այս ուսումնասիրութեան անաւարտ փճակին:

Լեւոն Վարդան ժամանակ չունեցաւ *Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու Մէջ*, *Տե-ի Դար* խորագրեալ մնայուն արժէք ներկայացնող աշխատասիրութիւնը ամբողջացնելու: Ան առիթը ունեցաւ կազմելու ներկայ Ա. հատորը, առանց սակայն վերանայելու եւ վերատեսութեան ենթարկելու հնարարութիւնը ունենալու: Երեք տասնամեակներ տնարար լրացումներ կատարեց, ձեռքը անցած նոր աղբիւրներու եւ տուեալներու ընձեռած հնարարութիւններով: Լեւոն Վարդան, բարեբախտաբար, հրատարակութեան տուաւ սոյն գիրքի նախաբանը եւ նաեւ

մի քանի հարկային տարազներու խմբագրում և տարբերակները*:

Հարկերու բառարանին, հեղինակին իսկ կողմէ կազմուած Ա. մասը հրատարակութեան կը տրուի, խմբագրական նուագազոյն միջամտութեամբ: Յարգելով հանդերձ Լեւոն Վարդանի բծախընդիր գիտական աշխատանքը, որոշ փոփոխութիւններ կատարուեցան օսմաներէն-թրքերէն եւ արաբերէն հնչիւնարանական տարբերութիւններու մէջ, եւ փորձուեցաւ որոշակի միօրինակութիւն մը ներմուծել: Նմանապէս նկատի առնուեցան Պալքանեան թերակղզիի տեղանուններու, Օսմանեան տիրապետութեան ընթացքին եւ անկէ ետք զգեցած փոփոխութիւնները: Նմանապէս ամբողջական ստուգումի ենթարկուեցաւ մատենագիտական բաժինը: Գուցէ միակ փոփոխութիւնը, «հակառակ հեղինակի փափաքին», որ կատարուեցաւ, հարկային տարազներու փակագիծերու մէջ տրուած արաբատու գրատուներուն՝ լատինատու թրքերէնով տրուիլն է: Նաեւ նկատի ունենալով հայ ընթերցողին «օտարութիւնը» աշխարհագրական այդ վայրին հետ, յաւելուածական բաժինով մը տրուեցաւ, Պալքանեան թերակղզիի տեղանունները ճշդող քարտէս մը:

Ի յարգանս Լեւոն Վարդանի վաստակին, ու նաեւ այս աշխատանքի ընձեռած կարեւորութեան եւ անժամանցելիութեան, ծրագրուած է հարկային բառարանի երկրորդ հատորին հրատարակութիւնը: Այս գործը կորուստէ փրկելու եւ հայ գիտական աշխարհը հարստացնելու համար կրկին նուագազոյն միջամտութեամբ պիտի խմբագրուին հեղինակին սեւագրութիւնները եւ յաճախ դժուարընթեռնելի նօթագրութիւնները:

ԿԱՐՕ ԱՐԲԱՀԱՄԵՆՆ

* Տե՛ս Լեւոն Վարդան, «Օսմանեան Քանի Մի Հարկեր Ըստ Կանոնագրութիւնների», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հատոր Է., 1979, էջ 57-83: «Հարկերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ», Հիւսիսեան Հարագիտական Հանդէս, Գիրք Ա., 1993, էջ 181-204:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԷ

Ե. Չարեմցի անուն գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը իր հրատարակչական գործունէութիւնը ծաւալելիս ի սկզբանէ համագործակցուելու է Հայ Ափիուքի մի շարք գործիչների հետ: Այդ համագործակցութիւնը չի աւանմանափակուում սուկ գրքերի հովանաւորութեամբ, պատուիրատու-կատարող յարաբերութեամբ, այլ յաճախ վերածում է ստեղծագործական յուրք առնչութիւնների: Այսպէս, օրինակ, Թանգարանի բազմահարուստ արխիւային նիւթերի հիման վրայ, ամերիկաբնակ մեր հայրենակից Յարութիւն Մէրէրեանի աշխատասիրութեամբ Թանգարանի հրատարակչութիւնը յոյս է դնում այն Միջայէլ Կիւրճեանի «Մարտիկ աղա» նշանատր վէպի ամբողջական բնագիրը եւ նոյնի «Ազգային ճեփն» անտիպ դրաման: Այդ համագործակցութեան մի նոր եւ վառ օրինակ է նաեւ սոյն հատորի հրատարակչութիւնը, որի հեղինակը Սփիւռքի մեր անուամի մտաւորականներից է՝ արծանայիշատակ Լեւոն Վարդանը, իսկ հրատարակութեան պատրաստողները՝ բէրութեամբ ուսումնասիրող Կարօ Արքահամեանը եւ Թանգարանի աշխատակից, բնագրագետ Գուրգէն Գասպարեանը: Այս համագործակցութիւնն էլ տուեց իր ցանկալի արդիւնքը, այն է՝ հանգուցեալ Լեւոն Վարդանի թողած բազմաթիւ անտիպ երկերից մէկի՝ «Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն Մէջ, ժե-ի դար», մեծարժէք աշխատութեան Ա հատորի օրինակելի տպագրութիւնը: Սա թէ՛ արծանի տուրք է բեղմնատր հեղինակի յիշատակին եւ թէ՛ լաւագոյն նուէր պատմագիտական-տնտեսագիտական ոլորտի հետազոտողներին...

Այս ամենը հրաշալի է, սակայն անչափ ցաւալի է այն փաստը, որ հեղինակը չհասցրեց տեսնել իր այս կարեւոր աշխատանքի տպագրութիւնը եւ այն է՝ Մայր Հայրենիքում, որտեղ ստաշին անգամ է առանձին գրքով հանդէս գալիս նա...

Մեր Թանգարանում պահուող գրականութեան միջոցով վաղուց ծանօթ էինք Լեւոն Վարդանի որոշ գործերի, որոնց մէջ է

նրա «Ժամանակագրություն հայկական տասնհինգի. 1915-1923» (Բելյուր, 1975) արժեքաւոր աշխատութիւնը: Ծանօթ էինք նաեւ նրա առաջին ստեղծագործութիւններից մէկին՝ «Գիրք Մենուասի» ինքնատիպ արձակ երկին (Բելյուր, 1959), որն, ի դէպ, նա իր ըն-
ծայակներով նուիրել է Վահրամ Ալազանին: Ծանօթ էինք «Հայ-
կազեան հայագիտական հանդէսում» տպագրած նրա բազում յօ-
դուածներին...

Աճմամբ եւ 1990-ականների սկզբին նամակագրական կապի մէջ էի նրա հետ «Հայկազեան հայագիտական հանդէսին» եւ «Հիւ-
սիսեան հայագիտական հանդէսին» թղթակցելու կապակցու-
թեամբ: Ասեմ, որ ինձ եւ հայրենի մի շարք այլ մտաորակացների համար շատ նպաստաւոր էր այդ ծանր տարիներին, մեզ համար
բաւական բարձր հոնորարով, մշտնա ճանդէսներին թղթակցելը, որի
եռանդուն կազմակերպիչներից էր յանգուցեալ Լեւոն Վար-
դանը: Իր դժուար ընթեռնելի (մեղմ ասած), բայց շատ սրտա-
պնդիչ նամակներից յետոյ, վերջապէս, 1995-ին նա իր յարգար-
ժան տիկնոջ հետ եկաւ Հայաստան եւ մեր թանգարան: Մենք
բախտ ունեցանք ի մօտոյ տաւել ամբողջական ծանօթութիւն
ունենալ այդ անհանգիստ, սրբատղ, անսպառ հետաքրքրութիւն-
ների տըր մարդու հետ: Հաճելի անակնկալ, որից յետոյ, շատ
չանցած, նա մեզ մատուցեց մէկ այլ, այս անգամ շատ ցուպի
անակնկալ, որ նրա անժամանակ մահն էր: Սակայն ոչ թէ միկիտա-
րանքի համար, այլ որպէս համոզմունք ենք ասում, որ Լեւոն Վար-
դանի նման մարդկանց կեանքը չի ասարտում ֆիզիկական գոյու-
թեան դադարով: Այն, ինչ ստեղծել է նա եւ յանձնել ընթերցողին
իր կենդանութեան օրօք եւ այն, ինչ պիտի յանձնուի ետմահու,
նրա հարատեւութեան գրասական են: Եւ այստեղ չպէտք է մոռա-
նալ նրա այրում՝ նոյնքան անհանգիստ եւ անձնուէր նկարագրի
տեղ վեճան Պետիրեանին, որի շնորհիւ Թանգարանը ստացաւ
սոյն աշխատութեան ձեռագրերը եւ որի անմիջական ջանքերով
կազմակերպուեց նաեւ գրքի հրատարակութիւնը:

Յուսանք, որ մօտ ապագայում մեր թանգարանում իր վերջնա-
կան հանգրուանը եւ արժանի տեղը կորաւի նաեւ երախտաշատ
Լեւոն Վարդանի հարուստ արխիւր:

*ՀԵՆՐԻԿ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ
Թանգարանի տնօրէն, բանասիրութեան դոկտոր*

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ

Լեւոն Վարդան-Պետիրեան մասնագիտական իր ուսումը
ստացաւ Պլյուրոսի Ամերիկեան Համալսարանի պատմութեան եւ
հնագիտութեան վարժարանին մէջ: 1962ին ստացաւ մագիստրոս
արեւետներու վկայականը, յաջողութեամբ պաշտպանելով *The
Republic Of Armenia* ատարածաը:

Լեւոն Վարդան ամէն բանէ առաջ ծանօթ էր իբրեւ մանկա-
վարժ ու սիրում ուսուցիչ: Ջարմանք պատճառող եւ հեղքու վազ-
քով ան միաժամանակ դասաւանդեց քաղաքիս երկրորդա-
կան վարժարաններ եւ համալսարաններ ներս: Հայկական թէ
տեղական զանազան վարժարաններն մէջ դասաւանդեց աշ-
խարհագրութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, հայոց պատմութիւն եւ
անգլերէն լեզու:

Լեւոն Վարդանի՝ Հայկազեան Համալսարանէ ներս մօտ 30
տարուան կեցութիւնը չպայմանաւորուեցաւ բարձր կրթութեան
այս հաստատութեան մէջ պատմագիտական, գրականագիտա-
կան թէ համաշխարհային մշակոյթի նիւթերու դասաւանդումով,
այլ նաեւ աշխոյժ մասնակցութեամբը, նոյն համալսարանին
դասինեպակը նկատուող *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի*
խմբագրական աշխատանքներուն, Դոկտ. Հ. Անդրանիկ Վրդ.
Կրանեանի կողմին: Մնաց, մինչեւ իր մահը հրատարակուած վեր-
ջին եօթը հատորներու խմբագրական կազմի անցան եւ բազմաթիւ
գրախօսական թէ մահագրական էջերու աղբյուրն ան տուաւ 14
պատմագիտական յօդուած, 521 էջի ծաւալով:

Հայկազեան Համալսարանէ ներս Լեւոն Վարդան հայերէն թէ
անգլերէն լեզուներով դասաւանդեց համաշխարհային մշակոյթի
եւ գրական նիւթերու գրգռելու հետեւեալ պատմաբանասիրական
նիւթերը.

- Հայ ժողովուրդի պատմություն.
- Հայ ժողովուրդի և Հայ մշակույթի պատմություն.
- Հայ գրականության պատմություն.
- Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ.
- Հայկական սփիւռքի պատմություն.
- Հայկական հարցը արեւելեան հարցի և Հայ յեղափոխական

շարժումներու լոյսին տակ:

Լեւոն Վարդանի անձին ու վաստակին ծանօթ եղողներ անտարակոյս պիտի վկայեն անոր գիտական բժախօղորդ աշխատանքներէն և զարմանք պատճառով մեքոտակաւորեան: Իբր անյագ ընթերցող, ան իրա մարմնացումն էր «գրադարանի մօտ» կոչեցեալ տիպարին. տեսարար և ընդհիշտ կը ստուգէր և կը հետեւէր թէ մոր լոյս տեսած հրատարակութիւններուն, և թէ համալսարաններու գրադարաններու և օրասրբերու խմբագրատուննէր «մոր ստացում» հրատարակութիւնները: Այսօր, պարզ ակնարկ մը իր բազմաթիւ աշխատասիրութիւններու ժամանակագրական թաւալումին, բաւարար է ապացուցելու իր աշխատանքը տեսարար յաւելող, լրացնող և այժմեականացնող գիտաշխատողին անփոփոխ մեքոտակաւորեան:

Նախքան պատմագիտական առանձին հատորով հրատարակ գալը, Լեւոն Վարդան ծաւալուն յօդուածներով և յօդուածաշարերով աշխատակցեցաւ *Շիրակ* ամսաթերթին, *Ջանաւորին*, *Սփիւռք* շաբաթաթերթին և *Զարթոնք* օրաթերթին. և ստորագրեց մանա «Յեղասպանութիւն. ծրագրումն և մախապատրաստութիւնը» և «Կարինի և շրջակայքի տեղահանութիւնն և ջարդերը» խորագրեալ ուսումնասիրութիւնները, Գեղոսաձ Անարունեանի *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի* (Պէլլոյր, 1965) կորոզային հատորին:

1970ին լոյս տեսաւ Լեւոն Վարդանի պատմագիտական առաջին գիրքը: Հատորը *Հայկական Տասնհինգը և հայերու լքեալ գոյքերը*, վերամշակուած և ընդլայնուած մէկ տարբերակն էր նախապէս *Շիրակ* ամսագրի մէջ լոյս տեսած նոյն խորագրով յօդուածաշարին: Նոյն տարին, ան աշխատակցեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* Ա. հատորին և կամեմատը հեքրակամութեամբ ստորագրեց ուշագրաւ պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ:

1975ին, ճիշդ յիշանանեան պատերազմի սկիզբին, Լեւոն Վարդան հրատարակ րեքաւ յաջորդական երկու հատորներ. *Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի. 1915-1923* և *Թող Թուրքը Խօսի*: Մինչև իր մահը 1997ին, *Հայկական Տասնհինգի* «սիրահար» մասնագէտը նկատուող պատմագէտը, այս գոյգ հրատարակութիւններով կը մշէր յատկանշական և հետաքրքրական անկիւնադարձ մը: Ան, այլևս տարբեր ուղղութիւն մը կուտար իր ցարդ կատարած պատմագիտական ուսումնասիրութիւններուն, և «պաշտօնապէս» կ'անցնէր «ցանկապատին» միւս կողմը, և յամառութեամբ կը սկէտ փնտնել... թրքական աղբիւրներ:

Լեւոն Վարդան պատմաբանը շատ լաւ կարելի պիտի չըլլար *Հայկական Տասնհինգի* պատմութիւնը ամբողջական կերպով գրանցել, առանց Օսմանեան և Թրքական աղբիւրներու մատչումին. և մասնաւոր առանց ծանօթամալու կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող Հայ գեմգրամածին (յատկապէս մեծ քաղաքներէ դուրս ապրող ժողովուրդին) աւօրեային և մասնաւոր տնտեսական իրավիճակին: Լեւոն Վարդան հաւանաբար առաջին Հայ պատմաբանն էր որ իր ուսումնասիրութիւններուն կիզակէտը կը դարձնէր Հայոց Պատմութեան ուշ «ստատապետական» պատմաշքքամի տնտեսագիտական առանցք: Եթէ գուցէ ան առաջիններէն որ կ'ուսումնասիրէր Հայ-Օսմանցի կամ Հայ-Թուրք տնտեսական յարաբերութիւնները, ի տարբերութիւն և ի հակադրութիւն ցարդ ընդունուած և պատուուած քաղաքական և կրօնական պատումին և ներկայացման: Եթէ նկատի ունենանք թէ Օսմանեան Կայսրութեան պատմութեան ընկերային և տնտեսական մեկնաբանութեան նուիրուած երեք տարին մէկ գումարուող համաշխարհային գիտաժողովներուն առաջինը գումարուած է 1977ին, կարելի չէ չարգել Լեւոն Վարդանի պաշտաստութիւնը: Աւելին, զարմանալի մայիսածեմութեամբ մը, 1969ին մինչև 1976, ան Հայկազեան Համալսարանէ մերս պարբերաբար աւանդեց «Հայեր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ» դասախօսք, և ուր, շատ հետաքրքրալանօրէն, շեշտը դրուած էր Հայ ժողովուրդի աւօրեայ տնտեսական ապրելակերպին և յատկապէս Օսմանեան Կայսրութեան հարկային դրոյթեան: Այս դասախօսքը աւանդեց ամենայն լքութեամբ և գիտական անաչառութեամբ, և

նյոնը պահանջեց իր ուսանողներն: Եռչափելի օրինակ մը տարու համար կը մէջբերեն 5 Փետրուար 1974 թուակիր ամսավերջի քննութեան հարցարանը. «Պատասխանը հետեւեալներն որիտ երկուքին: Լաւ մտածէ, լաւ դատել և ապա ընտրել հարցումները. եղի՞ր ճիշտ եւ մի **գառաձիք**. եղի՞ր ամբողջական. հոգ տար նաև Հայերէնիդ. աշխատել որ ձեռագիրդ ալ ըլլայ ըմբռնելի, յարգել Հայերէնի կէտադրական նշանները: Հարցում. Տուր մանրամասն մէկ պատկերը Հայութեան իրաւական, տնտեսական եւ իրական կեանքին ժԹ. դարու Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ տասնց մտնալու այդ կեանքին տուն տուող պատճառները»: Հարցարանին միւս հարցումները զանց կ'առնեն. տեսողութիւն 2 ժամ:

«Ցանկապատ»ին միւս կողմը անցած Լեւոն Վարդան պատմաբանը, օգտագործելով իր Արարելեւի ու Թրքերէնի գիտութիւնը, ճանչցաւ ոչ մէկ սահմանափակում: Առանց նախապաշարումի մտայն Լեւերիկեան համալսարանի Դա՛վիթ (և ուր գիշեր մըն ալ «քամտարկութեցաւ» ժամանակի հասկացողութիւնը կորսնցնելուն պատճառով), Հայկազեան համալսարանի Հայկական, Յիսուսեան Հայերու համալսարանի Արեւելեան, Գերման Արեւելագետներու Հիմնարկի եւ **Սփիւռք** ամսաթերթի եւ **Չարքօնք** օրաթերթի գրադարաններու քրքրելու գիրքերու հաւաքածոները: Յաճախ չգտաւ իր փնտռած աղբիւրները. եւ սակայն, շարունակեց փնտռել եւ հետապնդել: Ան փորձեց նաև հասնող Հայ Դատի պաշտպանները կեղղոնական գրադարանի եւ տեղեկատուական կեղղոնի մը անհրաժեշտութեան մասին: Դարափառ, ապալինեցաւ հասագիտ ճամբորդներու բարեացակամութեան, բառին իսկական առումովը «մուրաբոյլ» բարաբարաներ եւ գիրքեր: Չնոք բերած բառարաններու եւ բարեկամներու օգնութեամբ, եւ նաև անյազ ընթերցումով, ան ընտելացաւ գրական քրքրելեմին եւ օսմաներէնին: «Խենք» գաղափարը ունեցաւ առանձին գլուխ հանելու աշխատանք մը որ միայն կարելի էր հիմնարկի մը եւ կամ հաստատութեան մը հովանաւորութեամբ խմբային աշխատանքով: Եւ Ան յաջողեցաւ յետմահու իր սեղանին վրայ ձգել բազմաթիւ աւարտուն եւ իրատարակութեան պատրաստ պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ եւ թարգմանութիւններ:

Որքան որ իր ողբութեան, հոչակը տարածուած էր իրել ցամա-

սը պրպտող, Ան շղաղրեցաւ զարմացնել իր շրջապատի մարդիկը: Նոյնիսկ, իր մտերին գործակիցները եւ պաշտօնակիցները կը զարձանային թէ Ան ինչպէ՛ս դասատուի, ուսուցչի, խմբագրի, դասախօսի, վարչականի պաշտօններուն առընթեր ժամանակ կը գտնէր ստեղծագործական գրակամութեան, թարգմանութեան եւ պատմագրութեան տրամադրել: Հանելուկային իսկական կացութիւն մը, նկատի ունեցած իր բազմախառու եւ ձեռագիր ուսումնասիրութիւնները, հնչեակային թէ այլ ներշնչումները, տասնեակ մը խմբագրական սփրտ մաշցնող իրատարակումները, հարիրառոր էջերու հասնող թարգմանութիւնները եւ յօդուածները. եւ այս բոլորէն անկախ, յետմահու իր ետին ձգած տասնեակ մը իրատարակական պատրաստ անտիպ գրական ստեղծագործութիւնները, գրականագիտական թէ պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները եւ թարգմանութիւնները:

Լիբանանի պատերազմի բռնկումը, իր անդրադարձը կ'ունենար Լեւոն Վարդանի «բնականոն» կեանքին: Ապահովութեան պայմանները, եւ իր ուսուցած վարժարաններու տեղագրական տեղափոխութիւնը կը խանգարէին իր ուսուցչական ասպարէզը: Այսուամենայնի, առօրեայ ոմբակոծումներու «պարտադրանքով» իր տունը փակուող եւ մտող մարդն ալ չէր Ան: Գլուխը անցած ՀԵԸի **Ալեք Մամուկեան** Կեղղոնի Մշակութային յանձնախումբին, աշխոյժ ղեկավարութեամբ կ'ունենար Պէլլութահայ մշակութային կեանքէն ներս:

Տարբեր անձ մըն էր դասախօսական ամպլոնին վրայ. իսկ ալ աւելի տարբեր, մտերիմ գրոյցի ըմբացիցին: Բարեկամասէր եւ մարդասէր, ոչ մէկ կաղապար ընդունեց ինքզինքին եւ իր բարեկամներու համար: Ազատ մտածող էր ու նաև ողջմիտ, ընդունելու համար Նոյնիսկ իր կոչկակար բարեկամին քննադատութիւնները:

Այսուհանդերձ, Պէլլութի ահաւոր ու վտանգաւոր գիշերները լուսցուց, մեկուսացած իր աշխատանքանին առջեւ, շատ յաճախ մոմի յոյսին տակ. առանձնացաւ իր գիրքերուն եւ լուսապատճնամ աղբիւրներուն հետ. մտոցաւ պատերազմը, աշխարհը եւ ինքզինքը: Ան վերադարձած էր 16րդ, 17րդ, 18րդ, 19րդ դարու իր շատ սիրած **կամունամէ**ներուն, օսմանեան եւ պարսկական հրովար-

տակներուն, պատրիարքական *պէրաթ*ներուն, սուլթանական *Ֆէրման*ներուն, կալուածարողներուն եւ դաշնագիրներուն: Գիշերը կը լուսնար, եւ Ան տակալին Օսմաներէն բառի մը իմաստը կը փընտռէր բառարանի մը մէջ, եւ կամ տակալին կը փորձէր ստուգարանել Օսմանեան կամ Պարսկական հարկային տարագ մը, եւ կամ այլ կը հաշուէր հարկահանութեան դրամական միատրի մը համարժէքը:

Այդ օրերուն է որ ան ժամանակ «գտաւ» եւ գրեց իրեն առաջարկուած. *Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը Լիբանանի մէջ, 1930-1980* (անտիպ), *Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն, 1930-1980* (անտիպ), *Էջմիածնի Տիկնանց Համախմբում, 1959-1984* (Պէյրութ, 1984) խորագրեալ պատմագիտական մասնակի ուսումնասիրութիւնները, եւ նաեւ հայերէնի քարգմանեց Վէյսէլ Էրօլլուի *Ermeni Mezalimi* [Հայկական Խժոժութիւնները] քրքրէն գիրքը, որ ժամանակէ մը ի վեր եւ տակալին իրեն թերօժ կը հրատարակուի քաղաքիս *Նալիլի* երկշաբաթօրեային մէջ:

Կրկին, պատերազմի այդ օրերուն, Լևոն Վարդան խմբագրեց եւ հրատարակութեան պատրաստ վիճակի հասցուց *Հայկական Տասնինգի* վերապողներու վկայութիւնները եւ քազմաբիւ այլ ուսումնասիրութիւններ, որոնք այսօր կը սպասէն իրենց հրատարակչին եւ կամ այլ մեկեմասիւն: Հրատարակութեան պատրաստ պատմագիտական իր անտիպ ուսումնասիրութիւններէն կարելի է յիշել.

Դուռ կը ճանչնա՞ս բուրբ.

Հայաստանի ջարդերը.

Հայաստանի ջարդերը, 1895-1896.

Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 1800-1880.

Հայն ու հայութիւնը ըստ բուրբ պատմաբան Միմ Քեմալ Էօքէի.

Մենք եւ փաստագրումը Հայկական Տասնինգի.

Պատմական հետազոտութիւններ, փաստերն ու փաստաթուղթերը.

Ջարդերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 1808-1908.

Վերջին մոհիկաններէն ըմբը.

Եւ տակալին, պատերազմի բոլորիս ծանօթ այդ դիմեն օրերուն Լևոն Վարդան մերք գրեց իր *Օրագիր գրութիւն կրակի տակ*

խորագրեալ օրագրութեան մէջ, եւ մերք շարունակեց անբողջացնել կորողային տարողութիւններու հասնող բառարանը՝ Օսմանեան եւ Պարսկական տիրապետութեան շրջաններուն գանձուող եւ կամ վճարող բազմազան ու բազմատեսակ հարկերու: Հայկական Համալսարանի. «Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ» դասանիթի պատրաստութեան շրջանին իսկ ծրագրած եւ սկսած էր *Հարկերը Օսմանեան Եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մէջ, ԲԾ. - Ի. դարեր* խորագրին տակ խիտ շահեկան ուսումնասիրութեան մը, որ եթէ ւարտելու ժամանակը տրամադրուէր, պիտի ունենար 5 հատուկ ծաւալ: Ի տես այս բառարանի ձեռագիրներուն, անկարելի է չգարմանալ Լևոն Վարդանի սխրանքին, թէ ան ինչպէս համարձակութիւնը եւ խենթութիւնը ունեցաւ սկսելու աշխատանք մը, որ միայն ու միայն խմբական աշխատանքով կարելի է գոյլս հանել: Եւսման համակ համալսարաններու եւ հանրագիտարաններու խմբային խմբագրական թէ այլ աշխատանքներու: Հարկային բառարանին յարգանք պարտադրող մատենագիտական քաժմէն իրագլխ կը դատմանք թէ Լևոն Վարդան ձեռք անցուցած է 19րդ դարու հայ պարբերական մատուլը, հայրենի պատմաբաններու ուսումնասիրութիւնները, հայ ակամատոր գործիչներու եւ հոգևորականներու յուշերը, օսմանեան թէ պարսկական տիրապետութեան շրջանին գրչագրուած ձեռագիրներուն յիշատակարանները, Հայաստան այցելող ճանապարհորդներու օրագրութիւնները, Հայաստանի մասին քրքական եւ օտար աղբիւրներ եւ հարիւրաւոր մասնագիտական յօդուածներ: Եւ ո՞վ գիտէ միութեան ինչ գոհողութիւնով ան ձեռք քրաւալ այսօր իր գրադարանի գարդը հանդիսացող եւ հարկային այս բառարանին համար անհրաժեշտ տասնեակներով հայերէն, արաբերէն, քրքրէն, օսմաներէն, պարսկերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, իտալերէն եւ այլ բառարաններ, եւ նաեւ հարիւրաւոր էջերով լուսապատճեններ համալսարաններու եւ ինձնարկներու հաւաքածոներու լայնափող բառարաններէն եւ հանրագիտարաններէն:

Անկախ այս բոլորէն, *Հայկական Հայագիտական Հանդէս*ին աղբրեր ան տակալին ժամանակ գտաւ պատմաբանասիրական յօդուածներով աշխատակցելու, *Հասկ Հայագիտական Տարբ-*

գիրքին, Հիստեան Հայագիտական Հանդէսին, Բազմալէսին, Երրակ ամսագիրին, Ջանաւերին, Սփիւրջ շաբաթօրեային եւ Չարթօճ օրաթերթին, եւ անշուշտ, գրագիտի իր անհաշի չափածոյ թէ արձակ գրական ստեղծագործումներուն եւ գրականագիտական յօդուածներուն:

Իր բարեկամներէն ոչ մէկը գիտցաւ թէ ան էր «պաշտօնապէս» հանգստեան կոչուեցաւ: Եր օր մըն ալ Պէյրութահայ մամուլին մէջ լոյս տեսած գոյգ յօդուածներ գաղութին յիշեցուցին թէ պէտք էր նշել Լեւոն Վարդանի 70-ամեակը: Երրակ գրական ամսագրի կազմակերպած մեծաթանքի հանդիսութեան, մեծաթեալը հայարտօրէն ինքզինք կը նմանցներ պտղատու ծառի մը, եւ այդպիսին, յաճախ քարկոծուող մը: Հանդիսութենէն հագի տարի մը ետք, կը տապալէր ծառը, յետ անողոր հիւանդութեան:

Հիանդութեան սկզբնական շրջանին, հակառակ ակներե տառապանքին, նոյն շէնշող մարդն էր. սակայն կը հետաքրքրուէր բրբալական աղբիւրագիտութեամբ, եւ սակայն յաւելեալ ճիգ մը կը վատնէր առանձնաճալու իր ամառաբա գործերուն եւ ձեռագիրներուն հետ: Դակատագրին վճռած այդ օրերուն Այնթապցի իր հարազատ բարեկամներէն՝ Կարպիս Նազարեան եւ մայքսն ալ իր հիւանդութեան յայտնուիլը՝ Արմէն Յարութիւնեան, ազնի գաղափարը ունեցան մեկենասելու պատճառակաւ իր անտիպ երկու ուսումնասիրութիւններու հրատարակումը: 1997ին եւ 1998ին յաջորդաբար լոյս տեսան Հայկական Տասնհինգ թուրք մատենագիտութեան եւ մամուլին մէջ եւ Մենք եւ արեւմտահայութիւնը արձատեական յարաբերութիւններու ճամբուն վրայ հատորները: Եր դժբախտաբար Լեւոն Վարդան կարեկիրիսինը չունեցաւ առաջին հատորի փորձերը սրբագրելու, հագի կոցալ իր դողող ձեռագրով մակագրել, իսկ երկրորդ հատորը տեսնելու թախտը չունեցաւ...

Հայկական Տասնհինգ թուրք մատենագիտութեան եւ մամուլին մէջ եւ մենք հատորի հրատարակային ծանօթագրում կատարուեցաւ իր մահուցէ մի քանի օրեր առաջ, գրեթէ գրագիտաբար ՀԵՆԻ Մշակութային Մարմնի եւ Լիբանանահայ Գրական Երջանակի կողմէ: Հատորին հանգամանաւոր վերլուծումը կատարուեցաւ Մերր Գասպար Տէրտըրեանի կողմէ, նոյն այս ամպիոնէն, 7 Դեկտեմբեր 1997ի երկուշեան:

Արեւմտահայութիւնը տնտեսական յարաբերութիւններու ճամբուն վրայ հատորը զեռ կը սպասէ վերլուծուելու իր մասնագէտին կողմէ: Հատորը՝ զգալի յանդիմանելով ամբողջացած տարբերակն է 1977ին Չարթօճ օրաթերթի մէջ լոյս տեսած «Արեւմտահայութիւնը տնտեսական յարաբերութիւններու ճամբուն» խորագրեալ յօդուածաշարին, եւ 1977-78ին Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ լոյս տեսած «Օսմանեան արկային կանոնագրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը» խորագրեալ յօդուածին: Ուսումնասիրելով Հայ-Հայկական, Հայ-Քրտական եւ Հայ-Օսմանեան փոխյարաբերութիւնները, Լեւոն Վարդան հայերէնի բարձր մանցն եւ վերլուծեց թիով 16 Օսմանեան «կանոններ»ներու վաներագիրներ, եւ տուաւ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին յատուկ 121 տեսակ հարկեր եւ հարկային դրութեան մաս կազմող զանազան տուգանքներ: Եշմարտութեան եւ անաշատ պատճառութեան սիրոյն, Ան յվարանցաւ նոյնիսկ հրատարակելու վաներագիրներ, ըստ որոնց, Հայ գիւղացին Օսմանեան վարչամեքենային ու Քիւրտ ատատախիտութեան կողքին կը հարկուէր ու կը կեղեքուէր նաեւ Հայ եկեղեցական իշխանութիւններու կողմէ: Ամբողջացնելու համար այս աշխատութիւնը, Լեւոն Վարդան ուսումնասիրեց թեզմարքի սկզբնաղբիւրներու կողքին, թրքերէն թէ այլ լեզուներով ցարդ հրատարակուած Օսմանեան թուրք կանոնագրութիւնները, եւ նոյնիսկ Պալքանեան թերակղզիի ոչ մասնատեական բնակչութեան պարտադրուած օրէնսդրութիւնը, եւ այս բոլորը, իր բառերով...

«Հայ-օսմանեան եւ հայ-քրտական փոխյարաբերութիւններու տնտեսական պատմութիւնը, սակայն, չգրուեցաւ տակաւին, ու եթէ կան կարգ մը ուսումնասիրութիւններ, որոնք կ'անդրադառնան հարցին» անոնք ալ թերի են շատ: Արդարեւ՝ կարելի չէ ակնկալել, որ անոնք ըլլային լրի եւ ամբողջական եւ հարցը տային սպառնիչ կերպով, որովհետեւ ամէն բանէ առաջ՝ անոնց թերին թերին է սկզբնաղբիւրներու, եւ պակասը՝ պակասատորութիւնը հրատարակի վրայ առկայ եղող փաստաթուղթերուն: Անեին՝ չգրուեցաւ այդ պատմութիւնը մանաւանդ անտեսմէն եւ գուցէ նաեւ զանցումէն անոր, որ, իրականութեան մէջ, կը կազմէր անդրաճաղի եւ ան-

885

ԺԵՒ ԳԱՐ

ՄՈՒՏՔԻ ՓՈՒՍԼՆ

1.

Հայ-օսմանեան եւ հայ-թրքական տնտեսական յարաբերութիւններու մէջ հիմնական կը մնան հարկերն ու տուրքերը, որոնք որքան որ յառաջացան կրօնքի տուեալներէն՝ նոյնքան նաեւ, եւ ցուցէ աւելի եւս՝ սովորութիւններէն, իշխանավարձերու քմայքէն, կամ անոնց բրտութենէն, եւ, կարգ մը պարագաներու՝ տիրակալական իշխանութիւն վարող ցեղային բուստի-րութենէն: Խօսիլ այս բոլորին մասին՝ պիտի ըլլայ խօսիլ տընտեսական առօրեային մասին հայուն հետ Օսմանեան Կայսրութեան նաեւ:

Սակայն մենք չենք որոշած հոս տալ ամբողջական մէկ պատմութիւնը հայ-օսմանեան եւ հայ-թրքական տնտեսական փոխյարաբերութիւններուն: Ընդհակառակը, ինչ որ պիտի ըլլայ հոս տրուած՝ պիտի ըլլայ լոկ հակիրճ մէկ թուում մասանցն այն հարկերուն՝ որոնք առաւելաբար կ'իյնան օսմանեան հարկային դրութեան վերադիրին ներքեւ՝ կատարել կարեւորու համար մէկ թուումը յայտնի եւ անշայտ, մերթ խժալոր եւ քիչ անգամ պիտոժալոր այս հարկերուն եւ տուրքերուն՝ մենք պիտի լինած մնանք բովանդակութեանը վրան առտելաբար օսմաներէնով, թրքերէնով եւ ֆրանսերէնով հրատարակուած օսմանեան հարկային այն կանոնագրութիւններուն՝ որոնց ունեցած ենք առիթը հանդիպելու ընդհանրապէս Օսմանեան Կայսրութեան եւ մասնատրապէս Արեւմտեան Հայաստանի հարկային դրութեան մեր հետազօտութիւններուն ընթացքին:

զանցառելի մէկ մասը Հայկական Հարցին, ու կը ճնար հիմնական տարրերէն մէկն անոր ծննդոցին:

Դարերու վրայ տարածուած տնտեսական այս փոխյարաբերութիւնները եւ անոնց ուսումնասիրութիւնը, դժբախտաբար, այսօր կը ներկայանան իրենց սաղմնային վիճակին մէջ, ու կայ ոչ մէկը, հայրենի կամ արտասահմանեան մտաւորականութեան մէջ, որ ձեռնամուխ եղած ըլլայ ուսումնասիրումին այս հարցին եւ հրապարակ հանէ իսկութիւնն անոր: Դժբախտութիւն է հիմա ձեռքի տակ չունենալ ամբողջական գործ մը, որ սպառիչ կերպով լուծէ եւ վերլուծէ այն բոլոր տուեալները, որոնց ամբողջութիւնն անկասկած պիտի պատկեր մը չէ որ պիտի ներկայացնէ ուսանողին Հայոց Պատմութեան:

Վերջիվերջոյ Լեւոն Վարդանն ալ հասարակ մահկանացու մըն էր. ուներ իր թերութիւնները. կը գործածէր պատմագրական աշխատանքի անյարիր գրեւորն մը. եւ սակայն, այս բոլորով հանդերձ իր ետին ձգեց յարգանք պարտադրող վաստակ մը: Այսօր եւ վաղը այն բոլոր գիտաշխատողները որ պիտի ուսումնասիրեն «Հայկական Տասնհինգը» եւ կամ Հայ-Թուրք եւ կամ Հայ-Օսմանեան յարաբերութիւնները եւ կամ ալ Հայ ժողովուրդի տնտեսական առօրեան, պարտաւորուած են դիմել Լեւոն Վարդանի հրատարակուած եւ իր ազնուափայլ տիկնոջ անխոնջ ջանքերով հրատարակուող անտիպ ուսումնասիրութիւններուն. եւ այս ալ ապագայ մը որ ան «պատմութեան չէ անցած», եւ կ'ապրի պատմագրական անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրներու վերածուած իր հատորներով:

ԿԱՐՈ ԱՐԱՎԱՄԵՆ

Պէշրոփ «Լիբանանեայ Գրական Օրդանակի» 20 Գիկտտեմբեր 2002 թուականին կազմակերպուած, Լեւոն Վարդանի յիշատակին նուիրուած երկնային տրուած բանախօսութեան պատճէնը:

Հարկային տարազներուն մեծամասնությունը կուգայ արաբերէրէնէն և պարսկերէնէն, եւ քիչ անգամ՝ օսմաներէնէն, թրքերէնէն, յունարէնէն, լատիներէնէն և հայերէնէն: Հարկերու և տուրքերու անուանումներու այս զանազանութենէն անդի՜ն՝ յաճախ կայ հանգիտությունը անոնց ներքին բովանդակութեան, թելէտես մանրամասն մէկ վերլուծումն անոնցմէ իրաքանչիւրի՜ն՝ գուցէ երեսն համէ որոշ տարբերություններ և հիմնական այլազանություն: Ներքին բովանդակութեան այս զանազանությունը գրեթէ միշտ ալ ծնունդն է ժամանակին եւ յաճախ յառաջացած կը մնայ հարկային կանոնագրություններն ու հրովարտակները հրամանագրող իշխանատրներէն և իշխանություններէն: Ապա կայ նաեւ տուեալ հարկի մը վայրի պատկանելությունը, որմէ կ'առնէ նաեւ տարազումն իր անունին: Այս բոլորէն ետք՝ այսօր քնաւ ալ տարօրինակ չէ գտնել տարբեր անուններով՝ ալլ գրեթէ՝ նոյն բովանդակութեամբ հարկային տարազներ, կամ, ընդհակառակը, հարկային նոյն ստորգումով՝ սակայն այլազան բովանդակութեամբ եղողներ: Միւս կողմէ՝ կան նաեւ աղաաղումներ հարկային տարազներու և եզրերու, որոնք յառաջացած են ո՛չ միայն վայրի և ժամանակի տարբերություններէ՜ն՝ ալլ նաեւ կանոնագրությունները և հարկային վաւերագիրները հրամանագրողներու, զանոնք հարկային մատենաներու մէջ ըմտօրինակողներու, եւ մնաւաւնդ անոնց ընթերցումն ու վերծանումը կատարողներու այլազանութենէն և ուսումնական մակարդակէն: Այս բոլորէն ետք՝ պէտք չէ մտահան ընել հնչական տարբերությունները հարկային տարազներուն, որոնք առկայութեան կը կոչուին երբ անոնք կը փոխադրուին մէկ լեզուէ այլ լեզու, կը զգենուն հնչական տարբեր երանգ և ուղղագրություն, ու մերթ կը վերածուին բոլորովին այլ տարագի ու եզրի:

2.

Բայց փոքր ակնարկ մը Օսմանեան Կայսրութեան, եւ անոր հետ Պարսկական Կայսրութեան հարկային դրութեան եւ անկէ

յառաջացած հարկային տարազներու վրայ՝ առաջին իսկ հերթին պիտի արտահանէ հարկերու և տուրքերու հիմնական երկու դասատրում, որոնցմէ եթէ մէկը կը մնայ մահմետական կրօնի հիմնական սկզբունքներուն եւ վարդապետութեան վրայ կանգնած՝ միւսը, սակայն, առաւելաբար կը հիմնատրուի դարերու ըմթացքին օսմանեան և պարսկական աշխարհավարություններէն յառաջացած՝ այլ ժամանակի ըմթացքին սովորություն դարձած բիրտ և անիշխանական դրութեամբ մը, որ այսօր կը ներկայացնէ օրինակաւորութեան ամէն նկարագիր: Ահա թէ այժմ ի՞նչպէս կարելի կը դառնայ Օսմանեան Կայսրութեան, եւ անոր կողքին նաեւ Պարսկական Կայսրութեան, զանձա՜ծ այլազան հարկերը զետեղել զիստօր երկու զիսանոցներու ներքեւ և այդ ձեւով ստեղծել իրարմէ բոլորովին անկախ կերպով զարգացած՝ սակայն զիրար ամբողջացնող հարկերու և տուրքերու անջատ երկու խմբաւորում:

Վաւերագիրերու և պատմագրութեան մէջ այս երկու խմբաւորումները ծանօթ են **թեքիլիֆ-ի շեր'իէ** և **թեքիլիֆ-ի 'էօրֆիէ** անուններով և ունին իրենց անուանային տարատեսակները: Այսպէս՝ **թեքիլիֆ-ի շեր'իէ**՝, հուզիգ-ը շեր'իէ՜, ռիւսում-ը շեր'իէ՜, կամ պարզօրէն՝ շեր'ի հասըլաթ՝, մինչդեռ **թեքիլիֆ-ի 'էօրֆիէ**ն մերթ կը տրուի որպէս **մերսումաթ-ը 'էօրֆիէ**՜, **թեքիլիֆ-ի տիվանիէ**՜ կամ ռիւսում-ը 'էօրֆիէ՜: **Թեքիլիֆ-ի շեր'իէ**ն բառացի կը նշանակէ «օրինական օժանդակություններ» կամ «օրինական հարկեր», իսկ **թեքիլիֆ-ի 'էօրֆիէ**ն՝ «սովորութային օժանդակություններ» կամ «սովորութային հարկեր»:

Թեքիլիֆ-ի շեր'իէն հիմնականօրէն ունի չորս ենթաբաւ-

1. Barkan, 75.
2. Նոյն, 109, 135, 136:
3. Նոյն, 84, 352:
4. Pakalin, III, 343.
5. Barkan, 75.
6. Beldiceanu, II, 305.
7. Barkan, 18, 47, 83, 109-111, 136, 189, 192, 201, 205, 216, 238, 239, 249, 250, 268, 305, 306, 354, 396, 398.

ժամույմներ, որոնք կ'իյնան գեթիաթ⁸, Էօշիւր⁹, Խարաճ¹⁰ եւ ճիզիէ¹¹ վերադիրներուն մերքեւ եւ ունին ութսունէ աւելի տարատեսակներ¹²; թէպէտեւ ըստ Սանթորմեանի եւ Սաֆրաստեանի՝ թուով 350 անուն հարկեր¹³ են անոնք¹⁴ եւ առաւելաբար կը վերաբերին հողագործութեան, ամսանապահութեան, արեւտորի, գլխաճարկի, կալուածներու եւ անոնց հետ առնչուող տնտեսական զանազան գործառնութիւններու¹⁵:

Ըստ Բաքալընի՝ թեքիալիֆ-ի շեր ի՛էին մէջ կ'իյնան եօթանասուն եօթը անուն հարկեր¹⁶ իրենց տարատեսակներով, զանազանութիւններով եւ յարանանդութիւններով ու կը զանձուի մետական իշխանութիւններուն, հողատէրերուն, բանակին, եւ նոյնիսկ քուրտ ցեղապետերուն եւ իրենք իրենց իշխանութիւն սահմանած անհատ մարդերուն կողմէ՝ մերթ օրինականութեան անունով եւ յաճախ՝ ապօրինի կերպով: Գանձումները կը կատարուէին իլթիզամով, եւ կը հանդիսանար իսկական պատուհաս մը հարկատուներուն համար:

Իլթիզամը, սակայն, տուրքերու եւ հարկերու որոշ ձեւ մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որուն համաձայն զանոնք զանձելու իրաւունքը զանձիչը կապալով կը վերցնէր որոշ շրջանի մը հարկերն ու տուրքերը զանձելու իրաւունքը նախապէս իշխանութիւններուն վճարելով որոշ գումար մը: Ըստ թուրք բարոսաբանագիր Ծեմետտիմ Սամիի՝ իլթիզամը այն գործու՛նէութիւնն էր, որուն համաձայն որոշ գումար մը հատուցելով՝ վաշխատուն կ'երաշխարիտր զանձուող պետական եկամուտներէն աշարի (տասանորդ) եւ աղնամի (ոչխարաճարկ) նմանող հարկերուն, կամ հանրային, պետական թէ անհատական

ազարակի մը կամ այլ տեսակի եկամուտներուն¹⁶: Իլթիզամը գրեթէ նոյն ձեւով կը ներկայացուի Սաֆրաստեանի այլ կողմէ, որ կ'աւելցնէ տակաւին, թէ -իլթիզամը տրուում էր զատուների ու սանճագների մասշտաբով: Իլթիզամ վերցնողները կոչուում էին միլթեզիմ, իսկ կարգը՝ իլթիզամի սիսթեմ¹⁷:

Հարկերուն երկրորդ խմբաւորումը՝ թեքիալիֆ-ը՝ Էօրֆիէն, որուն բաղկացուցիչ տարրերը չէին նախատեսուած ու սահմանուած կրօնական սկզբունքներով՝ ունէին ինճսում եօթը տարբերակներ¹⁸, մինչդէռ վաւերագիրերը, կանոնագրութիւնները եւ պատմական եւ օսմանեան ու պարսկական տնտեսական սկզբնադիրները ցոյց կուտան շահ տակի մեծ թիւ մը անոնցի: Ի՛ճչ որ այլ ըլլալ թիւն այս հարկերուն՝ ըստ Գարամանի վիլայէթի կանոնագրութեան՝ թեքիալիֆ-ի՝ Էօրֆիէի ներքեւ ինկող հարկերն ու տուրքերը կը բաժնուին հիմնական չորս տեսակի եւ կը զետեղուին ըսեմ-ի չիֆթ¹⁹, ըսամ-ի ճիմ չիֆթ²⁰, բեցնաթ²¹ եւ ճապա՛ւ՝ վերադիրներուն ներքեւ²²: Թեքիալիֆ-ի՝ Էօրֆիէ անունով ծանօթ հարկերը կ'որոշուին ու կը ճշանակուին կեդրոնական կատարարութեան եւ նահանգային վարչութիւններուն կողմէ²⁴ եւ ընդհանրապէս կը նկատուին պատիհավա՛ւ²⁵: Ըստ Բաքալընի՝ այս հարկերուն որոշումն ու ճշանակումը կազմակերպելու համար գոյութեան կը կոչուի առժամայ յանձնախումբ մը տուել նահանգի մը կուսակալէն, միլթեւէլ-իմէն²⁶, նահանգի երեւելիներէն, բնիկ ժողովուրդի իշխանէն՝ եթէ կայ անկէ, եւ շերիաթական դատաւորէն: Հիմնուելով նա-

16. Սամի, 145:

17. Թուրքական, Գ., 227:

18. Թուրքական, Ա., 259: Թուրքական, Գ., 230:

19. Barkan, 19, 23, 35, 46, 54, 66, 105, 132, 145, 168, 172, 216, 253, 279, 327, 338.

20. Նոյն, 197:

21. Նոյն, 24, 38, 47, 63, 110, 158, 174, 188, 198, 238, 327, 390:

22. Նոյն, 35, 48, 57, 76, 80, 110, 192:

23. Նոյն, 47:

24. Էվլիսա Չելեպի, 312:

25. Beldiceanu, II, 283.

26. Սամի, 1177:

8. Նոյն, 180, 354:

9. Նոյն, 2, 11, 22, 36, 47, 57, 80, 101, 115, 173, 197, 203, 270, 294, 327, 347, 391, 401:

10. Նոյն, 2, 15, 44, 72, 100, 207, 240, 301, 335, 360, 400:

11. Նոյն, 72, 83, 180, 193, 200, 204-216, 260, 295, 301, 322, 351, 398:

12. Թուրքական, Բ., 259, 297:

13. Թուրքական, Գ., 230:

14. Vucinich, 47.

15. Pakalin, III, 441.

հանգի բնակչության կամ ընտանիքի թիվերում վրայ՝ յաճճա-
խումբը կ'որոշէ իրաքանչիւրէն կատարուելիք գանձումը հա-
ւասարութեան սկզբունքով: Կայացուած որոշումն արձանա-
գրուելէ ետք՝ կը վաւերացուի շերիաթական դատատրիին կողմէ
եւ առ այդ՝ կը ստանայ օրինականութիւն: Ակսա՝ արձանագրու-
թեան կնքուած եւ վաւերացուած մէկ օրինակը կը յանձնուի
քեթխատաներուն²⁷ կամ էմիրներուն²⁸, որմէ ետք կը ձեռնար-
կուի գանձումին, որ կը կատարուի երկու անգով: Ըստ Բաքա-
լընի՝ ամէն մարդ կը ջանայ ժամ առաջ վճարել իրեն բաժին
ինկած գումարը՝ ազատելու համար յետագայ տաղտուկէ եւ
անվստիքութիւններէ²⁹, այսպէս կրնայ գործ ունենայ շերիա-
թական դատարանին հետ. բան մը որ հաճելի չէ բնա:

Աֆեթ Ինանը կը յայտնէ թէ կամայական հարկեր են անոնք
եւ իրենց գոյութիւնը կը պարտին ոչ թէ իսլամի հիմնական
օրէնքներուն՝ այլ անոնցմէ շատ առաջ այն պայմաններուն
որոնք ծնունդ կ'առնեն ու կը յառաջանան ինչպէս Օսմանեան՝
նոյնպէս ալ Պարսկական Կայսրութեան վեհապետին քայքայէ՝
եւ իրարայայտող պատերազմներէն: «Հոս պէտք է զետեղել»
կ'աւելցնէ անիկա, «մաքսի եւ կէօմիլիքի, մենաշնորհի, արդա-
րադատութեան, ամուսնութեան եւ ամուրիութեան, դրոշմի, կշի-
ռի, ամբարտաւի, տուգանքներու, ինչպէս նաեւ ելեւմտական ան-
տովոր եւ ճնշող միջոցառումներու տուրքերը»³⁰: Սկիզբները պա-
տահական եղող այս հարկերը ժամանակի ընթացքին կը վերա-
ծուին մնալուն եւ կանոնաւոր տուրքերու՝ լեցնել կարենալու
համար միշտ ալ դատարկ եղող գանձը Օսմանեան թէ Պարս-
կական Կայսրութեան. աւելին՝ կը պատահին շրջաններ՝ երբ սա
հարկերը կը դառնան այդքան ծանր եւ անտանելի՝ որ կը ստա-
նան բոլորովին այլ ստորգում, կը կոչուին թեքիալիֆ-ի շազ-
գա, եւ այդպէս ալ կ'արձանագրուին վաւերագիրներուն մէջ³¹:

Սաֆրաստեանի յիշած ինքնունօթը թիւը հարկերուն հա-
մար կ'երկրորդուի Բաքալընի կողմէն ալ, որ մանրամասն կեր-
պով կուտայ գանձը՝ յաճախ նշելով տարատեսակները նաեւ³²:
Սակայն, դժբախտաբար, տունայ այս թիւերով չեն ասարտի
շարքերը հարկային այն տարազներուն՝ որոնք թեքիալիֆ-ի
շերիէի եւ թեքիալիֆ-ի 'Էօթիէի դասատրումին ներքեւ կ'իյ-
նան: Ընդհակառակը, անհրաժեշտ է անոնց վրան անելանել
հարկային կարգ մը այլ տարազներ ալ որոնք ընդհանրապէս
կուգան օսմանեան եւ պարսկական կանոնագրութիւններէն,
հրովարտակներէն եւ այլ փաստաթուղթերէն եւ սկզբնաղբիր-
ներէն, եւ որոնք մերթ կը թուին ըլլալ լոկ մէկ տարբերակը ար-
նէն իսկ հայ, թուրք եւ օտար հեղինակներու տուած հարկային
եզրերուն եւ տարազներուն: Աւելին՝ այժմ անհրաժեշտ է տա-
կաւին անոնց վրան անելանել անունները հարկային այն տա-
րազներուն՝ որոնք ի ժամու եւ ի տարածամու կը գանձուին
քրտութեան եւ թուրք ու պարսիկ ատատիրութեան, ինչպէս
նաեւ Հայ եկեղեցիին եւ եկեղեցականութեան կողմէ Արեւ-
մտեան Հայաստանի, Արեւմտեան Անատոլոյի եւ անոնց կից
պարսկական գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ ալ: Պէտք չէ
մտահան ընել, որ մօտ հազար մը անուն հաշուող սա հարկե-
րուն եւ կատարուած յանելումներուն մէջ պատկանելի թիւ մը կը
կազմեն այն հարկերը, տուրքեր, պարտադր վճարումները,
նուէրներն ու գանձումները որոնք օրինականօրէն ապօրինու-
թիւններ են եւ ունին ոչ մէկ արդարացում, որոնց ակալութեան
տեղեակ են իշխանութիւնները, եւ որոնք, սակայն, կը շարունա-
կեն տեւել մերթ լուտ՝ այլ յաճախ բարձրաձայն քաջալերանք-
վը օսմանեան եւ պարսկական իշխանութիւններուն եւ մեծ ու
փոքր իշխանաւորներուն, պաշտօնատարներուն եւ պաշտօ-
նեաններուն, եւ կը տրորեն ու կը ճգմեն, արինաքան կ'ընեն եւ
ըլլալու եւ չըլլալու տուայտանքէն ներս կը պահեն հայութեան
հետ բոլոր ժողովուրդները Օսման եւ Շահերու Աշխարհնե-
րուն:

27. Նոյն, 1145:

28. Նոյն, 169:

29. Pakalin, III, 438.

30. Inan, 24-25.

31. Pakalin, III, 438.

32. Նոյն:

Սակայն փոքր ակնարկ մը հարկային տարազներու՝ այլ ոչ-ամբողջական ցանկի մը վրայ մտնումս՝ պիտի արտահանէ կարգ մը ճշմարտութիւններ, որոնց այսօր քննական մատչում մը շատ է անհրաժեշտ՝ ընկալելի ընծայելու համար տնտեսա-կան այն առօրեան՝ որ եղաւ արեւմտահայրենի մասնատրա-պէս եւ Օսմանեան Կայսրութեան գանձաւած ժողովուրդներու-նը՝ ընդհանրապէս: Պէտք չէ սոնմայ. որ տակալին կան տա-նակներով հարկային այլ տարազներ ու եզրեր՝ որոնք կամա-տոր կերպով դուրս են ձգուած եւ որոնք կը պատկանին պալլա-նեան, հիւսիսային ափրիկեան եւ կարգ մը արաբական երկիր-ներու, եւ որոնք կրնան հետաւոր կամ մօտաւոր կերպով աղերս մը ունենալ արեւմտահայրութեան հետ՝ պարզ այն պատճառով որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ չկայ անկիւն մը ուր ոտք կո-խած ու հաստատուած չլլայ հայը:

Ի՛նչ որ ալ եղած ըլլան քանակը, տարատեսակները, օրինա-կանութիւնն ու անօրինականութիւնը, առկայութեան կոչումն ըլլալու պայմանները եւ գանձումին ձեւերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ առկայ հարկերուն եւ գանձումներուն՝ այդ բոլորը ցոյց կուտան, որ

Առաջին՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ (ինչպէս նաեւ պարսկականին՝ պարսկահայը) արեւմտահայրութիւնը օրինա-կան կերպով հարկ կը վճարէ ոչ միայն պատկան իշխանու-թիւններուն՝ որոնք գիտեն ի ծանու եւ ի տարածման ստեղծել եւ վերստեղծել հարկային ճոր տարազներ՝ այլ նաեւ այդ իշխա-նութիւնը կազմող մեծ ու փոքր բոլոր պաշտօնատէներուն եւ պաշտօնատարներուն, որոնք, իրենց կարգին, գիտեն լաւա-գոյնօ օգտագործել թուրքիւնը կեդրոնական կառավարու-թեան եւ ընկերային ու քաղաքական հանգամանքները Օսմա-նեան թէ Պարսկական Կայսրութեան. այս ձեւով է որ կը ստեղ-ծուին հսկայ շարքը ապօրինութիւններու, պաշտօնական մարդե-րու կողմէ անպաշտօն կեղեքումը ժողովուրդին, եւ հեղեղը բնածին հարկերուն, որոնք ժամանակի ընթացքին դուրս գալով

պատահական ըլլալու իրատեւանէ՛ն՝ կը զգենուն մնացուն մկա-րագիր, կը դառնան օրինական եւ տեղ կը գրաւեն հարկային մատենաներէն ներս: Այսպէ՛ս է որ անցնող իրաքանչիւր տա-րուան հետ երեսն կուգան օրինականացած՝ այլ սովորութե-ային հարկեր, որոնք կը կազմեն հիմնական մէկ մասը օսմանեան եւ պարսկական աշխարհավարութիւնները կանգուն պահող փաշաներու եւ զինուորականներու, խաներու եւ թէկերու, ու-տիկանութեան եւ դատական իշխանութիւններու հետ ան-չուողներու, եւ մանաւանդ մեծ ու փոքր աստատէրերու նիւթա-կան եւ տնտեսական եկամտոյին:

Երկրորդ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հարկերը կը վճա-րուին ոչ միայն կեդրոնական իշխանութեան սոնակից մար-դերու եւ օսմանեան աստատիրութեան՝ այլ նաեւ քիւրտ ան-պաներու, որոնք կը կազմեն յստակ դասակարգ մը կայսրու-թեան մանասանը արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան նահանգնե-րուն մէջ: Այդ դասակարգը իր գոյութիւնը կը պարտի նաեւ չգո-յութեանը կեդրոնական եւ ինքզինք պարտադրող իշխանու-թեան մը³³, եւ ապա՝ լոնելեայն համաձայնութեանը թուրք այն իշխանատրներուն՝ որոնք առաջին պարտականութիւնը պիտի ըլլար հաստատել կարգն ու կանոնը՝ եթէ անոնք քչիկ մը գիտ-նային յարգել իրենց զիրենց եւ իրենց միջոցով՝ իշխանութեան մը գաղափարն իսկ³⁴: Այս կացութիւնը կը դառնայ հիմնական պատճառներէն մէկը, որ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգներէն ներս ստեղծուի դրութիւն մը, զոր պատմութիւնը կը ճանչնայ որպէս հարստահարութիւն:

Երրորդ՝ բայց խորականութեան երկիրն է Օսմանեան Կայսրութիւնը³⁵: Կրօնին իսկ ստեղծած խորականութեանմը՝ Օսմանը Աշխարհին բնակիչները կը բաժնուին հիմնական եր-կու հատուածներու, որոնցմէ եթէ առաջինը, որպէս սուրի եւ

33. Գիւան, ԺԳ., 462: Պարոնեան, 91:

34. Շահիբան, 35, 36: Ներսիսեան, 420-421: Գիւան, ԺԳ., 144: Գաշ-նակցութեան, Ա., 21-22: Սարոյան, 191-192: Տէր Յակոբեան, 102-103: Richard, 35.

35. Լևոն Վարդան, 9-45:

տիրակալութեան հասարակամտութիւն, իրեն կը վերապահէ իրաւունքը իշխանավարութեան եւ իշխանութեան՝ երկրորդը, սակայն, ունի աւագ պարտականութիւնը ենթարկուելու եւ իր ուսերուն վրայ կրելու ընկերային ու տնտեսական քաջն այդ իշխանութեան: Իրերու այս դրութեան մէջ, այսօր, երբեք ալ տարօրինակ չէ չգտնել իրաւունքի եւ պարտատրութեան նոյնութիւն երկու այս դասակարգերուն միջեւ³⁶, եւ արդէն, օրինակաւ կերպով ալ, բացակայ է այդ մէկը սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, որուն, որպէս հետեւանք, որոշուած, հրամանագրուած եւ յայտարարուած որեւէ հարկ կամ պարտատրութիւն կը դադրի ունենալէ նոյն բովանդակութիւնը մահմետականին եւ ոչ-մահմետականին համար, ահա թէ այսօր ի՞նչպէս կարելի է հանդիպիլ օսմանեան կանոնագրութիւններու եւ հարկային մատնաններու, որոնք յիշած հարկերուն քանակն ու տեսակը կը տարբերին ո՛չ միայն վայրէ վայր՝ այլ մանաւանդ նոյն վայրի մահմետական եւ ոչ-մահմետական ժողովուրդին համար³⁷:

Չորրորդ՝ հարկային տարագներու միթական բովանդակութեան ծանրութեան ղէմ լուծեան դատապարտուած հայութիւնը կը վճարէ զայն յաճախ իր լուծը լաւ ճանչցող կենդանիի մը համակերպութեամբ, սակայն քիչ անգամ չէ որ հարկերուն ծանրութիւնը կը դառնայ անտանելի³⁸, արդէն հարկերու գանձումին դրութիւնն իսկ կը կազմէ մեծագոյնը դժբախտութիւններուն³⁹: Ըստ փաստաթուղթերու եւ սկզբնաղբիւրներու վկայութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան սկզբնական շրջանին հարկերը կը գանձուին ուղղակի պետական պաշտօնեաներու կողմէ. յետագային, սակայն, գանձումի իրաւունքը կաշառքով եւ անուորով կը վստահուի եւ յաճախ կը վաճառուի կապալառուներու:

որու, որոնք կեդրոնական իշխանութեան իրենց տրամադրած ուստիկան-զինուորներու ուժին, օրէնքներուն եւ դատական իշխանութիւններուն եւ քանակային ղեկավարութեան բարեացակամ տրամադրութիւններուն յենած՝ կը գանձեն տուրքերը եւ հարկերը ամենայն խստութեամբ⁴⁰: Գանձումի այս դրութիւնը տուն կուտայ ոչ միայն ապօրինութիւններու՝ այլ նաեւ ուղղակի եւ անբաշտ կեղերմի եւ կողոպտուի, որոնք ղէմ չեն լսուիր բողոքարկուները: Ընդհակառակը՝ կը շարունակուի դրութիւնը քանդելով եւ քայքայելով Արեւմտեան Հայաստանի տնտեսական գոյակիճակին հետ արեւմտահայութիւնը նաեւ:

Հիմնգործող՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ մէկ տուրք, ոչ մէկ հարկ, նոյնիսկ ամենէն ժամանակաւոր անոր, կը ջնջուի, եւ այս մէկը՝ հակառակ անոր որ սովորութային տուրքերու գանձումը մի՛շտ ալ կը յայտարարուի ու կը հրահանգուի մէկ անգամի եւ որոշ նպատակի մը համար: Կայսրութեան սկզբնական շրջանին, գուցէ քանի մը տասնամեակ, կը պահուի ու կը պահպանուի պատմահակամութիւնը կարգ մը տուրքերու եւ հարկերու, գանձումներու եւ նուէրներու, սակայն Օսմանեան Կայսրութեան յետագայ դարերու կրած յաճախակի պարտութիւնները, անոր վարած տեսական պատերազմները եւ առ այդ ստեղծուած հսկայական կարիքը, պալատին ու պալատիկներուն, սուլթանին եւ զաւառական անհամար սուլթանիկներուն, փաշաներուն եւ աղաներուն, աստիճանաւոր եւ անաստիճան բազում կառավարիչներուն, սպաներուն եւ ապիրաւներուն անկուշտ որկորը պատճառ կը հանդիսանան, որ հեղ մը հրամանագրուած եւ յաւելուածական ու ժամանակաւոր հարկ մը շարունակուի անընդմէջ ու գանձուի իրարաչափորդ տարիներուն, թէպէտեւ օրինակագօրէն կը պատահի որ մերթ դադրի անիկա՝ յաջորդ տարիներուն, սակայն, կը գանձուի անիկա անուանափոխ դարձած: Բայց նոյն տարեշրջանէն եկող հարկային մէկէ անկի տարագներ կուզան վկայելու նոյնութիւնը անոնց բովանդակութեան եւ անհերքելի կերպով ցոյց տալու թէ

36. Driault, 190-191.

37. Ատե՛ն. 1872, 594, Ա-9-օ, 321. Էվլիա Չելեպի, 321. Barkan, 169-170, 320. Beldiceanu, I, 109, 110-113, 114-115, 116-117, 128-129, 134-135, 146-147, 148, 151-153:

38. Documents, 96-111.

39. Moltké, 313.

40. «Պաշտ. տեղ.», 26, Համբարեան, 114-120:

անոնք ո՛չ միայն եղած են անուսնափոխ՝ այլ անելի՛ն՝ նոր անու-
նով այլ նույն բովանդակությամբ ստեղծուած է՛ն անկախ՝
անոնք մնացած են նաև նախկին անուանումով ալ՝⁴⁰ նոր ստեղ-
ծուած հարկային տարազներու բովիկն ի վեր, ու կրկնապատ-
կած, մերթ եռապատկած նաև՝ քանակն անցեալ տարուան
զանձումին: Ահա թէ ի՛նչչալես այժմ կարելի է հանդիպիլ զանա-
զան հարկային տարազներու, որոնց բովանդակութեան անլի
մօտ քննարկում մը նոյն եզրակացութեան կը հասցնէ՝ ուսանող
ըրեսմտահայ տնտեսական պատմութեան:

Վեցերորդ՝ օսմանեան անոպ վաւերագրեր յաճախ կը խօ-
սին ու հետետղական կերպով կը կրկնեն կանոնագրութիւննե-
րու եւ հարկային ցուցակներու մէջ արգիլուող հարկերը, սա-
կայն հակառակ իշխանութիւններուն կրկնուող, երեքնուող եւ
մերթ նաև բազմաթիւ անզամներ հրամանագրուող այս ար-
գելքներուն՝ հոն են անոնք տակալին՝ այդ հարկերն ու տուրքե-
րը, այդ զանձումներն ու վճարումները: Աւելի՛ն՝ արդի թուրք
պատմագրութիւնը եւ պատմագիրները մի՛շտ ալ կը պնդեն թէ
կարգ մը հարկեր վերցուեցան տասնիններորդ դարու օսմա-
նեան բարեկարգումներու եւ 1908-ի երիտասարդ-թուրք լեղա-
փոխութեան առեւն՝: Այսօր տրամաբանութեան նուազագոյն
իսկ ճիգը պիտի որեւէ մէկը հասցնէ այն եզրակացութեան՝ թէ
հակառակ որ տուեալ որեւէ հարկ ի՛նչպալես վերցուած է որ-
պէս ապօրինութիւն ելեւմտական եւ տնտեսական յաջորդ տա-
րեջրջանի կանոնագրութեան մէջ՝ անկախ կը զանձուի տակա-
լին, եւ այս անգամ կ'անցնի «պիտանար» հարկային տարազին
տակ, ուրեմն անհկա իրասմբ կը մնայ կանոնագրութեան մէջ
ու կը զանձուի, եւ զանձումը կ'անցնի կա՛մ պետական եւ արքու-
նական զանձէ՛ն ներս, կամ ալ՝ աւատատէրերու, պետական
պաշտօնէութեան եւ պաշտօնատարներու, մեծ ու փոքր իշխա-

նատրներու, զինուորականներու, ոստիկանութեան եւ հարկա-
հաւաքներու գրպաններէն:

Եօթներորդ՝ հարկային տարազներու եւ զանոնք հրամա-
նագրող կանոնագրութիւններու, հարկային ցուցակներու եւ
հրովարտակներու մէկ ընձութիւնը ցոյց կուտայ, որ կարգ մը
անձեր եւ կրօնական հաստատութիւններ զերծ կը կացուցուին
որոշ հարկերէ՛լ որոշ ալ պատճառներով: Նոյն հարկազերծումը
կարելի է գտնել թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերու, նասային եւ
հանքային գործերով զբաղողներու, բերդապահներու, կանուր-
ջի, պարիսպներու դարպասներուն, եւ անցքերու եւ կիրներու
պահակներուն պարագային՝: Սակայն այլ բան կ'ընեն պատ-
մական եւ յուշագրական սկզբնաղբիրները: Հարկահաններն
ու հարկահաւաքները, աստատէրներն ու անոնց ենթակալ մեծ
ու փոքր պաշտօնէութիւնը, ոստիկանութիւնն ու դատական իշ-
խանութիւնները, նահանգապետերն ու կառավարիչները, ցե-
ղապետերն ու գիւղապետերը, խաներն ու բէկերը, եւ նոյնիսկ
թուրք խումանը, բոլորը, բոլո՛րը եղած մէկ ու տուած ձեռք ձեռ-
քի, գիտակցօրէ՛ն եւ կամատր կերպով, կը մոռնան անկայութիւ-
նը կանոնագրութիւններուն, հրովարտակներուն, հրամանագի-
րերուն, տուրքանի եւ շահի կամքին, եւ մասամբ նոցին: Ահա թէ
ի՛նչ ո՛ր համար հարկազերծութեան նոյն հրահանգներուն կարե-
լի է հանդիպիլ ամէ՛ն տարի «հրատարակուող» հարկային մա-
տեաններուն կցուած կանոնագրութիւններուն մէջ, եւ, սակայն,
ամէ՛ն տարի ալ կրկնուող, բազմաթիւ անզամներ կրկնուող բո-
լորքներուն եւ դիմումներուն, որոնց կ'ողողիին պատկան իշխա-
նութիւններուն:

Եւ վերջապէ՛ս՝

Ութերորդ՝ փոքր ակնարկ մը իսկ հարկային տարազներու
վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ թէ կայ կեանքի ոչ մէկ արա-
հետ, տնտեսական ո՛չ մէկ գործունէութիւն, մարդկային ո՛չ մէկ

41. Pakalin, I, 27, 64, 112, 168, 176, 185-186, 226, 238, 284, 425, 432, 655, 736, 795, Pakalin, II, 11, 64, 84, 88, 108, 134, 237, 288, 320, 394, 621, 645, 692, 767, Pakalin, III, 29, 30-31, 64, 65, 80, 108, 112, 152, 376, 520.

42. Pakalin, I, 143-144, 156, 241, Pakalin, II, 725, Pakalin, III, 92, State Papers, 1156.

43. Սիրունի, Ա., 283-284, 463, Զարդարեան, 11/27, Զուլպեան, 82, Զամբո, 107, 130, 132, 134, 240, 241, Հրովարտակներ, Ա., 44, 51, 54-56, 66, Barkan, 47, 69, 193, 199, Beldiceanu, I, 89, Beldiceanu, II, 218, 275:

լարաբերութիւն, եւ հոգեկան ու իմացական ո՛չ մէկ հասկացողութիւն որ ըլլայ բացառուած եւ զերձ հարկի եւ տուրքի բարիքէ: Ծնունդէն մինչեւ մահ եւ կեանքի ամբողջ տնտղութեան մարդ կը գտնուի քաշից ներքեւ կեանքին իրաւական եւ իրական, կրօնական եւ մարդկային, բարոյական եւ ընկերային, ֆիզիքական եւ հոգեկան շարժումները կանոնաւորող, կաղապարող, արքանող, շղթայող, կապանքի ենթարկող, ճշմոյղ ու տրոփող օրինական եւ ոչ-օրինական, անանդական եւ սովորութային, հին ու նոր եւ նորաստեղծ վճարումներու եւ հատուցումներու, եւ տուրքերու եւ հարկերու: Ամբողջական եւ ամենապարփակ ընծայելու համար հարկային այս դրութիւնը խնայուած է ո՛չ մէկ ճիգ, ո՛չ մէկ միտք, ո՛չ մէկ մարդկային կարելիութիւն: Ընդհակառակը՝ ձեռք են առնուած ամէ՛ն միջոց եւ կարելի ու անկարելի ամէ՛ն տունայ, մարդկային ամէ՛ն աշխատանք ու արտադրողական ամէ՛ն արահետ, որպէսզի չկորսուի որեւէ առիթ, որեւէ պատենօրթիւն եւ որեւէ դէպ ու պատահար՝ ստեղծելու համար նորանոր եւ նորանուն հարկեր քովիկն ի վեր նայակիններուն, գանձելու համար աւելին, զարգացնելու եւ ճիւղաւորելու համար հինը: Ամէ՛ն ինչ ընդգրկող, կեանքի ամէ՛ն երեսույթ եւ արտայայտութիւն իրեն ենթարկող, աճող ու գարգացող հարկային այս դրութիւնն է որ արեւմտահայրութիւնն ու պարսկահայրութիւնն առած իր ուստայինն մէջ՝ անյագօրէն կը ծծէ աճոցն արիւնն ու հոգին, անխնայ կերպով կ'աշազերծէ զանոցք, ամենայն խստութեամբ եւ ամէ՛նէն շնական կերպով կը հարուածէ եւ թոպահար կ'ընէ մարդկային ամէ՛ն արժանապատուութիւն, անհատական ամէ՛ն արժանիք, եւ կրօնական ու բարոյական ամէ՛ն ընկալում. ամահ թէ ինչո՞ւ համար այսօր կարելի է անվարան կերպով յայտարարել ի յոր բոլոր ծագերուն, թէ հարկահանութիւնը օսմանեան եւ պարսկական սահմաններէն ներս կեղեքում է լոկ, եւ տնտեսական փոխյարաբերութիւնները հայուն եւ թուրքին, եւ քիւրտին ու պարսիկին հետ, որոնց կ'ընկերանան վայրագ եւ յորդ վաթումը հայու արիւնին՝ հարստահարութիւն միայն:

Սակայն ինչպէս Օսմանեան Կայսրութեան՝ նույնպէս նաեւ պարսկականին մէջ հարկային մատենաներէն ո՛չ մէկը կը զրտնենք իր ժամանակին հրատարակուած: Յետագային է միայն, որ աճոցմէ՛ ոտանք, կամ աճոցմէ՛ ճուարաղուած հաւաքածոցներ պիտի անցնին Կիլիսիայերկի գլանէն եւ հասնին ուսանողին ինչպէս հայ-թուրք տնտեսական լարաբերութիւններու ուսանողին՝ այնպէս ալ սեղանին միջազգային պատմագրութեան: Էօմեր Լիւթֆի Պարքանի եւ Նիքօարա Պելտիսիանուի գործերէն անկախ՝ այժմ օսմանեան փաստաթղթերու հրատարակուած հաւաքածոցներ են Հ. Աքըրի *Այտըն օղուլարը թարիհի հագօրնոս պիր արաշըրքոս*, Իսթանպուլ, 1946, Բ. Անհեկէրի եւ Հ. Ինալըքի *Քանուննամէ-ի սուլթան-ը պեր մունեպ-ի 'էօրֆի 'օսմանի*, Անգարա, 1956, Հ. Ինալըքի *Ճաթիհ տելքի իզերիստէ թեքքիքլեր վէ վեսիգայար*, Անգարա, 1954, եւ Պելլեթեանի մէջ նոյնին *«Պուրսա շեր'իէ սիճիլլերիստէ Ճաթիհ Սուլթան Մըհմեթի Ֆերմանլարի»* (Տարի ԺԱ., թիւ 44, Հոկտեմբեր, 1947), Ֆ. Պասպինկերի *Սուլթանիշէ՛ն ուրգանըն գոր կե-շիխթ տեր օսմանիշէն վիթշաֆթ ունտ Սթասաֆերվայթունլ ամ Աուսկանկ տեր Հերշաֆթ Մըհմետոս Բ. տես Էրոպերես*, Միւնիխ, 1956, Ա. Կալանթի *Տօքիման օֆֆիսիէ թիրք բոնսերնան լէ ժիւիֆ տը Թիւրքի*, Սթանպուլ, 1931, Բ. Կեօքպիկիցի *XV-XVI արշըլարտոս Էտիքնէ վէ փաշայիգար, վագրֆլար-միլլըր-մուգարասայար*, Իսթանպուլ, 1952, Բ. Մ. Մանթրանի եւ Ժ. Սօվաժէի *Բեկլըման ֆիքսօ օթման*, Պելլուր, 1951, եւ Ուլուչայի (Բ. Չաղաթայ) *Սարունան օղուլարը վէ էսերլերիստէ տաիր վեսիգայար*, Իսթանպուլ, 1946 գործերը: Անշուշտ՝ որ այս ցանկէն դուրս կը գտնուին սակային այլ հաւաքածոցներ եւս, որոնք առաւելարար կը պատկանին արեւելեան Եւրոպայի եւ պայքաններու ժողովուրդներուն, որոնք երկար ատեն մնացին ենթակալ թուրքին իշխանութեան եւ խժոժութիւններուն. կան նաեւ միջազգային եւ թուրք պատմագրական, պատմագիտական, թրքագիտական եւ տնտեսա-

գիտական մասնույին մեջ հրատարակուած վաւերագիրերը Արաթի, Արիֆի, Պապինկերի, Քասքելի, Քրայլիցի, Տաղլուզլուի, Միրանկի, Ֆեքեթի, Ֆիլիփովիչի, Համմերի, Հապուքի, Հուսամէտտիճի, Ինալճըզի, Քապորոյի, Քեփեճիօղլուի, Մանթըրանի, Ահմետ Բեֆիքի, Սապանովիչի, Սիահոյի, Ուզունչարըլլըի, Աշըզպաշգաստի, Անճեկկերի, Հիճճի, Փափակոսթեանի, Ռատովիչի, Սապանովիչի և ուրիշներու:

**ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ
ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

Ա. ՀԱՅԵՐԷՆ

- Ա.-Գ.Օ – Ա.-դօ [Տէր-Մարտիրոսեան, Յովհաննէս]. *Բիթլիսի և Էրզրոմի վիլայէթները*. Երեւան, 1912:
- Ա.Զ.Գ.Ա.ՊԱՏՈՒՄ Բ. – Օրմանեան, Մաղաքիա Արք. *Ազգապատում*. հտ. Բ. Պէրոյթ, 1960:
- Ա.Զ.Գ.Ա.ՊԱՏՈՒՄ Գ. – Օրմանեան, Մաղաքիա Արք. *Ազգապատում*. հտ. Գ. Պէրոյթ, 1961:
- Ա.Լ.Ա.ՇԿԵՐՏ – «Նամակ Ալաշկերտից», *Ռոջակ*, թիւ 7, Մարտ, 1894, էջ 4-5:
- Ա.Լ.Ե.ՔՍԱՆԵԱՆ – Ալեքսանեան, Ս. Խ. «Հայ գիւղացիութեան պայքարը եկեղեցական հողատիրութեան դէմ (XIX դարի վերջ, XX դարի սկիզբ)», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1 (2), 1961, էջ 219-231:
- Ա.Խ.Լ.Ա.Թ – «Տեղեկագիր Ալլայթ (Խլաթ) գաւառի», *Ռոջակ*, թիւ 17-18, Նոյեմբեր, 1895, էջ 13-15:
- Ա.Մ.Ա.ՌԵԱՆ Ա. – Աճառեան, Հր. *Հայերէն Արմատական Բատարան*. հտ. Ա. Երեւան, 1971:
- Ա.Մ.Ա.ՌԵԱՆ Բ. – Աճառեան, Հր. *Հայերէն Արմատական Բատարան*. հտ. Բ. Երեւան, 1973:
- Ա.Ն.ԱՍԵԱՆ – Անասեան, Յ. Ս. XVII *Դարի Ազատագրական Ծարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*. Երեւան, 1961:
- Ա.Ս.Հ – *Ազգային Մահամաղորտիւմն Հայոց*. Անթիլիաս, 1968:
- Ա.ՏԵՆ. – *Ատենագրութիւնք Ընդհանոր ժողովոյ*. Կ. Պոլիս, 1871, 1872, 1876:
- ԱՐԱՐԿԻՐ – «Արաբկիրի Շրջան», *Ռոջակ*, ՓԱ տարի, թիւ 5 (116), Յուլիս, 1901, էջ 84:
- ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ – Ներսիսեան, Ա. Ն. *Արեւմտահայերի Տնտեսական Ու Քաղաքական Վիճակը Եւ Նրանց Ռուսական Օրիէնտացիան XIX Դարի Առաջին Կեսին*. Երեւան, 1962:
- ԱՐԽ. ՎԱԻ. – Աբրահամեան Յարութիւն. *Կարոածագրեր Եւ Տնտես*

ասկան Այլ Գործարքների վերաբերեալ Արխիւային վաւերագրեր. Պրակ I, 976, 981, 1432, 1564, 1614 եւ 1655-1839 թթ. Երեւան, 1941:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ – Արծրունի, Նուարդ, Մահուան Ձորին Մէջ. Անթիլիաս, 1965:

ԱԻԳԱԼԷԿԵԱՆ – Աղայրէկեան, Թաղուս. Հայագիտական Հետազոտութիւններ. Անթիլիաս, 1969:

ԳԱՔԻԿԵԱՆ – Գուժկան Սերաստոյ [Կ. Գաքիկեան]. *Եղեռնասպաւում. Փորոսն Հայոց Եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սերաստոյ*. Պոսթըն, 1924:

ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ – Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց. Երեւան, 1961:

ԳԱՆԱՌԻ – «Գաւառի Նամակներ», Ձայն Հայրենեաց, Ժ. տարի, թիւ 16, 6-19 Փետրուար, 1909, էջ 161-162:

ԳԷՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ – Մեսրոպ, Գեղոգ. «Թրքախալեք ու Թուրքերը (1914-1918). Անտիպ ու Պաշտօնական Փաստաթղթեր», Հայկազգէն Տարեգիրք. Ա. տարի, 1922, էջ 102-163:

ԳԸՐԸԷԼԻՐԻՑ – Նամակ Գըրըէրից», *Դրօշակ*, թիւ 8, Յուլիս, 1895, էջ 6-7:

ԳՈՒՑՈՒՄԸՆԱՆ – Գուլումճեան, Ա. «Պուկարական Դպրոցեան Օրուան Արխիւով», *Ազգային Մշակոյթ*, թիւ 337, 26 Մայիս 1900, էջ 5 եւ 11:

ԳՈՒՐԱՆ – Լարենց, Լեոն (թարգմ.). *Քուրան*. Կ. Պոլիս, 1911:

ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ – Վարսանդեան, Միքայէլ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն. հո. Ա. Փարիզ, 1932:

ԳԵՐՁԱՆ – «Տեղեկագիր Դերբանի», *Դրօշակ*, թիւ 6, Յունիս, 1895, էջ 10-12:

ԳԻՒԱՆ Ժ. – Աղանեան, Գիւտ Ա. Գառ. *Դիւան Հայոց Պատմութեան*. Գիրք Ժ. Մանր Մատենագիրք ԺԵ-ԺԺ Դար. Թիֆլիս, 1912:

ԳԻՒԱՆ ԺԳ. – Աղանեան, Գիւտ Ա. Գառ. *Դիւան Հայոց Պատմութեան*. Գիրք ԺԳ. Հարստահարութիւններ Տաճկաստանում (Վաւերագրեր 1801-1888). Թիֆլիս, 1915:

ԵԱԶԸՃԵԱՆ – Եազըճեան, Գուրգէն. *Սուրբան Ապտոյ Բ. Կարմիր Սուրբանը*. Պէլրոյթ, 1980:

ԵՐԵՄԷԻ – Երեմէեւ, Գ. Ե. *Թուրքերու Մազումը*. թարգմ. Յ. Մարտիրոսեան, Երեւան, 1975:

ԵՐՁՆԿԱՅԷՆ – Նամակ Երզնկայէն», *Դրօշակ*, Ժ. տարի, թիւ 5 (106), Յուլիս, 1900, էջ 67, 68:

ԵՒՐՈՊԻԱ – Ինճիճեան, Հ. Ղուկաս. *Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի*. Մասն երկրորդ. Հտ. Ե. Եւրոպիա. Վննետիկ, 1804:

ԶԱՐԳԱՐԵԱՆ – Զարգարեան, Վահան. *Յիշատակարան 1512-1933*. Գահիրէ, 1933-1939:

ԶԱԻ. ԱՐՔ. – Զաւէն Արքեպ. [Տէր-Եղիայեան]. *Պատրիարքական Յուշերս*. Վաւերագիրներ եւ Վկայութիւններ. Գահիրէ, 1947:

ԶԷՅՈՒՆՑԻ – Զէյթունցի [Մնացական Սէմէրճեան]. *Զէյթունի Անցեալէն Եւ Ներկայէն*. Վիեննա, 1900:

ԶՈՒԱԼԱՆ – Զուլպեան, Մ. Կ. *Ջայլիների Շարժումը Եւ Հայ Ժողովրդի Վիճակը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ (ԺՁ-ԺԷ Դար)*. Երեւան, 1966:

ԶՈՒՐԱՐԵԱՆ – Զուրարեան, Մ. Շ. *Հայ Տնտեսագիտական Մտքի Ջարգացման Ուրուագներ*. Երեւան, 1959:

ԷՎԻՍ ԶԷԼԷՊԻ – Սաֆրաստեան, Ա. Խ. (թարգմ. եւ խմբ.). *Թուրքական Աղբիրներ*. հո. Գ., *Էվիս Զէլէպի*. Երեւան, 1964:

ԸՆԿ. ՕՐ. – *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի*. Կոստանդնուպոլիս, 1900:

ԹԷՈՂԻԿ – Թեոդիկ [Թեոդորոս Լապճինճեան]. *Տիպ Ու Տար*. Կոստանդնուպոլիս, 1912:

ԹԻՒՐՔԱԶԱՅ – Լեօ [Բաբախանեան, Առաքել]. *Թուրքապետեան Գաղափարաբանութիւնը*. հո. Ա. Փարիզ, 1934:

ԹՂԹ. ԱԼ. – «Թրթակցութիւն Ալաշկերտից», *Դրօշակ*, թիւ 2, Սեպտեմբեր, 1891, էջ 7:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ Ա. – Սաֆրաստեան, Ա. Խ. (թարգմ. եւ խմբ.). *Թուրքական Աղբիրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միտ Ժողովուրդների Մասին*. հո. Ա. Երեւան, 1961:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ Բ. – Սաֆրաստեան, Ա. Խ. (թարգմ. եւ խմբ.). *Թուրքական Աղբիրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միտ Ժողովուրդների Մասին*. հո. Բ. Երեւան, 1964:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ Գ. – Սաֆրաստեան, Ա. Խ. եւ Սամբորճեան Գ. Հ. (թարգմ.). *Թուրքական Աղբիրներ*. հո. Գ. Երեւան, 1972:

ԻՆՃԻԿԵԱՆ – Ինճիկեան, Յ. Գ. *Օսմանեան Կայսրութեան Անկումը*. Երեւան, 1984:

ԻՆՃԻՃԵԱՆ – Ինճիճեան, Հ. Ղուկաս. *Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի*. Աստի. Եւրոպիոյ. Աստիիկոյ եւ Անճիկոյ. Մասն առաջին. *Ասիա*. հո. Ա. Վննետիկ, 1806:

ԼԵԶՑԻ – Սիմէոն Դպիր Լեհացի. *Ուղեւորութիւն*. Վիեննա, 1936:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԳԱՆ – Վարդան, Լեոն. «Ստրականութիւնը Օսմա-

- ննան Կայսրության Մէջ», *Հայկազեան Հազագիտական Հանդէս*, հտ. Ա., 1970, էջ 9-45:
- ԽԱՉԻԿԵԱՆ** – Խաչիկեան, Լ. – Մատթօնա Ջողայեցու կեանքն ու Մատենագիտութիւնը», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիւ 3, 1956, էջ 57-84:
- ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ** – «Խարախանեան Ներսէս Վարդապետ», *Դրօշակ*, թիւ 12, Սեպտեմբեր, 1895, էջ 8-9:
- ԽԱՐԲԵՐԳԷՆ** – «Նամակ Խարբերդէն», *Դրօշակ*, Ը տարի, թիւ 5 (85), 31 Մայիս, 1898, էջ 43-44:
- ԽՄԲ. ԳՐՕՇԱԿ** – [Սմբազրական]. *Դրօշակ*, թիւ 3, Փետրուար, [1892], էջ 1-5:
- ԽՈՃԱՅԱԿԱՆ** – Լեօ [Բարսիսանեան, Առաքել]. *Խոճայական Կապտազը եւ Անոր Բարաքական-Հասարակական Դերը Հայերու Մէջ*, հտ. Ա. Երևան, 1934:
- ԿԱԼՈՒՄԱԳՐԵՐ** – Փափազեան, Յ. Գ. [խմբ.]. *Մատենադարանի Պարսկական Վանքագրերը*, II, *Կալուսածագրեր*, Պրակ Առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան, 1968:
- ԿԱՆՈՒՆ** – Սաֆրաստեան, Ա. Խ., եւ Զոլյալեան, Մ. Կ. [խմբ.]. *Օսմանեան Օրէնքները Արևմտեան Հայաստանում, XVI-XVII դդ., Կանոնամէներ*, Երևան, 1964:
- ԿԱՐԻՆԻՅ** – «Նամակ Կարինից», *Դրօշակ*, թիւ 6, Յունիս, 1895, էջ 4-6:
- ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ** – Ղափաղարեան, Կ. «Իրան», *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 3, 1976, էջ 402:
- ՀԱՄԲԱՐԵԱՆ** – Համարեան, Ա. Ս. *Ազրաբային Յարաբերութիւնները Արևմտեան Հայաստանում (1856-1914)*, Երևան, 1965:
- ՀԱՅ. ԾԱԾԿ** – Արրահամեան, Աշոտ. *Հայկական Ծածկագրութիւն*, Երևան, 1978:
- ՀԱՅ. ԿԱՅ.** – Սըվազը, Միհրան. «Հայաստանի Կացութիւնը Ռուսո թորը Պատերազմէն Առաջ», *Ջայ Հայրենեաց*, Թ. տարի, թիւ 4, 13 Նոյեմբեր 1908, էջ 27-28:
- ՀԱՅ. ՎԻՃԱԿ** – «Հայաստանի Վիճակը», *Դրօշակ*, Ժ. տարի, թիւ 9 (110), Նոյեմբեր, 1900, էջ 133-134:
- ՀԱՅԱՍՏԱՆ** – Արզումանեան, Մ. Ա. *Հայաստան. 1914-1917*, Երևան, 1969:
- ՀԱՅՎ. ԲԱՌ.** – *Նոր Բաղդիրը Հայկազեան Լեզուի*, հտ. Ա., Ա-Կ. Երևան, 1979:
- ՀԱՅՈՑ ԳԱ.** – Լեօ [Բարսիսանեան, Առաքել]. *Երկերի Ժողովածու*, հտ. Գ., գիրք Ա. Երևան, 1969:

- ՀԱՅՈՑ ԳՔ.** – Լեօ [Բարսիսանեան, Առաքել]. *Երկերի Ժողովածու*, հտ. Գ., գիրք Բ. Երևան, 1973:
- ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ I** – *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 1. Երևան, 1974:
- ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ II** – *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 2. Երևան, 1976:
- ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ III** – *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 3. Երևան, 1977:
- ՀԱՐԿԵՐԸ Ա.** – Խաժակեան Գարեգին. «*Հարկերը Տանկաստանում*», Մտրճ, ԺԱ. տարի, թիւ 1, Յունուար 1899, էջ 72-88:
- ՀԱՐԿԵՐԸ Բ.** – Խաժակեան Գարեգին. «*Հարկերը Տանկաստանում*», Մտրճ, ԺԱ. տարի, թիւ 2-3, Փետրուար-Մարտ, 1899, էջ 238-248:
- ՀԱՐԿԵՐԸ Գ.** – Խաժակեան Գարեգին. «*Հարկերը Տանկաստանում*», Մտրճ, ԺԱ. տարի, թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, 1899, էջ 439-457:
- ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐ Ա.** – Փափազեան, Յ. Գ. [խմբ.]. *Մատենադարանի Պարսկական Վանքագրերը. I. Հրովարտակներ*, Պրակ Առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան, 1956:
- ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐ Բ.** – Փափազեան, Յ. Գ. [խմբ.]. *Մատենադարանի Պարսկական Վանքագրերը. II. Հրովարտակներ*, Պրակ Երկրորդ (1601-1650 թթ.), Երևան, 1959:
- ՂԱԶԱՐԵԱՆ** – Ղազարեան, Հայկ. *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Բարոյական Կացութիւնը 1800-1870 թթ.* Երևան, 1967:
- ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ Ա.** – Մալխասեանց, Ստ. *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, հտ. Ա. Պէլլորթ, 1955:
- ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ Բ.** – Մալխասեանց, Ստ. *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, հտ. Բ. Պէլլորթ, 1955:
- ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ Գ.** – Մալխասեանց, Ստ. *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, հտ. Գ. Պէլլորթ, 1955:
- ՄԱՆՐ ԺԱՄ. Բ.** – Յակոբեան, Վ. Ա. *Մանր Ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.* հտ. Բ. Երևան, 1956:
- ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ** – Մարկոսեան, Ս. *Արեւմտահայութեան Վիճակը ԺԹ. Դարի վերջերին*, Երևան, 1968:
- ՄԵՐ ԾՐԱԳԻՐԸ** – «Մեր Ծրագիրը», *Դրօշակ*, թիւ 11, Սեպտեմբեր, 1894, էջ 1,4:
- ՅԻՇԱՍԱԿ Ա.** – Խաչիկեան, Լ. Ա. [խմբ.]. *ԺԵ Դարի Հայերէն Ջեռագիր Յիշատակարաններ*, Մասն Առաջին (1401-1450 թթ.), Երևան, 1955:

ՅԻՇԱՏԱԿ Բ. – Խաչիկեան, Լ. Ա. [խմբ.]. *Ժե Դարի Հայերէն Ձեռագիր Յիշատակարաններ*. Մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.). Երևան, 1958:

ՅԻՇԱՏԱԿ Գ. – Խաչիկեան, Լ. Ա. [խմբ.]. *Ժե Դարի Հայերէն Ձեռագիր Յիշատակարաններ*. Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.). Երևան, 1967:

ՅՈՎՀԱՆ ՆՆՍԵԱՆ – Յովհաննիսեան, Աշոտ. *Դրոագներ Հայ Ազատագրական Մարի Պատմութեան*. Գիրք երկրորդ. Երևան, 1959:

ՆԱՄ. ԵՐԶ. – «Նամակ երգվալէն», *Դրօշակ*, Ժ. տարի, թիւ 4 (105), Մայիս, 1900, էջ 54-55:

ՆԱՅԻՐԻ – «Մուսա Տաղի Քառասուն ... Ժամերը. Գաղտնի Փաստաբողբեր», *Նայիրի*, ԻԳ. տարի, թիւ 15, 15 Հոկտեմբեր 1977, էջ 4-5:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ – Ներսիսեան, Մ. Գ. *Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքար Թիրքական Բռնակցութեան Դեմ, 1850-1870 թթ.* Երևան, 1955:

ՆԵՐՔԻՆ – «Ներքին [յուրեր]», *Զայն Հայրենաց*, ԺԱ. տարի, թիւ 20 (70), Մարտ 1910, էջ 218-219:

ՆԻԹԵՐ Բ. – Ներսէս Վրդ. Խարախանեանի նամակը՝ [է. Յ. Դաշնակցութիւն Գ.] Ընդհ. ժողովին՝ է. Տասնապետեան (խմբ.), *Նիւթեր է. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար*, հտ. Բ., Պէյրոս, [1973], էջ 189-192:

ՆԻԹԵՐ Գ. – է. Յ. Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր ժողովի Արձանագրութիւններ. է. Տասնապետեան (խմբ.), *Նիւթեր է. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար*, հտ. Գ, Պէյրոս, [1976], էջ 11-293:

ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ – Աւետիբեան, է. Գաբրիէլ, Սիրմէլեան, է. Խաչատուր, Ազգերեան, է. Մկրտիչ. *Նոր Բազմիրք Հայկազեան Լեզուի*. հատոր առաջին, Ա-Կ. Վենետիկ, 1837: Հատոր երկրորդ, է-զ. Վենետիկ, 1837:

ՇԱՀՐԻՄԱՆ – Շահրիման, Վահան. *Հայկական Խնդրին Մագումը*. հտ. Ա. 4, Պոլիս, 1912:

ՇԱՏԱԽ – «Ջերմանոր-Շատախ», *Դրօշակ*, թիւ 8, Յուլիս, 1895, էջ 5-6:

ՇԻՐԱԿ – Լեւոն Վարդան. «էին, հին բաներ», *Ճիրակ*, ԼԵ տարի, Յուն.-Փետր., 1931, էջ 79-93:

ՈՒՂԵԳՐ. Ա. – Յակոբեան Յովհաննէս. *Ուղեգրութիւններ Աղբիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Պատմութեան*. հտ. Ա., ԺԳ. ԺԶ Դար (1253-1582). Երևան, 1932:

ՈՒՐՈՒԱԳՆԵՐ – Յակոբեան, Թ. Խ. *Ուրուագներ Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութեան*. Երևան, 1960:

ՉԱՐԸԳ – Ղազար-Չարըզ. *Յուշամատենան Բարձր Հայքի Կարինապատում*. Պէյրոս, 1957:

ՉՈՒՎԵԱՆ – Չովեան, Ս. Եւ Արագիսեան. Յ. *Արաքերէն-Հայերէն Բառարան*. Պէյրոս, 1969:

ՊԱՇ. ՏԵՂ. – «Պաշտօնական Տեղեկագիր», *Դրօշակ*, ԺԱ. տարի, թիւ 1 (112), Յունուար, 1901, էջ 12, 25-29:

ՊԱՐՈՆԵԱՆ – Խոջիկ Եղ. [խմբ.]. Պարոնեան Յակոբ. *Ընտիր Երկեր*. Գիրք 1. Երևան, 1954:

ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ – Պէրպէրեան, Աւետիս Վարժապետ. *Պատմութիւն Հայոց*. Կոստանդնուպոլիս, 1871:

ՊՈԶԱՃԵԱՆ – Պոզաճեան, Յակոբյոս Վրդ. *Համասուր Բառարան Տանկերէն-Հայերէն Վիճնա*, 1858:

ՊՂԸՈ – Արարամեան, Ռ. *Պահլաւերէն-Պարսկերէն-Հայերէն-Ռուսերէն Անգլերէն Բառարան*. Երևան, 1965:

ՊՕՂՈՍԵԱՆ – Պօղոսեան, Արտաշէս Մ. *Գրիմի Պատերազմի Կովկասեան Ռազմաճակատը Եւ Հայերի Մասնակցութիւնը*. Երևան, 1958:

ՋԱՄԲՈ – Սիմոն Կաթողիկոս Երևանցի. *Ջամբո*. Վաղարշապատ, 1873:

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ – Փափազեան, Վահան. «Կոստանդ Ջողայցեոյ «Աշխարհամոլոյի» Հայէւ-Փարսիզ Մայրուղուն Վերաբերող Հատուածը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 6 (510), Յունիս, 1985, էջ 80-85:

ՍԱՍՈՒՆ ԳԵԿ. – «Սասուն Ապատամբութեմ Առաջ», *Դրօշակ*, թիւ 14, Դեկտեմբեր, 1894, էջ 3-4:

ՍԱՍՈՒՆ ՆՈՑ. – «Սասուն Ապատամբութեմ Առաջ», *Դրօշակ*, թիւ 13, Նոյեմբեր, 1894, էջ 5-6:

ՍԱՐՈՒՍԱՆ – Սարուխան. *Հայկական Խնդիրն Եւ Ազգային Սամանադրութիւնը Թիւրքիայում, 1860-1910*. Հտ. Ա. Թիֆլիս, 1912:

ՍԵՖԵԱՆ – Փափազեան, Յ. «Սեֆեան Իրանի Ասիմիլատորական Քաղաքականութեան Հարցի Շուրջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիւ 3, 1956, էջ 85-99:

ՍԻՐՈՒՆԻ Ա. – Սիրունի, Յ. Շ. [Շոլոյեան, Յակոբ]. *Պոլիս Եւ Իր Դերը*. հտ. Ա. 1453-1800. Պէյրոս, 1965:

ՍԻՐՈՒՆԻ Բ. – Սիրունի, Յ. Շ. [Շոլոյեան, Յակոբ]. *Պոլիս Եւ Իր Դերը*. հտ. Բ. 1850-1900. Պէյրոս, 1970:

ՍԻՐՄԷԵԱՆ – Սիրմէլեան, Արտաշատ Արքեպիսկոպոս. *Մայր*

- Յոցակ Հայերէն Ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի*. հտ. Ա. Վննտիկ, 1948:
- ՍՂԵՐԳ.** – «Տեղեկագիր Սղերդ Գաւառի», *Դրօշակ*, ԺԱ. տարի, թիւ 7 (118), Սեպտեմբեր, 1901, էջ 118-119:
- ՍՂԵՐԳ. Բ.** – «Տեղեկագիր Սղերդի. Բ. Մաս», *Դրօշակ*, թիւ 15-16, 15 Հոկտեմբեր, 1895, էջ 12-13:
- ՍՈՎԳԱՂԹ.** – «Սով եւ Գաղթականութիւն», *Դրօշակ*, թիւ 7, Մարտ, 1894, էջ 1-2:
- ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑ** – Սրուանձտեանց Վ. [Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանց]. *Թորոս Աղլար*. Կ.Պոլիս, 1884:
- ՎԱՆԱՐՇԱՊԱՆՏ** – Փափագեան, Յ. «Աղարշապատ Գիղի 1725 եւ 1728 թթ. Թորքական Հրովարտականները», *Բանբեր Մատենադարանի*, թիւ 5, 1960, էջ 431-464:
- ՎԱՍՊ. ՍՈՎ.** – «Վասպուրականի Սովը», *Դրօշակ*, թիւ 7, Մարտ, 1894, էջ 5-6:
- ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ** – Վարանդեան, Միքայէլ. *Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն*. հտ. Բ. Ժընն, 1913:
- ՎԵՐԿԻ** – «Վերկի եւ Բէլէիքի», *Դրօշակ*, ԺԵ. տարի, թիւ 6-7 (184), Յունիս-Յուլիս 1907, էջ 92-93:
- ՏԱՍՏՈՒՐՔ.** – «Գործի Մարդոց Համար. Տասանորդի Տուրքը», *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանոցի*, 1901, էջ 297-300:
- ՏԱՐՕՆ.** – «Տեղեկագիր Տարօնի եւ Օրշակալքի», *Դրօշակ*, թիւ 3 (83), 31 Մարտ 1898, էջ 26-28:
- ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ** – Տեմիրճեան, Վարդան Մ. Վրդ. *Դիւան Ատրպատականի Հայոց Պատմութեան*. հտ. Բ. Պէլքրութ, 1974:
- ՏԷՐ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ** – Տեր Յակոբեան, Մովսէս. *Թրքահայաստանի Կորուստը եւ Արտասահմանի Հայոց Ապագան*. Պէլքրութ, 1967:
- ՏՆՏԵԱԿԱՆ** – Խաչիկեան, Լ. Ա. «Տնտեսական Գործարքների Մասին Գրառումները Հայերէն Ձեռագրերի Մէջ եւ Նրանց Աղբիւրագիտական Նշանակութիւնը», *Բանբեր Մատենադարանի* թիւ 5, 1960, էջ 21-42:
- ՏՈՄԱՐՇԱՅԻ** – Տոմարձցի Յովհաննէս Ասզ Սարկ. [Թորոսեան]. *Պատմութիւն Հայ Տոմարձայի*. հտ. Ա. Պէլքրութ, 1959:
- ՏՈՒՄԱՆԵԱՆ** – Տումանեան, Յովհաննէս [Տումաննց Վանէս]. *Իմ Յուշերը*. Պէլքրութ, 1977:
- ՏՐԱՊԻՋՈՆԻՑ** – «Նամակ Տրապիզոնից», *Դրօշակ*, թիւ 3, Մարտ, 1895, էջ 4-5:
- ՏՐԻՕ** – Տրիօ, Էտուարտ. *Արեւելեան Խնդիրը եւ Հայկական Հարցը Իր Մագումէն Մինչեւ Մեր Օրերը*. Կ.Պոլիս, 1913:

- ՅԵՂԱՍՊԱՆ** – Դազարեան, Հայկազն Գ. *Յերասպան Թորքը*. Պէլքրութ, 1968:
- ՓԱՓԱՋԵԱՆ** – Փափագեան, Յ. Գ. «Իւլայթների Իրասական Ազատութեան Հարցը Արեւելեան Հայաստանում 16-18րդ դդ. եւ Օսմ Սուլթան Հուսէյնի Հրովարտակը», Վ. Բ. Բարխուդարեան եւ Վ. Ա. Յակոբեան (խմբ.), *Էջեր Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան եւ Բանասիրութեան*, Երևան, 1971:
- ՔԻԼԻՍԻ** – Պէրպիւրեան, Համարձում եւ Ներսէսեան, Խորէն Ասզ Բանանս (խմբ.). *Յուշամատեան Քիլիսի Հայոց (Սկիզբէն Մինչեւ 1968 Թուականը)*, Պէլքրութ, 1969:
- ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ** – Նշանեան, Մերուր Արքեպս. (խմբ.). *Օրագրութիւն Երեմիա Չէլչիի Բեռնիւրճեանի*. Երուսաղէմ, 1939:
- ՕՐՄԱՆԵԱՆ** – Օրմանեան, Մաղաքիա Արքեպս. *Հայոց Եկեղեցին*. Պէլքրութ, 1961:

Բ. ԱՐԱՐԱՏԱՆՈ

- ԳԱՄՈՒՍ** – Տիրան Բէլլեկեան. *Գամուս Ֆրանսէլի - Dictionnaire Turc-Francais*. Մոսսովկէր Թիւրքճէտէն Ֆրանսըզճապա Լուրաթ. Իսթանպուլ, 1928 [սամաներէն]:
- ԷԼ-ՄՈՒՆԻՑԻՏ** – Էլ-Մունճիւր Էլ-Էպճէտի. Պէլքրութ, 1988 [արաբերէն]:
- ՄԱՍՂՈՒՏ** – Մաստու ճըպարան. *Բախտ Էթ-Թուլլայա* [Ատաջնորդ Աշակերտնընդի]. Պէլքրութ, 1980 [արաբերէն]:
- ՍԱՄԻ** – Օ. Սամի [Շենսևտոսի Սամի]. *Գամուսը Թիւրքի* [թրքերէնի բարատան], Տերասաստէթ [Կ.Պոլիս], 1317 [1899-2000] [սամաներէն]:
- ՊԵՀԱՄՏՏԻՆ** – Ս. Պեհնէտոսի. *Եւնի Թիւրքէ Լուրաթ* [նոր թրքերէնի բարատան], Իսթանպուլ, թշ. [սամաներէն]

Գ. ՕՏԱՐ ԼԵՋՈՒՆԵՐՈՎ

- ACQUITAS** – Acquitas. "The Tragedy Of Turkey's Mobilization," *Ara-rat* (London), vol. II, no. 15, September 1914.
- BAER** – Baer, Gabriel. "The Administrative, Economic And Social Functions Of Turkish Guilds", *International Journal Of Middle East Studies*, vol. I, no. 1, 1970, pp. 28-50.

- BARKAN** – Barkan, Omer Lutfi. *XV. Ve XVI. Asirlarda Osmanli Imparatorlugunda Zirai Ekonominin Hukuki Ve Mali Esaslari*. Cilt I: *Kanunlar*. Istanbul, 1943.
- BELDICEANU I** – Beldiceanu, Nicoara. *Les Actes Des Premiers Sultans Conservees Dans Les Manuscrits Turcs De La Bibliotheque Nationale A Paris*. Vol I: *Actes De Mehmet II Et De Bayezid II Du Ms. Fonds Turc Ancien 39*. Paris, 1960.
- BELDICEANU II** – Beldiceanu, Nicoara. *Les Actes Des Premiers Sultans Conservees Dans Les Manuscrits Turcs De La Bibliotheque Nationale A Paris*. Vol II: *Reglements Miniers, 1390-1517*. Paris, 1964.
- BELIN** – Belin, F. A[Alphonse]. *Etude Sur La Propriete Fonciere Au Pays Musulmans Et Specialement En Turquie*. Paris, 1862.
- CREASY** – Creasy, Edward. *History Of The Ottoman Turks*. Beirut, 1961.
- DOCUMENTS** – *Document Diplomatiques. Affaires Armeniennes. Projets De Reformes Dans L'Empire Ottoman, 1893-1897*. Paris, 1897.
- DRIAULT** – Driault, Eduard. *La Question D'Orient*. Paris, 1921.
- EI** – *Encyclopaedia Of Islam*. Vol I: A-B, 1960.
- GHIOTTI** – Ghiotti, Candida. *Il Novissimo Ghiotti. Vocabolario Italiano-Francese E Francese-Italiano*. Torino, 1960.
- HERTSLET** – Hertslet, Edward. *The Map Of Europe By Treaty*. Vol. IV. London, 1891.
- HISTORY** – Hitti, Philip K. *History Of The Arabs*. London, 1953.
- HITTI** – Hitti, Philip K. *Lebanon In History. From The Earliest Times To The Present*. London, 1957.
- HORTON** – Horton, George. *The Blight Of Asia. An Account Of The Systematic Extermination Of The Christian Populations By Mohameddans And The Culpability Of Certain Great Powers*. Indianapolis, 1926.
- INALCIK** – Inalcik H[Halil]. "Bursa Ser'ye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanlari". *Belleten*, ilt XI, no. 44, 693-706.
- INAN** – Inan, Afet. *Aaperçu General Sur L'Histoire Economique De L'Empire Turc-Ottoman*. Istanbul, 1941.
- IS. ANS.** – *Islam Ansiklopedisi*. Cilt II. Istanbul, 1961.
- JABA** – Jaba, Auguste. *Dictionnaire Kurde-Francais*. St. Petersburg, 1879.
- KAZIMIRSKI I** – Kazimirski, A. De Biberstein. *Dictionnaire Arabe-Francais*. Tome I. Beyrouth, [1971].
- KAZIMIRSKI II** – Kazimirski, A. De Biberstein. *Dictionnaire Arabe-Francais*. Tome II. Beyrouth, [1971].

- KHADDURI** – Khadduri, Majid. *War And Peace In The Law Of Islam*. Baltimore, [1955].
- LAMPE** – Lampe, G.W. [Geoffrey William] (ed.). *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford, 1961.
- LAT. DICT.** – Charlton, T. and Short, Charles. *A New Latin Dictionary*. Oxford, 1879.
- LEWIS** – Lewis, Bernard. *The Emergence Of Modern Turkey*. 2nd edition. London, 1968.
- LIDDELL** – Liddell, Henry George and Scott, Robert. *A Greek-English Lexicon*. Oxford, 1961.
- LYNCH II** – Lynch, H.F.B. [Harry Finnis Blossie]. *Armenia. Travels And Studies*. vol. II. Beirut, 1965.
- MACCOLL** – MacColl, M. *England's Responsibility Towards Armenia*. London, 1965.
- MOLTKE** – Moltke, Helmut Graf Von. *Lettres Des Marechal De Moltke Sur L'Orient*. Paris, [nd].
- NASSIBIAN** – Nassibian, Akaby. *Britain And The Armenian Question, 1915-1923*. London, 1984.
- PAKALIN I** – Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanli Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sozlugu, I*. Istanbul, 1971.
- PAKALIN II** – Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanli Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sozlugu, II*. Istanbul, 1971.
- PAKALIN III** – Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanli Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sozlugu, III*. Istanbul, 1971.
- PET. LAR.** – *Petit Larousse*. Paris, 1963.
- RICHARD** – Richard, Henry. *Evidences Of Turkish Misrule*. Westminster, nd.
- SAN. HAR** – Sanson, Harrot. *Standard Italian And English Dictionary*. Firenze-Roma, 1970.
- STAVRIANOS** – Stavrianos, L.S. *The Ottoman Empire. Was It The Sickman Of Europe?* New York [1957].
- SHEI** – Gibb, H.A.R. [Hamilton Alexander Rosskeen] and Lramers, J.H. [Johannes Hendrick]. *Shorter Encyclopaedia Of Islam*. Ithaca, NY, 1953.
- STATE PAPERS** – Great Britain-Foreign Office. *British And Foreign State Papers, 1846-1847*. Vol. XXXIII. London, 1860.
- STEINGASS** – Steingass, F[Francis Joseph]. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut, 1975. [a reprint of the 1st edition].

TAYLOR – Taylor, Joseph Henry. *Greek-English Lexicon*. New York, 1887.

TURKIYEDE – Barkan, Omer Lutfi. Turkiyede “Servaj” Var Mi Idi?“. *Belleten*, cilt XX, sayı 78, Nisan 1956, 237-246.

VUCINICH – Vucinich, Wayne. *The Ottoman Empire. Its Record And Legacy*. Princeton, 1965.

WEBSTER'S – *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary*. Springfield, 1965.

Ա

ԱԿՉԷ ՊԱՇԸ [akçe başı] – *Թրքերէն ազէ* – «գրամ» եւ պաշ – «գլուխ» բառերէն՝ կառուցուած բառակազմութիւն, որ բաւացի կը նշանակէ գրամի գլուխ, մինչդեռ որպէս հարկային տարազ անիկա կը նշանակէ այն դուժարը, զոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը հաւաքէին պատկան իշխանութիւնները պատերազմի ընթացքին կամ անկէ առաջ բանակի պատրաստութեան համար՝ անկախ այդ վերջինին համար դանձուող իմաստով սեփերիէէն կամ իանէ ճիհատիէէն: Ազէ կաշըն կը գանձուէր նաեւ երբ դատարկուէր պետական գանձը եւ իշխանութիւններն ստիպուած ըլլալին տոկոսով փոխառութիւն կատարել գրամատէրերէն, վաշխառուներէն եւ սարաֆներէն:

Փոփոխական էր քանակն ազէ կաշըն, որովհետեւ փոփոխական էին փոխառութիւնն ու անոր տոկոսը: Հաշուելէ ետք փոխառութեան վճարուելիք տոկոսը՝ զայն կը բաշխէին ժողովուրդին վրայ եւ կը գանձէին որպէս հարկ, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս սարաֆիէ, կիւղիթի եւ սենելիքնամէ:

ԱԶՏԱՐ [azdar] – *Պարսկերէն ազդար* – «արժանի, վայել, յարմար, գեղեցիկ» բառէն, որ պարսկական վաւերագրերէրու մէջ ստացած է հարկի իմաստ: Հայ պատմական գրականութեան մէջ կը յիշուի միայն մէկ անգամ Շահ Իսմայիլ Ա.-ի 26 Օգոստոս 1505 թուակիր հրովարտակին մէջ, որ տրուեցաւ Հաւուց Թափի վանքին եւ վանականներուն՝ գանձը զերծ կացուցանելու համար կարգ մը հարկերէ եւ պարտադրութիւններէ: Ըստ Ժ. Փափազեանի՝ հարկային այս տարազով պէտք էր հասկնալ

պարտադիր այն նուէրը կամ նուիրատուութիւնը, զոր քաղաքացիներն ստիպուած էին Հատուցելու պետական պաշտօններուն եւ բարձրատիճան այլ անձերու՝ անոնց զիրքին եւ աստիճանին արժանի կարգով¹: Բովանդակութեամբ Համահաւասար էր փիլէքէշին, իլտիէին, սպամիին, նովրուզին եւ այլ անուններով յիշուող նոյնանման Հարկերուն:

ԱՌԱՇ ԽԱՐԱՃ [ateş haracı] – Պարսկերէն ամիշ – «կրակ» եւ արարերէն խարան – «տուրք, Հարկ, եկամուտ, Հողի արտադրութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կրակի Հարկ, մինչդեռ, բառ Էէոյի՝ Պարսկաստանի մէջ այսպէս կը կոչուէր այն Հարկը որ կը վճարուէր անտառին մէջ փայտածուխ պատրաստելու իրաւունքին ձեռք բերումին համար²: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անկիս ծանօթ էր որպէս րեսմի օճազ եւ կը գանձուէր ամուխի Համար պատրաստուած փայտի իւրաքանչիւր զէղէն³: Փոփոխական էր քանակով ըստ տեղի եւ ժամանակի: Ընդհանրապէս կը գանձուէր 4-8 ալէշ⁴, թէպէտեւ կային վայրեր, ուր 4 ալէշի Հարկէն անկախ՝ կը գանձուէր նաեւ 8 ալէշ բաժ պատրաստուած իւրաքանչիւր զէղէն⁵: Բայց կը թուի, թէ Պարսկաներու կարգ մը վայրերուն մէջ րեսմի օճազ անուսով ծանօթ էր մէկ ալէշ եւս Հարկը, որ կը գանձուէր փայտածուխի վաճառուող իւրաքանչիւր բեռէն⁶, եւ առ այդ կը ստանար բովանդակութիւնը բաժ Հարկային տարազին:

ԱԹ ԵՈՒՈՒ [at yolu] – Թրքերէն ամթ – «ձի» եւ եոլ – «ճամբայ, միջոց» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ Հայ պատմագրական գրականութեան մէջ կը տրուի որպէս ամ եոլի: Բառացի կը նշանակէ ձիու ճամբայ կամ ձիու միջոց. մերջինը շատ աւելի կը մտանայ Հարկային տարազի բովանդակութեան, որովհետեւ պարզօրէն կը նշանակէ ձի Հայթայիտելու միջոց, մինչդեռ բառ Ղազարեանի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, սուեայ փաշայութեան մը սահմաններէն ներս, բանակին Հա-

մար ձիերու Հայթայութեան, գնումին եւ պահպանումին համար գանձուող տարեկան եւ միանուագ՝ այլ փոփոխական այն Հարկն էր, որ կը պահանջուէր ժողովուրդէն ըստ կարիքի եւ պահանջին, եւ որովհետեւ գինուորական իշխանութիւններուն համար լաւագոյն եւ ամենէն զիւրին միջոցն էր կեղեքելու Հարկատուները՝ գանձումները կը Հասնէին անկրեւակայիչի չափերու. այսպէս, հետո՛ւ օրէնքի Հասողութենէն՝ ամէն տարի Պայապետի փաշան կը Հաւաքէր 1000-8000 ալէշ միայն իրեն եւնթակայ եղող փաշայութենէն⁷:

ԱԼԱՖԷ [alafe s ulufe] – Արաբերէն ալաֆ – «խոտ, ճարակ, դարձան եւ մարգագետին» բառէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ նոյն իմաստով անցեր է նաեւ օսմաներէնին եւ պարսկերէնին⁸: Ալաֆէն պարսկերէն ձեւն է ալաֆի: Աղբիւրները յաճախ դաշն կը յիշեն որպէս ուլուֆէ⁹, որ յողանակի ձեւն է ալաֆի, իսկ Հայկական սկզբնաղբիւրները դաշն կը ճանչնան նաեւ որպէս ոլոֆայ¹⁰, օլուֆէ¹¹, րեսմ-ի ալաֆ¹², ալաֆա՛, րեսմ-ի ալաֆ¹³, րեսմ-ի կիաճ¹⁴, պահա-ի քիա¹⁵, եւ աշրի եունտ կամ րեսմ-ի սաման¹⁶: Ըստ Փոփազետիի՝ Հիմնականին մէջ ալաֆէն այն Հարկն էր, զոր ըայաները պատրաստ էին Հատուցելու երթեւեկող պաշտօնեաներուն՝ անոնց ձիերուն եւ զբաօսաներուն որպէս կեր¹⁷: Բայց կը թուի, թէ կարգ մը վայրերու մէջ ալաֆէն այն Հարկն էր որ կը գանձուէր մասնաւորապէս ալիւրէն, բրինձէն, ցորենէն եւ գարիէն¹⁸: Պարտադիր այս Հարկի ժամանակի ընթացքին ստացաւ անասնակրի իմաստ, եւ առ այդ՝ կը գանձուէր զիւղացիներէն բնամթերքով: Գանձումը առուելաբար կը կատարուէր գարիով, յարողով, դարմանով եւ խոտով՝ որպէս անասնակեր սիւլաֆաշիւրեան, պետական պաշտօնեաններուն¹⁹, ցեղապետներուն, գինուորականներուն եւ պաշտօնատարներուն²⁰ ձիերուն եւ կենդանիներուն: Սակայն յետագային վերածուցաւ դրամական տուրքի²¹ իշխանութիւններուն կարգադրութեամբ՝ բանակի կենդանիներու կերին եւ գինուորներու պարենին յա-

կացնելու Համար¹⁷. մերթ ալ, սակայն, Հարկը կը յատկացուէր բանակայիններու եւ պետական պաշտօնէութեան ամտակահին, թէպէտեւ, ըստ Երեմիա Չէլչէպի, անիկա յաճախ կը յատկացուէր սուլթանին կամ իշխանութիւններուն կողմէ գինուորներու, պաշտօնեաներու եւ իշխանաւորներու որպէս ուժեղ¹⁸:

Այսօրէն փոփոխական էր քանակով ըստ տեղի, ժամանակի եւ գանձիչի: Բաղէշի նահանգին մէջ կը գանձուէր իւրաքանչիւր անհատէ 6 ազէ¹⁹, Տրքբանակերտի նահանգին մէջ՝ 100 խուրձ խոտին 30 սեւ ազէ, որ կը հաւասարէր 10 օսմանեան ազէ²⁰, Կիպրոս կղզիին մէջ մէկ բիլէ զարմանէն 3 ազէ²¹, իսկ Պոսնիայի նահանգին մէջ 5 ազէ²²: Էրկանիի լիվային մէջ իւրաքանչիւր տունէ կը գանձուէր մէկ բնո յարկի եւ մէկ խուրձ խոտի գինը, որ կը հաւասարէր 20 սեւ ազէի կամ աւելիին²³: Խուտավենտիկիարի, Այսրնի, Իշ Էլի, Սիսի, Չուգուրապատի, Էօզերի եւ Սիլիստրէի լիվաներուն մէջ կը գանձուէր արտադրութեան մէկ տասներորդը²⁴, թէպէտեւ 1520-1566-էն եկող կանոնադրութիւն մը կը նշէր թէ Չուգուրապատի մէջ պիտի գանձուէր բերքին 1/6-1/7-ը²⁵: Պոսոյ խոտերուն մէջ՝ սերմնացունէ հանուելէն ետք՝ իշխանութիւնները կը գանձէին զարմանի եւ խոտին կէսը²⁶, մինչ Տրքիիկի լիվային մէջ սանճապէյները կը գնէին ալաֆէն գրեթէ ոչինչ գինով մը. գնելու սա գործողութիւնը ապօրինութիւն նկատուելով՝ արգիւրուեցաւ իշխանութիւններուն կողմէ²⁷:

Բայց խտրականութեան տուն տուող Հարկ մըն էր պաֆէն. կանոնադրութիւնները կը յայտնեն, թէ Մորէայի մահմանականները կը վճարէին տասանորդ, մինչ քրիստոնեաները՝ 1/7-ը բերքին²⁸. գրեթէ նոյն էր դրուութիւնը Ադրիպոզի մէջ, ուր ոչ-մահմանականները կը վճարէին 15-էն 2-ը²⁹:

Շատ էր ծանր ալաֆէն, գոր գանձելն յաճախ կը դառնար անկարելի. առ այդ կը գանդատէին թէ՛ Հարկատուները եւ թէ՛ ալ զայն որպէս ուժեղ ստացողները³⁰. Ինչ որ ալ ըլլար կացութիւնը, ըստ Հայկական աղբիւրի մը՝ Բասազ գիւղին մէջ «ամէն տուն

չափ մը ցորեն կուտային եւ յրուէն ալեղան»³¹. 1728-ին Վադարշապատ գիւղէն գանձուեցաւ 174 ազէ միանուագ³², իսկ Ախալցխայէն՝ 550 ազէ³³: Բայց հակառակ ալաֆէի ծանր Հարկ մը ըլլալուն՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անկէ գերձ էին կացուած Քիրքուրի դաւառակը³⁴ եւ կարգ մը վայրեր Պաշաններու մէջ³⁵, իսկ Պարսկական Կայսրութեան մէջ Գանձատարի եւ Տաթիւի վանքերուն տրուած Հրովարտակներ ալաֆէն եւ ուլուֆէն կը յայտարարէին «անթոյլատրելի պահանջմունքներ», եւ «ապօրինի»³⁶:

Հարկը ընդհանրապէս կը գանձուէր կալի տան³⁷ անկախ իր ընդթէն՝ պետական կամ գինուորական պաշտօնեաներու կողմէ, որոնք կը ներկայանային անձամբ կամ իրենց կողմէ լիազօրուած ներկայացուցիչներու միջոցով, ի ձեռին ունենալով Համապատասխան վտերադիր-լիազօրաբեր մը, որ ծանօթ էր որպէս Հալալ, ու Հարկը կը գանձէին տուեալ գիւղի մը, Համայնքի մը կամ ալ եկեղեցիի մը սկստաբանատունէն³⁸, որ յետոյ Հարկը կը բաշխէր բնակչութեան վրայ:

Սղբանաղբիւրներու մէջ ալաֆէն եւ ուլուֆէն կը յիշուին նաեւ ալեզ, ալեղան, ալեֆ եւ ալիֆ:

ԱԼԵԼ ԲՈՒՌՈՒԱ ձԻՁԻԷ [ale-l ru'us cizye] – Արաբերէն ալե – «վրայ», բու'ուս – «գլուխներ» եւ ճիլիէ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ մը, որ բառացի կը նշանակէ գլուխի վրայ [դրուած] Հարկ. որպէս Հարկ կը նշանակէ զլիսհարկ, որ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կը գանձուէր ոչ-մահմանականներէն: Ժամանակի ընթացքին Հարկը զգեցաւ զանազան ստորգուծման, եւ վերջապէս վերածուեցաւ պետիկ աղբիւրի: Ըստ Բաբալընի վերցուեցաւ 1908-ի Երիտասարդ-թուրք յեղափոխութեամբ²:

Մանրամասն տես՝ ձԻՁԻԷ:

ԱԼԵՄՏԱՐԼԸԳ [alemđarlık] – Արաբերէն ալեմ – «գործ,

նշան», եւ պարսկերէն տար – «պահազ, տէր, իշխան, ունեցող» եւ թրքերէն լըզ մասնիկով կազմուած բառ՝. օմաներէնի եւ պարսկերէնի մէջ ալեմտար կը նշանակէ «գրոջակիր»²: Հարկաւոր տարազը բառացի կը նշանակէ զրօշ կամ նշան կրելու իրաւունք, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա վանքերէն գանձուող տարեկան միանուագ հարկ մըն էր³, որ յետոյ վանքին իշխանութիւններուն կողմէ կը բաշխուէր շրջանի քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ՝ ըստ ընտանիքներու նիւթական կարողութեան՝ 10-15 ազնէի համեմատութեամբ՝ ինչպէս կը նշէ Քեմալիսի եւ Երզնկայի 1531 թուակիր կանոնադրութիւնը:

Փոփոխական էր քանակով եւ կախում ունէր քմահաճ կարգադրութիւնէն նահանգի փառային կամ կառայաւորին. օրինակ՝ Քեմալիսի գաւառակն սուսնձին կը վճարէր 6000, իսկ Երզնկան՝ 2000 ազնէ, թէպէտեւ նախապէս անտէր կը վճարէին 11,000 եւ 8000 ազնէ յաջորդաբար⁴. Վրաստանի մէջ կը գանձուէր 2 ազնէի դումար մը իւրաքանչիւր հարկատուէ, թէպէտեւ 1570-ի կանոնադրութեամբ անիկա վերածուեցաւ 2 ազնէ դումարի մը իւրաքանչիւր ընտանիքէ⁵. Նախիջնանի եկեղեցիները կը վճարէին 16-ական ըւսալի, էջմիածինն առանձին՝ 400 թուման, որ կը հաւասարէր 16,000 ըւսալի⁶, իսկ ըստ Պոլսոյ զերման գեւազանատան մատրանապէս՝ Ս. Ֆոն Սարխաթի 1577-ի մէկ վկայութեան՝ պոլսահայերը խոշոր դումար մը կը վճարէին սուլթանին՝ ազատօրէն երթեւեկել կարենալու համար Պոլսոյ Հայոց Հոգեւոր Թ. Գէորգ եկեղեցին⁷:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ ալեմտարլըզը կը յիշուի նաեւ որպէս ալեմտարըլըզ, սանճաղիէ, ալպլիտ եւ մարխաթիէ ազնէսի. այդ վերջինն աւելի առաջնորդական հարկ մըն էր Կարինի նահանգին մէջ, ու կը գանձուէր ըստ արձանագրութեան: Մարխաթիէն վճարելէ ետք՝ եկեղեցիին պաշտօնեաները զերծ կը կացուցուէին խալենճէն, թէպէտեւ ստիպուած էին վճարելու իրենց ցանած ու հնձած արտերուն պահանջ⁸, մինչդեռ, ըստ Զուլայեանի՝ մարխաթիէն վանքի եկամուտներէն առելոյն

փառային վճարուող հարկն էր, զոր հայկական աղբիւրներ կը յիշեն որպէս առաջնորդական հարկ⁹:

Քանակով փոփոխական էր եւ այլազան այս հարկը քիչ անգամ չէր որ տուն տուաւ զժողովեան. այսպէս, 1515-ին Քեմալիսի գաւառակին մէջ հարկին ծանրութիւնէն զժողովուրդը գանդաւ բարձաւ պատկան իշխանութիւններուն, որուն որպէս արդիւնք՝ 1516-ի կանոնադրութիւնը ճշդեց, թէ հարկը պետի ըլլար 2 ազնէ իւրաքանչիւր ընտանիքէ՝ ինչպէս որ էր գրութիւնը այլ վայրեւ մէջ¹⁰:

ԱԼԵՄՏԱՐԻԼԻԿ [alemardilik] – Օմաներէն լեզուին մէջ գործածական է ոչ միայն ալեմտարը՝ այլ նաեւ անկէ կերտուած ալեմտարըր բառը, որ կազմուած է թրքական ճը մասնիկին յաւելումով եւ ցոյց կուտայ զրօշակ կրողի պաշտօն կատարողը, իսկ թրքերէն լըզ մասնիկ ցոյց կուտայ ոչ միայն կատարուող պաշտօն մը՝ այլ նաեւ այդ պաշտօնին համար եղող վճարումը. սու այդ՝ լըզը կը հաւասարի պարսկերէնի եւ հայերէնի –չէք ածանց մասնիկին: Նոյնիմաստ ածանց մասնիկներով բարդօրէն կերտուած ալեմտարըլըզը բառացի կը նշանակէ զրօշակիրի պաշտօն եւ զրօշակիրի պաշտօնին համար կատարուող վճարում, մինչ, իրականութեան մէջ, անիկա զրօշ կրելու իրաւունքին համար կատարուող վճարուող վճարուան էր լոկ, զոր կը գանձէին պատկան իշխանութիւնները Օմանեան կայսրութեան մէջ:

էօմէր Լութֆի Պարթաւի հրատարակած կանոնադրութիւններու հաւաքածոյին մէջ կը յիշուի միայն մէկ անգամ՝ 1516-ին Քեմալիսի եւ Երզնկայի իրականութեան արտած կանոնադրութեան մէջ եւ բովանդակութեամբ կը մնայ համանման ալեմտարլըզին¹¹: Մանրամասն տես՝ ԱԼԵՄՏԱՐԻԼԻԿ:

ԱԼԻԿ [alik] – Արաբերէն ալիք «անասնակիր» բառն է՝ զոր հայկական սկզբնաղբիւրներ կը յիշեն որպէս ալիք. ըստ Աճառեանի՝ անիկա «տաւարի կերն էր, որ զնուս են տուրակի մէջ»¹²:

Հայկական սկզբնաղբերները կը յիշեն նաև պեղանը, որ լոկ պարսկական ձևն է պեղին: Բայց պիղը անցած է օսմաներէնին եւ պահած՝ «կեր» իմաստը², թէպէտև Փամուար շուին այս բառը: Կը թուի, թէ պիղը որ նոյնիմաստ է պահէի եւ ուլուֆէի Հետ՝ գործածական մնաց միայն Օսմանեան Կայսրութեան արբարական շրջաններուն մէջ եւ սա այդ ալ անցաւ անոնց տրուած կանոնադրութիւններուն, որովհետև զայն կը գտնենք գործածուած միայն մէկ անգամ՝ եղիպտոսի 1524 թուակիր կանոնադրութեան մէջ, ուր կը հրահանուի շարունակել Հատուցուել պիղին⁴:

Մանրամասն տես՝ Ա.Ա.Ֆնէ:

Ա.Ա.Ֆն [alef] – Արարեղէն պափ – «խոտ, ճարակ, դարման եւ մարգագետին» բառն է՝, որ որպէս Հարկային տարազ գգեցաւ իմաստը պարտադիր Հարկի մը, զոր ըստները կը Հատուցէին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Կը գանձուէր բնամթերքով՝ կամ Հնչուէն դրամով⁵՝ կալի ժամանակ:

Աղբընաղբերներու մէջ կը յիշուի գանազան ձևերով եւ այլազան անուններով, ու կը գանձուէր ոչ միայն պատկան իշխանութիւններու կողմէ՝ այլ նաև քիւրտներուն. այդ պարագային Հարկը կը հոչուէր Հալիփ, որ, ըստ էտուար Տրիոյի՝ տեսակ մը ասպորինի տասանորդ էր Հունձփերուն վրայ, զոր քիւրտ անուպաները կը գանձէին Արևմտեան Հայաստանի Հայ գիւղացիներէն⁴:

Մանրամասն տես՝ Ա.Ա.Ֆնէ:

Ա.Հ.Ձ-Ը՝ Վե-ՔԻԱ.Ա.Էթ՝ ԽԱՐ՝ձԸ [ahz-i vekalet harci] – Արարեղէն փապղէ – «առնել», ուաբաղէ – «փոխանորդ» եւ խարան – «տուրք, Հարկ, եկամուտ, Հողի արտադրութիւն» բառերէն կազմուած Հարկային տարազ², թէպէտև տարագին վերջին բառը կընայ ըլլալ նաև խարն – ծախս բառը, որ կը նշանակէ նաև այն Հարկը, զոր կը գանձէին դատարանները, կամ պաշտօնեա-

ները պետական այլ Հաստատութիւններուն⁵: Ճարազը բառացի կը նշանակէ փոխանորդի մը ստացած գումարը, սակայն խարնին ստացած վերջին իմաստով կը յստականայ իմաստն այս Հարկին, որ այլ բան չէ եթէ ոչ այն գումարը, զոր որեւէ մէկն ստիպուած էր վճարելու. դատարանի մէջ զինք փոխանորդողի մը, այսինքն՝ դատական փոխանորդադին: Հարկին սա տարագումը շատ ալ Հեռու չի կենար Բաքայլինի տուածէն, որուն Համաձայն՝ անիկա այն Հարկն էր, որ ըստան պարտաւոր էր վճարելու. ամէն անգամ որ զործ մը ունենար դատարանի մը Հետ՝ ստոր պաշտօնեաներուն, քարտուղարներուն, սպասարկուներուն կամ միւլապալիւրներուն ծախսերուն Համար: Կը վճարուէր նաև նայիպներուն եւ անոնց ենթակայ եղողներուն ալ²:

ԱՂԱ.ԸԳ շԱԳԳԸ [ağalik hakkı] – Թրքերէն աղա – «տէր, իշխան, մեծաւոր» եւ արարեղէն Հաղա – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ տիրոջ կամ մեծաւորի իրաւունք, մինչդեռ անիկա այն Հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէր ան՝ որուն Հողին միացած էր անժառանգ մահացած սիվաՀին մը կամ զայլմի մը անտէր մնացած Հողը: Հարկը յարարեղական էր Հողի որակին. այսպէս՝ մէկկանակ աչէլ կը գանձուէր իշխանութիւններուն կողմէ լաւ Հողի մէկ տէ՛օնիւմէն, միջակ Հողի երեք տէ՛օնիւմէն եւ վատ Հողի Հինգ տէ՛օնիւմէն²:

Ըստ Բաքայլինի՝ Հարկը կը յիշուի նաև որպէս աղալը³ եւ պղոււտուրուգ⁴:

ԱՂԸԸ շԱԳԳԸ [ağil hakkı] – Թրքերէն աղըլ – «փարախ, մակալատեղի, գոմ» եւ արարեղէն Հաղա – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ փարախի իրաւունք, մինչդեռ անիկա այն Հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին խաշարածներն ու ոչխարաբոյծները իրենց Հօտերը, ոչխարները եւ այծերը արածելու եւ

մակադեղու համար արտափայրերու մէջ², որոնք ընդհանրապէս կեդրոնացած էին մեծ աւատակերբու ձևերը³: Հարկը կը դանձուէր գարնան⁴ եւ փոփոխական էր քանակով. կը դանձուէր դրամով կամ արտադրութեամբ ու ոչխարով⁵ ըստ վայրի, ժամանակի եւ հարկապահանջի:

Մանրամասնորէն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂԸԼ:

ԱՂԸԼ ԲԵՍՄԻ [aǰil resmi] – Թրքերէն աղըլ – «փարախ, գամ, մակադատեղի» եւ արաբերէն բեսմ – «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ փարախի, գոմի, մակադատեղիի հարկ. ըստ բովանդակութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ աւատակերբուն կողմէ մակադատեղիներէն եւ արտափայրերէն գանձուող հարկն էր անիկա², փոփոխական՝ ըստ ժամանակի, վայրի եւ աւատատիրոջ:

Օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններուն, վաւերագրութիւններու, սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ անիկա կը յիշուի նաեւ որպէս աղըլ հաղզը, բեսմ-ի աղըլ, էնօփ փուլու եւ չիթ փարաւը. իսկ հայկական աղբիւրներ գայն կը ճանչնան որպէս աղլահակ³: 1630-էն ստեղծուած այս հարկը վերացուեցաւ Թանդիմաթով⁴:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂԸԼ:

ԱՂԸՐԸԳ [aǰirlik] – Թրքերէն աղըր – «ձանր, թոնկազին, դանդազ, լուրջ եւ փառաւոր» բառէն՝ լըզ մասնիկի յաւելումով կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ «ձանրութիւն, կշիռ, դանդաղութիւն, մղձաւանջ, բռն, օժիտ, զարդեղէն, թանկազին առարկայ, նկարագրի լրջութիւն, լրջութիւն եւ կարեւորութիւն»², մինչդեռ, ըստ կանոնադրութիւններու բովանդակութեան՝ անիկա կամ կոռ մըն էր եւ կամ ալ նիւթական հարկ մը, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը շրջաններուն մէջ: Այսպէս՝ 1498-ի Պոլսոյ խաւերուն տրուած կանոնադրութիւնը կը խօսէր աղըրըզի մասին, որ աւատատիր-

րով յանձնուած խառ-արքունական հողերուն մէջ գուլերուն կողմէ կատարուած անվճար ու տարապարհակ աշխատանք մըն էր: Ըստ կանոնադրութեան՝ արգիլուեցաւ անիկա, որովհետեւ այդ մէկը վնաս կը պատճառէր անաշխատ մեծացած արքունական հողերուն²: Կանոնադրութիւնը, սակայն, այս ձևով չէր վերցնէր աղըրըզը, այլ կը ճշդէր միայն, որ կիրարարութեամբ արքունական դաշտերուն մէջ աշխատողները պիտի վճարէին 20 աղլէի գումար մը կը կոռի եւ տարապարհակ աշխատանքի փոխան³, գումար մը որ պիտի գանձէր տեղւոյն պէշը, որովհետեւ ան էր որ կը հայթայթէր լուծն ու սերմնցունէ⁴:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ արգիլուած էր գանձել աղըրըզը ամուսնացողներէն⁵:

Բայց տարբեր էր դրութիւնը Քարեսիի լիվայի մէջ, ուր աղըրըզը կը գանձուէր միւլիբեղիմներու եւ ամլիներու կողմէ այն բոլոր աղջիկներէն՝ որոնք անցած էին յիտունը, ծանօթ էին որպէս ճարիէ եւ կ'ամուսնանային. հարկը կը վճարուէր անոնց հայրերուն կողմէ. այս պարագային աղըրըզը կրնար կոչուիլ նաեւ խրամեթ-ի ճարիէ¹:

ԱՂԸՐ ԷՍԱՄԷ [aǰir esame] – Թրքերէն աղըր – «ձանր» եւ արաբերէն էսամէ – «թիւ, արձանագրութիւն եւ դինուորական կարգաթիւ» բառէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ձանր արձանագրութիւն, մինչդեռ անիկա հարկային այն անունն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը տրուէր որոշեալ եւ կանոնադրութեան մէջ արձանագրուած քանակէն աւելի գանձուող պաֆէէն. յաւելումն ընդհանրապէս կը կատարուէր բերքի անբաւարարութեան համար նախապէս չգանձուած պաֆէի հաշուոյն ու կը գանձուէր՝ երբ տուեալ տարուան մը դարմանի բերքը ըլլար առատ: Մանօթ էր նաեւ որպէս աղըր ուլուֆէ¹:

ԱՂԸՐ ՈՒԼՈՒՖԷ [aǰir ulufe] – Թրքերէն աղըր – «ձանր» եւ

արաբերէն ազաֆ — «խոտ, ճարակ, դարման» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ծանր դարման կամ խոտ ու ճարակ, մինչդեռ, ըստ բովանդակութեան, անիկա յաւելեալ այն Հարկն էր, զոր ստուեալ չըլլանի մը բայաները պատրաստ էին վճարել կամ հատուցել երբ նախապէս չէին կարողացած կատարել իրենց Հարկային պարտաւորութիւնը բերքի անբաւարարութեան պատճառով². առ այդ՝ յաւելեալ այս Հարկը կը վերածուէր Հարստահարութեան սրանչկի միջոցի մը աւատատէրերուն համար:

Աղբընադիրներն ու գրականութիւնը գայն կը ճանչնան նաեւ որպէս աղբը հասմէ:

ԱՂՆԱՄ [aġnam] — Արաբերէն գանձ — «ոչխար» բառէ՝ ստեղծուած Հարկային տարազ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. աղնամը յոգնակին է գանձմի, թէև կանոնագրութիւններու, սկզբնադրբներու եւ գրականութեան մէջ անիկա կը յիշուի որպէս աղնամ: Ըստ կարգ մը աղբիրներու՝ Հարկն ստեղծուեցաւ 1004-ին կամ 1040-ին²: Ոչխարաբուծութեան սովորութեան այն այս Հարկը կը գանձուէր մանր եղջերաւոր կենդանիներէն՝ սաւան նկատի առնելու ոչխարն ու գոռնուկը, այժմ եւ ուրիկը³. կը գանձուէր դարնան սկիզբը՝ Ապրիլին եւ Մայիսին՝ ծնունդէն ետք դառներուն եւ ուրերուն⁴, աւատատիրոջ եւ հողատիրոջ կողմէ⁵, թէպէտեւ Բաղէի շրջանին մէջ անիկա կը գանձուէր նաեւ քիւրտներու եւ ուրիշներու կողմէ՝ ապօրինի կերպով⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԱՂՆԱՄ ԲԱՃԸ [aġnam paci օ aġnam baci] — Արաբերէն աղնամ — «ոչխարներ» եւ պարսկերէն բաճ — «բաժին, հարկ, մարտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ բառացի կը նշանակէ ոչխարներու մարտ: կը գանձուէր ոչխարաբուծներէն եւ խաչնարածներէն, եւ գանազան այլ Հարկներու հետ կ'առնուէր աղնամին²: Թերթալիֆ-ի շն-

րիկի կարգէն եղող այս Հարկը² շատ հաւանաբար կը գանձուէր երբ հօտը փոխադրուէր մէկ վայրէ այլ վայր, կամ պարզօրէն ծախուէր ոչխարը շուկայի մէջ, ինչպէս որ ցոյց կուտայ Հարկային բառակազմութիւնն այ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԱՂՆԱՄ ՎԵՐԿԻՍԻ [aġnam vergisi] — Արաբերէն աղնամ — «ոչխարներ» եւ թրքերէն վերիկ — «Հարկ, օժանդակութիւն, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի եւ ըստ բովանդակութեան կը նշանակէ ոչխարի Հարկ: Մէկ տարբերակն է բնամ-ի աղնամի: Ըստ Գամուսի՝ «խրաբանչիւր ոչխարի համար վճարուող Հարկն» էր անիկա² Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Շատ հաւանաբար Հարկային այս տարազն եկաւ գործածութեան ԺԹ՝ դարու վերջերէն սկսեալ: Մանթէ էր նաեւ որպէս ստեթ³:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԱՃԵՄԻ ՕՂԼԱՆ [acemi oġlan] — Արաբերէն անձմի — «օտար, օտարական» եւ թրքերէն օղլան — «տղայ, երիտասարդ եւ երիտասարդ ծառայ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Բայց թրքերէնի մէջ անձմի բառն զգեցած է «ոչ-արար, օտար, բարբարոս, պարսիկ, անփորձ եւ նորագիր» իմաստներն ալ², առ այդ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ օտար եւ անփորձ տղայ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մարդկային Հարկ մըն էր անիկա, զոր իշխանութիւնները «կը գանձէին» պարբերաբար: Հարկն սկսաւ գանձուիլ 1362-1363 տարեշրջանէն սկսեալ եւ սկիզբները ծանօթ էր որպէս բնձ-եք, այսինքն՝ մարդու մը ունեցած Հինգ ստրուկներէն մէկը: Իշխանութիւններուն կողմէ առնուած ստրուկը կը կոչուէր անձմի օղլան ու կը զըրկուէր անձմի օղլաններու զօրանոցը տեղիւրմէներու հետ պատրաստուելու համար որպէս զինուոր²: Բայց ժամանակի ընթացքին որոշ շրջափոխութեան ենթարկուեցաւ իմաստը Հարկային

այս տարազին ու վերածուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ենթեքրիական բանակին համար քրիստոնեայ ընտանիքներու գաւառները պարբերաբար հաւաքելու հարկին¹: Բայց թէպէտեւ քրիստոնեայ տղոց հաւաքապարտման սկսաւ ժ.Ն. դարուն՝ ենթեքրիական բանակին պաշտօնական կազմակերպումը տեղի ունեցաւ սուլթան Մուրատ Բ-ի օրերուն՝ 1421-1451-ի շրջանին: Ժ.Ն. դարուն ենթեքրիական բանակին ունէր մօտաւորապէս 10,000 աճեմի օղլաններ, մինչդեռ Սուլթան Մուլէյմանի ատեն թիւը բարձրացած էր 12,000-ի: 1568-ին Սուլթան Սելիմ Բ. արտօնեց ենթեքրիներուն իրենց գաւառները զինուորադրել բանակին: Ըստ կարգ մը աղբյուրներու՝ աճեմի օղլաններու հաւաքագրումը պաշտօնապէս վերջ գտաւ 1637-ին, թէպէտեւ անոր կարելի է հանդիպել 1750-ին ալ²:

Բայց ժամանակի ընթացքին անիկա վերածուեցաւ տարեկան գրամական որոշ հարկի մը, որմէ զերծ կրնային ըլլալ միայն աւտոք որոնք ի ձեռին ունէին այս ուղղութեամբ արուած արքունական հրովարտակ մը³. զերծ էին նաեւ Կարինի նահանգին մէջ հանքավայրերու բանուորները⁴:

Մանրամասն տես՝ ՏեվՇԻՐՄԷ:

ԱՄԵՏԻԷ [amediyé] — Պարսկերէն ամես — «ժամանում, եկամուտ» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Թրքերէնի մէջ բառը կը նշանակէ մաքսատան մէջ աւանդու անցքի կամ մուտքի հարկ⁵, որ կը գանձուէր իսկական մաքսին զուգընթաց⁶: Ըստ կահնապարտութիւններու եւ սկզբնաղբիւրներու՝ բովանդակութեամբ յարանման էին ամետիէն, ըեֆ-թիէն, միւրուրիէն եւ մասթարիէն⁷, միայն թէ ներածուող ապրանքէն էր որ կը գանձուէր ամետիէն, իսկ արտածուողէն՝ ըեֆ-թիէն⁸, մանաւանդ ներածուող եւ արտածուող օղիէն, զինիէն եւ ոգելից այլ ըմպելիներէն: Զանազան այս հարկերուն որպէս գումար որոշուեցաւ 20 %՝ 1858-ի մասնաւոր օրէնքով մը, սակայն յետագային եւրոպական պետութիւններու հետ ստորա-

դրուած դաշնագիրներու եւ համաձայնագիրներու հիմամբ՝ վերցուեցաւ ամետիէն միւս հարկերուն հետ 1861-ի օրէնքով մը⁹:

Տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՄԵՏԻԷ:

ԱՄԵՏԻԷ ԲԵՍՄԻ [amediyé resmî] — Պարսկերէն ամետիէ — «ժամանում, եկամուտ» եւ արաբերէն բեսմ — «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ եկամուտի հարկ, մինչդեռ, ըստ բովանդակութեան, որպէս եկամուտ գանձուող հարկ մըն էր անիկա, որ թանկիմաթէն առաջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը հաւաքուէր կուսակալներու ծախսերուն համար: Հարկը կը գանձուէր պետական այլ ծախսերուն յատկացուելիք ուրիշ հարկերու հետ միասին եւ երկու անգամով. առաջին գանձումը կը կոչուէր բուզ-ը [բուզըր եւ երկրորդը՝ բուզ-ը վաւրմ: Գանձուելիք ընդհանուր ծախսերուն գումարը կը բաշխուէր ժողովուրդին վրայ օրուան զատրին կողմէ եւ միայն սպա կը կատարուէր գանձումն ըստ որոշումի¹⁰:

ԱՄՊԱՐՏԱՐԱՐԸԳ [ambardarlık օ anbardarlık] — Պարսկերէն անպար — «մթերանոց, շտեմարան», տար — «պատասխանատու, իշխան, տէր, ունեցող, կամ պաշտօնեայ» եւ թրքերէն -ըլգ պաշտօն կամ վճարում ցոյց տուող բառէն եւ մասնիկներէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ շտեմարանի պատասխանատուի համար վճարում, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապօրինի կերպով ստեղծուած հարկ մըն էր անիկա, ու կը գանձուէր Մալաթիոյ լիվային մէջ, բերքի կապտմէն ետք՝ անկախ սուրակէն: Կը գանձուէր հացահատիկը կոտով չափողներու կողմէ էօլչիւճիւլիւբ, եսպըճըլլըգ եւ էմիր-ի փութուրիէ անունով ծանօթ հարկերուն հետ միասին բոլորին համար մէկ ազէի գումարով: Բայց 1528-ի կահնապարտութիւնով վերցուեցաւ անիկա որպէս ապօրինութիւն¹¹, թէպէտեւ անոր կը հանդիպինք յետագայ դարերու ընթացքին այ: Ամպարտարըլըգ տեւեց մինչեւ սկիզբը Ի. դարուն:

ԱՅԱԳ ԲԱՃՐ [ayak paçı & ayak bacı] – Թրքերեն այագ – «ոտք» եւ պարսկերէն բաճ – «բաժին, հարկ, մաքս» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոտքի հարկ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն հարկն էր, որ կը գանձուէր Պոլսոյ խտտերուն մէջ ծախուած բոլոր այն ոչխարներէն, որոնց համարներն ու առուծախը կատարուած էին այլ վայր եւ ապա բերուած արքունական հողերը, բայց անոնց վճարումը կը կատարուէր խտտերուն մէջ²: Ըստ Մուլլեան Մեհմետին կանոնադրութեան՝ հարկն էր մէկ սալէ իւրաքանչիւր ոչխարի համար եւ կը վճարուէր վաճառողին կողմէ³, մինչդեռ Հոսողոսի եւ Իսթանբուլի կանոնադրութիւնները կը ճշդէին՝ որ ոչխար գլուխ վերցնող մէկ սալէի այս հարկը պիտի գանձուէր կէս առ կէսի դրո՛վեան՝ վաճառողին եւ գնողին համահաւասար կերպով⁴:

Ըստ բովանդակութեան՝ այագ բաճըն համանման է բաճը սղնեմին:

ԱՅԱԳ ՊԱՍԹՐ ՓԱՐԱՍԸ [ayak basdı parası] – Թրքերէն այագ «ոտք», պամապ – «ճշդել, կտրել, քաղել» եւ փարա – «դրամ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոտք կտրելու դրամ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն հարկն էր, զոր Պոլսոյ եւ կարգ մը այլ վայրերու մէջ կը վճարէին բոլոր այն օտարականները, որոնք կուգային դուրսէն ու կը մտնէին այդ շրջաններէն ներս⁵:

Հարկը կը յիշուէ նաեւ որպէս թոփրագ պամթը փարասը եւ իսքիլէ բեմփի:

ԱՅԱԳ ՓԱՐԱՍԸ [ayak parası] – Թրքերէն այագ «ոտք» եւ փարա – «դրամ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոտքի դրամ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն հարկն էր, զոր ճաշարանատէրերը կը վճարէին ոչխարի տոտիկ գնելու համար սպանդանոցին⁶: 1518-

էն կանոնադրութիւն մը կը նշէ թէ տոտիկն իրաւունքն էր խաշ պատրաստող ճաշարանին, եւ առ այդ՝ պիտի առնուէր անոր կողմէ⁷, մինչդեռ 1540 թուակիր եւ կրկին Տիգրանակերտի նահանգին պատկանող այլ կանոնադիր մը կը ճշդէր, թէ ոչխարին տոտիկները կը պատկանէին պէլլիքին, եւ առ այդ հարկը կը պատկանէր անոր⁸:

ԱՅԱԳ ՔԻՐԱՍԸ [ayak kirası] – Թուրքերէն այագ – «ոտք» եւ արաբերէն քիրա – «վարձք» բառերէն՝ կազմուած տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոտքի վարձք, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա ապօրինի այն հարկն էր, զոր բայաներն ստիպուած էին վճարել մեծաւորներուն եւ մանաւանդ քրիւտ անուպաներուն. Ըստ Գամուսի՝ պատուակալ վճարում մըն էր անիկա⁹:

ԱՅԼԸԳ [aylık] – Թրքերէն այլըպ – «ամսական վճարում» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարագ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Ըստ բովանդակութեան՝ անիկա ամսական այն շահատուքն էր, զոր իշխանութիւնները կը գանձէին իւրաքանչիւր խանութի: Օրինակ՝ Մորէայի վրլայէթին մէջ հարկը կը հաստատուէր ամսական 2 ալլէի ու կը գանձուէր միւլպայիներուն կողմէ¹⁰. առ այդ՝ այլըպը կը նոյնանար շէհրիէ տեքսփինի հետ:

Մակայն այլըպն ուներ նաեւ այլ բովանդակութիւն: Ըստ Լէոյի՝ այպպէս կը կոչուէր միանուագ եւ անորոշ քանակով ապօրինի այն գումարը, զոր Վանի բնակչութիւնը կը վճարէր տեղի փաշային, իսկ այդ վերջինը կ'առնէր այնքան՝ որքան որ կամենար եւ երբոր ուզէր. կը գանձէր մերթ մտքող տարուանը մէկ անգամէն, ապա քանի մը ամիս ետք՝ յաջորդ տարուանը, եւ հուսկ ուրեմն՝ քանի մը ամիս ետք՝ միւս տարուանը¹¹: Այս ձեւով՝ այլըպը կը վերածուէր կեղեքումի միջոցի մը Վան եկող փաշաներուն համար:

ԱՆԴԱՐԻԿ [angariye & angarya] – Յունարէն անկարէս –

«Ճրի ծառայութիւն» բառէն՝, որ ազաւարուելով թրքերէնի մէջ վերածուած է անդարիէի, եւ կը նշանակէ «Ճրի կամ բուն ծառայութիւն», այլ խօսքով՝ կոտի պարտաւորութիւն»², աշխատավար եւ վաստակ: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողագործին, գիւղացիին եւ նոյնիակ քաղաքաբնակին կողմէ պետութեան կամ Հողատիրոջ հատուցյալ կատարուող ճրի, պարտադիր եւ տարապարհակ աշխատանքն էր անդարիէն, որ օրինականօրէն 3-5 օրուան աշխատանք մը կ'ենթադրէր, կամ այ անոր համարժէք գումարը³: Ըստ սկզբնաղբիւրներու եւ կանոնադրութիւններու, անդարիէն կը պահանջուէր ճամբաներու, բերքերու, կամուրջներու, պետական եւ զինուորական կառոյցներու եւ շէնքերու շինութեան, դաշտերու, պարտէզներու եւ արտերու աշխատանքներուն, պատերազմի սասն խրամատներու պելումին եւ զինամթերքի փոխադրութեան համար. հետաքրքրական է, որ անդարիէն կը պահանջուէր նոյնիակ կառուցումին համար մղկիթներու, որուն համար կարգ մը շրջաններու մէջ հայեր ստիպուած էին տրամադրել իրենց աշխատաւորական ուժը. իրենց բեռնաբար կենդանիները եւ սայլերը⁴: Տարօնի եւ շրջակայքի մէջ, ուր օրինականօրէն անդարիէն 4 օր էր միայն՝ հայերն ստիպուած կ'ըլլային աշխատելու 24 օր՝ «15 տարեկանէն սկսած մինչեւ 60 տարեկան» եղողները՝ ինչպէս կը նշէր անկէ Պատրիարքարան հասած տեղեկագիր մը⁵:

Թեւրիալիֆ-ի էօրֆիէի դասին պատկանող այս հարկը՝ սկզբընական շրջանին, օրուգներու եւ թուրքմեններու օրով, կ'արտայայտուէր երկու ձեւով. նախ՝ որոշ քանակով անասուն կը յատկացուէր աւատատիրոջ, կամ ցեղի ու տոհմի առաջնորդին, զայն պահելու եւ անկէ ստացած կաթն ու մորթը Հատուցելու համար կենդանիներուն տիրոջը. եւ սպա՝ աւատատիրոջ հաշուոյն ճրի կերպով կ'օգտագործուէր բոչուօր այս ցեղատու մերուս աշխատանքը հովուութեան, բուրգի, կաշիի եւ մորթի, մտղէնի եւ այլ նիւթերու պարատաօրութեան համար⁶: Բայց ժամանակի ընթացքին փոխուեցաւ այս դրութիւնը, բիւրեղացաւ, եւ երկու ձեւերէն մնաց միայն վերջինը, որ, իր կարգին, կարգ

մը շրջաններու մէջ վերածուեցաւ նիւթական վճարումի: Այսպէս՝ Դերջանի շրջանին մէջ անդարիէի փոխան աւատատէրերը կը պահովէին տարեկան 25 դրուչ ժիթ. դարու վերջուորութեան⁷:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ մինչեւ Ի. դարու սկիզբը տեւող անդարիէն⁸ 1846-ի պետական բարենորոգումներու առնել վերցուեցաւ օրինականօրէն⁹. Բայց որովհետեւ անիկա կը շարունակէր տեսել որպէս ապօրինութիւն՝ 1876-ին արգիւրուեցաւ անգամ մը եւս¹⁰, բայց հակառակ 1876-ի Միաշատեան Սահմանագրութեան ԻՒ. յօդուածին՝ անդարիէն հոն էր տակաւին 1915-ին, երբ ամենայն խստութեամբ եւ բրտութեամբ պահանջուեցաւ հայ գիւղացիներէն եւ հայ բանակայիններէն տարապարհակ եւ անվճար աշխատանք կատարել զինուորական եւ քաղաքային ճամբաներու շինութեան եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան համար¹¹:

Յանձնա անհատական պարտաւորութիւն մըն էր անդարիէն, որ կը կատարուէր անհատ աւատատիրոջ, իշխանութիւններուն եւ քիւրտ անուպաներուն համար. մերթ, սակայն, անիկա կը կատարուէր հասարական ուժերով եւ այդ պարագային կը կոչուէր անդարիէ ուժումի¹²: Ջերմ էին միայն հրովարտակ ունեցողները¹³:

Բովանդակութեամբ անդարիէն համանման կը մնայ գուլլուգին, բիզարին եւ սուլարային:

ԱՆՂԱՐԻԷ՝ ՈՒՄՈՒՄԻԷ [angariye umumiye օ angarya umumiye] – Յունարէն անկարէա – «Ճրի ծառայութիւն», եւ արբերէն ուժումիէ – «ընդհանուր, հանրային» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կերպով կը նշանակէ «հանրային պարտաւորութիւն»², մինչդեռ անիկա անվճար պարտաւորութիւն մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, զոր կարգ մը պարագաներու կը կատարէին գիւղացիները կամ քաղաքացիները խմբովին՝ պետութեան, տեղական իշխանատրեներու, աւատատէրերու եւ քրտական ցեղապետերու համար:

Մանրամասն տես՝ ԱՆՂԱՐԻԷ:

ԱՇԱՍԻ [aşar o dşür] – Արարեիկն աշարս – «տասը» բառէն ստեղծուած Հարկային տարագ. աշար կը նշանակէ «տասանորդ»¹ եւ նոյն իմաստով ալ անցած է թրքերէնին²: Շերխաթական Հարկ մըն էր աշարը³ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ, ու կը դանձուէր աւատատէրերուն եւ Հողատէրերուն⁴ եւ նոյնիսկ Հայ միլիթներուն կողմէ⁵ զայն դանձելու իրաւունքը կապարով ստացած որոշ պաշտօնեաններու եւ անՀատներու միջոցով⁶: Իրականութեան մէջ աշարը Հաշուարկող պաշտօնեան կը կոչուէր մուալլար, իսկ զայն Հաւաքողը աշիր⁷: Յետագային վերջինները փոխարինեցին միլիթիւմները⁸, որոնց կատարած աշխատանքին կ'օժանդակէին անանները⁹: Ըստ օրինի՝ պէտք էր որ բոլոր այս պաշտօնեանները ըլլային օսմանցի եւ ոչ նուազ 20 տարեկանին¹⁰: Ըստ Բաքայլինի՝ աշարը նախապէս կը դանձուէր պետութեան կողմէ՝ իր իսկ միջոցներով¹¹ եւ լոկ ըրիտօնեաններէն¹², եւ միայն յետագային էր որ անիկա յանձնուեցաւ կապալառուներու:

Ըստ սովորութեան՝ կային երկու ձևեր տասանորդը որոշելու. առաջին ձևը կը կայանար բերքին կայսումէն ետք անոր կտտով չափուելով կամ կշռուելով տասանորդին որոշումին մէջ. այս ձևը ծանօթ էր որպէս տանէ ուսուլու. երկրորդը՝ կայսումէն առաջ խուրճերը Համբելով աշարին քանակը որոշելն էր. այս մէկը կը կոչուէր տեմեթ ուսուլու¹³: Հարկը որոշելու Համար կարելի էր օգտագործել մէկը կամ միւսը, թէպէտեւ ընդհանրապէս կ'օգտագործուէր տանէ ուսուլուն¹⁴:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ տասանորդի Համար սկզբընադիրները կուտան արարեիկն նոյն արմատ բառէն յառաջացած երկու տարագ. այսպէս՝ աւակայ նս աշարը եւ էօշըր, որոնք վաւերագիրներու մէջ յանձնի կը փոխարինեն զիրար: Սկզբնական շրջանին՝ ըստ Սուտի էֆէնտիի՝ աշարը կը դանձուէր միայն Հողի արտադրութիւնէն, իսկ էօշըր՝ առևտրական եւ արհեստագիտական արտադրութիւններէն¹⁵: Իր կարգին Բաքայլը կը պնդէ այս արարգումին վրայ: Գուցէ Հարկի այս տարագումին յենելով է

որ ինժանիերան ալ կը ճշդէ՝ թէ աշար կը կոչուէր այն Հարկը որ կը դանձուէր բոլոր Հացահատիկներէն, խոտէն, առուոյտէն, բանջարեղէններէն, պղինձներէն, ձմերուկի, սխիի եւ վարունգի արտերէն, եւ երկրագործական այլ արտադրութիւններէն¹⁶:

Հակառակ աչաղի յստակ այս տարագումին՝ սկզբնադիրները ցոյց կուտան, որ յետագային անիկա տարածուեցաւ զերթէ մամէ ինչի վրայ: Այսպէս՝ անոր ենթակայ էին ոչ միայն բնութեանը, խոտն ու առուոյտը եւ բանջարեղէնները՝ այլ նաեւ պտղատու ծառերու բերքը, ծխախոտը, թանկագին մետաղները, պարզ մետաղներէն կապարը, պղինձն ու երկաթը, Հանձնուներն ընդհանրապէս, թանկագին քարերը, սնդիկը, վոշըր, զինին, Հուկիթը, ձուկը, մեղրը եւ մետաքսը¹⁷. աւելին՝ կենդանիներու աղբէն պարտատուած ամբարը¹⁸, Պոլսոյ ստրուկներու չուկային մէջ ծախուող ստրուկներն ու սարկուհիները, որոնց տասանորդը կը դանձուէր մայրաքաղաքի կուտակային կողմէ¹⁹, Տրպաւնակերտի նահանգին մէջ զիշերը ձերբակալուած գողին կամ զինոյին վճարած տուգանքը, որուն աշարը բաժինն էր գողը կամ զինովը ձերբակալած զիշերապահին²⁰, եւ նոյնիսկ կարգ մը գաւառներու մէջ՝ Հողագործներու եղերուն լուծերը, որոնց Համար որպէս տասանորդ կը դանձուէր 4 լիտր ցորեն²¹: Յետագային, 1890-ին Հրատարակուած տասանորդի օրէնքը յստակ կերպով կը ճշդէր աշարի ենթակայ Հողային արտադրութիւնները, եւ տասանորդէ վերծ կը յայտարարէր փայտը, անուխը, իրենց թարմութիւնն անմիջապէս կորսնցնելու Հակամէտ բանջարեղէնները՝ ինչպիսիք էին մոշուր, անմուռիկ, Հագաբը, պարսը, շոմիւր, եւ մանաւանդ քաղաքներու եւ զիւղերու մէջ բնակարաններու անուներուն արտադրութիւնները²²: Բայց Հակառակ այս բոլորին՝ եզան չբնաններ եւ ատմներ ուր եւ երբ նոյնիսկ առևտրականներէն դանձուեցաւ մաքսային տասանորդը²³:

Սկիզբները աշարը կը վճարուէր Հողային արտադրութեամբ, զոր զիւղացին ստիպուած էր անձնապէս Հասցնիլ Հարկահաններու եւ իշխանութիւններու կողմէ որոշուած սվայրը²⁴: Բայց յե-

տազային, 1878-էն ետք, անիկա վերածուեցաւ զրամական հարկի²⁵, որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողային արտադրութիւններու հարկերը կը հաշուէին թէ՛ կշիւքով եւ թէ՛ այլ զրամական համարժէքով²⁶: Աշարը կը գանձուէր կայսրութեան բոլոր գիւղացիներէն անխտիր²⁷, անկախ՝ անոնց կրօնական եւ ցեղային պատանայելիութենէն²⁸: Աշար կը վճարէին նաեւ վանքերն իրենց ունեցած հողերուն արտադրութեան վրայ²⁹, վանքապատեան գիւղերը³⁰, հողէւտրականներն ընդհանրապէս, վարդապետներն ու կաթողիկոսները, եւ նոյնիսկ առեւտրականները՝ իրենց վճարած մարտին վրայ³¹:

Աշարը, որ օրինակներովն՝ 1/10-ն էր Հողային արտադրութեան³², յաճախակի կերպով ննթարկուեցաւ փոփոխութեան, մանաւանդ 1878-ի ուս-թրքական պատերազմէն ետք, երբ, ըստ Մշակի թղթակիցիին՝ կարգ մը շրջաններու մէջ հարկը կը վերցուէր ստացուած բերքին 1/8-ի համեմատութեամբ, երբ Ալճափազի մէջ անիկա 1/4-ն էր, իսկ Սասունի մէջ՝ 1/7-ն էր արդէն³³: Բայց կը թուի թէ ընդհանրապէս բերքին 1/8-ն էր անիկա³⁴, թէպէտեւ կանոնադրութիւններն ու փաստաթուղթերը ցոյց կուտան, որ ԺԹ. դարու ուխտանաղկի թուականներուն՝ երբ օրինականօրէն տասանորդը ստացուած բերքին 1/8-ն էր լոկ՝ յաճախ անիկա կը կազմէր Հողագործի արտադրութեան քսանէն մինչեւ քառասուն տոկոսը³⁵ եւ մերթ՝ նոյնիսկ յիսուն տոկոսն անդր³⁶: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր հարկը կը տատանէր 1/3-ի եւ 2/3-ի միջեւ³⁷: Ըստ Բարալընի՝ Բուսնիլի մէջ կը գանձուէր ութնէն մէկ, Անատոլիի մէջ՝ Հինգէն, վեցէն, եօթէն եւ տասնէ մէկ, եւ կարգ մը այլ նահանգներու մէջ՝ աւելի կամ պակաս: Գոուցէ ա՛յ իսկ էր Հիմնական պատճառը, որ շրջան մը որոշուեցաւ Հինգ տարուան եկամուտը հաշուել եւ ապա բաժնել զայն Հինգի եւ այդ ձևով գանձել աշարը ամէն տարի՝ բայց գիւղացիները յաճախ, եւ մանաւանդ երաշտ տարիներուն, չէին կրնար վճարել հարկը. ուստի իշխանութիւնները հրաժարեցան այս ձևէն այ՛³⁸:

Հակառակ աչաբի տասանորդ մը ըլլալուն՝ խորականութեան վրայ Հիմնուած մնաց առաջին իսկ օրէն. վաղուց ի վեր կային շրջաններ, ուր ոչ-մահճետականը կը վճարէր մահճետականէն աւելի. այսպէս՝ երբ Մորէայի վիլայէթին մէջ մահճետականները կը վճարէին ցորենէն, գարիէն, հաճարէն, դարմանէն, բակլայէն, սիսեռն եւ այլ ընդեղէններէն ու կանաչեղէններէն որպէս աշար եւ սպարիկ 1/8-ի տոկոսով՝ ոչ-մահճետականները կը վճարէին միայն աշարը 1/7-ի համեմատութեամբ³⁹: Երզնկայի վիլայէթին մէջ, հակառակ աշարի 1/5-ի արձանադրութեան՝ ոչ-մահճետականներու 1/5-ի ոչ-մահճետականները կը վճարէին միայն 1/7-ի դրութեամբ⁴⁰, երբ անդին՝ Զերնուկի լիվային մէջ, ուր այդիներն արձանադրուած էին տասանորդի դրութեամբ՝ ոչ-մահճետականեր 100 որթատունիկ վրայ տարեկան կը վճարէր 5 ազնէ, մինչ մահճետականը՝ 4 ազնէ միայն⁴¹: Աւելին՝ ըստ Վուսիլիչի՝ պատեան մարմիններուն վճարելէ ետք տասանորդը՝ գիւղացին յաճախ ստիպուած կ'ըլլար Հողատիրոջ այլ վճարելու կարգ մը արտադրութիւններու 1/7-ը կամ 1/8-ը⁴². իսկ անիկա ստիպուած էր կրկնակ տասանորդ վճարել՝ երբ Հողատիրոջ Հողը լքած՝ աշխատէր ուրիշի մը հողին վրայ⁴³, կամ այլ Հողատիրոջ Հողին առընթիւ մշակէր նաեւ ուրիշին հողը⁴⁴: Կարգ մը պարագաներու՝ հարկը պարզօրէն արձանադրուած էր կրկնակ աշար⁴⁵ ինչպէս էր պարագան Կեսարիոյ լիվային մէջ, ուր երկրորդ տասանորդ մը կը գանձուէր տիվանի անուսով⁴⁶:

Կարգ մը վայրերու մէջ ընդեղէնի իւրաքանչիւր տարատեսակ ունէր աշարի որոշ քանակ. այսպէս՝ Արաւլցիայի մէջ կը գանձուէր ցորենին հարիւրէն 12, գարիէն եւ կորեկէն՝ 10 եւ հաճարէն՝ 8, իսկ սիսեռի մէկ քիլոնէ՝ 30, սպարիկէն՝ 25 եւ բակլայիկէն՝ 15 ազնէ⁴⁷. իսկ ըստ Վաղարշապատ գիւղի 1728 թուկանի հարկացուցակի տուեալներուն՝ այդ գիւղին գանձուեցաւ 2000 քիլո ցորենէն 60,000 ազնէ, 1800 քիլո գարիէն՝ 36,000 ազնէ, 200 քիլո կորեկէն՝ 4000 ազնէ, 100 քիլո կուլաստէն՝ 10,000 ազնէ, 100 քիլո սպարիկէն՝ 6000 ազնէ, 59 քիլո սիսեռնէն՝ 6540 ազնէ,

առուույտի ընդհանուր արտադրութենէն՝ 120 ազէ և 580 ման բաժապակէն 43,500 ազէ⁵¹:

Ըստ սկզբնաղբիւրներու և գրականութեան՝ աչարը կը գանձուէր կալի ատեն⁵², թէպէտև կարգ մը վաւերագիրեր կը խօսին Նեպրուզի մասին՝ որպէս աչարի գանձումի ժամանակ⁵³, մինչդեռ ձիթապտուղի առատ եղած շրջաններուն՝ երբ կը գանձուէր կրկնակ աչար՝ կէտը կը գանձուէր ձիթապտուղի ժամանակ⁵⁴ և միւս կէտը՝ բնական ձևով: Այս ձևերով և միջոցներով գանձուող Հարկային նկատուար կը հասնէր մեծ քանակի և տարուէ տարի կ'աւելանար պետութեան մուտքը աչարէն. այսպէս, ըստ Կարինի ուսումական Հիւպատոսին՝ Կարինի նահանգին մէջ Օսմանեան իշխանութիւնները գանձեցին 1865-1866-ին 124,410, 1866-1867-ին՝ 152,900, 1867-1868-ին՝ 184,470, և 1870-1871-ին՝ 195,000 օսմանեան ոսկի, այսինքն՝ միայն մէկ Հնգամեակի ընթացքին՝ աչարն արձանագրեց 50% յաւելում մը⁵⁵:

Բայց մինչև վերջն այլ ապօրինութիւններու տուն տուող Հարկ մը մնաց աչարը⁵⁶: Ըստ թուրք պատմիչ Էվլիսա Չէլէպիի՝ ծաղաղուլուրի մէջ «պէտի մարդիկ տասանորդ են ատում և և թշուռն անգամ չի կարող նրանց անաթից գուրս պրծնել»⁵⁷: Անվարան կարելի էր տարածել այս դրութիւնը ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան վրայ. այս ուղղութեամբ շատ են խօսուած սկզբնաղբիւրներն ու վաւերագիրերը: Այսպէս, ըստ Ուլյարի Էյյալէթի կանոնադրութեան՝ կարգ մը Հողատէրեր իրենք կ'որոշէին թէ ո՞րքան պիտի գանձեն աչարը⁵⁸: Հողօրոյի և Խթանքէօյի մէջ աւատատէրերը ոտնձգութիւններ կը կատարէին Հարկի գանձումի ատեն⁵⁹. Մտրէյի վիլայէթին մէջ ամելմանտի՝ այսինքն զործի անկարող արձանագրուած մարդերէն իսկ կը պահանջուէին աչարն ու այլ Հարկեր⁶⁰. Միտրիի կղզիին մէջ աչարը կը գանձէին ըստ կամ⁶¹: Կանոնադրութիւնները ո՛չ միայն կը խօսին ապօրինութիւններու մասին՝ այլ նաեւ կը Հրաւիրեն աւատատէրերը աչարը հաւաքելու «ըստ սրբազան շերիաթի»⁶²: Ըստ Բարալընի միլիթէրիստները աւելիով կը գանձէին պետու-

թեան պատկանող աչարը. աւելին՝ կը գանձէին երկրորդ Հարկ մըն այլ իրենց համար: Գիւղացիներու տրուած դժուարութիւններուն և Հարստահարութիւններուն զուցէ ամենէն թիթիւն ու տանկիւն էր միւլթէրիստներու և իրենց մարդերուն ձրի ապրուստը, զոր կը Հողային գիւղացիները: Պաշտօնական՝ այլ անոպայ այս մարդերը ամիսներով կը մնային զիւղերուն մէջ և կ'աղբիւրէին գիւղացիներու Հաշուոյն իրենց ձիրերուն և շահներուն Հետ. և այսպէս Հարկի գանձումէն ետք՝ տուն կը վերադառնային իրենց գրպանները լեցուցած. այն զիւղերը որովք զօրաւոր էին, ըմբոստ և պատրաստ դիմագրաւելու որեւէ կեղեքում և Հարստահարութիւն՝ բաւական փորձանք կը յարուցանէին այս մարդերու զլխուն, իսկ մնացեալները կը կեղեքուէին պարզօրէն⁶³:

Այլքան էին ակնյայտ և բացօրոշ՝ կատարուող զեղծումներն ու ապօրինութիւնները, որ նոյնիսկ թուրք պատմիչ Ահմետ Լութֆիին չի տատամիր զանոնք արձանագրելու. ըստ անոր՝ «տասանորդի Հաւաքման գործում թոյլ են տրուած բազմաթիւ ապօրինութիւններ և անկարգութիւններ: ...Այսպէս է եղել Այսրընի շրջանում, ուր Հարկերը շատ ծանր են եղել, մի գլուխ աւանակ ունեցող գիւղացին տարեկան 400-500 զուրուշ է վճարել...»⁶⁴, ահա թէ ինչ ո՞ւ համար 1842-ին Պոլիս Հրահանգից որ աչարն ըլլար բերքին կամ նկատուարին լոկ 1/10-ը. բայց, ինչպիսի կ'աւաղէ Բարալըն՝ «այս ևս երկար ատեն չտեսեց»⁶⁵, որովհետև պետութիւնն ինքն էր որ պիտի խախտէ օրինականութիւնը և անհրաժեշտութեան պարագային աւելցնէր քանակը աչարին: Նոյնն էր կացութիւնը Պարսկական Կայսրութեան մէջ այլ, ուր, Նայի Կաթողիկոսի իսկ վկայութեամբ, 1689-ին «տասանորդ... առաւել քան զչափն առեւտին, և այսպէս զգրեայն կրկնէին»⁶⁶: Ո՛չ միայն այս՝ այլ, ինչպէս կը ճշդէր Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարարն Բարձրագոյն Դուռ յուսած բողոքագիրի մը մէջ՝ նոյնիսկ «տան պիտոյից համար տան պարտիզի մէջ ցանուած բերքին վրայ այլ տասանորդ կը պահանջուի»⁶⁷:

Ըստ Աշակի թղթակիցին՝ 1874-ին՝ «Հարկեր[ը], մանաւանդ

տասանորդի Հարկը, մինչև ի յետին աստիճան ծանր են: Մարտերը կապալի տրուած են եւ Հանուում են ամենալայրագ խտութեամբ: Լուծո՞ւր դեռ չհասած՝ տուրքի չափն արդէն որոշուում է եւ լիովին պահանջուում է, թէ՛ն եւ նոքա ապականուած լինէ՛լին կարկուտից կամ երաշտից, եւ եթէ՛ շինականք պայն վճարել չկարողանան՝ նոցա տաւարն ու մշակութեան գործիքներն անգամ յափշտակուում են եւ ինքեանք բանտարկուում անազոբոյն գաղանտութեամբ»⁶⁷:

Բաւական մտթ կը դժէր պտտիկերը անգլիացի Չարլս Մար Պարլէյնը, երբ կը գրէ՝ թէ «տուրք վճարող գիւղացիները լալով պատմեցին ինձ թէ ի՛նչ խտութիւններով Հարկահաւաքը կուգայ գանձելու տուրքերը: Տասանորդ գանձողները գրաւած էին արօրներն ու մինչև իսկ սերմնացանի ցորենը եւ տնային, խոհանոցային գործիքները: 200 դրշ. պարսբի Համար գրաւուած էին 400 դրշ. արժող գործիքներ: Երբ խեղճ գիւղացին ճար ճարակ ընկելով, տուրքը երթար Հատուցանէր, Հարկահաւաքը ետ չէր վերադարձնէր գրաւած գործիքները: Իսկ երբ այս մասին ունէ՛ր ռողքի ձայն բարձրացնէր գիւղացին, անգլթօրէն կը գաւազանահարէին արջն: Տասանորդի արջն հաւաքիչները կը խարխրէին գիւղացին սրով՛ճետեւ իրենց յատկապէս պտորաստած կշիռները կը բերին եւ անով կը չափեն ցորենը. ու փոխանակ ցորենին ամբողջութեան վրայէն առնելու իրենց տասանորդը, կը գտան, կը մաքրեն, եւ լաւազոյն մասին մէջէն կ'առնեն շատ աւելի քան տասանորդը...»⁶⁸:

Գրեթէ նոյն ձևով կը ներկայացնէր կացութիւնը Վասպուրականէն Դրօշակի յուլած թղթագրութիւն մը: «Կալերի ժամանակը», կ'ըսէր անիկա, «Հասնում է, վաշխտու գասակարգը իր ճուտերով — մամուռներով ու զափտիաններով ասարածուած է ամէն տեղ եւ Հուաքում է տասանորդը, որը իսկապէս ութ եւ կէսից մէկ է, սակայն այնպիսի միջոցների են դիմում այդ Հուաքողները, որ 7-ից մէկ է դուրս գալիս գիւղացու ձեռքից»⁶⁹: Իրականութեան մէջ, մինչ իշխանութիւնները կը Հուաքէին մայր

եւ յետորդ վճարումները՝ ամենայն խտութեամբ⁶⁹ Խորհրդի մէջ՝ անգլին, «գլխաւորապէս ըրդերը, տասանորդի տրոց վարձակալը եւ Հարկահան գինուորը Բդիի Հայ ժողովրդի պատուահաս լին եղած»⁶⁷: Իսկ եթէ՛ որեւէ բան պակաս ձգուէր Հարկահաններու կողմէ՛ կ'ամբողջացուէր Արեւմտեան Հայաստան Հաստատուած քիւրտ պէյերուն եւ աղաներուն կողմէ, որոնք, ըստ վկայութեան մը, գիւղացիական բնակչութեան Հետ վարուում էին որպէս սարուկների Հետ եւ նրանից յաճախ խլում էին նրա փոքրիկ եկամուտը»⁶⁸: Գրեթէ նոյն ձևով կը ներկայացնէր գրութիւնը Խոսակեանն այլ⁶⁹: Նոյն պատկերը կը գծէ նաեւ այլ փաստաթուղթ մը⁶⁹:

Դրօշակին յուլած պաշտօնական տեղեկագիր մը շատ աւելի յստակ կերպով կը ներկայացնէ տարածքը ապօրինութիւններու եւ կեղեքումներու: «Բերքերու տասանորդական տրոց միւլթէ-գիմները թիւրքերն են», կ'ըսէր անիկա. «Հայերը թիւրք միւլթէ-գիմներու վրիժառութեանն վախնալով՝ չեն կրնար մասնակցել իմթիւղամի աճուրդին: Հայ գիւղացիք եթէ խմբովին ուզեն իմթիւղամի ընել, աճուրդի առեն թիւրքերը այդքան կը բարձրացնեն գինը, որ եթէ՛ Հայոց վրայ մնայ բարձրացած գինը, ամբողջ Հունձքին արժէքն այլ չի բաւեր Հատուցանելու այդ գումարն: Միւլթէ-գիմները իրենց ընկերներովը, սպասաւորներովը եւ ձիերովը ճրի կերակրողը, անոնց տուն տեղ յատկացնողը գիւղացիք են բոլորովին: Թիւրք միւլթէ-գիմները օրինք սահմանակ բանակէն աւելի տասանորդական տուրք կը պահանջեն եւ կը ստանան: Բոլոր կալերէն՝ տասանորդական տուրքէն դատ «կայմաստ» անունով արժեք կ'առնուն: Երկար առեն բերքերը չեն չափեր, որպէսզի Հունձքի տէրերն Հանցնեն միւլթէ-գիմները: Արմատեաց շեղջերուն վրայ գրուած նշանները կ'արտին եւ կամ ընդերկար բացը թողլով՝ ինքնին նշաններն կաւորին, եւ այս պարագայէն օրուստ քաղելով իրրեւ չչափուում եւ տասանորդական տուրք չառնուած վերստին տուրք կը ստանան: Պարտէզներու, այգիների բանջարեղէններէն ու պտուղներէն ծանր

տուրք կը պահանջեն եւ գիւղացիք այս պատճառաւ դադրեցուցած են անոնց մշակութիւնը. թէն խոտի տասանորդը խոտով կը փոխարինուի, բայց անոնք դրամով կը գանձեն եւ խոտերը գրած տտեն՝ ցուցակները խարդախելով՝ 30-40 դրշ. արժող մէկ բարդ խոտէն 80-90-120 դրշ. կը գանձեն: Տասանորդական արժուիքը ամբարները ձրի փոխադրելու մասին օրէնքը ցոյց տուած է Հեռաւորութիւնը եւ գիւղացին պարտաւոր չէ այդ Հեռաւորութենէն անդին ձրի փոխադրելու, սակայն միւլթղիմները ձրի փոխադրել կուտան, մինչեւ 8-9 ժամ Հեռաւորութիւն ունեցող տեղեր»⁷⁶:

Միւլթղիմներու ընտրութեան մասին գրեթէ նոյն վկայութիւնը կուտար Մշակի թղթակիցը 1904-ին: Ըստ անոր «Երբ մտանում է աճուրդի ժամանակ[ը], քուրդը կամ առնաւուտը լուր են տարածում, որ այսինչ բէկն է գնելու աշարը, ով է գժուկ, որ յամարձակի աճուրդին մասնակցել. մասնակցողի կեանքն ու դոյրը վտանգի մէջ կլինի անպատճառ, բոլորը ետ են քաշուում, մնում են մի կամ մի քանի վաշխառու բէկեր»⁷⁷: Ընտրութեան նոյն պատկերը կարելի է դռնել Խաժակնեանին մօտ նաեւ⁷⁸:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ կարգ մը Հողեր եւ անոնց վրայ կառուցուած Հաստատութիւններ գերծ էին աշարէ. սակայն անոր փոխան անոնցմէ կը գանձուէր մուգաթապի զեմինը՝ մէկ անգամի Համար միայն. այսպէս էր դրութիւնը, օրինակի Համար, երբ պետական Հողերուն վրայ ժողովուրդին կողմէ օգտակործուելու Համար կառուցուէր դպրոց, Հիւանդանոց, որբանոց եւ այլ բարեփրական ու կրօնական շէնքեր⁷⁹: Զերծ էին նաեւ վագֆային Հողերը եւ Համալտիէ բիւրօրքը⁸⁰:

Աշարն ունէր Հնչական բազմաթիւ տարատեսակներ՝ ըստ Հայկական աղբիւրներու եւ գրականութեան. այսպէս՝ անիկա կը յիշուի որպէս ուշար⁸¹, Հուշը⁸², ուշը⁸³, ուշը⁸⁴, ուշուր⁸⁵, օշուր⁸⁶ եւ աշուր⁸⁷: Կարգ մը աղբիւրներ գայն կը կոչեն խումուս եւ Հնդորդ⁸⁸: Թրքական եւ օսմանեան քանի մը աղբիւրներ գայն կը նոյնացնեն խարաճին եւ ճիզիէին Հետ, մինչ այլ աղբիւրներ՝

բաճին, սպիւնային եւ սպարիէին: Կարգ մը շրջաններու մէջ անիկա ծանօթ էր որպէս սատապա, օնուս, օնտալըզ, իզտա, միւլք եւ արմոս, իսկ Արեւելեան Հայաստանի մէջ անիկա կը մնայ մէկ տարածանալը պահարայի, դահնաքի, մալի, մալիքանէի, մալոնահաթի, մալոմանալի, մահլիւլի, մտուլ Հախիբի, ուճրաթ ուլ-մանալի եւ թոզճի: Ժէ-ժԸ. դարերուն տասանորդական այս Հարկն ստացաւ երկու իմաստ, նախ՝ պահարայի եւ այսպէս մաք-սի⁸⁹:

Ըստ սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան՝ աշարի կապուած բոլոր Հողերը ծանօթ էին որպէս էրազի-ի էօշրիէ⁹⁰:

Բաքալընի Համաձայն՝ «միջնադարեան այս Հարկը» վերցուեցաւ Հանրապետական Թուրքիոյ կողմէ⁹¹:

ԱՇՆԱԼԸԳ [aşnalik] – Արաբերէն շէշն – «կառավարիչ» բառէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ. աշնալըզը աղաւաղումն է շէշնիին՝ լըզ թրքերէն մասնիկով, իսկ աշնան՝ աշարը Հաւաքող կապալառուին կամ պաշտօնեային գործակատարը: Ըստ այս բացատրութեան՝ աշնալըզը կ'ըլլար այն վարձքը, զոր աշնան կը գանձէր աշարին Հետ միասին իր կատարած աշխատանքին Համար⁹²:

Աշնալըզը գուցէ նաեւ մէկ աղաւաղումն է պարսկերէն շահնա – Հարկահան, ոստիկան բառին:

ԱՊԳԱՆ [abkan] – Պարսկերէն ապ – «ջուր, գետ, ընծայ եւ դին» եւ գան – «խրամ, փորուածք» բառերէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ Պարսկական Կայսրութեան մէջ. կրնայ նաեւ ըլլալ աղաւաղումը ապիզուրանի: Ըստ Սարգիս Բարխուդարեանի՝ ջուրի Հարկ մըն էր անիկա⁹³:

ԱՊԻԳՈՒՐԱՆ [abikuran] – Պարսկերէն ապ – «ջուր» եւ քըր-տերէն գուրին – «ջուրի աւազան, գուռ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ ջուրի գուռ կամ աւա-

գան: Հետաքրքրական է, որ Գամուսն այ ունի սովկիուր – «ջուրի ընթացք, ջրանցք» բառը՝ պարսկերենն փոխառնալ²։ ապի-դուրանը հուց է աղաւաղեալ մէկ տարբերակն է այս բառին: Ինչ որ այ ըլլայ իրականութիւնը ապիդուրանի մասին՝ անիկա տարեկան այն հարկն էր, զոր Պարսկական կայսրութեան մէջը կար վճարէին գրեւորները իրենց արտերուն, գաշտերուն եւ պարտէղներուն մէջ ջուրի օգտագործումին իրաւունքը ձեռք ձգելու համար³: Բայց կը թուի, թէ որպէս հարկային տարազ գոյութիւն չուէր ապիդուրանը մինչեւ ժամանակները ետայի կաթողիկոսի, այլապէս անիկա պիտի չզրէր թէ «չեստ այսորիկ միւս եւս կերպիւ հարկա եղին, եւ անուանիցեն զայն Ապիկուրան»⁴, որ բազմաթիւ քրահարկի նախկին չափին՝ քառասպտակուած էր արդէն:

ԱՊՈՒՐ [ubur] – Արարերէն ու պուր – «անցք» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, որ օմաներէնի անցած է որպէս ու պուր⁵: Հայերէնի մէջ տարագն աղաւաղուելով վերածուած է ապուրի, եւ ըստ Աճառեանի՝ կը նշանակէ «տարանցիկ ապրանքներէ գանձուող հարկ» եւ կուղայ ԺԳ. դարէն եւ կիրիկիոյ շրջանէն⁶:

ԱՊՈՒՐԻՇ [uburiş] – Արարերէն ու պուր – «անցք» եւ հայերէն էջ բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ իշու անցք, մինչդեռ պարսկական տիրապետութեան ստանէ Հայաստանի մէջ գանձուող հարկ մըն էր անիկա, որ կը գանձուէր էջ պահող հպատակներէն⁷:

ԱՍԵՍԻԷ [asesiye] – Արարերէն սեսու – «գիշերապահ» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, որ թրքերէնի մէջ այ ունի նոյն իմաստը⁸։ բառացի կը նշանակէ գիշերապահի համար կամ գիշերապահի վարձք: Իրականութեան մէջ՝ անիկա այն հարկն էր, զոր օսմանեան քաղաքայինը կը վճարէին գիշերապահներ-

բուն համար⁹: Տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ փոփոխական էր քանակով¹⁰: Կարգ մը վայրերու մէջ ամսական մէկ ազնէի հարկէն անկախ՝ գիշերապահը կը ստանար նաեւ տասանորդը գիշերը իր բռնած զողին կամ դիտողին տուգանքէն¹¹, մինչ այլ վայրերու մէջ կը ստանար տուգանքին կէտը¹²:

Ակզնադրիւրներու եւ գրականութեան մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս սեսպիք:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՍԵՍԻԷ:

ԱՍԵՍԻԻՔ [aseslik] – Արարերէն սեսու – «գիշերապահ» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, որ թրքերէնի մէջ կը նշանակէ թէ՛ «գիշերապահութիւն» եւ թէ՛ այլ՝ «գիշերապահի համար կատարուած վճարում»: Մէկ տարբերակն էր ասեսիէի, եւ առ այդ կը նշանակէ գիշերապահի վարձք, զոր քաղաքացիները, շուկայի մարդերը եւ նոյնիսկ սան մէջ աշխատող ջուհակները կը վճարէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Կարգ մը կանոնադրութիւններ կը գործածեն հարկին այս տարազը միայն¹³:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՍԵՍԻԷ:

ԱՍԵՍ ՀԱԳԳԸ [ases hakkı] – Արարերէն սեսու – «պահակ, գիշերապահ» եւ արարերէն հազզ – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պահակի իրաւունք: Իրականութեան մէջ, ըստ Տիգրանակերտի վերլուծի կանոնադրութեան՝ անիկա մէկ սես ազնէի այն հարկն էր, որ կը գանձուէր քաղաք բերուող ապրանքի իւրաքանչիւր բեռնէն՝ շատ հաւանաբար քաղաքի պահակներուն համար¹⁴: Միայն թէ 1518-էն եկող այս վաւերագիրը յստակ չ'ընեն թէ գրամը կը ծառայէ¹⁵ ըր նպատակին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՍԵՍԻԷ:

ԱՍՆԱՅՎԵՐԿԻՍԻ [asnaf vergisi օ esnaf vergisi] – Արարերէն սանաֆ – «գասակարգի, տեսակներ» եւ թրքերէն վերկի –

«տուրք, հարկ, օժանդակութիւն, վճարում» բառերէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ: Անսահման յոգնակին է արարելէն սընֆ – դասակարգ, տեսակ բառին, եւ անցած է թրքերէն լեզուին որպէս էնսահ, ուր կը նշանակէ արհեստաւոր, խանութպան, առևտրական², սոսայ՝ Հարկային տարազը կը նշանակէ արհեստաւորի, խանութպանի եւ առևտրականի վճարած հարկը, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն հարկն էր, զոր որեւէ մէկը կը վճարէր իր արհեստին կամ զբաղումին համար: Անսահ վերկիսին պարզօրէն արհեստակցական տուրքն էր³:

Ավ.ԱՅԻՏ [avaid] – Արարելէն պիտի – «եկամուտ» բառէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ, որուն յոգնակին է ավայիտը. թրքերէնի մէջ այ նոյնն է տարազը եւ ունի նոյն իմաստը, միայն թէ միշտ ունի յոգնակի իմաստ: Հոս կը նշանակէ «եկամուտ եւ վարձք»⁴: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա անուան էր այն Հարկին, զոր Պարսկական Կայսրութեան մէջ իշխանութիւնները կը գանձէին վանքերէն՝ միանուագ կերպով⁵: Այսպէս՝ Էջմիածինի Կարապետ Կաթողիկոսի օրով, 1727-ին եւ յետագայ տարիներուն, Էջմիածինի վանքը տարեկան կը վճարէր 350 զրուշ Սուլթան Ահմետին, զումար մը որ յետագային՝ Սուլթան Մեհմետի օրով վերցուեցաւ⁶, թէպէտեւ 1725-էն եկող վաւերագիր մը այս գումարը ցոյց կուտայ 700 զրուշի քանակով⁷: Սակայն ապօրինութիւններու դուռ բացող հարկ կը մնայ ավայիտը, այլապէս Էջմիածինի Աստուածատուր Կաթողիկոսն ստիպուած պիտի չլլար դիմելու Թահմուզ Նահին եւ յայտնելու թէ «բաց ի կանոնեալ հարկէն զոր յամ յամէ տան վանորայն, դաւելի զիրս եւս պահանջեն» Հարկահատաքները, որուն որպէս պատասխան՝ «չհաճ գրէ մի՛ առնել այնպէս»⁸:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ավայիտը ծանօթ էր որպէս ավանտարդիկ եւ սանճադիկ:

Ավ.ԱՅԻՏ-Ի ԽԱՏԵՄԻԷ [avaid-i hademiye] – Արարելէն ա-

վայիտ – «եկամուտներ» եւ խատիմ – «ծառայ, սպասաւոր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ծառայի կամ սպասաւորի եկամուտ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն Հարկն էր, զոր քաղաքացիները կը վճարէին դատաւորներուն եւ նախկիններուն՝ անոնց տուած որոշումներուն համար, ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներուն, քարտուղարներուն, Հարկահաններուն, միւլպաշիւրներուն եւ անոնց սպասարկողներու ծախսերուն համար⁹:

Որպէս բովանդակութիւն կը հուսասարի խանէ-ի Հիւքիւ-միէին, պետեւ-ի միւլպաշիւրիէին, խուտտամիէին, քեթխուտիէին, դալեմիէին, քեթխիլիէին, խարճ-ը անֆթերին, իզհարիէին, մուհլիլիէին, խարճ-ը խատիմէին, խարճ-ը մահքեմիէին, խարճ-ը քեթխալիէին, եազըը ազէսիին, դայտիլ խարճերին, իլիամ խարճերին, աճը-ը վեքիլիթ խարճերին եւ թահսիլտարիէին:

Ավ.ԱՅԻՏ ՄԻԻԹԱՏԷ [avaid-i mü'tade] – Արարելէն ավայիտ – «եկամուտներ», եւ մուլթատէ – «բռնի, անարդար» բառերէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ: Արարելէն մուլթատ բառին յոգնակին է մուլթատէն: Տարազը բառացի կը նշանակէ բռնի, անարդար հարկեր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին քաղաքացիները, մինչդեռ, ըստ Բաքալընի՝ անիկա անուան էր առկայ օրէնքներէ դուրս ստեղծուած կարգ մը Հարկերու, որոնք կը գանձուէին պաշտօնեաներու եւ քարտուղարներու կողմէ՝ որպէս ծախս: Հարկային այս հասկացողութեան ներս կ'իջնար թիջ մը ամէն բան, նոյնիսկ սմանց օրինակածօրէն վճարած հարկերը, զորոնք կը գանձէին բաւութեամբ, նուէրները, օժանդակութիւնները, եւ այլն¹⁰:

Հարկային այս տարազին գործածութիւնն ինկաւ Թանգրիմաթին ետք:

Ավ.ԱՐԻՋ [avariz] – Արարելէն ավարիտ – «պատահար, արկած, արգելք, աւար անուպայ» բառէն՝ ստեղծուած Հարկային

տարազ. ավարիզը յոգնակին է արիտային եւ այդ ձեւով այ ան-
ցած է թրքերէն լիզուէն, ուր կը նշանակէ «արկած եւ դժբախ-
տութիւն»²: Բայց որպէս Հարկային տարազ՝ սկիզբները սովոր-
ութեան հարկերու տրուած բնոյշանուք անուան մըն էր անհկա
Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. յետագային էր որ միայն ավարի-
զը վերածուէցաւ որոշ Հարկի մը, որ կը գանձուէր պատերազմ-
ներու տանն³ եւ օրինակաբօղէն կուգար աւարտի աւարտովը
պատերազմին⁴. աւելին՝ պատահական եւ անորոշ այս Հարկը
ժամանակի Հետ զոգնցաւ մնայուն բնոյթ⁵, եւ եթէ նախագէտ կը
Հուսարուէր պաշարով կամ աշխատանքով՝ Հիմա սկսաւ գան-
ձուիլ զբամով⁶:

Մանր Հարկ մըն էր ավարիզը, եւ, ըստ թուրք պատմիչ Միւ-
լէյման Էֆէնտիի՝ ան էր որ բանօղեց ամբողջ Անատոլուն⁷:

Որպէս բովանդակութիւն՝ ավարիզը Համանիշ կը մնայ իմ-
տատուր սեֆերիէին, թեքալիֆի Հարպիէին, իմտատուր Հար-
պիէին, իմտատուր ճիւհատիէին եւ սիւրսաթիին:

Մանրամասն տես՝ ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻԷ:

ԱՎԱՐԻԶ ԱԳՉԱԽ [avariz akçesi] – Արարերէն ավարիտ –
«պատահարներ, արկածներ», եւ թրքերէն ազէէ – «գրամ» բա-
ռերէն⁸ ստեղծուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ
արկածի գրամ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հարկ
մըն էր, որ սկիզբները կը Հուսարուէր պատերազմի, աղէտի,
հրդեհի եւ այլ անակնկալ պատահարներու առիթով. կը գանձէր
պետութիւնը⁹: Ավարիզը մերթ կը կոչուէր ավարիզ ազէսի:

Մանրամասն տես՝ ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻԷ:

ԱՎԱՐԻԶ ՊԵՏԵԼԻ [avariz bedeli] – Արարերէն ավարիտ –
«պատահարներ, արկածներ», եւ պետել – «փոխանակութիւն,
փոխադարձութիւն, փոխան եւ փոխադարձ» բառերէն՝ կազ-
մուած Հարկային տարազ. որուն վերջին բառը թրքերէնի մէջ
ստացած է նաեւ «գին» իմաստը¹⁰: Բառացի կը նշանակէ ավարի-

զի փոխան կամ ավարիզին դինը, մինչդեռ, իրականութեան մէջ,
կարգ մը վաւերագրերն այսպէս կը կոչեն սեֆեր Փլորիսին, որ
տունէ տուն կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Բոսնիա
լիվայի թնձնշար պէյլիքպէյլիքին մէջ պատերազմներու տանն.
բանակն էր մէկ լաբարձ¹¹, որուն, սակայն, չափն էր անյայտ: Ըստ
Ինանի՝ անհկա կը Հուսարուէր տարեկան եկամտին 10-50 տո-
կոսին¹², մինչ Երեմէն կը պնդէ թէ անհկա կը Հուսարուէր բեր-
քի մէկ երրորդին մինչեւ կէսին¹³:

Մանրամասն տես՝ ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻԷ եւ ՍԵՖԵՐ ՖԼՈՐ-
ԻՍԻ:

ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻԷ [avariz-i divaniye] – Արարերէն ա-
վարիտ – «պատահարներ, արկածներ, արեղբներ», եւ պար-
կերէն տիվան – «դիւան, առեան, դուռ, խորհրդատու, դատա-
բան, եկամուտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքե-
րէնին անցնելով՝ ավարիզը պահած է «գժբախտութիւններ, ար-
կածներ» իմաստները¹⁴, իսկ տիվանը՝ պահելով Հանդերձ պարս-
կերէնի բովանդակութիւնը՝ ստացած է նաեւ «պալատ, արքու-
նիս ան է գերագոյն ժողով» իմաստները¹⁵: Ըստ Գամուսի՝ «տիվա-
նիս ան է որ կը պատկանի արքունիքին կամ ազնւոս ունի անոր
Հետ»¹⁶, իսկ տիվանիէն կ'ըլլայ այն վճարումը կամ գումարը, որ
կը պատկանի արքունիքին կամ պետութեան: Արդէն ավարիզ-ի
տիվանիէն կը Հուսարուէր պետութիւնը¹⁷:

Թէպէտեւ Հարկային այս տարազն իր բառացի թարգմանու-
թեամբ կը մնայ անմաստ՝ սակայն ներքին բովանդակութեամբ
անհկա կը վերաճուի անունին այն Հարկին, որ կը պատկանի
պետութեան եւ կը գանձուի պատահարներու, արկածներու,
գժբախտութիւններու եւ պատահաններու պարագային. առ
այդ անհկա կը վերածուի պետութեան տրուած նիւթական եւ
այլ տեսակի օժանդակութեան, թէպէտեւ փաստաթուղթերը
ցոյց կուտան, որ Գարա Մուսթաֆայի տանն Բուսնիլի վիլայէ-
թին մէջ ստեղծուեցաւ ավարիզ անունով ծովային Հարկ մը եւ
գանձուեցաւ ժողովուրդէն¹⁸:

Հարկային տարազն ընդհանուր անունն էր սովորութային այն Հարկերուն, որոնք Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կը գանձուէին իշխանութիւններու կողմէ արտակարգ պատահարներու առին: Արեւելեան Անատոլոյի մէջ այս տարազին ներքեւ կ'ընային կարգ մը Հարկեր օսմանեան գրաւումէն առաջ իսկ եւ վաւերագրերու, սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ յաճախ կը յիշուին թեքիպիֆ-ի տիվա-նիէի եւ խարածի Հետ միասին¹⁶: Ըստ Փափազեանի՝ «այս տերմինի տակ Հասկացուած էր բայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ»¹⁷, որ, ինչպէս կը ճշդեն Սաֆրաստեանն ու Ղուլբանը, «յասակալէս պատերազմի ժամանակ, Հպատակների կտտարած տարբեր պարսկական աշխատանքներ»¹⁸ կը բաղկանար¹⁹. այլ տեղ Փափազեան կ'ընդունի՝ «անոր ուղղմական արտակարգ պարտաւորութիւն մը ըլլալն ալ»²⁰: Բայց անկասկած որ սակէ աւելի բան մըն էր անիկա, ըստ Բաքալընի. Հակառակ որ օրինականօրէն կը գանձուէր Հոգալու Համար ծախսեր պատերազմի մը՝ ավարիզ-ի տիվանիէ կը գանձուէր նաեւ գիտնականներուն, աղօթարարներուն, բերդապահներուն, քաղաքապետութեան, եւ յետագային՝ կրթական նախարարութեան ալ ծախսերը Հոգալու Համար²¹. աւելին՝ անիկա տակաւին կը գանձուէր ցամաքային եւ ծովային ուժերուն, սպաներուն եւ պաշտօնեաներուն բնակութեան, բնակարանին եւ Հանգիստին ատեն ըլլալիք ծախսերուն²², ինչպէս նաեւ հրդեհներու եւ աղէտներու Համար²³:

Ըստ Պելլիտիսմուսի՝ Հարկային այս տարազին ներքեւ ինկող պարտաւորութիւնները կը բաղկանային ոչ միայն պատերազմական արտակարգ Հարկերէն եւ պարտաւորութիւներէն՝ այլ նաեւ բանակին Համար պաշարի, պարենի եւ ուղղմամթերքի փոխադրութեան, բերդերու եւ կամուրջներու կառուցումէն, ճամբաներու շինութեան եւ նորոգութեան, եւ պարհակային այլ աշխատանքներէն²⁴, որոնք, ըստ Հասկացողութեան, պիտի սկսէին պատերազմին Հետ եւ Հասնէին աւարտի անոր վախճա-

նով²⁵. սակայն գրականութեան եւ փաստաթուղթերու յիշատակութիւններուն մէջ անոնց կարելի է Հանդիպել խազաղութեան շրջաններուն ալ:

Այլպրնները զուտ պարհակային պարտաւորութիւն մըն էր ավարիզ-ի տիվանիէն²⁶, որ, սակայն, շուտով կորսնցուց իր այդ նկարագիրը եւ սկսաւ գանձուիլ պարենով եւ դրամով²⁷. աւելին՝ մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կարգ մը շրջաններ գայն կը Հատուցէին միայն դրամով, երբ այլ շրջաններէն անիկա կը Հաւաքուէր Հացով եւ պարենով²⁸, իսկ աւելի ուշ՝ անիկա վերածուեցաւ զուտ դրամական պարտաւորութեան մը²⁹, որ կը գանձուէր երբ զօրամաս մը իջնանէր որեւէ վայր՝ զէպի ճակատ իր մեկնումի ընթացքին՝ Հոն Հոգալու Համար զինուորներուն եւ անոնց ձիերուն կարթները. անոր գանձումին կ'ընկերանար պետիկ-ի նիւզուլ անունով ծածօթ Հարկը³⁰:

Ավարիզ-ի տիվանիէի գանձումն սկսաւ Սուլթան Պէյազետի օրով եւ կոչուեցաւ իմտաու-ը սեֆերիէ³¹: Ժամանակի ընթացքին ստացաւ նաեւ իմտաու-ը ճիւղաւի, իմտաու-ը Հարպիւի, թեքիա-լիֆ-ի Հարպիւի, սիւրպիթ, սուխրա, Տեպ ազէպի եւ այլ նորանոր անուններ: Սկզբնաղբիւրները սերթ պարզօրէն գայն կը յիշեն որպէս ավարիզ, ավարիզ ազէպի եւ ավարիզ պետիկ: Ըստ Սուլթան Սիւլեյման Գանուլիի շրջանէն եկող եւ Սիլիստրէի լիվային պատկանող կանոնադրութեան մը՝ ավարիզ-ի տիվանիէն եւ իր տարածակները Հողին կապուած Հարկեր էին³² ու կը գանձուէին պատահականօրէն եւ անորոշ քանակով³³: Ըստ թուրք պատմիչ Լուիֆի փաշայի Ասաֆնամէին՝ կը գանձուէր չորս Հինգ տարին անգամ մը³⁴, սակայն, ինչպէս կը ճշդէ Բաքալընը, «ավարիզ ազէպին ընդհանրապէս եւ պատերազմի ցոյց տուած անհրաժեշտութեան եւ պահանջին վրայ եւ ժամանակաւոր ըլլալով կ'որոշուէր եւ կ'օգտադորոշուէր: Եսփուզի եւ Գանուլիի շրջաններուն, ժամանակաւոր դրութեան մէջ եղող այս Հարկը յետագային ստեղծուեցաւ ըստ նիւթական կարիքի, ենթարկուեցաւ կայուն միճակի մը եւ կը գանձուէր որպէս յաւելում»

Էլյաբի տուրքերուն վրայ»²⁵: Ակիզրները ավարիզ-ի տիվանիէն կը հուաքուէր Պոլսոյ, Անատոլոսի եւ Բուժէլիի շրջաններէն եւ այդքան ծանր չէր ճնշեր ընտանիքներու անտեսական կեանքին վրայ, երբ դանձիչի որոշում զուժարբ համահաւասար կերպով կը բաշխուէր բոլոր ընտանիքներու վրայ՝ բայց՝ երբ պատճառաւորով եւ զանազան այլ պատճառներով քանդուող ընտանիքներու, երկիրէն հեռացողներու, եւ ընդհանրապէս անհետացողներու բաժինն ալ աւելցուաւ մնացողներուն վրայ՝ ստեղծուեցաւ ահաւոր եւ անկարելի դրութիւն մը, եւ, ըստ թուրք պատմիչ Սիւլիման Էֆէնտիի՝ Անատոլոսի քանդումին կոչու պատճառ²⁶:

Ըստ տուեալներու՝ չորս հինգ տարին անգամ մը գանձուող այս հարկը իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը գանձուէր 20 ազէի հաշիւով²⁷, 1582-ին քանակն արդէն իսկ կրկնապատկուեր էր եւ հասեր 40 ազէի²⁸: Բայց հետզհետէ յաւելում կրելով 1807-1808-ի տարեշրջանին սննդի հասաւ 300 ազէի պատկառելի գումարի մը²⁹: Հետաքրքրական է, որ Սուլթան Մուրաա Դ-ի օրերուն, այսինքն 1623-1640-ի շրջանին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ավարիզ-ի տիվանիէ վճարող ընտանիքներուն թիւը ըստ հաշուարկումներու կը հասնէր 120,000-ի, որմէ զերծ էին կացուցուած 20,000-ը զանազան պատճառներով³⁰:

Ըստ կանոնադրութիւններու, վաւերագրերու եւ զբակառուութեան՝ ավարիզ-ի տիվանիէն կը վճարէին բոլոր հպատակներն անխտր: Բայց, կը թուի, թէ շատ էր թիւը այս հարկին պարտաւորութիւններէն փախուստ առ փորձողներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար կարգ մը կանոնադրութիւններ յստակորէն կը ճշդէին, թէ անոր ենթակայ էին բոլոր՝ արքունական հրովարտակ ունենային թէ ոչ³¹: Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ անոր ենթակայ էին այն սիվահիները, որոնց հայրերը հող ունէին անցեալին՝ բայց ներկայիս չունէին իրենք³², Պիղայի լիվայի կիւրաքները՝ ըստ Սուլթան Մեհմետի հրովարտակին³³, իսկ Գարամանի վիլայէթին Տերեւտէ կոչուած շրջանին կարգ մը

կիւրաքները եւ զիւրքեր միայն³⁴: Աւելին՝ վաւերագրեր մը նոյնիսկ կը խօսէր անոնց մասին, որոնք փախուստ էին տուած իրենց ցեղապետերէն եւ զիւրապետերէն՝ ազատիլ կարենալու համար ավարիզ-ի տիվանիէի պարտաւորութիւններէն³⁵:

Բայց կը թուի թէ կային կարգ մը մարդեր եւ ցեղախումբեր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որոնք ենթակայ էին ավարիզի ծանրութեան եւ անկէ յառաջացող պարտաւորութիւններու կատարումին, այլապէս կանոնադրութիւնները յակասէ անուանի պիտի չի չէին միւսելիները, եսպըճըները, եսմանները, քիւրեքիները եւ տողանճըները³⁷ ուրիշներու կարգին, որոնք ենթակայ էին ավարիզ-ի տիվանիէի պարտաւորութիւններուն: Աւելին՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը խօսէր կեղծ տողանճիներու մասին եւ կը պնդէր թէ անոնք ալ պիտի հատուցէին հարկին պարտաւորութիւնները³⁸: Վիզիի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ նախապէս սնուրի արձանագրուած բայց հարկային մատանի արձանագրութիւնէն ետք սմունացողները պարտաւոր էին վճարելու պարտ ու պատառու³⁹, երբ անդին ավարիզ-ի տիվանիէի անուսով ծանօթ պարտաւորութիւնները ստիպուած էին հատուցելու թրքական կարգ մը ցեղախումբեր, որոնցմէ կանոնադրութիւնները յակասէ անուանի կը յիշեն ճանապարհները, չինդիսմանները, տևիլիպսաէները, եսնպղիւնները, թաթարները, պոզայիները եւ աղտաղները⁴⁰, որոնք ընդհանրապէս յիսունական ազէէ պիտի վճարէին պատուազմի տեսն⁴¹ եւ կամ ալ պիտի ծառայէին բանակին մէջ, մինչ, ինչպէս կը ճշդէր Բոժակա լիվայի կանոնադրութիւնը՝ անոնք պիտի վճարէին մէկական խարած թեմեշվարի պէլլերովէլլիկին մէջ, ավարիզ-ի տիվանիէի փոխան, որ ծանօթ էր սեֆեր ֆլորիսի կամ սեֆեր խարճը անուսով, եւ որուն քանակն էր 60 ազէ⁴²: Նոյնն էր դրութիւնը Սերեմի լիվային մէջ ալ⁴³:

Բայց հակառակ ավարիզ-ի տիվանիէի ամենապարփակ ըլլալուն՝ անկէ զերծ էին կացուցուած կարգ մը մարդեր եւ վայրեր, շրջաններ եւ հաստատութիւններ: Այսպէս՝ զերծ էին այս հար-

կէն Գարամանի վիլայէթին մէջ կիրարարութեամբ Հող մշակողները, որոնք իրենց ստացած բերքին կէտը կը յանձնէին պէյլիկին⁴⁵. նոյնն էր գրութիւնը Չուգուրապատի վիլայէթին մէջ բերքին երկու երրորդը վճարողներու Համար, մինչ կէս առ կէս վճարողներն ստիպուած էին Հատուցելու Հարկը⁴⁶: Զերծ էին Հարկէն տակաւին Սիսի լիվային կայսերական խաւերուն եւ կառուածներուն մէջ բրինձ մշակողները⁴⁷, Էօզերի եւ Սիլիստրէի լիվաներուն բրինձի մշակները⁴⁸, Սիլիստրէի լիվայի աղի վաճառականները, Գարամանի վիլայէթի եւ Իշ Իլ լիվայի սիվաճիներն ու անոնց զաւակները, որոնք Հարկի փոխան զինուոր կուտային⁴⁹, Գարամանի եւ Շամի վիլայէթներուն եւ Իշ Իլ լիվայի միւլէզլիները, ճգնաւորներն ու սենտկեսցիները եւ իմամները, նոյնիսկ ինքի անոնք Հարկացուցակներու արձանագրութեանն ետք էր որ կրօնական էին դարձած⁵⁰, Չուգուրապատ վիլայէթի կրօնականները⁵¹, Պոսիթայի վիլայէթին կարգ մը կառավարիչներն ու կուսակալները⁵², Չմշկածաղի լիվայի Փէր Հուսէին պէյի կարգ մը աղաներն ու նէօքիարները, որոնք հինէն ի վեր ըստ չէին արձանագրուած⁵³, Սեմնախիթի լիվայի դիւղացիները⁵⁴, արճեստացական կարգ մը դասեր Իմրոզ կղզիին մէջ⁵⁵, Էրզրումի վիլայէթի կանոնագրութեան մէջ յիշուած 3 գիւղերու այն բնակիչները, որոնք կ'աշխատէին պաղլիզի Հանքերուն մէջ⁵⁶, Ենի Իլ գաղայի խաւ եզող Հողերուն բնակիչները⁵⁷, Երուսաղէմի, Թալիլի [Երբեզով] եւ կարգ մը այլ վայրերու պատկանող Էվզաֆները⁵⁸, Գարամանի վիլայէթին Գոնիա գաղային վազֆ եզող գիւղերը⁵⁹, Միտիլի կղզիին բնակիչները⁶⁰, Լեմնոս կղզիին պաճակները, գիշերապահները, միւսեյլիմները եւ նաւաղները⁶¹, Սիլիստրէի լիվային կիրճերու պահակները⁶², Պոսիթայի վիլայէթի 1000 այն մշակները, որոնք պարենով կը Հողային Հոն գտնուող երեք բերդերու բերդապահներուն ապրուստը⁶³, եւ այլա՝ եազը-ճըները, տողանճըները, կիւրքիները, եամպները, ուլաղները եւ ճերճուտները՝ Մորէյի, Գարամանի, Սերիմի, Զինկիանէի, Գոծածրգի, Բուսնիլի ու Օթրիի լիվաններուն եւ վիլայէթներուն

մէջ⁶⁴. աւելին՝ ավարի-ի տիվանիէի Հարկէն եւ պարտաւորութիւններէն զերծ էին կացուցուած Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքն ու անոր ենթակայ կրօնականներէն 15 Հոգի⁶⁵ եւ չրբան մըն այլ Տաթևի եւ Վաղարշիի վանքապատական Հողերն ու Կէօբչայի նահանգին Հողեւորականները⁶⁶:

Բայց Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սպօրինութիւններու տուն տուող Հարկ մը մնաց ավարի-ի տիվանիէն: Անոր գանձումի խտտութիւններուն աւընթեր կար նաև օրէնքի բռնարարում, եւ այդ մէկն այդքան բացայայտ կերպով, որ իշխանութիւնները յաճախ ստիպուած եղան յայտարարելու թէ ավարիչի գանձումին Համար տրուած Հրահանգէն եւ որոշուած քանակէն աւելին պիտի չգանձուէին⁶⁷, եւ թէ ոսնձգութիւն պիտի չկատարուէր ամէն անոնց Հանդէպ, որոնք օրէնքով զերծ էին կացուցուած ավարիչի պարտաւորութիւններէ⁶⁸:

Ըստ թուրք պատմիչ ԱՀմետ Լուսթիի՝ 1837-ի օսմանեան բարենորոգումներու ընթացքին այլ Հարկերու կարգին որպէս Հակօրինական՝ արդիւնուցաւ նաև ավարիչ-ի տիվանիէն⁶⁹, Հակառակ անոր որ անկէ առաջ ալ արդէն վերցուած էր անիկա. ըստ Եղիազար Կաթողիկոսին յղուած նամակի մը՝ Երեմիա Չէլչպի «Բէժմիւրճեան կը յայայներ 1682-ին, թէ «խարսճն եւ աւարիվն դազարեցաւ»⁷⁰: Բայց Հակառակ կրկնակ այս արդէվրենբուն՝ տակաւին Հոն էր անիկա 1915-ին ու գանձուցուաւ զանազան անուաններու ներքեւ⁷¹:

ԱՎԸՆԻ [avane & avani] — Քրտերէն ավանի — «ինչ որ անոնց կը պատկանի» բառէ՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Մալխասանց կուտայ ան բառը «սեփականութիւն, ինչ որ իրան է պատկանում» իմաստով ունի նաև «ամուսնացած կնոջ օրինաւոր ամուսին» բացատրութիւնը, իսկ անոյ տէր բառակազմութեան Համար կուտայ «մի բանի սեփական» բուն տէրը՝ բացատրութիւնը⁷²: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ բացատրութիւնը բառին՝ Մալխասանց կը յայտնէ, թէ անիկա Հայուստաղէպ բառ կամ նշանա-

կուժիւն է: Բայց կայ կապ մը ավընիի եւ անի միջեւ, որոնց առաջինը սպօրինի Հարկ մըն էր Սասնոյ գաւառակին մէջ: Ըստ Իրօջակի յդուած թղթավցութեան մը՝ «սակն Հայ իւր աղջիկը կերգած ասեմ աղջկան Համար ստացած խալայէն մաս մը իւր քուրտ աղային պիտի տայ: Այդ պարտքը կը կոչուի ավընի: Շատ անգամ տեսնուած է, որ Հայը մը իւր աղջկայ Համար մէկ սակի խալա ստացած է եւ սակայն ինքն իւր աղային 2-3-4 սակի ավընի աւած է»²:

ԱՎ. ԹԵԶՔԻՒՐԵՍԻ [av tezkiresi] – Թրքերէն ավ – «որս, որսորդութիւն», եւ արարերէն թեղբիբէ – տոմս, տոմսակ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ որսորդութեան տոմս, մինչչեւ՝ ըստ բովանդակութեան՝ անիկա կը նշանակէ որսորդութեան արտօնագիր³: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա որսորդութեան իրաւունքին ձեռք բերումին Համար վճարուող Հարկն էր պարզօրէն:

Մանրամասն տես՝ ԲԻԻՍՈՒՄ-Ը ՍԱՅՏԻԷ:

ԱՍԵԹ-Ի ԱՂՆԵՄ [adet-i ađnam] – Արարերէն ստեթ – «փոխառուութիւն եւ տասանորդ», եւ դանեմ – ոչխար բառերէն: Անկազմուած Հարկային տարազ. ավընեմ յողենակին է դանեմին: Աստեթը անցած է թրքերէնին, ուր կը նշանակէ նաեւ օրէնք, սովորութիւն եւ Հարկ»⁴: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ոչխարներու օրէնք կամ կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շերտաձեւ Հարկ մըն էր անիկա⁵, որ կը գանձուէր մանր եղջերաւոր կենդանիներէն⁶ առանց նկատի առնելու ոչխարն ու գառուկը, այժմ ու ուլիկը⁷, թէպէտեւ, ըստ Ինանի, ժամանակի ընթացքին ստեթ-ի ավընեմ արքայազնացաւ նաեւ խոզերու, եզերու, ձիերու, ցուլերու եւ այլ կենդանիներու վրայ⁸:

Ըստ Միւլէյման Սուտիի՝ Հարկն ստեղծուեցաւ 1004-ին, թէպէտեւ Վեֆիզ պէյ կը պնդէ 1040 թուականին վրայ⁹:

Աստեթ-ի ավընեմ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ

այն բոլորէն, որոնք առաւել կամ նուազ չափով կը զբաղէին ոչխարարուծութեամբ եւ խաշնարածութեամբ. կը գանձուէր առանց կրօնական կամ ցեղային խորի՛ր՛ գրամով կամ արտագրութեամբ եւ մերթ այդ երկուքով միասին¹⁰: Ըստ տեղի եւ ժամանակի՝ փոփոխական էր քանակով, եւ յաճախ կախում ունէր կենդանիներուն արտագրողական կարողութենէն¹¹, նախապէս կը գանձուէր մէկ աղէչ իւրաքանչիւր ոչխարէ¹², բայց սկզբնաբարներն ընդհանրապէս ցոյց կուտան մէկ աղէչի գումար մը երկու ոչխարի համար¹³: Թէպէտեւ Հարկը կը գանձուէր Ապրիլին եւ Մայիսին՝ ծնունդէն ետք գառնուկներուն եւ ուլիկներուն՝ Հաշուելով մայրերն ու նորածինները միասին¹⁴ ըստ Անաստլուի, Սլազի եւ Գարամանի վիլայէթներուն վերաբերող վաւերագիրի մը՝ անիկա կը գանձուէր նաեւ Մարտին¹⁵, կը գանձուէր մերթ պետութեան¹⁶ ու մերթ Հողաբերող Հաշուոյն¹⁷:

Փաստաթուղթերու, կանոնադրութիւններու եւ գրականութեան մէջ ստեթ-ի ավընեմ կը յիշուի նաեւ որպէս ստեթ-ի դանեմ, դոյուն ստեթի, դոյուն Հապըր, դոյուն բեամի, բեամ-ի ավընեմ, բեամ-ի դանեմ, բեամ-ի դոյուն, բեամ-ի ստովար, բեամ-ի մեվաշի, մզլամ, գամէուս եւ կիտեւ:

Մանրամասն տես՝ ԲԻՍՈՒՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԱՍԵԹ-Ի ԱԲ [adet-i ab] – Արարերէն ստեթ – «փոխառուութիւն եւ տասանորդ», եւ պարսկերէն սապ – «ջուր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Տարազին առաջին մասը կը նշանակէ «Հարկ, օրէնք» թրքերէնի մէջ¹⁸. բառացի կը նշանակէ ջուրի օրէնք, գոր հանքաձայր մը օգտագործելու իրաւունքն ստացած կապալառուն կը վճարէր պէլլիկին՝ երբ հանքահորը լիցուէր ջուրով եւ պէլլիկն ինք պարպէր գայն՝ այլապէս պարպիկ կարելի չըլլալով¹⁹: Փոփոխական էր քանակով. այսպէս Զիրին-ճէի մէջ անիկա կը Հաւասարէր ջուրի Հարկին 1/5-ին²⁰, Նոփո Գրոտի, Թրինֆշայի եւ Քարաթովոյի մէջ Հանքահորէն ստացուած մետաղին 1/9-ին²¹, մինչ այլ տեղեր՝ 1/5-էն մինչև 1/7-ին²²:

ԱՏԵԹ-Ի ԶԵՔԻԱԹ [adet-i zekat] — Արաբերէն ստեթ — «տասանորդ» եւ զեքաթ — «մաքրութիւն, ողորմութիւն, տասանորդ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր ստեթը կը նշանակէր նաեւ «օրէնք կամ Հարկ», եւ զեքաթն իր զեքաթմ մեւով «ողորմածութեան տասանորդ զոր Գուրանը կը սահմանէ մահմտականներուն՝ իրենց եկամուտին մէկ քառասուններորդին համեմատութեամբ»²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մաքրութեան կամ ողորմածութեան կանոն կամ օրէնք, մինչդեռ ըստ բովանդակութեան Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կրօնական այն Հարկն էր անիկա, զոր մահմտականներն ստիպուած էին վճարելու մզկիթին իրենց եկամուտին քառասունէն մէկը համեմատութեամբ³: Բայց ըստ կարգի մը պարբերեցին՝ շերիաթական այս Հարկը մերթ կը նկատուէր նաեւ ճիզիէ կամ աչար⁴, առ այդ՝ որպէս տասանորդ կը դանձուէր ոչխարներէն ալ՝ ինչպէս էր պարագան Տիզրանակերտի վիլայէթի Պոզ Ուլուս ցեղախումբին համար. կը դանձուէր երկու ոչխարէն մէկ ազէն Հաշիւով. եւ որովհետեւ ապօրինութիւն մըն էր ըստ 1540-ի կանոնադրութեան՝ արգիլուցաւ⁵:

Մանրամասն տես՝ ԶԵՔԻԱԹ:

ԱՏԵԹ-Ի ԻՀԹԻՍԱԹ [adet-i ihtisab] — Արաբերէն ստեթ — «փոխատուութիւն, տասանորդ», եւ հասեպ — «հաշիւ, թուարկում» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ ստեթը ստացած է «կանոն եւ օրէնք» իմաստները, մինչ իՀԹԻ-սապ ըստ Գամուսի կը նշանակէ՝ «1. Հին հարկ զոր կը վճարէին քաղաքացիներու, 2. այս Հարկի դանձիչին զբասնեակը, 3. վայր՝ ուր այս Հարկը կը դանձուէր»²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ հաշուարկումի հարկ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հարկ մըն էր անիկա, որ կը դանձուէր միւլ-թիսիպին կողմէ՝ իսկ այդ վերջինը տեսակ մը ոստիկանացեալ էր շուկային մէջ³ եւ կը հսկէր կշարաբերուն եւ նմարներուն, եր-

կարութեան եւ պարունակութեան չափերուն վրայ⁴, կը քննէր անդամթրքին որակը, շուկային կը հայթայթէր մտացու կենդանիներն ու ոսկին, եւ կ'արգիլէր զեղծարարութիւնը ստեղծարականներուն եւ արհեստարներուն⁵: Կատարուող բոլոր այս պաշտօններու համար է որ միւլ-թիսիպը կը դանձէր ստեթ-ի իՀ-թիսապը շուկան վաճառուած ապրանքներէն⁶:

Հարկը կը դանձուէր քաղաքներու, աւաններու, շուկաներու եւ տօնավաճառներու մէջ. սկիզբ առաւ հօմեր Խալիֆայի օրով եւ քանակն էր վաճառուած ապրանքին քառասունէն մէկը, թէպէտ, ինչպէս կը վկայէ Բաքալը, անիկա շատ խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէր մինչեւ 1826 թուականը⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԻՀԹԻՍԱԹ:

ԱՏԵԹ-Ի ԽԱԶԻՆԵՏԱՐԻ [adet-i hazinedari] — Արաբերէն ստեթ — «տասանորդ, փոխատուութիւն», եւ խալինէ — «գանձարան, պահարան» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ ստեթն ստացած է «կանոն եւ հարկ» իմաստները, մինչ խալինէն պահելով հանդերձ արաբերէնին բովանդակութիւնը՝ ծնունդ է տուած խալինետար բառին, որ պարսկերէնով կը նշանակէ «գանձապահ»². խալինետարի պարզօրէն կը նշանակէ գանձապահի համար: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գանձապահի համար կանոն, մինչդեռ այն Հարկն էր որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Մարտինի լիվային մէջ վաճառուող կամ տարանցիկ անցնող մետաքսի բեռէն եւ այլ նիւթերէն³, անկախ՝ գանձուող թանկային եւ այլ հարկերէն:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԽԱԶԻՆԱՍԱՐԻ:

ԱՏԵԹ-Ի ԽԱՐՄԱՆ [adet-i harman] — Արաբերէն ստեթ — «տասանորդ» եւ պարսկերէն խարմ — «կալ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ ստեթն ստացած է «կանոն եւ հարկ» իմաստները, մինչ հարմանը՝ իր խարման ձեւին մէջ՝ «կալատեղի, կալուած ցորեն, բերք եւ կալ» բովանդա-

կութիւնը²: Բառացի կը նշանակէ կայի կանոն, մինչդեռ անիկա սովորութային Հարկ մըն էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ³ ու կը գանձուէր գրամով, դաշտային արտադրութեամբ եւ կենդանիներով⁴ ըստ տեղի, ժամանակի եւ Հարկահաւաքի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԽԱՐՄԱՆ:

ԱՏԵԹ-Ի ՀԱԲԻՐ [adet-i harir] – Արաբերէն ատեթ – «տասանորդ», եւ Հարիբ – «մետաքս» բառերէն⁵ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ ատեթ բառն ստացած է «կանոն, օրէնք եւ Հարկ» բովանդակութիւնը⁶: Բառացի կը նշանակէ մետաքսի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան կայսրութեան մէջ անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր չուկայի մէջ վաճառուող մետաքսէն, առ այդ՝ անիկա կը ստանար կիւմրի քի բովանդակութիւն եւ կը վճարուէր մետաքսը թէ՛ վաճառողէն եւ թէ՛ ալ յաճախողէն: Այսպէս, ըստ Շամի վիլայէթի կանոնադրութեան՝ Հին սովորութեան համաձայն չուկան ծախուող մետաքսի բլթիւն կը դանձուէր երկու քական ազէն վաճառողէն եւ գնողէն⁷: Շամի վիլայէթի կանոնադրութիւնը չէր ճշդեր որակի վաճառուող մետաքսին, մինչդեռ Մորէայի լիվայի կանոնադրութիւնը կ'ըսէր թէ՛ պիտի գանձուէր երեքական ազէն նուրբ մետաքսի լիտրէէն, եւ երկու քական ազէն ալ՝ հաստ մետաքսինէն. բայց անմիջապէս կ'անւոյնէր տակաւին, թէ՛ վաճառողն ինք պիտի վճարէր երկու կողմինն ալ՝ Հարկին կէսը դանձելէ ետք յաճախողէն⁸: Նոյնն էր գրութիւնը Թրիփոլիի նաւահանգիստին եւ Գանձակի վիլայէթին մէջ ալ⁹:

Սկզբնաղբիւրներու մէջ ատեթ-ի Հարիբը մերթ կը յիշուի նաեւ որպէս իփեք բաճը:

ԱՏԵԹ-Ի ՂԱՆԵՄ [adet-i ğanem] – Արաբերէն ատեթ – «տասանորդ եւ փոխատուութիւն», եւ դանեմ – «ոչխար» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. եղակի ձեւն է ատեթ-ի աղնեմին: Որովհետեւ Թրքերէնի մէջ ատեթ բառը կը նշանակէ նաեւ

«Հարկ, կանոն կամ օրէնք»¹⁰ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ոչխարի կանոն, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա շերիաթական այն Հարկն էր¹¹ որ կը վճարուէր մանր եղջերու որ կենդանիներու վրայ¹²: Հարկը կը վճարուէր բոլոր խոշոմասնական ու ոչխար պահողներն անխտր՝ առանց կրօնի եւ ցեղի տարբերութեան¹³, ընդհանրապէս կը գանձուէր դարնան սկիզբը, ծնունդէն ետք գառնուկներուն եւ ուլիկներուն՝ մայրն ու ձագերը միասին հաշուելով¹⁴:

Հարկը կը գանձուէր մերթ պետութեան¹⁵ եւ մերթ ալ Հողատիրոջ՝ կամ վազֆրի կողմէ՝:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԱՏԵԹ-Ի ՂՈՒԱՄԻԵ [adet-i ğulamiye] – Արաբերէն ատեթ – «փոխատուութիւն, տասանորդ», եւ ղուլամ – «պատանի, երիտասարդ» բառերէն¹⁶. Բայց Թրքերէնի մէջ ատեթ բառը կը նշանակէ «Հարկ, կանոն կամ օրէնք», իսկ ղուլամն – «երիտասարդ սարուկ»¹⁷: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ սարուկի կանոն, մինչդեռ անիկա սպօրէն Հարկ մըն էր, որ կը գանձուէր ղուլամներուն կողմէ: Բայց յաճախ Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ ղուլամ կը կոչուէին պետութեան կողմէ երկիրին զանազան կողմերը զրկուած պաշտօնատարները, Հարկահաւաքները, վարչական եւ կլիմատական պաշտօնները եւ ուրիշներ¹⁸. այս վերջիններուն սպօրինի կերպով ժողովուրդէն գանձած դուսմարները կը կոչուէին ղուլամիէ¹⁹, թէպէտե՛ւ ըստ Բաքալընի՝ որեւէ գործ կատարողի ծախսերուն համար պանձուող Հարկն էր անիկա եւ որուն քանակն էր Հարիբ ոչխարէն բաճն ազէն²⁰:

Սկզբնաղբիւրներու մէջ ատեթ-ի ղուլամիէն մերթ կը յիշուի որպէս ուշապ վերկիսի եւ ղուլամ հազար:

Մանրամասն տես՝ ՂՈՒԱՄԻԵ:

ԱՏԵԹ-Ի ՃԻՍԻՐՆԻԱ [adet-i cisirha & adet-i cistriye] – Արա-

րերէն առեթ – «տասանորդ, փոխատուութիւն» եւ ճըսր – «կամորջ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. թրքերէնի մէջ առեթն ստացած է «Հարկ, կանոն եւ օրէնք» բովանդակութիւնը՝ մինչ ճըսրը պահած է հիմնական նոյն իմաստը: Ճարազը բառացի կը նշանակէ կամորջի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կամորջն անցքի համար վճարուող Հարկ մըն էր անիկա: Ըստ Կուլայի լիվային կանոնադրութեան՝ Հարկը կը վճարէին բոլոր անոնք, որոնք զանազան տեսակի ապրանք կը փոխադրէին կամորջի մը վրայէն. օրինակ՝ շուկան զնուած եւ քաղաքէն դուրս տարուող ստրուկի մը համար առեթ-ի ճիսրճիս կը վճարուէր 25 ազէ, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս չըվար բանք. անցքի համար կանոնըն օդատօրծող այլ սպրանքներ կը վճարէին համեմատօրէն տարբեր քանակով²:

Բայց Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան կողմերը կամորջն անցնելու այս Հարկը ծանօթ էր քեօփրիւ հաղըր անունով. այսպէս էր ձայնադրուի մերձակայքը գտնուող Վեսաբ [Վասա՛հ] բերդին կողմերը, որ Ռուս ցեղախումբին պատկանող ներքէ կը գանձուէին ոչխար մը կամ գաւառու կը 500 ոչխարի կամ գաւառուկի հօտէն, առաւել երեք փարս, երկու ծրար բուրդ եւ երկու գլուխ պանիր իւրաքանչիւր ընտանիքէ. մինչդեռ՝ ըստ սովորութեան՝ տուրքն էր լոկ մէկ ոչխար 1000-ի վրայ: 1540 թուականի կանոնադրութիւն մը, սակայն, կը ճշդէր, որ պէտք էր վճարել միայն մէկ ոչխար հազարի վրայ, եւ հրաժարիլ ապօրինութիւններէ³:

ԱՏԵԹ-Ի ՄԻՐԱԽՈՒՐԻԷ [adet-i mirahuriye] – Արաբերէն առեթ – «փոխատուութիւն, տասանորդ», էմիր – «իշխան, տէր» եւ պարսկերէն արուր – «ախոռ, մուր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ առեթ կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»⁴, իսկ արաբերէնի էմիրը թրքերէնին է անցած պարսկերէնի միջոցով իր ազուադուած ձևովը: Միրէն եւ արուրէն է որ կազմուած է թրքերէնի միրախուրը, որ կը նշա-

նակ «արքունի փոխապետ»⁵: Գրեթէ Հայ եւ օտար բոլոր սղրիւրներն ալ կ'ընդունին միրախուրի «արքունի փոխապետ» քայտարութիւնը⁶:

Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ արքունի փոխապետի կանոն, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա տարեկան այն Հարկն էր որ քնատուրքով կը գանձուէր արքունի փոխապետին համար: Այսպէս՝ Մարտինի լիվային մէջ անիկա կը հաւասարէր մէկ իփէլի [պայտի]⁷: Թարսուսի լիվային մէջ՝ Քուչթիմուրու բերդին ննթակայ ժողովարդը իր ունեցած լրիւ չիֆթէն կը հատուցէր վեց փիւ գարի, իսկ կէտ չիֆթէն՝ երեք փիւ⁸:

Առեթ-ի միրախուրիէն կը գանձուէր նաեւ Եգիպտոսի վիլայէթին եւ Մալաթիոյ լիվային մէջ. բայց հոս տեղի կուտար ապօրինութիւններու: Եգիպտոսի մէջ անիկա կը գանձուէր մուգաթ-իտաթ եզած հողերու եկամուտէն, եւ այս մէկը՝ չերքեզներու օրերէն իսկ. միայն թէ Հարկը կը գանձէին պէլիբալէյիները եւ՝ աւելիով. 1524-ի Եգիպտոսի կանոնապիւրը կը ճշդէր, թէ Հարկը պիտի գանձուէր պետութեան կողմէ, եւ ոչ մէկն իրաւունք ունէր նոյնիսկ մէկ ազէնի կամ ցորենի հատիկի⁹. Իսկ անպին՝ Մալաթիոյ լիվային մէջ բերքին կալտումն ետք ստացուած ցորենը չափող պաշտօնեան իւրաքանչիւր շափի վրայ կը գանձէր մէկ ազէ իրեն համար. 1528-ի կանոնագրութիւնը կը յայտնէր, որ ապօրինութիւն էր անիկա, եւ ուրեմն՝ կ'արգիւտէր¹⁰:

Հետաքրքրական է, որ սովորութիան այս Հարկը Թարսուսի մէջ ծանօթ էր որպէս առեթ-ի միրախուրիէ, Մարտինի մէջ՝ որպէս միրախուրուգ, Եգիպտոսի մէջ՝ որպէս էմիր-ի արուր, իսկ Մալաթիոյ մէջ՝ որպէս էմիր-ի արուրուգ:

ԱՏԵԹ-Ի ԵԱՐԻ ԵԱՐԻ [adet-i şa'ir şa'iri] – Արաբերէն շար – «զգացում, ճերմակեղէն» բառերէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ. շար-ի շարքը զուգորդումն է բառին եզակի եւ յոգնակի ձևերուն, որուն վերջին մասը արաբերէնի եւ թրքերէնի մէջ

կը նշանակէ «մասնաւոր նշան»², իսկ ասեմբ ըստը կը նշանակէ «Հարկ, տասանորդ, կանոն կամ օրէնք»³: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մասնաւոր նշանի կանոն, աւելի ճիշդը՝ կանոն մասնաւոր նշանի ցուցանակի մասին: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անորոշ բովանդակութեամբ եւ քանակով ապօրինի Հարկ մըն էր անիկա, զոր ապօրինի այլ Հարկերու հետ կը գանձէին տեղուոյն պէյերը, սուպաշիները, է-մինները եւ անոնց մարդերը՝ երբոր այցելէին գիւղերը Սաֆետի լիվային մէջ: Հարկը կը գանձուէր չեքքըզներու օրերէն ի վեր՝ հակառակ անոր որ արգիւրուած էր մէկէ աւելի անգամներ. բառ Սաֆետի լիվայի 1555-ի կանոնագրութեան՝ «Հին մատենին մէջ բոլորովին վերցուած արձանագրուած ըլլալով՝ նոյնպէս նոր մատենի մէջ ալ վերցուած արձանագրուեցաւ»⁴:

Բայց Հարկային այս տարազով պէտք է հասկնալ դրամական եւ բնամթերային պարտադիր այն նուէրը, որ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մէջ ծանօթ էր ազգար, գալիմէ, դայէ սղա, նաֆաղա, շահգաղէ-ի ակրամաթ, շանակիտաթ, շանի-գատէ, պատիհափա, սպամանէ, սպամաղի, սելամըզ, տոնազ-ըզ, եւ այլ անուններով:

ԱՏԵԹ-Ի ՈՒՏԷԻԷ [adet-i udhiye] – Արաբերէն ասեմբ – «տասանորդ, փոխատուութիւն», եւ տահիլ – «ողջակէց, ողջա-կիղզում» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. թրքերէնի մէջ ասեմբը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»⁵, իսկ տա-րազին երկրորդ մասը, որ նոյնութեամբ գոյութիւն ունի Փամու-սի մէջ՝ Պարքանի մօտ թիւրքնիբըցումի մը պատճառով վերա-ծուած է ուտհիլի⁶: Այս ձևով կազմուած Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ողջակիղզումի կամ ողջակէզի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապօրէն՝ այլ կանոնաւոր եւ պարտադիր նուէր մըն էր անիկա, որ որպէս Հարկ կը գան-ձուէր Սաֆետի լիվային գիւղերէն, երբ պէյերը, սուպաշիները, էմինները եւ անոնց մարդերը այցելէին անոնց: Ըստ 1555-ի կա-

նոնագրութեան մը՝ չեքքըզներու օրերէն իսկ գանձուող սովո-բութային այս Հարկը արգիւրուեցաւ որպէս ապօրինութիւն՝: Ըստ պարսկական եւ օսմանեան սկզբնաղբիւրներու՝ յարափո-փոխ քանակով այս Հարկը կը հոշուէր նաեւ խտիլ կամ էյտի, պարամըզ, պարամէք եւ պարամ գոյունու:

ԱՏԵԹ-Ի ՉՈՊԱՆՊԷՅԻ [adet-i çobanbeyi] – Արաբերէն ասեմբ – «տասանորդ, փոխատուութիւն», եւ թրքերէն չոպան – «հօ-վի», ու պէյ – «խլխան, մեծաւոր, տէր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ ասեմբը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»⁷, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառա-ցի կը նշանակէ հովուապետի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայս-րութեան մէջ Հարկը մըն էր անիկա, զոր՝ ըստ Սաֆրաստեանի եւ Ջուլախանի՝ կը գանձէին պետական Հարկահաւաքները՝ գանձելէ ետք արքունիքին պատկանող արօտավայրերու, ամա-ռանոցներու եւ ձմեռանոցներու օգտագործումին համար խաչ-նորածներուն վճարելիք գանձաւ հարկերը⁸: Ըստ Փափագեա-նի՝ «մեծ մասամբ կանիլի գրամով գանձուող այն Հարկն էր, որ գանձուում էր մանր եղջիրաւոր անասուններէց»⁹. այլ տեղ կը-րի նկէ ետք այս բացատրութիւնը տարազին՝ կ'աւելցնէ նաեւ թէ ժէ. դարուն Պարսկական Կայսրութեան մէջ անիկա կը գան-ձուէր ոչխարներէն¹⁰: Ինչ որ ալ ըլլայ բովանդակութիւնը Հար-կային այս տարազին ըստ ուրիշներու՝ անիկա անմիջականօրէն կը զօգուէր ասեմբ-ի աղնեմին եւ յարակից բազմաթիւ այլ Հար-կերուն, մինչդեռ Պարսկական Կայսրութեան մէջ անիկա ուղղա-կի կը նոյնանաբ ասեմբ-ի աղնեմին հետ¹¹:

Ըստ սկզբնաղբիւրներու՝ ասեմբ-ի չոպանպէյին կը գանձուէր պետական Հարկահաւաքներու¹², Էրզրումի վիլայէթէն եւ անոր ենթակայ Բասենի սանսաղի մէջ զըլլապաշներու¹³, Պոզ Ուլուսի Զիլլագաութիլի ցեղախումբին, Պարա Ուլուս ցեղախումբի քիւր-տերուն եւ Շամի վիլայէթի թիւրքմեններուն սիպահներուն կողմէ¹⁴:

Սկզբնաղբիւրներու եւ զբաղանութեան Համաձայն՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ իւրաքանչիւր ոչխարէն կը գանձուէր 25-35 տինար որպէս ատնթի-ի չուպանպէյի¹⁰, մինչդեռ 1647, 1649 եւ 1650 թուականներէն եկող պարսկական կարգ մը Հրովարտակներու վրայ Հիմնուած Հաշուարկում մը Հարկին քանակը ցոյց կուտայ 55 տինար¹¹: Պարսկաստանի մէջ զուտ զրամանկն նկարագիր ունեցող այս Հարկը, սակայն, կը գանձուէր թէ՛ զրամով եւ թէ՛ ալ ոչխարով. այսպէս՝ Պոզ Ուլուսի խաշնարածներէն կը գանձուէր 20 ազէ 100 ոչխարի Համար¹². Նոյնն էր զբութիւնը Զիւլգատիլի ցեղախումբին, Գարա Ուլուս ցեղախումբի քիւրտներուն եւ Շամի վիլայէթի թիւրմեններուն Համար¹³. մինչդեռ Էրզրումի վիլայէթին եւ անոր ենթակայ Բասնի սանճաքին մէջ որպէս չուպանպէյի կ'անուէր մէկ ոչխար 300 ոչխարի դէմ¹⁴:

Սովորութային այս Հարկէն զերծ էին կացուցուած կարգ մը շրջաններ. այսպէս Տիզրանակերտի վիլայէթին մէջ՝ ուր խաշնարածները ու ոչխարաբոյծները կը վճարէին բեւմ-ի աղնեմը՝ չէր գանձուեր չուպանպէյին: Ընդհակառակը՝ զայն ստիպուած էին վճարել միայն քոչուոր ցեղերը¹⁵. Զերմուկի լիվային մէջ զերծ էին անէջ ատնթի-ի աղնեմ վճարողները¹⁶. Նոյնն էր զբութիւնը Զերմուկի ենթակայ Ապութահնըր նահապետի մէջ ալ¹⁷. Իսկ, ըստ Հին սովորութեան ինչպէս կը ճշդէր կանոնադրութիւնը, Մուսուլի լիվային մէջ վճարելէ ետք Բիււուս-ը աղնեմը՝ ոչ մէկէն կը պահանջուէր ատնթի-ի չուպանպէյի¹⁸: Հնուաբարբազան է, սակայն, որ ԺԷ դարուն, ինչպէս ցոյց կուտան կարգ մը Հրովարտակներ, Պարսկական Կայսրութեան երեսանի խանութեան մէջ չուպանպէյին պետութեան կողմէ որպէս նուէր էր տրուած Էջմիածինի վանքին, նուէր մը որ կը Հաստատէր տարեկան 52,250 տինար գումարի մը¹⁹:

Բայց սկզբնաղբիւրներու, կանոնադրութիւններու, Հրովարտակներու եւ զբաղանութեան մէջ ատնթի-ի չուպանպէյին կը յիշուի նաեւ որպէս բեւմ-ի չուպանիէ, չուպանպէյի եւ չուպանպէյի Հազար:

ԱՏԵԹ-Ի ՊԱԶԱՐ-Ը ԷՍԻՐ [adet-i bazar-i esir օ adet-i pazar-i esir] — Արարերէն ատնթի — «տասանորդ, փոխատուութիւն», եւ պարսկերէն բաղար — «շուկայ, տոնահանդէս», եւ արարերէն է-սիր — «պատերազմական զերի, կլանաւոր, ստրուկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ ատնթի կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»²⁰, իսկ բաղարը Հնչոււային փոփոխութեամբ եղած է պաղար՝ պահնելով Հանդերձ նոյն իմաստը²¹: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ստրուկներու չուկայի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հարկ մըն էր անիկա, որ կը գանձուէր չուկան ծախուող ստրուկներէն եւ ստրուկներէն. մերթ կը գանձուէր նաեւ տարանցիկ անցնող ստրուկներէն եւ ստրուկներէն, այդ պարագային անիկա կը կոչուէր Էսիր բաճը:

Օսմանեան Կայսրութիւնն ունէր իր ստրուկներու չուկաները կարգ մը գլխաւոր քաղաքներու մէջ: Ստրուկը չուկայ կը բերուէր ստրկապաճառին կողմէ, որ զայն ձեռք էր անցուցած պատերազմական զործողութիւններու ընթացքին կամ Ափրիկէի, Կովկասի, Եւրոպայի եւ Միջերկրականի ստրկորսներուն միջոցով: Ընդհանրապէս ստրուկներու չուկաներն ունէին իրենց անեւտարական միջնորդները՝ տեւլայները, որոնք ենթակայ էին ամլլին եւ էմիրին, եւ որոնք կը գործակցէին ստրկապաճառներուն Հետ²²:

Ըստ վաւերագիրերու եւ կանոնադրութիւններու՝ ստրուկներու եւ ստրուկներու առեւտուրը պիտի կատարուէր միմիայն չուկային մէջ կամ պեղաղիսթանին²³. Բայց, կը թուի, թէ այս ուղղութեամբ մի՛ շտ կալ կար օրէնքի խախտում, եւ առեւտուր կը կատարուէր չուկայէն դուրս եւ գաղտնի կերպով, որպէսզի կարելի ըլլար փախուստ տայ անեւտուրին ընկերացող տուրքի վճարումէն թէ ստրկապաճառին եւ թէ ալ յաճախորդին կողմէ. կանոնադրութիւնները յստակ կերպով կ'ըսեն թէ այսպիսի պարագայի մը տեւլայն էր որ պիտի պատժուէր օրուան պատասխանատու պաշտօնատարներուն կամ հասաղճրին կողմէ եւ վտարուէր դուրս չուկայէն²⁴:

Ըստ տեղի եւ վաճառուողի գոյնին ու սեռին՝ փոփոխական էր ասեթ-ի պազարը-ը էսիրը: Մերթ գայն կը վճարէին ստրկավաճառն ու յաճախորդը հաւասար քանակով, այսպէս Քենկերի, Այսթնի, Բոժոկայի, Իչ Իլի լիվաներուն, Պոսնիտի վիլայէթին եւ Ենի Իլ վազայի շուկաներուն մէջ վաճառուող ստրուկներուն եւ ստրկուհիներուն համար կը գանձուէր երկուքական ազէի գումար մը թէ՛ ստրկավաճառն էւ թէ՛ ալ յաճախորդն⁷: Սիտրի-գափսայի հանքավայրի շուկան բերուած ստրուկէն եւ ստրկուհիէն կը գանձուէր չորս ազէ, բայց կանոնապէր չի ճշդեր թէ ի՞նչ ձեւով կը վճարուէր գումարը⁸: չորսական ազէ կը գանձուէր Պոլսի լիվայի իւրգըր Պէյ Իլին Տիվրէք եւ Չարանպազ վազաներուն, Հոսդոս եւ Իսթանբուլ կողմերուն, Չիրման եւ Խաքէոյ եւ Քենկերի լիվաներուն⁹ եւ Նոփ Պրտոյի Հանքավայրի շուկաներուն¹⁰ մէջ: Նոյն քանակին վրայ կը պնդէր նաեւ Սուլթան Մեհմետի կանոնագրութիւնը¹¹: Իսկ Շամի վիլայէթին մէջ միայն վաճառուողն էր որ կը գանձուէր 30 ազէի գումար մը, անկախ վաճառողին սեռէն եւ գոյնէն եւ յաճախորդը կը վճարէր ոչինչ¹²:

Բայց հարկ կը գանձուէր նաեւ տարանցիկ ստրուկներէն: Այսպէս՝ Սիսի լիվային մէջ ստրուկներէն եւ ստրկուհիներէն անխտիր կը գանձուէր վեց Հալէպի ազէ¹³: Ամիտի եւ Մարտինի լիվաներուն մէջ սպիտակամորթէն 50, իսկ սեւամորթէն 25 ազէն էր հարկը¹⁴, թէպէտեւ, նախապէս, Ամիտի լիվային մէջ անխտիր կը գանձուէր 33 ազէի գումար մը ստրուկին կամ ստրկուհիին ծախուելու պարտապայման¹⁵: Բարբողի վիլայէթին մէջ անխտիր 50 ազէն էր տուրքը¹⁶, իսկ Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ սպիտակամորթէն կը գանձուէր 150 սեւ ազէ, մինչ սեւամորթէն 125 ազէն, որոնք կը հաւասարէին 50 եւ 42 ազէի յաջորդաբար¹⁷: Երզնկայի վիլայէթին մէջ 150 սեւ ազէն էր տարանցիկ ստրուկին կամ ստրկուհիին տուրքը, իսկ անոր ծախուելու պարտապայմանը կը գանձուէր նոյն գումարը, որ կը հաւասարէր 50 ազէի¹⁸: Եւ թէպէտեւ, ինչպէս կը պնդէ կանոնագրութիւնը,

Մարտինի լիվային մէջ նախապէս կը գանձուէր հարիւրէն հինգ ազէի գումար մը՝ Սուլթան Սիւլեյմանի շրջանին որոշուեցաւ գանձել երկու հարիւրէն հինգ ազէ միայն¹⁹:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԱՐ ՌՆ-Ի ՍԱՐ ԱՐ [adət-i dar ul-budār] – Արաբերէն ասեթ – «փոխատուութիւն, տասանորդ», պարսկերէն տար – «պաշտօնակալ, պահող ու պահպանող, ունեցող», եւ արաբերէն խուտար – «կանաչեղէններ, բանջարեղէններ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ ասեթ-ը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»²⁰, մինչդեռ հարկային տարազի վերջին բառն անցած է թրքերէնի որպէս խուզը՝ պահելով հանդերձ «կանաչեղէն» իմաստը²¹: Բառացի կը նշանակէ կանաչեղէն ունեցողի կանոն, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անկապ այն հարկն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կանաչեղէնի զաշտային արտադրութիւններէն՝ ինչպիսին էին սոխն ու սխտորը, սմբուկն ու դղումը, կաղամբն ու հողա-կաղամբը, լուբերն եւ բակլան, պարունգն ու կուլթան, աղոխն ու ստեղգիներ, եւն: Հարկը կը գանձուէր միւհաթիսիաներու կողմէ՛, թէպէտեւ մերթ գայն կը գանձէին նաեւ սուլպառն եւ ուրիշներ ալ՝ ըստ ձիու կամ սայլի բռնի, բոս պարիի եւ տասանորդի, եւ հուսկ ուրեմն՝ վաճառողն՝ ըստ շարաքական որոշ վճարումի: Կը գանձուէր դրամով կամ մթերքով:

Կանոնագրիներու տուեալներուն համաձայն՝ սոխի ու սխտորի ձիու բեռէն կը գանձուէր մէկ ազէ Այսթնի լիվային եւ Պալաններու մէջ Սինկիլի ու Պրիսի Հանքավայրերուն մէջ²², երկու բեռէն մէկ ազէ Սաֆեատի լիվային մէջ²³: ձիու մէկ բեռէն երկու ազէ՝ Պոսնիտի վիլայէթին եւ Նոփ Պրտոյի, Սիտրիգափսայի եւ Քրաթովայի Հանքավայրերուն մէջ²⁴, ձիու մէկ բեռն երեք ազէ՝ Ժանժեփոյի Հանքավայրին՝, եւ մէկ բեռն չորս ազէ՝ Պեշափքայի, Բլանիայի եւ Չարանիսայի Հանքավայրերուն մէջ²⁵: Զերմուկի լիվայի Խաքէոյ նահիլին մէջ կառքի բեռն կը գանձուէր չորս ազէ, զոր կէս առ կէս կը բաժնուէին միւհաթիսիան

ու սուպաշըն⁵: Շամի վիլայէթին մէջ սոխի ու սխտորի հարկը կը գանձուէր ըստ պարկի ու կը հաւասարէր մէկ ազէի իւրաքանչիւր պարկէն, առաւել՝ մէկ բլթլը մթերքի՝ որպէս թու՛մա⁶: Ալախտտեղլէ պէյի կանոնադրութեան համաձայն՝ եռգկաթի շրջանին մէջ ձիու բեռէն կ'առնուէր մէկ պաթման սոխ որպէս հարկ⁷, մինչդեռ Մուտիի լիվային մէջ՝ առնուող սոխին քանակն էր մէկ միղրիւլ⁸. և եր նկատուէր շահնէիք: Երուսաղէմի լիվային մէջ միայն տեղական սոխէն էր որ կը գանձուէր հարկը՝ ձիու բեռն մէկ բլթլիի համեմատութեամբ⁹: Կարգ մը շրջաններու մէջ կը գանձուէր պարզ տասանորդ մը շուկայի մէջ վաճառուող սոխէն ու սխտորէն՝ ինչպէս որ էր դրութիւնը Մալթիի, Էօզերի, Օլորիի, Սոֆիայի լիվայներուն և Սրեպրենիքայի հանքավայրին մէջ¹⁰, մինչդեռ Մուսուլի լիվային մէջ կը գանձուէր անիկա տասնչորսէն մէկի համեմատութեամբ¹¹:

Միտրէքափոսայի հանքավայրին մէջ փոքր դրոււմի ձիու բեռն կը գանձուէր մէկ ազէ¹². Շամի վիլայէթին մէջ սմրուկի, հողակաղամբի, յուրիայի և բաղլայի մէկ պարկէն՝ մէկ ազէ, առաւել՝ մէկ բլթլը մթերք որպէս թու՛մա¹³, կուժայի պարկէն՝ երկու ազէ և և մէկ բլթլը արտադրութիւն որպէս թու՛մա¹⁴, իսկ Օլորիի լիվային մէջ տասանորդ կը գանձուէր կաղամբէն¹⁵: Մուսուլի լիվային մէջ յուրիայէն և բաղլայէն կը գանձուէր տասնչորսէն մէկ ազէ, որ ծանօթ էր որպէս թամդա¹⁶, մինչ երուսաղէմի լիվային մէջ ձիու մէկ բեռ սմրուկէն՝ երկու ազէ¹⁷: Շամի վիլայէթին մէջ աղօտի մէկ ձիու բեռն մէկ ազէ էր հարկը, մինչ ստեղծիին և ձնբեկի վաճառորդներէն մէկ ազէ կը գանձուէր ամէն ուրբաթ օր¹⁸:

Վարուճէն գանձուող հարկը, սակայն, կը ներկայացնէր բաւական խոռոնակ վիճակ: Այսպէս՝ տասանորդ կը գանձուէր Սոֆիայի վիլայէթին և Ենի Իլ վաղային մէջ¹⁹, Սաֆետի լիվային մէջ՝ երկու բեռն մէկ ազէ²⁰: Շամի վիլայէթին մէջ տեղական վարունգի մէկ բեռն կ'առնուէր մէկ ազէ, իսկ այլ վայրերէ կեղծին բեռնէն՝ եօթը ազէ²¹, մինչ Մուսուլի լիվային մէջ հար-

կազերը էր վարունգը²²: Հարկ չէր գանձուեր նաեւ Տրգրանահրոտի վիլայէթին մէջ սոխէն²³, և Երուսաղէմի լիվային մէջ՝ ներածուած սոխ ու սխտորէն²⁴. աւելին՝ Մալթիոյ լիվային կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ թէպէտեւ մինչ այդ տասանորդ կը գանձուէր պարտէզներու պտղատու ծառերուն միջիւ ցանուած սոխէն ու սխտորէն՝ բան պիտի չգանձուէր, որովհետեւ ապօրինութիւն էր այդ հարկը²⁵:

Ըստ կարգ մը սկզբնաղբիւրներու և կանոնադրութիւններու՝ բոլոր այս կանաչեղջնները կը կոչուին խրտալաթ և հարկն ալ կը գանձուի ըստ այնմ: Թաշեօ կղզիի կանոնադրութիւնը կը հրահանգէր տասանորդ գանձել խրտալաթէն²⁶, Թրիփոլիի վիլայէթինը կը ճշդէր հարկը հարիւրին եօթը ազէի համեմատութեամբ²⁷, իսկ Խմրոզ կղզիներ՝ լոկ հարիւրին չորսով²⁸:

Կանաչեղջններէ գանձուող այս հարկը վաւերագրերու մէջ մերթ կը յիշուի որպէս բաճ, բաճը սիւհ, թամդա, Իհթիսապիէ, ու մերթ նաեւ որպէս սուպաշըլըզ և շահնէիք:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԱԸ ԻՒԼ-ՊԸԹԻ-Է [adet-i dar ul-battih] – Արաբերէն ստեթ – «փոխատուութիւն, տասանորդ», պարսկերէն սաթ – «պաշտօնակալ, պահող ու պահպանող, ունեցող», և արաբերէն պաթթիխ – «ձմերուկ, սեխ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ ստեթ կը նշանակէ նաեւ «հարկ, կանոն, և օրէնք»²⁹: Միալ գրչագրութեամբ մը տարազին վերջին բառը վերածուած էր պաթթիհի՝ փոխանակ ըլլալու պաթթիխ: Այս ձևով կազմուած հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ձմերուկի պատասխանատուի կանոն, մինչդեռ, ըստ օսմանեան կանոնադրութիւններու, անիկա Շամի վիլայէթին մէջ ընդհանրապէս պտուղներէն առնուող հարկն էր, որ կը գանձուէր հարկահաւաքներու կողմէ ձիւրանի և խնձորի, կեռասի և սալորի, տանձի և խաղողի, թուզի և նուսի, սեխի և ձմերուկի, վարունգի և գեղձի, թարմ պլեստակի և կաղիւնի, չիլի և ընկոյզի, նարնջաձաղիւնի և վարդի բեռն, սնտուկէն,

գամբիւղէն կամ որոշ Համբարձք մը ներկայացնող քանակէն. ըստ տեսակի եւ քանակի՝ կը գանձուէր մէկէն մինչեւ չորս ազէն²:

Ազգընազգիւրները գայն կը ճանչնան նաեւ որպէս էօլը-ի կամ ուշը-ի մէկվէ, խոշկէպար, բաճը պապար եւ լիսմ-ի Ֆիվպա-րիհի:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵԼԱԱԼԻԷ [adet-i dellaliye] — Արաբերէն ստեթ — «փոխատուութիւն, տասանորդ», եւ տեւլլի — «միջնորդ, մուսնե-տիկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարաւ: Թրքերէնի մէջ ա-տեթը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք», իսկ տեւլլա-լը՝ «առեւտրական միջնորդ»²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ առեւտրական միջնորդի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան կայսրութեան մէջ շուկայի մէջ ծախուող ապրանքներէն գան-ձուող միջնորդէն էր անիկա: Կը թուի, թէ անիկա կը գան-ձուէր առեւտուր կատարող երկու կողմերէն ալ՝ երբ ծախուողն ստրուկ մըն էր կամ ստրուկ-ի մը³, այլապէս՝ ապրանքներու վրայ կը գանձուէր Հարիւրին կէսէն մինչեւ մէկ ազէն⁴: Երբ գնորդը եւրոպացի էր՝ ծախողէն կը գանձուէր Հարիւրէն տա-սը ոսկի, իսկ յաճախորդէն՝ միայն ինը ոսկի, իսկ եթէ յաճախոր-դը մահմանական մըն էր՝ անկէ կը գանձուէր չոկ տեւլլալիէ: Ակիզները տեւլլալիէին կէսը կ'ընթար գինուտրական հրաման-տարին, իսկ մնացեալը՝ միջնորդին. յետագային, սակայն, փո-խուեցաւ այս դրուիթիւնը եւ արբուսիքն առաւ մէկ երրորդը, իսկ մնացեալը՝ միջնորդը⁵:

Ազգընազգիւրներու մէջ ստեթ-ի տեւլլալիէն կը յիշուի նաեւ որպէս պարզ տեւլլալիէ, տեւլլալըզ, տեւլլալիէ ճեվվանի եւ թեր-ճիւմանիէ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՏԵԼԱԱԼԻԷ:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵՇՏՊԱՆԻ [adet-i destbani] — Արաբերէն ստեթ — «տասանորդ, փոխատուութիւն», եւ պարսկերէն տաշթապան — «անդապահ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարաւ: Թրքերէն-

նի մէջ ստեթը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»⁶, իսկ տաշթը իր տեւթ ձեւին մէջ՝ «Հարթափայտ»⁷: Հարկային տարա-զը բառացի կը նշանակէ անդապահի կանոն, մինչդեռ Օսմա-նեան կայսրութեան մէջ անիկա այն տուգանքն էր, որ կը գան-ձուէր որեւէ մէկէն, որուն կենդանին, կովը, եզը, ցուլը, գոմէշը, կշը, ձին, ոչխարը, այծը, շունը, Հուր կամ խոզը կը մտնէր ու-րիշի մը ցանքէն ներս ու կը քանդէր գայն⁸: Տուրքի եւ տուգան-քի սա բովանդակութիւնը, սակայն, Հարկային տարազը կը վե-րածէր արեւոտը եւ դաշտերու, ցանքի եւ ցանքատարածութեան պաշտպանութեան եւ պահպանութեան Համար գանձուող Հարկի մը⁹, որ եթէ սկիզբները պատահական էր՝ յետագային կարգ մը շրջաններու մէջ դարձաւ մնայուն եւ տարեկան Հարկ¹⁰:

Փոփոխական Հարկ մըն էր տեւլլապանին եւ կախում ունէր վնասատու կենդանիէն. վճարումը ընդհանրապէս կը տարուի-րէր մէկէն Հինգ ազէի միջեւ վնասատու իւրաքանչիւր կենդա-նիի Համար¹¹, որուն յաճախ կ'ընկերանային խարազանի Հինգ Հարուածներ, որոնք կը տրուէին կենդանիին տիրոջը¹². Հա-ցուած վնասին Համար վճարուող պարտքն անկախ՝ վնասատու կենդանիին աէրն ստիպուած էր նաեւ կատարել վնասուց Հա-տուցում վնասուող Հողամշակին¹³:

Ըստ կանոնադրութիւններու՝ տուգանքը կը գանձուէր սի-վահի Հողատիրոջը¹⁴ եւ մերթ ցանքին տիրոջ կողմէն¹⁵:

Հետաքրքրական է, սակայն, ամենապարսիակ այս Հարկին գերծ էին կացուցուած կարգ մը շրջանները Օսմանեան կայա-րութեան մէջ¹⁶:

Բայց սկզբնազգիւրներու եւ կանոնադրութիւններու մէջ ա-տեթ-ի տեւլլապանին կը յիշուի նաեւ որպէս լիսմ-ի տեւլլապանի, տեւլլապանըզ, տեւլլապանի կամ լիսմ-ի բուլաշինա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՏԵՇՏՊԱՆԻ:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵՎԻԼԷ [adet-i devri օ adet-i devriye] — Արաբերէն ստեթ — «փոխատուութիւն, տասանորդ», եւ տեվրէ — «շրջան»

բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ առեթիւ կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք», իսկ տեվրէն՝ «կուտակալի մը կամ կառավարչի մը կողմէ կատարուած շրջապտոյտ՝ վարչական իր շրջանին մէջ»², թէպէտեւ Բրզգը Մելուլ Մերիճը կը պնդէ, թէ անիկա կը նշանակէ «կրկին Հարկ գանձու»³: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ քննական շրջադայութեան կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն Հարկն էր, զոր կը գանձէին մեծ պաշտօնատարներն ու անոնց Հանսուրջները իրենց անցած, իջեւանած, մնացած ու գիշերած վայրերուն ծախսերուն համար⁴. այլ տեղ ալ Բաքալըն կուտայ նոյն բովանդակութիւնը Հարկային այս տարազին, եւ, սակայն, անմիջապէս հօտր կ'աւելցնէ, թէ Հարկին մէկ մասը կը գանձուէր անցքի եւ իջեւանի միջոցին, մինչ մնացեալը նախապէս՝ ըստ պատրաստուած Հարկացուցակի եւ մատենանի⁵:

Բայց առեթիւ տեվրէն չէր գանձուէր լոկ պաշտօնական շրջադայութիւններու ժամանակ. ընդհակառակը, սկզբնաղբերները ցոյց կուտան, որ երբ սանձազալէներն ու անոնց մարդերը բարձրանային արօտավայր՝ շրջակայ գիւղերէն կը հաւաքէին այս Հարկը⁶:

Սովորութային Հարկ մըն էր առեթիւ տեվրէն եւ, ըստ կանոնադրութիւններու՝ անօրինութիւն մը նաեւ, ահա թէ ինչու⁷ է Համար մէկէ աւելի անգամներ տուած տուաւ ժողովրդային զբժգոհութիւններու, որոնց որպէս պատասխան՝ իշխանութիւնները զայն արգիլեցին 1519-ին Պեհնանիի վիլայէթին, 1546-ին՝ Շամի վիլայէթին, 1552-ին Մասրուայի եւ 1555-ին Սաֆեհի իլվաններուն մէջ⁸:

Բայց Հակառակ այս եւ յետագայ արգիլներուն՝ առեթիւ տեվրէն շարունակեց տեսիլ եւ Հոստիլ ոչ միայն մինչեւ թանդիւմաթը⁹ այլ անկէ անդին՝ մինչեւ սկիզբը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին:

Սկզբնաղբերներն ու կանոնադրութիւնները այս Հարկը կը ճանչնան նաեւ որպէս տեվրէ, տեվիր մարաֆը եւ գայիմէ:

ԱՍԵԹ-Ի ՏԵՐՊԵՆՏԻ [adet-i derbendi] — Արաբերէն առեթիւ — «փոխառութիւն, տասնորդ» եւ պարսկերէն տերպենտ — «նեղուց, անցք, կիրճ, ճամբայ», բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ առեթիւ կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, օրէնք եւ կանոն»², մինչ տերպենտը պահած է նոյն իմաստը պարսկերէնի: Բառացի կը նշանակէ նեղուցի, անցքի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն տուրքն էր, զոր պահակները կը գանձէին առեւտրականներէն եւ վաճառականներէն՝ երբ այդ վերջինները անցնէին բերդերու մօտակայքէն, դուռներէն, կիրճերէն, կամուրջներէն եւ անանցանելի վայրերէն, եւ կամ ալ իջեւանէին խաները. նպատակն էր խնամքն ու պահպանումը այդ բոլորին³: Սակայն, այլ տեղ, Բաքալըն կը յայտնէ, թէ տուրքը կը գանձուէր միւլթեղմներու կողմէ. սա կը նշանակէ որ անցքի վայրերու եկամուտները կապովով էին տրուած որոշ մարդերու, որոնք կը զիմէին կաօրինութիւններու եւ յաճախ նոյն մարդէն կը գանձէին մէկէ աւելի անգամներ, նոյն օրուան մէջ երբեմն Հինգէն վեց անգամ, երբ առեւտրականն ու վաճառականը ստիպուած ըլլային ճամբորդել խկապէս անանցանելի վայրերէ՝ ինչպէս էր պարագան Բումելիի շրջանին մէջ: Իրերու այս դրութիւնը պատճառ եղաւ, որ օտար առեւտրականները զիմէին իրենց պատկան դեօպաններուն եւ տուրքի այս Հարկը մասնէր առեւտրական առանձնաշնորհումներու Համաձայնութիւններուն մէջ⁴:

Բայց այս տուրքը կը վճարէին նաեւ պարզ գիւղացիները եւ խաշնարածները, որոնք ստիպուած էին օգտագործել անցքերը, կիրճերը, ճամբաները եւ կամուրջները եւ որոնք տուրքը կը վճարէին ոչխարով, բուրդով, պանիրով, ցորենով եւ գարիով⁵, մինչդեռ առեւտրականները կը վճարէին զայն դրամով⁶:

Սկզբնաղբերներու եւ կանոնադրութիւններու մէջ այս տուրքը կը յիշուի նաեւ որպէս տերպենտի մարաֆը, տերպենտ ընամի եւ իրւտում-ը տերպենտ:

Մանրամասն տես՝ ՏԵՐՊԵՆՏ ԲԵՍՄԷ:

ԱՏԵԹԻ-Ի ՏՈՒՍԱՆԻ [adet-i duhani] — Արաբերէն ասեթ — «փոխատուութիւն, տասանորդ» եւ տուխիսէն — «ծուր, մուխ եւ ծխախոտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. թրքերէնի մէջ ասեթը կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, կանոն եւ օրէնք»⁷, առ այդ՝ տարազը բառացի կը նշանակէ ծուխի կանոն, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բնակարանի Հարկ մըն էր անիկա⁸, զոր կը վճարէին այն բոլորը՝ որոնք այլ վայրէ մը գտնով կը մտնէին որոշ տեղ մը. Հարկը կը վճարուէր անկախ իրենց վճարած բեւա՛նի գլշաբէն՝ եւ տարին անգամ մը միայն⁹. կը վճարէին նաեւ թափառաշրջիկ ցեղերը¹⁰ եւ բոլոր անոնք որոնք նոր կը Հաստատուէին ուրիշի մը Հողին վրայ: Հարկը կը վճարուէր Հողատիրոջ կամ տեղուոյն սիփահիւնն¹¹:

Բայց ասեթ-ի տուխանիւն գերծ էին կարգ մը մարդեր. այսպէս անկէ ազատ էին կացուցուած քանի մը բերդերու ենթակայ մարդեր, որոնք կ'օժանդակէին այդ բերդերուն պահպանումն ու բաճերու Հաւաքումնի գործին¹², սիփահիւններու ամուրի զաւակները, ամուսնացած ծառաները եւ թուլիներու ամուրի զաւակները¹³, ուրիշի մը Հողին վրայ մտնելովով տասանորդ վճարողները եւ գնչուները¹⁴:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՏՈՒՍԱՆԻ:

ԱՏԵԹ-Ի ԲԻՃԱՏԻԷ [adet-i ricadiye] — Արաբերէն ասեթ — «փոխատուութիւն, տասանորդ», եւ բիճեաէ — «կրել, փոխադրել» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. թրքերէնի մէջ ասեթի գզեցած է նաեւ բովանդակութիւնը «Հարկի, կանոնի եւ օրէնքի»¹⁵, մինչ բիճեատը, ըստ Պարթաւնի, թուրքերէնի, ինչպէս արաբերէնի, մէջ կը նշանակէ «ցորենի խուրձերը կալատեղի կողմ մշակ»¹⁶: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ցորենի խուրձերը կողմի կանոն, մինչդեռ անիկա ապօրէն այն Հարկն էր որ կը գանձուէր Հարկահաւաքներուն կողմէ բերքը կալատեղի փոխադրողներուն անունով, երբ փոխադրողները գիւղացիներն իրենք էին: Հարկը կը գանձուէր Շամի վիլայէթին եւ Սաֆեստի

վիլայիտի մէջ, եւ շատ Հաւանարար՝ արմտիրով. կատարուած գանգատներուն որպէս արգիւնք՝ արգիլուեցաւ անիկա 1548-ի եւ 1555-ի կանոնադրութիւններով՝ որպէս արտայայտութիւնը արքայական շնորհին¹⁷:

Սիլքընադղբիւններու մէջ Հարկային տարազը ծանօթ էր նաեւ որպէս պարզ բիճատիէ:

ԱՐԱՋԻ [arazi] — Արաբերէն արտ — «Հող, գետին, ցամաք, երկիր» բառի յոգնակի արատի բառէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ թրքերէնի մէջ եղած է էրազի կամ արազի, ու կը նշանակէ «արտեր, ագարակներ, Հողեր»¹⁸: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, սակայն, Հողը կը բաժնուէր Հիմնական չորս կարգի՝ ըստ պատկանելութեան եւ Հարկատուութեան. այսպէս կային սրազի-ի էօշրիէն¹⁹ Հողային արտադրութեան վրայ տասանորդ վճարող Հողերը, արազի-ի խարաճիէն²⁰ Հողային արտադրութեան վրայ խարաճ վճարող Հողերը, արազի-ի միրիէն²¹ պետական Հողերը, եւ մուզաթաղը արազի կամ դեմիրը²² տարեկան որոշ գումարի մը փոխին աստատարող յանձնուած Հողերը. այս բոլորէն ետք կային նաեւ բնակիչի Հողերը²³, եւ արազի-ի խապը²⁴ ուղղակի սուլթանին, անոր Հարազատներուն եւ ընտանեկան պարագաներուն եւ կամ ալ կայսրութեան բարձր պաշտօնատարներուն յանձնուած Հողերը:

Հողերու բոլոր տեսակներն ալ ենթակայ էին Հարկահանութեան եւ առ այդ՝ ստեղծուած էր երկար շարք մը Հարկերու եւ տուրքերու, որոնք մանրակրկիտ մէկ ուսումնասիրումը երեւան կը Հանէ որոշ տարբերութիւններ եւ Հանգիտութիւններ:

Արազի Հարկային տարազը, որ բառացի կը նշանակէ պարզօրէն Հողեր, գետիններ՝ ներքին բովանդակութեամբ Հողահարկն էր յո՞վ եւ ընդհանրապէս կը գանձուէր անշարժ կալուածներու՝ ինչպէս վարեյահողի, արտ ու Հանդի, այգիի ու պարտէզի, բանջարանոցի, արօտավայրի ու մակադատեղիի, մանուսնոցի, կալատեղիի, տպածոյի գործատեղիի, սոււնի, շէքի,

խանութի եւ բնակարանի՝ ջրաղացի, սպարակի, ձիթհանի, բաղ-
նիքի եւ իջևանի Հողերէն»¹⁶ ո՛չ թէ ըստ անոնց եկամուտին՝ այլ
ըստ անոնց ունեցած Հողային տարածութեան»¹⁷ ու այդ վերջինին
ունեցած արժէքին, որ սահմանուած էր ըստ կալուածագիրի»¹⁸:

Արաղին կ'որոշուէր Հարկային վարութեան կողմէն¹⁹, որուն
գաւաթ կոչուող պաշտօնեաները²⁰ կը շրջէին գիւղէ գիւղ, կը
գնահատէին արժէքը գիւղացիներու սնարած ինչքերուն, կը
նշանակէին Հարկերը, եւ սպա կը յանձնարարէին գիւղապետին
Հաւաքել գանտեք»²¹. եւ որովհետեւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ
մի՛շտ այլ կալուած կը նկատուէին Հողն ու այլ ձեւի ստա-
ցուածքներ՝ ժամանակի ընթացքին արաղին ու էմլաքը նոյնա-
ցուած գրեթէ. ահա թէ ինչո՞ւ. համար փաստաթուղթերու մէջ այդ
երկուքը կը արտուին միասին եւ կ'ընկերանան իրարու, մինչդեռ,
ինչպէս Օսմանեան Կայսրութեան կելեմտական նախարար Ճա-
ւիտ պէյ Կիտի ճշդէր յետագային՝ Հողերու եւ գետիններու
տուրքը կապուած էր տասանորդին, մինչ կալուածինը՝ ո՛չ²²:

Ըստ վաւերագիրերու եւ գրականութեան՝ տարեկան Հարկ
մբն էր արաղին եւ կը գանձուէր չորս դրուշ՝ Հազար դրուշ ար-
ժող վարկերահողէն եւ մեակապատեղիէն, տասը դրուշ՝ արօտաձա-
րէն, ձմեռանոցէն եւ խանութիւն եւ Հինգ դրուշ բնակարաննե-
րէն²³: Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ՝ Նախիջևանի
խանութեան մէջ կը գանձուէր Հարկերէն քսանը խանութներու,
իջևաններու եւ բաղնիքներու զուտ շահին²⁴, եւ ուր միայն խա-
նութներէն կը գանձուէր տարեկան 2000 բուպլինէն աւելի գու-
մար մը²⁵, որ կը Հաւասարէր 37,600 դրուշէն աւելի, մինչ Օս-
մանեան Կայսրութեան մէջ միայն Կարնոյ Ձիթող գիւղի Հարկը
տուն Հայերուն տարեկան վճարուէր կը Հասնէր 100,000 դրու-
շի՝ 1895-ին²⁶:

Ստրականութեան, Հարստահարութեան եւ կեղեքումի տուն
տուող Հարկ մը մնացին էմլաքը եւ արաղին ու տեղի տունն մէ-
կէ աւելի գանձատներու: 1872-ին Պոլսոյ Ազգային Երեսօխոխա-
նական Ժողովը կը ճշդէր, թէ «էմլաք եւ թիմեստիւ տրոյ մա-

սին անարդար բաշխում եւ Հաւաքում կ'ըլլայ, որ բաղդատմամբ
ոչ-մահճեմտականաց վրայ աւելի ծանրացած է. քան թէ մահճե-
մտականաց»²⁷. գուցէ այս իսկ էր պատճառը, որ յետագային Պօ-
ղոսեան պիտի եզրակացնէր, թէ «Հայ գիւղացուն պակաս ծան-
ութեանը չէր ճնշում էմլակը»²⁸, որովհետեւ փաստաթուղթերը
ցոյց կուտան, որ Օսմանեան իշխանութիւնները արաղին եւ էմ-
լաքը բարձրացուցին 1874-ի 4/1000-էն 1879-ին՝ 8/1000-ի, եւ
1886-ին ալ՝ 10/1000-ի. այլ խօսքով մէկ տասնամեակի մէջ արա-
ղի-էմլաք Հարկային տարազի նրխական բովանդակութիւնը
բարձրացաւ երկուքուկէս անգամ²⁹. թէպէտեւ ըստ կարգ մը
տարիներեւրու՝ 1899-ին անկա օրինականօրէն կը Հաստատէր
6/1000-ի³⁰: Հետաքրքրական է սակայն, որ մինչեւ քսաներորդ
գարու սկիզբը իրարու հետ շփոթուող արաղին եւ էմլաքը իրար-
մէ անջատուեցան 1910-ին եւ վերածուեցան իրարմէ անկախ եր-
կու Հարկերու³¹:

Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ ան-
խտիր բոլոր քաղաքացիներուն վրայ տարածուած այս Հարկէն,
սակայն, զերծ էին կացուցուած միայն այն Հողատէրերն ու
ստացուածք ունեցողները, որոնք Հարկազերծութեան Հրովար-
տակ էին ստացած օրուն իշխանաւորէն»³²:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ Հարկային այս
տարազը մերթ կը յիշուի նաեւ որպէս արաղի վերկիսի, էմլաք,
էմլաք-ը մաղպութէ, էմլաք-ը էմիրիէ, զիմին բեանի կամ բեանի
զիմին:

ԱՐԱԶԻ ՎԵՐԿԻՍԻ [arazi vergisi] — Արաբերէն արատի —
«Հողեր, ցամաքներ, գետիններ, երկիրներ» եւ թրքերէն վերկի —
«Հարկ, տուրք, վճարում» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տա-
րազ, որ բաւացի կը նշանակէ ստացուածքի Հարկ: Սկիզբները
կը գանձուէր ստացուածքի բոլոր ձեւերէն, մասնաւոր սնարժ
կալուածներէն՝ ըստ անոնց Հողային տարածութեան եւ այդ վեր-
ջինին ունեցած արժէքին³³:

Տարեկան Հարկ մըն էր անիկա ու փոփոխական՝ ստացուած-
բէ ստացուածք՝ եւ յաճախ կը շփոթուէր էմվաքի Հետ:

Քիչեր կային Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւննե-
րուն մէջ որոնք զերծ էին կացուցուած այս Հարկէն՝:

Անբրամասն տես՝ ԱՐԱՁԻ:

ԱՐԱԼԸԳ ԹԵՎՁԻԻ [aralik tevzii] – Թրքերէն արալը –
«միջոց, վայր, հեռադուրսիւն, ժամանակ եւ մերթ», եւ արաբե-
րէն Թաուզի՝ – «բաշխուած» բառերէն՝ կայմուած Հարկային տա-
րազ. բառացի կը նշանակէ մերթ ընդ մերթ կատարուող բաշ-
խում, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հարկ մըն էր ա-
նիկա, որ պետական զանազան ծախսերու Համար գանձուած
Հարկերէն ետք կը Հաւաքուէր տարին երկու անգամ՝ յաւելեալ
ծախսերուն Համար: Հարկը կը գանձուէր բուղ-ի Հրզըրին եւ
բուղ-ի գասթին, որոնք կը Համբնկնէին 26 Ապրիլին եւ 26 Հոկ-
տեմբերին, երբ կը Հաւաքուէին իսպահնք, ալաբք, բուլաջինան, րեւմ-ի գափուռ, րեւմ-ի Հիմէն, րեւմ-ի խսնէն եւ րեւմ-ի պոս-
թանք՝:

Անժամանակ եւ քծահաճ Հարկ մըն էր արալը Թեվզի՛ին եւ
տեղի կուտար յաճախակի գանգատներու, մանաւանդ որ անի-
կա յաճախ կը Հաւաքուէր քանի մը անգամ նոյն նպատակին
Համար, մինչդեռ՝ անհրաժեշտութեան մը պարագային՝ շրջանի
մը մեծամեծներն էին որ ի՛ր որոշէին գանձելի գումարը, ապա կը
բաշխէին զայն տեղուոյն ընտանիքներուն վրայ եւ կը Հաւա-
քէին իւրաքանչիւրին բաժին ինկած դուժարը: Բայց, կը Թուի, թէ
սա պատահականութիւնը վերածուեցաւ կանոնադրութեան,
եւ, ինչպէս կը նշէ Բաքարէն՝ Հարկը կը գանձուէր վեց ամիսը
անգամ մը՝, ո՛չ միայն պետութեան Համար՝ այլ նաեւ կարգ մը
իշխանաւորներու եւ պաշտօնատարներու:

Այսպէս՝ Գափանի լիվային մէջ տուեալ Թուականներուն եր-
կուքական ազէն Հաւաքելէ ետք՝ պետութիւնն ալ կը Հաւաքէր
մէկ առէն իրեն Համար՝, մինչ անդին՝ Լիբվի լիվային մէջ, տե-

դուոյն էմինն ու քիաթիպն էին որ իրենց Համար կը գանձէին
երկուքական փնեղ, որ կը Հաւասարէր մէկական ազէնի՝:

Ըստ Բաքարէնի՝ Թանգլիմաթէն առաջ բազմաթիւ Հրահանդ-
ներու, արգելքներու, Հրովարտակներու եւ Հրամանագիրներու
տեղի տուած այս սովորութային Հարկը վերջապէս վերջուեցաւ
Թանգլիմաթէն ետք՝, թէպէտեւ անոր կարելի էր Հանդիպել մին-
չեւ սկիզբը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին:

ԱՐՁԻԷ [ardiye] – Արաբերէն արտ – «Հող, գետին, ցամաք,
երկիր» բառէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ թրքերէնի մէջ
կը նշանակէ «երկրային, ամրաք, շտեմարան եւ քարակ»։ Իրա-
կանութեան մէջ՝ անիկա այն վճարումն էր, որ կը կատարուէր
Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մարաստունէն ապրանքը մարաս-
պերեմով Հանելու Համար՝:

ԱՐՁԻԷ ԲԵՍՄԻ [ardiye resmi] – Արաբերէն արտ – «Հող,
գետին, ցամաք, երկիր», եւ րեւմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝
կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ շտեմա-
րանի Հարկ. իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ
անիկա այն տուրքն էր, որ կը վճարուէր շտեմարաններու եւ ամ-
բարներու մէջ ապրանք պահելու Համար՝:

ԱՐԹԸԳ ԽԱՐԱԾ [artik haraç] – Թրքերէն սրիթը – «մնա-
ցորդ, յաւելեալ, ա՛լ», եւ արաբերէն խարած – «տուրք, Հարկ, ե-
կանուտ, Հողի արտադրութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային
տարազ, թէպէտեւ, թրքերէնի մէջ խարածը կը նշանակէ «տար-
կան Հին Հարկ մը, զոր կը վճարէին Օսմանեան Կայսրութեան
ոչ-մահճետականները»։ Սա մէկը գլխահարկն էր պարզօրէն:
Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ յաւելեալ տուրք,
մինչդեռ Քեմալի եւ Երզնկայի վիդայէթներուն մէջ անիկա ա-
պօրինի այն Հարկն էր, որ կը Հաւաքուէր գանձելէ ետք ծախսա-
րկին: Ըստ Քեմալի կանոնադրութեան՝ Քեմալի եւ Երզնկայի

մէջ կը գանձուէր 19,200 ազէի գումար մը որպէս մարխասի, որմէ ետք որպէս պիմտարլըզ կը գանձուէր 550 ազէի գումար մըն ալ տեղուոյն վանքերէն: Եկեղեցիներէն ու վանքերէն գանձուած 19,750 ազէի այս գումարը կը բաշխուէր ժողովուրդին վրայ տասն տասնհինգ ազէի հաշիւով: Արդոյն իսկ բազմաանեակ ու բազմագումար հարկեր վճարող ժողովուրդին համար այս մէկը կը դառնար յաւելելի խարսճի ծանրութիւն մը, զոր առ այդ անիկա կը կոչէր արթըզ խարսճ²:

ԱՐՇՈՒՆ ԱԳՉԷՍԻ [arşun akçesi ᅟ arşın akçesi] – Թրքերէն արուս կամ արշին – «բազուկ, կանգուն», եւ ազէ – «դրամ» բռտերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Արշունը 65.2-112 սմ. երկարութիւն ունեցող չափ մըն էր, որ կը ծառայէր շուկայի մէջ կերպաս, թաւիչ, կտաւ, բնձեղ եւ այլ կտորներ չափելու: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կանգունի դրամ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան Քենկերի լիվային մէջ անորոշ քանակով եւ ապօրինի հարկ մըն էր անիկա, զոր միւհթեսիպ կը գանձէր շուկայի մէջ խոնով չունեցող եւ ոտքի վրայ կտաւ ու լաթ ծախող փերեզակներէն: 1578-ի կանոնադրութիւն մը զայն հռչակեց պիտասաթ՝ ապօրինութիւն եւ արգելից³, թէպէտեւ անկէ ետք երկար ատեն շարունակեց տեսել անիկա ու հասաւ մինչեւ երկրորդ կէտը ժ.թ. դարուն:

ԱՐՈՒՍԱՆԷ [arusanı] – Արաբերէն արուս – «հարս» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, պարսկերէնի ազդեցութեամբ է որ արուս բառը վերածուած է արուսանի եւ բառացի կը նշանակէ հարսի համար, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը շրջաններուն մէջ կանձուող ամուսնութեան հարկն էր անիկա² եւ կը նկատուէր ըլլատմ-ը սերպեսիլէ կոչուող հարկերու կարգէն³: Սովորութային հարկ մըն արուսանէն եւ վերցուեցաւ աւատատիրութեան վերացումով:

Սկզբնաղբիւրներու մէջ արուսանէն ծանօթ է բազմաթիւ այլ անուններով, որոնց բոլորն ալ յառաջացած են արաբերէն արուս

բառէն, կան նաեւ կարգ մը այլ տարազներ, որոնք կը հիմնուին գուտ թրքերէնի վրայ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԱՐՈՒՍԻ [arusi] – Արաբերէն արուս – «հարս» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ հարսունային, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան Թրիփոլի եւ Բուսնիլի վիլայէթներուն մէջ այսպէս կը կոչուէր ամուսնութեան հարկը: Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ զայն կը գանձէր միր-ի լիվան, իսկ Բուսնիլիի վիլայէթին մէջ՝ սուլայաշին²:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԱՐՈՒՍԻԷ [arusiye] – Արաբերէն արուս – «հարս» բառէն ստեղծուած հարկային տարազ², որ կը նշանակէ հարսնութեան համար, մինչդեռ այսպէս կը կոչուէր ամուսնութեան հարկը Օսմանեան Կայսրութեան Տրքընահերտի, Երզնկայի, Վրաստանի, Չուգուրապատի եւ Կարինի վիլայէթներուն, Էրկանիի, Ուրֆայի, Մարտինի, Ջերմուկի, Սեւերակի, Արարիլիի, Մուսուլի, Սիսի եւ Հալէպի լիվաներուն եւ Էրկանիի լիվային ենթակայ Չուսնզէլ եւ Հատարաթէն նահիէներուն մէջ³:

Ամուսնակին այս հարկը կը գանձէր սիփահին կամ խասերու Էմիր:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԱՐՈՒՍ ԲԵՍՄԻ [arus resmi] – Արաբերէն արուս – «հարս» եւ ըլսմ – «հարկ, տուրք» բռտերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ հարսնութեան հարկ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամուսնութեան հարկն էր անիկա, զոր, ըստ Բաքալընի կը վճարէր փեսան, իսկ կը գանձէր աւատատէրը: Վերցուեցաւ թանգլիմաթէն ետք եւ անոր փոխան սկսաւ գանձուիլ իրինիմաթ խարճըն², որ պարզօրէն կը նշանակէր արտօնգիրի ծախս:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԱՐՓԱ ՍԱԼՂՈՒՆՈՒ [arpa salġunu] – Թրքերէն արփա – «գարփ», եւ սաղըն – «կատղած, յարձակողական, տարածուն, տուրք եւ հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գարփի տուրք: Օսմանեան Կայսրութեան Նիկիպոլուի վիլայէթին մէջ, սակայն, անիկա ապօրինի այն հարկադրանքն էր, որուն համաձայն գրեղացիներն ստիպուած էին նուազ գինով գարի ծախել սամճապէշերուն եւ սուպաշիներուն, երբ անոնք պէտք ունենային գարիի, մինչդեռ Մուլէյ-ման Գանունիի շրջանէն եկած վաւերագիր մը կը պնդէր, թէ «երբ գարիի պահուս ունենան [անոնք] պիտր գնեն որոշեալ գինով գրամը տալով»²: Չայն կը գանձէին մէտրէսէներու ուսանողներն ալ³:

Բայց միայն գարի չէր որ կը գնուէր այս ձեւով. ընդհակառակը, Տիբրեկի լիվայի կանոնադրութիւնը կը թուէր նաեւ իւրը, թագիքը, փոյաքը, խոտը, յարզը եւ անուխը, որոնք կը գնուէին չնչին գումարով, եւ ապա կը ճշդէր, թէ «ինչ բանի կարիք որ ըլլայ՝ օրուան գինով շուկայէն պէտք է գնել եւ բայաներուն ներութիւն պէտք չէ տալ»⁴:

Սակայն, հակառակ կրկնուող այս արգելքներուն՝ այս պարտադրանքը շարունակուեցաւ մինչեւ Ի. դար:

Ակզբնադրիւրներու մէջ այս պարտադրանքը կը յիշուի նաեւ որպէս քէլէփիբը եւ արփալըզ, իսկ պարսկական վաւերագիրեր զայն կը ճանչնան որպէս թարհ:

Ա.ՔՕ [ako] – Սերպերէն եւ խրուսթիւրէն աքօ – «ընդհնդն, գինի եւ այլ նիւթեր չափելու աման» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, որ Օսմանեան Կայսրութեան Գոփանի, Շամանթուրնայի եւ Լիբվէի լիվաներուն մէջ վերածուած էր Հարիի մը: Կուգար շատ հին օրերէն ու ներքին բովանդակութեամբ կը հաւասարէր աչարին: Անկախութեան կորուստովը սերպերուն եւ խրուսթիւրնուն՝ անիկա շարունակեց սուել սակայն՝ քովին ի վեր աչարին եւ կը գանձուէր այդ վերջինէն անկախ: Կը վճա-

րուէր այգեպաններուն կողմէ աւատատէրերուն՝ 32 չափարնոց եւ լրիւ այգի մը նկատուած այգիին համար ութը, վեց կամ չորս չափար գինիով կամ ութը քիլէ գարիով: Միայն թէ երբ Գոփանի եւ Շամանթուրնայի մէջ կը վճարուէր աչարը վճարուելէ ետք՝ Լիբվէի մէջ, ուր կը վճարուէր գարիով կարելի էր Հարիը գանձել լոկ այն ստան երբ այգեպանն իր գինին շուկայ հասցնէր հօգտօրով կարաններով: այլապէս իր վճարելիքը աչարն էր միայն⁵:

Որպէս ապօրինութիւն՝ վերցուեցաւ իշխանութիւններուն կողմէ: Բովանդակութեամբ կը հաւասարի աչարին:

Բ

ԲԱԼԱՄԱՐ ԲԵՍՄԻ [palamar resmi] – Թրքերէն բալամար – «պարան» եւ արաբերէն բեսմ – «Հարի, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պարանի հարկ: Բայց ըստ Բաքալընի՝ բալամար կը նշանակէ նաեւ «նաւերու ցառակին գտնուող մեծ ծակ, ուրիկ անցած պարանը կապելով քարափի ցիցիցն՝ կ'անշարժացնէին նաւը»⁶. աւելին՝ կը նշանակէ նաեւ «նաւու վրայ հաստատուած նախնական ու փայտեայ կրունկ»⁷: Ըստ Գամուսի, սակայն, Հարկային տարազը կը նշանակէ «նաւը նաւահանգիստէն ներս խարսխելու եւ քարափին ամրացնելու հարկ»⁸. մինչդեռ շատ հաւանական կը մնայ Բաքալընի բացատրութիւնը՝ տրուած ըլլալով որ Օսմանեան Կայսրութեան նաւահանգիստներէն ներս խարսխելու եւ նաւը քարափին հաստատելու համար արդէն իսկ կային բաճ-ի սեֆինէն եւ բեմ-ի սեֆալինը, առ այդ Հարկային տարազը կը մեկնաւ նաւու կրունկին օրտաղործումին համար տրուող հարկ, զոր կը վճարէին սուեւտրականները նաւէն բեւախմափելու համար իրենց ապրանքները:

ԱՍՃ [pac օ bac] – Պարսկերէն բաճ – «ճամբու վրայ դան-
ձուող սուրբ, մաքս» բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ:
Ըստ թուրքերէն Պաճուսի՝ անիկա մաքսը կամ հարկն էր, որ կը
դանձուէր տարանցիկ եւ փոխադրուող ապրանքներէն: Ըստ
Ավղայբէկեանի՝ հարկային այս տարադրով պէտք էր հասնիլ ա-
ռաջին՝ մաքսը, որ կը դանձուէր սահմանին վրայ, երբ որեւէ
ապրանք կը մտնէր երկիրէն ներս. երկրորդ՝ փաճառահանական
եւ առեւտրական այն հարկերը, որոնք կը դանձուէին շուկայի
մէջ ծախուող ապրանքներէն¹. երրորդ՝ արհեստագործական եւ
արդիւնաբերական հարկերը, որոնք կը դանձուէին արհեստա-
ւորներէն եւ գործատերերէն՝ ապրանք արտադրելու իրաւուն-
քին համար. եւ չորրորդ՝ համայնական, քաղաքային եւ պետա-
կան հարկերը, զորոնք կը դանձէր պետութիւնն ընդհանրապէս²:
Ըստ Հայկական պարլիթի մը՝ հարկի տեսակ մըն էր բաճը Հին
եւ միջնադարեան Հայաստանի մէջ. սկիզբները կը վճարուէր
պետութեան որպէս «բաժին-հարկ», մինչ Միջին Դարերուն ա-
նիկա ստացաւ մաքսի, փաճառահարկի, առեւտրահարկի, ակեղ-
զի, ինչպէս նաեւ արհեստներէն եւ քաղաքային տնտեսութիւն-
ներէն վերցուող հարկի իմաստ. որպէս մաքս բաճը կը դանձուէր
ներածուող ապրանքներէն, իսկ երբ անոնք կը ծախուէին շուկա-
յի փաճառատուններէն ներս՝ ապրանքին տէրը կը վճարէր բաճը
որպէս փաճառահարկ: Աւատատիրութեան զարգացում ապրող
չրջանին երբ բարգաւաճներ էին քաղաքները՝ բաճն ստացաւ ար-
հեստներու եւ արդիւնաբերութեան զանազան արտադրատու-
թիւններէն դանձուող հարկի իմաստ. այս շրջանին էր որ անի-
կա ընդհանրապէս զգեցաւ հարկի բովանդատութիւն³:

Ըստ Ապտիւլգատիր Պաղտատիի՝ բաճը կը նշանակէր «մաքս,
տասանորդ եւ խարսն»⁴. գուցէ այս իսկ է Հիմնական պատճա-
ռը, որ բաճն ու խարսնը մերթ իւրեք յիշուին միասին⁵:

Հարկային այս տարադր բառացի կը նշանակէ «բաժին, մասն
աբաւում, սուրբ կամ մաքս»⁶, որ կը դանձուէր ոչ միայն շու-
կան փաճառուող ապրանքներէն⁷ այլ նաեւ տեղափոխուող նիւ-

թերէն եւ միջբններէն⁸ եւ մորթուած ու փաճառուած մսացու
կենդանիներէն⁹. առեւտուրը կրնար կատարուիլ շուկան կամ
խանութի մը մէջ¹⁰, անհատապէս կամ հրապարակային ձեւով,
մանուսնոց յայտնի կերպով: գաղտնի կատարուած առեւտուրի
մը միջոցով բաճէն փախուտ տալու որեւէ փորձ ենթակայ էր
խիստ պատիժի եւ տուգանքի¹¹:

Ըստ մուսուտ Քօֆորիւլի-յի՝ իլլիսաններու կողմէ գանձուող
թամղան էր բաճը¹². նոյրը կ'ըսեն նաեւ կարգ մը Հայկական աղ-
բիւրներ¹³: Ըստ Պակրովսիթի՝ թամղան թաթարական տնտեսա-
կան դրոյթ մըն էր, եւ «մի սուրբ էր, որով մաքս դրուում էր ոչ
ի՛նչ պատահաբար, նայած տեղական այս կամ այն պայմանին, ոչ
ի՛նչ, որինսկ, այն պատճառով, որ սուեւալ վայրում կամուրջ կամ
գետահուն կայ, այլ ամենուրեք, որտեղ ապրանքները փաճա-
ռուում էին, բոլոր շուկաներում»¹⁴: Յետագային, ինչպէս զիտեղ
կուտայ Պելտիսիանու, թամղան զգեցաւ բաճը թամղա տարո-
ցումը եւ պարզօրէն կը նշանակէր «գրոշմի եւ կնիքի հարկ»¹⁵,
ու երբ գանձուէր մորթուած ոչխարէն ու մսացու կենդանիներ-
ից՝ կը կոչուէր թամղա-ի արկուն¹⁶. ինչպէս էր իրականութիւնը
Տիգրանակերտի վիլայէթին եւ Էրզրանիի, Ջերմուկի, Արարիքիի
եւ Մուսուլի լիվաններուն մէջ: Էրզրանիի, Մարտինի, Մուսուլի,
Խարբերդի եւ Ամիտի լիվաններուն եւ Քենձարի, Երզնկայի, Բա-
րդրդի եւ Վրաստանի վիլայէթներուն մէջ անիկա կը կոչուէր
թամղա-ի սիւս¹⁷, մինչ Մայլաթիոյ լիվային եւ Սիտրեգաբասի
հանքավայրին մէջ՝ կարա բաղար բաճն էր անիկա¹⁸: Ըստ Պար-
թուրի՝ թամղան կը համապատասխանէր պարսկական բաճ տա-
րադրին: Մահմետականութեան սկզբնական շրջանին արաբ
պատմագիրներն ալ այսպէս կը ճանչնային զայն եւ նոյնիսկ ա-
բաբերէն բառարանները կը նոյնացնեն զանոնք¹⁹:

Սկզբնադրիւրներու, կանոնագրութիւններու եւ գրականու-
թեան մէջ կը յիշուին կարգ մը հարկեր, որոնք բոլորն ալ կը ծա-
ղին բաճն, այսպէս՝ կան պետեղի բաճը, բեսմ-ի բաճը, բաճը
թամղան, բաճը սիւսը, բեսմ-ի թամղան կամ պարզօրէն թամ-

դան, օգթրուվան եւ չըզար բաճըն: Իր Շահճամէի մէջ Ֆիրտաու-
պին կը յիշէ ոչ միայն բաժ, բաժան եւ բաժ Հարկային տարազնե-
րը՝ այլ նաեւ բաժ-ի սավը, բաժ-ի լոււը եւ բաժ-ի շարքի բոժան: Օսմանեան կանոնադրութիւնները կուտան Էրկանիի բաժ²¹, Սե-
ւերակի բաժ²², Գեսարիոյ բաժ²³, Բեմախի բաժ²⁴, Երզնկայի բաժ²⁵
եւ Սարայի բաժ²⁷ անունով ծանօթ Հարկերը: Մտայթիոյ իրվային
մէջ այս Հարկը ծանօթ էր որպէս եոյ աղէչէի²⁶, իսկ Օսմանեան
Կայսրութեան արեւմտեան Հատուածին մէջ՝ որպէս օգթրուվա²⁷:

Ըստ սկզբնաղբրիւրներու եւ զբաղանութեան՝ բաժը կը գան-
ձուէր պետութեան Համար մասնաւոր պաշտօնեաններու կողմէ,
որոնք կը կոչուէին բաժպան, բաժճան²⁸, բաժկիր²⁹, բաժ-
չի³⁰ կամ պաճաու³⁰ բաժտարխանի մը մէջ, որ սահմանային մար-
տառուն էր³¹, կը գանձուէր՝ երբ որ ապրանքը կամ մթերքը կը
ներածուէր այլ երկիրէ կամ կ'անցնէր մէկ նահանգէ այլ նա-
հանգ, այս պարագային բաժը կը ստանար կիւմրիւքի բովանդա-
կութիւն: Կարգ մը վաւերագրեր եւ ուսումնասիրողներ մերթ
կը փորձեն նոյնացնել բաժն ու կիւմրիւքը³², թէպէտեւ Ֆաթիհ
Սուլթան Մեհմէտի շրջանէն Հաննոյ կարգ մը վաւերագրեր ու-
նին բաժն ու կիւմրիւք տարազը իրարմէ անջատ³³: Ինչ որ այ Ե-
ղաժ ըլլան անոնց Հաղթաութիւններն ու տարբերութիւնները՝
միշտ չէր որ կը գործադրուէր օրէնքը եւ Հարիւր կ'երթար պե-
տութեան սնտուկը: Կանոնադրութիւններ կը խօսին կատա-
րուող ապօրինութիւններու եւ ոսնձգութիւններու մասին Ուլ-
վարի էյպլէթին մէջ, ուր միր-ի միլանը կը գանձէր եւ կ'իրաց-
նէր բաժը³⁴: Տիպրիկի իրվային եւ Բարզէի իրվայթիին մէջ՝ Հակա-
ռակ օրէնքին՝ ամրիւներն ու էմաններն էին որ կը գանձէին զայն
իրենց Համար³⁵, մինչ ըստ Բաքարլիի՝ անիկա մերթ կը գանձուէր
նաեւ կամուրջներու, կիրճերու եւ անցքերու պահակներուն
կողմէ³⁶: Հետաքրքրական է, սակայն, որ բաժը կը գանձուէր ո-
րոշ սկզբունքներով. այսպէս՝ կարգ մը կանոնադրութիւններ կը
պնդեն թէ գանձուէր պիտի կատարուէր «Նախկինին նման»³⁷
ինչպէս էր դրութիւնը Բենիկերիի իրվային մէջ. Տրգրանակերտի

իրվայթի կանոնադրութիւնը կը պնդէր «Հին օրէնքին» վրայ³⁸,
մինչդեռ Խարբերի իրվայի կանոնադրութիւն կը յայտարարէր
թէ գանձուէր պարագային պէտք էր յենի «Հասան փատիշահի
կանոնին» վրայ³⁹: Բայց, զժբախտաբար, կանոնադրութիւնները
գանց կ'ընեն յիշեցնել թէ ինչ էին «Նախկինին նման»ը, «Հին օ-
րէնք»ը եւ «Հասան փատիշահի կանոն»ը: Անշուշտ որ այսօր
տակայ են այդ անուններով եւ վերադիրներով կանոնադրու-
թիւններ, որոնք, սակայն, ունին անՀամեմատելի զանազանու-
թիւն եւ տարբերութիւն իրարմէ:

Ըստ Ֆուատ Բէօպրիւլիյի⁴⁰ բաժի սակն էր Հարբիբին քան՝
ներածուող ապրանքներէն, թէպէտեւ դայն կը գտնէ կասկածե-
լի⁴¹. կանոնադրութիւնները, սակայն, կուտան քառասունէն մէկ
աղէչի բանակ մը Պիդալի էյպլէթին, Իչ Իչ իրվային եւ Պոսնիոյ
իրվայթիին Համար⁴². Սուլթան Մեհմէտի կանոնն այ կը պնդէ
նոյն սակին վրայ⁴³. Կիպրոսի մէջ կը գանձուէր քսանէն մէկ աղ-
չէ⁴⁴, մինչ Ուրֆայի իրվային կանոնադրութիւնը կը նշէ թէ կը
գանձուէր որոշ գումար, որուն քանակը կրնար տարուրերի մէ-
կէն յիսուն աղչէի միջև⁴⁵, թէպէտեւ, ըստ Սուլթան Մեհմէտի
կանոնին՝ ԺԶ. դարուն Վալարիային, Իլպապուլուն եւ Եւրոպա-
յին ներածուած ապրանքներէն կը գանձուէր Հարբիբին միայն
երկու աղչէ⁴⁷:

Բայց բաժ կը գանձուէր նաեւ շուկան վաճառուող ապրանք-
ներէն, թէպէտեւ անիկա Հիմնականօրէն աղերս ունէր ներա-
ծուող եւ արտածուող ապրանքներու Հետ⁴⁸, եւ եթէ երկրորդ
պարագային անիկա կը ստանար բովանդակութիւնը կիւմրիւքի՝
տառլին պարագային կը վերածուէր վաճառահարկի ու կը Հե-
տեւէր սկզբունքային ոչ մէկ ուղղութեան. աճա թէ ինչո՞ւ Հա-
մար անիկա կը ներկայացնէր մեծ զանազանութիւն եւ տարբե-
րութիւն նահանգէ նահանգ, նոյն նահանգին մէկ շրջանէն միւ-
րը, քաղաքէ քաղաք եւ նոյնիսկ գիւղէ գիւղ՝ ըստ ծախուող ապ-
րանքի տեսակին եւ որակին⁴⁹: Ինչպէս յաւակն անտանկ կը յի-
շեն կանոնադրութիւնները՝ շուկային մէջ բաժի ենթակայ էին

ցորհնը, գարին, ոսպը, սիսեռը եւ բրինձը՝ բաճ կը գանձուէր նաեւ ոչխարի, կոփի, եղի եւ դոճկէի առուձախէն եւ անոնց միսն եւ ապուխտն, ձուկն, ձկնապուխտն եւ ձկնկիթէն, կաթնեղէններէն, իւղէն եւ պանիրէն. կանաչեղէններն ընդհանրապէս, թարմ ու չորցած պտուղները, մեղրը եւ գինին, շաքարն ու ձիւթը ենթակայ էին բաճի. բաճի ենթակայ էին տակաւին հիւսուածեղէնի հետ աննշուող բոլոր նիւթերը. այսպէս՝ սկզբնաղբիւրները կը յիշեն մետաքսը, վուշը, բուրդը եւ իր տարատեսակները, բամպակը, կտաւատը եւ մանածը, իսկ կերպասի տարատեսակներէն՝ պաճան, կտաւ, սուռին, թաւիշը, բեհեզը, ծածկոցը, թաղիբը եւ այլ արտադրութիւններ. մետաղներէն կը նշուին երկաթը, պողպատը, պղինձը, ոսկին, արծաթը, գինգը, անագը, կապարը եւ անոնցմէլ արտադրուած գանձազան առարկաներ. այլ հանածոներէն հոն են պաղտիզը, նաւթն ու քարիւղը, կուպը եւ միւրեանկը (ոսկեքտը), ներկէն կան լեղակը, կարմիր ներկը, լէօքը (սրճագոյն փայլը) եւ հինան. իսկ առօրեայ գործածելի նիւթերէն կը յիշուին կրաշագախը, կզմինտը, թրճուած աղիւսը, խեցեղէնները, դանակեղէնը, ըլստակն ոսփնձը, օճաւը, մոմն ու մեղրամոմը, ձէթն ու մարխը, աղն ու մուշկը, փոստիկը, կաշին եւ կաշեղէնները, գառնուկի աղնիւ մորթը եւ քիւրտ գուլազըն, եւ ի վերայ այս ամենայնի՝ ձին, ջորին, էջը, եւ սարուկներն ու ստրուհիները՝ իրենց տարատեսակներով⁶⁵: Ըստ վաւերագրի մը՝ բաճ պիտի վճարուէր նոյնիսկ այն ապրանքներուն վրայ, որոնք չէին արձանագրուած հարկացուցակի մէջ⁶⁶:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ բաճն ու իր տարատեսակները կը գանձուէին ոչ միայն ներածուող եւ արտածուող, կամ շուկայի եւ խանութի մէջ վաճառուող ապրանքներէն՝ այլ նաեւ, ինչպէս որ ցոյց կուտան սկզբնաղբիւրներն ու գրականութիւնը, կալուածատէրերէն՝ իրենց ունեցած անշարժ ինչքերուն վրայ⁶⁷՝ երբ ծախէին գանձը, արհեստարհներէն, հանածոներու գտարաններէն, ձկնորսարաննե-

րէն, ձիթհաններէն⁶⁸, հնձաններէն, ջուլհականոցներէն, ճախարակով բուրգ մանողներէն⁶⁹, այգիներէն, ջրաղացներէն, սոււնրէն, մսամսահատներէն, խանութներէն⁷⁰, խաղախորդարաններէն եւ աղիքէն լար պատրաստող արհեստաւորներէն⁷¹: Պարսկական կայսրութեան սահմաններէն ներս բաճ կը վճարէին առեւտրականներն ընդհանրապէս, մասնաւոր հարուստները անոնց, երթեւեկողները⁷², եւ նոյնիսկ պոռնիկները. այդ վերջինները կը վճարէին այդքան աւելի՞ որքան որ գեղեցիկ էին եւ ներկայաւոր⁷³: Բայց այս ուղղութեամբ Պարսկաստանէն ետ չէր մնար Օսմանի Աշխարհը, ուր, ինչպէս ցոյց կուտան կանոնագրութիւնները, բաճի ենթակայ էր պոռնիկութիւնը⁷⁴:

Երբ տոկոսային դրութեամբ չէր գանձուեր բաճը⁷⁵՝ անիկա կը գանձուէր ըստ կառքի⁷⁶, ըստ ուղտի, ձիւ, ջորիի եւ իշու բեռի⁷⁷, ըստ ծանրութեան եւ չափի (պաթման, քիլէ, միւտ, մէն)⁷⁸, ըստ տիկի⁷⁹, ըստ ծրարի եւ Հակի⁸⁰, ըստ կտորի⁸¹, ըստ դուխի⁸²: Հարկը կը գանձուէր ոչ միայն դրամով՝ այլ անոր հետ նաեւ վրուշով⁸³, բամպակով⁸⁴, փայտով, մոմով, մեղրամոմով եւ ճարպով⁸⁵: Յաճախ գայն կը վճարէր վաճառողը՝ կեր իր ապրանքը տարանցիկ անցընէր սահմանէ մը կամ բերէր շուկայ ծախելու համար. սակայն կարգ մը վաւերագրիւրք ցոյց կուտան, որ առեւտուրի մը պարագային կէս առ կէս դրութեամբ էր վճարոււմը բաճի. այդ պարագային հարկը կը կիսուէին վաճառողն ու գնողը ապրանքին⁸⁶. մերթ յաճախորդն ու վաճառականն ունէին վճարումի տարբեր սակեր⁸⁷, մինչ կարգ մը կանոնագրութիւններ կը հրահանգէին բաճի տարբեր սակազին մահմետական եւ ոչ-մահմետական առեւտրականներուն համար⁸⁸, երբ անդին Սուլթան Մեհմետի կանոնագրութիւնը կը պնդէր հաւասարութեանը վրայ Օսմանեան կայսրութեան բոլոր առեւտրականներուն⁸⁹:

Ապօրինութիւններու տեղի տուող հարկ մը եղաւ բաճը. մերթ անիկա կը գանձուէր աւելիով⁹⁰, մերթ կրկնակ չափով⁹¹. կրկնակ բաճ գանձելու սա դրութեան կարելի է հանդիպել նոյնիսկ 1851-ին⁹². եւ հակառակ հաստատուած ու յայտարարուած

յաճախակի արգելքներուն»⁵⁶ շարունակեցին տեսել ազօրինութիւնները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

Ընդհանրական նկարագիր ունեցող այս Հարկէն, սակայն, ըստ կանոնադրութիւններու՝ զեքձ էին կապուցուած կարգ մը պարանքներ, նիւթեր, Հողային արտադրութիւններ և ստացուածքներ: Այսպէս՝ Այտընի և Պիզայի լիվաներուն մէջ բաճէ զեքձ էին քաղաքները և անոնց շրջակայքի բանջարանոցներուն արտադրութիւնները⁵⁷, Պիզայի և Տիվրիկի լիվաներուն մէջ՝ աղը⁵⁸, Պիզայի լիվային մէջ՝ իւրը, մեղրը, ծածկոցը, ծրարով Հասնող զդեօտեղէնները⁵⁹, Տիվրիկի լիվային մէջ անձնական այգիներէն և պարտէզներէն Հասած խաղողը, դինին և պտուղները⁶⁰: Նոյնն էր դրութիւնը Սերմի լիվային մէջ ալ, միայն թէ Հոն կանոնադրութիւնը կը ճշդէր թէ՛ երբ անձնական գործածութեանէ աւելցածը շուկայ Հանուէր ծախուելու՝ աէրն ստիպուած էր բաճը վճարելու ծախուածին վրայ, իսկ առանց շուկայ տարուելու և սուններու մէջ վաճառածներուն Համար բան չկար. աւելին՝ երբ որեւէ մէկը որ մտավաճառ էէր և ոչխար կամ եզ զոնելով բերէր քաղաք իր անձնական ոգտագործումին Համար՝ զեքձ էր բաճէ⁶¹: Իչ Իլ լիվային մէջ արգիւտու էր բաճ զանձնը քաղաքներու մէջ ծախուած առնի, ջրագացի, խանութի և այգիի նման ստացուածքներէն. աւելին՝ շարաթական տօնախաճառ չունեցող զիւզեր զեքձ էին բաճէ իրենց կատարած առուծարխի Համար⁶²: Նոյնն էր դրութիւնը Վրաստանի վիլայէթի զիւզերուն⁶³ և Տիգրանակերտի ենթակայ Տուբէլէ և Հասարթէն նահիէներուն մէջ ալ⁶⁴: Սուլթան Մեհմետ կանոնադրութիւնն ալ կը պնդէր նոյն դրութեան վրայ⁶⁵, իսկ Պանիոյ վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ Հինգ-տասը ապէհնոց առուծարխն պէտք չէր բաճ զանձնը⁶⁶: Այս բոլորն ևս ետք՝ Օսմանեան և Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ բաճէ զեքձ էին կապուցուած գոյքերն ու ստացուածքները վաճառականներուն⁶⁷, Հայ եկեղեցիին⁶⁸, և կարգ մը մարդեր, որոնց արուած էր սուլթանական Հրովարտակ մը այս կամ այդ պատճառով⁶⁹, իսկ ամբողջական

գործնելու, Համար Հարկազերծութեան այս պատկերը՝ պէտք է նշել նաև, թէ Նոյս Պրոտիի Հանքավայրին մէջ բաճէ ազատ էին կապուցուած բոլոր այն բրնձատնաները, որոնք քաղաքին ապրանք կը բերէին Հանքավայրը կիրակիէն դատ որեւէ օր⁷⁰:

ԲԱԾ-Ը ԱՂՆԵՄ [bac-i aġnem] – Պարսկերէն բաճ – «տուրք, Հարկ, մաքս», և արարեալն զանեմ – «ոչխար» բառերէն՝ կապուած Հարկային տարազ. աղեմը յոգնակին է զանեմ բառին: Տարբար բառացի կը նշանակէ ոչխարներու մաքս, և իրականութեան մէջ ալ՝ բաճ-ը աղեմը այն մաքսն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շուկան կամ սպանդանոցը վաճառուած ոչխարներէն, ըստ Բաքալընի՝ Հարկերէն մէկ զրուշի Հաշուով: Բայց փոքր սկնարկ մը կանոնադրութիւններու վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ բաւական մեծ զանազանութիւն մը զանձնումներու քանակին մէջ. այսպէս՝ Բուտնիքի, Զիրինճէի, Բլանայի, Զարլանիայի, Բրեզընի, Բրաթովայի, Գրերնիչէի, Գափալայի, Սինկիւնի, Պրինի, Թրեփչայի, Նոյս Պրոտի, Ժանուփոյի և Ծոթնիքայի Հանքավայրերուն մէջ ողջ կամ մօրթուած երկու ոչխարի Համար կը գանձուէր մէկ ապէհ բաճ-ը աղեմն¹. Նայն էր դրութիւնը երբ ոչխարը ծախուէր Գարամանի, Բաքերդի և Վրաստանի վիլայէթներուն սպանդանոցներուն կամ շուկաներուն մէջ²: Սրեպրենիքայի և կիրնիքի Հանքավայրերուն և Արարկիք քաղաքին ոչխարին կը գանձուէր մէկ զանուած ու մօրթուած իւրաքանչիւր ոչխարէն կը գանձուէր մէկական ապէհ³, երբ անդին՝ Սիւրիքաքսայի և Սրեպրենիքայի Հանքավայրերուն և Երզնկայի վիլայէթի սպանդանոցներուն մէջ վաճառուած ու մօրթուած չորս ոչխարէն կը գանձուէր մէկ ապէհ⁴. Խարբեղիք լիվային մէջ մաքսը կը Հաւատարէր Հինգ սեւ ապէհի, որ կ'ընէր մէկուկէս ապէհ⁵. Զերմուկի լիվային պատկանող անթուակիր կանոնադրութիւն մը կը յայտնէր քաղաքին մէջ ծախուելու Համար զիւզերէն բերուած ու մօրթուած իւրաքանչիւր ոչխարէն պիտի գանձուէր վեց սեւ ապէհ, որ Հաւատար էր երկու

ազգէի⁶, երբ նոյն վիլայէթին պատկանող՝ այլ 1518 թուականի այլ կանոնադրութիւն մը կը ճշդէր, թէ մէկուկէս թնկէ էր բաճ-ը աղնեմը. այդ վերջինը կը հաստատէր երեք ազգէի⁶: Նոյնն էր դրութիւնը Էրկանիի իվլայի մէջ ալ, ուր կը գանձուէր ինը սեւ ազգէ, այսինքն՝ երեք ազգէ¹⁰: Պոզըրի գաղային համար Ալախուտին Տեղլէի կանոնադրութիւնը կը սահմանէր մէկական ազգէի մասը մը, որ գանձելի էր ոչխարը վաճառողն եւ գնողն հաստատար կիրպող. այս ձեւով բաճ-ը աղնեմը կը հաստատէր երկու ազգէի¹¹. զրեթէ նոյնն էր դրութիւնը Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ ալ, ուր գնողը կը վճարէր մէկ ազգէ եւ երկու փուլ, իսկ ծախողը՝ վեց փուլ, որոնց դումարը կ'ընէր ճիշտ երկու ազգէ¹²:

Հակառակ անոր որ բնդհանրական բնոյթ ունէր բաճ-ը աղնեմը՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ եւ անհատ մարդիկ, որոնք դերձ էին կացուցուած անկէ: Ըստ Օսմանեան կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ մաքս չէր գանձուեր Պուտոյ մէջ¹³. Մայաթիոյ իվլային մէջ իւրաքանչիւր երկու ոչխարէ մէկ ազգէի հարկ մը վճարուելէ անց՝ միւհթիսիպն իրաւունք չուներ բաճ-ը աղնեմ պահանջուեալներէ¹⁴: Երբ որեւէ մէկը ուտելու համար ոչխար գնէր Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ՝ ազատ կը կացուցուէր մաքսի վճարումէ¹⁵, իսկ Բուսնիքի հանքավայրին մէջ կը վերցուէր բաճ-ը աղնեմը Ջատիկը նախորդող քառասուն օրերու ընթացքին¹⁶:

Ինչպէս բնդհանրապէս բոլոր տեսակի բաճերու պարագային՝ բաճ-ը աղնեմն ալ ենթակայ էր շուկայի եւ տարանցիկի որոշ կանոններու: Ըստ կանոնադրութիւններու՝ ոչխարի որեւէ արուծախ, ուր որ այլ ըլլար անիկա, պէտք էր որ կատարուէր ամրիւն գիտակցութեամբ¹⁷. Կանոնն անաստողը ենթակայ էր խիստ պատիժի, զոր կը տնօրինէին հասազըները, որոնք ոչ միայն տուգանքի կ'ենթարկէին ոչխարի անուտրականն ու յաճախորդը՝ այլ կը գրաւէին ոչխարն այլ իրաւամբ, հասազըն պարտականութիւնն էր կարգի հրաւիրել եւ ի պահանջն չարկին պատճել նաեւ բաճ-ը աղնեմը վճարել մերժողները¹⁸: Հի-

տարբերական է, սակայն, որ եթէ ամենուրեք բաճ-ը աղնեմը կը գանձուէր ամրեներուն կողմէ՝ Մալկարայի մէջ գայն կը գանձէր տեղուոյն նայիպը¹⁹:

ԲԱՃ-Ը ԲԵՆԱՅԱԲ [bac-i bennak] – Պարսիքէն բաճ – «մաքս, հարկ, տուրք», եւ Հայերէնն ընակ – «տուն, բնակարան» բառերին կազմուած հարկային տարադ, որուն վերջին հատուածն կը ձագի նաեւ Հայերէնն ընակիլ բառը: Հարկային տարադը բառայի կը նշանակէ բնակարանի տուրք, մինչդեռ ներքին բովանդակութեամբ՝ անիկա պիտի ըլլար բնակութեան տուրք: Ամէն պարագայի՝ Հարկային տարադին բովանդակութիւնը կախում ունի բննաք բառի ստուգաբանութենէն: Ըստ Պարքանի՝ անտուգիլի եւ անտարագիլի բառ մըն էր բննաքը. արդարեւ՝ կ'ընէ անիկա, թէ «խմաստն ու հնչումը կանոնաւոր կերպով ճշդել չկարողացած մեր այս բառը յաճախ այս ձեւով [bennak] գրած կը գտնենք: Յաթիհի շըլանին պատկանող վաւերագրերու մէջ կան պենլաք [benlak] կամ պնլաք [bnlak] ձեւերը: Համձէրը կը կարդայ նեպլաք [nebbak]»: Ըստ Ապտուրբահման Վեֆիդ պէյի՝ բննաք կը նշանակէ ամուսնացած²⁰, մինչդեռ Սաֆրաստեան եւ Ջուլայեան կը պնդեն, թէ բննաքը յառաջացած է «Հայերէն ընկուեղ բառից»: Այս բորբոն հար՝ Իչ Իլ իվլայի կանոնադրութեան տուած ստուգաբանութիւնը բննաքին՝ կ'ամբողջացնէ ներքին բովանդակութիւնը տարապիւն. ըստ անոր՝ «բննաք կը կրօնի նախ ամուսնացածը, որ բնաւ հող չունի կամ այլ ունի կէս չի ֆթիլէ անպահ հող»²¹: Նայրը կը կրկնէ Կեսարիոյ իվլային կանոնադրութիւնը նաեւ²²:

Վաւերագրիւրերու մէջ բննաքի հարկը յաճախ կը յիշուի որպէս մթքնլու բննաք, ճապա բննաք, բնամ-ի բննաք, կամ պարզօրէն բննաք: Պետրիսիանուի տուած երեսուներեք վաւերագրերը չունին բաճ-ը բննաքը, իսկ Պարքանի տուած հարիւր եօթը վաւերագրերուն մէջ անիկա կը յիշուի միայն մէկ անգամ: Ջունի նաեւ Բաքայլընն իր եռաստոր բառարան-

գրույցատրութեան մէջ: 1528-ին եկող եւ Պոլսի պատկանող կանոնադրութեան մէջ կ'ըսուի, թէ Հարկային «մատենանի մէջ որպէս բաճ-ը բննաք արձանագրուած անհատներէն անոնցմէ որոնք չիֆթ ունեցող բննաք են՝ կը գանձուի տասներկու աղ-չէ Հարկ, իսկ որպէս բննաք արձանագրուած անհատներէն ա-նոնցմէ որոնք ճապա բննաք կը ճանչցուին՝ վից աղչէ: Նոր մա-տենանին մէջ նոյն ձեւով արձանագրուելով եկամուտ Հաստա-տուեցաւ»:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԲԵՆՆԱՔ:

ԲԱՃ-Ը ԳԱՆԱՐԷ [bac-i kanare] – Պարսկերէն բաճ – «տուրք, Հարկ, մաքս» եւ զաննարա – «մորթուած ոչխարի մարմինը կա-խելու Համար կեռ ունեցող եւ Հաստատուած ձող»¹. տարազին վերջին մասը թրքերէնի մէջ վերածուած է զանարէի եւ կը նշա-նակէ «սպանդանոց, կենդանիները մորթելու վայր»²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ սպանդանոցի տուրք: Իրակա-նութեան մէջ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սովորութային Հարկ մըն էր բաճ-ը զանարէն ու կը գանձուէր մասվաճառէն չորս ուշխարէն մէկ աղչէի³ կամ մէկ փունեղի⁴ Հաշիւով. իսկ երբ սպանդանոցին մէջ մորթուելով ծախուողը եզ մըն էր՝ բաճ-ը դա-նարէն կրնար ըլլալ մէկ աղչէ⁵, երկու աղչէ⁶, կամ ալ երկու փե-նեղ⁷:

Ըստ սկզբնաղբրերներու՝ բաճ-ը զանարէն, որ կը յիշուի որ-պէս զանարէ բաճը՝ Համանման է սալխանէ բաճրին, ու մերթ նաեւ բաճ-ը սղեմին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՆԱՐԷ:

ԲԱՃ-Ը ԳԱՓԱՆ [bac-i kapan] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս» եւ թրքերէնի գափան – «ծախրութեան կշիռ՝ մե-ծաքանակ ապրանքի Համար» բառերէն¹ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կշիռքի տուրք. իրականու-թեան մէջ՝ շուկաներուն մէջ մեծաքանակ ապրանք կշռելու Հա-

մար նախատեսուած մեծ կշիռքի գործածութեան վարձքն էր ա-նիկա, զոր կը գանձէր դասպլնեհին՝ մասնաւոր այն պաշտօնեան, որ շուկային մէջ մեծաքանակ ապրանքները գափանով կշռելու իրաւունքը կապալով վերցուցած էր պետութեանէն, որոշ մասնա-նակաշրջանի մը Համար, անոր վճարելով միանուազ որոշ դու-մար մը:

Բաճ-ը գափանը կը գանձուէր կշռելի եւ մեծաքանակ գրեթէ բոլոր ապրանքներէն՝ մերթ ըստ ծանրութեան², մերթ ըստ բեռի³ եւ մերթ ալ ըստ անրանակութեան չափի⁴: Ըստ էտրիքնէի կա-նոնադրութեան՝ անիկա կը գանձուէր նաեւ այն ներածուող ապրանքներէն, որոնք Օսմանեան Կայսրութիւն կը Հանձնէին Է-տրիքնէի, Թոփ Գափուի եւ Ենի Գափուի նաւահանգիստներուն միջոցով⁵: Հարկը կը գանձուէր զբաժով⁶, երբեմն, սակայն, նաեւ արտադրութեամբ⁷. զայն կը վճարէին մերթ յաճախորդները⁸, մերթ առեւտրականները⁹, եւ երբեմն ալ՝ երկուքը միասին՝ Հա-մահաւասար քանկով¹⁰: Բաճ-ը գափան կը վճարէին նաեւ տա-րանցիկ ապրանք փոխադրող առեւտրականները¹¹:

Սակայն, Հակառակ որ բաճ-ը գափանը գանձելու իրաւունքն ունէին միմիայն գապլնեհիները՝ երբեմն միւհթիսիպները ոտն-ձգութիւն ընելով՝ տուրքը կը գանձէին իրենք:

Ըստ բովանդակութեան՝ բաճ-ը գափանը Համազօր է բաճ-ը միլլանին եւ բեսմ-ի միլլանին, մինչդեռ սկզբնաղբրերն են ու կա-նոնադրութիւնները զայն կը յիշեն նաեւ որպէս գափան Հազգը, գափանճը Հազգը եւ գափանտարէ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՓԱՆ:

ԲԱՃ-Ը ԳԸԲԹԸԼ [bac-i kirtil] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ արաբերէն զըթըլ – «կենդանիներու խուճը, խաշինք» բառերէն¹ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կենդանիներու մաքս: Ըստ Բազարլընի՝ անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Կա-րիի եւ Կարսի կողմերէն Հասնող եւ շուկաներուն մէջ վաճա-

սուտոզ կենդանիներէն⁷, որոնք, շատ Հաւանաբար, կաթնասու կենդանիներ էին, որովհետեւ կարան ու կարինը հոչակաւոր էին իրենց ոչխարով, այժմով եւ կաթնասու այլ կենդանիներով. առ այդ՝ բաճ-ը զբրթըը կը նոյնանայ բեսմ-ի սղնձմի եւ բեսմ-ի մե-վաշիի հետ:

ԲԱՃ-Ը ԹԱՄԴԱ [bac-1 temga օ bac-1 damga] – Պարսկերէն բաճ – «մաքս, Հարկ, տուրք», եւ թրքերէն թամդա – «նշան, կիւք, դրոշմ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ դրոշմի Հարկ, մինչդեռ ասիկա ներածուող ու վաճառուող ապրանքներէն, կենդանիներէն եւ ստրուկներէն գանձուող Հարկն էր: Ըստ Բաքալընի՝ քաղաքին մէջ գնուող ու ծախուող բոլոր տեսակի ապրանքներէն, Հիւսուող կերպասնե-րէն եւ մտրթուող կենդանիներէն գանձուող Հարկն էր բաճ-ը թամդան. աւելին՝ Բաքալըն կ'աւելցնէլ տակաւին, թէ անիկա կը գանձուէր ծախուող եւ գնուող անշարժ կալուածներէն⁸: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Պելտիսիանու յեննիով ստեղծ վաւերագրերերու վրայ⁹:

Բայց Պելտիսիանու կը նոյնացնէ բաճ-ը թամդան բաճ-ը սիա-Հին եւ դարս բաճին հետ ալ: Իրականութեան մէջ՝ բաճ-ը թամ-դան անխտիր կը գանձուէր ներածուող, վաճառուող եւ տարան-ցիկ բոլոր ապրանքներէն ըստ ծանրութեան¹⁰, ըստ ծրարի¹¹, ըստ սովուսային դրութեան¹², ըստ ուղտի, ձիու եւ իշու բեռի¹³, ըստ գլուխի¹⁴, ըստ կտորի¹⁵, ըստ կարագի եւ տիկի բովանդակու-թեան¹⁶, ըստ Հատի¹⁷, ըստ անհատի¹⁸, ըստ զէզի¹⁹ եւ ըստ կառ-քի²⁰:

Բաճ-ը թամդան կը մճարէին տրհնատաւորները²¹, եւ առեւա-րականները²² ու յաճախորդները²³ անհատաբար. մերթ, սակայն, վերջին երկուքը կը մճարէին միասին՝ Համահաւասար չափով²⁴. Կը գանձուէր ըստ տեղուոյն կանոնագրութեան, մերթ նաեւ՝ ըստ Հասան Փատիրչահի կանոնագրութեան²⁵ դրամով²⁶ կամ մթերքով եւ ապրանքով²⁷:

Մարտինի լիվայի մէջ բաճ-ը թամդան ծանօթ էր որպէս բաճ-ը սուլուրք²⁸, Ջերմուկի եւ Սեւերակի լիվաներուն մէջ՝ որպէս նսլովիս պաշը²⁹: Անկէ զերձ էին կարգ մը շրջաններ արեւմտեան եւ արեւելեան Անատոլիոյ մէջ³⁰:

Սկզբնաղբիւրներու եւ կանոնագրութիւններու մէջ բաճ-ը թամդան կը յիշուի նաեւ որպէս բաճ, բեսմ-ի թամդա, թամդա-ի սիաճ, թամդա բեսմի եւ գարս թամդա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԹԱՄԴԱ:

ԲԱՃ-Ը ԹԱՐԻԿ [bac-1 tarik] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս» եւ արաբերէն թարիկ – «ճամբայ, ուղի, արա-հետ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բառացի կը նշա-նակէ ճամբու մաքս, մինչդեռ՝ ըստ բովանդակութեան՝ անիկա բաճն էր լոկ, որ կը գանձուէր Սիսի լիվային Գուշթնիբլու բեր-դին ճամբու վրայ անկէ անցնող ստրուկներէն եւ սարկուհինե-րէն, կերպասէն եւ մթերային այլ արտադրութիւններէն՝ ըստ ուղտի, ձիու եւ իշու բեռի. բաճ-ը թարիկը կը գանձուէր յիշեալ բերդէն ոչ հեռու. կը Քէօփրիւի մերձակայքը ճամբաներու բա-ժանումի կէտին վրայ, թէպէտեւ, ըստ Սիսի լիվայի 1519 թուկա-նի կանոնագրութեան՝ զայն կը գանձէին այլ վայրեր ալ. ահա թէ ինչո՞ւ. սա ապօրինութիւնը խտրու կ'արդիւնէր³¹:

Հարկը որ կը նոյնանար բաճ-ի ուսուլբի, սպուրբի, միւրու-րիէի, միւրուր վէ ուսուլբ խարճի, կէշիտի, կէշիտ փարաքի եւ կէշիտ բեսմիի հետ ու գանազան սակերով կը գանձուէր գանա-զան ապրանքներէ՝ որպէս եկամուտ էր արձանագրուած արքու-նական խտերուն³²:

ԲԱՃ-Ը ԽԱՄԻԿ [bac-1 hamr – bac-1 humr] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ արաբերէն խամր – «գինի» բառե-րէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. թէպէտեւ թրքերէնի մէջ ալ խամր բառն ունի նոյն իմաստը³³ օսմանեան կանոնագրութիւն-ներու մէջ անիկա տրուած է որպէս խամիր, մինչդեռ թրքերէնի

մէջ այդ վերջինը կը նշանակէ «խմոր կամ թթխմոր»³: Հարկա-
յին տարազը բառացի կը նշանակէ խմորի կամ թթխմորի մաքս,
մինչդեռ՝ կատարելով Հարկային տարազի վերջին Հաստուածին
սրբազրութիւնը՝ կը ստացուի գինիի մաքս բովանդակութիւնը: Իրա-
կանութեան մէջ ալ, բոլոր այն վաւերագիրերը որոնք կը յի-
շեն բաճ-ը խտիրը՝ կը խօսին լոկ գինիին զանձուող մաքսի մը
մասին, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան զանազան
շրջաններուն մէջ վաճառուող, անոնցմէ տարանցիկ անցնող,
տեղուայն վրայ արտադրուող եւ Հոն ալ ծախուող կամ օգտա-
գործուող, կամ ալ ներածուող գինիի կարասէն, տակառէն, բե-
ռէն, թիւղէն, մետրէն եւ ծանրութիւնէն. կը գանձուէր նաեւ որ-
պէս նախապէս որոշուած գումար եւ տասանորդ կամ տոկոսա-
յին քանակ:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ երբ վաճա-
րուէր կը գանձուէր 15 ազէկի մաքս մը գինիի իւրաքանչիւր
կարասէն Իսկենտէրբէի, Սոֆիայի, Սիլիստրէի, Լիբովէի եւ Սերի-
մի իրվաներուն մէջ⁴, նոյն քանակը կը վճարէին նաեւ վոյնոքնե-
րը⁵: Կուլու քաղաքը կառքով Հասած գինիի կարասէն կը գան-
ձուէր 25 փննեղ, որ կը Հաւասարէր 12.5 ազէկի⁶. Նոյնն էր քա-
նակը Հարկին Էսթերկոն եւ Պուտուն իրվաներու մասնատակա-
ներուն Համար այ: Քոստանի եւ Շամանթուրնայի իրվաներուն
մէջ նոյնը կը գանձուէր գինիի մեծ կարասէն, մինչ փոքրէն՝ 6
ազէ էր մաքսը⁷: Իսթանբուլայի եւ Հոտոդու կղզիին մէջ մէկ կա-
րաս գինիին զանձելէ ետք 49 ազէ որպէս կիւմրիւք՝ կը գան-
ձուէր նաեւ 12 ազէ որպէս շուրպի-ի խտիրը⁸. Հետաքրքրական
է, սակայն, որ Պուտունի, Հաթիվանի, Էսթերկոնի եւ Նովիկորո-
տի իրվաներուն միացեալ կանոնադրութիւնը կը սահմանէր եր-
կու ազէի մաքս մը սահմանուող կարաս մը գինիի Համար⁹,
մինչդեռ Էսթերկոնի եւ Պուտունի իրվաներուն մէջ գինի ներա-
ծող մասնատականներն ստիպուած էին վճարելու երկու ազէ
իւրաքանչիւր կարասի Համար որպէս իսմ-ի կեչիւ¹⁰: Մորէյայի
իրվային մէջ, ուր նախապէս բաճ-ը խտիրը կը գանձուէր ըստ

գինիի կարասի՝ վերցուեցաւ անիկա¹¹ եւ անոր փոխան որոշուե-
ցաւ ոչ-մասնատականներէն զանձել 4% կիւմրիւք մը¹²: Աւելին,
երբ գինին փոխարուէր այգիներէն եւ Հնձաններէն՝ մերթ կը
գանձուէր երկու ազէնոց գինի իւրաքանչիւր կարասէն՝ ինչպէս
սովորութիւնը Շամանթուրնայի մէջ¹³:

Բայց, ըստ տուեալներու, բաճ-ը խտիրը կը գանձուէր նաեւ
ըստ տակառի պարունակին: Սերիմի իրվայի եւ Բրիդրենի Հան-
րապայտերուն մէջ մէկ տակառ գինիէն կը գանձուէր 15 ազէ¹⁴.
Սերիմի իրվային մէջ շուկայէն գինի գնողը երբ վերստին վաճա-
րէր քայն՝ կը վճարէր 12 ազէ¹⁵: Նոյնքան էր բաճ-ը խտիրը Ի-
նեօյի մէջ ալ¹⁶, մինչ Սերիմի իրվային մէջ երբ անձնական գոր-
ծածութիւնէն աւելցած գինին ծախուէր՝ իւրաքանչիւր տակառի
Համար որպէս մաքս կը վճարուէր 8 ազէ, իսկ անոր արտածու-
մին պարագային նոր յաճախողին կողմէ՝ կը գանձուէր չորս
ազէ եւս¹⁷, իսկ անդին, ԹըրՀալայի իրվային մէջ երբ գինի չար-
տադրող շրջաններ գինի ներածէին, կամ ուրիշներ բերէին Հոն
վաճառելու Համար՝ իւրաքանչիւր տակառ գինիի Համար ստի-
պուած էին վճարելու երկու ազէ բաճ-ը խտիրը¹⁸:

Սակայն գինին շուկայ կը բերուէր կամ տարանցիկ կ'անցնէր
նաեւ ձիւռ բեռով: Վաւերագրերն ու կանոնադրութիւնները
կը խօսին բեռ գոյւխ վճարուող բաճ-ը խտիրի մասին այ: Այս-
պէս՝ Իսկենտէրբէի իրվային եւ Սոֆիայի վիլայէթին մէջ շուկայ
Հասած գինիի բեռնէն կը գանձուէր երկու ազէ¹⁹. Երգիկայի վի-
լայէթին մէջ 6 սեւ ազէ էր մաքսը, որ կը Հաւասարէր երկու
ազէի²⁰: Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան շրջաններուն եւ
Պայքաններուն մէջ գտնուող Սիտաբեքափայի, Բրաթուրայի, Չի-
րինճէի, Բլանայի, Չափանիայի, Գրփինչէի, Կիրնթի, Սինկեի,
Պրինի, Ժանժեվոյի, Զոմնիքայի, Տեսիլի եւ Տուսինայի Հանքա-
վայրերուն, գիւղերուն եւ շրջաններուն մէջ ձիւռ բեռնէն կը գան-
ձուէր երկու ազէ որպէս գինիի մաքս²¹. Օրբիի իրվայի Տրբիճէ
նահիլի այգի շունեցող գիւղացիներէն կը գանձուէր բեռ գոյւխ
երկու ազէ՝ երբ կը փոխադրէին խաղող կամ գինի. նոյնն էր

գրութիւնը կիրճերու եւ անցքերու գիւղերուն բնակիչներուն համար ալ²²։ Քեմախի լիվայնէ տարանջիկ գացող կամ քաղաք բերուող գինիի բռնէն կը գանձուէր 12 սն. ապէկ, որ կը հաւասարէր չորս ապէկէի²⁴։ Բարբրդի նահիէին եւ քաղաքին մէջ կը գանձուէր տասը ապէկ²⁵, Կիպրոս ներածուած ու բերդերուն վաճառելի գինիին՝ 16 ապէկ²⁶, Նոյօ Պրտոյի հանքավայրը ներածուածին՝ 23 ապէկ, իսկ քաղաքները ներածուածին՝ 15 ապէկ²⁷, մինչ տեղական գինիի բռնէն՝ երեք ապէկ²⁸։ Բուսնիքի հանքավայրին մէջ ձիու բռնով եկած եւ սանճապէկի խասերուն մէջ վաճառուող գինիին կը գանձուէր մէկ ապէկ²⁹, Ժանժեփոյի հանքավայրին համար ներածուող գինիի բռնէն՝ երեք ապէկ³⁰, իսկ երբ Սինկելի եւ Պրինի հանքավայրերուն մէջ օտարական մը գինիի գինը տեղացիներուն եւ արտաձեր կը վճարէր մէկ ապէկ մաքս իւրաքանչիւր բռնին համար³¹։

Շամի վիլայէթին մէջ մուղաթմա էին գինիին հարկն թւ մարտը. թէպէտեւ, ըստ կանոնադրութեան, նախապէս արժանազրուած էր 300,000 ապէկ ու կը գանձուէր այդ գումարը՝ բարձրագոյն իշխանութեան դիմում կատարուելով այդ գումարը վերածուեցաւ 30,000 ապէկի պայմանով որ գինիին չվաճառուէր մաճմետականներուն³²։

Մերթ, սակայն, գինիի մաքսը կը գանձուէր ըստ ծանրութեան. այսպէս՝ Երզնկայի վիլայէթին մէջ կը գանձուէր պաթմանէն Հինգ ապէկ³³, իսկ Թրիփոլիի նաւահանգիստը հասնողէն դանթաքի գինիին հարկուրէն երեքը³⁴։

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, սակայն, տակաւին կային շրջաններ, ուր բաճ-ը խամիրը կը գանձուէր ըստ պարունակի։ Ինչօքի ոչ-մաճմետականներէն կը գանձուէր իւրաքանչիւր տասը միւտի համար երեք ապէկ գինիին վաճառողէն եւ երեքուկէս ապէկ այ գայն գնողէն, իսկ արտածուելիքէն՝ երեքուկէս ապէկ ծախողէն եւ 12 ապէկ գնողէն³⁵. աւելին՝ 20-100 միտրէի չափով ծախուող գինիին կը գանձուէր երկու մետրէ գինի արբուսական խասերուն համար, մինչ անկէ աւելին համար՝ իւրաքանչիւր

մետրէի մէկ ապէկ փառիշահին համար. իսկ երբ կարտսին մէջ գտնուող գինիին ըլլար մինչեւ 19 մետրէ՝ կը գանձուէր մէկ մետրէ գինի³⁶։ Բայց կար աւելին. Կայիփոլի շուկային մէջ վաճառուող գինիի իւրաքանչիւր միտրէէն կը գանձուէր մէկ ապէկ³⁷. անդին՝ Պոսոյ, Կայաթայի, Էյդինէի, Այարնէլիի, Կայիփոլիի, Մուսանիոյ, Մամսնի եւ Սիւտփի նաւահանգիստները հասնող գինիի մետրէէն կը գանձուէր նոյնքան³⁸, մինչ 1481-ի մաքսային օրէնքը կը ճշդէր, թէ ծովու ճամբով հասնող բոլոր տեսակի գինիներէն պիտի գանձուէր հարելուրէն մէկ ապէկ՝ գինիին նաւէն իջնելէն ետք, այդ գինիին ըլլար տեղուոյն վրայ օգտագործելի թէ վաճառելի³⁹։

Առկայ վաւերագրիւրը կը խօսին նաեւ բաճ-ը խամիրը գանձելու այլ ձեւի մը մասին, որուն համաձայն մաքսը կը գանձուէր կարասին մէջ գտնուող գինիի իւրաքանչիւր թիզ խորութեանէն երկու ապէկի հաշուով. այսպէս էր գրութիւնը Ազրիպող քաղաքին եւ վիլայէթին եւ Սորէպի վիլայէթին մէջ⁴⁰, ուր եւ կը կոչուէր հարկը բնածի գարըլ։

Այս բոլորէն ետք կար տակաւին տասանորդական գրութիւնը գանձումին։ Վիտինի սանճախի ոչ-մաճմետականները, Շամանթուրնա քաղաքին բնակիչները, Շամանթուրնա եւ Քոփան լիվաներուն բնակիչներն ընդհանրապէս՝ եթէ չվճարէին փուլ-թիւան, Հաթվան եւ Նոյիլըրտա լիվաներուն մաճմետականները եւ Սինկել ու Պրին հանքավայրերուն բնակիչները կը վճարէին տասանորդական գրութեամբ իրենց գինիին մաքսը⁴¹. Զիրինճ հանքավայրին մէջ անիկա կը հաւասարէր 1/8-1/7-ի համեմատութեան⁴², իսկ Պոսոյ, Կայաթայի եւ Մարմարայի խաւ եզող գիւղերէն ամիւրը կը գանձէր մէկ մետրէ երեքի վրայ⁴³։

Ի վերայ այս ամենայնի՝ բաճ-ը խամիրի հարկային նոյն գրութեան ենթակայ էին քացախը, օղին, օշարակը եւ ոգելից այլ ըմպելիներ։ Սիլիստրէի լիվային մէջ քացախի կարասին կը գանձուէր 15 ապէկ բաճ-ը խամիր⁴⁴։ Միտիլի կղզիին մէջ օղին կ'առնուէր 4 %-ի գրութեամբ⁴⁵, եւ Մոֆիսայի վիլայէթի, Սերիփի

լիվայի, Բրիգրենի հանքավայրի եւ Գավալայի շրջանին մէջ օշարակի կարասէն, տակասէն, կամ ձիւռ բռնէն կը գանձուէր 15 ապէլ⁶⁰, իսկ Պոլսոյ, Կալաթայի, Կալիփոլիի, Էգիւնէի, Մուտանիոյ, Այադնէլիի, Սամսոնի եւ Սինոփի նաւահանգիստներուն մէջ ներածուող կամ անոնց շուկաներուն մէջ վաճառուող օշարակի տակասէն կամ կարասէն կը գանձուէր 67 ապէլ՝ «ըստ սովորութեան»⁶¹:

Բաճը խամիրը կը գանձուէր զբաժնով կամ մթերքով գինիի աւետարականներէն եւ յաճախորդներէն⁶², զայն կը վճարէին նաեւ այգի ունեցողներն ու չուսնեցողները⁶³, զինի արտադրողներն ու չարտադրողները⁶⁴, անձնական օգտագործումի կամ վաճառումի համար գինիի գնողներն ու ներածողները⁶⁵։ Կը վճարէին ոչ-մահմետականներն ընդհանրապէս, եւ մասնաւորապէս այն մահմետականները, որոնք իրենց հասցուցած խաղողէն զինի քամելով կը ծախէին շուկային մէջ⁶⁶, մինչդեռ, բաճը խամիրէն զերծ էին կացուցուած Սերիմի լիվայի քաղաքներն իրենց պարտատեժ գինիին համար⁶⁷, Մորէայի վիլայէթը՝ երբ այգեգործները վճարէին բեամի՝ տէնիւմը որպէս պետիկի էօշիւր՝ մահմետականէն 12 եւ ոչ-մահմետականէն 24 ապէլի հաշիւով⁶⁸, Ինձօղի ոչ-մահմետականներն իրենց գործածելիք գինիին համար⁶⁹, Քոփան եւ Շամանթուրնա լիվաները՝ եթէ տասանորդ վճարէին իրենց արտադրած գինիին վրայ⁶⁹, եւ Լիրվէի լիվային եւ Սրեպլենիքայի հանքավայրին մէջ այն բոլորը որոնք գինին կը գնէին անձնական օգտագործումի համար⁶⁷։

Հարկի ընդհանրապէս կը գանձուէր պահիլի վաճառքէն անմիջապէս ետք⁶⁸, կամ այ՛ երբ ներածուող գործարք հասնէր եւ իջնէր նաւահանգիստը⁶⁹, աւելին՝ կը գանձուէր ո՛չ միայն ներածումի՛ այլ նաեւ արտածումի ատեն⁶⁹, Պոլսոյ եւ Կալաթայի խասերուն մէջ՝ կալերէն ետք՝ աշնան⁶⁹, իսկ Սերիմի լիվային մէջ՝ նըտրըլլէզլին, որ կը համընկնէր 30 Սեպտեմբերին⁶⁹։ Բաճը խամիրը կը գանձուէր ամիլին⁶⁹, պէլլիքին⁶⁹, սանճապպէյին⁶⁹, թիմարի տիրոջ⁶⁹, արքունական խասին⁶⁷, անհատական խասին⁶⁹ եւ

սովթանին⁶⁹ կողմէ՛ ըստ «արձանագրութեան»⁷⁰, ըստ «սովորութեան»⁷¹, եւ ըստ «Հին օրէնքին»⁷²։

Շատ էր խիստ գանձուածը բաճը խամիրին, եւ կանոնագրութիւնները յստակ կերպով կը խօսին անոր եղանակին մասին. այսպէս, ըստ Կալիփոլիի, Պոլսոյ, Կալաթայի եւ Մուտանիոյ կանոնագրութիւններուն՝ մահմետականներէն, Հայերէն, հրեաներէն եւ այլ պատկանելութիւն ունեցողներէն ոչ մէկն իբրուուէր ունէր իր այգիէն զինին շուկայ բերելու եւ զայն պարպելու սայլէն՝ առանց գիտակցութեան ամբիլին. օրէնքն անսաստողները պիտի նմխարկուէին միտրի գլուխ մէկ ապէլ տուագներ, իսկ նաստգընքն պիտի պատժէր զանոնք. աւելին՝ պիտի գրաւէր գինին այն բոլորին, որոնք գաղտնօրէն իրենց տուներէն ներս կը վաճառէին զայն. պիտի գրաւուէին նաեւ եզններն այն սայլապանին որ փոխադրած էր գինին⁷³։

Բայց ապօրինութիւններու տեղի տուող Հարկ մը մնաց բաճը խամիրը։ Կանոնագրութիւնները կուտան մէկէ աւելի օրինակներ այս ուղղութեամբ. օրինակ՝ Շամանթուրնա քաղաքին մէջ գանձելէ ետք բաճը խամիրն ու գինիի տասանորդը՝ ամիլն իրեն համար կը գանձէր յաւեւելի երկու ապէլ եւս, որ որպէս ապօրինութիւն արգիլուեցաւ պետական հրահանգով. աւելին՝ Գոնիայի եւ Մորէայի վիլայէթներուն մէջ արգիլուած էր գինիի այս մաքար, բայց կը գանձուէր անիկա, այլապէս անոնց կանոնագրութիւնները պիտի ապօրինութիւն չհռչակէին անոր գանձումը⁷⁴։

Ըստ կանոնագրութիւններու, հրովարտակներու եւ հրամանագիրներու՝ բաճը խամիրը կը յիշուի նաեւ որպէս բեամի փուշը, բեամի գարը, փուչթիլնա, օպրուչիլնա, էսփինէ, չնկպեր բեամի, պետելի խամիր, շարպի խամիր, մերթ՝ բաճը պիւհ, էօշիւրի շիրէ, նոգթա պաշը, եւ երբեմն այ՛ պարզօրէն կիւմիլիք։

ԲԱԾ-Ը ՀԱՄԼ [bac-i haml] – Պարսկերէն բաճ – «հարկ, տուրք եւ մաքս», եւ արաբերէն համլ – «բեռ» բառերէն՝ կաղ-

մուծ Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ բեռի Հարկ-
մինչդեռ իրականութեան մէջ՝ անիկա այն Հարկն էր որ Պաշտան-
ներու մէջ կը գանձուէր Հանքաճորէն զտարան տարուող Հանա-
ծոյնն: Թրքիֆչայի Հանքաճայրերուն մէջ ամիւր կը գանձէր 25
ազնէ 60 գրգրլի Համար՝, այդ վերջինը կը Հաւասարէր 51.18 քի-
լոկրամի. իսկ Նոփօ Պրոտոյի Հանքաճայրերուն մէջ Հարկը մէկ
ազնէ էր իւրաքանչիւր Համայն Համար՝:

Ակզբնադրուիւնները բաճ-ը Համը կը յիշեն նաեւ որպէս բաճ-ը
Հիճէ:

ԲԱՃ-Ը ԸԱՐԻՒՐ [bac-i harir] — Պարսկերէն բաճ — «մաքս,
Հարկ, տուրք», եւ արաբերէն Հարիր — «մետաքս» բառերէն՝
կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ մետաք-
սի մաքս. իրականութեան մէջ այ՝ անիկա այն մաքսն էր որ կը
գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ցամաքէն կամ ծովէն
ներածուող եւ արտածուող, ու երբեմն նաեւ շուկային մէջ վա-
ճառուող մետաքսէն: Հարկը կը գանձուէր Հուժ մետաքսէն, ու
մերթ նաեւ մետաքսայ գործուածքներէն, ըստ ծանրութեան,
ձիււ, ջորիի, ուզտի կամ իշու բեռին, Հակի, կտորի, եւ սուկոտա-
յին սակի:

Կարգ մը շրջաններու մէջ բաճ-ը Հարիրը կը գանձուէր ըստ
մետաքսի ծանրութեան: Տիբրամակեհրտի վիլայէթի 1518-ի կա-
նոնազրութիւնը կը յայտնէր, թէ շուկան վաճառուող մետաքսի
իւրաքանչիւր պաթմանէն պիտու գանձուէր 48 սեւ ազնէ՝, որ կը
Հաւասարէր 16 ազնէի. Երզնկայի վիլայէթին մէջ պաթմանէն 81
ազնէ էր բաճ-ը Հարիրը՝, իսկ այդ մէկը կ'ընէր 27 ազնէ. Էրիվա-
նիի լիվային մէջ կը գանձուէր 12 սեւ ազնէ մետաքսի իւրաքան-
չիւր մննէն, իսկ այդ գումարը կը Հաւասարէր միայն չորս ազ-
նէի՝. Խարբերդի լիվային մէջ կը գանձուէր 90 սեւ ազնէ իւրա-
քանչիւր մետաքսի մննէն. այդ վերջին գումարը կ'ընէր 30 ազ-
նէ՝. Բրաթնօվոյի Հանքաճայրին մէջ Հարիր տիրէնմի Համար կը
պահանջուէր մէկ ազնէ բաճ-ը Հարիր՝, Թրիփոլիի նաւահանգիս-

տը Հասած մետաքսի գանձարէն կը վերցուէր 110 ազնէ, որպէս
կիւմրիւք՝, մինչ Նոփօ Պրոտոյի Հանքաճայրին մէջ մետաքսի լուս-
րայուն կը գանձուէր մէկ ազնէ՝:

Բաճ-ը Հարիրը կը գանձուէր նաեւ ըստ ձիււ, ջորիի, ուզտի
եւ իշու բեռնէ: Սուլթան Ֆաթիհի օրերէն ի վեր Մայաթիոյ լիվա-
յին մէջ մետաքսի տարանցիկ բեռնէն կը գանձուէր 15 ազնէի
գումար մը՝, Տիբրամակեհրտի վիլայէթի Հայնի Նահլէխն մէջ՝ 12
թանկա, որ կը Հաւասարէր 24 ազնէի՝, իսկ Էրիվանի լիվային
մէջ՝ միայն երկու ազնէ՝: Մարտինի լիվային մէջ ուր մետաքսի
բեռը կը Հաւասարէր 32 պաթմանի կամ 164.32 քի-ի՝ կը գան-
ձուէր վեց Գայիթպէյի էլրեֆի. այդ վերջինը կը Հաւասարէր
300 ազնէի՝: Մարտինի լիվային պատկանող այլ վաւերագիր մըն
այ կը յիշէ նոյն քանակը Հարկին՝: Մուսուլի լիվային մէջ ձիււ
եւ ջորիի բեռնէն կը վերցուէր 375 ազնէ որպէս բաճ-ը Հարիր,
ուզտի բեռնէ՝ այդ քանակին մէկուկէս անգամը՝ 562 ազնէ, իսկ
իշու բեռնէ՝ անոր կէսը՝ 185 ազնէ՝: Բարբերդի վիլայէթին մէջ մե-
տաքսի տարանցիկ բեռնէն կ'ստուէր 170 ազնէ՝, Չժիվաճազի
լիվային մէջ՝ 150 ազնէ՝, իսկ Պաշտաններու մէջ Բուստիլի Հան-
քաճայրին պատկանող կանոնադրութիւն կը ճշգէր, թէ Սրեժ
մեկնող առեւտրականներու ունեցած մետաքսի բեռնէն պիտի
գանձուէր մէկ Փլորին Ամետրեիփօ սանճապի բոյր մարգերուն
մէջ՝, իսկ այդ գումարը կ'ընէր յիսուն ազնէ:

Կարգ մը օսմանեան կանոնադրութիւնները կը նշեն բաճ-ը
Հարիրի գանձումն ըստ Հակի, որ կը Հաւասարէր բեռնատար
կենդանիի մը կրած բեռի կէսին. Շամի վիլայէթին մէջ, օրինակ,
Հալէպէն Հասած մետաքսի Հակէն կը գանձուէր 65 ազնէ՝: Մե-
տաքսի մասին իստող Պրուսայի կանոնադրութիւնը կը ճշգէր,
թէ Հուժ մետաքսը Պրուսա կը Հասնէր Հակով, եւ Պարսկաստա-
նէն, Ամասիայէն, Թոզաթէն, Բուսնիէն եւ այլ վայրերէն եկած
մետաքսի Հակերը Հոն պիտի վճարէին բաճ-ը Հարիրը՝: Մերթ,
սակայն, մետաքսի մաքսը կը գանձուէր տասանորդի գրու-
թեամբ՝ ինչպէս էր գրութիւնը Գալպայի մէջ՝, երբեմն ալ տա-

կուսային դրուժեամբ, այսպէ՛ս՝ ըստ Տիգրանակերտի 1540 թուականի կանոնադրութեան՝ Հարիւր ազնէնոց մետաքսէն կը դանձուէր Հինգ ազնէ՝²¹, Միտիլի կղզիին մէջ՝ Հարիւրէն 2-4-ի համեմատութեամբ²², նոյնն էր դրուժեանը Մուտանիա համեոց մետաքսին համար այ՝²³, մինչդեռ Պոլսոյ եւ Կալսիթայի մաքսային կանոնը կը ճշդէր սակը Հարիւրէն չորսով²⁴: Սամսոնի եւ Սինոփի մաքսային կանոնը կը յայտնէր, թէ ներածուող Հուս մետաքսին հարկը պէտք էր դանձել Հարիւրէն 1-4 ազնէի դրութեամբ՝ ըստ ներածողի պատկանելիութեան²⁵, մինչ Մորէայի վիլայէթին մէջ Հարիւրէն 4-5 էր անիկա²⁶:

Բայց բաճ-ը Հարիւր կը դանձուէր ոչ միայն ներածուող, արտածուող, կամ տեղուոյն վրայ վաճառուող Հուս մետաքսին՝ այլ նաեւ մետաքսեայ գործուածքներէն. ըստ կանոնադրութիւններու՝ Տիգրանակերտի վիլայէթին կարգ մը շրջաններուն մէջ, ինչպէս կը ճշդէր 1540 թուականի կանոնադրութիւն մը, կը դանձուէր յիսուն ազնէ մետաքսեայ գործուածքի իւրաքանչիւր պաթմանէն²⁷, մինչ Բաղէշի վիլայէթին մէջ կը վերցուէր 156 ազնէի գումար մը Հալէպ արտադրուած մետաքսեայ գործուածքի բռնէն²⁸:

Ինչպէս ցոյց կուտան կանոնադրութիւնները՝ բաճ-ը Հարիւրն ունէր քանակի մեծ դանազանութիւն ներածուող, արտածուող եւ վաճառուող մետաքսին համար՝ ըստ ժամանակի եւ վայրի, սակայն Պարբանի եւ Պետիսիանայի մէջբերած վաւերագրերուն մէջ կը մայքսային կանոն մը, որ կը ճշդէ, թէ մաքսը նոյնն էր ներածուող թէ արտածուող մետաքսին համար²⁹:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուեաններուն՝ բաճ-ը Հարիւրը կը դանձուէր ըստ Հասան փատիշահի կանոնին³⁰, Պրուսայի մաքսային կանոնին³¹, Պոլսոյ, Կալսիթայի, Կալիփոլիի, Եզնէիի եւ Մուտանիոյ կանոնին³², եւ Սամսոնի ու Սինոփի մաքսային կանոնին³³: Բայց կը թուի, թէ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն մէջ բաճ-ը Հարիւրն ընդհանրապէս կը դանձուէր ըստ Հասան փատիշահի կանոնին:

Կանոնադրութիւններու եւ մաքսային կանոններու տուեաններուն համաձայն՝ բաճ-ը Հարիւրը կը դանձուէր սիմսարներու եւ ամիլներու կողմէ, Բուսնիքի Հանրապայրին մէջ, սակայն, զայն կը դանձէր սանձաղպէլը³⁴, մինչ Պրուսայի մաքսային կանոնի համաձայն՝ եսասղճըն³⁵:

Ըստ կանոնադրութիւններու եւ մաքսային կանոններու տուեաններուն՝ բաճ-ը Հարիւրի դանձումը պիտի Հետուէր յստակ ուղեգիրի մը. բեռով կամ հակիրով որոշ վայր մը Հասած Հուս մետաքսը, մետաքսի մանածը կամ մետաքսեայ գործուածքը պիտի իջնէր քարամասարայ, որմէ ետք ապրանքին տէրն ստիպուած էր իմաց տալու տեւլալին, որուն միջոցով նաեւ սիմսարին, որոնց ներկայութեան բացուելէ ետք բռններն ու հակիրը, ճշդուելէ ետք քանակը՝ անհրաժեշտ էր կատարել վճարումը, որմէ ետք միայն կարելի էր վաճառել կամ արտածել մետաքսը. այսպէս՝ դազանի վայր մը իջած եւ Հոն ալ վաճառուած ապրանքը ենթակայ էր բռնազգրուումի սիմսարին կողմէ. այդպիսի պարագայի մը տեւլալը կ'արտաքսուէր շուկային, եւ տուգանքի ու պատիժի կ'ենթարկուէին մետաքսին տէրն ու յաճախորդը³⁶:

Բայց խտրականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր բաճ-ը Հարիւրը. ըստ կանոնադրութիւններու տուեաններուն՝ կարգ մը վայրերու մէջ իրարմէ տարբեր կը վճարէին մահմետականը, ոչ-մահմետականը եւ եւրոպացին. նուազագոյն վճարումը կը պատկանէր մահմետականին ու առաւելագոյնը՝ եւրոպացիին³⁷:

Վաւերագրիբերու, կանոնադրութիւնային, եւ սկզբնաղբերներու մէջ բաճ-ը Հարիւրը մերթ էր յիշուի նաեւ որպէս թաճափ-հարիւր, նոզթա պաղը, բաճ-ը սիւհ, կամ պարզորէն կիւմրի-ք, թէպէտեւ անոր կարելի էր հանդիպել տակաւին որպէս բիսմ-ի հարիւր, էօլը-ի հարիւր. լիլիք բաճը ու ատթ-ի հարիւր:

ԲԱՃ-Ը ՀԻՃԷ [bac-i hıce] – Պարսկերէն բաճ – «հարկ, տուրք, մաքս», եւ արաբերէն Հիճէ – «բեռ, ղէղ, քանակ» բաւերէն՝ կազմուած հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ բե-

որ հարկ կամ մաքս: Ըստ Անհնկերի՝ հանքավայրերուն մէջ օգտագործուող չափ մըն էր հիճէն ու կը հաւասարէր երեք համլի, այսինքն՝ 307.872 ք. ծանրութեան՝. բայց իրքերէն Գամուսը չունի այս բառը: Ինչ որ ալ ըլլայ անիկա՝ բաճ-ը հիճէ հարկային տարազն ունի ոչ մէկ կանոնադիր ու վաւերագիր. գայն կը գործածէ Պիտիսիանու միայն մէկ անգամ եւ կը նոյնացնէ բաճ-ը համլին հետ: Հիճէն, սակայն, կը յիշէ Պալքաններու մէջ զբանուող թրեփայի կանոնագրութիւնը եւ կը նշէ որ հանածոյի հնոցին մէջ օգտագործելի ութը հիճէ ամուխէն կը գանձուէր 176 ազէ, այսինքն՝ 22 ազէ իւրաքանչիւր հիճէէն՝. գայն կը գանձէր ամիւր:

ԲԱԶ-Ը ՊԱԶԱՐ [bac-i bazar-ø bac-i pazar] – Պարսկերէն բաճ – «հարկ, տուրք, մաքս» եւ պաղար – «չուկայ, սոնավաճառ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ. իրքերէնի մէջ պաղարը, որ կը հնչուի նաեւ բաղար, կը նշանակէ նաեւ «այն վայրն ուր կը գտնուի շուկան կամ տեղի կ'ունենայ սոնավաճառը, ծածկած շուկայ», Կիրակի օր՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ շուկայի մաքս, մինչդեռ, ըստ կանոնագրութիւններու տունեաներուն՝ անիկա հարկային ընդհանուր այն տարազն էր, որ կը բովանդակէր շուկայի, առուձախի, տարանցիկ անցնող ապրանքներու, կենդանիներու եւ սորուկներու եւ սորուկհիներու եւ հողային արտադրութիւններու տրուած հարկային բոլոր ստորոգումները. աւելին՝ անով կը հասկցուէր նոյնիսկ սպան-գանոցներու մէջ մտթնուող կենդանիներէն գանձուող հարկը: Առնուազն այսպէս է բովանդակութիւնը հարկային այս տարազին՝ ըստ Մորէյայի վիլայէթի, Իսկենտերիէի լիվայի եւ Միտիլի կղզի կանոնագրութիւններուն՝:

ԲԱԶ-Ը ՊԱԶԱՐ-Ը ԿԱԼԼԷ [bac-i bazar-i galle-ø bac-i pazar-i galle] – Պարսկերէն բաճ – «հարկ, տուրք, մաքս», բաղար – «չուկայ, սոնավաճառ», եւ արարերէն ղալլէ – «հացահատիկ, ե-

կամուտ, արմախք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ. արդի իրքերէնի մէջ ղալլէն տարադարձութեամբ վերածուած է կալլէի, թէպէտեւ իրքերէն Գամուսն ունի գայն որպէս ղուլլէ՝ «հացահատիկ, բերք, արտադրութիւն եւ եկամուտ» իմաստներով: Ինչ որ ալ ըլլայ հնչական ձեւը տարազի վերջին հատուածին՝ տարազն իր ամբողջութեանը մէջ բառացի կը նշանակէ հացահատիկի շուկայի մաքս. իրականութեան մէջ այ՛ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն այն մաքսն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան ցորենի եւ ընդհանրապէս արմախքի շուկաներուն մէջ վաճառուող, հոն ներածուող եւ անկէ արտածուող մթերքէն: Ըստ սկզբնաղբիւրներու՝ արմախքի շուկան ծանօթ էր որպէս թախլլ պաղարը՝:

Սկզբնաղբիւրներու տունեաներու համաձայն՝ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կը գանձուէր զբամով՝, մերթ նաեւ մթերքով՝: Դրամով գանձուելու պարագային անիկա կրնար ըլլալ պարզ տասանորդ մը՝, տոկոսային զրութեամբ գանձուող զրամ՝, եւ կամ այլ հացահատիկ որոշ ծանրութեան կամ չափի վրայ գանձուող գուժար մը՝:

Կանոնագրութիւնները ցոյց կուտան, որ Պոլուի Օնիքի Տիվան եւ Մենկին զապաններուն, Քենկերիի եւ Ուրֆայի իրականութեան եւ Վրաստանի եւ Էրզրումի վիլայէթներուն մէջ շուկան վաճառուող հացահատիկներէն, արմախքէն եւ ալիւրէն կը գանձուէր մթերքով. այդ պարագային՝ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կրնար հաւասարիլ մէկ միւս հացահատիկին կէս քիլէէն մինչեւ մէկ քիլէի՞. այսուհանդերձ՝ կային շրջաններ, ուր հացահատիկի մէկ միւտէն կը գանձուէր որոշ գուժար մը. այսպէս՝ Էրզրումի վիլայէթին մէջ ալիւրի վաճառուող իւրաքանչիւր միւտէն, որ կը հաւասարէր Պոլսոյ քսան քիլէին՝ կը գանձուէր երկու ազէ վաճառողէն՝¹⁰:

Կարգ մը վայրեր, ուր մաքսը կը գանձուէր զբամական միտուրով՝ անոր քանակը կ'որոշուէր ըստ չափի: Հինէն ի վեր Շամի վիլայէթին մէջ սովորութիւն էր զարձած յաճախողէն գանձել

երկու ազգէի գումար մը ցորենի, գարիի եւ այլ ընդեղէններու իւրաքանչիւր դարարէնն¹⁷։ Իսկ դարարէն այծի մազէ Հիւսուած այն պարկն էր, որ կ'օգտագործուէր որպէս ընդեղէնի չափ Շա- այն վիլայէթին մէջ։ Կուլայի լիվային մէջ վաճառուող Հացահատիկի տասը քիլոն աւելի հողոյ քանակի մը Համար կը դան- ձուէր երկու փննեղ¹²։ որ կը Հաւասարէր մէկ ազգէի։ Կիպրոս կղզիին մէջ երեք քիլոն հողոյ ցորենն, վեց քիլոն գարին եւ այլ ընդեղէններու երեք քիլոն մէկական ազգէ՝ վաճառողն¹³։ մինչ- դեռ Վրաստանի վիլայէթին մէջ միայն ալիւրի չորս քիլոն կը գանձուէր մէկ ազգէի գումար մը վաճառողն¹⁴։

Այլ շրջաններու մէջ բաժ-ը պապար-ը կալլէն կը գանձուէր ըստ բնի։ Ըստ սկզբնաղբիւրներու տունայնորուն՝ Իսկնտե- րիէի լիվային մէջ կը գանձուէր երկու ազգէ ձիւռ իւրաքանչիւր բեռն¹⁵։ Մուսուլի լիվային մէջ ձիւռ եւ ջորիի մէկ բեռն՝ վեց մանգրը, որ կը Հաւասարէր երեք չորրորդ ազգէի, իսկ իշու բե- առն՝ կէս ազգէ միայն¹⁶։ Տակաւին մէկ ազգէ կը գանձուէր Պալ- քաններու մէջ դտնուող Բուսնիքի, Զիրինճէի, Զարլանինայի, Բյանայի, Ինկիլի, Պրինի եւ Քրաթովայի, ժանժվոյի եւ Նոփո Պրոտի Հանքավայրերուն, եւ Գավալայի մարզին մէջ շուկայ Հասած ու վաճառուող Հացահատիկի եւ ալիւրի ձիւռ կամ ջո- րիի մէկ բեռն¹⁷։ Թէպէտեւ Զիրինճէի, Զարլանինայի եւ Բյանա- յի Հանքավայրերուն մէջ ալիւրի բեռն եւ Սինկիլի ու Պրինի Հանքավայրերուն մէջ ոսպի, սիսեռի, ուռնի եւ այլ ընդեղէննե- րու բեռն կը գանձուէր երկու ազգէի գումար մը¹⁸։ Գավալայի մարզին մէջ շուկայ Հանուած եւ անկէ մեկնող, կամ Հոն վաճա- րուող արմտքի իշու երկու բեռն կը գանձուէր մէկ ազգէ, իսկ ալիւրի մէկ սայլէն՝ երկու ազգէ¹⁹։ աւելին՝ ըստ սկզբնաղբիւրնե- րուն՝ Գրփինճէի, Բրիզրենի, ժանժվոյի, Թրեփչայի, Յոննիքայի եւ Սրեպրենիքայի Հանքավայրերուն եւ Տեճեպիս ու Տուսիս գիւղերուն մէջ ընդեղէններու եւ ալիւրի ձիւռ բեռն կը գան- ձուէր երկու ազգէ²⁰։ մինչ Թրեփչայի Հանքավայրին մէկ Համէն կը գանձուէր մէկ ազգէ²¹։ իսկ Համը կէսն էր ձիւռ բեռն։

Փէպէտեւ Հորին ընդՀանրապէս կը գանձուէր Հացահատիկի առեւտրականն կամ զայն վաճառողն²²։ Շամի վիլայէթին մէջ յաճախորդն էր որ կը վճարէր զայն²³։ կը գանձէր ամիլը²⁴ կամ միւլթիկը²⁵։ որ որոշ ժամանակի մը Համար կապալով կը վերց- նէր գանձուող իրուուները բաժ-ը պապար-ը կալլէին²⁶։ իսկ ինչ- պէս ցոյց կուտան վաւերագրերը՝ յաճախ ամիլն էր կապալա- ոուն։

Ըստ մաքսային կանոններու՝ Հացահատիկներու եւ այլ ընդե- ղնիկներու վաճառքը կը Հետեւէր որոշ եւ մեկին ուղեղփծի մը։ Նախ՝ սուլթանական Հրովարտակներն ու կանոնագրութիւննե- րը խտրել կարգիլէին ներածուելիք կամ թախըլ պապարը Հա- սանիք Հացահատիկին եւ այլ ընդեղէններուն այլ վայր իջնելը։ Անոնց Հոն Հասնիլէն ետք՝ անՀրաժեշտ էր իմաց տալ ամիլին, չափել կամ կշռել տալ մթերքը, վճարել անՀրաժեշտ մաքսը, եւ ապա սկսիլ վաճառքի, վաճառումի պարագային վճարել բաժ-ը պապար-ը կալլէն այն չափով, որքան որ կը սահմանէր կանոնը տուեալ վայրէն։ Անաստողները եմթիկայ էին պատիժի եւ սուկաքի, գորտք կը ստորինէր ամիլը շուկայի նստակճրին մի- ջոցով։ Ո՛չ որ արտօնուած էր մթերքը ներածել, արտածել, փո- խաղրել վայրէ վայր, կամ վաճառել՝ ստանց ամիլի գիտակցու- թեան։ այդպիսիներուն ոչ միայն կը խուզուէր մօրուքը՝ այլ կը բռնագրուուէր Հացահատիկը եւ ինք, որպէս գեղծարար, կ'ար- տարուուէր շուկայէն²⁶։

Հակառակ անոր որ ցորենի եւ այլ ընդեղէններու եւ Հացա- Հատիկներու առեւտուրը կանոնաւորուած էր օրէնքով, կանո- նագրութիւններով եւ սուլթանական Հրովարտակներով եւ Հա- մանագրիւրներով եւ ըստ երեւոյթին Հաւասարութեան սկզբունքն էր որ կը կիրարկուէր սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրու- թեան՝ կանոնագրութիւններն այսօր ցոյց կուտան խտրական կարելի ամէն ոգի, որովհետեւ, ըստ անոնց, մահմետականը մի՛շտ ալ վճարեց նուազ՝ քրիստոնեայն²⁷ եւ Եւրոպայի առեւ- տրակներ աւելի՛ օսմանեան Հարկատուէն²⁸։ աւելին՝ կանոնա-

գրութիւններու բովանդակութիւնն իսկ ցոյց կուտայ, որ անկէ ծնունդ կ'առնէին այլազան տեսակի ապօրինութիւններ. բոս Մարտինի եւ Ուրֆայի լիվաներու կանոնադրութիւններուն՝ մաքսն զերծ էր կացուցուած գիւղերու մէջ կատարուած վաճառքը Հացահատիկին, բայց, բոս երեւոյթին, զայն կը գանձէին ամիլները Հակառակ օրէնքին, ահա թէ ինչու. Համար կ'արգելուէր անիկա սուլթանական Հրամանագիրով²⁹. Գոնիայի լիվային մէջ ապօրինութիւնները կը սկսէին վերն, եւ որպէսզի կարելի դառնար վաճառել ցորենն ու մթերքը խտերուն՝ որոշ մասնակի մը Համար ուրիշներուն կ'արգելուէր ծախել իրենց արտադրած ցորենն ու Հացահատիկը. այսպիսի արարք մը գինիի պարագային ծանօթ էր որպէս մոնոպոլ կամ մոնոպոլիա. բայց մոնոպոլ չկար Հացահատիկի կամ ընդհզկնի Համար. «որպէս ապօրինութիւն՝ վերցուեցաւ» կը ճշդէ կանոնադրութիւնը³⁰, բայց կայ ոչ մէկ ապացոյց այդպէս ըլլալուն: Գուցէ ապօրինութիւններու սա գրութիւնն էր, որ կը մղէր գիւղացիները, որ իրենց արտադրութիւնը վաճառէին այլ տեղ՝ յաճախ գաղտնի կերպով. Համար վիլայէթի կանոնադրութիւնը խտրել կը պատուիրէր արգելել Հացահատիկի վաճառքը չուկայէն դուրս որեւէ այլ վայրի մէջ³¹. այսօր կասկած է վեր է, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողամշակները շարունակեցին ծախել իրենց արտադրութիւնները չուկայէն դուրս՝ ապօրինութիւններուն պատասխանելով Համապատասխան միջոցով: Հնուաբրբբական է, սակայն, որ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն զերծ էր կացուցուած գիւղերու մէջ կատարուած առուծախը Հացահատիկին եւ ընդհզկնի³². Հարկագրերն էին յայտարարուած Տիրացանկերտի վիլայէթի սահմաններէն ներս գտնուող Քեպլճի, Ալունը եւ Բիշի վաչկատուն ցեղախումբերը, որոնք, սակայն, տարին անգամ մը իւրաքանչիւր ընտանիքի Համար կը Հատուցէին մէկ նիւկի իւղ Տիրաքանակերտ քաղաքի Մարտինի դուռ կաշուած վայրը՝ Հացահատիկի մաքսին փոխան³³:

Ինչպէս կը նշեն կանոնադրութիւններն ու մաքսային կանոն-

ներ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կը գանձուէր ոչ միայն բոս Հարկացուցակներու եւ մատաններու՝ այլ նաեւ «բոս սովորութեան»³⁴, «բոս սովորութեան եւ կանոնի»³⁵, «Էտիրնէի սովորութեան Համաձայն»³⁶, «բոս կայսերական Հրամանի»³⁷, եւ բոս «Պոստիոյ թագաւորին օրէնքն ի վեր»³⁸ եղած սովորութեան:

Ակցերնադբերները բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կը յիշէն նաեւ մերթ որպէս բաճ-ը սխալ կամ զարս բաճ եւ մերթ նաեւ որպէս թանգա կամ բեսմ-ի քիլ:

ԲԱՃ-Ը ՊՈՍԹ-ԱՆ [bac-i bostan] – Պարսկերէն բաճ – «մաքս, Հարկ, տուրք», եւ պոսթան – «պարտեզ, Հոտաւէտ վայր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը թրքերէնի մէջ ստացած է իմաստը «բանջարանոցի»³⁹: Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ պարտեզի մաքս, մինչդեռ՝ բոս բովանդակութեան՝ անիկա տարեկան այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր բանջարանոցներէն եւ ընդհանրապէս կը Հաւատարէր երկու աղէկի՝ ինչպէս ցոյց կուտան կանոնադրութիւնները Պայքաններու մէջ գտնուող Քրաթովայի, Պելասիբայի, Բլանայի, Չարլանիայի, Կիրնիքի, Օլզի, Բրդրենի եւ Նոփ Պրտոյի Հանքավայրերուն՝ թկտէտե Քրաթովայի կարգ մը շրջաններուն մէջ տասանորդ կը գանձուէր բանջարանոցներէն⁴⁰: Բայց այսքան յստակ չէ կանոնադրութիւնը Քրեշիթլի Հանքավայրին, որ պարզօրէն կը նշէ, թէ «Հանքագործները կը վճարեն բոս սովորութեան»⁴¹:

Սովորութեան այս Հարկը, զոր կը գանձէր ամիլը, կը յիշուի նաեւ որպէս պոսթան աղէկսի, պոսթան էօշքի, եւ ուշը-ի կամ Էօշը-ի պոսթան:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՊՈՍԹ-ԱՆ:

ԲԱՃ-Ը ՊՈՒԶՈՒՐԻԲ [bac-i büzürk] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ պուզուրք – «մեծ, խոշոր, Հակայա-

գրութիւններու բովանդակութիւնն իսկ ցոյց կուտայ, որ անկէ ծնունդն կ'աննէին այլազան տեսակի ապօրինութիւններ. ըստ Մարտինի եւ Ուրֆայի լիվաներու կանոնագրութիւններուն՝ մաքսէն զերծ էր կացուցուած գիւղերու մէջ կատարուած վաճառքը Հացահատիկին, բայց, ըստ երեւոյթի, զայն կը գանձէին ամիլները Հակառակ օրէնքին, ահա թէ ինչու Համար կ'արգելուէր անիկա սուլթանական հրամանազիրով²⁹. Գոնիայի լիվային մէջ ապօրինութիւնները կը սկսէին վերէն, եւ որպէսզի կարելի դառնար վաճառել ցորենն ու մթերքը խտերուն՝ որոշ ժամանակի մը Համար ուրիշներուն կ'արգելուէր ծախել իրենց արտադրած ցորենն ու Հացահատիկը. այսպիսի արարք մը գինիի պարագային ծանօթ էր որպէս մոնօպոլ կամ մոնօպոլիա. բայց մոնօպոլ չկար Հացահատիկի կամ ընդհողին Համար. «որպէս ապօրինութիւն՝ վերցուեցաւ» կը ճշդէ կանոնագրութիւնը³⁰, բայց կայ ոչ մէկ ապացոյց այդպէս ըլլալուն: Գուցէ ապօրինութիւններու սա գրութիւնն էր, որ կը մղէր գիւղացիները, որ իրենց արտադրութիւնը վաճառէին այլ տեղ՝ յաճախ գաղտնի կերպով. Շամիր վիլայէթի կանոնագրութիւնը խստիւ կը պատուիրէր արգելիլ Հացահատիկի վաճառքը շուկայէն դուրս որեւէ այլ վայրի մէջ³¹. այսօր կանկածէ վեր է, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողամշակները շարունակեցին ծախել իրենց արտադրութիւնները շուկայէն դուրս՝ ապօրինութիւններուն պատասխանելով Համապատասխան միջոցով: Լեռաբքբարկան է, սակայն, որ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն զերծ էր կացուցուած գիւղերու մէջ կատարուած առուծախը Հացահատիկին եւ ընդհողին³². Հարկազերծ էին յայտարարուած Տիգրանակերտի վիլայէթի սահմաններէն ներս գտնուող Քեպէճի, Ալունը եւ Բիշի վաչկատուն ցեղախումբները, որոնք, սակայն, տարին անգամ մը իւրբարանչիւր ընտանիքի Համար կը Հատուցէին մէկ նիւկի իւշ Տիգրանակերտ քաղաքի Մարտինի դուռ կոչուած վայրը՝ Հացահատիկի մաքսին փոխան³³:

Ինչպէս կը նշեն կանոնագրութիւններն ու մաքսային կանոն-

ները՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կը գանձուէր ոչ միայն ըստ Հարկացուցակներու եւ մասնաններու՝ այլ նաեւ «ըստ սովորութեան»³⁴, «ըստ սովորութեան եւ կանոնի»³⁵, «էտրնէի սովորութեան Համաձայն»³⁶, «ըստ կայսերական Հրամանի»³⁷, եւ ըստ «Պոստիոյ թաղաւորին օրերէն ի վեր»³⁸ եղած սովորութեան:

Աղքեւադրիւրները բաճ-ը պաղար-ը կալլէն կը յիշեն նաեւ մերթ որպէս բաճ-ը սիւս կամ գարա բաճ եւ մերթ նաեւ որպէս թաղա կամ բեմ-ի քիլ:

ԲԱՃ-Ը ՊՈՍԹ-ԱՆ [bac-i bostan] – Պարսկերէն բաճ – «մաքս, Հարկ, տուրք», եւ պոսթան – «պարտէզ, Հոտուէտ վայր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը թրքերէնի մէջ ստացած է իմաստը «բանջարանոցի»³⁹: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ պարտէզի մաքս, մինչդեռ՝ ըստ բովանդակութեան՝ անիկա տարեկան այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր բանջարանոցներէն եւ ընդհանրապէս կը Հաւասարէր երկու ազգէի՝ ինչպէս ցոյց կուտան կանոնագրութիւնները Պարսաններու մէջ գտնուող Քրաթովայի, Պելասիքայի, Բյանայի, Զարախինայի, Կիրնիքի, Օլզի, Բրիզընի եւ Նոլոյ Պրտոյի Հանքավայրերուն⁴⁰, թէպէտեւ Քրաթովայի կարգ մը շրջաններուն մէջ տասանորդ կը գանձուէր բանջարանոցներէն⁴¹: Բայց այսքան յստակ չէ կանոնագրութիւնը Քրեշեղոյի Հանքավայրին, որ պարզօրէն կը նշէ, թէ «Հանքադորները կը վճարեն ըստ սովորութեան»⁴²:

Սովորութային այս Հարկը, զոր կը գանձէր ամիլը, կը յիշուի նաեւ որպէս պոսթան ազգէսի, պոսթան էօշրի, եւ ուշը-ի կամ էօշը-ի պոսթան:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՊՈՍԹ-ԱՆ:

ԲԱՃ-Ը ՊՈՒՋՈՒԲ-Բ [bac-i büzürk] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ պուզուրք – «մեծ, խոշոր, Հակայա-

կան, պատկանելի, փառաւոր, հասուն եւ երէց» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ մեծ Հարկ: Իրականութեան մէջ անիկա բովանդակութեամբ կը Համապատասխանէ բաճին կամ Թամզային: Ըստ Բաբայլընի՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ անիկա կը գանձուէր այն բոլոր ապրանքներէն որոնք կա՛մ պիտի տարանցիկ անցնէին վայրէ մը եւ կա՛մ ալ ներածուէին հոն ու վաճառուէին տեղուոյն վրայ, այդ վերջին պարագային՝ երբ ծախուէին անոնք շուկայի մէջ՝ ալ Թամզա չէր գանձուեր անոնցմէ: Ինչ որ եղած ըլլայ բացատրութիւնը Բաբայլընի՝ յստակ է մէկ բան, թէ կայ տարբերութիւն մը պարզ է մեծ բաճեւորուն միջեւ. արդէն՝ Տիգրանակերտի վիլայէթի 1518 թուականի կանոնադրութիւնն ալ կը յստակացնէ այս կէտը. ըստ անոր՝ Տիգրանակերտ Համառո կը անկէ տարանցիկ մեկնող ապրանքներէն գանձուող Հարկը բաճ-ը պուզուրք էր, սակայն անմիջապէս ետք կը ճշդէր թէ Ամիտ քաղաքի առեւտրականներէն գանձուող մաքսին կէսը Թամադ-ի սիւհ չէր եւ միւս կէսն ալ՝ բաճ-ը պուզուրք, մինչդեռ այլ վայրերէ Ամիտ Համառո առեւտրականներու իրենց ունեցած կերպանկէնին Համար վճարած մաքսն ամբողջութեամբ կը նկատուէր բաճ-ը պուզուրք:՝ Միւս կողմէ՝ Երզնկայի կանոնադրութիւնն ալ յստակ գիծ մը կը քաշէ բաճի եւ բաճ-ը պուզուրքի միջեւ, երբ կը յայտնէ, թէ «պղինձի բեռէն կը գանձուի Հարկուր ինիսուսութը սեւ ազէն, [որուն] ինիսուն ազէն բաճ-ը պուզուրք է, ութսունչորս ազէն՝ Թամուր-ի սիւհ եւ տասնութ սեւ ազէն ալ Թերճանի Վարդիկ բերդի բաճը»:

Յոյգ տալու Համար, թէ ի՞նչ Համեմատութիւններու կրնար Համարը բաճ-ը պուզուրքը՝ անՀարժեշտ է դիմել սկզբնաբերիւրներուն: Քեմախի վիլայէթին 1531 թուականի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր, թէ զինդի բեռէն պէտք էր գանձել 100 ազէն, կրաշաղախինէն՝ 50, սրճաղոյն փայլաներկինէն՝ 200, բիրտ գուլաղրինէն՝ 100, սէրխուէթինէն՝ 67, լեռակինէն՝ 400, սպիտակ ծամոնինէն՝ 20, խէփինէն՝ 50, պողպատինէն՝ 100, անագինէն՝

100, կենդանի երբուճի մորթէն պատրաստուած կաշիինէն՝ 130, նուրբ կաշիինէն՝ 67, դանակինէն՝ 100, պղինձինէն՝ 67, ոսկեքարինէն (միրտոսինի)՝ 20, այս բոլորէն ետք՝ կանոնադրութիւնը կ'աւելցնէր տակաւին, թէ «եթէ այս յիշուածները անցին՝ որպէս բաճ-ը պուզուրք կը գանձուի ըստ բացատրուածին, իսկ եթէ վաճառին՝ կ'առնուի Հարիւրէն Հինգ ազէն»:

Քեմախի կանոնադրութեան տուեալներէն շատ ալ տարբեր չէր Բաբերդի վիլայէթի բաճ-ը պուզուրքը, որ կը գանձուէր ըստ Հասուն փաստիչահի կանոնին»։ Կըսէ Բաբերդի վիլայէթին կանոնադրութիւնը, թէ «անցնող եւ Ըսմ [Սվազ] մեկնող մետաքսի իւրաքանչիւր բեռէն կ'առնուի Հարիւր եօթանասուն ազէն. [նոյնին Համար] թուրքմեն ժողովուրդէն կ'առնուի Հարիւր յիսուն ազէն. եւ եթէ բացուի [բերդ]՝ իւրաքանչիւր մեկէն կը գանձուի ութը ազէն: Պարսկական մետաքսեայ կերպասի իւրաքանչիւր բեռէն, որ տարանցիկ է, կը գանձուի երկու Հարիւր յիսուն ազէն: Ասուիի եւ Եւրոպական ու Ըսմի կերպասի իւրաքանչիւր բեռէն, որ տարանցիկ է, կ'առնուի երեք Հարիւր ազէն: Քիտայիի, Սերինտաղի եւ Իզնիքի բեռէն կը գանձուի Հարիւր քսան ազէն. սակայն մետաքսի եւ որդան կարմիրի ճճիի բեռէն ալ կ'առնուի Հարիւր քսան ազէն՝ սերհուլքիի, նեճմեքիի եւ Թամֆուլիի բեռէն ալ Հարիւր քսան ազէն է [բաճ-ը պուզուրքը]: Ըսմախի, սիթթէն աշերի [տասանորդի ենթակայ ընդդէններ] եւ մուխայերի [պայմանով ծախուած ապրանք], սոֆի սնուտի եւ անոնց նման եղող [այլ ապրանքներու] իւրաքանչիւր բեռէն կը գանձուի Հարիւր տասնՀինգ ազէն»:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ բաճ-ը պուզուրքը կը գանձուէր Արեւմտեան Հայաստանի եւ մանաւանդ Տիգրանակերտի, Երզնկայի, Քեմախի եւ Բաբերդի նահանգներուն մէջ: Կայ ուրիշ ոչ մէկ կանոնադրութիւն, որ ունենայ նոյնիսկ Հեռուոր մէկ յիշատակումն անոր:

ԱԱՃ-Ը ԱԵՖԻՆԷ [bac-i sefine] – Պարսկերէն բաճ – «մաքս,

Հարկ, տուրք», եւ արարեալն սեֆիրէնէ – «նաւ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, բառացի կը նշանակէ նաեւ Հարկ, բայց, իրականութեան մէջ, անիկա այն վարձքն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան Մուսուլի լիվային մէջ կը գանձուէր Տիգրիսի մէկ ափէն միւսը ապրանք փոխադրելու համար: Այսպէս, ըստ Մուսուլի լիվայի մէկ կանոնագրութեան՝ նաւով ջուրի մէկ ափէն միւս կողմը անցնող մեղրի, իւղի, պանիրի, պիստակի եւ նոյնանման այլ ապրանքներու ձիու, ջորիի եւ իշու մէկ բեռն կը գանձուէր մէկ աղչէ եւ մէկ մանղըր, որոնց մէկ մանղըրը կը նկատուէր կեմի խարճը, մէկ մանղըրն այ նաւավարին վարձքը, մնացեալին երկու մանղըրը կ'ներթաւր շահնետարին, իսկ մնացեալը որ օրինակատարն բաճ-ը սեֆիրէնէ էր՝ կը գանձուէր պետութեան կողմէ: Ընդհեղէններու պարագային ձիու եւ ջորիի բեռն կը գանձուէր երեք չորրորդ աղչէ, որ կը հաւասարէր վեց մանղըրի, իսկ իշու բեռնն՝ կէս աղչէ, զինիի ձիու եւ ջորիի բեռն կը վերցուէր երեք չորրորդ աղչէ, իսկ բամպակի ձիու, ջորիի եւ իշու բեռնն՝ ինը մանղըր, այդ վերջինը կ'ընէր մէկ աղչէ եւ մէկ մանղըր: Եթէ արեւելքէն եկող մտալճառ մը ոչխար բերէր եւ գայն նաւով անցնէր ջուրէն՝ ըստ կանոնագրութեան՝ օրէնք էր քառորդ աղչէ վճարել իւրաքանչիւր ոչխարի համար. յիշեալ քառորդ աղչէին մէկ երրորդը նաւավարինն էր, մէկ երրորդը՝ թամղա՞, իսկ մնացեալն ալ կը պատկանէր պետութեան:

Բովանդակութեամբ՝ բաճ-ը սեֆիրէնէն համանման էր բաճ-ը ու պուրին:

ԲԱՃ-Ը ՍԻԱՀ [bac-i siyah] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ սիահ – «սեւ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ սեւ մաքս, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա լոկ մէկ տարբերակն էր բաճին եւ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ չուկան վաճառուող բոլոր տեսակի ապրանքներէ: Արդարեւ, Սիարեքափսայի Հանքավայրին կանոնագրութիւնը բառացի կ'ըսէր, թէ դարս բաճ-ը, որ լոկ

տարբեր մէկ ստորգումն էր բաճ-ը սիահին՝ կը գանձուէր վաճառուելու համար չուկայ բերուած բոլոր ապրանքներէն՝, մինչդեռ Սերիսի լիվայի կանոնագրութիւնը ոչ միայն կը կրկնէր վերջինը՝ այլ նաեւ կուտար վճարումին քանակն ալ. «Շուկայ եկող առեւտրականներու բեռնէ», կ'ըսէր անիկա, «եղիւքական աղչէ ձիու եւ չորսական աղչէ [այ] սայլի բեռնն առեւտրութիւնն է»:

Բայց կանոնագրութիւններու տուեալները ցոյց կուտան, որ գանձուող մաքսին քանակն այսքան ալ յատկ չէ ընաւ. ընդհակառակը՝ անիկա կը տարուբերի կէսն մինչեւ երեսուն եւ քառասուն աղչէի միջեւ՝ ըստ չուկայ բերուած ապրանքի տեսակին եւ որակին. կային շրջաններ, ուր պարզօրէն կը գանձուէր տասանորդ մը լոկ:

Վաւերագրերը կը յայտնեն, թէ բաճ-ը սիահը կը գանձուէր առեւտրականէն՝ ըստ չուկայ հասած ապրանքի բեռին, համլին, դանթարին, լոտրային, փեթաւիլին, հատին, կանդունին, կտորին, տակաօին եւ զամբուզին. կարգ մը սարագաններու կը գանձուէր նաեւ ըստ մարդու մը շալկած բեռի ծանրութեան: Կանոնագրութիւնները կուտան երկար շարք մը բաճ-ը սիահի նմանակայ նիւթերու, որ կը բաղկանայ ալիւրէն, հալաճատիկներէն, ընդեղէններէն, պտուղներէն, բանջարեղէններէն, կաթնեղէններէն, ձկնեղէններէն, կերպասեղէններէն, ձէթէն եւ իւղէն եւ անոնց զանազան արտադրութիւններէն, կաթնտու եւ մաքու կենդանիներէն եւ անոնց արտադրութիւններէն, հաւեղէններէն, խցեղէններէն, զինիի տեսակներէն, ըմպիլիներէն, զգեստեղէններէն, ձիու եւ այլ կենդանիներու եւ սայլերու վերաբերող առարկաներէն, վառելանիւթերէն, մետաղներէն, սարուկներէն եւ սարուկուհիներէն, զօրգէն ու թաղիքէն, եւ այլն⁵:

Ամենապարփակ բաճ-ը սիահէն, սահէն, գերծ էին այն ապրանքները, զորոնք առեւտրականը բերելէ ետք չուկայ տուն կը վերադարձնէր առանց ծախած ըլլալու⁶. Նոյով Պրտոյի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ քաղաքին ոչ-մահճետականները

մաքս չէին վճարէր այն բոլոր ապրանքներուն Համար, գործնք շուկայ կը բերէին ոչ-տոնավաճառի օր մը⁷. Իսկ Քրաթովայի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր, թէ «սուին մը առիթով քաղաք բերուած գինիէն բան չի գանձուիր»⁸:

Սիբիրեզափսայի, Թրեփչայի եւ Նոփո Պրտոյի Հանքավայրերուն կանոնադրութիւնները բաճ-ը սիւաճը կը յիշեն որպէս գարա բաճը⁹, իսկ Մալաթիոյ լիվային 1528 թուականի կանոնադրութիւնը՝ որպէս գարա պաղար բաճը¹⁰, թէպէտեւ մերթ մտոր կարելի է Հանդիպիլ նաեւ որպէս թամպա-ի սիւաճ:

Մանրամասն տես՝ ԲԱՃ:

ԲԱՃ-Ը ԲԵՎԵՆՏԻՎԻԱՆ [bac-i revendegan] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ բիվլինտիկիան – «մեկնողներ, անցուդարձ կատարողներ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Տարազը բառացի կը նշանակէ անցուդարձ կատարողներու մաքս, մինչդեռ, իրականութեան մէջ՝ անիկա այն Հարկն էր, որ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մէջ կը գանձուէր երթեւեկի Համար ճամբաներն օգտագործողներէն¹¹: Ըստ Բաքարլինի՝ անիկա կը գանձուէր ճամբորդներէն¹², թէպէտեւ Սիւսի լիվայի մէջ անիկա կը գանձուէր Եարըսըպիթ բերդէն մտակայ ճամբուն վրայ ոչ միայն անցուդարձ կատարողներէն՝ այլ նաեւ փոխադրուող ապրանքներէն եւ ստրուկ ու ստրկուհիներէն¹³, առ այդ՝ անիկա կը վերածուի բաճի փոփոխակի մը:

Բովանդակութեամբ անիկա մէկ նմանակն է բաճ-ը թարկիին, իսպառ-ը բաճին, եւլ ըստիին կամ թեսքիլուսին եւ թեսքիլուսի սպէրիէին:

ԲԱՃ-Ը ՂԱՆԵՄ [bac-i ganem] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ արաբերէն դանեմ – «ոչխար» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ոչխարի մաքս. ոչխարի սօփորութիւնն այս Հարկը կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շուկան վաճառուող ոչխարներէն, թէ-

պէտեւ Պելտիսիանու կը նոյնացնէ զայն եւ բեսմ-ի աղնեմը¹⁴, որ բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն ունէր: Ինչ որ ալ ըլլար անիկա՝ մաքս մըն էր լոկ, եւ ինչպէս ցոյց կուտան սկզբնաղբերները՝ ընդհանրապէս կը գանձուէր երկու ոչխարի Համար մէկ ազէի Հաշուով. օրինակ, այսպէս կը սահմանեն կանոնադրութիւնները Քրաթովայի, Բուսնիքի, Սեւպրնիքայի, Կրփնի-չէի, Սինկէլի, Պրինի, Թրեփչայի, Նոփո Պրտոյի, Ժանեփոյի եւ Յոնիքայի Հանքավայրերուն եւ Անա ու Հիթ լիվաներուն¹⁵: Կարգ մը կանոնադրութիւններ խտիբ չէին դնէր ընդմէջ դառնակին եւ ոչխարին՝ երբ մաքսը կ'որոշէին նոյն չափով՝ ինչպէս էր Բլանայի, Չարբանինայի եւ Պելտիքայի Հանքավայրերուն պարագային: Գովալայի մարզի կանոնադրութիւնը կը նշէր նոյն քանակը բաճ-ը դանեմին՝ միայն թէ բաճը կը գանձուէր մորթուող ոչխարի վրայ¹⁶:

Բայց կային այլ շրջաններ ալ, ուր տարբեր էր քանակը մաքսին: Կիրնիքի Հանքավայրին մէջ անիկա կը Հաւասարէր մէկ ազէի՝ իւրաքանչիւր ոչխարի Համար¹⁷: Մուսուլի լիվայի եւ Ալա իւսեվլի պէյի կանոնադրութիւնները կը սահմանէին երկու ազէի իւրաքանչիւր ոչխարէն, մէկը՝ դնողն եւ միւսը՝ վաճառողն գանձելի¹⁸, մինչ Մորտիգարսայի եւ Յոնիքայի Հանքավայրերուն եւ շրջակայքի զիւղերուն տրուած կանոնադրութիւնները կը յայտնէին վաճառուող կամ մորթուած չորս ոչխարի Համար մէկ ազէի մաքս¹⁹, մինչդեռ Քրեշկոյի Հանքավայրի կանոնադրութիւնը կը ճշդէր ոչինչ գանձել ոչխարի ներածումէն վաճառքէն կամ մորթուելէն՝ ինչպէս որ էր դրուութիւնը Պոսոյ, Կարթայի, Էղնիիի եւ Մուստանիոյ եւ Ալտրնիլիի միջեւ ինկող ծովեզերեայ շրջանին մէջ²⁰:

Բայց կը թուի, թէ ոչխարի առեւտրականներէն մեծ թիւ մը կը կազմէին անոք որոնք կը խուսափէին վճարել բաճ-ի գանձման, Նաճ թէ ինչու²¹. Համար կանոնադրութիւնները կը սահմանէին խուսառոյն պատժով բոլոր անոնք Համար, որոնք ոչխարի վաճառքը կը կատարէին դաղտնի եւ չուկայէն դուրս: Առ այդ՝

կայիփոլի շուկայի կանոնը կը ճշգրտվի արդէն, թէ «ամիլները պիտի դանձէին մաքսը այն բոլոր վայրերուն մէջ, ուր ստորաւթին էր ոչխար ծախել»¹⁷: Ըստ կանոնադրութիւններու՝ ոչ մէկն ունէր իրաւունք ոչխարը ծախելու, գնելու կամ մորթելու ամբողջ բացակայութեան կամ առանց անոր գիտակցութեան, գաղտնի կերպով եւ շուկայէն դուրս¹⁸: Անասատղները պիտի պատմուէին նասազըրին կողմէ եւ ոչխարը կամ ոչխարները պիտի բռնագրաւուէին, աւելին՝ արգիւտւած էր նոյնիսկ գնել կամ ծախել ոչխարը մտավաճառի մը խանութի մէջ¹⁹:

Սկզբնաղբիւրները կը ճանչնան բաճ-ի սղինմը նաեւ որպէս սղինմ բաճը, գոյուն բաճը, թամղաւի սղինմ, գարա բաճ, բաճ-ը սիւհ եւ պարզօրէն բաճ:

ԲԱՃ-Ի ՈՒՊՈՒԲ [bac-i ubur] – Պարսկերէն բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս», եւ արարերէն ուլուր – «անցք, անցնելու արարք, փոխադրութիւն եւ տարանցում» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բուտսղի կը նշանակէ տարանցումի, փոխադրութեան մաքս: Իրականութեան մէջ՝ անիկա այն մաքսն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տեղէ տեղ փոխադրուող բոլոր տեսակի ապրանքներէն՝ ըստ ուղտի, ձիու, ջորիի եւ սայլի բեռի, ըստ ծանրութեան եւ ծրարի, ըստ հատի եւ անձի²⁰: Ըստ Բարսպլոնի՝ բաճ-ի ուլուրն այն հարկն էր որ կը գանձուէր այն բոլոր ապրանքներէն որոքը ներս կը մտնէին Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն եւ կ'անցնէին դուրս ուլուրն մեկնէին այլ երկիր²¹, թէպէտեւ երբ Սաֆարստեան եւ Զուլալեան կը կատարեն Տիգրանակերտի 1540 թուականի կանոնադրութեան կցուած Ամիրտի իրավայի կանոնադրութիւնը՝ վաւերագրիչն Ներս կը կատարեն որոշ յաւելում մը ու կը թարգմանեն «խսկ եթէ անցել է [գետից կամ լճից]» այն հատուածը, որուն բնագիրը չունի «գետից կամ լճից» բացատրութիւնը²², այս յաւելումով, սակայն, բաճ-ի ուլուրը կը վերածուի այն հարկին, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ երբ որեւէ ապրանք կը փո-

խադրուէր գետի մը մէկ ափէն միւսը եւ ծանօթ էր որպէս բաճ-ը սեփիւն:

Բայց միշտ չէր որ տարանցիկ ապրանքը կ'անցնէր դուրս սահմաններէն Օսմանեան Կայսրութեան. ընդհակառակը, կրնային պատահիլ դէպքեր, երբ անիկա վաճառուէր որոշ շրջանի մը մէջ՝ այդ պարագային անիկ կը գանձուէր հարկերին երեքէն մինչեւ ութը հաշուող հարկ մը, ինչպէս որ էր գրութիւնը Մուսուլի եւ Մարտինի իրականութեան մէջ²³. այդ պարագային բաճ-ի ուլուրը կը վերածուէր պարզ բաճի կամ պ անոր տարատեսակներէն որեւէ մէկուն:

Կանոնադրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները յակնէ անուանէ կը յիշեն այն ապրանքները, որոնք ենթակայ էին բաճ-ի ուլուրի. այդ ապրանքներով կազմուած ցանկը մտաւորապէս կը բաղկանար կերպասեղէններէն, անոնց պատրաստութեան նիւթերէն, մետաքսեղէններէն, ընդեղէններէն, պանակեղէնէն, կենդանիներէն, սեւ ու ճերմակ տարուկներէն, կաթնեղէններէն, մեղրէն ու մեղրամոմէն, ներկի տարատեսակներէն, մետաղներէն ու Հանածոներէն, բուսական արտադրութիւններէն, կաշիէն ու կաշեղէններէն, թարմ ու չոր պտուղներէն, սոսիլն, իւղէն, ճարպէն, աղտորէն, նաթէն ու կուպրէն, եւ այլն²⁴:

Սովորութեան այս հարկը կը գանձուէր միւհթեսիպներուն կողմէ:

Սկզբնաղբիւրներու մէջ բաճ-ի ուլուրը կը յիշուի մերթ պարտաւորուած ապուրի ձևով, եւ մերթ զուգակցուած միւրուրիւն որպէս միւրուր վէ ուլուր խարճը. աւելին՝ անիկա կը մնայ մէկ նմանակը միւրուրիէին, կէչիտին, կէչիւ փարսարին եւ կէչիտ բեսիին:

ԲԱՉԱԽԱՆԷ ԲԱՃ [paçahane bacı] – Թրքերէն բաչա – «կենդանիներու ետեւի սրունքներուն վարի մասը, կամ՝ այլ բացատրութեամբ՝ ոչխարի, կովու եւ եղջ ոտքերը որոնց խաշած ջուրը կը թանձրանայ», պարսկերէն խանէ – «տուն, բնակա-

բան», եւ բաճ – «Հարկ, տուրք, մաքս» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ, սակայն, խանէն կը նշանակէ նաեւ «Հաստատութիւն կամ վայր որ սահմանուած է որոշ գործի կամ նպատակի»⁵, որ պարզօրէն կրնայ նշանակել նաեւ խանութ, վաճառատուն: Բառին այս առումով թարգմանուող բառաբանքն կ'ըլլայ խաշարան, խաշ վաճառող ճաշարան. թէպէտեւ թրքերէն Գամուսը չունի բառաբանէն ունի սակայն բառեր բառը, որ կը նշանակէ խաշ պատրաստող, խաշի խոհարար. իսկ բազան բառական լայն տարածում ունեցող կերակուր մըն է թրքական կերակուրներուն մէջ:

Ըստ գրականութեան եւ սկզբնաղբիւրներու կը նոյնանան բառաբանէն եւ պղխանէն. այդ վերջինը կազմուած է պաշ – «մանրուած, մանր կտրուած կարմրած միտ» եւ խանէ բառերէն՝: Պարբանի տուած կանոնադրութիւններուն Համաձայն՝ քաղաքը մորթուող ոչխարներուն, կոկորուն եւ եգերուն գլուխն ու ոտքերը կը տրուէին պաշխանէներուն՝:

Ինչ որ ըլլայ բացատրութիւնն ու ստուգարանութիւնը բառաբանէն՝ բառաբանէն բաճն այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր արգանակի եւ խաշի ճաշարաններէն շատ Հաւանարար շաբաթական կամ օրական գրութեանը եւ կրնար կոչուիլ նաեւ շեհրէի-տեբաբին կամ եվմիէ-տեբաբին՝ ըստ գանձումի ձեւին. այդ պարագային անիկա պարզօրէն գանձուած կ'ըլլար թեմէթթիւի փոխան ու կը վերածուէր պարզ շահատուրբի:

Շեքրաթական Հարկ մը կը նկատուէր բառաբանէն բաճն⁶, գուցէ անոր Համար որ աղերս ունէր ոչխարին Հետ:

ԲԱԶՎԱՆԴ ՓԱՐՍԱՆ [pazvand parası] – Պարսկերէն բազմակ – «պահակ, գիշերապահ», եւ փարս – «գրամ, դրուշի մը մէկ քառասուններորդ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բուռացի կը նշանակէ պահակի կամ գիշերապահի գրամ: Հայկական աղբիւրներու մէջ, սակայն, Հարկային տարա-

զի առաջին մասն աղաւաղելով վերածուած է բուսմանդի եւ Հարկային տարազն ալ ստեղծուած է անկէ: Ոչ Պարբանի եւ ոչ ալ Պիլտիսիանուի Հրատարակած կանոնադրութիւններն ունին Հարկային այս տարազը՝ պարզօրէն անոր Համար որ անիկա գոյութեան կոչուեցաւ բառական ուշ՝ 1877-1878-ի ուս-թրքական պատերազմէն ետք: Հեղ մը պաշտօնապէս Հաստատուելէ ետք՝ սկսաւ ժողովուրդէն գանձուիլ տարեկան 18-24 դրուշի Հաշիւով՝ ընտանիք գլուխ՝ որպէս թէ գողերու եւ աւազակներու դէմ պաշտպանելու Համար ժողովուրդը⁷: Սկզբները Հարկը կը գանձուէր լոկ քաղաքաբնակներէն, սակայն քանանեակ մը չանցած անիկա տարածուեցաւ նաեւ գիւղերու բնակիչներուն վրայ: Գիւղ թէ քաղաք՝ իրականութեան մէջ ունէր ոչ մէկ իսկական պահակ կամ գիշերապահ, իսկ ինք մերթ կային՝ անոնք ալ «լըրտեաներ են, որ նշանակուած են Հսկելու խառնակիչ Հայերի վրայ... եւ... գիշերապահները գողերի գողակից, աւազակների թալանակիցներն են Հանդիսանում, քան [թէ] պաշտպանում բնակիչներին կեանքն ու ստացուածքը»⁸:

Բովանդակութեամբ նոյնանման է բնամ-ի ստեպիէն, ստեպիէն եւ ստեպիլքին:

ԲԱՔԻՒ [pakip] – Արաբերէն պակիւ – «մնացորդ, մնացած»՝ բառն ստեղծուած Հարկային տարազ, անորոշ բովանդակութեամբ եւ նկարագրիով կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան նահանգներու եւ մասնաւորապէս Օլթիի, Խնուսի, Վանի եւ Կարինի շրջաններուն մէջ:

Կանոնադրութիւնները չեն յիշուր բաբիբը, իսկ գրականութեան մէջ կը նշուի միայն մէկ անգամ Մարկոսեանին կողմէ, որ գայն կը վերցնէ Կարինի ուս Հիւպատոս Իվանովի մէկ զեկուցակիւրէն: Բայց կը թուի, թէ բաբիբը յառաջացած է կամ Հիւպատոսին սխալ արձանագրութիւններէն, կամ անոր զբաժին թիւրքերէնէն եւ կամ ալ Մարկոսեանի մօտ տպագրական երջանիկ վրէպակէ մը: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութեան՝ թրքե-

բէնն ունի պաղիէ բառը, որ կը նշանակէ «շխտեալ տուրք»². Արդէն Իվանովն ինքն ալ իր զեկոյցին մէջ կը յիշէ երկու Հարկի անուն, որոնցմէ Քիմնթիւն կը ստեղծէ ոչ մէկ Հարց ընկալումի, մինչ երկրորդին համար կը գրէ անիկա, թէ «Օլթիի փաշալըղում, առանձնապէս նրա Հիւսիսային շրջաններում, բնակիչները կարանակապէս Հրաժարուել են վճարել պառքները»³: Իվանովի յիշած պառքներն էին բաթիբ տարազով հասկցուելիքները, որոնք կրնային ըլլալ յետեալ եւ անվճար մնացած պետական եւ ոչ-պետական Հարկեր. աւելին՝ կրնային ըլլալ նաեւ ապօրինի եւ նորաստեղծ՝ ըստ բնահաճ կարգադրութեանը տեղուցն իշխանութիւններուն եւ քուրտ ու այլատեսակ աւատատէրերուն եւ անօպաներուն:

Բենձ-ե-Ք [pencik] – Պարսկերէն բանձ – «Հինգ» եւ եք – «մէկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ Հինգէն մէկ: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ-մահձնականներէն:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ Հարկային այս տարազը կը յիշուի Պարբանի Հրատարակած Հարիւր եօթը վաւերագրերէն եւ ո՛չ մէկուն մէջ, մինչ Պելտիսիանու ունի միայն մէկ յիշատակութիւն իր Հրատարակած ինիսուներեք վաւերագիրերուն մէջ: Ըստ այդ յիշատակութեան՝ «ամիլները պիտի ձեռք տանեն ամէկ նախազգուշութիւն՝ որպէսզի ոչ մէկն փախուստ տայ մարտի եւ բնձ-եքի Հարկերէն»⁴:

Իր կարգին՝ թրքերէն Գամուսն ալ չունի բնձ-եքը. ընդհակառակը՝ անոր փոխան կը գտնենք բնձիքը, որ կը բացատրուի որպէս «ստրկատիրոջ մը տրուած վկայագիր», կամ ալ՝ «չուկայ ստրուած ստրուկի մը վիզէն կախուած յատկանշող պնակիտ, որուն վրայ արձանագրուած են անոր անունը, Հայրենիքը, եւ այլն»⁵:

Յնկելով գերման պատմաբան Համմերի վրայ՝ Պելտիսիանու

կը նշոյացնէ բնձ-եքն ու խրենձը, ու կը յայտարարէ ուրիշներուն հետ, թէ Հարկային վերջին տարազը ազաւարումն էր բնձ-եքին՝, առանց, սակայն, այդ ազաւարումն ստուգարանել կարենալու:

Ըստ Օսմանեան վաւերագրերի մը՝ բնձ-եք Հարկային տարազն առաջին անգամ Հրապարակ եկաւ Հիճրի 764 թուականին, որ կը համընկնի 1362-1363-ին⁶: Մուրատ Ա.-ի իշխանութեան օրերուն է, որ Հարկն ստեղծեցաւ զարամանցի օրէնսդիր Գարա Բիւսթիմի խորհուրդով:

Սիլվերները, երբ շատ չէր ստրուկներուն քանակը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ պատերազմական գերիները նկատի ունենալով որպէս աւայ՝ անոնցմէ կ'առնուէր Հինգէն մէկը սուլթանին համար: Այս ձևով իւրացուած ստրուկները կը զբիւռէին անձնի օլլաններու զորանոցները՝ Տոն որպէս զինուոր զաստիարակուելու, մարզուելու եւ պատրաստուելու համար սեվլիքովներուն հետ: Բայց կը թուի թէ Մուրատ Ա.-ի օրերուն բաւական մեծցած էր քանակը պատերազմական գերիներուն, որոնք այդպէն իսկ ողջուել էին սկսած Պոլսոյ, Էսփրնէի եւ զլխաւոր այլ քաղաքներու էսիր բաղարները: Նոր չէր սարկավաճառութիւնը եւ կուգար նախասօմանեան օրերէն⁷: Իսկ ստրուկը մը գինն էր լոկ 125 աղչէ: Գարա Բիւսթիմի խորհուրդով որոշուեցաւ բոլոր ստրուկներէն դանձել անոնց գինին մէկ Հինգերորդ արբուներին համար⁸: Աւելին՝ նոյն ատեն որոշուեցաւ նաեւ ստրկուհիներէն ալ գանձել որոշ Հարկ մը, այդ վերջինները ծանօթ էին արդէն որպէս թիւրքեստիթ⁹, իսկ անոնց Հարկը կը հաւատարէր մէկ Քրնտրլլ սակիի:

Ըստ գրականութեան՝ բնձ-եքի վճարումէն ետք ստրկատէրն ունէր ամբողջական իրաւունք իր ստրուկին վրայ¹⁰, եւ առ այդ՝ կը ստանար վկայագիր մը՝ բնձիքը:

Շեքիաթական այս Հարկին դանձումը տեսնց մինչեւ սկիզբը ժ.Ք. դարուն, երբ 1800-1801-ին որոշուեցաւ որոշ փոփոխութիւն մը մտցնել զրութեան մէջ եւ էսիր բաղարներուն մէջ վաճառուող ստրկուհիներէն գանձել Հարիւրէն երեք աղչէ: այս ձև-

ւով՝ իշխանութիւնները կը յուսային վերցնել տարեկան 30,000 դրուշխ եկամուտ մը միայն Պոլսոյ էսիր բազարէն²⁰:

Օսմանեան բարեփոխումներու շրջանին ստրկափաճառութեան վերացումով վերցուեցաւ նաեւ բննճ-կերը, եւ առոր հետ նաեւ խրեկները:

Հայկական կարգ մը աղբիւրներ գայն կը ճանչնան լոկ որպէս փամը²¹:

Մանրամասն տես՝ ԻՍԲԵՆՃ:

ԲԵՆՆԱԲ [bennak] – Հայերէն բնակ – «տուն, բնակարան» բառին՝ յառաջացած հարկային տարազ: Թրքերէն Գամուսը չուհի այս բառը, ինչպէս որ չուհին գայն Պետրիսիանուի հրատարակած 93 կանոնագրութիւնները: Ըստ Պարբանի՝ անստուգելի բառ մըն է բննակը: «Իմաստն ու հեշուտը կանոնաւոր կերպով ճշդել չկարողացած մեր այս բառը յաճախ այս ձևով [bennak] գրուած կը գտնենք: Ֆաթիհի շրջանին պատկանող վաւերագիրներուն մէջ կան պնակը [benlak] կամ պրլակը [benlak]: Համմբը կը կարդայ նեպպաք [nebbak]՝: Ըստ Ապտուրրահման Վեֆիդ պէյի՝ անիկա կը նշանակէ ամուսնացած²², բայտ Մաֆրատտեանի եւ Ջուլպետեի՝ անիկա արմատն է բնակիչ բառին՝, մինչդեռ՝ օսմանեան կանոնագրութիւններու համաձայն՝ «պննաք կը կոչուի այն ամուսնացա՞րը, որ բնու հող չունի, կամ այ լոկի կէս չի՞Փիթէն նուազ հող»²³:

Ինչ որ ալ ըլլայ ստուգաբանութիւնը բառին՝ ըստ արձանագրուածներուն թիւարկն տրոհող վճարած հարկերէն մէկուն անունն էր անիկա՝՝ ինչպէս կը նշէ Բաբայըն՝ յննելով օսմանեան կանոնագրութիւններու վրայ²⁴:

Ըստ կանոնագրութիւններու եւ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն՝ զրամական այս հարկն ունէր քանակական բաւական այլազանութիւն վայրի եւ ժամանակի համաձայն, թէպէտու զրակաւորութեան մէջ ոճանք կը պնդեն, թէ անիկա հաստար էր 12 սպէնի²⁵: Իրաւ է, թէ կանոնագրութիւններու մեծ թիւ մը կը

նշէ անոր 12 սպէնի գումար մը ըլլալը²⁶, անգին, սակայն, կան բազմաթիւ վաւերագիրներ, որոնք կը օճանանն անոր քանակը 18 սպէն²⁷, ուրիշներ կը զնեն գայն որպէս ինը²⁸ կամ 40 սպէն²⁹, մինչ Սուլթան Մեհմետի կանոնագրութիւնը կը ճշդէ, թէ երեք, վեց եւ ինը սպէն հաշուող տարեկան հարկ մըն է լոկ³⁰: Հետաքրքրական է, սակայն, առկայութիւնը կանոնագրութեան մըն այ, որ կը յայտնէ թէ Հող ունեցող զիւղացին պիտի վճարէ 18, հողագուրկը՝ 12 եւ ամուրին՝ 6 սպէն³¹:

Կը թուի թէ Հող ունեցող զիւղացիներն ընդհանրապէս կը վճարէին 18 սպէն, այդ պարագային հարկը կը կոչուէր էքինուր բննաք³², թէպէտու կը գտնենք կարգ մը շրջաններ երբ հարկը 12 սպէն էր լոկ³³. Կար նոյնիսկ շրջան մը, որ կը վճարէր 15 սպէն³⁴: Իսկ հողագուրկները՝ որոնք ծանօթ էին որպէս ճապա³⁵ կը վճարէին ճապա բննաքը՝ 12 կամ աւելի նուազ չափով³⁶:

Աղբընաղբիւններու տուեալներուն համաձայն՝ բննաքը կը գանձուէր գարնան սիդրը³⁷, Մարտին³⁸, կամ, աւելի ճիշդ, Մարտին սիդրը³⁹, գայն կը վճարէին բոլոր հողամշակ զիւղացիները անխորի, թէպէտու անկէ զերծ էին կացուցուած սիփաւհիներու 18 տարեկանէն նուազ տարիք ունեցող գաւակները⁴⁰, այն մահ-մատականներն որոնք սակաւին կ'ապրէին իրենց հօրը հետ եւ չունէին անձնական հող եւ եկամուտ⁴¹, Երբիկայի քաղաքարանկ մահմետականները⁴², Պոլսոյ արբուսական հողերուն զիւղացի հողամշակները⁴³, Միտիլի կղզիին բնակիչները⁴⁴, եւ մզիկիթներու քարոզիչները, ընթերցողները եւ մուէլլիները⁴⁵:

Ինչպէս այլ հարկերու պարագային՝ բննաքի գանձումն այ կը ստեղծէր մէկէ աւելի առիթ զեղծարարութեան. բայտ կանոնագրութեան մը՝ հարկահանները կը կեղծէին արձանագրութիւնը հարկացուցակներուն եւ մատաններուն ու կը գանձէին աւելի⁴⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԲԵՆՆԱԲ:

ԲԵՐԿ ԲԵՍՄԻ [berk resmi] – Պարսկերէն բերկ – «փուշի

Հունս» եւ արաբերէն ըսած – «Հարկ, տուրք»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ տերեւի Հարկ: Սակայն, իրականութեան մէջ, անիկա անունն էր այն Հարկին, որ կը գանձուէր թիմիական այն նիւթէն, զոր ժողովուրդը կ'արտահանէր Վանայ ծովէն: Ըստ Բաբայլընի՝ նատրոնն էր այդ նիւթը, որմէ պետութիւնը կը գանձէր տասանորդ²: Արգաբու, Վանայ ծովուն ջուրերը Հարուստ էին նատրոնով³, որ կ'օգտագործուէր լուացքի ատեն եւ օճառի պատրաստութեան մէջ: Սա նիւթը պարզօրէն Հայերէնով կալաբար կոչուածն էր, «գորչ կամ սպիտակ փխրուն, թթուահամ եւ այրող նիւթ [մը], որ ստացուում է մի քանի տեսակ բոյսերի մոխրից եւ գործ է անուում լուացքը ճարպային նիւթիւրից մաքրելու, սապոն եփելու եւ այլ սկզբերի համար»⁴, իսկ կալաբարին տրուած այս բացատրութիւնը կ'ենթադրէ առկայութիւնը տերեւին, բանն մը որ կը համընկնի Հարկային տարազի ստուգաբանութեան Հետ ալ:

ԲիԳԱՐ [bikar] – Պարսկերէն քիար – «գործ, աշխատանք, շահ» բառով եւ սիլ կամ պէ նախդիրով կազմուած¹ Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ աշխատանքով, գործով, կամ շահով: Աճառեան տարազը կուտայ որպէս բեկար, թէպէտեւ զայն գրուած կը գտնի նաեւ պիկար, ու կը սահմանէ «Հարկ, տէրութեան վճարուած տուրք» բացատրութեամբ²: Մանան-դեանն իր կարգին զայն կը բացատրէ որպէս «Հողային Հարկ կամ թերեւս պարտադիր զինուորական ծառայութիւն»³: Տարազին տրուած Աճառեանի ստուգաբանութիւնը կը մնայ Հիմնական՝ բացատրելու համար կազմութիւնը Հարկային այս տարազին: Ըստ անոր՝ մէկ բառ չէ բեկարը, այլ քիար պարսկերէն բառին քէ նախդիրով կազմուած Հայցականը կամ ալ ուղղակի անոր արական ձեւն է լոկ⁴:

Ըստ Մալխասեանցի՝ Հարկային տարազն իր բեկար ձեւին մէջ կը նշանակէ «Հին ժամանակ Հարկի մի տեսակ, հաւանօրէն Հո-

ղային Հարկ»⁵: Մալխասեանց կուտայ նաեւ տարազին բեկար եւ բեկար⁶ ձեւերը, որոնց կասկածելի էտք պարսկական պատկանելիութեանը՝ կուտայ «1. Ջրի աշխատանք, որ գիւղացիները կատարում էին կալուածատէրերի Հողերի վրայ: 2. Ջրի աշխատանք, որ վարչութեան կարգադրութեամբ գիւղացիները կատարում էին, օր. ճանապարհներ շինելու, բեռներ փոխադրելու, եւն.»՝ բացատրութիւնները, եւ սպա կը նոյնացնէ այդ բոլորը կոտի Հետ: Տարոզն անցած է նաեւ Հայերէն գաւառաբարբառներու. Թիֆլիզի գաւառաբարբառով իր բեկար ձեւին մէջ՝ անիկա կը նշանակէ «տուգանք», իսկ Երեւանի գաւառաբարբառով իր բեկար ձեւին մէջ՝ կը նշանակէ «ճրի պարտադիր աշխատանք»⁷:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ ստուգաբանութիւնը տարազին եւ ինչպէս որ ալ բացայայտուի ներքին բովանդակութիւնն անոր՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ անվճար ու տարապարհակ աշխատանք մըն էր բեկարը, զոր գիւղական Համայնքները պարտաւոր էին կատարելու անհրաժեշտութեան պարագային եւ անոր կատարումին համար արամադրելու. այդքան աշխատող բազուկ եւ մարզ՝ որքան որ կը պահանջուէր որոշ վայրի մը եւ որոշ ալ ժամանակի մը մէջ. Հակառակ պարագային՝ անոնք ստիպուած էին վճարելու որոշ Հարկ⁸, թէպէտեւ, ըստ Ծահ Իսմայիլ Ա.–ի՝ «Դիւանական արգելուած պարտաւորութիւն»՝ մըն էր անիկա. ըստ Ծահ Թահմազ Ա.–ի՝ «պօրիքի»՝ Հարկ մը⁹, եւ առ այդ՝ անիկ զերծ կը կացուցուէին Գանձասարի եւ Տաթեւի վանքերն ու վանքապատկան Հողերը Կէօքչայի մէջ եւ անոնց Հետ՝ Գորխի բահնանները¹⁰:

Գրեթէ բոլոր աղբիւրներն ալ Համաձայն են բեկար Հարկային տարազի բովանդակութեան շուրջ: Ըստ անոնց՝ գիւղական բոլոր Համայնքներն ալ ստիպուած էին ճրօրէն աշխատելու ուսգմական ու գինուորական ամբուսթիւններու վրայ¹¹, բերդերու կառուցումին, ճամբաներու շինութեան եւ նորոգումին, ջրանցքներու բացումին եւ պահպանումին, պատերազմի ատեն պարենի

և ուզումամենքքի փոխադրութեան¹⁵, խրամներու պեղումին¹⁶, դաշտերու մէջ հողամշակութեան, մանաւանդ բրինձի, բամպակի եւ երկրագործական այլ ձեռնարկներու մէջ¹⁷, եւ նոյնիսկ հողալու համար խանի տնտեսական կարիքները¹⁸:

Օրինականօրէն՝ կոռուողները կանչուելու էին պատերազմական գործողութիւններու ատեն պետութեան եւ բանակին օժանդակելու համար միայն. սակայն, ինչպէս կը պարզուի սկզբնաղբիւրներէն, անոնք կրնային կանչուել ո՛րեւէ ատեն եւ ո՛րեւէ տեսակի դործի եւ աշխատանքի համար:

Ըստ Լէոյի՝ «այս աշխատանքը գործադրուում էր կամ պետական անհրաժեշտութիւն ներկայացնող ձեռնարկութիւնների համար, կամ թէ պարզապէս խանի տնտեսական կարիքները հողալու համար: Գիւղացիները պարտաւոր էին շինել նոյնիսկ այն բերդերը, որոնց մէջ նստած խաները այնքան հարստահարոււմ էին նրանց: ...Ճանապարհները շինոււմ էին այն գիւղացիները, որոնք նրանց մօտ էին ապրոււմ. հետու գիւղացիները կարող էին փող տալ: Իսկ ջրանցքները շինոււմ էին միայն այն գիւղերը, որոնց հողերը պիտի ոռոգուէին նրանց ջրերով»¹⁹:

Շատ էին ծանր՝ կոռերն ու պետական եւ խանական պահանջները Պարսկական Կայսրութեան մէջ: Փաստաթուղթերը ցոյց կուտան, որ անվճար այս աշխատանքները յաճախ կը կատարուէին ձմրան, եւ առ այդ՝ կը միտէին քանդել գիւղական համայնքները. ահա թէ ինչու համար այդ համայնքները մերթ զմերթ մարդ կը վարձէին իրենց փոխան աշխատելու համար: Ըստ Ջաքարիա Սարիականազի, ինչպէս կը նշէ Յովհաննիսեան, ԺԷ դարուն պարսկական իշխանութիւնները կը հււարէին նոյնիսկ մանուկներն ու ձերերը կոռի եւ տարապարհան աշխատանքներու համար²⁰:

Որպէս համանիշ շիգարին՝ բիգարը յաճախ կը յիշուի անոր հետ միասին²¹, իսկ օսմանեան կանոնադրութիւններու մէջ անոր համանմանները կը մնան անդարիէն, գուլուգը, եւ սուխրան, եւ մանաւանդ՝ օլամը:

ԳԱԶԱ ԱԿՉԷԼԻ [kaza akçesi] – Արարերէն գաղա – «վարչական շրջան» եւ Թրքերէն աղչէ – «գրամ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Հարկային տարազին առաջին մասը Թրքերէնին անցած է որպէս գաղա եւ կը նշանակէ «կառավարչի մը կողմէ կառավարուած վարչական շրջան»: Բառացի կը նշանակէ կառավարչութեան դրամ, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա անունն էր այն հարկին, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շրջանային կառավարչութիւններու ծախսերուն համար: Ըստ Հայկազն Ղազարեանի՝ «կառավարչատան ծախսերուն տուրքն» էր անիկա²:

ԳԱԶԸԳ ԲԵՍԻ [kazik resmi] – Թրքերէն գաղըր – «ձող սիւն, յենարան եւ նենգութեան մը պատճառով հասցուած վնաս», եւ արարերէն բեւս – «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ սիւնի յենարանի հարկ: Բայց գաղըր կը նշանակէ նաև որթատունկի սնկի, թէպէտեւ Գանուար չուեի այս բացատրութիւնը: Գաղըրի այս բացատրութեամբ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ նաև որթատունկի հարկ: Իրականութեան մէջ, սակայն, գաղըր բեւսին այն հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին Պոլսոյ եւ Կալսթայի միջև գտնուող խաւերուն մէջ աշխատող կիրարարները, երբ նոր այգի մը տնկէին: Ըստ Պոլսոյ խաւերու կանոնազրութեան՝ նոր տնկուած այգիի իւրաքանչիւր տէ՛ծնիւմին համար ամիւր կը ստանար տասը աղչէ որպէս գաղըր բեւսի. յաջորդ երեք տարիներուն նոր այգին գերծ էր որեւէ հարկէ. եւ ապա՝ երբ այգին սկսէր պտուղ տալ՝ էմինը կը գանձէր արքունական խափն հասնելիք մուգաթասն³:

ԳԱԹԸԳ ՊԱՀԱ [katik baha] – Թրքերէն գաթըր – «այն ինչ որ կ'ուտեն հացին հետ», եւ պարսկերէն պահա – «գին, արժէք»

բառերն են՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ Հացին Հետ ուտելիքի գին: Թրքերէն Գամուսն այ ունի Հարկային այ տարազը, սակայն որպէս դաժիբ պահաւար, եւ «այն ինչ որ կը վճարեն զինուորի մը կամ զործաւորի մը՝ որեւէ բան գնելով ուտելու համար իրեն տրուած Հացին Հետ» բացատրութեամբ: Բայց այս մէկն ունի ոչ մէկ ազերս Հարկին Հետ, մինչ-գեռ անիկա, Բաքայրնի իսկ բացատրութեամբ՝ «կարգադրուած ու ստեղծուած տեսակ մը Հարկ էր», զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իշխանութիւնները կը գանձէին ժողովուրդէն՝ Հոգալու համար ցամաքային եւ ծովային զինուորներու, պաշտօնատարներու եւ սպաներու բնակութիւնն ու Հանգիստը որեւէ տեղ. ոչ միայն այդ՝ կարգ մը պաշտօնեաններու եւ պաշտօնատարներու տրուած ոտնիկն այլ կը կոչուէր այսպէս². Բաքայրն այլ տեղ այ կուտայ նոյն տարազով մը Հարկին՝:

Ազգընադրելներու եւ զրականութեան մէջ գաժիբ պահաւար նմանակներ կը մնան ուլուֆէ կամ ուլուֆէ պահան, գոմանիա պահան, նան պահան, գահրիբ պահան եւ նեվալէ պահան:

ԳԱԼԵՄԻԷ [kalemiye] — Արաբերէն զպեմ — «գրիչ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «վարչական գրասենեակ»³. Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գրիչի վարձը, կամ ինչպէս կը նշէ Բաքայրն՝ «գրութեան գրամ»⁴. այլ տեղ միացնելով զպեմիէն նոյնանման այլ Հարկերու Հետ՝ Բաքայրն կը յայտնէ, թէ այդ բոլորը «կը գանձուէին պաշտօնեաններու, քարտուղարներու, Հարկահաւարներու, միւլաչիլիներու եւ անոնց սպասարկողներու ծախսերուն համար»⁵:

Իրականութեան մէջ այդքան ստեւ որ Օսմանեան Կայսրութիւնը մնաց արեւելեան իր կազմակերպութեամբ, այդքան ստեւ որ անոր պակեցեալ վարչական ու նախարարական կազմ՝ զպեմիէն գանձուեցաւ քարտուղարութեան ու գրասենեակային որպէս վարձը: Յետագային էր միայն, որ երբ սուլթանին կառա-

վարութիւնը որդեգրեց արեւմտեան կազմակերպութիւնը իշխանութեան եւ առ այդ յառաջացան վարչապետ ու նախարարներ՝ զպեմիէն սկսաւ գանձուի վարչապետարանին անունով: Արդէն Գամուսն այ կը նշէ զպեմիէն «գրասենեակի, վարչապետարանի Հարկ» մը բլլալը⁶: Ինչ որ այ եղած բլլայ ներքին բովանդակութիւնը զպեմիէն անիկա այն Հարկն էր, որ Հին օրերուն պետական ոչ մէկ մնացուն ամսական ունեցող պաշտօնեաներ կը գանձէին իրենց Հետ գործ ունեցողներէն. յետագային, երբ ստեղծուեցան վարչապետն ու վարչապետարանը՝ այս ստեղծով խստեր տրուեցան վարչապետներուն, որպէսզի անոնց եկամուտով ապրիլ կարենային անոնք. նոյնն էր զրութիւնը քարտուղարներուն եւ պետական պաշտօնեաններուն համար, որոնց յանձնուած Հողերն ստացան զպեմ վիսամիթի անունը: Երջան մը փորձուեցան նաեւ այլ միջոցառում եւ իշխանութիւններն սկսան շիֆթիլիքներէն գանձել Հարկերին տասի բաժին մը այս անունով⁷:

Գրութիւնը փոխուեցաւ օսմանեան բարենորոգումներու ընթացքին, թէպէտեւ ապօրինի Հոչակուած այս Հարկը շարունակեց տեւել մինչեւ սկիզբը Ի. դարուն: Հետաքրքրական է, սակայն, որ անորոշ քանակով եւ բովանդակութեամբ այս Հարկն զգեցած էր որոշ յատկութիւն՝ երբ կը գանձուէր Հայ եկեղեցիին կողմէ. արդարեւ, 1900 թուականէն եկող վանքապի մը կը յայտնէ, թէ այսպէս կը կոչուէր այն տուրքը, զոր Պոստ Հայոց Պատրիարքարան կը գանձէր վկայագիրներէ եւ արտօնագիրներէ՝ Հինգէն յսուս զրուշի քանակով՝ ըստ անոնց տեսակին եւ նպատակին⁸:

ԳԱԼՈՆՆՈՒ ՊԵՏԵԼԻԷՍԻ [kalyoncu bedeliyesi] — Իտալերէն կալէոնէ — «ցոկանաւ» եւ արաբերէն պետել — «փոխանորդ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ զպիտոնուս, որ կրնայ արտասանուիլ նաեւ զպիտոնը՝ ցոկանաւի վրայ աշխատող նաւագն էր լուժ. ըստ Գամուսի՝ նախքան

Թուրքոյ զինուորական վերակազմութիւնը՝ նաւային ուժերուն մէջ գտնուող թիավարն էր անիկա՞, իսկ պետելը՝ որմէ յառաջացած է պետելիէն՝ կը նշանակէ նաեւ «զին»։ Տրուած այս բացատրութիւններու լոյսին տակ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ թիավարի գին. բայց ինչպէս տեղ մը կը բացատրէ Բաքայը՝ նաուան վրայ թիավարողներու, առաջատա պարզողներու եւ զայն Հաւաքողներու ծախսերուն Համար օրական տարբարակէ Հաշիւով ժողովուրդէն գանձուող Հարկն էր անիկա՞, մինչդեռ այս տեղ կրկնէ՛ ետք այս բացատրութիւնը Հարկային տարազին՝ անիկա կաւելցնէ՛ տակաւին, թէ՛ ձովային ուժերուն մէջ գտնուողներուն տրուելիք օրականի փոխարէն ժողովուրդէն գանձուող դրամն էր անիկա, որ ըստ տեղի կը բաշխուէր ընտանիքներուն վրայ չորս, եօթը, ութը, ինը կամ տասը տունէն մէկ թիավարողի Հաշիւով՝ եւ առ այդ՝ տարեկան այս Հարկի քանակը կրնար ըլլալ մէկէն երկուքուկէն ազէի գումար մը:

ԳԱԼԽԱՆԷ ԲԵՍՄԻ [kalthane resmi] – Թրքերէն գալ – «գտնէ», պարկերէն խանէ – «տուն, վայր» եւ արաբերէն բնամ – «Տարի, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Գալխանէն գտարանն էր Հանքավայրի մը: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գտարանի Հարկ, որ նոյնն է ըստ բովանդակութեան այ: Գալխանէ լիսամին կը վճարէին Հանքավայրերուն տէրերը՞, որոնք ընդՀանրապէս կապալառուներն էին Հանքավայրերուն՞, այդ վերջինները կապալի կը տրուէին ճիշտ այն տանն երբ կապալի կը տրուէին նաեւ գտարանները՞, եւ ընդՀանրապէս երեք տարուան Համար՞ նուազագոյնը 22.000-էն մինչեւ 50.000, 55.000 կամ աւելի ազէով:՞

Բայց կը թուի թէ՛ գալխանէ լիսամի տարազով պէտք է Հասկընայ Հաւաքական ամբողջութիւն մը գնանգան պաշտօնեաններու եւ պետութեան կատարուած վճարումներու: Այսպէս՝ պէլլիքն ստանալէ ետք իր բաժինը, որ կրնար տարուերիլ մէկ տասներորդէն մինչեւ մէկ եօթներորդի մընէ,՞ գալխանէն կը ստանար

100, 115 կամ 120 տիրհնմ արծաթի վրայ մէկ ազէ, առաւել՝ արծաթի Հանածոյին գտուելէն ետք իրեն մնացած արծաթային զիրոր՞. վաւերագիրերը գալխանէն կը կոչեն նաեւ ամլի¹⁰ եւ որ պատասխանատու էր արծաթի գտումի Համար ըլլալիք բոլոր ծախսերուն:՞ Այնպէս որ գտարանէն եւ արբուական փողերանոցին կամինները կը ստանային օրական Հինգական ազէ, բայց այս փոխուեցաւ չորսականի, որովհետեւ իրենց ձեռքէն չէր սնցեն արծաթի որեւէ կտոր, որմէ չորս կամ Հինգ տիրհնմ չփրցնէին իրենց Համար. նոյնն էր կացութիւնը եսապալուի ներկայացուցչին Համար ալ՞:

Պէլլիքին Հասանելիք բաժինը կ'որոշուէր էմինին, Հանքավայրի ամլիին, փողերանոցի ամլիին եւ գտարանի քարտուղարին ունեցած կիրակնօրեայ ժողովներուն ընթացքին՞:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄԻ ԳԱԼԽԱՆԷ:

ԳԱՄՁՈՒՌ [kamçur] – Թաթարերէն խրփուր – «անասնակեր» բառէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ, որ կը գտնուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ աղբիւրներն ու գրականութիւնը կուտան իրարմէ բոլորովին տարբեր երկու բովանդակութիւն Հարկային այս տարախն Համար, զոր արձանագրուած կը գտնենք նաեւ զամնու եւ խամչու: Զայն ունի ո՞ր Պարբանը եւ ո՞չ ալ՞ Պիտիտիանուն:

Ըստ Մալխասեանցի՝ տարազն իր խամչու ձևով կը նշանակէ «ոչխարի Հարկ», այլ տեղ Մալխասեանց կուտայ նաեւ խափուր տարազը եւ զայն կը գտնէ Թաթարերէն գուպուռ բառէն սերած՝ «անասնահարկ» բովանդակութեամբ, որմէ անմիջապէս ետք կ'աւելցնէ՛ տակաւին, թէ՛ մտնողներէն մէջ գուպուր է անիկա եւ կը նշանակէ՛ «անասունների եւ արօտատեղիների Հարկ»:

Սակայն նոյն տուեալներն ունի նաեւ Աճառեանը, որ տակաւին կ'աւելցնէ, թէ՛ Հարկային տարազը առկայ է Հայկական գատարաբարտներու մէջ ալ՞: Աւելին՝ անիկա կը յայտնէ թէ՛ Այի-

շան զայն կը գտնէ յառաջացած թաթարերէն քունչուր բառէն, որ կը տարադուի որպէս «անասուններն Հարիւրից մէկը՝ որ իբրև հարկ էր տրուում»⁵: Եթէ ճիշտ է այս բովանդակութիւնը տարազին՝ այն ատեն անիկա կը դառնայ լոկ մէկ տարրերաւոր բնամ-ի աղնեմին, որ, ըստ Համբարեանի՝ կը գանձուէր թաճարի-տափի կամ խամչուռ մեծուրի կողմէ՝: Հակառակ այս բոլորին, սակայն, Ղազարեան կը պնդէ, թէ «արտոնների Հարկ կամ դամ-ճուռ էին գանձում անասնատէրերից: Հարկուում էին թէ՛ խոչըր եւ թէ՛ մանր եղջերաւոր անասունները»⁶:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ բովանդակութիւնը վամչուռին՝ սկիզբ-ները կենդանիով գանձուող այս Հարկը յետագային վերածուե-ցաւ դրամական Հարկի մը: Ըստ տուեալներու՝ խամչուռ մեծու-րին կը բարձրանար արօտալայր՝ Մարտին եւ Ապրիլին, կը Համ-բեր ոչխարները եւ Հարկելի՛ այլ կենդանիները, որոնցմէ մի՛շտ ալ կ'ըլլային թաքնուած անասնապահին կողմէ, կը Հաշուէր գանձելիք գումարը՝ իւրաքանչիւր ոչխարէն չորս դրուչ եւ աս-տը փարայի, այժէն՝ չորս դրուչ, եւ Անկորայի այժէն՝ չորս դրուչ եւ քսան փարայի Հաշիւով, ու կը գանձէր ընդհանուր գումարը կամ ինք եւ կամ ալ թաճարիտարը⁶. ապա կը պատժէր եւ տու-գանքի կ'ենթարկէր այն բոլորը, որոնք պահած էին մաս մը ի-րենց աշխարհներէն: Ըստ փաստաթուղթերու՝ 1905-ին իշխանու-թիւնները նշանակեցին մասնաւոր պաշտօնեայ մը Հսկիւռ Հա-մար գործունէութեանը վրայ խամչուռ մեծուրիին. սակայն, ինչպէս միշտ, ան ալ ընկերացաւ նախկինին անպարկեշտու-թեան եւ կողոպուտին⁷:

Իրերու սա գրութեան մէջ կեղեքուող զիւղացութիւնը կը խլրտէր երբեմն ու կը դժգոհէր. առ այդ՝ իշխանութիւնները կը մերժէին գանձել վամչուռը, որ կը նշանակէր, թէ անոնք ըմբոստ եւ ապստամբ կը նկատէին տուեալ շրջանները, որմէ անմիջա-պէս ետք կը Հասնէին Հարստահարութիւնները, խժժութիւններ-ը եւ կեղեքումները, որոնք որպէս թէ պիտի Հանդարտեցնէին ըմբոստներն ու ապստամբները⁸:

Բայց Բաքալըն կուտայ բոլորովին այլ բովանդակութիւն Հարկային այս տարազին: Ըստ անոր՝ վամչուռը մտացու կենդա-նիներէն գանձուող Հարկ մըն էր լոկ, որ կը գանձուէր ԺԻՔ. դա-րուն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ յայտարարուած բարենորո-գումներէն առաջ արեւելեան նահանգներէն եկող ոչխարէն՝ տասը դրուչի, եւ եզէն, կովէն ու ցուլէն երկու դրուչ եւ տաս-ներկու փարայի Համեմատութեամբ: Յստակ է, որ բուսական ծանր էր Հարկը. առ այդ կեղեքոն բողոքեցին Բալու գաւառակին մահմետականները եւ պահանջեցին որ վերցուէր անիկա ճի՛շտ այնպէս ինչպէս որ եղած էր Խարբերդի էյալէթին եւ այլ վայրե-րու. մէջ՝ պատճառարանելով թէ միայն սղութիւնը կը յառաջա-նար Հարկին ծանրութենէն եւ ներդութիւն կը պատճառէր ժողո-վուրդին: Բարենորոգումներու շրջանին ԻՏԹիսապի Հարկերու մասին Հրատարակուած օրէնքով վերցուեցաւ վամչուռը նոյ-նանման այլ Հարկերու Հետ եւ անոնց փոխան սկսաւ գանձուիլ դապօնիէն, որուն կէտը կը տրուէր տեղական քաղաքապետու-թիւններուն եւ միւս կէսն ալ կ'երթար պետական սնտուկը. 1908-ի յեղափոխութիւնը, որ որպէս թէ պիտի փոխէր ամեն ինչ՝ պահեց Հարկն այնպէս ինչպէս որ էր, միայն թէ այն կէտը որ կը տրուէր պետական գանձին՝ յանձնուեցաւ տեղական քաղաքա-պետութիւններուն⁹:

ԳԱՅԷ ԱԿԱ [kaye ağa] – Քրտերէն գայէ – «ընտանի կեն-գանի» եւ թրքերէն աղա – «տէր, իշխան, մեծուոր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ իշխա-նին կենդանին: Նոյն բացատրութիւնը կուտայ նաեւ Համբա-րեանը¹⁰: Իրականութեան մէջ՝ ապօրինի Հարկ մըն էր անիկա, զոր Արեւմտեան Հայաստանի գիւղացին ստիպուած էր վճարել շրջանի քիւրտ աղային՝ երբ ամուսնացէր իր տղան կամ Հարս-նացնէր աղջիկը, այսպէս, ինչպէս կը գրէր Բիւզանդիոն 23 Փետրուար 1909-ի իր Համարով՝ «խօսեցեալ կոյսը տունէն զուրս ելլելու, կամ ուրիշ գիւղէ մը նոյն գիւղը բերելու կ'արգի-

լէ»³: Յաճախ ապօրինի այդ հարկը կը հաւատարէր մէկ օսմանակն ոսկիրի⁴, թէպէտեւ կան վկայութիւններ, որ շատ աւելին էր անկեղա. այդպէս՝ Չարսանճազի հայերը 1867-ին կը գրէին էջը-միածինի կաթողիկոսութեան, թէ «կոյս աղջիկ կամ այրի ամուսնացած ժամանակ հինգ հարկերէն մինչեւ հազար հինգ հարիւր դուրուշ ստակ պետի վճարենք գեղք մէջ նստող աղային, որ հրաման ընէ ամուսնանալու եւ հետ այնորիկ արտօնութիւն ունենանք հարսանեաց հանդէսը կատարել»⁵:

Սակայն միայն քիւրտ աւատակետը կամ ինքնակալը չէր որ կը գանձէր ամուսնութեան ապօրինի այս հարկը. գայն կը գանձէր նաեւ հայ եկեղեցին կամ վանքը՝ անոր տարով նաեւ որոշ կրօնական պաշտօնականութիւն մը, անիկա կը կոչուէր ամթաւանան կամ վանքամասն, «գոր ամենայն կին առնող թէ կոյս ինչ եւ թէ այրի պարտի ըստ կարի իւրում զիր ինչ տալ վանեցն իւրոց յաւուրս կինստութեան»⁶:

ԳԱՅԸԳ ՄԱՍՐԱՅԸ [kayic masrafı] – Թրքերէն դպրւղ – «ճաւակ»: Եւ արբերէն մարաֆ – «ծախս, վարձք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ նաւակի ծախս, մինչգեւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սովորութային հարկը մըն էր անիկա, որ մերթ ընդ մերթ կը դանձուէր ժողովորդին պատերազմական նաւերու շինութեան եւ նորոգութեան ծախսերը հոգայու համար: Բայց Օսմանեան Կայսրութիւնը երբեք ալ չկարողացաւ գտնել մէջոցը կանոնաւորելու եւ իր բարձրութեան վրայ պահելու ծովային իր ուժը՝ թէպէտեւ մերթ եղան շրջաններ, երբ նստային իր ուժով անիկա սպառնալիք մը եղաւ արեւմուտքին թէ արեւելքին: Ծովային ուժի սա տկարութիւնը առաջին իսկ առիթով կը յառաջանար թուրքին անատակութենէն, եւ ապա, ինչ որ հիմնական էր, ծովուծին յատկացուելիք նիւթականի թերիւն. իսկ դպրւղ մասրաֆըն չէր որ պետի կարենար գոյացնել անհրաժեշտ նիւթականը:

Ըստ Բաքալընի՝ օսմանեան բարենորոգումներու դրանին ենթարկուեցաւ այս հարկն ալ ուրիշներու հետ:

ԳԱՅԻՄԷ [kayime ş kaime] – Արբերէն դպրիմէ – «չորքօտանիի ստք, տոսիկ, վաճառագիր, գինեբու ցուցակ» բառն՝ յառաջացած հարկային տարազ. որ թրքերէնի մէջ ստացած է «տոմս, ծանօթագրութիւն եւ թղթագրամ» բովանդակութիւնը⁷: Ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլայեանի՝ անորոշ բովանդակութեամբ այս հարկն ստեղծուեցաւ սանճապէյի եւ անոր մարդերուն կողմէ. անկին՝ անիկա բացարձակ ապօրինութիւն մըն էր ինչպէս որ էին շահնիխըք, եմլիքը եւ տեմրէն, զորոնք անոնք կը գանձէին ամէն անգամ որ ամառանոց բարձրանային⁸: Հարկը կը գանձուէր դրամով եւ դաշտային արտադրութեամբ՝ ինչպէս կը Պեհնանիի վիլայէթին մէջ, ուր սանճապէյն ու իր մարդերը կը հաւաքէին ու թը քիլէ գարի՝ մշակելի չիֆթ ունեցող հայ գրեզացիներէն, եւ չորս քիլէ գարի, իսկ չիֆթ չունեցողներէն՝ հինգ աղէն իւրաքանչիւրէն⁹: Ըստ Պեհնանիի կանոնադրութեան՝ 1519-ին անիկա վերցուեցաւ ու արդիւրուեցաւ որպէս ապօրինութիւն:

ԳԱՅՏԻԷ [kaydic] – Արբերէն դպրու – «արձանագրութիւն» բառն՝ յառաջացած հարկային տարազ. բառացի կը նշանակէ արձանագրութեան վարձք: Սովորութային եւ պատահական տուրք մը, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձէր թէ Պոսոյ շայոց Պատրիարքութիւնը եւ թէ ալ երկրագործական Դրամատունը որպէս զիւանական ծախս: Պատրիարքարանը կը գանձէր «ազգային վալֆեղրու ֆերալէն, ինթիլալէն, թնվալի ինթիլալէն եւ մահլուլէն» դպրուի, գոյացած հասոյթին վրայ 10%»¹⁰. այս բոլորը աղերս ունէին դատական ու ժառանգական հարցերու հետ. այլ խօսքով՝ Պատրիարքարանն իր բաժինն ունէր շահուած դատէն, ժառանգի մը մէկէն միւսին փոխանցումէն, ժառանգի բաշխումէն եւ անժառանգ մնացած հողէն, սրուած ըլլալով որ այդ բոլորն ալ կ'իյնային իր իրաւատութեան մէջ՝ ըստ իշխանութիւններուն կողմէ վաւերացուած Ազգային Սահմանադրութեան¹¹:

Մանթի էր հարկն որպէս բեւմ-ի գայտիէ, այդ պարագային կը գանձուէր անիկա որպէս դիւանական ծախս՝ Օսմանեան Կայսրութեան Երկրագործական Դրամանան կողմէ. «Երկրագործական Դրամատունը իր փոխ տուած զուտարներուն համար 6% տոկոս կ'առնէ եւ մինչգամընդմիջու 1% տուրք մը կը զանձէ դիւանական ծախս (բեւմ-ի գայտիէ) անունով»¹:

Պայտիէի համամասներն են գայտիէ խարճըն, եաղճըլըզը, եաղճը հազըն, հազ ուլ-գալիմը եւ բեւմ-ի քիթապիթը:

ԳԱՅՏԻԷ ԽԱՐՃԸ [kaydie harc] — Արաբերէն գայտիէ — «արձանագրութեան վարձք» եւ խարճ — «տուրք, հարկ»՝ բաներէն կազմուած հարկային տարազ: Խարճ բառն յառաջացած խարճ բառը թրքերէնի մէջ կը նշանակէ «ծախս, վճարում», աւելին կը նշանակէ նաեւ «հարկ զոր կը գանձէին դատարանները, կայուածական գրասենեակները, եւ այլն»²: Հարկային տարագիր վերջին հատուածին արուած այս բացատրութեամբ՝ անիկա կը նշանակէ այն հարկը, զոր իշխանութիւնները կը գանձէին դատարաններու մէջ՝ անոնց ծախսերուն համար: Արգարեւ, Բաքալըն ալ կը մտաչի այս հարցին՝ երբ կը գրէ թէ գայտիէ խարճըն եւ համանման այլ հարկեր կը գանձուէին դատարաններու եւ նախպիներու տուած որոշումներուն ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու, քարտուղարներու, հարկահաններու, միւլաշիրներու եւ անոնց սպասարկողներու ծախսերուն համար³:

Կանոնագրութիւններն ու վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս պարզ գայտիէ, եաղճըլըզ, եաղճը հազը, հազգը ուլ-գալիմ եւ բեւմ-ի քիթապիթ:

ԳԱՆԱՐԱ ԲԱՃԸ [kanare bacı] — Պարսկերէն գաննարա — «մտրթուած ոչխարին մարմինը կտրելու համար կեռ ունեցող եւ հաստատուած ձօց», բաճ — «տուրք, հարկ, մաքս» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ գաննարան վերածուած է գաննարի եւ կը նշանակէ «կենդանիները մտրթելու

վայր, սպանդանոց»⁴. առ այդ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ սպանդանոցի հարկ: Արդէն Իջ Իլ լիվայի կանոնագրութիւնն ալ հարկային տարազը կը գործածէ նոյն իմաստով, երբ կը յայտարարէ թէ մտրթուող եւ ծախուող չորս ոչխարէ պիտի գանձուի մէկ ազլէ, իսկ եզլէն՝ մէկ ազլէ: Բայց կը թուի թէ կը գանձուէր աւելին, այլապէս կանոնագրութիւնը պիտի չնշոյր, թէ «սակէ աւելին վերցուած է եւ արգիւտուած»⁵:

Վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս բաճ-ը գաննարէ եւ սալխանէ բաճը:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԳԱՆԱՐԷ:

ԳԱՆԹԱՐ ԱԳՉԷՍԻ [kantar akçesi] — Լատիներէն գենթինարիում — «հարիւր» եւ թրքերէն ազլէ — «գրամ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Ըստ Նոր Բաղդիթը Հայկազեան Լեզուի⁶ գանթարը այլ բան չէր եթէ ոչ «հարիւր լիտր ոսկի կամ արծաթ»⁷: Լատիներէն գենթինարիումը թրքերէնի մէջ վերածուած է գանթարի, որ չափ մըն էր ծանրութեան եւ կը կշռէ 44 սղրա կամ 100 քէ:⁸ Հայերէնի մէջ կենդանար է գանթարը, որ բոս Մանանդեանի հաշուարկումներուն՝ կը կշռէ 32.64 քէ:⁹ Ըստ Ասարի՝ անիկա կը կշռէր 31.78 քէ, մինչդեռ՝ ըստ արաբներու՝ 39.726 քէ:¹⁰ Պէլտիսիանուն կը յայտնէ, թէ լատիներէն գենթինարիում բառն յառաջացած է ոչ միայն կշիռը՝ այլ նաեւ ծանրութեան չափ մը¹¹. նոյնը կը կրկնէ նաեւ Բաքալընը¹²:

Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կշիռի մը կամ ծանրութեան մը վրայ գանձուող գրամ. իրականութեան մէջ՝ հարկային տարազին ներքին բովանդակութիւնն ալ կ'ենթարէ այս մէկը: Արդարեւ, մէկ գանթար կշռող ծանրութենէ մը գանձուող հարկ մըն էր անիկա Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Կրնար ըլլալ նաեւ վարձք այն կշիռի, որ կ'օգտագործուէր կշեւու համար մեծաքանակ սպասնները:

Ինչպէս որ ալ եղած ըլլալ տարագումը հարկային այս տարազին՝ անիկա ուշեր նոյնանման այլ անուններ ալ: Այսպէս՝

անիկա ծանօթ էր նաև որպէս դանթար բաճը, դանթարիէ, գանթարճըլըզ եւ բնամ-ի գանթար, որոնց բոլորն այ ունէին գրիթէ նոյն բովանդակութիւնը: Սակայն, կը թուի, թէ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին գործածութիւնը կախուած ունէր տուեալ կանոնագրութիւնը արձանագրող պաշտօնեային կամ քարտուղարին քմայքէն, սովորութենէն կամ վարժութենէն: Այսպէս՝ Մորէայի լիվայի կանոնագրութիւնը կ'օգտագործէր գանթար ազլէսին՝ երբ կը խօսի մորթուելիք ու վաճառուելիք ոչխարի եւ եզի, կամ ծովու ճամբով ներածուող ձուկի եւ ձկնապուխտի մասին⁴:

Մամբամասն տես՝ ԴնՍՍ-ի ԳԱՆԹԱՐ:

ԳԱՆԹԱՐ ԲԱՃԸ [kantar bacı] – Լափեներէն դենթենարիում – «Հարիբ» եւ պարսիկերէն բաճ – «մաքս, տուրք, Հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարալ: Թրքերէնի մէջ դենթենարիումը վերածուած է գանթարի, որ 44 օգգա կշռող չափ մը էր ծանրութեան⁵: Հարկային տարալը բառացի կը նշանակէ գանթար կոչուող ծանրութեան մը մաքս. բայց, ըստ կարգ մը տուեալներու՝ չուկաներու մէջ մեծաքանակ ապրանք կշռելու գործին ալ կը կոչուէր գանթար, որ ծանօթ էր նաև որպէս գապպէն. սա ծանօթութեան լոյսին տակ՝ Հարկային տարալը բառացի կը նշանակէ նժարի մաքս: Ինչ որ այ ըլլայ Հարկային տարալին ներքին բովանդակութիւնը՝ անիկա, որ կը գանձուէր չուկայի մէջ կշռուող իւրաքանչիւր գանթարի վրայ. Հարկ կը գանձէր ամլըլը, որ գալիանի գործածութեան իրաւունքն ստացած էր պետութենէն՝ միանուագ որոշ գումար մը վճարելով անոր⁶: Կապալաւանին պաշտօնեաներն էին գանթարներն ու գապպեններն: Աս իրաւունքն ստանալէ ետք՝ չուկան գանթարի վրայ կշռուող ապրանքներէն վերցուող Հարկին էր որ կը կոչուէր գանթար բաճը⁷:

Կշիռքի սա Հարկն ընդհանրապէս կը վճարէր ապրանքը վաճառողը՝ ըստ ապրանքի ծանրութեան⁸, թէպէտև կարգ մը կանոնագրութիւններ կը յիշեն վայրեր, ուր անիկա կը գանձուէր թէ վաճառողէն եւ թէ ալ ապրանքը զնոցն⁹:

Գանթար բաճըն կը գանձուէր այն բոլոր ապրանքներէն, զորոնք կարելի էր կշռել կափանով մը: Կանոնագրութիւնները յափանէ անուանէ կը յիշեն մետաքսը, չոր եւ թարմ պտուղները, սուշափը, իւզը, մկրը, մեղրամմը, ճարպը, կարմիր ներկը, նուշը, պաղլիզը, սոկերարը, հացահատիկները, օճառը, արմաւը, ազրը, կերպասեղէնները, բուրգը, մետաղները, արջառ եւ այլ կենդանիներ¹⁰:

Ամիրին իրաւունքը պաշտպանուած էր օրէնքով, որովհետև այդ վերջինը խտաւ կ'արգիլէր ապրանքը կշռել ու ծախել չուկայէն դուրս¹¹. Սա օրէնքն իսկ բաւարար է ենթադրելու թէ կային այդ ապօրինութիւնը գործող առևտրականներ եւ յաճախորդներ. սակայն նոյնքան եւ աւելի ապօրինութիւն կը գործէին կապալաւանները նաև. օրինակ, կային չըջաններ, ուր գանթար բաճըն կը գանձուէր մէկէ աւելի անգամներ՝ երբ ապրանքը կը փոխադրուէր մէկ վայրէ այլ վայր. Հարկը կը գանձուէր երկու վայրերուն մէջ ալ: Օրէնքը խտաւ կ'արգիլէր այդ ապօրինութիւնը¹²: Աւելին՝ կրկնակի Հարկ գանձելու այս ապօրինութեան հետ կար նաև ապօրինութիւնը գանթարներին կամ գապպեններին՝ իր կատարած գործին համար Հարկէն անկախ որոշ աշխատավարձ մը գանձելուն¹³: Հակադարձելու համար բոլոր այս ապօրինութիւններուն՝ առևտրականներն իրենք ալ կը դիմէին ապօրինութեան փախուստ տալով գանթարներէն ու կշռելով իրենց ապրանքները այլ կշիռքի ու նժարի վրայ ու չվճարելով գանթար բաճըն¹⁴:

Օրինականօրէն անհրաժեշտ էր Հարկը գանձել ըստ ապրանքի ծանրութեան՝ սակայն կարգ մը վայրեր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր անիկա կը գանձուէր ըստ ուզտի, ձիու եւ իշու բեռի¹⁵, եւ առ այդ՝ կը վերածուէր մաքսի. աւելին՝ Հարկին քանակն ըլլալով փոփոխական ըստ տեղի եւ ժամանակի՝ չուկայ կէող ու մեկնող ապրանքներն ալ կ'ենթարկուէին Հարկի տարբեր քանակի:

Ըստ օրինի՝ կարգ մը չըջաններէ Պոլիս հասնող մետաքսը

ղերծ էր կապուցուած դանթար բաճընէ՝ եթէ մետաքսին տէրը կարենար փաստել թէ արդէն իսկ վճարած էր Հարկը իր եկած վայրէն մէջ¹⁵, իսկ էտրիւնէի, Թոփ դափուի եւ Ենիդափուի նաւահանգիստներէն Պոլխ հասնող ապրանքները չէին վճարել դանթար բաճըն, այլ մաքար լոկ, որ ընդդէմնէն էր գանձուէր Հարկուրէն չորսի եւ այլուրէն՝ Հարիւրէն երկուքի Համեմատութեամբ. միայն թէ տիրին Համար քրիստոնեայ առեւարականն ստիպուած էր վճարել Հարկին երեքի մաքս մը¹⁶:

Կանոնադրութիւններու եւ վաւերաթուղթերու մէջ դանթար բաճըն ծանօթ էր նաեւ որպէս բեամ-ի դանթար, բեամ-ի գափան, խարճ-ը միգան եւ բեամ-ի թերալի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՆԹԱՐ:

ԳԱՆԹԱՐԻԷ [kantariye] — Լատիներէն զննթնարիւմ — «Հարիր» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ Թրքերէնի մէջ վերածուած է դանթարի. այդ վերջինը 44 օղզա կշռող չափ մըն է ծանրութեան¹⁷. իսկ դանթարիէն կազմուած է արարեւրէն մասնիկով մը, ու կը նշանակէ դանթարի վարձք: Իրականութեան մէջ, սակայն, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ դանթարով կշռուող ապրանքներէ գանձուող Հարկն էր անիկա, օրինակ, կեր Թրէշայի վիլայէթին մէջ առեւտուրի մը պահուել կշռուէին մեզր, իւղ կամ անոնց նման այլ ապրանքներ՝ մէկական սալէ կը գանձուէր վաճառողն եւ գնողն¹⁸. մինչ Ռւյփարի էյալէթին մէջ անիկա կը գանձուէր շուկան վաճառուող ձուկէն՝ անկախ ձուկն Հարկէն՝ մէկ սալէ իւրաքանչիւր 44 վուդիէն¹⁹, իսկ այդ վերջինին քանակը կը Հաւասարէր մէկ դանթարի:

Բայց Բաքայլըն կուտայ բողոքովն այլ բովանդակութիւն Հարկային այս տարազին: Ըստ անոր՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գանձուող ներքին Հարկ մըն էր անիկա իՀթիսալիէին եւ բաճին մեամ: Ակիդրները՝ մեծ կշիռներու չզոյութեան պատճառով մաքսատան մէջ ապրանքները կը կշռէին դանթար կշռուած մեծ կշիւքներով եւ առ այդ՝ գանձուող Հարկն այլ կը կտուէր այդ անուսով: Բաքայլըն կը յատկեցնէ դանթարիէն եւ մաքսին

տարբերութիւնները. երբ կը յայտարարէ, թէ իսկական մաքսը չէր դանթարիէն. ընդհակառակը, իսկական մաքսը ծանօթ էր որպէս անսալիէ, թեֆթիէ, մաթարիէ եւ միւրուրիէ²⁰:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՆԹԱՐ:

ԳԱՆԹԱՐԾԼԸԼԸԳ [kantarcilik] — Լատիներէն զննթնարիւմ — «Հարիր» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ Թրքերէնի մէջ կըսուէ գանթար, իսկ այդ վերջինը 44 օղզա կշռող չափ մըն է ծանրութեան²¹: Ըստ Գամուսի՝ շուկային մէջ դանթարով, որ մեծ կշիռք մըն էր, ապրանք կշռող պաշտօնեան է դանթարըն, իսկ անոր ստացած վարձքը՝ դանթարճըլըր²²: Այդ վերջինն ընդհանրապէս կը գանձուէր ապրանքը վաճառողն²³, մերթ սակայն նաեւ գնողն²⁴: Հարկը կը գանձուէր ամիլին կողմէ, որ կապալաուուն էր դանթարի գործածութեան²⁵:

Այգընաղբրները զայն կը յիշեն նաեւ որպէս բեամ-ի դանթար, դանթարիէ, դանթար աղչակի, բեամ-ի գափան, խարճ-ը միգան եւ բեամ-ի թերալի:

Մանրամասնօրէն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՆԹԱՐ:

ԳԱՆԼԸԳ [kanlik] — Թրքերէն զան — «արին» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Բառացի կը նշանակէ արեան Համար, թէպէտեւ, ըստ բովանդակութեան, պէտք է որ ըլլայ արեան վճարում կամ գին: Պնախիսանու զայն կը թարգմանէ «տուգանք»²⁶, մինչ անիկա այն տուրքն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան եւ Պարսկահան Կայսրութիւններուն մէջ օճիր գործողներին՝ զատ ու զատաստանով փաստուելի էտք անոնց օճիրը:

Ըստ օրինի՝ զասակարգումի էր ենթարկուած ժողովուրդը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, Հարուստն ընդհանրապէս կը վճարէր կրկնապատիկը միջափօրհարէն, իսկ աղքատը՝ կէսէն բիշ մը աւելի միջափօրհարէն, կամ ալ կէսն անոր²⁷: Ամուսնացած կիներն ալ ենթակայ էր նոյն կանօնին²⁸:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուանէնբոււն՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արեան տուգանքը կը գանձուէր ընդհանրա-

պէս սանճադպէսներուն կողմէ՝, թէպէտեւ կարգ մը շրջաններու մէջ դայն կը գանձէին կէս առ կէսի դրուժնամբ արքունական խսանքը եւ Հոդատէրը⁵, սանճադպէսները եւ սուպաշին՝, սանճադպէսն ու Հոդատէրը⁶, սուպաշին ու Հոդատէրը⁷, մինչ այլ վայրերու մէջ՝ Էմինը⁸, պէյլիքը⁹, Լոկ Հոդատէրը¹⁰ կամ նայիսը¹¹:

Բայց այսքան յստակ չէր դրուժնեւը. կանոնագրութիւնները կը խօսին նաեւ ապօրինութիւններու մասին, որովհետեւ յաճախ կը պատահէին սոսնճագրութիւնները¹²:

Խնորհանութեան եւ ապօրինութիւններու տուն տուող Հարկ մըն էր գանլըզը: Օրինակներէն՝ տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ ունէր քանակական տարբերութիւններ. ապա՝ մահմեդականն է, եթէ աղքատ էր անիկա, կը գանձուէր տուգանքին կէսը¹³. կարգ մը շրջաններու մէջ՝ որոշ վայրէ մը չենքածուած ստեն իսկ կը գանձուէր անիկա¹⁴. յետոյ կարգ մը վայրերու մէջ այլ կար կրկնակ տուգանք գանձելու դրուժնեւը նայիպին եւ սուպաշին համար¹⁵:

Պարսկական Կայսրութեան մէջ գանլըզը ծանօթ էր որպէս գան փուլի եւ ընդհանրապէս կը գանձուէր քրէական որեւէ ձեւի յանցանքի համար. կը գանձուէր նոյնիսկ երբ վէճ մըն էր ծագած քաղաքացիներու միջեւ. վերջին պարագային տուգանքը կը վճարէր գատը կորսնցողը: Տուգանքն ընդհանրապէս կը գանձուէր որոշուած գումարին կրկնապատկելով կամ եռապատկելով, որուն կէսը կ'իրաքուէր խանին կողմէ, իսկ մնացեալը կը յանձնուէր միասուսօին կամ անոր պարագաներուն եւ գատ մը շահողին¹⁶:

Կանոնագրութիւններու եւ գրականութեան մէջ գանլըզը, որ պատի-ի հավայի կարգէն տուրքերու կարգին կը պատկանէ¹⁷ եւ պէտք է որ վճարուի «ըստ հին օրէնքի» կամ «ըստ կանոնի»¹⁸ կը յիշուի նաեւ որպէս գան ճերիմսի, գան պահապը, գան փարսը, գան փուլի, ճիւրմ վէ ճնիպէթ, պատի-ի հավայի խուրաէ, պետի-ի սիսաէթ եւ տիէթ:

Մանրամասն տես՝ ձԻԻԲՄՎՎՎ վ.է. ձԻՆԱՍէթ:

ԳԱՆ ձԵԻԻՄԷՍԻ [kan cerimesi] – Թրքերէն գան – «արիւն» եւ արաբերէն ճերիմէ – «ոճիր, ոճրագործութիւն» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ ճերիմէն եղած է ճերիմէ եւ ստացած «տուգանք» իմաստը¹⁹: Հարկային տարազի վերջին բառին տրուած այս իմաստով՝ տարազը կը նշանակէ արեան տուգանք. մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ այսպէս կը կոչուէր ոճիւրի մը պարագային գանձուող գումարը²⁰, երբ անիկն՝ այլ վայրերու մէջ անիկա կընար կոչուիլ գան ազէսի, գան պահապը, գան փարսը, գան փուլի, ճիւրմ վէ ճնիպէթ, պատի-ի հավայի խուրաէ, պետի-ի սիսաէթ կամ տիէթ: Գործուած ու փաստուած ոճիւրի համար գանձուող այս տուրքը կ'անուէր բոս ոճրագործի կարողութեան, որուն համաձայն ոճրագործները եւ օրինականները բաժնուած էին հիմնական երեք դասակարգերու՝ Հարուստներու, միջակօրեալներու եւ աղքատներու²¹: Հարկն ընդհանրապէս կը գանձուէր սանճադպէսին, սուպաշին, Լիմինին, նայիպին, Հոդատիրը, պէյլիքին եւ արքունական խսանին կողմէ՝ անհատապէս կամ ընկերովի²²:

Ոճիւրի այս Հարկը, որ պատի-ի հավայի կարգէն տուրք մըն էր՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ կը կոչուէր գան փուլի եւ տեղի կուտար անըմբռնելի կեղեքուսի եւ ապօրինութիւններու²³:

Մանրամասն տես՝ ձԻԻԲՄՎՎՎ վ.է. ձԻՆԱՍէթ:

ԳԱՆ ՊԱՀԱՍԸ [kan bahasi] – Թրքերէն գան – «արիւն» եւ պարսկերէն պահա – «գին» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Բառացի կը նշանակէ արեան գին, մինչդեռ անիկա այն գումարն էր, զոր մարդասպանն ստիպուած էր վճարելու զոհի ժառանգորդներուն²⁴: Ըստ բովանդակութեան՝ գան պահասըն կը մնայ Համանման գան ազէսիի, գան փարսալի, գան փուլիի, տիէթի եւ նոյնանման այլ Հարկերու:

Մանրամասն տես՝ ձԻԻԲՄՎՎՎ վ.է. ձԻՆԱՍէթ:

ԳԱՆ ՎԵԻԿԻՍԻ [kan vergisi] – Թրքերէն գան – «արիւն» եւ

վերկի — «տուրք, Հարկ, օժանդակութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ արեան տուրք: Թէպէտեւ արտաքինապէս կը նմանի ռճիրի Համար գանձուող եւ դան բառով կերտուած տուրքերու՝ այդ նմանութիւնը կը մնայ լոկ երեւութական: Ըստ Գամուսի՝ զինուորական ծառայութեան փոխան գանձուող տուրքն էր անիկա², որ Օսմանեան կանոնադրութիւններու մէջ կը յիշուի մերթ որպէս պետելի-ի ասբերիէ կամ իյանէ-ի ասբերիէ: Զինուորական ծառայութեան փոխան դան վերկիսին կը վճարէին ոչ-մահձեռտականները, որովհետեւ օրէնքով եւ շրխութիով անոնց արգելուած էր զէնք կրել ու մաս կազմել բանակին, աւելին՝ մահձեռտականները չէին ճանչնար քրիստոնեայի մօտ Հրամայելու իրաւունքը³:

Սանբաման տես՝ ՊԵՏԵԼ-Ի ԱՍՔԵՐԻԻԷ:

ԳԱՆ ՓԱՐԱՍԸ [kan parasit] — Թրքերէն դան — «արիւն» եւ փարա — «դրամ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Բառացի կը նշանակէ արեան դրամ: Ժողովրդական բացատրութեամբ այսպէս կը կոչուէր ռճիրի մը Համար գանձուող Հարկը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. առ այդ՝ դան փարասը կը նոյնանայ տիէթի, դան փուլիի, դան պահարսի եւ նոյնանման այլ Հարկերու հետ:

Բայց կտածակեան կը պնդէ, թէ անիկա այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր մտազորմունքն՝ անոնց մտքմած ոչխարի, այծի, եղի, կովու կամ մօսացու այլ կենդանիներուն Համար: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ անեղի եւ ժամանակի, եւ կրնար տարութիւն երեքէն Հիւնդ դահկանի միջեւ⁴:

ԳԱՆ ՓՈՒԼԻ [kan pulu] — Թրքերէն դան — «արիւն» եւ պարակերէն փուլ — «փոքր դրամ, դրոյմաթուղթ, կեճակ, կամ նարտի խողարար» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ արեան դրամ: Պարակական Կայսրութեան

մանուանդ երեւանի խանութեան մէջ այսպէս կը կոչուէր այն տուղանքը, զոր ռճրագործը պատրաստ էր Հատուցել սպանուածի պարագաներուն, իսկ երբ կարելի չէր գտնել ռճրագործը՝ ըստ արեւելեան սովորութեան՝ այդ տուղանքին Համար պարտաւար էին ռճրագործին Հարազատները, շրջապատը, Համայնքը եւ զիւրը եթէ գիւղացի էր անիկա: Տուղանքն ընդհանրապէս կը գանձուէր օրէնքի սահմանածին կրկնապատիկ կամ եռապատիկ չափով, որուն կէտը իւրացուելէ ետք շրջանի խանին կողմէ՝ մնացեալը կը յանձնուէր սպանեալի պարագաներուն կամ ժողովուրդներուն⁵:

Օսմանեան կանոնադրութիւններուն եւ վաւերագիրերու մէջ դան փուլին կը յիշուի որպէս տիէթ, ճուրմ վէ ճիւնայէթ, դան պահարս, դան աղչէսի եւ Համանման այլ անուններով:

Սանբաման տես՝ ՃԻՒՐՄ ՎԷ ՃԻՆԱՅԷԹ:

ԳԱՇԸԳ ԳՈՒԶՈՒՍՈՒ [kaşık kuzusu] — Թրքերէն գաղղ — «գղալ, փոքրքանակ», եւ գուզու — «դառնուկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ զգալի գառնուկ: Ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլպեանի՝ «փոխաբերական իմաստով» Հարկային տարազը կը նշանակէ «փոքրքանակ»: Բայց փոխաբերական այս իմաստով կարելի չէ բացատրել իմաստը Հարկային այս տարազին, որ կը յիշուի միայն մէկ անգամ Պարջանի տուած կանոնադրութիւններուն մէջ: Ըստ բոլանդադութեան, սակայն, անիկա սպորինի պարտաւորութիւն մըն էր խաշնարածներու կողմէ որոշ պէյերու Հանդէպ եւ զոր ստիպուած էին Հատուցել ոչխարով: Արդէն, Պոզորի գաղաթի անթուակիր կանոնադրութիւն մըն ալ կը յայտնէր, թէ որպէս գաղղ գուզուսու՝ Զուլգատիրի պէյերը կը վերցնէին մէկական գառնուկ իւրացանչիւր արօտավայրէ՝ եւ անմիջապէս ետք կ'աւելցնէին, թէ՛ Վերիլայիս վերցուեցան⁶:

Շատ Հաւանաբար սպորինի այս գանձումը կը կատարուէր սպահնովելու Համար Զուլգատիրի պէյերուն միտ պաշարը:

ԳԱԶԳՈՒՆ, ԲՆՍՄԻ [kaçkun resmi օ kaçkin resmi] – Թրքերենի գազգուն – «փախստական, գառայիք» եւ արարելէն ըսած – «Հարի, տուրք» բառերն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ փախստականի տուրք: Ըստ Բաբայլընի անտէր թափառող ու բեռնուած կենդանիներու տէրերէն գանձուող տուրքն էր անիկա. իսկ այսպէս կը կոչուէին տակաւին այն գումարները, զորոնք կը գանձէին երբ կորսուած կենդանիին տէրը չէր ելլեր երեւան ու կը վաճառուէր կենդանին: Այլ տեղ Բաբայլըն կը գոգէ գազգունը եսովային Հետ, ու կը յայտնէ, թէ արտերու, գաշտերու եւ յուններու վրայ գտնուած անտէր կենդանիներն էին գազգունները կամ եսովաները, որոնք բնուելով կը յանձնուէին պիտուիթեան. այդ վերջինը կը պահէր գանձը եսով խանը կորչուած վայրերուն մէջ: Եթէ կենդանին որեւէ ձեռով մնաս էր Հասցուցած՝ կ'արձանագրուէր անիկա. ապա՝ մուսուլմանի մը միջոցով դատուորը յայտարարել կուտար անոր գտնուած ըլլալը, եւ տիրել երեւան ելլելուն՝ կը յանձնէր անոր ստանալով վնասուց Հաստցումն ու Հարիկ. այլապէս որոշ Ժամանակ մը հոք՝ կը վաճառուէր կենդանին, որմէ ստացուած գումարէն կը վճարուէին վնասուց Հաստցումը, մուսուլմանի վարձքը, զանազան ծախսերը եւ կենդանիին կեցութեան Համար եղած վճարումները, եւ եթէ մնար որեւէ գումար՝ ան այ կը փոխանցուէր արքունական գանձին, կ'արձանագրուէր մուտքի օրոջ զլուխի մը ներքեւ եւ կը պահուէր՝ յետագային յանձնուելու Համար կենդանիին տիրոջը՝ եթէ անիկա որ մը երեւան ելլէր եւ պահանջ ներկայացնէր²:

Ըստ Բումէլիի կանոնագրութեան՝ բոլոր այս գործողութիւններուն եւ անոնցմէ յառաջանալիք եկամուտներուն պատասխանատուն էր սուլալըն, որ կ'ապալառու մըն էր լոկի՝:

Նոյն կանոնագրութիւնը կը նշէ, սակայն, որ բանակի յարձակումներուն ենթարկուած շրջաններուն մէջ փախուստ տուած եւ ապա անտէր գտնուած կենդանիները պիտի յանձնուէին ամիրիին՝ գառրիին Համաձայնութեամբ: Մուսուլմանի մը միջոցով ա-

միւր պիտի յայտարարէր կենդանիի մը գտնուած ըլլալը, ու եթէ երեւան ելլէր անոր տէրը՝ ամիրը պիտի յանձնէր զայն իր տիրոջը՝ մուշթուլուզը ստանալէ ետք. այլապէս ամիս մը ետք պիտի ծախուէր կենդանին եւ դրամը գանձէր ամիրը, որուն օրինականօրէն ենթակայ էին փախստական ու անտէր կենդանիները, որոնք կրնային գտնուել աղի առեւտրականներուն, բրինձ մշակողներուն, տողանճըներուն, միւսուլմաններուն, լեվէնտներուն, թուրք արարներուն, երկաթագործներուն մօտ եւ լեւնացններուն վրայ գտնուող զիւղերուն մէջ. առ այդ՝ անոր գործին միջամտելու ունէին ոչ մէկ իրաւունք սանճապէլին, եւ սուլալըն կամ գառըն³:

Բայց ո՞չ Բաբայլընի եւ ո՞չ ալ Պիտրիսիանուլի Հրատարակած կանոնագրութիւնը կը նշէ չափը ստացուելիք տուրքին. ընդհանրապէս անոնք կը խօսին գանձելի տուրքին մասին, մինչդեռ՝ Պարբանի Հրատարակած կանոնագրութիւններէն մէկը, որ կը պատկանէ Սիլիստրէի իրվային, կը յայտնէ, թէ անիկա պիտի գանձուէր ըստ անտէր ու փախստական կենդանիի բաւուած վայրի Հեռուորութեան, որ պիտի չափուէր ուղտի մը մէկ օրուան մէջ կտրելիք ճամբու երկարութեամբ. այս մէկը ծանօթ էր որպէս տեղէ կէօջիլ⁴, որուն իւրաքանչիւրին Համար որոշուած տուրքն էր քսան ազէի գումար մը. տուրքը կը գանձուէր մինչեւ երեք օրուան Հեռուորութեան Համար, անկէ աւելի՝ եզօղէ կրկին կը գանձուէր վաթսուն ազէ⁵:

Վաւերազրեբրու եւ կանոնագրութիւններու մէջ գազգուն ըստին կը յիշուի նաեւ որպէս միւժրէ, միւժրէլիք, մահսուլուլը մուժրիկիանէ, մուշթուլուզ, ու մերթ նաեւ ճարիէ եւ եսովա:

ԳԱԶԳՈՒՆ-ԼԱԿ ԱՏԵԹԻ [kabakulak adeti] – Թրքերէնի գապալուլուլ – «ուլականչ, սականջի ծածկոց՝ ցուրտի դէմ պաշտպանուելու Համար», եւ արարելէն առեթ – «սովորութիւն» բառերն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Բայց թրքերէնի մէջ առեթ կը նշանակէ նաեւ «կանոն կամ օրէնք»⁶: Սակայն գապալուլա-

գի տրուած այս բովանդակութեամբ՝ Հարկային տարազը կ'ու-
նենայ ոչ մէկ իմաստ: Անդին՝ Շ. Սամին իր Գաճուսը Թուրքիին
մէջ գայն կը բացատրէ որպէս «աւուծի նմանող վայրի գազան
մը, որուն մորթէն մուշտակ կը պարաստեն»⁶: Սա բացատրու-
թեան մէջ Հիմնական կը մնայ մուշտակ բառը, զոր պէտք է
թարգմանել տիկ: Գապաղուլագին տրուած այս բացատրու-
թեամբ՝ Հարկային տարազը կը վերածուի տիկի կանոնի: Իրակա-
նութեան մէջ՝ անիկա մերթ կը նշանակար կիւմրիւքի եւ մերթ
նաեւ բաճը խամիրի Հնա: Այսպէս՝ Իմոյզ կղզիին մէջ անիկա կը
գանձուէր չորս ազէի Հաշուով՝ շուկայ բերուած պահածոյ ձու-
կի իւրաքանչիւր վաղապուլագէն⁷, իսկ Կիլիսիոյուի լիվային մէջ,
ըստ Հին սովորութեան, զինի արտաբերող զիւղացիներէն գապա-
ղուլագ զլուս գանձուող 15 ազէի գումարն էր՝ իւրաքանչիւր
զիւղացիի վճարած տարեկան 200, 100 կամ 40 ազէի գումարին
վրայ⁸: Ու երբ առաջին Հերթին Հարկը կը գանձուէր միւհթիսի-
պին կողմէ՝ երկրորդ պարագային գայն կը գանձէր սանճապու-
լին:

ԳԱՍԱԱՊ ԱԳՉԼՍԻ [kasab akçesi] — Արաբերէն գասսապ —
«մասվաճառ, մասգործ», եւ թրքերէն ազէ — «գրամ» բառերէն՝
կազմուած Հարկային տարազ: Ըստ Հայկագն Ղազարեանի՝ «մի-
սի տուրք» մըն էր անիկա ԺԹ. դարու երկրորդ կիւսուն⁹, մինչ-
դեռ, իրականութեան մէջ, մասվաճառին Հատուցած տուրքն էր
անիկա իր արհեստով զբաղի կարենալու Համար:

Ըստ տեղի եւ մասնանակի՝ փոփոխական էր քանակով եւ կը
գանձուէր գրասով, մերթ նաեւ՝ միկերթով: Ենի Իլ դաղային,
Չիրմենի նահիէին, Իսկենտերիէի լիվային, Սրեպրենիքայի եւ
Ֆոսնիքայի Հանքավայրերուն եւ այդ վերջիններու կարգ մը
չրջաններուն մէջ Հարկը կը գանձուէր մէկ ազէ իւրաքանչիւր
չորս ոչխարի Համար¹⁰. Հարկի նոյն քանակը կ'որոշուէր Սուլ-
թան Մեհմետի եւ Պոսիլայի լիվայի Սորայ շրջանի բաճի կանո-
նադրութիւններով¹¹. Տիրաւանկերտի վիլայէթին մէջ կը գան-

ձուէր երեք ոչխարէն երկու մանդլըրի գումար մը, որ կը Հաւա-
սարէր մէկ չորրորդ ազէի¹²: Քենկերիի եւ Սերիմի լիվաներուն
մէջ մէկ ազէ էր տուրքը երկու ոչխարի Համար, գումար մը որ
կը վճարուէր դրսեցի մասվաճառներուն կողմէ՝ Չիրմենի լիվա-
յին մէջ¹³, նոյն գումարը կը ճշդուէր Սուլթան Մեհմետի կանոնին
կողմէ՝ դրսեցի մասվաճառներուն Համար¹⁴. Իսկ Մորէայի վիլայէ-
թին մէջ կը գանձուէր մէկ ազէ իւրաքանչիւր ոչխարէն¹⁵:

Կարգ մը շրջաններու մէջ Հարկն էր օրական կամ տարեկան
որոշ գումար մը: Գոնիայի մէջ մասվաճառն ստիպուած էր վճա-
րել օրական մէկ կամ երկու ազէ¹⁶, Սեւերիի մէջ՝ տարեկան ա-
նորոշ քանակով մաղթու մը¹⁷, զոր կ'որոշէր միւհթիսիպը. Պոզ-
քի դաղային մէջ կը գանձուէր տարեկան 300 փարա¹⁸, որ կը Հա-
ւասարէր 900 ազէի, մինչ Տիրաւանկերտի վիլայէթին մէջ մաս-
վաճառը կը վճարէր մէկ ազէ եւ երկու փուլ անմիջապէս որ
գնէր ոչխարը մորթելու Համար¹⁹:

Բայց դասասպ ազէսիւն կը վճարուէր եզի եւ գոմէշի Համար
այ: Ենի Իլ դաղայի եւ Սրեպրենիքայի Հանքավայրին մէջ կը
գանձուէր մէկ ազէ եզէն²⁰ եւ Սերիմի լիվային եւ Մորէայի վի-
լայէթին մէջ երկու ազէ իւրաքանչիւր եզի Համար²¹. Չիրմենի
կանոնադրութիւնը կը Հետեւէր Սերիմի եւ Մորէայի կանոնա-
գրութիւններուն²²: Պոսիլոյ վիլայէթի Սարայի շրջանին մէջ ա-
նիկա կը Հաւասարէր չորս ազէի իւրաքանչիւր մորթուող եզի
Համար²³, մինչ Երուսաղէմի լիվային մէջ պարզօրէն կ'անունէր
մէկ բըթըլ միս մորթուող իւրաքանչիւր գոմէշէն կամ եզէն²⁴:

Հակառակ որ մասվաճառներն ստիպուած էին Հատուցել այս
Հարկը՝ նոյնիսկ երբ չէին մորթեր իրենց ոչխարները²⁵ կարգ մը
չրջաններու մէջ գերծ էին կացուցուած այս Հարկէն. այսպէս՝
Պալքաններու մէջ Բուտնիքի, Բլանայի եւ Զարլանկայի Հան-
քավայրերուն մասվաճառներն ու մասգործները գերծ էին կա-
ցուցուած անկէ²⁶:

Բայց կը թուի թէ կարգ մը մասվաճառներ կը խուսափէին
դասասպ ազէսիւն, ա՛հա թէ ինչ²⁷. Համար կարգ մը կանոնա-

գրութիւններ կը հրահանգէին պաշտօնի վրայ գտնուող պաշտօնատարներուն խիստ կերպով պատժել այն մտաւաճառները, որոնք մտացու կենդանին կը գնէին, կը մորթիին եւ միտը կը ծախէին գաղտնի կերպով, եւ սպա կ'աւելցնէին, թէ նոյնիակ կարելի էր որ ողջ ոչխարը ծախել կամ գնել առանց ամլիի ներկայացուցիչին ներկայութեան²⁰:

Սովորութային այս հարկը²¹, որ բաճ մըն էր ընդհանրապէս²² եւ կը գանձուէր միւհթիսիպին կողմէ²³ մերթ կը յիշուի նաեւ որպէս իհթիսապի եւ գանթար ազէնի²⁴, մինչդեռ կանոնադրութիւններն ու գրականութիւնը գայն կը ճանչնան նաեւ որպէս գասասապլըգ, գասասապիւ, գասասապիւմէ բաճը, գասասապլէ պաղչէսի, միւրտէ բաճը եւ գապչիէ:

ԳԱՍՍԱՊԻԻԷ [kasabiye] — Արարերէն գասասապ — «մտաւաճառ, մտագործ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ մտագործութեան կամ մտաւաճառութեան վճարում: Ըստ Գամուսի կենդանի մորթիլու իրաւունքն ունենալու համար մտաւաճառին վճարած տուրքն էր անիկա², որմէ զերծ էին կացուցուած միայն անոնք, որոնք այս ուղղութեամբ ստացած էին արքունական հրովարտակ մը²:

Գրականութեան եւ սկզբնաղբիւրներու մէջ գասասապիէն կը յիշուի նաեւ որպէս գասասապ ազէնի, գասասապ պաղչէսի, գասասապլըգ, գասասապիւմէ բաճը, միւրտէ բաճը եւ զպպչիէ: Գասասապ պաղչէսին պէտք է որ ըլլայ գասասապ ազէնի եւ ծնունդը սպարաբանան կըմանիկ սխալ մը⁴:

Մանրամասն տես՝ ԳԱՍՍԱՊ ԱԳՉԷՍԻ:

ԳԱՍՍԱՊԼԸԳ [kasablík] — Արարերէն գասասապ — «մտաւաճառ, մտագործ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ կը նշանակէ նաեւ մտագործութիւն, մտաւաճառութիւն: Ըստ Գամուսի՝ մտաւաճառներուն վճարած տուրքն էր անիկա² Օսմանեան Գայսրութեան մէջ ժ.Պ. գարու կէսերէն սկսեալ: Բայց

գասասապլըգն ըլլալէ ետք մտագործութեան արհեստ եւ մտագործին կողմէ վճարուող որոշ տուրք՝ այդ արհեստը գործադրելու համար էր նաեւ այն գումարը, զոր յաճախորդները կը վճարէին մտագործին՝ մորթիլու եւ մորթադերծելու համար ոչխարը²: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ բովանդակութիւնն անոր՝ անիկա կը մնար համանմանը այն բոլոր Հարկերուն՝ զորոնք կը վճարէին մտաւաճառներն ու մտագործները:

Մանրամասն տես՝ ԳԱՍՍԱՊ ԱԳՉԷՍԻ:

ԳԱՍՍԱՊԻԱՆԷ ԲԱՃԸ [kasabhane bacı] — Արարերէն գասասապ — «մտաւաճառ, մտագործ», եւ սպարակերէն խանէ — «տուն, բնակարան, վայր», ու բաճ — «Հարկ, տուրք, մաքս» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ գասասապիւմէ կը նշանակէ «մտաւաճառանոց, եւ սպանդանոց²»: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մտաւաճառանոցի տուրք: Թէպէտեւ Բաբայլըն կուտայ գասասապիւմէ բաճը տարազը՝ չի տար, սակայն, բովանդակութիւնն անոր, այլ կը յիշէ միայն թէ անիկա իւրիպալիֆ-ի շերիլէ կարգէն տուրք մըն էր եւ համաձայն՝ շերիաթական օրէնքներուն²:

Գասասապիւմէէն տրուած Գամուսի բացատրութեամբ՝ տուրքը կրնար գանձուիլ կամ մտաւաճառի խանութէն, եւ կամ ալ սպանդանոցին մէջ ոչխար կամ մտացու այլ կենդանիներ մորթող մտագործներէն: Ինչ որ ալ ըլլան տարազումները Հարկին՝ անիկա աշերս ունի թէ՛ մէկուն եւ թէ՛ միւսին հետ:

Բայց ընդհանրապէս կանոնադրութիւնները կ'աղանարկեն սպանդանոցին՝ հրը խօսին գասասապիւմէի մասին. առ այդ՝ գասասապիւմէ բաճըն կը վերածուի լոկ սպանդանոցի համար գանձուող Հարկի մը, զոր մտաւաճառներն ստիպուած էին վճարելու միւհթիսիպիէն⁴: Կանոնադրութիւնները բաւական խոտնակ դրութեամբ մըն է որ կը ներկայացնեն գանձումը այս Հարկին: Այսպէս՝ Էրկանի եւ Ուրֆա քաղաքներու սպանդանոցներուն մէջ մորթուող եւ ծախուող իւրաքանչիւր ոչխարին կը գան-

ձուէր մէկ թանկա, որ կը հաւատարէր երկու ազնէի, իսկ արջա-
ունն՝ կրկնապատիկը էրկաննիի եւ եռապատիկը՝ Ուրֆայի մէջ⁵։
Երզնկայի վիլայէթին մէջ կը գտնուէր իւրաքանչիւր ոչխարէն
չորս, արջաունն՝ 15, եւ գոմէշէն 30 սեւ ազն⁶, մինչ Քեմախի վի-
լայէթին մէջ ոչխարէն մէկ եւ եզէն վեց սեւ ազն էր հարկը⁷։ Քե-
մախի այլ կանոնագրութիւն մը կը ճշդէր, թէ նախապէս կը
գանձուէր երեք ոչխարէն չորս ազն, եզէն՝ տասը, իսկ գոմէշէն՝
հինգ, իսկ այժմ պիտի գանձուէր երկու ոչխարէն մէկ ազն, ե-
զէն՝ չորս, եւ գոմէշէն երկու⁸։ Բարբրդի մտազործները կը վճա-
րէին երկու ոչխարի համար մէկ, մէկ կովին՝ չորս, մէկ եզին՝ վեց,
եւ մէկ գոմէշին՝ ութը ազն⁹։ Վրաստանի վիլայէթին մէջ՝ երկու
ոչխարի համար մէկ, մէկ գոմէշէ՛ր չորս, իսկ սեւ արջաունն (գա-
րա մուլ) համար՝ երկու ազն¹⁰։ Պալքաններու մէջ Մրեղրներեքա-
յի հանքավայրին մէջ կը գանձուէր չորս ոչխարէն մէկ ազն,
իսկ ոչխարի լեզուս ալ բաժին կ'իյնար շքանի կառավարէին¹¹։
Մինչ կիպրոսի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ գասապխանն
բաճըն կը գանձուէր ըստ սովորութեան¹²։

Ըստ կանոնագրութիւններու եւ զբեկանութեան՝ գասապ-
խանն բաճըն լոկ այլ մէկ անուէն է գասապ ազնէսիին, գասա-
պիէին, գասապլըգին, միրուէ բաճըին, գապհիէին, բեամ-ի գա-
նարէին, բաճ-ը գանարէին եւ սալխանն բաճըին։

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՆԱՐԷԻ եւ ԳԱՍՍԱՊ ԱԳՁԷՍԻ։

ԳԱՍԸՄ [kesem ə xism] — Արարերէն գեան — «բաժին, մաս,
ընծայ, նուէր», բառէն՝ ստեղծուած հարկային տարազ, որ ըստ
վաւերագրիւրու կը արուի նաեւ որպէս քեսեմ։ Թըքերէն քեսե-
մը շատ աւելի մօտ է հարկի բովանդակութեան. արգարեւ, ըստ
Գամուսի՝ անիկա կը նշանակէ «կտրելու տուրք կամ կտրելու
ձեւ, կապալառութիւն» եւ «ամէն ինչէ համար նախապէս որո-
շուած գումար»²։ Պարբան կուտայ թէ՛ գտարմ³ եւ թէ՛ ալ քեսեմ⁴
հարկային տարազները՝ գուցէ առանց ալ նկատի առնելու կա-
նոնագրութիւնները արձանագրող, զորք եւ ընդօրինակող պաշ-

տօնաններու ուղղագրական կամ գրչագրական սխալ կատարե-
լու կարելիութիւնը։ Ըստ Բաքայրնի՝ հարկային տարազը պիտի
ըլլայ քեսիմ, որ ընդհանուր անունն էր Դանուբի արեւմտեան
տարածքի վրայ գտնուող կարգ մը վայրերէ, Իրազէն եւ Պատրայէն
գանձուող հարկերուն. միանուագ մուգաթաս մըն էր անիկա եւ
կը բողկանար այգիներու, պարաշէղներու, արձաւենիի պար-
տէկներու եւ եկամտաբեր այլ վայրերու տասանորդներէն⁵, մինչ
Պարբանի տուած կանոնադիրներէն օժանդ կը յայտնեն թէ անի-
կա մերթ կը հաւասարէր եկամտաին մէկ երրորդէն մինչեւ մէկ
ութերորդէն⁶։ Եւ մերթ՝ տասանորդէ ետք գանձուող զրամական
որոշ գումարի մը⁷. կարգ մը վայրերու մէջ 120 ազն էր այդ գու-
մարը⁸։ Կային տեղեր ուրիշ կ'առնուէր տարեկան երեք, չորս
կամ աւելի միւս ցօրեն⁹։ Ըստ վաւերագրիւրու՝ այն հարկը կը
վճարէին նոյնիսկ պոռնիկներն ու բողբըր¹⁰։ Հարկին քանակն ու
տեսակը կ'որոշէր զաւրմճին, իսկ զայն կը գանձէր Հոդատէրը։
Մանրամասն տես՝ ՔԵՍԻՄ։

ԳԱՏՈՒՆ [kadun] — Ստուգարանութիւնն անձանօթ հարկա-
յին տարազ մը, որ գուցէ ազուազումն էր արարերէն գուտում
— «գալուստ, ժամանուս» բառին¹։ Թըքերէն Գամուսը չունի
զայն, ինչպէս որ զայն չի տար Պարբանը նաեւ իր հրատարա-
կած կանոնագրութիւններուն ընկերացող դժուար հասկնալի
կամ օտար բառերու ցանկին մէջ²։ Չայն չի տար նաեւ Պեխո-
սիանուն։ Իրականութեան մէջ գատուսը կը յիշուի միայն մէկ
անգամ եւ մէկ կանոնագրութեան մէջ։ Այս ենթադրել կուտայ
նաեւ, ուր գտունն ըլլար սերպերէն կամ խրուսթերէն³։ Ինչ որ
ալ ըլլայ անոր պատկանելիութիւնը՝ անիկա կ'առնուէր այգիի
եւ գինիի հետ։ Ըստ Սիլխտարէի իրվայի կանոնագրութեան՝ անի-
կա գինիին եւ այգիներու եկամտուններէն գանձուող տասա-
նորդն էր լոկ, որ մերթ կը կուտուէր նաեւ էօր-ի շիրի կամ տէօ-
նիլ-մ-ի պալաթ⁴։ Նոյն իրվային մէջ⁵։

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՊԱՄ։

ԳԱՐԱ ԲԱՃ [kara bac] – Թրքերեն գարա – «երկրամաս, շրջապատուած հողամաս», եւ պարսկերէն բաճ – «մաքս, հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ երկրամասի մաքս: Ըստ բովանդակութեան շրջանի մը շուկաներուն մէջ վճարուող մաքս էր անիկա: Միտրեգարայի կանոնադրութեան համաձայն՝ գարա բաճը կը գանձուէր վաճառուելու համար շուկայ բերուած ապրանքներէն². առ այդ հարկային տարազը կը նշանանայ բաճ-ը սիւահին հետ, եւ արդէն կան բազմաթիւ կանոնադրութիւններ այ՝ որոնք գարա բաճը կը կոչեն բաճ-ը սիւահ³: Ինչ որ ալ ըլլայ ստորագումն անոր՝ բաճ մըն էր անիկա, եւ կը գանձուէր շուկայ բերուած ապրանքներէն, որոնց մէկ ցանկի այսօր սիրի բնօրինակը վաճառելի գրեթէ ամէն բան⁴: Հարկը կը գանձուէր ըստ բեռի, հաճի, գանձարի, լոտրայի, փեթակի, հատի, կանգունի, կտորի, ծրարի, տակառի, դամբիդի, տիկի, կամ մարդու մը շալկի կարողացած բեռի⁵: Կարգ մը վայրերու մէջ բան չէր գանձուեր շուկայ բերուած՝ այլ չծախուած ապրանքներէն, ինչպէս որ չէր գանձուեր նաեւ անուխէն, կամ Կիրակիէն զուրա որեւէ այլ օր քրիստոնեայի մը շուկայ բերածներէն⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԱՃ եւ ԲԱՃ-Ը ՍԻԱՆ:

ԳԱՐԱ ՊԱԶԱՐ ԲԱՃԸ [kara bazar bacı & kara pazar bacı] – Թրքերեն գարա – «երկրամաս, ցամաք, հողամաս», եւ պարսկերէն պալար – «շուկայ, տոնավաճառ», եւ բաճ – «մաքս, հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ շրջանի շուկայի մաքս: Բայց Թրքերէնի մէջ գարա կը նշանակէ նաեւ «սեւ, դժբախտ, չարաբաստիկ»⁷: Գարային տրուած այս բացատրութեամբ՝ Հարկային տարազը կրնայ նշանակել նաեւ շուկայի չարաբաստիկ մաքս, ինչ որ ուղիղ կը համեմատի Մայաթիոյ կանոնադրութեան բովանդակութեան: Արդարեւ, ձեռքի տակ գտնուող կանոնադրութիւններուն մէջ գարա պալար բաճը կը յիշուի միայն մէկ անգամ, ան ալ Մայաթիոյ

1528 թուականի կանոնադրութեան մէջ, որ ընդհանրապէս խօսելէ ետք բաճի մասին՝ կ'ըսէ գարա պալար բաճի մասին, ի՞նչ իրարանջիւր կելու ոչխարէ մէկ օսմանեան անունելին ետք՝ ոչխարի, գառնուկի, եւ պանիրի, մածունի եւ ասոնց նման այլ ապրանքներու բեռ ծախուելուն միւհլթիւպիները բաճ կ'առնին եղեր: Ապօրինութիւն ըլլալուն համար վերցուեցաւ: Ըստ օրինի՝ սովիւին բաճն անունելն ետք՝ միւհլթիւպ եղողները բացարձակ կ'երզով պիտի չմիջամտեն⁸:

Ըստ կանոնադրութեան տուածին՝ գարա պալար բաճը հարկային տարազով պէտք է հասկանալ տա ապօրինութիւնը, որ պարզօրէն երկրորդ բաճ մըն է:

ԳԱՐԱ ԹԱՄԴԱ [kara temga & kara damga] – Թրքերեն գարա – «երկրամաս, ցամաք, հողամաս», եւ թամգա – «կնիք, գրոշմաթուղթ, քննութեան կնիք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ցամաքային կնիք: Բայց Թրքերէնի մէջ գարան կը նշանակէ նաեւ «սեւ, դժբախտ, չարաբաստիկ»⁹, երբ անդին՝ թամգան կրնայ նշանակել «բաճ, մաքս, տուրք, հարկ»¹⁰: Հարկային տարազի բաղկացուցիչ մասերուն տրուած յաւելեալ այս բացատրութիւններով՝ անիկա կրնայ նշանակել նաեւ կամ սեւ կնիք, եւ կամ ալ՝ ցամաքային մաքս: Երկու պարագաներուն ալ՝ անիկա չի գաղտի ըլլալէ այն մաքս: Երբ որ կը գանձուէր շուկան վաճառուող կամ հողամասէ մը տարածեցիկ անցնող ապրանքներէն՝ մերթ զմերթ¹¹, մերթ տեղուսային գրութեամբ¹² եւ երբեմն ալ՝ ապրանքով¹³:

Գարա թամգային տրուած այս տարազումը զայն կը վերածէ թամգա-ի սիւահին, որ, իր կարգին, շատ ալ տարբեր չէ բաճ-ը սիւահէն: Արդարեւ, գարա թամգան եւ բաճ-ը սիւահը, նոյնիսկ տարազային կազմութեան դիտանիւնէն, կը մնան նոյնը եւ առ այդ՝ լոկ փոփոխակներ կամ թարգմանութիւնը՝ մէկը միւսին: Ահա ի՞նչ ինչ¹⁴ համար, այսօր, անվարան կարելի է յայտարարել, ի՞նչ կանոնադրութիւններու պատրաստութեան ատեն քանի մը

այս տարազներէն մէկուն կամ միւսին ընտրութիւնը մնաց ենթակայ լոկ նախընտրութեան կանոնագրողին, կանոնը գրողին, զայն ընդօրինակողին, եւ յետագային ալ՝ գրիչներուն:

Ըստ կանոնագրութիւններու եւ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն՝ բովանդակութեամբ զարա թամղան Համանման կը մնայ բաճին, բաճ-ը սխահին, բաճ-ը թամղային, բաճ-ը պաղարին, բաճ-ը պուզուրքին, թամղա-ի սխահին, բաճ-ը թամղային եւ բնամ-ի թամղային:

Մանրամասն տես՝ ԹՒԱՄՂԱ:

ԳԱՐԱ ԽԱՐՃ [kara harc] – թրքերէն զարա – «սեւ, զրժ-բախտ, չարաբաստիկ» եւ արարերէն խարճ – «տուրք, Հարկ, ծախս, եկամուտ, Հողի արտադրութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ սեւ Հարկ, չարաբաստիկ ծախս, մինչդեռ, ըստ Արրահամանի՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ «այսպէս են կոչուել զիւրպան այլ եւ այլ ծախսերը, ինչպիսիք են տանուտէրի կամ քէօխվայի «զրասենակի», կենդրոնից եկած պաշտօնեաններին Հիւրասիրելու, սրանց երկվարների կերի եւ այլ ծախսեր կապուած գիւղի ճանապարհների կարգաւորման, առունների մաքրման եւ այլ շինարարական աշխատանքների Հետ, որոնք իրենց ծանրութեամբ ընկել են աշխատանքների զգին»²:

Բովանդակութեամբ զարա խարճը Համանման կը մնայ անվարիէին, գուլլուգին, բիգարին, շիգարին եւ սուխրային:

ԳԱՐԱ ԿԻՒՄՐԻԻՓ [kara gümrük] – թրքերէն զարա – «ցամաք, երկրամաս, Հողամաս» եւ կիւմրիւք – «մաքս» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ երկրամասի մաքս: Իրականութեան մէջ անիկա ներքին այն մաքսն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մէկ նահանգէ այլ նահանգ փոխադրուող բերքէ եւ սպարանքէ՝ անոր արժէքին Հարուրին ութը Համեմատութեամբ. մերթ իմ զանձուէր նսեւ

կոր սարանքը փոխադրուէր նոյն նահանգին մէկ կէտէն միւս կէտը: ահա թէ ինչո՞ւ Համար գիւղացիները շատ չէին ցաներ եւ կը բաւարարուէին լոկ իրենց անհրաժեշտ Հացահատիկի արտադրութեամբ³: Ըստ Գամուսի՝ ներքին սա մաքսը վերցուեցաւ օսմանեան բարենորոգչական շարժումով⁴, բայց Հոն էր անիկա նոյնիսկ Ի. դարու սկիզբները:

Ներքին բովանդակութեամբ՝ զարա կիւմրիւքը լոկ մէկ տարրերակն էր կիւմրիւքին, բաճ-ի ուպուրին, բաճին, միւրուրին, կէչխին եւ նոյնանման այլ Հարկերու:

Մանրամասն տես՝ ԿԻՒՄՐԻՒՓ:

ԳԱՐԱ ՄԱԼ [kara mal] – թրքերէն զարա – «ցամաք, երկրամաս, Հողամաս, սեւ, գժբախտ, չարաբաստիկ», եւ արարերէն մալ – «խնջք, ստացուածք, Հարստութիւն, դրամ, գումար, ապրանք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. ըստ Գամուսի Հարկային տարազի բաղկացուցիչ վերջին բառը կը պահէ արարերէնին իմաստը⁵, սակայն տարազին բովանդակութիւնը ցոյց կուտայ բոլորովին այլ բան: Արրահամանն կը պնդէ, թէ զարա մալ կը նշանակէ «ապրանք, Հարստութիւն, այլ նշանակութեամբ՝ ընտանի կենդանի»⁶: Մալխասեանցն իր կարգին ունի նոյն բառը՝ բայց զանազան իմաստներով: Այսպէս՝ նշելէ ետք թէ «Հողուտագէպ բառ կամ նշանակութիւն» ունի մալը՝ Մալխասեանց կը զգէ 1. «Մալամ, կուտած արու ոչխար 2. Հարստութիւն, գոյք (արարերէն սարանք, Հարստութիւն), 3. Խոշոր եղջիւրու որ անասունների խումբը, տաւար (որ գիւղացու զլխաւոր Հարստութիւնն է կազմում), 4. Մի տեսակ Հարկ կամ տուրք (որ ստուուում էր սուալիի Համար?)»⁷: Այս բոլորին քննութիւնը ցոյց կուտայ, որ Մալխասեանց բառին Համար կուտայ երկու պատկանելիութիւն, սակայն չի մտնար նշելու, թէ մալը նսեւ «տաւար» է, եւ ապա՝ «Հարկ» մը. աւելին՝ զայն կը նկատէ արմատը Հայերէն մալիկ – «որձ անասունը կամ մարդուն կուտել, ներքինացնել»⁸ բառին:

Թուրք բառարանագիր Սամին, սակայն, չի գիտեր զարա մաւրը: Թէպէտեւ կ'ընդունի մային գոյութիւնը. արգաբեւ՝ մար կը տարազէ որպէս «օգտագործելի արժէքաւոր եւ պիտանի աուարկայ, դրամ, ապրանք, ինչք եւ կենդանիներ»⁶, այլ խօսքով՝ անիկա կը մօտենայ Մայխասանցի տուած բացատրութիւններէն երկրորդին եւ երրորդին:

Բայց Հարկային տարազին ներքին բովանդակութիւնը կը համընկնի Սամիի եւ Մայխասանցի տարագումներուն. առ այդ՝ զարա մաւր բառացի կը նշանակէ սեւ արջառ, տարազ մը՝ որ ընդհանրապէս կը դարձածուի գոմէշի, ցուլի, եգի եւ նոյնանման այլ կենդանիներու համար:

Հստ կանոնագրութեան եւ զբաղանդութեան՝ տակաւին Հարկ մըն էր զարա մաւր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր կտոշուտը միտ արջառէ՝ տարեկան դրութեամբ: Կանոնագրութիւններու մէջ միայն մէկ անգամ յիշուող այս Հարկը կը գանձուէր էրկանիի լիվային Նիֆէ Հայկական գիւղէն, որ պարտաւոր էր տարեկան վճարելու 4400 սեւ ազէի գումար մը, որ կ'ընէր 1467 ազէ⁷:

Բայց կանոնագրութիւնները, վաւերագիրներն ու զբաղանդութիւնը զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս րեսմ-ի մնվաշի, րեսմ-ի քալ, մալ փուլի եւ ինեղ եալ:

ԳԱՐԱ ՊԱԶԱՐ ԲԱՃԸ [kara bazar bacı o kara pazar bacı] – Թրքերէն զարա – «սեւ, դժբախտ, չարաբաստիկ», եւ պարսկերէն պազար – «չուկայ, տօնախմբան», ու րաճ – «մաս, բաժին, մարս, Հարկի, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ շուկայի սեւ տուրք: Իրականութեան մէջ՝ ապօրինի Հարկ մըն էր զարա պազար բաճըն, եւ այդ իսկ պատճառով մկրտուած զարա մակդիրով: Օսմանեան Կայսրութեան Մայթիոյ լիվային մէջ անիկա կը գանձուէր շուկան վաճառուած ապրանքներու րաճէն անկախ: Արգաբեւ, երբ շուկան ծախուէր ոչխար կամ գանձուէր, պանիր կամ մածուկ, եւ նոյնանման այլ նիւթեր՝ ամբլը կը գանձուէր օրինական րաճը, որմէ

կտր միւհթեխիպ այ իրեն համար կը գանձէր որոշ գումար մը կինդանի գրուի կամ իւրաքանչիւր րեսի վրայ: Անստոյգ բովանդակութեամբ ապօրինի այս Հարկը արդիուեցաւ ըստ Մայթիոյ լիվայի 1528 թուականի կանոնագրութեան, եւ Հրահանգուեցաւ առ որ անկ էր, թէ «որոշումին համաձայն ամիլին րաճ առնելն կտր՝ միւհթեխիպ եղողները բնաւ պիտի չմիլմանեն»⁸ չուկային մէջ կատարուող առուձախին: Բայց իր թուի, թէ անիկա շարունակեց երկար ստան ու հասաւ մինչեւ վերջերս տասնիններորդ դարուն:

ԳԱՐԱ ՊԵՐԷՆ ԶԵՐԻՄԷՍԻ [kara bere cerimesi] – Թրքերէն զարա – «սեւ, դժբախտ, չարաբաստիկ», պերէ – «երաշխեպ», եւ արաբերէն ճերիմէ – «ճճիք, յանցագործութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բայց թրքերէնի մէջ ճերիմէն վերածուած է ճերիմէի՝ տուգանք իմաստով՝. առ այդ՝ Հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ սեւ երաշխեպի տուգանք: Իրականութեան մէջ այլ զարա պերէ ճերիմէսին այն տուգանքն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ տեղուոյն աւաստաթիրոջ կողմէ: Պատ-ի Հավայի կարգին սովորութեան այս Հարկի փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Կանոնագրութիւններու տուեալները ցոյց կուտան բաւական մեծ տարբերութիւն տուգանքի, որուն քանակը կախուձ ունէր երաշխեպի յառաջացումին տեսակէն եւ միջոցէն: Այսպէս՝ էրդրու մի վիլայէթին մէջ երաշխեպի տուգանքը կը Հաւասարէր միայն տասը ազէի⁹, մինչ Պոզորի վազային մէջ երեսուն ազէէ էր անիկա՝ ինչի երաշխեպը յառաջացած էր ութի, ձեռքի կամ կիցի Հարուածով մը, իսկ կարող ու կարծր իրով մը յառաջացածին համար մէկ ոսկի էր տուգանքը¹⁰: Պաշտաններու եւ արեւելեան Եւրոպայի օսմանեան կարգ մը նահանգներուն մէջ յիսուն ազէէ էր զարա պերէ ճերիմէսին՝ ինչպէս որ ցոյց կուտան կանոնագրութիւնները էյթիբիզն, Պուտուն, Հաթիվան, Նովիկրատ, Սերիտ, Չանաս, Կուկի եւ Լիբվէ լիվաներուն¹¹:

Մանրամասն տես՝ ձԻՒՐՄՎ՝ ձԻՆԱՍԷԹ:

ԳԱՐԱ ՍԱԼՂՈՒՆ [kara salġun o kara salġin] – Թբբերէն գարա – «սեւ, գժբախտ, չարարատտիկ, երկրամտ, ցամաք, Հողամաս», եւ սաղլուն կամ սաղլըն – «կատաղած, յարձակողական, տարածուն, տուրք եւ Հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ սեւ Հարկ, կամ Հողային Հարկ: Զանազան կանոնադրութիւններու մէջ տրուած բովանդակութիւնը Հարկային տարազին իրաւունք կուտայ պնդելու, թէ գարա սաղլունը կրնար ըլլալ գժբախտ ու ապօրինի Հարկ մը կամ պարզօրէն Հողային Հարկ մը. առ այդ՝ անիկա մերթ կը նկատուէր ապօրինութիւն ու մերթ՝ օրինաւոր Հարկ, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան գանազան շրջաններուն մէջ: Հարկը կը գանձուէր միանու.ազ ու անիկան գրուեթեամբ. երբ գանձուէր դրամով՝ մազթու. մըն էր ստիկա, իսկ երբ գանձուէր Հաղային արտադրութեամբ՝ կը Հետեւէր տոկոսային գրուեթեան: Կանոնադրութիւններու տուեալներուն Համաձայն՝ էրկանիի լիւվային Հայկական Պայուր գիւղը տարեկան կը վճարէր 4000 սեւազէն⁵. Սեւերկի լիւվային մէջ 150 սիբքէ Հասէնէ էր գանձուածը, որ որպէս մազթու. կը վճարուէր նոյնաքանակ խարճ-ը թիւմարին Հետ⁶, մինչ Ռուֆայի լիւվային մէջ արտադրուած բերքին մէկ յետուներորդն էր անիկա, որ կը գանձուէր բերքատուրէր աւտեն՝ կէսը ցորենն եւ կէսը գարի⁷: Ու երբ օրինական Հարկ մըն էր անիկա կարգ մը շրջաններու մէջ՝ ապօրինութիւն մըն էր լսկ Սեւերիկի մէջ. առ այդ՝ կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ խարճ-ը թիւմարին Հետ միասին երեք Հարիւր սիբքէ Հասէնէի գումարը «վերցուելով նոր մատանին մէջ բան չարձանագրուեցաւ»⁸:

Գարա սաղլունը կը գանձուէր Հողատիրոջ կողմէ:

ԳԱՐԱ ՍԱԼՂԸՐ ՍԱԼՂՈՒՆՈՒՍ [kara sigir salġunu o kara sigir salġinu] – Թբբերէն գարա – «սեւ, Հողամաս», սղլըր – «կոմագ-գի կենդանի», եւ սաղլուն – «տուրք, Հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլպանի՝ գարա սղլըրը եղն է կամ սեւատաւարը⁹: Թբբերէնի մէջ կայ

նաեւ սու սղլըրն, որ գոմէն է¹⁰, իսկ գարա սղլըրը՝ ցույն է լոկ¹¹: Առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ցույն Հարկ, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Ամիրի լիւվային մէջ. միանու.ազ տարեկան Հարկ մըն էր անիկա, աւելին՝ անորոշ քանակով եւ ապօրինի Հարկ մը, զոր կը գանձէր Հողատէրը: Օրինականօրէն արդիւուեցաւ 1540-ի կանոնադրութեամբ¹²:

ԳԱՐԱ ՐԵՍՄԻ [kara resmi] – Թբբերէն գարա – «սեւ, գժբախտ, չարարատտիկ», եւ արաբերէն Րեսմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գժբախտ Հարկ: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գարա Րեսմին կը գանձուէր գարա արձանագրուած Հոգեբէն, սնկախ՝ անոնց արտադրութեանն եւ անոնց առնչուող այլ Հարկերէն¹³: Կարգ մը շրջաններու մէջ անիկա կը գանձուէր այն բողոբէն, որոնց կրնու.աք արձանագրուած Հայրը մահաւայով կը ձգէր գիրինք իր ետին, ամուրի՝ այլ Հասուն տարիքի մէջ: Հասուն կը նկատուէին անոնք, որոնք քսան կամ աւելի տարիք ունէին: Բայց անմիջապէս որ ամուսնանային՝ Հարկը կը վերածուէր Րեսմ-ի բննապէ¹⁴:

Սակայն ամէն կողմ նոյն բովանդակութիւնը չունէր գարա Րեսմին, որովհետեւ կանոնադրութիւններու տուեալներուն Համաձայն՝ կային շրջաններ, ուր անիկա կապուած էր ոչխարին. այսպէս՝ ըստ անոնց՝ կարգ մը վայրերու մէջ գայն կը վճարէին ոչխար չունեցողները¹⁵, կամ անոնք, որոնք անցեալէն ունէին բայց կոտորուելով ոչխարներուն թիւն կողմ էր 26-ի կամ անկէ նուազ¹⁶. կարգ մը վայրերու մէջ Հարկէ զերծ էին քսանչորսէն նուազ ոչխար ունեցողները¹⁷: Գարա Րեսմին կը վճարէին նոյնիսկ կարգ մը բոշու.որ ցեղախումբեր¹⁸:

Ընդհանրապէս այս Հարկը կը գանձուէր աւատատիրոջ կողմէ՝ Ապրիլին՝ ոչխարներու խուզուելէն ետք¹⁹: Փոխաբանական էր քանակով ըստ տեղի եւ ժամանակի²⁰:

Կանոնադրութիւնները մերթ կը յիշեն գարա Րեսմին նաեւ որպէս Րեսմ-ի գարա եւ եիւրիւք գարա Րեսմի:

Մանրամասն տես՝ ՐԵՍՄ-Ի ԳԱՐԱ:

ԳԱՓԱՆ, ՀԱԳԳԼ [kapan hakkı] – Թրքերէն գափան – «քանակի կշիռ մեծաքանակ ապրանքի համար», եւ արաբերէն Հազզ – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին հատուածը թրքերէնի մէջ ստացած է նաեւ Հարկի եւ տուրքի իմաստ՝ առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մեծ կշիռքի տուրք: Արդարեւ՝ գափան Հազզը կը գանձուէր այն պաշտօնեային կողմէ, որ շուկային մէջ մեծաքանակ ապրանքները վախճումով կշռելու իրաւունքը կապալով վերցուցած էր պետութեանէն, որոշ ժամանակի մը Համար, անոր վճարելով միանուազ որոշ գումար մը. այդ պաշտօնեան կը կոչուէր դապպինճի¹: Տուրքն ընդհանրապէս կը գանձուէր շուկան վաճառուող եւ կշիռքի եկող գրեթէ բոլոր ապրանքներէն՝ ըստ անոնց տեսակին եւ որակին, ուստի, առ այդ, փոփոխական էր քանակով²:

Կանոնադրութիւններն ու վաւերագրերը գափան Հազզը կը ճանչնան նաեւ որպէս րեսմ-ի գափան, բաճ-ը գափան, դափանտարի եւ գափանճը Հազզը: Օսմանեան Կայսրութեան դաւազան շրջաններուն մէջ այլազան անուններով ծանօթ այս տուրքը, սակայն, այսպէս կը կոչուէր Կիպոսի մէջ, ուր գափանով կշռուող ապրանքներու դանթարէն կը գանձուէր երկու ալ-չէի գումար մը որպէս գափան Հազզը³:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԳԱՓԱՆ:

ԳԱՓԱՆՃԼ ՀԱԳԳԼ [kapanı hakkı] – Թրքերէն գափան – «քանակի կշիռ մեծաքանակ ապրանքի համար», եւ արաբերէն Հազզ – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին մասը, գափանճը կամ դապպինճի, կը ներկայացնէ այն պաշտօնեան որ որոշ ժամանակի մը Համար պետութեանէն կապալով կը վերցնէր շուկային մէջ մեծ կշիռքով ապրանք կշռելու իրաւունքը՝ անոր վճարելով որոշ գումար մը⁴, իսկ Հարկային տարազին երկրորդ մասը՝ Հազզը՝ թրքերէնի մէջ զգեցած է «տուրք, Հարք» իմաստները⁵: Առ այդ՝

Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մեծ կշիռքով կշռող տուրք: Արդարեւ, գափանճը Հազզը, որ որպէս իմացում մեծ տարբերութիւն մը չունի գափան Հազզէն՝ ունի տարբերութիւն մը ներքին բովանդակութեան. այսպէս, երբ երկրորդ կը գանձուէր որպէս վարձք կշիռքի՝ առաջինը կը գանձուէր որպէս վարձք կշռող: Ինչ որ այ ըլլայ երանգաւորումը իմացումի եւ բովանդակութեան՝ Հարկային երկու սա տարազներու միջեւ՝ գափանճը Հազզը կը մնար լոկ մէկ տարբերակը կանոնադրութիւններու մէջ յիշուող եւ նոյն բովանդակութիւնը ունեցող Հարկերուն եւ տուրքերուն ու կը գանձուէր շուկան մեծ կշիռքով կշռուող ու վաճառուող ապրանքներէն՝ ըստ անոնց տեսակին եւ որակին. փոփոխական էր տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ, ու կը գանձուէր զրամով կամ մթերքով⁶:

Վաւերագրերն ու սկզբնաղբիւրներու մէջ րեսմ-ի գափան, բաճ-ը գափան, գափանտարի եւ գափան Հազզ ստորգումնեւորով յիշուող այս Հարկը գափանճը Հազզը կը կոչուէր Օսմանեան Կայսրութեան Մարտինի լիվային մէջ⁷:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԳԱՓԱՆ:

ԳԱՓԱՆՏԱՐԻ [kapandarı] – Թրքերէն գափան – «քանակի կշիռ մեծաքանակ ապրանք կշռելու համար», եւ արաբերէն տար – «ունեցող, պահող ու պահպանող, տէր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Գափանտար բառացի կը նշանակէ գափանճը կամ դապպինճի: Գափանտարին տրուած այս բովանդակութեամբ՝ Հարկային տարազը կը ստանայ բովանդակութիւնը գափանճը Հազզէրին, եւ արդէն՝ գափանտարին այն Հարկը կամ տուրքն էր, որ կը գանձուէր գափանտարին կողմէ շուկան վաճառուող մեծաքանակ ապրանքներէն՝ թէյպէտեւ գափանտարի բառացի կը նշանակէ գափանտարի կամ դապպինճի համար: Ըստ տուեալներու՝ կապալառու մըն էր գափանտարին, որ որոշ ու միանուազ գումար մը վճարելով պետութեանէն որոշ շրջանի մը Համար ստացած էր իրաւունքը շուկային մէջ իրեն գանձուած մեծ կշիռով գափանով՝ ապրանք կշռելու:

Բայց կշիռի այս տուրքը, որ վաւերագիրներու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս բեսմ-ի գափուս, բաճ-ը գափուս, գափուս Հազգը եւ գափուսճը Հազգը՝ Մուսուլի լիվային կանոնագրութեան Համաձայն՝ կը գանձուէր ձիւս եւ Լորիի բնում շուկայ Հասած զանազան ապրանքներէն բնօր վրայ երկու Հարիւր տիրճնմի Հաշուով. երբ ապրանքը շուկայ Հասնէր էշով՝ տուրքը կ'իջնէր կէսի. տարանցիկ ապրանքներէն անոնք որոնք կը վաճառուէին շուկայի մէջ՝ կը գանձուէր որոշ գումար մը. այսպէս՝ կապոյտ ներկի քիլէէն կ'առնուէր երկու աւչէ, զոր կը վճարէր վաճառողը՝:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՓԱՆ:

ԳԱՓՈՒՃՈՒ ՀԱԳԳԸ [kapucu hakkı & kapıcı hakkı] — Թրքերէն գափուճու — «գոնապան, շէնքի պահակ», եւ արաբերէն Հազգ — «խրաւուճ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ, սակայն, Հազգ կը նշանակէ նաեւ «Հարկ, տուրք եւ ճշմարտութիւն»²: Ան այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գոնապանի տուրք, եւ արզէն՝ ըստ կանոնագրութիւններու տուեալներուն՝ Հարկային տարազի բովանդակութիւնն ալ կը նոյնանայ Հարկային տարազի բառացի նշանակութեան: Արգարեւ գափուճու Հազգըն այն տուրքն էր, որ կը գանձուէր քաղաքի մը պարիսպի գոներէն ներս մտնող ապրանքներէն եւ կը գանձուէր զբամով կամ ապրանքով²: Թէպէտեւ սկզբնազբիւրներն ու վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս բեսմ-ի գափուս, բեսմ-ի պիվլապի, կպվապը էրպաս, կամ բեսմ-ի կպվապը էրպաս՝ Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ անիկա ծանօթ էր թէ՛ որպէս բեսմ-ի պիվլապի եւ թէ՛ ալ որպէս գափուճու Հազգը⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԱՓՈՒ:

ԳԱՓՈՒ ԲԵՍՄԻ [kapu resmi & kapi resmi] — Թրքերէն գափու — «գուս» եւ արաբերէն բեսմ — «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազ-

մուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գուճի Հարկ: Բովանդակութեամբ նման է գափուճու Հազգըին, թէպէտեւ ունի իմաստի փոքր երանգաւորում մը, որ զայն կը տարբերէ միւսէն. այսպէս՝ երբ գափուճու Հազգըն կը գանձուէր քաղաքի մը պարիսպի գոնապանին Համար՝ գափուս բեսմին կրնար գանձուիլ որեւէ գուճի իսկ անունով: Հակառակ արտայայտչական այս այլապահութեան՝ անոնք, սակայն, կը մնային նոյնը ու կը գանձուէին որեւէ ապրանքէ, որ մուտ գործէր գուճի մը ներս: Հարկը կը գանձուէր ըստ քանակի եւ տեսակի, ու յաճախ կը վերածուէր բաճի՝ ըստ բովանդակութեան:

Գարաման վիլայէթի 1528 թուականի կանոնագիրը, սակայն, կը ճշդէր, թէ քաղաք մտնող բոլոր տեսակի ապրանքներէն դրամով կամ ալլապէս բաճ գանձելէ ետք՝ անոնց իւրաքանչիւր չորս բուճն ալ մէկ աւչէ կը վերցուէր որպէս գափուս բեսմի: Ապորինութիւն մըն էր սա մէկը, ահա թէ ինչո՞ւ Համար արգիլուեցաւ օրէնքով²: Իսկ Ամիտի լիվային մէջ գոնապանի այս Հարկը կը գանձուէր ոչ-տեղացի այն բայաներէն, որոնք ապրանք կը բերէին քաղաք զայն ծախելու Համար. Հնդ մը այս Հարկը վճարելէ ետք՝ անոնք այլեւս զերծ կը կացուցուէին աստիւէն²:

Սկզբնաղբիւրներն ու վաւերագիրները սովորութային այս Հարկը կը յիշեն նաեւ որպէս գափուճու Հազգը, բեսմ-ի գափուս, բեսմ-ի պիվլապի, կպվապը էրպաս, կամ բեսմ-ի կպվապը էրպաս:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄԻ ԳԱՓՈՒ:

ԳԱՖԱ ՎԵՐԿԻՍԻ [kafa vergisi] — Արաբերէն գաֆա — «ծոծրակ», եւ Թրքերէն վերկի — «այն ինչ որ կը տրուի, տուրք, Հարկ եւ օժանդակութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ, սակայն, գաֆա կը նշանակէ «գլուխ, գանկ»². առ այդ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գլուխի Հարկ, այսինքն՝ գլխահարկ: Ըստ Բաքալընի՝ Տիվլէի փոխան գործածուող ստորոգում մըն էր Հարկային այս տարազը ու կը վճա-

բուէր քրիստոնեայ այր մարդերուն կողմէ՜: Ճիգիէի այս ձեւի անուանումը հրապարակ իջաւ շատ հաւանաբար հասարակ ժողովուրդին լեզուով ու տարածուեցաւ կարգ մը շրջաններու մէջ:

Ըստ կարգ մը կանոնադրութիւններու եւ սկզբնադրութիւններու՝ ճիգիէն կը վճարէին նաեւ հրեաներն ու այլ ոչ-մահճեաւ-կանները, որոնք պարտաւոր էին վճարել հարկը պահելու եւ պահպանելու համար իրենց հաւատն ու ընկերային դրութիւնը՜:

Սկզբնադրութիւնները դա՛մա վերլիսին կը յիշեն նաեւ որպէս ճիգիէ, ճիգիէ կեպեան, խարսձ, իսկ 1855 թուականէն ետք՝ որպէս պետիկ-ի սաքեր, մինչդեռ հայկական աղբիւրները զայն կը ճանչնան որպէս ճիգրա, ջալիս եւ արձաթաղին ծառային:

Մանրամասն տես՝ ձԻՋԻԷ:

ԳԱՅԹԱՆ, ՊԱՀԱ [kafian baha] — Թրքերէն դաֆթան — «թանկագին վերարկու զոր հին վեհապետներն ու վեզիրները կուտային որպէս նշան բարձր աստիճանի», եւ պարսկերէն պա-հա — «գին, արժէք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ վերարկուի գին: Ըստ կարգ մը աղբիւրնե-րու՝ կը նշանակէ վերարկուի դրամ: Իրականութեան մէջ, Բա-քալընի համաձայն, վարչապետներուն, վեզիրներուն եւ բարձ-րաստիճան այլ անձնաւորութիւններուն վերարկուի համար տրուած դրամն էր անիկա, զոր ապա՝ իշխանութիւնները կը գումմէին ժողովուրդէն. վերցուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան տասնիններորդ դարու բարենորոգումներով՜:

Բայց չափն ու քանակն անյայտ հարկ մըն էր դաֆթան պա-հան եւ կը զանձուէր ըստ առիթի: Սովորութային այս հարկը կը յիշուի նաեւ որպէս իլպիթ թախուսու, բեթիսութպիլը պլըրլըբը, բեթիսութպիլը պզէշի կամ բեմ֊ի իլպիթ՝ ըստ դաֆթանի պա-տիւն ստացող մարդու աստիճանին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԽԼԱԹ:

ԳԸԼԱՂՈՒՋ ԻՃՐԱԹԸ [kilağuz icreti & kilavuz icreti] — Թրք-

բերէն վալուզ — «նաւերը քարափ առաջնորդող մակոյի», եւ արաբերէն իճրաթ — «վարձք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ նաւերը քարափ առաջնորդող մակոյի վարձք: Իրականութեան մէջ՝ անիկա այն տուրքն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան նաւահանգիստնե-րուն եւ քարափներուն մտեցող նաւերէն՝ զանոնք հոն առաջ-նորդող մակոյկներու անունով՜ բովանդակութեամբ նոյնանման է լիման բեմիլին, լեմկեր հաղբիւն, բաճ-ը սեֆիլէին եւ բեմ֊ի սեֆայիին:

ԳԸԼԱՂՈՒՋԼԸԳ ԻՃՐԱԹԸ [kilağuzluk icreti & kilavuzluk ic-reti] — Թրքերէն վալուզլըզ — «առաջնորդիչու ստպարէզ կամ պաշտօնատուն, կամ ամուսնական միջնորդի ստպարէզ», եւ արաբերէն իճրաթ — «վարձք» բառերէն՝ կազմուած տարազ, որ բառացի կը նշանակէ առաջնորդի կամ ամուսնական միջնորդի վարձք: Իրականութեան մէջ ալ, սովորութային այս վճարումը այն «նուէրն էր որ կը հատուցուէր ամուսնութեան մը միջնորդ մարդու մը կամ կնոջ մը»:

Գըլալուզլըզ իճրաթըն կը վճարուէր ամուսնանալիք աղջը-կան կամ տղուն ծնողքին կողմէ, մերթ՝ կերու կողմէն ալ. ունէր անորոշ քանակ, եւ փոփոխական էր ըստ տղուն կամ աղջկան ծնողներուն հարստութեան եւ միջնորդի ճարտիկութեան եւ լե-զուանիութեան:

ԳԸԼԱՂՈՒՋԼԸԳ ԲԵՍՄԻ [kilağuzluk resmi & kilavuzluk resmi] — Թրքերէն զըլալուզլըզ — «առաջնորդիչու ստպարէզ կամ պաշտօնատուն, կամ ամուսնական միջնորդի ստպարէզ», եւ արաբերէն բեմ — «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հար-կային տարազ: Թրքերէնի մէջ զըլալուզ կը նշանակէ նաւերը քարափ առաջնորդող մակոյի, իսկ զըլալուզլըզ՝ նաւերը նա-ւահանգիստէն ներս առաջնորդելու արտոք: Ան այդ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ նաւերը նաւահանգիստ կամ

բարափ առաջնորդելու համար գանձուող Հարկ. արդէն զբլա-
ղուզիւք բեամիին ներքին բովանդակութիւնն ալ կը նշանակէ
նոյնը՝:

Որպէս Հարկ գրեթէ նոյնն է ինչ որ է զբլաղուզ իճրաթըն,
թէպէտեւ այդ երկուքն ունին իմաստի երանգաւորումի փոքր
տարբերութիւն մը. երբ զբլաղուզ իճրաթըն կը գանձուէր ա-
ռաջնորդող մակոյկին կամ մակուկափարին անունով՝ զբլա-
ղուզիւք բեամիին կը գանձուէր առաջնորդելու արարքին անու-
նով:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան տարբերութիւններն ու հանդիտու-
թիւնները՝ սովորութային Հարկ մըն էր զբլաղուզիւք բեամին ու
կը գանձուէր օսմաննան իշխանութիւններուն կողմէ բոլոր այն
նաւերէն որոնք մուտ կը գործէին նաւահանդիստները: Սկզբնաղ-
բիւրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս լիման բեամի, լենկեր
հազզը, բան-ը սեֆինէ, բեամ-ի սեֆային եւ բիւսուս-ի պահրի:

ԳԸԼԸՃ ՀԱԳԳԸ [kɪɬç hɑkkɪ] – Թրքերէն զբլըճ – «սուր», եւ
արաբերէն հազզ – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած տարազ.
բառացի կը նշանակէ սուրի իրաւունք: Թրքերէնի մէջ, սակայն,
հակասակ որ չկայ զբլըճ հազզը՝ Գամուսը կուտայ զբլըճընըն
հազզը բառակազմութիւնը եւ զայն կը բացատրէ որպէս «գրա-
ւուած՝ սուրին ծայրովը, կամ՝ ստացուած՝ յազթանակի իրաւու-
քով»: այս վերջինի՛ր կը նշանակէ նաեւ «կարձատրութիւն մեծ
ճրդի մը համար»։ Ըստ Սաֆրաստեանի եւ Ջուլալեանի՝ զբլըճ
կը կոչուէին զիամեթի եւ թիմարի աւատատէրերուն եկամուտ-
ները՝, որոնք կը գանձուէին հողն օգտադործող գիւղացիներէն:
Այլ տեղ Սաֆրաստեան շատ աւելի յստակ կերպով կը բացատ-
րէ զբլըճը. բոտ անոր՝ «Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ֆէտուա-
լական հողաբաժինների (թիմար եւ զիամեթ) սիփահչիների կող-
մից բայանների մշակելու տրուող հողերի երեք կամ չհինգ հա-
զար ազէի եկամուտը կոչուում էր զբլըճ: Սիփահչիների եկա-
մտի այդ «զբլըճ» կոչուած գումարի համար սիփահչին ոչ մի

պարտաւորութիւն չուէր պետութեան հանդէպ, քանի որ այդ
գումարը համարուում էր նրա «սրի իրաւունքը»։ Սաֆրաս-
տեան կը կրկնէ գրեթէ նոյնը այլ տեղ ալ ու կը գտնէ որ զբլը-
ճը կը հաւասարէր 3000-6000 ազէի՝:

Բայց զբլըճ կը կոչուէր նաեւ հողի որոշ տարածութիւն մը,
որ օսմաննան իշխանութիւններուն կողմէ կը յանձնուէր աւա-
տատէրերուն: Ըստ թուրք պատմիչ Էվլիա Ձէլէպիի՝ Անատոլիոյ
չըլնահին մէջ, որ կը բաղկանար Աերաստիոյ, Մարաշի, Տրապի-
զոնի, Տիգրանակերտի, Կարսի, Չըլուրդի եւ Վանի էյալէթնե-
րէն՝ կային 7310 զբլըճներ՝:

Ժամանակի ընթացքին, սակայն, զբլըճը վերադարձաւ իր իտ-
կական իմաստին եւ զգեցաւ ուժի բովանդակութիւն: Անով
կազմուած տարազը՝ զբլըճ հազզը՝ զգեցաւ ուժի իրաւունք բո-
վանդակութիւնը, եւ ապա՝ սուրի Հարկ իմաստը, որ ժողովուր-
դի իմացութեամբ եղաւ բռնութեան Հարկ: Արդարեւ, Արեւ-
մտեան Հայաստանի մէջ անիկա մնաց ապօրինի այն սուրքը,
զոր ի ժամու եւ ի տարածման կը գտնէին տեղուոյն թուրք եւ
բիւրատ անուպաններն ու աղաները, պէյերն ու ձորապետերը՝ ըստ
իրենց քմայքին, բռնի ուժին եւ հայրութեան ցուցաբերած դի-
մադրութեան եւ դիմադրականութեան:

Գբլըճ հազզըն սուկայ էր մինչև սիկզբը քսաներորդ դարու
քսանական թուականները:

ԳԸԵ ԵԱՐԱՂԸ [kɪs yɑrɑɬi] – Թրքերէն պըշ – «ցուրտ, ձմեռ»,
եւ եարաղ կամ եարաղ – «զէնք, զինամթերք» բառերէն՝ կազ-
մուած հարկային տարազ: Ըստ Պարբանի՝ տարազին վերջին
բառը կը նշանակէ «գործիք»։ Ինչ որ ալ ըլլայ անիկա՝ հարկա-
յին տարազը բառացի կը նշանակէ ձմրան մթերք: Մայաթիոյ լի-
վայի կանոնադրութեան տուեալներուն համաձայն՝ անիկա ձմե-
րան պայաշը էր լով: Արդարեւ, ամէն տարի աշնան՝ կայի շըլնա-
նին գանձելէ ետք իրենց եկամուտ արձանագրուած բազմաթիւ
հարկերը՝ լիվայի սանձապէյէրն ու սիփահչիները իրենց ներկա-

յացուցիչներուն միջոցով իւրաքանչիւր գիւղէ կը դանձկէն յաւելուի որոշ քանակ մը ցորենի եւ դարբի, մէկական ոչխար, որոշ քանակ մը մեղր եւ իւղ, թաղիք ունեցող գիւղերէն՝ մէկական կտոր թաղիք, եւ որոշ չափով յարդ ու գործան, եւ անուխ ու սիւստ: «Այս բոլորն ապօրինութիւն եւ բռնութիւն ըլլալով վերցուած արձանագրուեցաւ ըստ բարձրագոյն հրամանի»³:

Ապօրինի այս հարկը կը դանձուէր նաեւ գրամով. այդպէս էր կարգը ՊնՀեանիի վիլայէթին մէջ, ուր սանձազպէյներն ու տեղուոյն երեւելիները գրկելով իրենց մարդերը յիսունական ոսկի կը հաւաքէին իւրաքանչիւր գիւղէ՝, մինչդեռ կային կարգ մը շրջաններ այ՛ որ սուլաշինները իջեւանելով ըստանալու ժողովանոցմէ կը վերցնէին կեր ու կերակուր իրենց եւ իրենց կենդանիներուն համար⁴:

Երբ օսմանեան իշխանութիւնները կ'ընէին այսպէս՝ մեծ ու փոքր քիւրտները պիտի ընէին աւելին: Արդարեւ, վաւերագրերն ու սկզբնաղբիւրները շատ մօտ իր ներկայացնեն պատկերը եւ շատ տկար՝ շարքը ապօրինի այս գանձումներուն, որոնք կը կատարուէին թէ՛ գրամով եւ թէ՛ այս ամբողջով⁵:

Բովանդակութեամբ զբը հարազատ է նշանանման է խաֆիրլիքի պարտաւորութիւններուն: Մերթ վաւերագրերը գայն կը յիշեն որպէս զբը եկիւսիւ:

ԳԸԵ ԵԿԻՒՍԻԻ [kıs egüsü] — Թրքերէն զբը — «ցուրտ, ձմեռ» եւ քրտերէն եկիւ — «Հացահատիկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ: Թրքերէն Պանուսը չուրի եկիւ բառը, թէպէտեւ Սաֆրաստեանն եւ Զուլայեան կ'ընդունին անոր զոյութիւնը ու կը թարգմանեն գայն որպէս պաշար⁶: Ինչ որ այլ ըլլայ թարգմանութիւնը Հարկային տարագին՝ անիկա սերտօրէն կապուած կը մնայ տարեկան պաշարին Հետ, զոր սանձազպէյներն ու սուլաշինները կը հաւաքէին Մալաթիոյ լիվայի գիւղական շրջաններէ: Ըստ Մալաթիոյ 1528 թուականի կանոնադրութեան սա իշխանաւորները իրենց մարդերուն միջոցով իւրաքանչիւր գիւղէ կը

հաւաքէին որոշ քանակով ցորեն եւ դարբ, մէկական կենդանի, որոշ քանակով մեղր ու իւղ, յարդ ու խոտ, եւ թաղիք ունեցող վայրերէն այ՛ մէկական թաղիք⁷:

Ապօրինի հարկ մըն էր զբը եկիւսիւն եւ առ այդ՝ առանց յիշելու հարկային տարագը՝ կարգ մը կանոնադրութիւններ զէմ կ'արտայայտուէին անոր: Այսպէս՝ Պուտուէի, Էսթերկոնի, Հաթվանի, Նովիկրատի, Բոժոկայի եւ Միլիտարէի լիվաներուն կանոնադրութիւնները կը յայտարարէին, որ սանձազպէյները, գատուները եւ տեղական վոյվոտաները իրաւունք չունէին ըստանալու ընտանեկանը ուստիք, դարձան ու խոտ, գինի եւ անտանակեր, միս ու հաւ, եւ հաց վերցնելու, ոչ այլ պարտադրելու, որ անոնք ձրի կերպով աշխատէին իրենց կենդանիներով եւ սալլերով՝ այդ մարդերու Հաշուոյն. աւելին՝ կանոնադրութիւնները յստակ կերպով կը յայտնէին, որ անհրաժեշտութեան պարագային՝ այդ բոլորը պէտք էր գնել դրամով եւ գժուարութիւն չստլ ըստանալու⁸:

Բայց զբը եկիւսիւն կը հաւաքուէր նաեւ քիւրտերու կողմէ՝ մասնաւոր Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներուն մէջ: Շատ եւ առատ աղբիւրները եւ անոնց յիշած ու ներկայացուցած պատկերը կ'երթայ Հարստահարութեան ընդհանուր տարագին ներքեւ:

Բովանդակութեամբ զբը եկիւսիւն նշանանման է զբը հարագին եւ խաֆիրլիքին:

ԳԸԵԱԳ [kısıak] — Թրքերէն զբըլագ — «հարթօվայր կամ հովիտ, ուր հօտերը կ'արածէին ձմրան ընթացքին, ձմերանոց» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ. բառացի ձմերանոց նշանակող այս տարագը ըստ բովանդակութեան կը նշանակէ ձմեռանոցի հարկ: Բարբալընի համաձայն՝ զբըլագը տարագ մըն էր, որ կը գործածուէր այն հողին համար, որուն խոտին եւ ջուրին կ'օգտուէին ձմեռը: Կային երկու տեսակ արօտաւայրեր, որոնց առաջինին հողէն ու ջուրէն կ'օգտուէին շրջանի մարդերը

վճարելով տարեկան որոշ հարկ մը ըստ իրենց նիւթական կարողութեան. կարելի չէր այս հողերը ծախել կամ գնել, ոչ ալ կարելի էր գանձող վարել ու հնձել՝ այդքան ատեն որ ժողովուրդը չէր ուզեր: Արտաթայայրերուն երկրորդ տեսակը կը բաղկանար թափուով վերցուած հողերէ՛, որոնցմէ կրնային օգտուիլ միայն այն խաշնարածները որոնք հողատիրոջ կը վճարէին որոշ տուրք մը: Կարինի վիլայէթին մէջ կը վճարէին տարեկան վեց ալլէ, երեք տարի ետք՝ վճարելու համար բնամ-ի բեննաքը³: Ըստ վաւերագիրերու՝ Հարկը կը պատկանէր սիփահճիին կամ հոգատիրոջ⁴, որ գայն կը գանձէր գրամով⁵ կամ ոչխարով⁶, իսկ կայն կարգ մը շրջաններ ալ՝ ուր արգիլուած էր գելլապը որպէս ապօրինութիւն: Այս ապօրինութենէն առուելագոյնս կ'օգտուէին քիւրտերը⁷:

Վաւերագիրերու եւ սկզբնաղբիւրներու բովանդակութեան եւ սոււայներուն համաձայն՝ գելլապը թէ՛ արտաթայրն էր եւ թէ՛ այ անկէ գանձուող Հարկը, թէ՛ պէտեւ կարելի է այդ վերջինը գտնել նաեւ որպէս գելլապի, բնամ-ի գելլապ, գելլապ բնամի, գելլա Հապպը, գելլա բնամի եւ բնամ-ի գելլա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԸԵԼԱԳ:

ԳԸԵԼԱԳԻԷ [kişlakiye] – Թրքերէն գելլապ – «Հարթաթայր կամ հովիտ, ուր ձմրան ընթացքին կ'արածեն հօտերը, ձմերանոց» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ձմերանոցի համար: Իրականութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ձմերանոցներու օգտագործումին համար խաշնարածներուն վճարած Հարկն էր անիկա, որ կը գանձուէր ըստ անոնց կարողութեան: Հարկը կը գանձուէր հողատիրոջ կողմէ՛:

Կանոնադրութիւններու եւ վաւերագիրերու մէջ գելլապիէն կը յիշուի նաեւ որպէս պարզ գելլապ, բնամ-ի գելլապ կամ գելլապ բնամի, գելլա Հապպը, գելլա բնամի կամ բնամ-ի գելլա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԸԵԼԱԳ:

ԳԸԵԼԱԳ ԲԵՍՄ [kişlak resmi] – Թրքերէն գելլապ – «Հարթաթայր կամ հովիտ, ուր հօտերը կ'արածեն ձմրան ընթացքին, ձմերանոց», եւ արաբերէն բնամ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ձմերանոցի Հարկ: Շեքիթական այս Հարկը² կը գանձուէր բոլոր այն անասնապահներէն, որոնք ձմերելու համար իրենց հօտերը կը բերէին սիփահճի մը արտատեղիէն³: Հարկը կը վճարուէր գրամով⁴ կամ ոչխարով⁵ ըստ անգի, ժամանակի եւ սիփահճի՝ անկուս օթլազ բնամիէն եւ ալլը բնամիէն⁶: Կայն շրջաններ, ուր գելլապ բնամին արգիլուած էր որպէս ապօրինութիւն⁷:

Կանոնադրութիւններու եւ սկզբնաղբիւրներու մէջ գելլապ բնամին կը յիշուի նաեւ որպէս գելլապ, գելլապի, բնամ-ի գելլապ, գելլա Հապպը, գելլա բնամի կամ բնամ-ի գելլա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳԸԵԼԱԳ:

ԳԸԵԼԱ ԸԱԳԳԸ [kişla hakkı] – Թրքերէն գելլապ – «Հարթաթայր կամ հովիտ, ուր հօտերը կ'արածեն ձմրան ընթացքին, ձմերանոց», եւ արաբերէն Հապպ – «Իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ: Գելլան ազատապումն է գելլապին, որուն վերջին տառն ինկած է ժողովուրդի բերին մէջ, իսկ Հապպ թրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «պատճառ, ճշմարիտ, կատարուած գործի մը համար ստացուած վճարում կամ վարձք, վճարելի գումար կամ ամսական»², առ այդ Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ ձմերանոցի վարձք: Իրականութեան մէջ՝ ձմերանոցի օգտագործումին համար անասնապահներուն վճարած Հարկն էր անիկա, զոր կը գանձէր ձմերանոցին տէրը՝ սիփահճին: Հակառակ որ Հարկը ծանօթ էր նաեւ որպէս գելլապ, գելլապի, բնամ-ի գելլապ կամ գելլապ բնամի, գելլա բնամի կամ բնամ-ի գելլա՝ ենի իչ գաղայի եւ Սուլթան Մեհմետի կանոնադրութիւններուն մէջ անիկա կը յիշուի որպէս գելլա Հապպը: Ըստ այդ կանոնադրութիւններուն՝ անասնապահն ստիպուած էր վճարելու Հարկը՝ նոյնիսկ երբ իր հօտը կը ձմերէր ենի իչ

զայալյն զուրա՝ այլ ձմերանոցի մը մէջ: Հարկն էր մեծ հօտէ մը երկու տարու ոչխար մը, իսկ փոքրէն՝ վեց ազէ՝, մինչդեռ Սուլթան Մեհմետի կանոնադրութիւնը կ'արգիլէր գանձել զայն թէ սեղացիներէն և թէ ալ քօչուորներէն՝:

Մանրամասն տես՝ ԲնՍՄԻ ԳԸՇԱԿ:

ԳԸՇԱԿ ԲՆՍՄԻ [kişia resmi] — Թրքերէն զբլապ — «Հարթափայր կամ հոփա, ուր կ'արածեն հօտերը ձմրան ընթացքին, ձմերանոց», և արարերէն ըսեմ — «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը արտագրուած է ժողովուրդի բերնին մէջ ու վերածուած զբլայի՝ պահելով Հանդերձ իմաստը զբլապի: Տարագ բառացի կը նշանակէ ձմերանոցի Հարկ, ու երբ զանազան վայրերու մէջ անիկա ստացեր էր զբլապ կամ զբլապիէ, բնամ-ի զբլապ կամ զբլապ բնամի, զբլապ հապը կամ բնամ-ի զբլապ Այտընի լիվայի մէջ անիկա պահած էր զբլապ բնամի յորջորջումը: Արդարեւ, Այտընի լիվայի կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ զայն կը վճարէր տեղացիներ, իսկ երբ որեւէ մէկը գար այլ սանձապէ մը և էր օտար ձմերքը թիւնարի մը վրայ՝ չէր վճարեր հոգատիրոջ զբլապ բնամին՝ երբ զայն մը կը վճարէր իր արտագրած բերքին վրայ. սակայն կը վճարէր օթլապ բնամին², որ լուկ մէկ տարբերակն էր գանձուող Հարկին, որովհետեւ անիկա կը նշանակէր արօտափայրի, դարմանի Հարկ:

Մանրամասն տես՝ ԲնՍՄԻ-ԳԸՇԱԿ:

ԳԸՇԱԿ ԹԻԻԹԻԻՆ ԲՆՍՄԻ [kişlik tütün resmi] — Թրքերէն զբլապ — «ձմեռնային», թիւթիւն — «ծուխ, ծխախոտ», և արարերէն ըսեմ — «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ձմեռնային ծուխի Հարկ: Պատ-ի Հսկայի կարգէն եղող սովորութային այս Հարկը՝ կը յիշուի Պելտիսիանուի կողմէ՝ առանց սակայն տարագումի, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա այն Հարկն էր, զոր Օսմանեան

կայտութեան մէջ ժողովուրդը կը վճարէր անտառէն փայտ կարելու իրաւունքին համար: Հարկը կը գանձուէր սիփահչիին կամ հողատիրոջ՝ կողմէ՝ մթերքով կամ դրամով: Ըստ կանոնադրութիւններու և սկզբնաղբերներու՝ Էրկանիի լիվային մէջ իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը գանձուէր տարեկան մէկ բնափայտի գինը, որ մերթ կը հաւասարէր տարբերակ ազէի, ու մերթ երկու ազէի⁴, երբ անդին՝ Մայաթիոյ լիվային մէջ մէկ բնափայտ՝ Քենկերի լիվային մէջ իւրաքանչիւր ընտանիք որ փայտ կը կարէր լեռնէն՝ կը վճարէր տարեկան մէկ ազէ⁵, իսկ Ուրֆայի լիվային մէջ կը գանձուէր մէկ բնափայտի գինը, որ կը հաւասարէր չորս ազէի⁶: Ջերմուկի լիվային մէջ կը գանձուէր այն բանակը, որ, սակայն, գինն էր երկու բնափայտի, թէպէտեւ հոս բրիտանոնեաներէն, այսինքն՝ Հայերէն՝ կը գանձուէր վեց ազէի բնափայտ մը⁷: Կիպրոս կղզիին մէջ Հարկն և հաւասարէր երեք թուռն մէկ ազէի⁸, իսկ ըստ Սուլթան Մեհմետի կանոնադրութեան՝ իշու մէկ բեռնէն մէկ կտոր փայտ⁹:

Կանոնադրութիւնները կը պնդեն, թէ Հարկը պէտք էր տեղ հասցնել կենդանիով, իսկ այդ վերջինին բացակայութեան կանակով¹⁰: Հարկը կը գանձուէր «աշնան վերջին ամիսը կամ ձմրան սկիզբը»¹¹: Կարգ էր շրջաններու մէջ արգիլուած էր փայտի այս Հարկը՝ ինչպէս որ էր պարագան Կարինի և Ռումի վիլայէթներուն և Մայաթիոյ և Քենկերիի լիվաներուն մէջ¹², իսկ կարգ մը շրջաններու մէջ պարզօրէն չկար անիկա¹³: Միտիլի կղզիի կանոնադրութիւնը յստաօրէն կը յայտնէր, թէ «ըստ օրինի՝ անցեալին նման թող [փայտ] կարեն՝ ըսելով արձանագրուած է մատենանի մէջ»¹⁴:

Բայց Հակառակ այս բոլորին՝ կը կատարուէին օրինազանցումներ և սպորտիսթիւններ, ու Հարկը կը գանձուէր աւելիով, այլապէս Լիբվէի լիվայի կանոնադրութիւնը պիտի չհրահանգէր «աւելի բան հառնել»¹⁵:

Կանոնադրութիւններն ու զրականութիւնը զբլապ թիւթիւն բնամին կը յիշեն նաեւ որպէս օտուս ազէսի, օտուս խարճը և բնամ-ի օտուս:

ԳԸՐՆԸԼ ԲԵՍՄԻ [karnil resmi] – Արբերեկն գրեմը – «կենդանի, չորքտանի, կաթնաու անասուն» եւ բնամ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, թէպէտեւ Բաքայլն զայն կը թարգմանէ օթլադին: Գրեմը բնամին կը զանձուէր Տրապիզոնի վիլայէթին մէջ պետութեան պատկանող արտապայրերուն մէջ արածող կենդանիներէն: Վճարելի Հարկին քանակը կ'որոշուէր նահանգին վարչական ժողովին կողմէ, եւ առ այդ՝ փոփոխական էր տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ. զայն կը զանձէր պետութեան ինքը՝:

Բողանդակութեամբ նման էր օթլադիէին, օթլազ բնամին, աղըմ Հազգրին, բնամ-ի աղըմին կամ աղըմ բնամին, բնամ-ի մերային, բնամ-ի օթլադին, բնամ-ի եպլադին, քուսիէին, չոփ փուլիին եւ նոյնանման այլ Հարկերուն:

ԳԻԼՏԻ [keldi o geldi] – Թրքերէկն կիլմեր – «գալ, վերադառնալ, արտադրել, բլլալ, տեղ մը գրաւել» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ Հիմնականօրէն անցեալ կատարեալ, երրորդ ղէմք, եղակին է կիլմեր բային եւ կը նշանակէ եկաւ, արտադրեց, եւ այլն: Ըստ Ռաժափեանի՝ վաճառականական Հարկ մըն էր անիկա, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէր առեւտրականը գործադրութեանը Համար իր ասպարէզին, անկախ՝ տարեկան 60-400 դահեկանի վճարուած թեմեթթիւյն: Ըստ առեւտրականներու կարողութեան՝ գլխիկն ենթարկուած էր երեք որոշ դասի՝ ութը, հինգ եւ երեք օսմանեան ոսկի բողանդակութեամբ: Իսկական գլխիկն ունենայու. Համար, սակայն, անհրաժեշտ էր այս դումարներուն վրայ աւելցնել զանձիչին իրեն Համար վերցուցած Հարբուրին ութին տասի գումարը, առաւել՝ ընկալալիլի վրայ փակցուող դրոշմաթուղթի մէկ դահեկանը՝:

Գլխիկն Հրապարակ ելաւ որպէս ծնունդը տասնիններորդ դարու օսմանեան բարեփոխումներուն եւ գործադրութեան դրուեցաւ յիսունական թուականներէն ետք՝ անմիջապէս քուլիլը նախկին պանագան ու զարմանազան Հարկերուն:

ԳՈԼՃՈՒ ՀԱԳԳԸ [kolcu hakkı] – Թրքերէկն զոլճու – «պահակ, մաքսատու, պաշտօնեայ, ճարան պաշտպանող աստիկան-գինուոր», եւ արարեբէկն Հազգ – «խրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէկն մէջ, սակայն, Հազգ բառն ունի եզպատճառ, ճշմարտ, կատարուած գործի մը Համար ստացուած վճարում կամ վարձք, վճարելի գումար կամ ամսական՝ իմաստները՝: Հազգ բառին տրուած սա բովանդակութեամբ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ պահակի վարձք: Իրականութեան մէջ սովորութեան այս Հարկը կը զանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան քրիստոնեայ գիւղերու բնակիչներէն՝ անոպայ տարրերու դէմ զանձեք պաշտպանելու Համար կարգուած կէտ-գինուորական պահակներու ամսականին Համար: Կը զանձուէր ճիզիէին Հետ միասին՝: Ըստ Բաքայլին՝ վերցուցեալ 1830-ին յայտարարուած օրէնքով մը՝, որ ջնջեց կարգ մը Հնաբոյր Հարկերն ու տուրքերը, եւ ժողովուրդին պարտաւորութիւնները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ բայց Հակահասկ օսմանեան բարեփոխչական շարժումին եւ անիկ յառաջացած օրէնքներուն, Հրովարակներուն, եւ յայտարարութիւններուն՝ զոլճու Հազգըն շարունակեց տեսել եւ Հասու մինչեւ անկումը Օսմանեան Կայսրութեան, որով ետք որպէս ժառանգ՝ սովորութեային այլ Հարկերու եւ ապօրինութիւններու Հետ անցաւ ստրիական իշխանութիւններուն, որոնք զայն զանձեցին մինչեւ վերջերք քսաներորդ դարու երեսունական թուականներուն:

ԳՈՄԱՆԻԱ ՊԱՆԱ [komanya baha] – Իտալերէկն զում մաննա – «պաշար, նաւու պարեն», եւ պարսկերէն պահա – «դին, արժէք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ նաւու պարենի դին, թէպէտեւ Բաքայլն զայն կը տարազ որպէս «ճամբու պաշարի գին»՝: Իրականութեան մէջ անիկա սովորութեային այն Հարկն էր, որ կը զանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իշխանութիւններուն կողմէ զանագան ծախսերուն Համար ցամաքային եւ ծովային զինուորներու, սպանե-

րու եւ պաշտօնեաներու» սկզբները որպէս օժանդակութիւն պատերազմին ու պատերազմական ճիգին, յետազային, սակայն, որպէս կանոնաւոր եւ մնայուն Հարկ մը:

Կանոնագրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները մերթ կը յիշեն զայն որպէս զահլիբ պահա, ուլուֆէ պահա, նսն պահա, նեվալպէ պահա եւ դաթըզ պահա կամ զաթըզ պահասը:

ԳՈՅՈՒՆ ԱՏԵԹԻ [koyun adeti] – Թրքերէն գոյուն – «ոչխար» եւ արաբերէն ատեթ – «ստորութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ թրքերէնի մէջ, սակայն, ատեթ կը նշանակէ նաեւ «կանոն կամ օրէնք»¹, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ոչխարի կանոն: Իրականութեան մէջ՝ սովորական Հարկներու կարգէն տուրը մըն էր անիկա², զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին իտալարածներն ու անասնապահներն անխոր: Հարկը կը գանձէին պետութեանէն զայն կապալով վերցուցած ամիլները կամ անոնց ներկայացուցիչները³, Հողատէրերը⁴, պետութիւնը⁵, վաղճերը՝ կամ խստերը⁶: Կանոնագրութիւնները մի՛շտ ալ կը հրահանգէին սանձազպէշներուն, սուպաշիներուն եւ գողութեամբ, աւազակութեամբ եւ բռնութեամբ այլապէս զիբքի հասած մարդերուն չմիջամտել Հարկը գանձելու իրաւունքն ունեցողներու գործերուն⁷, ընդհակառակը՝ շրջանի մը գատիները, սուպաշիները եւ անոնց ենթակայ եղող մարդերը, ինչպէս նաեւ քեթխուտանները պարտաւոր էին օգնելու եւ օժանդակելու ամիլներուն կամ գոյուն ատեթին գանձողներուն, որ անոնք մեկնէին հօտերուն եւ ոչխարներուն գտնուած վայրերը եւ գիւղերը, հաշուէին կենդանիները եւ գանձէին Հարկերը: Կանոնագրութիւնները խստիւ կ'արգիլէին անասնապահներուն եւ իտալարածներուն զանազան միջոցներով թաքցնել իրենց ոչխարները եւ կը յայտնէին, թէ օրինազանցներուն ոչխարները պիտի բռնագրաւուէին սուլթանի համար⁸, Հակառակ պարտաբային՝ կամ Հարկը պիտի կրկնապատուէր⁹ կամ ալ մէկ ազէի տուգանք մը պիտի գանձուէր իւրաքանչիւր ոչխարէ¹⁰:

Տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ փոփոխական էր գոյուն ատեթին ու կը գանձուէր մերթ դրամով, մերթ ոչխարով եւ երբեմն ալ այդ երկուքով՝ ըստ անհատ ոչխարի, կամ 100, 200 եւ 300 ոչխար հաշուող հօտի, կամ ալ հարկատու բնասիքի¹¹: Բայց Հակառակ կանոնագրութիւններուն՝ կային շրջաններ, ուր Հարկին տէրերն ապօրինութեամբ կը հաւաքէին նաեւ իւր, կարագ, պանիր, մածուխ, բուրդ եւ մթերային այլ արտադրութիւններ¹²:

Ըստ սկզբնաղբիւրներու՝ Հարկին ընդհանրապէս կը գանձուէր զարնան սկիզբը՝ նովրուզին, ոչխարներու եւ այծերու ծնանելէն ետք՝ հաշուելով ոչխարն ու գանուկը, այծն ու ուլիկը միասին¹³, թէպէտեւ կային շրջաններ, որ անիկա կը գանձուէր Մարտին կամ Մայիսին¹⁴: Շերիաթական այս հարկէն, որուն ենթակայ էին բոլոր անասնապահներն ու իտալարածները՝ զիտէ էին կարգ մը մարդեր կարգ մը պատճառներով¹⁵. Բայց հակառակ կանոնագրութիւններու խստութեան եւ յստակութեան մի՛շտ ալ կը կատարուէին օրինազանցումներ երկուստեք, թէ՛ անասնապահին եւ թէ՛ ալ հարկահաւաքին կողմէ, ահա թէ մէկուն կ'արգիլուէր պահել իր ոչխարները եւ կեղծել թիւերը, իսկ միւսին՝ կը հրահանգուէր աւելի չգանձուիլ¹⁶:

Կանոնագրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները գոյուն ատեթին¹⁷ կը յիշեն նաեւ որպէս ատեթ-ի սղինմ, ատեթ-ի գաննմ, գոյուն հօզգը, գոյուն բնամի կամ բնամի գոյուն, բնամի աղնմ, բնամի տալար, բնամի-ի մեվաշի, մլոսամ, գամչուռ եւ կիտե:

Մանրամասն տես՝ ԲՆԱՄ-Ի ԱՂՆՆՄ:

ԳՈՅՈՒՆ ԲԱՃԼ [koyun bacı] – Թրքերէն գոյուն – «ոչխար» եւ պարսկերէն բաճ – «մաք, տուրք, մաս, բաժին» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ոչխարի մաքը: Իրականութեան մէջ՝ այ՛ անիկա այն մաքսն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր ներածուող, կամ ալ շուկան կամ սպանդանոցը ողջ կամ մորթուած կերպով վաճառուող

ոչխարէն: Հարկին քանակն էր յաճախ երկու ոչխարէն մէկ ազ-
էն², մերթ իւրաքանչիւր ոչխարէն կը գանձուէր մէկ ազէն³, եր-
բեմն՝ չորս ոչխարէն մէկ ազէն⁴: Ըստ կանոնադրութիւններու՝
ոչխարի այս հարկը մերթ կը գանձուէր սեւ ազէնով⁵, եւ երբեմն
ալ՝ թնկէնով⁶: Ըստ Բաքալընի՝ աւելի ուշ շրջաններուն անրկա
սկսու գանձուիլը դրուչով եւ տոկոսային դրութեամբ՝ ըստ վա-
ճառուող կամ ներածուող ոչխարի արժէքին⁷: Մաքսը կը վճա-
րուէր լոկ վաճառողէն, թէպէտեւ կան վաւերագրեր, որոնք կը
նշեն թէ՛ անրկա պիտի գանձուէր ոչխարը վաճառողէն եւ գնո-
ղէն՝ մերթ Հասարս կերպով եւ երբեմն՝ ոչ⁸:

Ըստ կանոնադրութիւններու՝ ոչ մէկն իրաւունք ունէր գաղտ-
նի կերպով ոչխար ներածելու եւ դայն շուկան վաճառելու ողջ
կամ մորթուած. օրինագանցները պիտի պատժուէին խիստ կեր-
պով ետապգրներու կողմէ՛, որոնք իրաւունք ունէին ոչ միայն
տուգանելու օրինագանցը՝ այլ նաեւ բռնագրուելու ոչխարը⁹:

Գոյուն բաճը կը գանձուէր ամիւին կամ նայիպին կողմէ՝¹⁰
կամ այ անոնց ներկայացուցիչներուն, եւ ոչ մէկ սուպաշի իրա-
ւունք ունէր միջամուխ ըլլալու անոնց գործին¹¹:

Մանրամասն տես՝ ԲԱՃ-Ա ԱՂՆԵՄ:

ԳՈՅՈՒՆ ՀԱԳԳԸ [koyun hakkı] — Թըքերէն գոյուն — «ոչ-
խար», եւ արաբերէն Հազզ — «իրաւունք» բուտերէն՝ կազմուած
հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը, սակայն,
թըքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «վաճառու, ճշմարիտ, կատա-
րուած գործի մը համար ստացուող պատճուած կամ վարձք, վճա-
րելի գումար կամ ամսական»¹². առ այդ՝ հարկային տարազը բա-
ռացի կը նշանակէ ոչխարի վճարում, մինչդեռ անրկա այն
հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին ա-
նասնապահներն ու խաշնարածները իրենց ունեցած ոչխարին
վրայ: Սա պարզօրէն կը նշանակէ թէ՛ անրկա թեսմ-ի աղնեմն
էր¹³: Արդարեւ, վաւերագրերու բովանդակութիւնն ալ կ'առաջ-
նորդէ նայն եզրակացութեան:

Բայց թեսմ-ի աղնեմը կը յիշուի գանազան ու բազմաթիւ ա-
նուններով, որոնցմէ միայն մէկն էր գոյուն Հազզըն, որ կը դոր-
ժածուէր Նիկեպոլուի իւլային եւ Մորէայի վիլայէթին մէջ, ըստ
որոնց կանոնադրութիւններուն՝ անրկա կը գանձուէր գարնան՝
Ապրիլի սկիզբը, ոչխարներուն եւ այժերուն ծնանելէն ետք: Նի-
կեպոլուի իւլային մէջ Հարկին քանակն էր երկուքին մէկ ազէն,
մինչ Մորէայի վիլայէթին մէջ՝ իւրաքանչիւրին: Կը համրէին
մայրերն ու ձագերը միասին: Հարկը կը գանձուէր անխարի այն
բուրէն, որոնք կը զբաղէին անասնապահութեամբ եւ խաշնա-
րածութեամբ. իսկ այն պարագային երբ որեւէ մէկը թաքացի
ոչխարը՝ պակաս տայն համար հարկը՝ տուգանքը կը հաստա-
րէր իւրաքանչիւր ոչխարի համար երկու ազէն¹⁴: Ըստ սկզբնաղ-
բիւրներու՝ հարկը կը գանձուէր ամիւին կողմէ՛:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԳՈՅՈՒՆ ԲԵՍՄ [koyun resmı] — Թըքերէն գոյուն — «ոչ-
խար», եւ արաբերէն թեսմ — «հարկ, տուրք» բուտերէն՝ կազ-
մուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ոչխարի
տուրք: Արդարեւ, ոչխարներէն գանձուող հարկն էր անրկա Օս-
մանեան Կայսրութեան մէջ, ուր ծանօթ էր նաեւ որպէս ստեթ-ի
աղնեմ, ստեթ-ի գանեմ, գոյուն ստեթի, գոյուն Հազզը, թեսմ-ի
աղնեմ, թեսմ-ի գանեմ, թեսմ-ի գոյուն, թեսմ-ի տավար, թեսմ-ի
մելպաշի, մղսամ, գամչուռ, կրտեւ, եւ այլն: Շեքրիթկան այս
հարկը՝ կը գանձուէր այն բոլորէն, որոնք կը զբաղէին անասնա-
պահութեամբ եւ խաշնարածութեամբ: Հարկը կը գանձուէր ըստ
հօտի եւ ըստ ոչխարի քանակի՝ ոչխարով կամ դրամով, կամ ալ
երկուքով միասին¹⁵: Կային շրջաններ Օսմանեան Կայսրութեան
մէջ, ուր անտպաներ գոյուն թեսմին վերածեր էին տարեկան մու-
լաթմայի ու կը գանձէին բոնութեամբ¹⁶: Հարկը կը գանձուէր
մերթ պետութեան¹⁷, աւատատիրով՝ եւ հողատիրոջ¹⁸, սանձապէ-
լին՝ եւ երբեմն ալ քիւրտ եւ ալլացեղ անօրէններու կողմէ՛. կը
գանձուէր Մարտէն մինչեւ Մայիս¹⁹, երբ կը համրուէին ոչխար-

ներն ու գառնուկները, այծերը եւ ուլիկները միասին եւ կը կատարուէին Հաշուարկումները Հարկին:

Ոչխարներէն գանձուող այս Հարկը որպէս դոյուն բիսմի կը յիշուի Պոլուի եւ Կեսարիոյ լիվայի, ենի Իլ գաղայի, Գարամասի վիլայէթի եւ Գոճահազի կանոնադրութիւններուն մէջ¹⁰:

Մանրամասն տես ԲԵՍՄ-Ի ԱՂՆԵՄ:

ԳՈՆԱԳ ՄԱՍՐԱՖԸ [konak masrafı] – Թրքերէն գոնապ – «բնակարան, մեծ տուն, կայան, ճամբորդութեան ընթացքին ինճուանելու վայր, շրջան, Հողամաս զոր կարելի է կորել ու անցնել մէկ օրուան ընթացքին», եւ արարերէն մասրաֆ – «ձախ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնը, սակայն, արաբերէնէն փոխառնալ ունի մասրաֆ, մասրաֆ եւ մասրաֆի յոգնակին մնարաֆ՝ ձախ իմաստով՝, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ինճուանի ձախ: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը ճշդէ Բաբայլըն, գոնապ մասրաֆըն պատահական այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր ցամաքային եւ ծովային զինուորներու, սպաներու եւ պաշտօնեաններու տեղափոխութեան միջոցին անոնց բնակութեան, բնակարանին, Հանգիստին եւ այլնայլ ծախսերուն Համար¹¹: Սովորութեային այս Հարկը կը գանձուէր մասնաւոր պաշտօնեաններու կողմէ, որոնք ընդհանրապէս ծանօթ էին որպէս նիւզուլ Էմինի¹²: Կը գանձուէր բոլորէն անխորթ, բացի անսոցմէ, որոնք իրենց ձեռքին ունէին Հարկազրկութեան մասնաւոր Հրովարտով¹³: Քանակով անյայտ եւ քմահաճ այս Հարկը կանոնադրութիւններու եւ սկզբնադրութիւններու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս նիւզուլ, պեսեւի-ի նիւզուլ, իխրամաթ, դոնալի, սավարի եւ կոնազղա, մինչ Հայկական աղբիւրները կը ճանչնան զայն որպէս բանահար¹⁴:

ԳՈՎԱՆ ԷՕՇԲԻԻ [kovan öşü] – Թրքերէն գովան – «փեթակ», եւ արարերէն էօշը – «տասանորդ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ փեթակի տասա-

նորդ. իրականութեան մէջ, սակայն, գովան էօշըն այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր մեղուարծուներէ եւ մեղրի արտադրութեանէ: Հաստ կանոնադրութիւններու՝ սովորութեային եւ տարեկան այս Հարկը¹⁵ կը գանձուէր թէ արտադրութեանը եւ թէ ալ զբամով՝ ընդհանրապէս կալի տան կամ աշնան¹⁶ երբ կը կթուէին փեթակները. Հարկը կը գանձուէր ամիլիէ¹⁷, Հողապետը¹⁸ եւ ըսայային տերոջ¹⁹ կողմէ. զայն կը գանձէին նաեւ այն օտար Հողատէրը որուն Հողին վրան էր զտեղուած ըսայային փեթակը մեղրի պատրաստութեան շրջանին, կամ ալ ըսայային տէրն ու վաղձը կամ Հողատէրը միասին²⁰, եւ պետութիւնը²¹:

Հարկային տարազն ինքնին ցոյց կուտայ թէ գանձուող Հարկը տասանորդ մըն էր օրինականօրէն, մինչդեռ փաստաբանութեամբ ցոյց կուտան, որ տասանորդ կը գանձուէր միայն այն տան երբ մեղուարդոյծի փեթակներուն թիւը տասն էր կամ սասէն աւելի²², իսկ երբ անոնց թիւն ըլլար տասն նուազ՝ Հարկը կը վերածուէր որոշ գումարի մը իւրաքանչիւր փեթակի Համար²³. Կար միայն մէկ վայր ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին, ուր գովան էօշըն կընար ըլլալ մերթ տասանորդ եւ մերթ իւրաքանչիւր փեթակէ գանձուող որոշ գումար²⁴: Կային շրջաններ, որոնց կանոնադրութիւնը յստակ կերպով կ'ընէր, թէ Հարկը պիտի գանձուէր որոշ գումարով մը ըստ փեթակի թիւի²⁵: Կարգ մը շրջաններու մէջ երբ ոչ-մահմտականը կը վճարէր տասանորդի դրութեամբ՝ մահմտականը կը վճարէր փեթակի Հաշիւով, որ շատ աւելի շահաւոր էր Հարկատուին Համար²⁶. աւելին Պալքաններուն մէջ կային շրջաններ, ուր վճարուող Հարկը իւրաքանչիւր փեթակի վրայ կը նկատուէր փոխան տասանորդի²⁷:

Կանոնադրութիւններն ու սկզբնադրութիւնները գովան էօշըն կը յիշեն միայն մէկ անգամ²⁸, մինչդեռ զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս գովան Հազար, գովան բիսմի կամ բիսմ-ի գովան, բիսմ-ի սսել, բիսմ-ի զենպուրի, բիսմ-ի քելվարէ, քելվարէ էօշըն, էօշը-ի սսել եւ էօշը-ի գովան:

Մանրամասն տես ԲԵՍՄ-Ի ԱՍՆԷ:

ԳՈՎԱՆ, ՀԱԳԳԸ [kovan hakkı] – Թրքերէն գովան – «փեթակ», եւ արարերէն Հազգ – «Իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ-թրքերէնի մէջ, սակայն, Հազգ բառը կը նշանակէ նաեւ «պատճառ, ճշմարիտ, կատարուած գործի մը Համար ստացուող վճարում կամ վարձք, Կտարելի գումար կամ ամսական»². առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ փեթակի վճարում: Իրականութեան մէջ, սակայն, գովան Հազգըն տարեկան այն Հարկն էր, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը գանձուէր փեթակներէն կամ փեթակներու արտադրած մեղրէն՝ կամ՝ տասանորդական գրութեամբ³. կամ այ՝ իւրաքանչիւր փեթակի Համար որոշ գումարով մը⁴. Հարկը կը գանձուէր աշնան կալի կամ Հունձրի ատեն⁵ պետութեան, ամլլին, Հողատիրոջ, վապֆին, բայային տիրոջ, կամ այ՝ անոնցմէ որեւէ երկուքին կամ երեքին կողմէ միասնաբար⁶: Սովորութային այս Հարկը կը գանձուէր մեղրի արտադրութեամբ կամ գրամով⁷:

Ակզընադրիւրներու մէջ մեղուարուծութեան այս Հարկը գովան Հազգը կը կոչուէ միայն Օլսրի լիվային մէջ⁸, մինչդեռ այլ շրջաններու կանոնադրութիւնները զայն կը յիշեն որպէս գովան էօշրի կամ էօշր-ի գովան, գովան բեամի կամ բեամ-ի գովան, բեամ-ի սակ, բեամ-ի գենպուրի, բեամ-ի քիւվլարէ, քիվլարէ էօշրիւ կամ էօշր-ի քիւվլարէ եւ էօշր-ի սակ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԱՍԵԼ:

ԳՈՎԱՆ ԲԵՍՄԻ [kovan resmi] – Թրքերէն գովան – «փեթակ», եւ արարերէն բեամ – «Հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. որ բառացի կը նշանակէ փեթակի Հարկ: Իրականութեան մէջ՝ գովան բեամին այն Հարկն էր, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը գանձուէր փեթակներէն. առ այդ՝ անիկա մեղուարուծութեան Հարկ մըն էր լուի, որ կանոնադրութիւններու եւ սկզբնադրիւրներու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս գովան էօշրիւ, գովան Հազգը, բեամ-ի գովան, բեամ-ի սակ, բեամ-ի գենպուրի, բեամ-ի քիւվլարէ, քիւվլարէ էօշրիւ կամ էօշր-ի քիւվլարէ:

վարէ, եւ էօշր-ի սակ: Սովորութային եւ տարեկան այս Հարկը⁹, որ կը գանձուէր աշնան՝ մեղրով կամ գրամով¹⁰ ծանօթ էր որպէս գովան բեամի միայն Նիկեպոլիսի վիլայէթին, Այտընի լիվային եւ Ենի Իլ վալային մէջ: Ըստ սա շրջաններու կանոնադրութիւններուն նախապէս Նիկեպոլիսի վիլայէթին մէջ մեղրէ գանձուող տուրքն ընդհանրապէս կը բաժնուէր Համահաւասար կերպով, սանձապէշին, սուլայշին եւ Հողատիրոջ միջեւ: Բայց եկաւ շրջան մը, երբ սանձապէշն ու Հողատէրն սկսան իրենց Համար մէկկական սպէշ գանձել իւրաքանչիւր փեթակէն, այսպէս զուրս դրուած եղաւ սուլայշին, որ, սակայն, չուշացաւ գանձելու իր մէկ սպէշն. կատարուած առ քայայայտ կողմաւորութիւն դէմ գանձատ բարձաւ ժողովորդը, բայց կը թուի, թէ իր գանձատն ինկաւ խուլ ականջներու վրայ. առ այդ՝ անիկա Հրաժարեցաւ մեղուարուծութենէն. այն ատեն էր որ իշխանութիւնները որոշեցին փեթակներէն գանձել տասանորդ՝ երբ անոնց թիւն էր տասը կամ աւելի, իսկ նուազ ըլլալու պարագային՝ քսնի մը զիտակ մարդերու կողմէ անոնց ունեցած մեղրին արժէքը որոշուելով՝ կրկին պիտի գանձուէր տասանորդ. աւելին՝ տուրքը եկամուտ արձանագրուեցաւ լուի Հողատիրոջ¹¹: Բայց այսպէս չէր գրութիւնը Այտընի լիվայի եւ Ենի Իլ վալային մէջ, ուր առաջինին մէջ սիփասին կը գանձէր երկու սպէշ իւրաքանչիւր փեթակէն. Ենի Իլ վալային մէջ այ՝ նոյնն էր քանակը Հարկին, միայն թէ Հոս կը նկատուէր էօշր-ի պետիւ. երկու պարագային այ՝ երբ փեթակը փոխադրուէր այլ Հող՝ անկէ գանձուող Հարկը կը բաժնուէր նախկին Հողատէրը եւ նորը՝ եթէ նոյնիսկ այդ վերջինն ըլլար վապֆը¹²:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԱՍԵԼ:

ԳՈՒԶՈՒ ՊԱՀԱՍԸ [kuzu bahası] – Թրքերէն գուզու – «գտնուի», եւ պարսկերէն պահա – «գին, արժեք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գտնուի գին, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա այն Հարկն

էր, զոր կը գանձէր արտառվայրի մը տէրը Թըրհալայի լիվային մէջ. այսպէս ըստ Թըրհալայի լիվայի կանոնադրութեան կըր օտար խաշնարած մը գար եւ ձմերկը դիւղի մը սահմաններէն ներս՝ անոր հօտէն կը գանձուէին բեամ-ի օթլազ ու բեամ-ի դըլ-լազը, որոնք կը հաւատարէին տարեկան քսանհինգ ազէի. բեամ-ի օթլազ չէր գանձուեր տեղացիներէն, այլ հարիւր ոչխարէն տասնհինգ ազէի՝ դուժար մը լով, որմէ ետք իւրաքանչիւր հօտէն կը վերցուէր գտնուել մը կամ այ հինգ ազէ՝ որպէս գինը գառնուկի մը²:

Այս վերջինն էր գուզու պահարն:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ [kulluk] — Թըրքերէն գուլ — «տարուկ, ճորտ, ասղաթիկ, դիւտորական» բառն՝ յառաջացած հարկային տարազ. Թըրքերէնի մէջ գուլլուզ բառն ստացած է ստրկութենէն անկախ նաեւ «ծառայութիւն, ծառայութեան պարտաւորութիւն» բովանդակութիւնը³: Ըստ Պարբանի տարազումին՝ «կապալով հող վերցուցած գիւղացիներով բնակուած գիւղի դրութիւն»՝ էր անիկա: Վուսիբէի համաձայն՝ տարին քանի մը օրուան անվճար ու պարհակային աշխատանքն էր գուլլուզը, զոր մահճետական եւ ոչ-մահճետական գիւղացիները պարտաւոր էին կատարելու հողատիրոջ դաշտերուն մէջ⁴. Պելտիսիանուի հրատարակած կանոնադրութիւնները զայն կուտան որպէս դիւտորական ծառայութեան պարտաւորութիւն, մինչդեռ Պարբանիները՝ որպէս պարհակային աշխատանքային օր, որ-մով կը չափուէր գիւղացիին պարտաւորութիւնը հանդէպ հողատիրոջ, սիփահիին եւ սուվարիին:

Տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ փոփոխական էր քանակն այդ պարտաւորութեան. այսպէս՝ Կարինի վիլայէթին մէջ վարելավահող ունեցող որեւէ գիւղացի տարեկան մէկ օր գուլլուզ պարտական էր իր հողատիրոջ⁵. Բուժի վիլայէթի կանոնադրութիւնը, որ ձեւով մը ըրացուցիչն էր Կարինի վիլայէթի կանոնադրութեան, որովհետեւ Կարինի վիլայէթը մերթ էր յիշուի նաեւ որ-

պէս Բուժի վիլայէթ՝ կրկնելէ ետք Կարինի վիլայէթի կանոնադրութեան բովանդակութիւնը՝ կ'անւնջնէր տակաւին, թէ մէկ օրուան այս գուլլուզը հողային աշխատանք մըն էր հողատիրոջ մարդկը կը հատուցէին երկու գուլլուզ աշխատանք, Կեպրանի էլլիհիհիանները՝ երկու գուլլուզի փոխան վեցական ազէի հաշուով՝ տասներկու ազէի, մինչ ինուսամբնիկարի խասերուն ենթակայ գիւղերուն մէջ երկու գուլլուզի համար կը վճարէին եօթը ազէի գուժար մը եւ առաւել՝ երկու ուղղիէ իւղ⁶:

Բայց Պոլսոյ նոյն այս խասերուն մէջ մշակելի հող ունեցող կիսարանները պարտական էին տարեկան երեք օրուան գուլլուզ սուվարիին, որ հողատէրն էր⁷: Սուլթան Մահմետ Երկրորդ կը հրահանգէր թաթար հողամշակներուն հատուցել գուլլուզի նոյն չափը⁸՝ ճիշտ այնպէս ինչպէս որ էր անիկա Պոլսոյ խասերուն Եուրտ օղանկարը ցեղախումբին համար⁹: Բայց կը թուի, թէ հակառակ գուլլուզի քանակին մէկէն երեք օրուան միջեւ տարուբերուեն՝ մերթ անիկա կը գանձուէր եօթը օրուան քանակով, որուն փոխան, ինչպէս կը ճշդէ Սուլթան Մահմետի կանոնադրութիւնը՝ կը գանձուէր քսաներկու ազէի գուժար մը¹⁰:

Գուլլուզի հատուցումին դրութիւնը, սակայն, տարբեր էր Եւսամանթուրայի լիվային մէջ, ուր, ըստ տունայնորու, անիկա ծառայութիւն մըն էր լով. այսպէս՝ սանճազպէյը կ'առնէր մէկ հօդի իւրաքանչիւր յիւտուն տունէ եւ որպէս ծառայ կամ սպասուոր քայն կը պահէր իր ծօռ վեց ամիս¹¹. սանճազպէյին հանդէպ պարտաւորութիւն կատարող այս մտրդը կը կոչուէր զոմուրիխ, որ սերպարէնի եւ խրուսթերէնի մէջ, ըստ Պարբանի, պարզօրէն կը նշանակէ տան ծառայ կամ սպասուոր¹²: Առանց գուլլուզ հարկային տարազն օգտագործելու Լէոն այ կը խօսի տարագի այս բովանդակութեան մէջ: Արգարեւ, ըստ անոր՝ «Իր-րեւ խոշոր կալուածատէրեր եւ արեւելեան վասալներ՝ մեկիւրեք մըն ձեռքատութիւն էին դրուում եւ ապրում էին ճոխութեան մէջ, հետեւելով, ի հարկէ, պարսկական ճաշակին եւ բարձրա-

տիճան աւազանու նրատ ու կացին...: Նրանք ունէին շատ խոշոր տնտեսութիւն եւ ծառաների հոծ բազմութիւն: Իւրաքանչիւր 25 տուն մի ծառայ պիտի տար մելիքին եւ իւրաքանչիւր 30 տուն՝ մի աղայիին...»¹⁹:

Բայց գուլլուզը զինուորական ծառայութիւն էր նաեւ, որուն թիրաջութիւնը սուլթանին հանդէպ պատճառ դարձաւ, որ մէկէ աւելի կանոնադրութիւններ խօսիւն անոր մասին: Այսպէս, Քասթեմունիի եւ Քանկերիի տրուած Հրովարտակ մը կը սպառնար այն սուլաչըներուն, որոնք կը թիրանային իրենց ծառայութեան մէջ կամ կը ձգէին բանակն ու փախուստ կուտային իրենց պարտաւորութիւնէն: այսպիսի պարզապէ մը՝ ամիլը պիտի քննէր Հարցը, գատըն տար վերեւ, եւ նասաղըն բռնազրկէր սուլաչըին կամ սուլաչըններուն եկամուտները²⁰: Կրնար ըլլալ, սակայն, որ որեւէ մէկը ձգէր բանակը զետեկցութեամբն ու արտօնութեամբը սանճապէյիին, պէլլէրպէյիին կամ սուլաչըին՝ ծառայելու համար այդ վերջիններուն կամ պարզօրէն ինքզինքին: այս մէկը դատապարտելի էր օրէնքով: կարելի էր բանակէն հեռանալ անոնց արտօնութեամբ լոկ ծառայելու համար սուլթանին²¹ ինչպէս կը ճշդէր Անատոլիոյ տրուած ընդհանուր կանոնադրութիւն մը, այլապէս, ըստ Բուժէլիի կանոնադրութեան՝ այդպիսիներուն յանձնուած Հողը պիտի նկատուէր թափուր եւ անտէր²² եւ յանձնուէր ուրիշին կամ ուրիշներուն, որոնք յանձնառու կ'ըլլային լրիւ կատարելու իրենց զինուորական պարտաւորութիւնները սուլթանին հանդէպ:

Հակառակ կանոնադրութիւններու յստակ տուեալներուն՝ ապօրինութիւններու տեղի տուող պարտաւորութիւն մը մնաց գուլլուզը, այլապէս կանոնադրութիւններ յաճախակի կերպով պիտի չհրահանդէին վերջ դնել սահմանադանցումներու եւ ապօրինութիւններու եւ, գամձել օրէնքին սահմանածէն աւելին: Պսակիոյ վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը հրահանգէր սանճապէյներուն եւ միւլաչիւրներուն չստիպել որեւէ մէկը խոտ հնձելու, զարմանք չորցնելու, կամ անտառէն փայտ կտրելու:

ընդհակառակը, անոնք զուրս կը մնային բայաներու պարտաւորութիւններէն, զորոնք անոնք ստիպուած էին կատարել լոկ սուլթանին համար²³ եւ որոնց կատարումը պարտադրել իրաւունքն էր սուլթանին²⁴: Բայց հակառակ այս եւ նոյնանման այլ հրահանգներու՝ Լիբվէի լիվային մէջ իշխանաւորները կը ստիպէին բայաներ իրենց արամաղըի իրենց սայլերը, զբասաները եւ աշխատող բազուկները, առաւել՝ անվճար ունելիք ու զարման²⁵: Գուցէ արգելքը զնոց հրահանգներուն եւ կանոնադրութիւններու տուեալներուն խախտումն էր հիմնական պատճառը, որ կանոնադրութիւններ կը յայտարարէին, թէ որեւէ բայս սուլթանին հանդէպ ունեցած գուլլուզի եւ ծառայութեան իր պարտաւորութիւններէն զատ ունէր ոչ մէկ պարտաւորութիւն որեւէ մէկուն հանդէպ²⁶:

Կարգ մը սուլթանական Հրովարտակներ եղբակացիել կուտան, թէ գուլլուզի պարտաւորութիւնը կը տարածուէր նաեւ քաղաքանակներուն վրայ: Արգարեւ, գուլլուզին տրուած զինուորական ծառայութեան բովանդակութիւնը իրաւունք կուտայ նա եղբակացութեան: Բայց այդ պարզապիսի՝ անկիւս կը տարածուի լոկ մահմեանականութեան վրայ, մինչդեռ առկա փոստաթուղթերը ցոյց կուտան, որ անոր նմանակայ էին նաեւ ոչ-զիւղացիներն ու քաղաքաբնակները, որոնք, սակայն, բայս էին օրինականօրէն: Գուլլուզի պարտաւորութիւններէն զերծ կը կացուցուէին միայն անոնք, որոնք իրենց ձեռքին ունին հարկագրծութեան սուլթանական Հրովարտակ մը²⁷:

Կանոնադրութիւններու, սկզբնաղբիւրներու եւ զբաղանդութեան մէջ գուլլուզը կը յիշուի նաեւ որպէս պարզ գուլ²⁸, պետելի գուլլուզ, ըրգատիէ կամ բեմ-ի ըրգատիէ, բեմ-ի մուշոթ, անդարիէ կամ անդարիէ ումուսիէ, սուլարս եւ բիգար:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ պաշտօնապէս վերցուեցաւ 1837-ին՝ օսմանեան բարենորոգումներու շրջանին, թէպէտեւ կարելի է անոր հանդիպիլ մինչն անկումը Օսմանեան Կայսրութեան:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ԼԱԳԳԸ [kulluk hakkı] – Թրքերէն գուլլուգ – «ծառայութիւն, ստրկութիւն», եւ արաբերէն Հազգ – «խրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը Թրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «պատճառ, ճշմարիտ, կատարուած գործի մը Համար ստացուող վճարում կամ վարձը, վճարիչի դուսար կամ ամսական» բովանդակութիւնը²: Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ՝ ծառայութեան վարձը, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, շերտաձեւակաւ Հարկ են էր անիկա³, զոր կը վճարէին բոլոր այն լայանները որոնք Հաստատուելով Հողատիրոջ մը կամ սիվահճի մը Հողին վրայ՝ կը զբաղէին Հողաշահութեամբ: Հարկը կը գանձուէր ըստ տէժնիւմի եւ Հողի տեսակին, արգասաբեր Հողէն՝ երկու, միջակին՝ երեք եւ անջրգի Հողին Հինգ տէժնիւմէն մէկական ազէնի Հաշուով⁴:

Գուլլուգ Հազգըն վերցուեցաւ օսմանեան բարենորոգումներու շրջանին՝ 1830-ական թուականներու վերջերուն՝ վերացումովը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողի բաշխումի թիւմարական նախկին դրութեան:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ՊԵՏԵԼԻ [kulluk bedeli] – Թրքերէն գուլլուգ – «ծառայութիւն, ստրկութիւն, ճորտի պարտաւորութիւն», եւ արաբերէն պետել – «փոխան, փոխանորդ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ծառայութեան, ստրկութեան փոխան, մինչդեռ, անիկա գուլլուգն էր լոկ, որ այսպէս կը կոչուէր նուստավենտիտիտի խստերուն ենթակայ գիւղերուն մէջ: Քանակն էր երկու օրուս գուլլուգ, առակով՝ երկու ուզգիէ իւզ²: Հատուցուող պարտաւորութիւնը չէր իսկ նկատուեր Հարկ, այլ անոր փոխան տրուած վարձը՝ ինչպէս կ'ենթադրէ Հարկային տարագին կազմութիւնն ալ:

Մանրամասն տես՝ ԳՈՒԼԼՈՒԳ:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ՓՈՒԼՈՒ [kulluk pulu] – Թրքերէն գուլլուգ –

«ծառայութիւն, ստրկութիւն, ճորտութիւն», եւ պարսկերէն փուլ – «զրամ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ճորտութեան զրամ: Իրականութեան մէջ՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ օգտագործուող Հարկային ընդհանուր տարագ մըն էր անիկա, որ կ'ընդգրկէր գրեթէ բոլոր այն օրինաւոր եւ ապօրին Հարկերը եւ տուրքերը, որոնք կը գանձուէին խաներուն կողմէ՝ անոնց ծառաներուն եւ մանրմունքն ալ պաշտօնեաններու անունով³: Ըստ գրականութեան եւ այլ տուեալներու՝ գուլլուգ փուլու անունին տակ ինկող Հարկերուն եւ տուրքերուն շատ էր ծանր քանակը:

ԳՈՒՊՊԱՐԱՃԸԼԱՐ ՄԱՍՐԱՅԸ [kumbaracilar masrafı] – Թրքերէն գումպարաճը – «ոսթաճիգ, թնդանօթաճիգ», եւ արաբերէն մարաֆ – «ծախ, վարձք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոսթաճիգի ծախս: Իրականութեան մէջ՝ թնդանօթի, ուսթի եւ ոսթաճիգի ծախսերուն Համար գանձուող Հարկն էր անիկա Օսմանեան Կայսրութեան մէջ², որուն ոչ քանակն էր յայտնի եւ ոչ ալ ժամանակը գանձումին: Ընդհակառակը անիկա կը գանձուէր այդքան որքան որ պէտք էր եւ կար կարիք: Թնդանօթի գիւտի սկզբնական շրջանին, երբ օսմանեան իշխանութիւնները որոշեցին անով գինիլ բանակը՝ գանձուեցաւ մեծաքանակ Հարկ. անիկ ետք իրարու յաջորդող յաճախակի պատերազմները պատճառ եղան, որ գումպարաճը մարաֆըն գանձուի յաճախ եւ շատ:

ԳՈՒՅՈՒ ԼԱԳԳԸ [kuyu hakkı] – Թրքերէն գուլու – «Հոր», եւ արաբերէն Հազգ – «խրաւունք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ. Թրքերէնին մէջ, սակայն, Հարկային տարագի կրկնորդ մասը կը նշանակէ նաեւ «պատճառ, ճշմարիտ, կատարուած գործի մը Համար ստացուող վճարում կամ վարձը, վճարիչի դուսար կամ ամսական» բովանդակութիւնը². առ այդ՝ Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ Հորի վարձը: Իրականութեան մէջ, սակայն, էրկանի լիվայի Չուեզէն եւ Հասարթէն

նահիէներուն մէջ ջուլհականոցներէն գանձուող տարեկան հարկն էր անիկա՞, որ քանակով փոփոխական էր տեղէ տեղ: Ջուլհականոցներէն գանձուող հարկը կը կոչուէր վուլու հազգը՝ ջուլհակի գործիքին փոսի մը մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Սակայն քանի որ Մարտինի լիվային մէջ սոֆ բուրդի մեքենաներն ալ հաստատուած էին փոսերու մէջ՝ տեղուոյն պէշ-լէրպէյն սկսաւ անոնցմէ գանձել տարեկան քանկոյս ապէշ վուլար մը՝ աուարիկով թէ այդ մեքենաներուն հաստատուած վայրերն ալ ջուլհակի հորքի էին: Օրինակացնութիւն մըն էր կատարուածը եւ ապօրինութիւն, եւ առ այդ ալ վերցուեցաւ ու արգիլուեցաւ ըստ Մարտինի կանոնադրութեան⁴:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ձԻՒԼՀԱ:

ԳՈՒՏՈՒՄ [kudum] – Արաբերէն գուտում – «ժամանում» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարազ. թրքերէնի մէջ, սակայն, գուտումը կը նշանակէ նաեւ «այն նուէրը, զոր կ'ընեն մեկու մը ժամանումին առիթով»⁵: Իրականութեան մէջ գուտումն ապօրինի այն հարկն էր, զոր Սաֆետի լիվային մէջ չեքեզներու օրերէն ի վեր կը գանձէին չըջանը հասնող նոր պէշերը, սուլպա-չընեքը, էմինները եւ անոնց մարդերն⁶. Թրիփուլիի վիլայէթին մէջ սուլթանին զրկած նոր էմիրը, սիփաշին եւ սանճապէշը կը գանձէին այս հարկը խառ եղող իւրաքանչիւր զիւղէն՝ գանձելէ ետք հարկերը⁷:

Գրեթէ բոլոր ազրիւրներն ալ համաձայն են հարկին ապօրինութիւն մը ըլլալուն եւ նոյնիսկ Սաֆետի կանոնադրութիւնը կը նշէ, թէ անիկա տեղացուեցաւ չեքեզներու տիրապետութեան շրջանին: Բոլոր կանոնադրութիւններն ալ կ'արգիլին գանձումն անոր. Թրիփուլիի վիլայէթին 1571 թուականի կանոնադրութիւնը կը նշէր, թէ անիկա արգիլուած էր Հին մատենանին մէջ ալ եւ բարձրագոյն հրամանով կրկին վերցուած արձանագրուեցաւ արքունական նոր մատենանի մէջ, ու կը հրահանգէր որ թայաներէն որեւէ բան պիտի չլուսանջուէր չեքեզեական եւ սովորութային հարկերէն զատ:

Վաւերագիրներու եւ կանոնադրութիւններու մէջ գուտումը կը յիշուի նաեւ որպէս ըխամ-ի գուտում, գուտումիէ եւ գուտում-ի մենչուր. իսկ անիկա բովանդակութեամբ համանման է տեղիբէին, տեղիւր մարաթքընի, Հիմայէին եւ գայիմէին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳՈՒՏՈՒՄ:

ԳՈՒՏՈՒՄԻԷ [kudumiye] Արաբերէն գուտումիէ – «մեծապատուութիւն, գերազնուականութիւն, հոնակ» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարազ, որ թրքերէնի մէջ վերածուած է «նուէր գոր կ'ընեն մեկու մը ժամանումին առիթով, աստուագին»⁸: Ըստ Բաքալընի՝ սովորութային հարկ մըն էր անիկա, անկին՝ նուէրի անունով գանձուող գուտար մը, զոր հրամանատարներուն, վալիներուն, կառավարիչներուն, գաւառաւորներուն եւ պետական բարձրատախճան այլ պաշտօնատարներուն արուող հրամանագիրներուն եւ հրովարտակներուն անունով կը գանձուէր. օրինակածրէն զրամը պիտի օգտագործուէր անուն սպրուտսին, տեղափոխութեան եւ այլ կարիքներուն համար⁹:

Անորոշ քանակով այս հարկը ապօրինութիւն էր կարգ մը չըջաններու մէջ՝ եւ առ այդ վերցուեցաւ ու արգիլուեցաւ: Ակզնադրիւրները գայն կը յիշեն գանաղան անուններով, որոնցմէ ոմանք ժամանակի ընթացքին վերանցքին էին մնայուն եւ սովորութային հարկի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳՈՒՏՈՒՄ:

ԳՈՒՏՈՒՄ-Ի ՄԵՆՇՈՒՐ [kudum-i menşur] Արաբերէն գուտում – «ժամանում, մատչում», եւ մենչուր – «կոնգակ, վկայական, հրովարտակ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ. բայց թրքերէնի մէջ տարաղին վերջին հատուածը կը նշանակէ «կայսրական հրովարտակ, որով նախարարի կամ մարալխատի աստիճան կը շնորհուի»¹⁰. առ այդ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կայսրական հրովարտակի ժամանում, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա անուն էր ապօրինի այս հարկին,

զոր թրիփուլի շրջանին մէջ նոր որոշուած ամիւր կը Հաւաքէր, անկախ Հարկերէն, ի շահ իրեն՝:

Քանակն ու ժամանակն անորոշ այս Հարկը, որ արգիւտեցաւ մէկէ աւելի անգամներ՝ կանոնադրութիւններու մէջ կը յիշուի նաև որպէս գուտուսիթի եւ դուտուսի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԳՈՒՏՈՒՄ եւ ԲԵՍՄ-ի ՄԵՆ-ՇՈՒՐ:

ԳՈՒՐՈՒ ՄՈՆՈՓՈԼԻԱ [kuru monopoly] – Թրքերէն գուրու – «չոր, անջրգի, մերկ, դատարկ, զուր, նիհար», եւ իտալերէն մոնոփուլի – «մենաշնորհ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ դատարկ մենաշնորհ: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը նշէ Պելտիսիանուս, գուրու մոնոփուլիստով կը Հասկցուէր այն Հարկը, որ ապօրինի կերպով կը գանձուէր զինի շարտադրող գիւղերու մէջ՝ Արդարեւ՝ Զարլանինայի Հանքավայրին պատկանող գիւղերուն մէջ, ուր չկար զինի վաճառելու մենաշնորհի դուրսի՞ն՝ որովհետեւ զինի չէր արտադրուէր Հոն՝ կը գանձուէր տարեկան երեք ազէի գուճար մը իւրաքանչիւր անհատէ՞: Նոյնն էր դրութիւնը Նոյօ Պրտոյի Հանքավայրին մէջ ալ, ուր զինիի մենաշնորհն ստանալու Համար կապալաւուուն պէլլիքին կը վճարէր 300, 400, 600 կամ 800 ազէի, եւ ուր, սակայն, զինի չէր արտադրուէր՝ այլ կը ներածուէր. մենաշնորհն ունեցող կապալաւուուն իւրաքանչիւր զինեւ վաճառէ կը գանձէր որոշ գուճար մը ըստ իր Հայեցողութեան, զինեւ վաճառի տնտեսական կացութեան, ունեցած զինիի կարաններու թիւին, եւ վաճառուող զինիի որակին՝:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ ապօրինի այս Հարկին օրինականացումը կուզար իշխանութիւններէն, ու երբ մենաշնորհի տրուած շրջանի մը մէջ կապալաւուոյն եկամուտը կը ներկայացուէր անորոշ եւ պատահական բնոյթ՝ գուրու մոնոփուլիան վերածուած էր մնայուն, տարեկան եւ սովորութային Հարկի մը:

Մանրամասն տես՝ ՄՈՆՈՓՈԼԻԱ:

ԵԱԶԸՃԸ ԱԳԶԷՍԻ [yazıcı akçesi] – Թրքերէն կալըճը – «բարտուղար, Հանրային գրագիր, առեւտրականի ներկայացուցիչ», եւ ազէի – «զրամ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ քարտուղարի վճարում: Իրականութեան մէջ՝ անիկա այն գումարն էր, զոր իշխանութիւնները կը գանձէին ժողովուրդէն քարտուղարին եւ անոր ծախսերուն անունով՞, սակայն անգամ երբ ժողովուրդին բաղկացուցիչ անուաներէն արեւէ մէկը զորմ ունենար իշխանութիւններուն Հնա: Գումարը, որ փոփոխական կը վայրէ վայր եւ ժամանակէ ժամանակ՝ կը գանձուէր պարզօրէն անոր Համար, որ իշխանութիւնները ամսականի դրութիւն մը չունէին պաշտօնէութեան Համար, որուն անդամներուն մէջ ոչ-գանցատելի դիքը մը կը գրուէին կալըճըները եւ քիսթիպները գրածանաշտութեան նուազապոյն աստիճանին վրայ գտնուող Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին վրայ:

Ակզենազբերներու եւ գրականութեան մէջ կալըճը ազէիսին կը յիշուի նաեւ որպէս կալըճըլըզ, կալըճը Հապը. Հապը ուլ-դալիմ եւ քիսթ-ի քիսթիթ:

Մանրամասն տես՝ ԵԱԶԸՃԸԼԸԳ:

ԵԱԶԸՃԸԼԸԳ [yazıcılık] – Թրքերէն կալըճըլըզ – «Հանրային քարտուղարութիւն, գրագիրի կամ առեւտրական ներկայացուցիչի ասպարէզ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ-թրքերէչին մէջ, սակայն, կալըճըլըզը կը նշանակէ նաև այս բառով արտայայտուող ասպարէզին տիրօջը կատարուող վճարում, առ այդ՝ Հարկային տարազը պարզօրէն կը նշանակէ քարտուղարին կամ գրագիրին կատարուող վճարում. արդէն սկզբնաղբերներու առեւալներն այլ կ'տառաջնորդեն այս տարազումին: Ինչ որ այլ ըլլայ Հարկային տարազի բառացի եւ ներքին բովանդակութիւնը՝ անիկա կը մնայ այն տուրքը, որ Օսմանեան Կայսրու-

թեան մէջ կը գանձուէր քարտուղարութեան կամ քարտուղարներու անունով²:

Եաղըճըլըզն ու անոր Համանմանները կը գանձուէին մուշաշըրին, սանճազպէշին, սիփահէին, սուպաշըին, ամիլին եւ անոնց ներկայացուցիչներուն կողմէ, ինչպէս որ կը գանձուէին նաեւ խարաճճըին, բանտարին, խասերու դատարոյին եւ էմինին, չուկայի միւհիսիպին, զրամատան, պետութեան եւ նոյնիսկ Պոսոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ: Քարտուղարութեան կամ քարտուղարի սա վարձքը կը վճարէին քիչ մը ամէն բանի Համար. առ այդ՝ գայի կը վճարէին այգեպանները, Հողաշաշկանները, խաշնարանները, առեւտրականները³, զրամատունէն տոկոսով զրամ վերցնողները, պետութեան գանապան ու բազմաթիւ Հարկեր վճարողները, եւ բոլոր անոնք, որոնք կրնային որեւէ ձեւի գործ ու յարաբերութիւն ունենալ օսմանեան եւ Հայ եկեղեցական իշխանութիւններուն հետ:

Ըստ տեղի, ժամանակի եւ գործառնութեան տեսակի՝ փոփոխական էր ստփորութեային այս Հարկը, որ մերթ կը գանձուէր Հացահատիկի չափին, ոչխարի թիւին, վաճառուած աղբանքի զանթարին, բեռնի կամ պլմիմանին, կերպարի ծրարին, անհատ մարդու եւ Հողաշերտի վրայ, եւ մերթ այ տոկոսային զրութեամբ: Կը թուի, թէ զբարութեան կամ քարտուղարութեան գրասենեակի Համար գանձուող այս վճարուժը՝ սիրողները պատահական էր բնոյթով ու կը վճարուէր միայն այն ատեն երբ օսմանեան քաղաքացին գործ ունենար իշխանութիւններուն հետ, բայց ժամանակի ընթացքին անիկա վերածուեցաւ մնայուն եւ տարեկան Հարկի մը, որ կը գանձուէր իւրաքանչիւր Հարկատուէ՞ր կամ ընտանիքէ՞:

Քարտուղարի կամ քարտուղարութեան Համար գանձուող այս տուրքը, սակայն, կը ներկայացնէ Հետաքրքրական այլազանութիւն մը, երբ բաղադատութեան զրուին անոր մասին խօսող յօդուածները կանոնագրութիւններուն: Այսպէս՝ 1528-էն եկող օսմանեան կանոնագրութիւն մը կ'ըտէ Մալաթիոյ լիվայի Հա-

մար. թէ Հին օրէնքի Համաձայն գանձելի այգիներու մուգաթասն՝ անոնցմէ կը գանձուէր նաեւ երկուքական ազէի գումար մը որպէս սուպաշըլըզ եւ եաղըճըլըզ՝ շատ Հաւանաբար մէկկական ազէ իւրաքանչիւրին Համար, իսկ Հացահատիկ չափողները, որոնք ծանօթ էին որպէս մուշաշըր⁴, կալի ատեն, իւրաքանչիւր Հափի Համար կը գանձէին մէկ ազէ Եօլչե.Երիւլիւք, եաղըճըլըզ, ամպարտարըլըզ եւ էմիլի արուբուլը անունով⁵. այս պարագային, շատ Հաւանաբար քարտուղարութեան վարձքը կը Հաւասարէր քառորդ ազէի: Մալաթիոյ լիվային պատկանող այլ վաւերագիր մը, որ կուգայ 1559 թուականէն՝ կը յայտնէր, թէ ըստ Հարկացուցակներու մատեանի արձանագրութեան բաժնելէ ետք իւրաքանչիւր գիւղի բերքը եւ վերցնելէ ետք անոր տասանորդը՝ սանճազպէշն ու սիփահէին կը վերցնէին նաեւ մէկկական ազէ իրենց Համար. սա մէկկական ազէի գումարը քարտուղարութեան անունով վերցուող տուրքն էր լոկ⁶:

Բայց զրագիրի սա վարձքը կը գանձուէր նաեւ վաճառուող աղբանքներէն: Գանձակի էյալէթին պատկանող կանոնադրութիւն մը կը նշէ, թէ չուկային մէջ մետաքս կոշտողներ վաճառուող իւրաքանչիւր բեռ մետաքսէն կը գանձէին քաննչորս վարա գանձուող այլ Հարկերէ անկախ⁷, որ կը Հաւասարէր քասուտուն ութը ազէի, մինչ Երզնկայի վիլայէթին մէջ մետաքսի վաճառուող իւրաքանչիւր պլմիմանէն բանտարը կը գանձէր մէկ սեւ ազէ, իսկ եթէ վաճառուելիքը մետաքսեայ կտոր էր՝ գանձուող գումարը կը Հաւասարէր երկու սեւ ազէի⁸: Հետաքրքրական է, որ երբ նրկայի վիլայէթին մէջ բանտարն էր որ կը գանձէր քարտուղարութեան վարձքը՝ անդին, Պրոսոպի մէջ, անիկա կը գանձուէր սուպաշըին փոխանորդներուն կամ ներկայացուցիչներուն կողմէ, որոնք կը գանձէին որոշ գումար մը այն բոլոր մահճատական առեւտրականներէն, որոնք կը ներկայանային շրջանի սուպաշըին անկէ գանձելու Համար սուլթանին անունով՝ բայց սպարիկ վաճառուած մետաքսեղէններուն փոխարժէքը⁹, մինչ քէիկ մը Հարաւ, Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ,

այս տուրքը կը գանձուէր բանագահի, պիտակի, կաղինի, խոզ-կաղինի, պանիրի, մեղրի եւ նոյնանման այլ նիւթերու գանձաւըն մէկ ազէի հաշուով. աւելին՝ նոյն քանակը կը գանձուէր մահմետական երկիրներէ հասնող բրինձի, հինալի, ծնեբեկի, արմաւի, եւ զանազան տեսակի կերտականերու գանձաւըն՝ առնոցմէ գանձելէ ետք այլոգան հարկեր, իսկ վազգապիէ կոչուած ասուիի հարիւր ծրարէն կը գանձուէր երեսուն ազէ¹²:

Բումէլիի վիլայէթին մէջ, Մարիցա գետի արեւմտեան ափին վրայ ապրող Եւրուբ թափառաշրջիկ ցեղախումբէն գանձելէ ետք քսան հինգ ազէ՝ սովրը կը գանձէր նաեւ հինգ ազէ որպէս քարտուղարութեան հարկ¹³, մինչդեռ Կրեպենայի եւ Փրեմեթիի շրջաններուն մէջ խալաճճիի հաւաքելէ ետք գանձելի բուր խալաճճները՝ իւրաքանչիւր տունէ կը գանձէր երկու քական ազէ որպէս քարտուղարութեան տուրք¹⁴:

Բայց զբազրութեան այս վարձքը կը գանձուէր տակաւին Պոյսոյ խտերուն զատուորներուն եւ էմիններուն կողմէ: Արդարեւ, ամէն անգամ երբ մահանար պետութեան կիսարբ, ինչպէս նաեւ մահանային անոր կիսն ու զուակները եւ հողը մնար անտէր, եւ առ այդ՝ զբաւուէր պէյլիքին անունով զատուորն ու էմինը մէջ կը մտնէին եւ այլ տուրքերու գանձումին հետ՝ կը գանձէին նաեւ քարտուղարութեան հարկը¹⁵:

Ժամանակի ընթացքին, սակից, երբ արդիական կարգ մը երեսուցներ մուս գործեցին Օսմանեան Կայսրութեան տնտեսական կառուցէն ներս՝ այս տուրքն ալ արդիականացաւ, փոխեց անուն ու նկարագիր՝ երբ իր քովիկն ի վեր անոր նախկին բովանդակութիւնը, գանձումի եւ պարտաւորութեան առաջուան նկարագիրը մնացին ի գորտ: Այսպէս է, որ քսաներորդ դարու սկիզբներուն՝ գայն կը գտնենք զբամատնային գործառնութիւններու մէջ, որոնց պարագային անիկա կը գանձուի հարիւրէն մէկի սոկոսային դրութեամբ¹⁶:

Օսմանեան բարենորոգչական շարժումն ունեցաւ իր ազդեցութիւնը հայութեան ալ վրայ, որ քայլ մը յառաջ անցնելով օս-

մանեան պետական բարենորոգումներու թուղթի կառուցէն՝ սոկոցեց Հայ Ազգային Մահմետադրութիւնը 1863-ին, որ հիմնական իր սկզբունքներուն երկրորդով կը յայտարարէր. թէ «ագգայիոց պարտականութիւնն է՝ Ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւր[ն] իր կարողութեան չափովը»¹⁷: Սա պարտաւորութիւնը կը դրսեւորուէր ազգային տուրքով եւ Պոյսոյ Հայոց Պատրիարքարանին եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ առկայ Հայ եկեղեցիներուն վճարուող պիտանական վճարումներով, որոնց քանակը կրնար տարբերի հինգէն յիսուն դրուշի միջեւ ըստ հարկատուին պահանջած վկայագիրին կամ արտօնագրիին կարեւորութեան, կամ ալ ըստ կատարուող կալուածական առուածարի մը, ուր Հայ եկեղեցիին խոսքն ու վկայագիրը կշիռ մը կը ներկայացնէին: Վերջին այս պարագային կը գանձուէր վաճառքէն զօրացած հասոյթին հարիւրէն տասի համեմատութեամբ¹⁸:

Ըստ վտերագիրերու եւ կանոնագրութիւններու՝ արձանագրութեան կամ քարտուղարութեան այս տուրքը կը գանձուէր այդպիսով¹⁹, կալի²⁰, ապրանքի վաճառքի²¹ եւ դրամատունէն սոկոսով զբամ վերցուած պահուէ²², մերթ նաեւ սպասիկ կատարուած վաճառքի մը արժէքին վճարումին տոնն²³: Բայց հաստակ որ փաստաթուղթերը եւ դրականութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ համաձայն են քարտուղարութեան կամ քարտուղարին անունով գանձուող այս տուրքին օրինականութեան կարգ մը կանոնագրութիւններու առկայութիւնը կը փաստէ, թէ կարգ մը վայրերու մէջ ապօրինի տուրք մըն էր անիկա, եւ, աւելին՝ ապօրինութիւններու մղող տուրք մը նաեւ²⁴: Արդարեւ, Մլալթիոյ լիվայի 1528 թուակիր մէկ կանոնագրութիւնը կը յայտնէր, թէ ապօրինութիւն ըլլալով՝ վերցուէր էր եսպըճըլէ-կան²⁵, մինչդեռ երեք տասնամեակ ետք նոյն լիվային տրուած այլ կանոնագրութիւն մը կ'ըսէր բառացի կերպով, թէ այս տուրքը «ապօրինութիւն եւ բռնութիւն ըլլալուն համար՝ բարձրագոյն հրամանով վերցուած արձանագրուեցաւ» նոր մատենին մէջ²⁶,

մինչդեռ քչիկ մը զէպի արեւելք՝ Գանձակի էյալէթի կանոնա-
գրութիւնը կը յայտնէր, թէ օրինական տուրք մըն էր անիկա,
«որովհետեւ սայպէս էր պարսկական կանոնը. Հին կանոնը կը
յարգուիք»²⁰:

Կանոնագրութիւններն ու վաւերագիրերը այս տուրքը կը
ճանչանան զանազան անուններով: Գրականութեան եւ սկզբնադ-
րութիւններու մէջ անոր տրուող եազըճը սպէշէսի, գպեմիէ, գայսիէ,
գայսիէ խարճը եւ բեսմ-ի գայսիէ ընդհանուր վերադիրներէն
գատ՝ անիկա ծանօթ էր նաեւ որպէս եազըճըլըզ Մալաթիոյ լի-
վային, եազըճը Հազգը՝ Պրուսայի շրջանին, բեսմ-ի քիթապիթ՝
Բումէլիի վիլայէթին, եւ Կրեպենայի եւ Փրեմիթիի շրջաններուն,
Իւճրեթ-ի քիթապիթ՝ Գանձակի էյալէթին, Հազգ ուլ-գպեմ՝ Եր-
զընկայի վիլայէթին, Հազգը քիթապէ՝ Պոլսոյ խասերուն, եւ
բեսմ-ի գպեմ՝ Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ, թէպէտեւ անոնց բո-
լորն ալ ունին իմաստի եւ բովանդակութեան որոշ երանգաւոր-
ումներ, որոնք զանոնք կը բնորոշեն եւ կը գատորոշեն իրար-
մէ:

ԵԱԶԸՃԸ ՀԱԳԳԸ [yazıcı hakkı] – Թրքերէն եազըճը –
«քարտուղար, Հանրային գրագիր, առևտրականի ներկայացու-
ցիչ», եւ արարերէն Հազգ – «իրաւունք» բառերէն՝ կազմուած
Հարկային տարագ, որուն բազիլացուցիչ վերջին Հատուածը, սա-
կայն, Թրքերէնի մէջ ստացած է նաեւ իմաստը «Հարկի եւ տուր-
քի»²¹. սու այդ՝ Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ գրա-
գիրի կամ քարտուղարի տուրք: Իրականութեան մէջ, սակայն,
անիկա ազօրինի այն վճարումն էր, որ Պրուսայի վիլայէթին մէջ
կը գանձուէր մահմետական առևտրականներէն, որոնք ապա-
ռիկ կերպսու ծախելէ ետք սուլթանին կողմէ գործածուելու Հա-
մար՝ կը գիտէին սուլպաշըին՝ զանձելու Համար իրենց իրաւուն-
քը. բայց որպէսզի վճարուէին՝ անոնք կը ստիպուէին սուլպաշըի
փոխանորդներուն Հատուցել որոշ գումար մը եազըճը Հազգը
անունով: Սա ապօրինութեան տառաջն առնելու Համար էր որ

Պրուսայի վիլայէթի 1777 թուակիր Հրովարտակը կը ճշդէր, թէ
կոր որոշուած էր վաճառքը՝ անհրաժեշտ էր որ էմիրը մահմ-
ետակը գայն եւ անիթպալէս վճարէր անոր փոխարժէքը մահմ-
ետական առևտրականին՝ անոր իսկ վաճառատան մէջ՝²²:

Մանրամասն տես՝ ԵԱԶԸՃԸԼԸԳ:

ԵԱԹԱԳ ՊԱՇԸ [yatak başı] – Թրքերէն եաթագ – «անկողին,
որջ, ապստանարան», եւ պաշ – «գլուխ, գագաթ, միծաւոր,
սկզբունք» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ բառա-
ցի կը նշանակէ ապստանարանի սկզբունք: Իրականութեան
մէջ, սակայն, անիկա տարեկան այն Հարկն էր, որ ամէն նսվուր-
դի կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Ուրֆայի լիվային
մէջ՝ իւրաքանչիւր Հարկի ոչխարէն մէկ ոչխարի Հաշիւով՝:
Ուրֆայի լիվայի կանոնագրութեան տուած տարագումով եա-
թագ պաշըն կը ստանայ բեսմ-ի եաթագի բովանդակութիւն, իսկ
այդ վերջինն այլ բան չէր եթէ ոչ ձմերանոցի Հարկ, զոր տւա-
տաստը կը գանձէր խաշնարածներէն:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԵԱԹԱԳ:

ԵԱՅԱ ԲԵՍՄԻ [yaya resmi] – Թրքերէն եայա – «ան որ ու-
րով կ'երթայ, Հետեակ», եւ արարերէն բեսմ – «տուրք, Հարկ»
բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանա-
կէ ոտքով մեկնողի Հարկ. իրականութեան մէջ, անիկա ոտքով
փախուստ ստուղի վրայ առնուող տուրք մըն էր Օսմանեան
Կայսրութեան, որ կը գանձուէր իրենց տէրերէն փախուստ
ստուղ ստրուկներէն, սարկուհիներէն եւ կենդանիներէն՝ անոնց
գանուելու պարագային. տուրքը կը վճարուէր անոնց տիրոջ
կողմէ:

Թրքերէնի մէջ, սակայն, եայա կը նշանակէ նաեւ թափա-
ռաշըիկ, եւ արդէն այս անունով ալ գոյութիւն ունէր թրքական
յեզպախումըճը, որ յաճախ կը յիշուի վաւերագիրերու մէջ եւ որ
կը վճարէր որոշ Հարկեր իշխանութիւններուն. մինչդեռ եայա

բառը փախստականի իմաստով գրեթե միշտ այլ կը գործածուի զաջգունին հետ՝, որ կրկին կը նշանակէ փախստականը: Եայսպիսի եւ զաջգունի զուգորդումով ստեղծուած է ստեսի մը կրկնակ իմաստով փախստականի Հարկի տարբայ մը, որ կը պատկանի թեքիլալիֆ-ի շերիէի կարգին եւ պարզօրէն կը նշանակէ ըրուուած փախստական ստրուկի, ստրկուհիի եւ կորուած կենդանիի վրայ անոնց տիրոջմէն գանձուող տուրք:

Մանրամասն տես՝ ԳԱԶԳՈՒՆ ԲԵՍՄԻ եւ ԲԵՍՄ-ի ԳԱԶԳՈՒՆ:

ԵԱՅԼԱԳԻԷ [yaylakiye] – Թրքերէն եայլալիէ – «արտափայլի Հարկ» բառն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ, սակայն, կը պակսի ձեռքի տակ գտնուող վաներագիւրերու եւ կանոնագրութիւններու մէջ: Եայլալիէն բեամ-ի եայլալիէ տրուած Հասարակ ու ժողովրդական յորջորջում մըն է, որ կը նկատուի կոշտ ու կոպիտ, եւ առ այդ՝ կը մնայ զուր սկզբնաղբիւրներէն:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԵԱՅԼԱԳ:

ԵԱՅԼԱԳ ԲԵՍՄԻ [yaylak resmi] – Թրքերէն եայլալ – «ամանային արտափայլ», եւ արաբերէն բեամ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ արտափայլի Հարկ: Իրականութեան մէջ այլ՝ թեքիլալիֆ-ի շերիէի կարգէն եղող այս Հարկը՝ կը գանձուէր ամբան արտափայլ բարձրացող ոչխարներէն՝ ըստ Հօտի կամ ոչխարի քանակի: Խաշնարածները զայն կը վճարէին աւատատիրոջ ոչխարով, զբամով կամ կաթնային արտադրութեամբ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԵԱՅԼԱԳ:

ԵԱՅԼԸԳ [yaylik] – Թրքերէն եայ – «աղեղ» բառն յառաջացած Հարկային տարագ՝ բառացի կը նշանակէ նետի Համար կամ նիւթ մը որմէ կարելի է նետ շինել: Իրականութեան մէջ նետի Հարկ մըն էր անիկա, սովորութային եւ տարեկան Հարկ

մը, զոր Վանի փաշան կը Հաւաքէր Վանի փաշայութեան բերդապահ Վան-գուլիներուն Համար. փոփոխական էր եւ բմահամ՝ բանակով եւ գանձումի ժամանակով, մանաւանդ՝ բաւական ծանր որպէս Հարկ. միայն 1800-1806-ի շրջանին գանձուեցաւ Հարիւր զրուշ իւրաքանչիւր ընտանիքէ. Ղազարեանի Համայն՝ եայլը յորջորջուած այս Հարկը զէնքի ուժով կը գանձուէր տարեմուսին ամբողջ տարուան Համար, բայց քանի մը ամիս ետք փաշան կը պահանջէր յաջորդ տարուանը նսեւ՝ եւ կը ժողվէր «զուրս արտաքոյ օրինաց ի վեր քան զկարողութիւն ընակչաց, մինչեւ անհնար լինել վճարել»:

Բովանդակութեամբ կը մօտենայ օրտուին, սպարլըզին եւ սպարիէին:

ԵԱՍԱԳ-ՃԸԼԸԳ [yasakciklik] – Մոնկոլերէն եասալ – «օրէնք, կանոն, պաշտպանութիւն, արգելք» բառն յառաջացած Հարկային տարագ. Հիմնականօրէն, սակայն, եասալ բառն առաւել յարբար կը գործածուէր ձեռնկիրտանի եւ Լեկիթիմուրի օրէնքներուն եւ կանոններուն Համար: Ըստ Բաքալընի՝ թեքիլալիֆ-ի էօրֆիէի կարգէն Հարկ մըն էր եասալը:

Եասալ բառն յառաջացած եասալըն, որ վաներագիւրերու մէջ կը յիշուի նսեւ որպէս եասալգուլը՝ եւ «պիտի գործադրէ եասալընն պաշտօնը»՝ այն անձն էր, որուն պարտականութիւնն էր պարտարել կանոնն ու օրէնքը, Հակել կարգ ու կանոնին, եւ պատժել օրինազանցները: Ըստ Գամուսի՝ եասալըն լոկ բարապանն էր պատրիարքներուն կամ եկեղեցիներուն, եւ ամէն անգամ երբ պատրիարք մը, եկեղեցական մը կամ խումբ մը եկեղեցականներ ստիպուած ըլլային քալելու փողոցին մէջ՝ եասալըն էր որ կը քալէր անոնց առջեւէն:

Կանոնագրութիւններու եւ զրականութեան տուեայներով եասալընն յառաջացած եասալըլը կրնայ ըլլայ կամ պաշտօնը եասալընն, եւ կամ այլ անոր ստացած վճարումը այդ պաշտօնին Համար:

ինչ որ այլ ըլլայ բովանդակութիւնը եսասպին եւ անկէ յառաջացած եսասպճըն եւ եսասպճըլլզին՝ մէկ բան յստակ է, որ վերջին երկու տարացները կը նոյնանան վաւարագիրերու եւ գրականութեան մէջ: Արդարեւ, Բաբայրն եսասպճըլլզով ընկալելի հարկը կուտայ եսասպ յորջորջումով, եւ անմիջապէս կը յաւելու, թէ անիկա կը գանձուէր տերպենտ բեամիին, սելամեթիլքին, բաճին, կոլ բեամիին, միւրուբիին, բըթըլ բեամիին եւ բեամ-ի մերսին նման ա՛յն առեւտրականներէն եւ վաճառականներէն՝ որոնք իրենց ապրանքներով կ'անցնէին բերդերու առջեւէն, պարսկապներու դուռերէն, կիրճերէն, եւ ընդհանրապէս Բումէլլիի դժուարանցանելի վայրերէն. կը գանձուէր նաեւ կամուրջներն օգտագործողներէն՝ պահպանումին եւ խնամքին համար այդ վերջիններուն. հարկը կը գանձէին բերդերու, կիրճերու, դուռերու եւ կամուրջներու պահակները¹⁰: կը գանձուէր նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ¹¹:

Բաբայրնի տարագումով՝ եսասպճըլլզը կը վերածուի պահակի հարկի մը, որ պատահական էր եւ անորոշ՝ քանակով: Պատահականութեան եւ քանակի անորոշութեան սա նկարագիրը կը պահուի Եգիպտոսի կանոնադրութեան մէջ այ: Արդարեւ, անիկա կը յայտնէ, թէ Եգիպտոսի քաղաքներուն, հին [վերին] Եգիպտոսի եւ Պուչպի մէջ եսասպճըլլզը, մուշթուլուզը եւ նոյնանման այլ եկամուտներ կը պատկանէին հինէն ի վեր ենիշերի արձանագրումներուն, որոնց պատճին էր բերդապահութիւնը, եւ ոչ մէկ այլ ցեղախումբ կամ Հաւարկանութիւն իրաւունք ունէր այդ եկամուտներէն¹²: Թաշէօղի կղզիին կանոնադրութիւնը, սակայն, կը յայտնէ, թէ կարգ մը հարկեր եւ տուրքեր գանձելէ ետք՝ կիրամրութիւնները կը գանձէին նաեւ մէկ ագնէ չորս ոչխարի դրայ, կամ պարարտ ոչխար մը կարգ մը հօտերէ¹³. մինչդեռ ըստ կարգ մը վաւերագիրերու՝ եսասպճըլլզը օրական յստակ հատուցում մըն էր լոկ, զոր կը վճարէր տեղուոյն էմիրը: Ըստ Զարբանիայի եւ Բլանայի կանոնադրութեան՝ եսասպճըն «օրական» վճարումը պիտի չանցնի տարա սպէս: Ե-

թէ աւելի վճարեն անոր՝ [յաւելեալը] պիտի չերեւի էմիրի հաշիւներուն մէջ»¹⁴:

Կարգ մը վայրերու մէջ սովորութային եւ կանոնաւոր նկարագիր ունեցող այս հարկը սպորինութիւն էր հռչակուած այլ վայրերու մէջ: Թաշէօղի կղզիին կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ «սակէ ետք պիտի չգանձուի» եսասպճըլլզը, որովհետեւ սպորինութիւն մըն է անիկա¹⁵: Բայց նոյնիսկ անոր օրինական նկատուած վայրերուն մէջ՝ սպորինութիւններու ծնունդ տուող հարկ մը մնաց անիկա, որովհետեւ, յաճախ եսասպճըն ինքն էր որ կը շահագործէր իր դերքը եւ սպորինի կերպով կը գանձէր իրեն սահմանուած իրաւունքէն աւելին, որպէսզի աւելցնել կարենար տարեկան իր եկամուտը¹⁶. աւելին՝ ինչպէս կը գրէ Բլանայի եւ Զարբանիայի կանոնագրութիւնը՝ հանքերու եւ փողերանոցի էմիրներու հետ համաբար – եւ այդ՝ չորսնէ հինգ տիրահատ արծաթ կամ ոսկի կը վերցնէր արծաթի եւ ոսկիի իւրաքանչիւր կտորէն¹⁷, եւ օրովհետեւ կշիռն ու քանակն անյայտ էին ոսկիի եւ արծաթի կտորներուն՝ ուրեմն գանձուած չորսնէ հինգ տիրահատ իսկական քաշն ու արծաթը կը մնային անյայտ¹⁸:

Այս բոլորէն ետք, սակայն, ձեռքի տակ գտնուող կարգ մը վաւերագիրեր կը մղեն մեզ եղբարկացնելու, թէ սասնիներորդ դարուն սկիզբները անիկա վերածուէր էր մասնաւոր եւ կանոնաւոր հարկի մը, որ կը գանձուէր արքայական բարապաններուն համար, եւ որմէ զերծ կը կացուցուէին միայն անոնք որոնք ի ձեռքն ունէին հարկագիրծութեան արքայական հրովարտակ մը¹⁹, մինչդեռ՝ ըստ Բաբայրնի՝ եսասպճըլլզը վերցուեցաւ տասնիններորդ դարու սկիզբները յառաջացող բարենորոգումներու շրջանին²⁰:

Բովանդակութեամբ կը մօտենայ բեամ-ի սպուգեկիին:

ԵՍԱՅ. [yavaş yave] – Թրքերէն եսպ – «բան մը որ որեւէ մէկուն չի պատկանիր, տիրոջը համար կորսուած (ընտանի կենդանի, եւն.)» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարագ: Ըստ Տե-

մեզոնի՝ «կորսուած, անհետացած»², Պելտիսիանուի՝ «կորսուած կենդանի»³, Պարքանի՝ «փախստական սարուկ կամ կենդանի»⁴ կը նշանակէ հալան, մինչդեռ Բաբայլըն կը պնդէ թէ անիկա անունն էր այն տուրքին, որ կը գանձուէր գտնուած անտէր կենդանիներէն⁵:

Եւակ բառին ստուգաբանութիւնն իսկ ցոյց կուտայ, որ անիկա ոչ միայն կ'աննչուի կորսուած կենդանիի կամ իրի՝ այլ նաեւ փախստական սարուկի կամ սորկուհիի հետ. աւելին՝ անիկա կը կենայ ոչ միայն որպէս կորսուած իր կամ փախստական ցոյց տուող բառ՝ այլ անիկ գանձուող Հարկային տարազ ալ, թէպէտեւ կանոնադրութիւնները, սկզբնազգրութիւնները եւ զրահանութիւնը ունին Հարկային այլազան տարազներ՝ յաճախ նոյն բովանդակութեամբ, մանաւանդ փախստական ստորուկներու եւ սարկուհիներու, ճորտերու եւ աղախիներու հետ ազերսուող⁶:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ հալան՝ որպէս Հարկային տարազ կը պատկանէր շերիաթական Հարկերու կարգին⁷. անդէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ փոփոխական նկարագիր մըն էր անորը, ու կը գանձուէր աւատատէր սիվահիին՝ ինչպէս նաեւ միւսելլեմ, եիւրլիւք եւ եսյա սիվահիներու⁸, սոււպաշքեբու, ամիլներու եւ սանճապպէյերու⁹, վաղֆերու եւ վաղֆերու էմիլներու¹⁰, արքունական գանձին¹¹, Ջիւլգատիրլի պէշերուն եւ մերթ ալ Ջիւլգատիրլի ցեղախուժիի բեթիսուտաններուն¹² կողմէ:

Աղիդրները պատահական եղող այս տուրքը՝ յետագային՝ կարգ մը շրջաններու մէջ վերածուեցաւ մնայուն եւ աստիճանական Հարկի¹³:

Մանրամասն տես՝ ԵԱՎԷ ԲԵՍՄԻ:

ԵԱՎԷ ԲԵՍՄԻ [yava resmi & yave resmi] – Թրքերէն հալա – «բաւ մը որ կը պատկանի որեւէ մէկուն, տիրոջը համար կորսուած ընտանի կենդանի, եւ այլն», եւ արաբերէն բեւա – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն

բաղկացուցիչ առաջին բառն ըստ Պարքանի կը նշանակէ «փախստական սարուկ կամ կենդանի»², ըստ Տեհեզոնի՝ «կորսուած, անհետացած»³, եւ ըստ Պելտիսիանուի՝ «կորսուած կենդանի»⁴, մինչդեռ Բաբայլըն ոչ միայն զայն կը թարգմանէ որպէս «անտէր գտնուած կենդանի»՝ այլ զայն կը կարգայ որպէս հավէ՝ ասկէ՛ է տարազին հալէ բեւաի ձեւը: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կորսուած՝ այլ գտնուած կենդանիի համար գանձուող Հարկ. արդարեւ, Բաբայլըն կը յայտնէ տակաւին, թէ հալէ բեւաին անունն էր անտէր գտնուած կենդանիին գանձուող Հարկին:

Վաւերագրիչներն ու կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան Հարկի գանձումին համար որոշ ընթացք մը: Ըստ Պրուսայի Հարաւարեւմուտքը գանուող եւ Միխայիլէ անուճով ծանօթ արքունական խասի կանոնադրութեան՝ կորսուած կենդանի մը գանողն առաջին Հերթին ստիպուած էր իմաց տալ ամիլին, որ գտնողին ստանալէ ետք կենդանին՝ զայն կը տանէր գատրին: Ամիլն ու գատրն միասնաբար կ'որոշէին մէկ ամսուան ժամանակ ու կը պահէին կենդանին՝ յայտարարելէ ետք անոր գտնուած ըլլալը. եթէ այս մէկ ամսուան ընթացքին ներկայանար կենդանիին տէրը եւ շերիաթական սկզբուքներու համաձայն կարեւար փաստել իր ունեցած իրաւունքն այդ կենդանիին վրայ եւ ըստ սովորութեան վճարէր մուշթուլուլը՝ գատրն անոր կը յանձնէր կենդանին. իսկ եթէ յայտարարուած մէկ ամսուան ընթացքին որպէս տէր ներկայանար ոչ մէկը՝ անուրդով կը ծախուէր կենդանին գատրին եւ ամիլին կողմէ. վաճառքէն դոյացած գումարը կը յանձնուէր ամիլին, զոր անիկա կը պահէր իր մօտ. յետագային, եթէ օր մը ներկայանար տէրը կենդանիին եւ շերիաթով փաստէր իր իրաւունքն անոր վրայ գատրն կը յանձնարարէր ամիլին կենդանիին տիրոջը յանձնել վաճառքէն դոյացած գումարին ամբողջութիւնը⁹:

Հիմնական գիծերու մէջ գրեթէ նոյնը կուտայ նաեւ Բաբայլըն, որուն տարագումը, սակայն, կը ներկայացնէ որոշ տարբե-

բուժիւններ: Արդարեւ, ըստ անոր, արտերու, դաշտերու եւ լեռներու մէջ անտէր գտնուած կենդանիները կը յանձնուէին պետութեան, եւ եթէ պատճառաւ էին որեւէ միասն կ'արձանագրուէին անոնք. ապա՝ մուշետիկի մը միջոցով գտարն յայտարարել կուտար գտնուած կենդանին, եւ եթէ որեւէ մէկը չենդեկայանար որպէս տէրն անոր՝ կը ծախէր զայն եւ դոյացած գումարէն կը հատուցէր կենդանիին հասցուցած վնասները, մուշետիկին վարձքը եւ ծախար եսկէ խանին, ուր պահուած ու պատասպարուած էր կենդանին եւ որմէ բուսական մեծ թիւ մը կար Անատոլի ամբողջ տարածքին. այս բոլորէն ետք ինչ որ մնայ՝ կը յանձնուէր արքունի գանձին, ուր կ'ելեմտական սնտուկին մէջ զայն կ'արձանագրէր մասնաւոր գլուխի մը ներքեւ, թէպէտեւ ժամանակ մը ետք արձանագրութիւնը կը զրտնենք հաշիւներու զանգանքի բաժինին ներքեւ. յետագային, երբ երեւան ելլէր գտնուած՝ այլ միաճառուած կենդանիին տէրը՝ արքունի գանձին փոխանցուած այս գումարն էր որ կը յանձնուէր անոր տիրոջ:

Ըստ կանոնագրութիւններու եւ սկընագրիւրներու՝ ինչպէս այլ հարկեր եւ տուրքեր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ եսկէ բեամին ալ կապալով կը տրուէր միւլթիզիմներու: Բումէլիի վերայէթին կանոնագրութեան համաձայն՝ նահանգին անտէր հողերէն, կորուտած կենդանիներէն եւ փախստականներէն գանձելի տուրքերն ու հարկերը երեք տարուան համար կապալով էին տրուած 680,000 սպէի փոխարէն, զուամր մը՝ որ Պետրոսիանուի հաշուարկումով կը հաւասարէր 60.69 քւ. սոկիի⁵:

Շերիաթական այս հարկը⁶, սակայն, որպէս եկամուտ էր արձանագրուած զանազան աստիճանի եւ դիրքի մարդերու. զայն կը գանձէին կրօնական կարգ մը հաստատութիւններ: Ըստ վաւերագրիւրերու, կանոնագրութիւններու եւ զբաղանւթեան անիկա ընդհանրապէս կը պատկանէր Հողատիրոջ⁷ ինչպէս որ զայն կը հաստատեն կանոնագրութիւնները Այտընի եւ Պոլուի լիվաններուն եւ Ենի Իլ զապաներուն⁸: Պալքաններու Բրիգրեն հան-

քալայրին մէջ անոր ամիւն էր որ կը գանձէր զայն, որովհետեւ համաքալայրին հետ եսկէ բեամի իրաւունքն ալ վերցուցած էր կապալով⁹, Բումէլիի վերայէթին եսկէ բեամին կը պատկանէր սուպալըին¹⁰, ինչպէս որ էր գրութիւնը Սիլիստրէի լիվայի թափառաշրջիկ ցեղախումբներուն պարագային¹¹, այլապէս՝ այդ վերջին լիվային պետութիւնն էր որ կը գանձէր հարկը արքունական գանձին համար¹², միւս կողմէ՝ Հաթիւանի լիվային կանոնագրութիւնն ալ կը յայտնէր, թէ էմիւններու, զայիմներու եւ սիվահիներու հողերուն մէջ եղող եսկաները կը պատկանէին արքունական գանձին¹³: Անգարայի լիվային մէջ սանճապէլէն էր տէրն անոր¹⁴, իսկ Այտընի լիվային մէջ՝ միւսն այն վայրերուն՝ որոնց եսկէ բեամին որպէս եկամուտ չէր արձանագրուած որեւէ մէկուն կամ ալ չէր պատկաներ արքունական խախին¹⁵: Եսկընը ցեղախումբին եւ Պրզայի ու Պոլուի լիվաններուն մէջ վաղճ արձանագրուած վայրերուն հարկը կը գանձուէր վաղճին համար¹⁶: Ըստ Ալա-խու-Տեպէլէ պէյի կանոնագրութեան՝ Պողոսի ցաղային մէջ փախստական ստրուկի, ուղտի, ձուի եւ ջորիի հարկը կը պատկանէր Զուլպատի ցեղախումբի պէյերուն, մերթ ալ՝ անոր քեթխուտաներուն¹⁷, իսկ եսյա, միւսիլիմ կամ ելիւրիւք սիվահիի մը գոտած կենդանիին կամ բռնած փախստականին հարկը կը գանձուէր ի՞ր իսկ կողմէ՝ անկախ թէ՛ ո՛ր եւ ո՛ր¹⁸ ն հողին վրան էր բռնած զայն¹⁹:

Կը թուի, թէ սկզբնական շրջաններուն պատահական եւ անորոշ քանակի նկարագիր ունեցող այս հարկը յետագային վերածուեցաւ մնայուն հարկի մը եւ տեղի տուաւ զանազան ապօրինութիւններու, այլապէս՝ կանոնագրութիւնները պիտի չպնդէին, որ կարգ մը շրջաններու մէջ սուպալըները, սանճապէլիները, սիվահիները եւ ուրիշներ պիտի չմիջամտէին անոր գանձումին²⁰: Ինչ որ ալ ըլլան, սակայն, բովանդակութիւնն ու նկարագիրը եսկէ բեամիին՝ կանոնագրութիւններու, սկզբնագրիւրներու եւ զբաղանւթեան մէջ անիկա կը յիշուի նաեւ որպէս զաջողուն բեամի կամ բեամ-ի վազգուն, եսյա բեամի կամ բեամ-ի եսյա, ես-

վա, պուլաճըլըզ, միւժտէ, մուժտիկիանէ, մահաուլը մուժտիկիանէ, մուշթուլըզ, ճարիէ, պահա-ի ֆաճիուս վէ ճարիէ, եւ տէ-վէ կէօշիւ:

ԵԻԻՐԻԻՔ ԳԱՐԱ ԲԵՍՄԻ [yürük kara resmi] – Թըքերէն
ԵԻՐԻՒՔ – «ան որ լաւ կը քայլէ, արագընթաց, թափառաչըջիկ»,
գարա – «ցամաք, երկրամաս, սեւ, չարաբաստիկ, դժբախտ», եւ
արաբերէն ըեսմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկա-
յին տարագ: Թըքերէնի մէջ, սակայն, ԵԻՐԻՒՔ անունն է նաեւ
քոչուոր ցեղախումբի մը². առ այդ Հարկային տարագը կրնայ
նշանակել կամ ԵԻՐԻՒՔ ցեղախումբին Հոդի Համար վճարած
Հարկը, կամ այլ՝ թափառաչըջիկներու կողմէ վճարուող Հոգա-
Հարկ:

Քայց ԵԻՐԻՒՔ գարա ըսածին, իրականութեան մէջ, այն
Հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին ԵԻ-
ՐԻՒՔ ցեղախումբին պատկանող այն քոչուորները, որոնց ոչ-
խարներուն թիւը քսանչորս էր կամ անկէ ալ նուազ. արգարեւ
այսպիսի թիւ մը ոչխարներու կը կոչուէր գարա. Հոս գարան կը
տանաւոր դժբախտ իմաստը, որովհետեւ քոչուոր խանարածի
մը ոչխարներուն թիւին քսանչորսի իջնելը ո՛չ միայն դժբախ-
տութիւն մըն էր՝ այլ աղէտ մը: Այսպիսի պարագայի մը չէր
գանձուեր ըեսմ-ի դոյունը՝ այլ ըեսմ-ի ըննաբը, որ տասներկու
ազնէ էր քանակով: Շերիաթական եւ կանոնուոր այս Հարկը,
սակայն, ապօրինութիւններու տեղի տուող Հարկ մը մնաց, այ-
լայպէս Քէօթմահիոյ իվայի կանոնադրութիւնը պիտի Հճրահան-
գէր, որ Հարկն «աւելի պիտի չգանձուի»³:

Կանոնադրութիւնները դայն կը ճանչնան նաեւ որպէս գարա
ըսածի կամ ըեսմ-ի գարա:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄԻ-Ի ԳԱՐԱ:

ԵԻԻՔ ԲԱՃԸ [yük paci] – Թըքերէն ԵԻՒՔ – «բեռ», եւ պարս-
կերէն բաճ – «ճամբու վրայ գանձուող մարս, տուրք» բառերէն՝

կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ բեռն
գանձուող տուրք: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա այն
Հարկն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Մայաթիոյ
եւ Կարինի իվաներուն մէջ տարանցիկ անցնող ապրանքներու
բեռէն⁴: Ըստ կանոնադրութեան տուեալներուն՝ կը գանձուէր
մետաքսի բեռն՝ տասնհինգ, եւ աուելի, կտաւի եւ այլ սպ-
րանքներու բեռն երկու ազնէի Հաշիւով: Այսպէս էր օրէնքը Հի-
նէն ի վեր, եւ կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ կրկին նոյն ձե-
ւով պիտի գանձուէր, ու կը Հրահանգէր որ «աւելին չգան-
ձուի»⁵. Քայց կը թուի, թէ մի՛շտ ալ կը կատարուէին ապօրինու-
թիւնները բաճտարին կողմէ:

Մանրամասն տես՝ ԲԱՃ:

ԵՄԼԻՔ [yemlik] – Թըքերէն ԵՄԼԻՔ – «այն որ որպէս սնունդ
կը ծառայէ ձիերու, թռչնազգիներու, եւ այլն, առուոյս» բառէն՝
լատալացած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ կեր:
Ըստ Մաֆրաստեանի եւ Չուլայիանի՝ սանճապէյներու եւ անոնց
մարդերուն կողմէ յօրինուած բազարձակօրէն ապօրինի Հարկ
մըն էր ԵՄԼԻՔը⁶, որ կը գանձուէր տարին անգամ մը կտլի ատեն՝
երբ կը գանձուէր նաեւ սպարլըզը: Անորոշ քանակով Հարկ
մըն էր ԵՄԼԻՔը, որ Պեհեսնիի վիլայէթին մէջ կը գանձուէր իւրա-
քանչիւր կալէն մէկ քիլէի Հաշիւով⁷, Կեսարիոյ իվային մէջ՝ «ո-
րոչ չափով»⁸ եւ Այաղնի իվայի մէջ «քանի մը էօլէէք»⁹ Տացա-
հատիկ, եւ որովհետեւ կը գանձուէր սպարլըզի Հետ միասին
Քէօթմահիոյ իվային կանոնադրութիւնը ութնէ մէկի քանակ մը
կուտար որպէս բովանդակութիւն¹⁰: Հետաքրքրական է, որ ԵՄԼԻ-
Քը, սպարլըզը, շահնիլիքը եւ ապօրինի այլ Հարկեր ընդհանրա-
պէս կը գանձուէին այն վայրերէն՝ որոնցմէ արդէն իսկ կառ-
նուէր կրկնակ տասանորդ: Ստեղծուած ըլլալով սիփահններու,
սանճապէյներու եւ անոնց մարդերուն կողմէ՝ շատ պարզ էր որ
զանոնք գանձողները պիտի ըլլային այդ նոյն մարդերը՝ սա-
կայն, ԵՄԼԻՔի շուրջ խօսող գրեթէ բոլոր կանոնադրութիւններն

այ կը հրահանգեն արգելումն ու վերացումը անոր՝ փառիշահահան հրահանգով, որովհետեւ զայն կը նկատեն բայաներուն զէմ գործադրուող բռնութիւն եւ ապօրինութիւն»:

Կանոնադրութիւններու եւ սկզբնաղբիւրներու մէջ եմբիբը համանման կը մնայ զպիմէի եւ տեւրէի բովանդակութեան:

եՈՒ ԱԳՁԷՍԻ [yol akçesi] – Թրբերէն եղւ – «ճամբայ, ուղի», եւ ազէն – «գրամ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարաջ, որ բառացի կը նշանակէ ճամբու գրամ: Իրականութեան մէջ եղւ ազէն ստորութեան, կանոնաւոր ու տարեկան հարկ մըն էր, որ կը վճարուէր Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս ճամբաներու օգտագործումի իրաւունքին համար: Ներսիսեան կը յիշէ հարկը՝ առանց սակայն բացայայտելու ներքին բովանդակութիւնը տարազին»:

Հինէն, տասնվեցերորդ դարու առաջին կեսէն եկող հարկ մըն էր եղւ ազէնսին եւ ապօրինութիւն մը նոյն ատեն: Ըստ Մալաթիայ լիվայի կանոնադրութեան՝ օրէնքի տրամադրութիւններուն համաձայն բայաներէն գանձէն ետք բնամ-ի չիֆթը՝ սուլալուներն ու սիփահիները կը գանձէին վեցական ազէն եւս որպէս եղւ ազէնսի: Կանոնադրութիւնը կը նշէ, թէ վերցուեցաւ ապօրինութիւն ըլլալուն համար եւ «կանոնի համաձայն առնելէ ետք իրենց իրաւունքը՝ պիտի չառնուի մէկ ազէն կամ մէկ հատիկ իսկ»:

Բայց հակառակ այս եւ նոյնանման այլ արգելքներուն, ինչպէս ցոյց կուտան փաստաթուղթերն ու գրականութիւնը՝ եղւ ազէնսին շարունակեց տեւել: Տասնիններորդ դարուն սկիզբները անիկա կը գտնուէր քսանէն յետեւ տարեկան եղող բոյոր տղամարդերէն եւ կը հաւասարէր տասներեք դահեկան գումարի մը, կամ այ անոր փոխան կատարուող տարապարհակ աշխատանքի մը, որ կը տեւէր երեքէն հինգ օր: Հարկատուն ստիպուած էր իր աշխատանքի օրերուն իրեն հետ ունենալ սայլ մը, երկու լուծ եզ, եւ հօտաղ մը որպէս օգնական: Իր կարգին Բա-

բայուն կը յայտնէ, թէ նախապէս քառօրեայ, անվճար ու տարապարհակ աշխատանք մըն էր անիկա, զոր պարտաւոր էին կատարելու տասնվեցէն վաթսուս տարեկան եղող բոյոր տղամարդերը, տարին անգամ մը, իրենց հետ ունենալով իրենց կառքերն ու կենդանիները: 1900 թուականէն սկսեալ վերցուեցան կառքերն ու կենդանիները եւ հարկին ենթակայ դարձան քսանէն մինչեւ վաթսուս տարեկանները, իսկ աշխատանքի տեւողութիւնն այ վերածուեցաւ չորս օրուան, որուն ընթացքին հարկատուն ստիպուած էր աշխատել ճամբաներու կամ կամուրջներու վրայ՝ ըսոյց նոյն ժամանակամիջոցին էր որ գրամակալ անձուն եկաւ փոխարինելու անվճար աշխատանքը օրական տասներկու քէն տասնվեց զրուշի հաշիւով. ընդհանուր այս դրութեանն դուրս մնաց իւստապինտիկեարի վիլայէթը, ուր տարեբիբան սահմանումը իջաւ տասնութի, իսկ աշխատանքի տեւողութիւնն այ վերածուեցաւ հինգ օրուան»:

Ու երբ իշխանութիւնները կը յայտարարէին այլ ու ձախ՝ թէ հակայական յառաջդիմութիւն էր արձանագրուած երկաթուղադիմի հաստատումին եւ ճամբաներու շինութեան մէջ՝ Սղերդէն Կրօշակի յղուած եւ 1901 թուականը կրող տեղեկագիր մը կը յայտնէր առանց բառերը ծամծմելու, թէ «առկախն արդիւնք մը տեսած չունենք աչքօրին»՝ հակառակ որ եղւ ազէնսին կը գտնուէր ամենայն խտութեամբ վերջին երկու տասնամեակներէ ի վեր»:

1908-ի Երիտասարդ-Թուրք յեղափոխութեան յառաջացուցած բարենորոգումներու ձիրքն ներս ինկաւ եղւ ազէնսին այ 1909-ի Մարտին հրապարակուած օրէնքով մը կ'առաջարկուէր հարկը վճարել չկարողացողներուն համար գործ հայթայթել ճամբաներուն վրայ, գանձօք աշխատեցնել հոն եւ անոնց օրականներէն գանձել հարկը նա՛ եւ անոնց, որոնք ֆիզիքապէս անկարող էին որեւէ աշխատանք տանելու: Բայց ձախողեցաւ օրէնքը եւ քնաւ չեկաւ զործադրութեան: 1914-ի Փետրուարին յայտարարուած օրէնք մը կանխիկ գանձուող դրամական վճա-

րումին քանակը որոշեց տասներկուքէն քառասուն զրուշի միջև եւ ազատութիւն շնորհեց նահանգային վարչութիւններուն որոշելու թէ ի՞նչպէս եւ ո՞րքան պիտի գանձէին Հարկը⁹։ անշուշտ, այս մէկը Հակաբայրատաջ մըն էր անցեալին Հետ բազդատած, երբ նկատի ստնուի, թէ մօտիկ անցեալին ճամբու այս Հարկը կը գանձուէր գանձիչի պաշտօն ունեցող մուխթարներու, գիւղապետերու եւ Հարկին գանձումը կապալով վերցուցած միւլթեղիմներու կողմէ¹⁰։

Բայց Հասնող Համաշխարհային Առաջին պատերազմը Հիմնադրանք չըջեց ամէն բան։ Պատերազմի աւարտին բզկտուած Օսմանեան Կայսրութիւնէն գանձազան մասեր անջատուեցան մայր կոճղէն ու վերածուեցան ազգային միաւորներու, ի՞նչ փոյթ որ անոնցմէ ոմանք անցնէին Հոգատարութեանը Ֆրանսական եւ անգլիական իշխանութիւններուն։ Սա մասերէն Սուրիան ժառանգեց նաեւ եղ ազգչխիին գաղափարը Օսմանեան Կայսրութեանէն՝ ինչպէս որ ժառանգեց էր բազմաթիւ այլ անիմաստ սովորութիւններ, միայն թէ այս անգամ անիկա ստացեր էր տեմիր եղ անուրը ժողովուրդի բերնին մէջ։ Սուրիական իշխանութիւնները տեմիր եսլը գանձեցին կապալառու Հարկահաններու միջոցով մինչեւ աւարտը երեսնական թուականներուն՝ Հարիւր Հինգ տուրիական զրուշի հաշուով։ Հոն էին գանձումի նախկին բռնութիւնները, իլթիլգամի նախկին դրութիւնը, եւ նաեւ՝ նախկին ապօրինութիւնները, որոնք մանաւանդ Հալէպ Հաստատուած գաղտնական Հայութեան շարքերէն ներս ստեղծեցին մէկէ աւելի խրատումներ. սակայն Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմը եկաւ վերջ մը դնելու եղ ազգչխիին, տեմիր եսլին եւ անոնց հետ նաեւ անոնց ստեղծած ապօրինութիւններուն։

Ըստ կանոնադրութիւններու եւ սկզբնադրիւրներու՝ ճամբու այս Հարկէն զերծ էին զինուորականներն ու բանակայինները, մահճետական, քրիստոնեայ եւ հրեայ կրօնականները, Հաստանութեան տարրերին չհասած տղաքը, եւ կիները¹¹։

Կանոնադրութիւններուն եւ զբաղանութեան մէջ ճամբու

այս Հարկը կը յիշուի նաեւ որպէս եղ փարաք, թարիլ պետեի, տեմիր եսլ, եսլ բեամի, եսլ թեգբերեսի, խարան-ը ուս եւ թեթիպիֆ-ի սպէրիէ։

եՆՈՒ ԹԵԶԻՐԵՍԻՄԻ [yol tezkiresi & yol tezkeresi] – Թրքերէն եղ – «ճամբայ, ուղի, ճամբորդութիւն», եւ արաբերէն թեգբերի – «տոն, նամակ, զբութիւն, վկայագիր, արտօնագիր եւ անձնագիր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ճամբու արտօնագիր. Գամոււր կուտայ նաեւ «անձնագիր» բացատրութիւնը¹²։ Իրականութեան մէջ՝ մերթ այսպէս կը կոչուէր այն վճարումը զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէր որեւէ մէկը ստանալու Համար ճամբորդելու իրաւունք եւ անձնագիր կայսրութեան որեւէ մէկ կէտէն միւսը, յետագային՝ նաեւ կայսրութեան սահմանէն դուրս ելլել կարենալու Համար։ Բովանդակութեամբ գրեթէ կը նոյնանայ անիկա տերպիետ բեամիին, սելամիլիքին, եսասպըլլիլին, եսլ բեամիին, միւրուրիէին, թըրթըլ բեամիին, բեամ-ի մեքսին, եւ մերթ նաեւ՝ բաճին։

եՆՈՒ ԲԵՍՄԻ [yol resmi] – Թրքերէն եղ – «ճամբայ, ուղի, ճամբորդութիւն», եւ արաբերէն բեամ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ճամբու կամ ճամբորդութեան Հարկ։ Իրականութեան մէջ այլ անիկա այն տուրքն էր, որ կը գանձուէր գրեթէ նոյն բովանդակութիւնն ունեցող այլ Հարկերու նման այն վաճառականներին եւ առեւտրականներին, որոնք իրենց ապրանքներով կ'անցնէին բերդերու առջեւէն, պարսպներու դուռերէն, փտանդաւոր կիրճերէն, կամուրջներէն, եւ մեծ մասով՝ Ըումէլիի վիլայէթին գժուարանցանելի վայրերէն։ Հարկը կը գանձուէր այդ վայրերուն մէջ՝ զտնուող պահակներու եւ եսասպըլլիներու կողմէ՝ խնամքին եւ պահպանումին Համար այդ վայրերուն, մանաւանդ՝ կամուրջներուն¹³։

Գրականությունն ու վաերագրերը եոլ ըեսմին կը յիշեն նաեև որպէս եոլ ազէնի, եոլ թեղբերեսի, միւրուրիէ, սելամեթիւր, կասագըրլըզ, տերաւեստ ըեսմի, եւ այլն:

ԵՈԼ ՓԱՐԱՍԸ [yol parası] – Թըբերէն եոլ – «ճամբայ, ուղի, ճամբորդութիւն», եւ վարա – «գրամ, մէկ ղրուշի մէկ քառասուներորդ մասը» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ճամբու գրամ: Իրականութեան մէջ, սակայն, եոլ վարասը այն վճարումն էր, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ փոխան այն պարտաւորութեան, զոր բայաներն ստիպուած էին կատարելու տարին չորսէն Հինգ օր աշխատելով ճամբաներուն վրայ՝ անոնց կառուցումին կամ նորոգումին Համար, իրենց Հետ ունենալով իրենց սայլերը, մերթ քանի մը լուծ եզ եւ օգնական Հօտազ մը²:

Սկզբնաղբիւրներն ու գրականութիւնը եոլ վարասը կը ճանչնան նաեև որպէս թարիզ պետելի, եոլ ազէնի, սեմիր եոլ, եոլ ըեսմի, եոլ թեղբերեսի, խարաճ-ը ուհ եւ թեքիպիթի-ի սայլերիէ:

Մանրամասն տես՝ ԵՈԼ ԱԳՁԷՍԻ:

ԵՎՄԻԷ-Ի ՏԵՔԱՔԻՆ [yevmiye-i dekinin] – Արաբերէն նաւմիէ – «օրական, օրագրած, օրահաշիւ, օրագահիկ», եւ տեքաքին – «խանութներ, վաճառատներ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ խանութներու օրագրած: Իրականութեան մէջ այ՝ օսմանեան բարենորոգումներու շրջանէն առաջ արհեստարարներէն զանձուող շահատուրքն էր անիկա. կը կոչուէր ելմիէ-ի տեքաքին՝ պարզօրէն որովհետեւ, վճարումին Հաշտարկումը կը կատարուէր արհեստարարին օրական շահին վրայ²: Թեանթիւրի վրայ զանձուող այս տուրքը կընար զանձուիլ նաեւ ամսականի Հաշիւով եւ այդ պարագային կը կոչուէր շեհրիէ-ի տեքաքին³:

Մանրամասն տես՝ ԹԵՄԻԵԹԻ:

ԵՐ ԳՈՒԼՈՒՂԸ [yer kulluğu] – Թըբերէն եր – «Հող, վայր, տեղ, երկրագունդ, դիրք, Հետք», եւ դուլուղ – «ստրկութիւն, ճորտութիւն, ծառայութիւն, պարտաւորութիւն» բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ Հողի Համար կատարուող ծառայութեան պարտաւորութիւն, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա Հողահարին էր լուի, զոր Օսմանեան Կայսրութեան Քիւթաշայի լիվային մէջ դուլուղին կը վճարէր սիվահի Հողատիրոջ՝ Օրինականօրէն քանակը պիտի ըլլար տասներկու ազէն, թէպէտեւ սիվահին կը դանձէր երեսուն երկու ազէն²:

Բովանդակութեամբ եր դուլուղըն Համանման կը դուլուղ Հողգրին, եր ըեսմին եւ եր թափուտային:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԶԵՄԻՆ:

ԵՐ ԹԱՓՈՒՍՈՒ [yer tapusu] – Թըբերէն եր – «Հող, Հողամաս, վայր, տեղ, երկրագունդ, դիրք, Հետք», եւ թափու – «կատարածագիր, բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ Հողի կալուածագիր, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, Հողային կալուածի Համար վճարուող տուրքն էր անիկա, զոր Պոլուի լիվային մէջ թափուով Հող ունեցողները կը վճարէին սիվահի Հողատիրոջ՝ Քրտ Հին սոլորութեան»: Բայց կը թուի, թէ եկամուտին միջամուխ կ'ըլլային սուլալըները եւ անձուղ-պէլըր եւ ապօրինութեամբ իրենք կը զանձէին զայն. առ այդ՝ կանոնադրութեամբ կը Հրահանգէր անոնց միջամուխ չըլլալ սիվահիի եկամուտին²: Թափուով վերցուած Հողի օգտագործումի իրաւունքին Համար վճարուող այս տուրքը, սակայն, առաւելարար կ'անջուէր տան կառուցումին Համար օգտագործուող Հօղին, եւ այդ իսկ պատճառով Սուլթան Մեհմետ Բ-ի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր քանակը տուրքին. բստ անոր՝ ոմանք կը վճարէին յետեւ, ուրիշներ՝ քառասուն կամ երեսուն ազէն, իսկ պղքատներէն կը զանձուէր քսան կամ տասը ազէն Հողի այն շիրտին Համար, որուն Համար կը կառուցուէր տուն մը²:

կանոնագրութիւնները զայն կը ճանչնան նաև որպէս էլ Երթի թափուսու:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԶԵՄԻՆ:

ԵՐ ԲԵՍՄԻ [yer resmi] – Թրքերէն եր – «Հող, Հողամաս, վայր, տեղ, երկրագունդ, դիրք, հետք», եւ արաբերէն բեւմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ Հողի տուրք: Իրականութեան մէջ ալ՝ Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը շրջաններուն մէջ գանձուող այն Հարկն էր եր բեւմին, որ կ'առնուէր Հողին եւ Հողի եկամուտին: Արդարեւ, Այսրին եւ Քանկերին լիվաներուն եւ Ենի Իլ գաղայի կանոնագրութիւնները այսպէս կը կոչուէ թափուով վերջուած Հողին եւ անկէ ստացուած եկամուտին Համար վճարուող Հարկը²:

Բովանդակութեամբ Համանման է եր գուլուղըն, բեւմ-ի աէսելիմին եւ բեւմ-ի թափու-ի գեմինին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԶԵՄԻՆ:

Ձ

ՁԱՀԻԲԷ՛ ՊԱՀԱ [zahire baha] – Արաբերէն գափիրէ – «գաշար, պահեստ, պարեն, ուղղամթերք», եւ պարսկերէն պահա – «գին, արժէք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. Թրքերէնի մէջ տարազին առաջին մասը կը կարդացուի նաև գափիրէ², որ ժողովուրդի մօտ աղաւաղուելով վերածուած է գահրէի՝ պահելով Հանդերձ տրարերէնի նոյն իմաստը: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ պարենի գին, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, ասիկա անունն էր պարսկական եւ սովորութային այն Հարկին, որ, ինչպէս նոյնանման կարգ մը Հարկեր, կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ցամաքային եւ ծովային դիւռուորնե-

րու, սպաներու եւ պաշտօնատարներու ծառայութեան միջոցին տեղ մը իջեւանելէ ետք անոնց ընկալութեան, ընակարանին եւ Հանդիստին Համար ըլլալիք ծախսերուն ի հասչիւ²:

Ըստ տեղի, ժամանակի եւ կարիքի՝ փոփոխական էր քանակը Հարկին, զոր շրջանի գաւառին Հետ կորուչէր այն մարմինը որ կը կազմուէր կուսակալէն, միւթեսելիմներէն, տեղական իշխաններէն՝ եթէ կար անոնցմէ, եւ շրջանի երեւելիներէն: Նախ՝ կորուչուէր շրջանէն գանձելի ընդհանուր գումարը, որմէ ետք անկա Համահամաասար կերպով կը բաշխուէր շրջանի մարդոց կամ տուններուն վրայ: Ապա՝ կ'արձանագրուէր որոշուած քանակը, կը վաւերացուէր գաւառին կողմէ եւ կ'օրինականանար, որմէ ետք արձանագրութեան մէկ օրինակը կը յանձնուէր քեթիլուտաներուն կամ էմիրներուն՝ գանձելու Համար որոշուած գումարը, որ կը գանձուէր երկու անգամով, եւ, ըստ Բաքալըրի՝ ամէն մարդ կամ ընտանիք կը փութար անմիջապէս վճարել իրեն բաժին ինկած մասը², այլապէս կրնար Հարց ունենալ նասաղըքին Հետ կամ շերիաթական դատարանին, իսկ այդ մէկն արդէն արդէն վճարելու Համար պահանջուած գումարը:

Ըստ սեղքնագրերիններու եւ գրականութեան՝ գահիրէ պահան ունի բազմաթիւ նմանակներ, որոնք կը յիշուին որպէս նաև պահա, գաթըզ պահա կամ գաթըզ պահասը, դոմանիա պահա, ուլուֆէ պահա, նեվալէ պահա, մուլապալէ ազէնի, ավարիզ ազէնի, մնիլի պետելի, դոնազ մասրաֆը, խանէ վէ Հայրը քիրտաբ, պետելի՝ Խեղուլ, պաքսիմէթ պահա, թալինիթ պետելի եւ թաաթիէ:

ՁԱԳՀԻԷ [zabhiye] – Արաբերէն տապահա – «մորթիկ» բառին՝ յառաջացած Հարկային տարազ, իսկ գապահիէ՝ մորթելու վարձք կը նշանակէ: Արդարեւ՝ ըստ սեղքերիններու տուեալներուն՝ սպանդանոցներու մէջ մորթուող մսացու կենդանիներու վրայ գանձուող Հարկ մըն էր գապահիէն, զոր կը վճարէր մտալիմ ծառք: Թեքիլաթ-ի շերիէ-ի գափին պատկանող Հարկ մըն էր ա-նիկա², որ ըստ տեղի եւ ժամանակի՝ կը ներկայացնէր քանակա-

յին փոփոխական նկարագիր²: կարգ մը ազդիւրներու Համաձայն՝ տասնիններորդ դարու վերջերուն և քսաներորդ դարու սկիզբները՝ մէկ փարակ կը գանձուէր մանր եղջերաւոր կենդանիներէն, իսկ կէս դրու³ մեծ եղջերաւորներէն⁴, մինչդեռ Բաքալըն կը պնդէ, թէ օսմանեան բարենորոգումներէն առաջ կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն մէջ կը գանձուէր տասը աղ-էն ոչխարէն, եւ երկու դրու⁵ ու տասներկու փարակ եզէն, կոզէն եւ ցուլէն, եւ այն ատեն ծանօթ էր դանչուր անունով: Բարենորոգումներու շրջանին, 1825-1826-ին, ԻՏՔիսապի մասին Հրատարակուած կանոններով⁶, քննուեցան սպանդանոցին առջնուղ բազմաթիւ Հարկեր եւ այդ բոլորին փոխան Հրահանգուեցաւ դանձել մէկ Հատիկ Հարկ՝ վապօհէն, որուն կէսը տրուեցաւ տեղական քաղաքապետութեան եւ միւս կէսն ալ յանձնուեցաւ պետական գանձին: Գումարն էր 3.50 դրու⁶, բայց 1908-ի Երիտասարդ-թուրք Յեղափոխութենէն ետք՝ պետական գանձին Համար անուող կէսն ալ յանձնուեցաւ քաղաքապետութեան⁷:

Կանոնադրութիւններու և գրականութեան մէջ զապօհէն կը յիշուի նաեւ որպէս միւրակ բաճը, գամուր, գասապիէ, գասապլըզ, գասապլանէ բաճը, գասապիէ պողչէսի, գանարս բաճը կամ բաճ-ը գանարէ, բեմ-ի գանարէ եւ սալխանէ բաճը:

Մանրամասն տես՝ ԳԱՍՍԱԳ ԱԳՁԷՍԻ:

ԶԱՎԻԷԼԻԻՔ [zaviyelik] – Արաբերէն դատիւի – «անկիւն, մենաստան, ճղնարան, խցիկ, վանք» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Ըստ Մաֆրաստեանի և Զուլայեանի՝ «խլամական մենաստանները, փոքր թիւքէները կոչուած էին զավիէ՝ անկիւն: Զավիէլիքը զավիէին Հասանելիք՝ դումարն էր»²: Ըստ սկզբնաղբերներու տունայնորուն՝ ամէն տեղ նոյն քանակը չունէր անիկա, ընդհակառակը՝ ինչպէս կը ճշդէր Տրպիզդնի լիվայի 1583 թուակիր կանոնադրութիւնը՝ Հարկատուները պիտի վճարէին զավիէլիքը ըստ Հին սովորութեան»³: Կանոնադրութիւնները, սակայն, չեն յստակացնէր քանակն «ըստ Հին

սովորութեան» գանձուող այն դումարին, որ առաջին հերթին կը պատկանէր զավիէտարին՝ այն ճգնաւտորին կամ կրօնականին՝ որ բնակիչն էր մենաստանին: Երզնկայի վապօհերու կանոնադրութեան Համաձայն՝ այդ մէկը կրնար Հաւասարիլ մէկ չիֆթ-լիբի տարեկան եկամուտին⁴, եւ կիթ զավիէն ունէր քանի մը մեծակեաց չէլսեր՝ այդ պարագային անոր եկամուտը պէտք էր բազմապատկել անոնց թիւով:

Զեքիաթին անմիջապէս քովիկը կեցող և առ այդ՝ շերիաթական Հարկ մը եղող այս Հարկը, սակայն, ատեն կուտար ապօրինութիւններու, որովհետեւ սիվահիներն ու էմիրները յաճախ էր որ կը փորձէին իւրացնել զայն: Գուցէ՛ այս իսկ էր պատճառը, որ Չձկանազի լիվայի կանոնադրութիւնը կը Հրահանգէր սիվահիներուն եւ էմիրներուն չմիջամտել արձանագրութեան ատեն անուշադրութեամբ մատանէն ղուրս մնացած զավիէներու եւ այլ կրօնական Հաստատութիւններու եկամուտներուն⁵:

ԶԱՔԻԱԹ ԼԻԼԼԱԷ [zekat l-illah] Արաբերէն դեֆթի – «մաքրութիւն, զտութիւն, ողորմութիւն, տասանորդ» եւ ալլահ – «Աստուած» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ տասանորդ Աստուծոյ Համար: Իրականութեան մէջ, սակայն, Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մահմետական քաղաքացիներուն մէկ պարտաւորութիւնն էր մզկիթին եւ կրօնական այլ Հաստատութիւններու Հանդէպ: Պարսկական կարգ մը վահերագիրերն են որ այսպէս կը կոչեն զայն², այլապէս՝ այլ վահերագիրերու մէջ կը յիշուի անիկա որպէս զեքիաթ:

Մանրամասն տես՝ ԶեֆԻԱԹ:

ԶեձԻԼԷ [zecriye] – Արաբերէն դեճերի – «արգելիլ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ արգելիլ Համար: Բաքալըն որպէս արժան րեճրիէին կուսայ վեճը բարձր՝ բան ընկն արգելիլ բացատրութեամբ, իսկ Հարկային

տարագին Համար կը յայտնէ, թէ անիկա «ըմպելիներէն գանձուող Հարկի անունն» էր, որոնցմէ անմիջապէս ետք կ'անւելցնէ, թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շերտաթով արգիլուած էր գործածութիւնը ոգելից ըմպելիներուն, սակայն իշխանութիւնները կը զտնէին զայն տարածուած. կարելի նուազագոյն աստիճանի մը իջեցնելու. Համար ոգելից ըմպելիներու գործածութիւնը այդ վերջինները կնխարկուեցան որոշ Հարկի մը²: Մինչեւ 1858 թուականը գանձուեցաւ. զեճրիէն, երբ օսմանեան բարենորոգումներու որպէս արդիւնք՝ իշխանութիւնները որոշեցին զանազան տեսակի ոգելից ըմպելիներէն գանձուող Հարկերը միացնել եւ բոլորը միասնաբար կոչել թւուումը մուճթեմիս. ըստ այս թուականին յայտարարուած օրէնքի մը՝ ներքին արտադրութիւններէն պիտի գանձուէր Հարկւրէն քսան, իսկ ներածուողներէն՝ ըստ սակազինի. բայց Հազիւ թէ գործադրութեան զրուած՝ 1861 թուականի այլ օրէնք մը քննեց զայն³, եւ իշխանութիւնները վերադարձան Հարկերու գանձումին նախկին դրութեան:

Բայց աղբիւրները ցոյց կուտան, որ զեճրիէն չէր գանձուեր լոկ ոգելից ըմպելիներէ. 1688/1689-ին զայն կը գանեմք գանձուած նաեւ ծխախոտէն՝ բայց այս անգամ⁴ թեսմ-ի զեճրիէ առուելով⁵:

Աղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ զեճրիէն կը նշուի նաեւ որպէս զեճրիէ կիւմրիւլի եւ զեճրիէ թեսմի կամ թեսմ-ի զեճրիէ:

Ձեճրիէ կիւմրիւլի [zecriye gümrüğü] – Արաբերէն զեճրիէ – «արգիլել» բառէն՝ յառաջացած զեճրիէ – «գինիէն, ալքոհոյէն եւ ոգելից ըմպելիներէն գանձուող Հարկ», եւ իտայերէն քումերչիոյ – «առուտուր»⁶ բառէն յառաջացած կիւմրիւլք – «մարս, մաքսատուն» բառերէն⁷ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ոգելից ըմպելիներէ գանձուող մարս: Արգարեւ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր շերտաթով

արգիլուած էր գործածութիւնը ոգելից ըմպելիներու՝ զայն ետևագագոյնի իջեցնելու Համար ստեղծուած Հարկ մըն էր անիկա եւ նման որիւէ այլ ապրանքէ գանձուող մարսէ: Կը գանձուէր ըմպելին փաճառողէն, փոխադրողէն եւ պարաստողէն՝ ընդհանրապէս այս նպատակով կառուցուած կեդրոններու մէջ, որոնցմէ Հաստատուած էին Պոլսոյ եւ այլ մեծ քաղաքներու մէջ⁸:

Աղբիւրներն ու գրականութիւնը զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս զեճրիէ, զեճրիէ թեսմի կամ թեսմ-ի զեճրիէ:

Ձեճրիէ ԲեՍՄԻ [zecriye resmî] – Արաբերէն զեճրիէ – «արգիլել» բառէն՝ յառաջացած զեճրիէ – «գինիէն, ալքոհոյէն եւ ոգելից ըմպելիներէն գանձուող Հարկ», եւ արաբերէն թեսմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն⁹ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ոգելից ըմպելիներէ գանձուող Հարկ: Իրականութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոգելից ըմպելիներէն գանձուող կային այլազան Հարկեր. այս մէկը, սակայն, ստեղծուեցաւ նուազեցնելու Համար գործածութիւնը ոգելից ըմպելիներուն, որ արգիլուած էր շերտաթով¹⁰:

Վաւերագրերը մէջ մերթ կը յիշուի որպէս զեճրիէ թւուում, մերթ նաեւ՝ զեճրիէ կիւմրիւլի, կամ պարզօրէն՝ զեճրիէ կամ թեսմ-ի զեճրիէ:

ՁեՄԻՆ ԲեՍՄԻ [zemin resmî] – Պարսկերէն զեճրիէ – «Հող, երկիր» եւ արաբերէն թեսմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ Հողի Հարկ: Արգարեւ, շերտաթական Հարկ մըն էր այս Հողահարկը¹¹ եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր Հողաշահակէն Հողի օգտագործումի իրաւունքին Համար՝ ըստ Հողի որակին¹². այսպէս՝ ջրառատ և պարարտ Հողի՝ երկու, միջակ Հողի՝ երեք, եւ անջրղի և ունարարեք Հողի Հինգ տէնտիւմէն կը գանձուէր մէկ սպէ¹³, թէպէտեւ Հողին որակն ընդհանրապէս բաժնուած էր

լաւի ու վատի եւ Հարկին գանձումն ալ կը կատարուէր ըստ այնմ: Հարկը կը վճարուէր մերթ զմերժ եւ մերթ նաեւ՝ Հոգա-
լին արտադրութեամբ:

Մանրամասն տես՝ ԸԵՍՄ-ի ԶԵՄԻՆ:

ԶԵՎԱՅԻՏ [zevaid] – Արարերէն զէուպետ – «աւելի, աւե-
լորդ, յաւելնալ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, զոր
Բաքայլն կը բացատրէ որպէս «ըստ պահանջի՝ յետագային
Հարկերուն վրայ կատարուած յաւելում»¹: Ապօրինի Հարկ մըն
էր անիկա, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը
չըջաններուն մէջ՝ բեւեմ-ի չիֆթի գանձումէն ետք: Ըստ Քանկե-
րիի լիվայի կանոնադրութեան՝ Հարկին քանակն էր լրիւ չիֆ-
թէն Հինգ եւ կէս չիֆթէն երեք ազէն². կը գանձէր ան՝ որուն ա-
նունին եկամուտ էր արձանագրուած անիկա՝ ըստ Հարկային
մատնանի: Սակայն կը թուի, թէ այս ուղղութեամբ կը կատա-
րուէին ապօրինութիւններ եւ ուրիշներ կը փորձէին իւրացնել
զայն. ահա թէ ինչո՞ւ Համար Տիգրանակերտի վիլայէթի կանո-
նադրութիւնը կը ճշդէր, որ վազֆերուն գանձուած զեվայտը
պահ պիտի դրուէր գաւորին մօտ եւ գործածուէր պահպանումին
Համար մզկիթներուն եւ մեսիտներուն³: Բայց ապօրինութիւնը
կը ստեղծուէր նաեւ քարտուղարներու միջոցով, որոնք իրենց
արձանագրութեանմը կը փորձէին պաշտօնակիանացնել սիփաշի-
ներու եւ աւատատէրերու կատարած ապօրինութիւնները եւ
այլ աւատատէրերու իրաւունքներէն ներս կատարուած ոտըն-
ձգութիւնները. զուցէ այս իսկ էր Հիմնական պատճառը, որ Սի-
լիստրէի լիվայի կանոնադրութիւնը կը նշէր, թէ քարտուղար-
ներն իրաւունք չունէին զեվայտ արձանագրելու որեւէ ընտա-
նեքի եւ անկէ դանձել Հարկիլը՝ երբ անիկա կուգար ու կը Հաս-
տատուէր ուրիշի մը Շողին վրայ, որովհետեւ անոր Հարկերը
եկամուտ էին արձանագրուած էր սիփաշիին կամ աւատատիրոջ
անունին⁴:

Ըստ Քանկերիի լիվայի կանոնադրութեան՝ ապօրինի այս

Հարկը վերցուեցաւ սուլթանական Հրովարտակով, այնպէս որ
«յետայսու զեվայտ անունով ազնէ պիտի չպահանջուի ու
չգանձուի»⁵:

ԶԵՔԻԱԹ [zekat] – Արարերէն զաքաթ – «մաքրութիւն,
ցտտութիւն, ողորմութիւն եւ տասանորդ» բառէն՝ յառաջացած
Հարկային տարազ, որ ըստ Բաքայլին՝ «պաշտամունքի դրամի
անց դործածուող տարազ» մըն է եւ պարզօրէն կը նշանակէ «ա-
ւելի»⁶: Հիթթին զաքաթը կուտայ որպէս զաքաւ եւ կը թարգմա-
նէ որպէս «ողորմածութիւն» եւ «տուրք»՝ աղքատի Համար⁷:
Թրքերէն Գամուսը կուտայ զայն որպէս զեքիաթ, ինչպէս կ'ընէ
Բաքայլն ու թրքական եւ այլ արդի աղբիւրներ ու կը բացատ-
րէ զայն որպէս «ողորմածութեան տասանորդ, զոր Գուքանը կը
սահմանէր մահմետականներուն՝ իրենց եկամուտի մէկ քառաս-
ուններորդին Համեմատութեամբ»⁸: Փափագանն կը յայտնէ, թէ
«եկամուտի 1/40-ի չափով եկեղեցուն կամ մզկիթին վճարուող
տուրք» մըն էր անիկա⁹: Սաֆրաստեանն, իր կողմէ, կը պնդէ,
թէ «օրէնքով ապրանքի եւ զրամի մաքրութիւնն ու Հալալու-
թիւնը ապահովելու Համար տարեկան քառասունց մէկէ (1/40)
մեսիտին (մզկիթին) տրուած տուրք»ն էր անիկա¹⁰: Ըստ Գու-
քանի՝ զեքիաթը սիրջ կամուտը տուրք մըն էր եւ կը նկատուէր
ողորմածութեան Հետ նոյնանման. զուցէ աւելի ճիշտ պիտի ըլ-
լար ըսել, թէ օրինական ողորմութիւն մըն էր անիկա¹¹, որ կարճ
ժամանակի մը ընթացքին վերածուեցաւ պարտադիր տուրքի մը.
ու կը գանձուէր Հաւատացեալին ունեցած ստացուածքէն, որ
կրնար բազմանալ զրամէ, արջաւէ, Հացահատիկէ, պտուղէ եւ
այլազան ապրանքներէ¹² եւ զուգընթաց կը քալէր սալային Հետ,
որ պաշտօնական արթիքն էր մահմետականութեան¹³: Ըստ Բա-
քայլին՝ զեքիաթի մէջ առկայ էր իմաստը այս կեանքի Համար
Հարստութեան եւ յաւիտենական կենքի Համար Աստուծոյ
յնորհին¹⁴: Արամերէնէն եկող այս բառը ունէր շատ աւելի խոր
լուսնադաւութիւն քան ստատական, որ կը մատչէր անոր, բայց

կամաւոր էր եւ կ'ենթադրէր ողորմածութիւնն ընդհանրապէս՝ առանց որեւէ ձեւի պարտաւարութեան. առ այդ՝ ոչ մէկ մահձմեռական հաւատացեալ գերծ էր անկէ՝ որ սկզբնական շրջանին կը հուաբուէր մասնաւոր պաշտօնէութեան մը կողմէ՝ ու կը գործածուէր կեդրոնական դասձտուելի մը կողմէ՝ մահձմեռական ընկերութենէն ներս դառնուող աղքատներուն օգնելու, մըզկիթներու շինութեան եւ պետական ծախսերը հօգալու համար¹¹: Սա մէկն արդէն իսկ ցոյց կուտար անոր զուտ համայնքային եւ տարեկան հարկ մը բլլալը¹²:

Ըստ աղբիւրներու եւ գրականութեան՝ հարկը կը հուաբուէր պէյլիւլ-մալին կողմէ¹³ եւ ընդհանրապէս կը հաւասարէր հարուստի տարեկան եկամտին քառասունէն մէկին, այլ խօսքով՝ հարիւրէն երկուքուէկէսին, թէպէտեւ տարագի ետին զտնուող հիմնական սկզբունքը կը համապատասխանէր աշարին: Ընդ թանակը, ըստ պարագայի, կ'որոշուէր կրօնական օրէնքով, որ ծանօթ էր որպէս Ֆիլիպ¹⁴: Սկիզբները օրէնքով ճշտուած եւ հարուստին ունեցածէն աղքատին բաժին իյնալիք այս հարկը կը գանձուէր որպէս պարտագրութիւն եւ կար ոչ մէկ խախտում քանակի, բայց մասնակի անցքին հետ, եւ մասնաւանդ՝ քայքայումովը Մահձմեռական ու Արարական Կայսրութեան՝ անիկա մնաց ենթակայ մահձմեռական հաւատացեալի խղճմտանքին եւ դատումին, եւ առ այդ՝ փոխուեցաւ ո՛չ միայն քանակական նկարագրին անոր՝ այլ նաեւ որակականը¹⁵: Այն չէ հիմնական պատճառը, որ օսմանեան վաւերագրիւրէն ոճանք կը խօսին հարկի արտոյայտութեան ձեւի գանձագրութեան մասին: Արդարեւ՝ ըստ Տիգրանակերտի վիլայէթի Պոլ Ուլուս ցեղախումբի կանոնադրութեան՝ կը գանձուէր մէկ ազէ՛ երկու ոչ-խարէն¹⁶, Մուսուլի լիվային մէջ՝ կ'անուէր հարիւր ոչխարէն մէկ հատ¹⁷: Միտիլի եւ Կրնաէ կղզիներու կանոնադրութիւնները կը յայտնեն, թէ տարին անգամ մը, ըստ շերիաթի, պիտի վճարուէր զեբիաթը՝ Հարմուկէ ետք անասնապահներու ունեցած ոչխարն ու այր¹⁸: Բայց լոկ անասնապահները չէին որ կը

վճարէին զեբիաթը. ընդհանրական անոր նկարագրը կ'ընդգրկէր տնտեսական բոլոր մակարդակները եւ եկամտաբոլոր՝ ձեւերը. նոյնիսկ դիտուորներու ռոճիկները գերծ չէին անկէ¹⁹:

Ըստ աղբիւրներու՝ զեբիաթն ընդհանրապէս ծանօթ էր նաեւ որպէս զաբիաթ լիլլահ եւ ստեթ-ի զեբիաթ, իսկ երբ անիկա վճարուէր ու հատուցուէր ոչխարով՝ որպէս զեբիաթ-ի ալնեմ: Կարգ մը աղբիւրներ գայն ունին որպէս զաբեթ²⁰ եւ զաբիաթ²¹, մինչդեռ Հայկական աղբիւրներու համար քառասնիցն է անիկա²²:

Ձե-Քի-Ա-թ- ԱՂՆԵՄ [zekat-i aġnem] – Արարեղն զաբաթ «մաքրութիւն, գտութիւն, ողորմութիւն, տասանորդ», եւ ալնեմ – «ոչխարներ, այծեր, արջառի տեսակ, ոչխարի կամ այծի հատ» բառերն՝ կազմուած հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ոչխարի տասանորդ: Բայց զեբիաթը կը նշանակէ նաեւ մահձմեռական հաւատացեալին ունեցած հարստութենէն մզկիթին կամ մեհեխիսին վճարուող տարեկան հարկ²³, որ օրինակաբար կը հաւասարէր հարիւրէն երկուքուէկէսի: Թէպէտեւ, ըստ պարագայի, անոր քանակը կ'որոշուէր Ֆիլիպով: Աղբիւրներու ստեղծիչներուն համաձայն ո՛չ մէկն էր գերծ կապուցուած այս տարեկան չերիաթական հարկէն, որ կը գանձուէր մահձմեռական հաւատացեալին ունեցած բոլոր հարստութենէն եւ ստացուածքին, ու երբ անիկա գանձուէր ոչխարէն՝ կը դիտուէր որպէս զեբիաթ-ի ալնեմ. օրինակ՝ այսպէս էր անիկա Միտիլի կղզիին մէջ²⁴: Աղբիւրագրիւրները գայն կը ճանչնան նաեւ որպէս ստեթ-ի զեբիաթ, զաբիաթ լիլլահ եւ պարզօրէն զեբիաթ:

Մանրամասն տես՝ Ձե-Քի-Ա-թ:

ՁԼՅԱՖԷ [ziyafe] – Արարեղն տիաֆէ – «հիւրասիրութիւն, ստանձականութիւն» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարագ, որ Բրբերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ ինձոյթ²⁵: Բրտիկոնութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան եգիպտոսի վիլայէթին մէջ

գիւղացիներէն Հաւաքուող պարօրին Հարկ մըն էր անկեա, որուն սկզբնաւորութիւնը կորսուած կը մնար Գայիթպալէի իշխանութեան շրջանէն ներս, որ տեւեց 1468-1495-ի միջեւ²: Հարկին քանակն էր ոչխար մը կամ գառնուկ մը իւրաքանչիւր գիւղէն եւ կը Հաւաքուէր գիւղերն այնչեղ քննիչներու կողմէ: 1524 թուակիր եւ եգիպտոսի վերաբերող կանոնադրութիւն մը խըստիւ կը Հրահանգէր քննիչներուն իւրաքանչիւր գիւղէ գանձել լոկ տասը վաքա, որ Հաւասար էր քան առջէի եւ ուրիշ ոչինչ առնել, Հակառակ պարագային պէլլէրպէլիները պիտի սուգանքի մասնէին օրէնքն անստատոյները եւ յանձնէին Բարձրագոյն Դրան սրդարադատութեան³:

ՋՈՒԼՄ [zülüm օ zülüm] — Արաբերէն զուլմ — «բռնակալութիւն, բռնութիւն, անիրաւութիւն, կեղեքում, Հարստահարութիւն» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ ժողովուրդի բերնին մէջ վերածուած է զուլումի: Ըստ Յովհաննիսեանի՝ «արտականոն տուրքեր» տրուած ընդհանուր ստորոգում մըն էր անիկա⁴: Արդարեւ, զուլմ տարազով պէտք է Հասկնայ արտակարգօրէն ծանրացած շերտաթական եւ սովորութային այն Հարկերը, զորոնք շրջանի մը ժողովուրդը կը Հատուցէր տեղուոյն փաշային կամ պատասխանատուին: 1671 թուականէն եկող վաւերագիր մը, որ կը պատկանի Խալֆա կամ Խալիֆա գրիչին, եւ կը խօսի Վանի շրջանի անշուղարձներուն մասին՝ կ'ըսէ բառացիօրէն, թէ «այսմ ամի Ալխաս [եւ] Խաշատուր ամուն բրիտաննայք գնացին թագաւոր[էն] ամր դարուելի Հանին բերին տեղս. ղադար կարգ, սահմանք կեր՝ ամէն թեթեւացուցին ոչխարին և(=40)-էն Ա(=1) արին, Հաց է(=7)-էն Ա(=1), այգեստանաց ծառին՝ չկայ, թփին Բ(=1000)-էն՝ կէս զուռուշ, ծառի տակի խոտից ուշուր (=աչար) չկայ, փանջ կէս (=5 ու կէս զուռուշ) եղաւ զխախտո, կլչախ (=ձմերանոց) վերուցին, ըսխաթից զուլմ վերուցին: Բայց միայն խարաչն է մնացել. Աստուած ավողի էն էլ կու լինի»⁵:

1671 թուակիր այս յիշատակարանը կարելի է գտնել նաև

Անասեանի մօտ⁶, որ տայէ ետք զայն՝ անմիջապէս կը մէջբերէ Հատուած մըն ալ այլ վաւերագիրէ. «Ինձինէ (1678 թ.) Բաքըր փաշան Վանայ...», կ'ըսէ այդ վաւերագիրը, «չկոծայ Ալխասն կակեսաց ի փայտէ որոյ (փաշայի) մականունն լէշկեր ասէին. եւ ոչ ետ Հրաման թաղել զնա. այլ զագանք եւ թոչուէք կերան զմարմին նորս. այս Ալխաս բազում բարութիւնս արար Հայոց, եւ բարի անուն եթող յես իւր, որ եւ տէրն իւր ոգորմնացէ»⁷:

Երկու սա վաւերագիրերուն առաջինը զուլմ տարազը կը գործածէ որպէս Հարկային իմացում, մինչդեռ երկրորդը կուգար զայն վերածելու բռնութեան:

Է

ԷՄԻՐ [emir] — Արաբերէն էմիր — «Հրահանգ, Հրաման, կոնգակ, Հրովարտակ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ. թէպէտեւ տառադարձելով զայն՝ Պարբան կը գրէ էմիր որ պարզօրէն կը նշանակէ ցեղապետ եւ իշխան. գուցէ օսմաներէն վաւերագիրին օգտագործած տարազը ենթարկուած է զբնագրական սխալի մը եւ էմիրը վերածուած էմիրի: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ իրականութիւնը՝ Հարկային տարազի բովանդակութիւնը շատ անկէի մօտ կը մնայ էմիրի իմացումին: Արդարեւ, ըստ Լիբպէի լիվայի կանոնադրութեան՝ այսպէս կը կոչուէր այն Հարկը, որ կ'ընկերանար ստեթ-ի աղնեմի գանձումին, եւ զոր կը գանձէր ոչխարաբուծութեան եւ խոզաբուծութեան Հարկերը Հաւաքող պաշտօնեան: Կանոնադրութեան Համաձայն՝ էմիրը կը Հաւաքուէր ու կը գանձուէր Հունգար թագաւորներու իսկ շրջանէն. սա գուցէ ցոյց կուտայ, որ անիկա կը գանձուէր կամ արքային Համար եւ կամ ալ՝ անոր Հրահանգով՝ այն ոչխարներէն ու խոզներէն որոնք կ'արածէին արքունիքին պատկանող արտադրարկերու կամ անտաններու մէջ⁸:

էՄԻՐ-ի Ասոմիր [emir-i ahur օ mirahur] – Արարերէն էմիր – «իշխան, տէր, ցեղապետ», եւ պարսկերէն ախուր – «ախոտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ախուր իշխան, ախոտապետ. որպէս Հարկային տարազ, սակայն, անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կա՛մ արքունական ախոտապետին Համար, կա՛մ ալ՝ անոր անուանով կը գանձուէր Հացահատիկով կա՛մ զբանով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի. եւ տեղի կուտար ապօրինութիւններու:

Իրականութեան մէջ՝ էմիր-ի ախուրը լոկ կրճատ ձեւն էր էմիր-ի ախուրլուգի. ու կը գործածուէր միայն Եգիպտոսի վիլայէթին մէջ: Հարկային տարազն ունէր նախօսմանեան Հնութիւն ու զայն կը գանկնէր գործածուած Եգիպտոսի չերքեզ մեմլուքներու իշխանութեան իսկ ընթացքին, որ տեւեց 1382-էն մինչեւ 1517 թուականը:՝ Որպէս անոնցմէ ժառանգ մնացած Հարկ եւ գուցէ անոնց գրութեամբն իսկ գանձուող՝ անիկա կը գանձուէր պէլլերպէյերու կողմէ մուզափայտով տրուած Հողերու եկամուտներէն: Սա մէկն արդէն ցոյց կուտար, որ անիկա կը վճարուէր Հասարակ գիւղացիին կողմէ՝ իր արտադրած բերքի վրայ եւ անկախ՝ այդ բերքին առնչուող այլ եկամուտներէն: Բայց Եգիպտոսի վիլայէթի 1524 թուակիր կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ՛ յետայնու էմիր-ի ախուրը պիտի գանձուէր պետութեան Համար, ու ոչ մէկն իրաւունք ունէր այդ անուանով վերցնելու. ազնէ մը, կա՛մ նոյնիսկ մէկ Հատիկ ցորենի:՝

Այգրեալբիւրներու եւ զբանուութեան մէջ սովորութային այս Հարկը կը յիշուի նաեւ որպէս ստեթ-ի միրախուրիէ, միրախուրլուգ եւ էմիր-ի ախուրլուգ:

Մանրամասն տես՝ ԱՏԵԹ-Ի ՄԻՐԱՍՈՒՐԻԷ:

էՄԻՐ-ի ԱսոմիրԼուկ [emir-i ahurluk օ mirahurluk] – Արարերէն էմիր – «իշխան, տէր, ցեղապետ» եւ պարսկերէն ախուր – «ախոտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն վեր-

ջին մասնիկը՝ լուգ՝ ցոյց կուտայ կա՛մ սուպարէզ եւ կա՛մ ալ՝ այդ սուպարէզին Համար կատարուած վճարում:՝ Հարկային տարազը բառացի կրնայ նշանակել թէ՛՝ ախոտապետութիւն եւ թէ՛ ալ՝ ախոտապետի վճարում, իսկ ախոտապետը առաւելորար արքունի ախոտներուն պատասխանատուին տրուած ախոտոսն էր:

Իրականութեան մէջ, սակայն, էմիր-ի ախուրլուգը ապօրինի այն Հարկն էր, զոր Մալաթիոյ իրավային մէջ կը գանձէր ցորեն չափող պաշտօնեան իրեն Համար՝ անկախ էօլլիւճիլիւքէն եւ նոյնանման այլ Հարկերէ: Հարկին քանակն էր չափ դուխ մէկ սոլջէ: Բայց, ըստ Մալաթիոյ իրավային 1528 թուակիր կանոնադրութեան՝ որպէս ապօրինութիւն արգիլուեցաւ անիկա՛, թէպէտ՝ տես զայն կը գանկնէր յետագայ դարերուն ալ՝ գանձուող գանազան Հարկերու շարքին:

Այգրեալբիւրներն ու զբանուութիւնը էմիր-ի ախուրլուգը կը ճանչնան նաեւ որպէս ստեթ-ի միրախուրիէ, էմիր-ի ախուր եւ միրախուրլուգ:

Մանրամասն տես՝ ԱՏԵԹ-Ի ՄԻՐԱՍՈՒՐԻԷ:

էՄԼԱՔ [emlak] – Արարերէն մուլք – «ստացումք, կալուած, սեփականութիւն» բառին՝ յողնակի ձեւէն յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կալուածներ, ստացումքներ: Վաւերագրիւրերու մէջ ունի կա՛մ անշարժ կալուածի եւ կա՛մ ալ անկէ գանձուող Հարկի իմաստ: Բայց ժամանակի ընթացքին Օսմանեան Կայսրութեան Հարկային գրութեան մէջ էմլաքն զգեցաւ լո՛կ Հարկային իմաստ, եւ որպէս այդպիսին ալ անիկա եղաւ այն Հարկը, զոր օսմանեան իշխանութիւններն սկսան գանձել տասնիններորդ դարու վերջին քառորդէն սկսեալ՝ շինութիւններու, կառոյցներու, տուններու, խանութեան, գոմերու, մարազներու, փարայիններու, ջրաղացներու, ազօրիքներու, բաղնիքներու, արօտափայրերու, արտերու եւ այդիւներու Հողերէն՝, անկախ՝ այդ վերջիններու բերքի Հարկերէն: Հողին արժէքը կ'որոշուր էմլաքի զբասնեակին կողմէ, որ նե-

թակայ էր ներքին գործերու նախարարութեան. Հոդի գնահատուած արժէքին վրայ էր գանձուէր Հազարէն վեց, որուն վրայ կուգային սակնալու գանձիչին ստանալիք վճարումը, որ կը կազմէր Հարկին Հարիւրին վեցէն տասը տոկոսը, եւ ստացագիրին վրայ փակցուելիք գրոշմաթուղթի մէջ զուրուշը: Տարեկան ու կանոնաւոր այս Հարկը ունէր ամէն միջոց ապօրինութիւններու դուռ բանալու եւ բազմապատկուելու, ու միայն կաշաքն էր որ կարող էր չափաւորիկ Հոդային կալուածին իսկական արժեքներ, այլապէս՝ կալուածատէրն ստիպուած էր վճարելու Հարկը եռապատկուած կամ Հնգապատկուած: Հարկը կը գանձուէր ամենայն խստութեամբ ու զայն վճարել չկարողացողը կամ չվճարողը կամ կը բանտարկուէր մինչեւ որ վճարէր Հարկը եւ կամ այլ կը կորոնջնէր Հոդային իր ստացուածքը, զոր էմլաքի գրասենեակը կը ծախէր սճուրդով:

Վաւերագիրերն ու գրականութիւնը էմլաքը կը ճանչնան նաեւ որպէս արազի, արազի վերկիսի, էմլաք վերկիսի, էմլաքը մազպութէ եւ էմլաքը էմիրիէ:

Մանրամասն տես՝ ԱՐԱՋԻ:

ԷՄԼԱՔ-Ը ԷՄԻՐԻԻԷ [emlak-i emiriye] — Արաբերէն մուլք — «ստացուածք, կալուած, սեփականութիւն», եւ էմիր — «իշխան, ցեղապետ, տէր» բառերէն՝ յաւաքացած Հարկային տարազ: Էմլաքը յոգնակին է մուլքին, իսկ արաբերէնի մէջ էմիրիէ կը նշանակէ ոչ միայն իշխանական այլ նաեւ գանձային եւ պետական գանձին պատկանող կամ վճարուող սուրբ: Առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կամ պետական գանձին պատկանող կալուածներ, եւ կամ ալ՝ անշարժ կալուածի վրայ պետական գանձին վճարուող Հարկ: Տարազին վերջին ստուգաբանութիւնը զայն կը մօտեցնէ ճշմարտութեան, որովհետեւ էմլաքը էմիրիէն, լոկ որպէս մէկ տարբերակը էմլաքին, այլ բան չէր եթէ ոչ անշարժ կալուածի վրայ պետութեան գանձին վճարուող Հարկ:

Օտմանեան Կայսրութեան մէջ տասնիններորդ դարու վերջին քառորդին գործածութեան անցած չերկաթակա այս Հարկը կը յիշէ Բաքայլը՝ առանց սակայն, տարազելու զայն: Տարեկան Հարկ մըն էր այդ վերջինը, զոր պետութեան կը վճարէին բոլոր անշարժ ունեցողներն անխորի:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ Հարկային այս տարազը կը յիշուի նաեւ որպէս էմլաք, էմլաքը մազպութէ, էմլաք վերկիսի, արազի եւ արազի վերկիսի:

Մանրամասն տես՝ ԱՐԱՋԻ:

ԷՄԼԱՔ-Ը ՄԱԶՊԻԹԷ [emlak-i mazbute] — Արաբերէն մուլք — «ստացուածք, կալուած, սեփականութիւն», եւ մազպութէ — «բռնուած, ճշտուած, գրաւուած» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ, սակայն, մազպութէ կը նշանակէ նաեւ պարտութեան մատնուած, տիրակալուած, գրաւուած, արձանագրուած, որոշուած եւ Հրամանագրուած: Հարկային տարազի երկրորդ Հատուածին այս բացատրութիւններով տարազը կը նշանակէ որոշուած կամ արձանագրուած Հարկ կալուածներու վրայ: Իրականութեան մէջ ալ՝ էմլաքը մազպութէն զոր Բաքայլը լոկ կը յիշէ որպէս չերկաթակա Հարկ՝ առանց սակայն զայն տարազելու՝ կը մնար մէկ տարբերակը էմլաքին կամ արազիին, զոր պետութիւնը կը գանձէր անշարժ բոլոր կալուածներէն: Հարկային տարազը գոյութեան կողմէն առանձիննորոգ դարու երրորդ քառորդէն ետք:

Սկզբնաղբիւրներն ու պատմական գրականութիւնը Հարկային այս տարազը կը ճանչնան նաեւ որպէս էմլաք, էմլաքը էմիրիէ, էմլաք վերկիսի, արազի եւ արազի վերկիսի:

Մանրամասն տես՝ ԱՐԱՋԻ:

ԷՄԼԱՔ ՎԵՐԿԻՍԻ [emlak vergisi] — Արաբերէն մուլք — «ստացուածք, սեփականութիւն, կալուած» եւ թրքերէն վերկի — «այն ինչ որ կը արուի, օժանդակութիւն, Հարկ, սուրբ» բառե-

րէն՝ յառջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ սեփականութեան վրայ վճարուած Հարկ: Իրականութեան մէջ՝ այն Հարկն էր անիկա, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անշարժ կալուածներէն եւ ստացուածքներէն՝ բառ Հողի տարածութեան եւ արժէքին²: Առ այդ էմլաբ վերկիսին այլ բան չէր՝ եթէ ոչ սկզբնաղբիւրներու յիշած էմլաբը, որ գոյութեան կոչուեցաւ լոկ տասնիններորդ դարու երրորդ քառորդէն ետք ու դրուեցաւ անմիջապէս մօտիկը արալիին: Փամանակի ընթացքին էր, որ, սակայն, արալիի եւ էմլաբի նուրբ տարբերութիւնները, որոնք Հոս էին Հարկին ստեղծումին առնէ պիտի չէզոքանային ու կորսուէին զբիթ ժողովուրդի գիտակցութեանէն. ահա թէ ինչո՞ւ Համար անոր արտայայտութեան ձեւերուն մէջ միասին մնացին էմլաբն ու արալին, եւ անոնցմէ ստեղծուեցաւ էմլաբ վէ արալի վերկիսի Հարկային տարազը³, որ կը թուի թէ նոյն ձեւով այ անցաւ կայսերական ելեւմտական ու Հարկային մաստաններէն ներս:

Էմլաբի եւ արալիի նոյնացումը կամ եղբայրակցութիւնը շարունակեց տեւել մինչեւ յալթմանակը երիտասարդ-թուրք Յեղափոխութեան, որմէ երկու տարի ետք, բարեփոխելու Համար կայսրութեան տնտեսական կացութիւնը եւ բառնալու Համար ստեղծուած շփոթը միաբերուեց մէջ՝ կլեմտական նախարար Ճաւիտ պէյ բաժնեց զանոնք իրարմէ եւ ստեղծեց բոլորովին անկախ երկու Հարկեր՝ էմլաբ եւ արալի անուանելով: 17 Մարտ 1910-ի երեսփոխանական ժողովի նիստին կատարուած յայտարարութեան մը եկաւ անուանուց պաշտանական կերպով ճշդել իւրաքանչիւրին բովանդակութիւնը եւ յայտնելու, թէ Հողերու եւ դիտիններու տուրքը, որ ծանօթ էր որպէս արալի՝ կապուած էր տասանորդին, այլ խօսքով՝ անոնցմէ ստացուելիք եկամուտին, մինչդեռ կալուածներունը՝ ոչ. սա յայտարարութեամբ էմլաբը ոչ մէկ աղերս ունէր Հողային արտադրութեան Հետ. ընդհակառակը՝ անիկա անկէ եւ անոր վրայ կառուցուած շէքքին արժէքէն զանձուող Հարկ մըն էր լոկ⁴:

Շեփաթական Հարկ մըն էր էմլաբ վերկիսին⁵ եւ կը գանձուէր տարեկան դրութեամբ: Ապօրինութիւններու տուն տուող այս Հարկը այդքան ծանր կը կշռէր Հարկատուներու տնտեսականին վրայ⁶, որ ժողովուրդը յաճախ ստիպուած կ'ըլլար դիմելու պատկան մարմիններուն եւ բողոքելու⁷, առա՛նց, սակայն, որ եւէ ձեւով բարելաւուեմ մը գտնելու իր տնտեսական կեանքէն ներս. իսկ Հայերու կալուածները միշտ այ գերազնահատուած էին⁸:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ էմլաբ վերկիսին կը յիշուի նաեւ որպէս պարզ էմլաբ, էմլաբ-ը էմփրիէ, էմլաբ-ը մողպութէ, արալի եւ արալի վերկիսի:

Մանրամասն տես՝ ԱՐՄԱԶԻ:

ԷՄՃԷ [ammeece օ imece] Թըքերէն էմճէ – կոռ. բոլոր ժողովուրդին կողմէ կատարուած աշխատանք, եւ Հանրային բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ գործածութեան մէջ էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մինչեւ սկիզբը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին: Թէպէտեւ զայն կը յիշէ ոչ մէկ կանոնագրութիւն կամ սկզբնաղբիւր՝ ժողովուրդի բերնին մէջ, սակայն, անիկա կը մնար Համանման դուլլուդին, բիզարին, սուլթարային եւ անդարիէին, եւ որպէս այդպիսին այ կը պատկանէր թեքիա-լիֆ-ի էօրֆիէի դասին:

Բայց Հակառակ որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անվճար ու պարտադիր աշխատանքներ կը կատարուէին միայն այն առնել երբ պահանջէին իշխանութիւնները՝ կը թուի թէ կային օրեր եւ ամիսներ՝ երբ ժողովրդային պարտաւորութիւնները կը պահանջուէին, այլապէս Թըքերէն լեզուն պիտի չի ստեղծեր էմճէ կիւնիլս եւ էմճէ այլ կոչուած բառ-ստացուածքները⁹:

ԷՄՆԷԷ ԲԵՍՄԷ [emniye resmi օ emniyet resmi] – Արարերէն էմնիլ – «պապահովութիւն» եւ բեմ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կապմուտն ու յառաջացած Հարկային տարազ: Ըստ օսմանեան

կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ սուլթանին վստահելի մարզն էր Էմինը, որուն էր յանձնուած կառավարչութիւնը եւ վերահսկողութիւնը փողերանոցի մը, մաքսատունի մը, քաղաքի մը, սուլթանական խտաի մը, եւ այլն²: Լեզուականօրէն Էմինին պիտի ըլլայ Էմինիլ, որ, սակայն, սղուելով վերածուած է իր ներկայ վիճակին: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ Էմինին տուբը: Մինչդեռ, իրականութեան մէջ, դաշտային արտադրութիւններէն զանձուող այն Հարկն էր անիկա, որ Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին կը գանձուէր եմինի մէջ³: Հարկին բովանդակութիւնը, սակայն, զայն կը նոյնացնէ խարաճին, աչարին եւ Հոզային արտադրութիւններէ գանձուող այլ Հարկերու բովանդակութեան հետ, ահա թէ ինչո՞ւ Համար կարելի է պնդել, թէ Էմինիլ թեմատի ընդհանուր ստորագումն էր Հոզային արտադրութիւններէ գանձուող գանազան Հարկերու:

ԷՅՏԻ [idi & iydi & iydiye] – Արարերէն իյտ – «տուն» բունէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ տօնական: Իրականութեան մէջ՝ անիկա անունն էր պատահական այլ պարտադիր այն Հարկին, զոր կը հատուցէին դիւզացիներն ու քաղաքացիները աւատատիրոջ կամ պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն⁴. սովորութային այս Հարկը, սակայն, որ սկիզբները պատահական էր եւ կը գանձուէր յոյ մահմտական մեծ տօներու՝ դստրիի, դուրպանի, ֆիթրի եւ նեվրուզի աւիթներով՝ ժամանակի ընթացքին վերածուեցաւ տարեկան եւ մնայուն Հարկի մը, որ երբ Պարսկական Կայսրութեան սահմաններէն ներս կը կոչուէր Էյրի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա ծանօթ էր որպէս իյտիլ, ըյտիլ եւ թեմ-ի իյտիլ⁵: Ըստ տեղի, ժամանակի եւ ստացողի՝ փոփոխական էր քանակով եւ յաճախ կը գանձուէր ոչխարով. Հոզային արտադրութեամբ ու այլ սպրանքով, մերթ նաեւ դրամով⁶: Հարկն ընդհանրապէս կը վճարուէր շրջանի քրիստոնեայ եւ ոչ-մահմտական լայաներուն կողմէ:

Ըստ սովորութեան ոչ մէկն էր ազատ կացուցուած Հարկային այս պարտաւորութեանէն, թէպէտեւ Պարսկական Կայսրութեան մէջ անկէ զերծ էին կացուցուած Հաւուց Թառի Ամեհափրիչ վանքը, Տաթեւի վանքը, անոնց Հոգեւորականութիւնը եւ Կէօքչայ Երեւան նահանգի Հայութիւնը⁷:

Կանոնադրութիւններու եւ սկզբնադրերներու մէջ այս Հարկը ծանօթ է նաեւ որպէս պայրամլըզ, պայրամլըզ գոյուու, պայրամճեք, նովրուզի եւ թեմ-ի նեվրուզի:

Մանրամասն տես՝ ԲՆԱՄ-ի ԻՅՏԻԷ:

ԷՇՃԱՐ ԿԱՐԻՆ [eşcar narhi] – Արարերէն աշճար – «ծառուր», եւ պարսկերէն նաբի «տուբ, գին» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ծառերու տուբ: Արգարեւ՝ Էշճար նաբիլըն այն Հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ կը գանձուէր պաղատու ծառերէն: Սովորութային եւ տարեկան այս Հարկն այսպէս կը կոչուէր Սաֆեսի, Հալպի, Մալաթիոյ, Կարկառի եւ Տիբրեիի իրականութեան, Ազրիպոզ քաղաքին եւ վիլայէթին, եւ Թաշկողի, Միտիլի եւ Կրեմէ կղզիներուն մէջ, թէպէտեւ մերթ անիկա կը յիշուի նաեւ որպէս խարս-ը Էշճար կամ խարս-ը մուգաթան⁸: Հարկը կը գանձէին խտաին տէրը կամ արքունիքը⁹, տիվանը կամ պետութիւնը¹⁰, վազֆին տէրը կամ Հոզատէրը¹¹, եւ վայստան, որ տեղական իշխանաւորն էր¹² եւ ընդհանրապէս՝ պտուղներու Հաւարումէն հետք՝ ըստ պողտտու ծառերու թիւին¹³, ըստ ծառի տեսակին¹⁴, ըստ պարտէզի եւ անոր տարածութեան¹⁵, եւ ըստ արտադրուած պտուղի գինին տասանորդական գրութեան¹⁶: Կարգ մը շրջաններու մէջ կը գանձուէր կրկնակ տասանորդ, մէկը մաղիքանէի եւ միւսն ալ՝ տիվանի Համար¹⁷. այլ վայրեր, ուր խտա եղող գիւղերը տրուեր էին կիրարներուն՝ Հարկը կը բազկանար Հասած պտուղի կէսն¹⁸, իսկ կարգ մը այլ խտաերու մէջ պողտտարկը հատուցելէ հետք կիրարը կը վճարէր նաեւ պէլիբ¹⁹: Հակառակ որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բոլոր տեսակի պողտտու ծա-

ներն էին ենթակայ Հարկահանութեան՝ կային շրջաններ ուր անոնք զերծ էին հռչակուած Հարկէն¹⁵, իսկ կարգ մը այլ շրջաններու մէջ այդպէս յայտարարուած այգիներու մէջ գտնուող պտղատու ծառերը¹⁶:

Մանրամասն տես՝ ԽԱՐԱՃ-Ը ԷՇՃԱՐ:

ԷՊՆԻԷ [ebniye] — Արարերէն պինէ — «կառոյց, շէնք, շինութիւն, կառուցում» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ: Էպ-նիէն յոգնակին է պինէին, որ, սակայն, որպէս Հարկ վճարում մըն էր, որ կը կատարուէր պիտութեան՝ անկէ ստանալու Համար նոր շէնք մը կառուցելու կամ հին մը նորոգելու իրաւունք²: Վճարումին բանակը կախում ունէր կառուցելիին կամ նորոգելիին արժէքէն, եւ առ այդ՝ փոփոխական էր. կը Հատուցուէր մէկ անգամ՝ նոր կառուցի մը պարագային, եւ քանի մը անգամ՝ բառ նորոգումի թիւին:

Արտօնագրիի այս տուրքը սովորութային Հարկ մըն էր լոկ, եւ այդ իսկ պատճառով ապօրինութիւններու տեղի տուող՝ Հակասակ որ մի՛շտ ալ հիմնուած մնաց օրէնքին վրայ, պարզօրէն անոր Համար Էպինէն չէր կրնար դանձուիլ առանց կաշառքի ընկերակցութեան:

ԷՊՎԱՊ-Ը ԷՐՊԱԱ [ebvab-i erba'] — Արարերէն Էպուապ — «գուռեր», եւ արպաս — «չորս» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ չորս գուռեր: Իրականութեան մէջ, սակայն անիկա այն տուրքն էր, որ կը դանձուէր Տիգրասնակերտ քաղաքի չորս գուռերէն ներս մտնող եւ չուկան վաճառելի դանագան ապրանքներէն. առ այդ՝ անիկա կը ստանար բովանդակութիւն կա՛մ բաճի եւ կա՛մ ալ գրափուճու Հազարէն եւ ասեսիէին: Կանոնագրութիւններու սոււեարները Հարկային տարագին բովանդակութիւնը շատ աւելի կը մտնեցնեն բաճին: Արդարեւ, ըստ Ամիտի լիվայի կանոնագրութեան, որ Պարքանի ծոտ միացած է Տիգրասնակերտի վիլայէթի 1540 թուականի կա-

նոնագրութեան՝ Էպվապ-ը Էրպասն կը դանձուէր քաղաքը շրջապատող պարիսպի դուռերէն անցնող ապրանքներու բեռնի կամ Հատին վրայ կարելիութեան Համաձայն, դրամով կամ արտադրութեամբ: Այսպէս՝ Հարկը կը դանձուէր դրամով Հացահատիկի, մետաքսի, կերպասի, վարունգի, պտուղներու, անուխի եւ բուրդի բեռէն, ինչպէս որ անիկա կը դանձուէր իւրաքանչիւր ոչխարէն եւ եղէն. իսկ արտադրութեամբ կը դանձուէր գինիի, սեխի, ձմերուկի, խոտի, փայտի եւ եղեգի բեռէն: Քեպեճի, Ալուճի եւ Բեշի ցեղախումբերը կը վճարէին ոչ մէկ բան իրենց բերած պանիրին, ոչխարին եւ Հացահատիկին Համար, սակայն ստիպուած էին տարին անգամ մը Հատուցել մէկ նիւլի իւղ Մարաինի դուռը, մինչ քաղաքարնակները ոչինչ կը վճարէին անձնական գործածութեան Համար իրենց այգիներէն եւ պարտէշներէն տուն բերած պտուղին Համար³:

Կանոնագրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները Էպվապ-ը Էրպասն կը յիշեն մերթ որպէս բեամ-ի Էպվապ-ը Էրպաս, բեամ-ի պիւվապի, բեամ-ի գափու կամ գափու բեամի, եւ գափուճու Հազար:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՍՒ-Ի ՊԵՎՎԱՊի:

ԷՍԹԻՄԱՐԸ ԽԱՐՃԸ [estimare harci] — Իտայերէն Էսթիմարէ — «ենթադրութիւն, գնահատում», եւ արարերէն խարճ — «Հողի եկամուտ, տուրք, Հարկ, ծախս, փոխադրաբարձք» բառէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ գնահատումի տուրք: Իրականութեան մէջ ալ՝ Էսթիմարէ խարճն ներածուած գինիի գնահատումին ետք որոշուած Հարկն էր լոկ, զոր Օսմանեան Կայսրութեան ելեւմտական նախարարութիւնը կը դանձէր ըստ քանակի եւ տեսակի: Բաքայլնի սոււեայներուն Համաձայն՝ նախքան 1908 թուականը օսմանեան իշխանութիւնները կը դանձէին ծովու ճամբով օսմանեան նաւահանութեան հասնող գինիէն եւ ողելից այլ ըմպելիներէն որոշ մաքս, որ փոփոխական էր ըստ քանակի եւ տեսակի. այս-

պէս՝ յունական գինիի հարիւր քիլոյն կը գանձուէր եօթանասուն ութը սանթիմ. Միսամէն հասած գինիի հարիւր քիլոյն՝ 1.65 եւ նոյն քանակով օղիէն՝ 3.12 դրուշ, մինչ Աղբիպօղէն բնութեամբ գինիի օգլային մէկ սանթիմ, էթէ ներածուող գինիի բանակին ըլլար նուազ տասը հազար օգլայնէ, իսկ անկէ աւելի ըլլալու պարագային՝ հարիւր դրուշ որպէս մաղթու: Բայց 1908-ի յեղափոխութենէն ետք որոշուեցաւ քննել ներածուող խմիչքներուն քանակն ու տեսակը, որոշել անկէ գանձուելիք մաքուր եւ գանձել նաւահանգիստի մաքսատան մէջ՝ երեւմտական նախարարութեան համար:

Բայց հարկին այս բովանդակութիւնը գայն կը վերածէ լոկ բաճի մը, որ կը գանձուէր ողնելից ըմպելիներէն. առ այդ՝ անրկա կը նոյնանայ կանոնագրութիւններու եւ զբաղանդութեան յիշած բնամիջի ֆուշըն, բնամիջի վարըլին, էսթիմարէ բեսմիին, չենպեր բեսմիին, շուրպի-ի խամիրին, պիտիլ-ի խամիրին, բաճ-ը խամիրին, փուշթիմային, օպրուշիմային եւ էպիլիէին:

ԷՍԹԻՄԱՐԷ ԲԵՍՄԻ [estimare resmi] — Իտալերէն էսթիմարէ — «գնահատում, ենթադրութիւն», եւ արաբերէն բեսմ — «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բաւաջի կը նշանակէ դեւհատումի տուրք: Իրականութեան մէջ՝ այն տուրքն էր անրկա, որ Օսմանեան Կայսրութեան նաւահանգիստներու մաքսատան մէջ կը գանձուէր ներածուող գինիին եւ ողնելից այլ ըմպելիներէն: Փանձուիլ սկսաւ 1908-ի յեղափոխութենէն ետք՝ երեւմտական նախարարութեան կողմէ: Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ ներածուող ըմպելիի տեսակին, որակին եւ քանակին:

Մանրամասն տես՝ ԷՍԹԻՄԱՐԷ ԽԱՄԻՃԸ:

ԷՍԻՐ ԲԱՃԸ [esir paci] — Արաբերէն էսիր — «ստրուկ» եւ պարսկերէն բաճ — «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բաւաջի կը նշանակէ ստրուկի տուրք: Իրական-

ութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան Բենիկերի լիվային Թոսիայի եւ Գալատըզի սարկափնաճառութեան շուկային մէջ վաճառուող ստրուկին կամ սարկուհիին համար վճարուող մաքան էր անրկա, որ վեցական ազէի դուստրով կը գանձուէր թէ՛ վաճառորդն եւ թէ՛ այլ գնորդէն: Մէկ տարբերակն էր ատեթ-ի պաղապը-ը էսիրին՝ թէպէտեւ բովանդակութեամբ նոյնն էր անրկա: Աղբիւրները ցոյց կուտան մեծ տարբերութիւն հարկի քանակի մասին. աւելին՝ նոյնիսկ պնդողներ կան, թէ սարկուհիները, որոնք ծանօթ էին որպէս տիւխթիմտիլ՝ այսինքն անուրի աղջիկ՝ ենթակայ էին այս հարկէն անկախ նաեւ տարեկան հարկի մըն այլ որ կը գանձուէր բնեճ-եքի օրէնքով:

Մանրամասն տես՝ ԱՏԵԹ-Ի ՊԱՋԱՐ-Ը ԷՍԻՐ:

ԷՍՓԻՆԷ [espine] — Իտալերէն սփինա — «գինիի տակաոփ ծորակ» բառնէ՛ յառաջացած հարկային տարազ: Պարբանն ալ կ'սփինէն կը թարգմանէ նոյն ձևով: Գինիի տակաոփ ծորակին անուշով դանձուող այս հարկը՝ իրականութեան մէջ՝ գինիէն գանձուող հարկ մըն էր լոկ Սիլիստրէի լիվայի կարգ մը վարուրդներուն մէջ: Հարկը կը գանձուէր երբ որեւէ մէկը այգիկութիւն ետք խաղողը բերէր տուն, պատրաստէր գինին եւ ամբողջութեամբ ծախէր գայն, կը գանձուէր ութը ազէ իւրաքանչիւր տակաոփէն:

Բայց ըստ կարգ մը տուեալներու՝ գինիի այս հարկը, որ բաճ մըն էր լոկ Սիլիստրէի լիվային մէջ կը կոչուէր նաեւ չենպեր հապը կամ չենպեր բեսմի, բնամիջի ֆուշը եւ բնամիջի օպրիչիմա, մինչ այլ սկզբնաղբիւրները գայն կը ճանչնան նաեւ որպէս բաճ-ը խամիր, էօչիւր-ի չիբէ, բնամիջի վարըշ, փուշթիմա, շուրպի-ի խամիր, եւ նոյն բովանդակութիւնն ունեցող հարկային այլ տարազներու անուններով:

Մանրամասն տես՝ ԲԱՃ-Ը ԽԱՄԻՐ:

ԷՎ ԵՐԻ ԹԱՓՈՒՍՈՒ [ev yeri tapusu] — Թրքերէն էվ —

«տուն», եր — «տեղ, վայր», եւ թափու — «կալուածագիր» բա-
սերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ
սան տեղի կալուածագիր: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա
այն տուրքն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր
էպիօթիէ վճարելէ ետք տունի մը կառուցումի աւարտին կալու-
ածագիր ստանալու համար: Կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան,
որ թափունը ըստյային արուած իրաւունքի մը վկայագիրն էր լոկ,
որուն միջոցով անիկա կ'օգտագործէր տունւոյ Հողի տարածու-
թիւնը, առն էր կամ ալ այդ վերջինին հետ նաեւ անոր գրա-
ւած Հողաչեփար: Սա չէր նշանակեր, սակայն, որ անիկա իսկա-
կան տէրն էր իր օգտագործած Հողին կամ տունին, որուն օրի-
նական տէրը միշտ ալ կը մնար սիփաւահին կամ աւատատէրը, ք-
րուն յանձնուած էր անիկա սուլթանին կողմէ:

Պատ-ի Հաւայի կարգէն Հարկ մըն էր էվ երի թափուտուն²,
իսկ պատ-ի Հաւակ կազմող Հարկերը սոփորութային Հարկեր
էին լոկ³, եւ որպէս այդպիսին ալ՝ ենթակայ քանակական փոփո-
խութեան՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Ըստ կանոնադրութիւննե-
րու տուեալներուն՝ Գարսամանի վիլայէթի գիւղերուն մէջ յի-
սուն ազէն էր լաւ հողէն, երեսուն ազէն՝ միջակէն եւ տասը ազ-
էն ալ՝ վատէն⁴: Մորէայի վիլայէթի մէջ կը գանձուէր լալմէն⁵
վաթսուն, միջակէն՝ քսոտասուն եւ վատին՝ քսան ազէն⁶, մինչ
Սուլթան Մեհմետ Երկրորդի կանոնադրութիւնը կը ճշդէր, թէ
լաւէն պիտի գանձուէր յիսուն, միջակէն՝ երեսունէն քսոտասուն,
եւ վատէն՝ տասն քսան ազէն միայն⁷: Տունայ կանոնադրու-
թիւններէն եւ ո՛չ մէկը, սակայն, կը ճշդէր տարածութիւնը Հո-
ղին, կամ կը բացատրէր լաւ, միջակ եւ վատ վերագիրները: Կը
թուի, թէ տունի պարագային Հարկին քանակական ճշտորոշու-
մը կ'անջուէր տունին մեծութեան եւ գրաւած Հողի ընդարձա-
կութեան՝ արդէն, սուլթանական Հրովարտական օրոշուած էր
տարածութիւնը ոչ-մասձեռնականի մը տունին՝ ինչպէս կը նշէ
թուրք պատմիչ Շանի Ջատէ⁸, իսկ այդ մէկը չէր իշխար առաջին
կարգէն ներս: Շատ Հաւանաբար ոչ-մասձեռնական մը վճարէր

նուազագոյնը օրինական սակագինին. սակայն վաւերագիրերը
ցոյց կուտան, որ ի գորու չէր օրինականութիւնը, ահա թէ ին-
չու՛ համար անոնք կը հրահանգէին թէ՛ «աւելին պիտի չպա-
հանջուի»⁹:

Բայց ապօրինութիւններու վրայ կուգային աւելնալու նաեւ
բնութիւնները սիփահահին կամ Հողատիրոջ, որ յաճախ կը ստի-
պէր անզօր դիւղացին եւ ըսյան, որ լքէին տուն ու տեղ ու մեկ-
նէին այլ վայր, որպէսզի պահ մը ետք երբ վերադառնային
անոնք վերատիրանալու համար իրենց տունին ու կայրին՝ ստի-
պուած ըլլային երկրորդ էվ երի թափուտու մը վճարել սիփա-
հահին կամ Հողատիրոջ: Ինչ Իլի լիվայի կանոնադրութիւնը կը
ճշդէր, թէ այսպիսի պարագայի մը պիտի չգանձուէր երկրորդ
Հարկ մը. իսկ եթէ ըսյան ի՛նչ լքէր իր տունն ու տեղը, Հեռա-
նար եւ ալ չվերադառնար՝ Հողատէրը կամ սիփահահին իրաւունք
ունէր օրէնքով թափուի տալու գանոնք¹⁰. Իսկ, ինչպէս կ'ըսէր
Մորէայի վիլայէթին կանոնադրութիւնը՝ եթէ մահանար ըսյա
մը՝ առանց իր ետին ձգելու մանչ գաւակ մը՝ անոր քորը կամ
աղջիկը կարող էր տէր կանգնիլ տունին՝ վճարելէ ետք բեւմ-ի
թափուն եւ Հազգ-ը գարարը¹¹, մինչդեռ, անհրաժեշտ էր որ մա-
հացող ըսյային ժառանգը փոխանցուէր անոր քորը կամ
աղջկան՝ լոկ Հազգ-ը գարարը վճարելով: Այսպէս չէր, սակայն,
գրութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէ ներս, ուր
լոկ մանչ գաւակը կը նկատուէր իրաւունք ու հօրը ժառանգուի:
Նետաբացքական է, սակայն, որ Մորէայի վիլայէթին մէջ աղջիկ
գաւակ մը կամ քոր մը տակաւին կը վայելէր փոքր նախապա-
տուութիւն մը օտարներու վրայ՝ երբ անոնց նման վճարէր էվ ե-
րի թափուտուն եւ Հազգ-ը գարարը՝ տիրանալու համար իր ար-
գար իրաւունքը կողմ Հօրնական իր ժառանգին:

Կանոնադրութիւններու եւ վաւերագիրերու մէջ այս Հարկը
կը յիշուի նաեւ որպէս եր թափուտու, էվ վէ էվ երի թափուտու,
թափուտի թափու եւ բեւմ-ի թափու:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԶԵՄԻՆ:

ԷՎ ՎԷ ԷՎ ԵՐԻ ԹՎՓՈՒՍՈՒՄ [ev ve ev yeri tapusu] – Թրքեր-
բնն էՎ – «տուն, բնակարան», պարսկերէն վէ – «եւ», Թրքերէն
Եր – «վայր, տեղ», եւ Թափու – «կալուածագիր» բառերէն՝
կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ տունի
եւ տանտեղի կալուածագիր: Այսպէս կը կոչուէր կալուածային
այն Հարկը, որ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան Մորէա-
յի վիլայէթին մէջ: Քանակն էր լաւէն՝ վաթսուն, միջակէն՝ քա-
ռասուն եւ վատէն՝ քսան ազէ:²

Հարկային տարագին կազմութիւնն իսկ ցոյց կուտայ, որ ի-
րարմէ բոլորովին տարբեր Հարկեր էին էՎ Թափուսուն եւ էՎ Ե-
րի Թափուսուն, որոնք, ինչէ խօսք, յաճախ կը քաշէին զուգա-
հնու եւ կը չփոթուէին իրարու հետ:

Մանրամասն տես՝ էՎ ԵՐԻ ԹՎՓՈՒՍՈՒՄ:

ԷՎ ՓՈՒԼՈՒ [ev pulu] – Թրքերէն էՎ – «տուն, բնակարան»,
եւ պարսկերէն փուլ – «պղնձեայ փոքր դրամ» բառերէն՝ կազ-
մուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ տունի
դրամ: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը նշէ Լէոն, տնահարկն էր
անիկա, «որ կոչուում էր եւ ծխահարկ»³: Բայց Լէոյի մօտ Հար-
կային տարագը ստացած է էՎ փուլի ձեւը, որ, ըստ Փափա-
ղեանի՝ չի համապատասխաներ Հարկային տարագի իսկական
հնչումին եւ անուանումին, պարզօրէն անոր Համար, որ «Հար-
կային տերմինները Լէոյի մօտ մեծ մասամբ քաղուած են յա-
զագրական գրականութիւնից եւ արդիւնք չեն պատմական
սկզբնաղբիւրների ու պաշտօնական վաւերագրերի ուսումնա-
սիրութեան, ուստի յիշուած են տեղական, աքարեճանական,
ժողովրդական արտասանութեամբ, որոնք շատ յաճախ յատուկ
էին միայն տուեայ նահանգին կամ գաւառին...»⁴:

Ինչ որ այլ ըլլայ ձեւը Հարկային տարագին՝ Օսմանեան Կայս-
րութեան մէջ ըլլայաներէն գանձուող սովորութեան Հարկ մըն էր
անիկա, որ կ'անչուէր անոնց տուններուն, եւ անղէ տեղ ու մա-
մանակէ մամանակ կը ներկայացներ փոփոխական նկարագիր

մը քանակի եւ վճարումի տեսակէն⁵: Արդարեւ, տարեկան ու
կանոնաւոր այս Հարկը կը գանձուէր թէ՛ դրամով եւ թէ՛ այլ հո-
դային եւ կենդանական արտադրութեամբ⁶, մինչ կարգ մը
չըջաններու մէջ կը նկատուէր ասորիներութիւն՝ եւ առ այդ՝ ար-
դիւնուած էր անիկա⁷:

Սկզբնաղբիւրները եւ դրականութիւնը էՎ փուլուն կը ճանչ-
նան նաեւ որպէս բեմ-ի խմել, բեմ-ի սուխան, բեմ-ի սոււտ,
բեմ-ի Թիւթիւն, բեմ-ի եուլու, Թուսրի փուլ եւ խանէ ազէխի:
Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԽԱՆԷ:

ԷՐԴ [erđ] – Արաբերէն էրջ – «հատուցում, կաշառք» բառէն՝
յառաջացած օրինական, Հարկային եւ տնտեսական տարագ, որ
մահճմտական օրէնդրութեան մէջ կը նշանակէ լոկ հատուցում,
մինչդեռ, ըստ Փաճուսի՝ իր աւարտին հասած առեւտրական
համաձայնութեան մը մէջ յետադային նկատուած թերիին հա-
մար գանձուող սուգանքն էր անիկա⁸, որուն ենթակայ կրնայ
ըլլալ որեւէ առեւտրական Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, մա-
նուանդ երբ առեւտրական գործառնութեան մէկ կողմը կը կե-
նար ոչ-մահճմտական մը:

ԷՒԲԷԱՊՈՒՌ ԱԳՉԷՍԻ [iki ubur akçesi] – Թրքերէն Էրի –
«երկու», ազէ – «դրամ», եւ արաբերէն ուպուր – «անցք» բա-
ռերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ
երկու անցքի դրամ: Հետաքրքրական է, որ Աճառեան ուպուրը
սալէ ետք որպէս ապուր՝ գայն կը բացատրէ որպէս «տրանզիտ
սպրանքների վրայ դրուած Հարկ»⁹, որ վերլուծումի վերջին
հասկերտանին կը վերածուի լոկ Հարկի: Ուպուրին տրուած այս
բովանդակութեամբ՝ Հարկային տարագը կը ստանայ երկու
Հարկի դրամ բովանդակութիւնը, որ պարզօրէն կը նշանակէ
կրկնակ Հարկ: Սկզբնաղբիւրներու մէջ Հարկային տարագը կը
յիշուի միայն մէկ անգամ՝ Մինաս Համդեցիի 1687 թուակիր մէկ
յիշատակարանին մէջ, որուն Համմայն Սուլթան Մհհհնա Երկ-

որորի իշխանութեան շրջանին ստեղծուած Հարկ մըն էր անիկա եւ կը դանձուէր մեծածաասակ Հպատակներէ: Համդեցիին ժող Հարկային տարազը կը տրուէ որպէս «էքէապուռ սղչասի», զոր Յովհաննիսեան պարզօրէն կ'որակէ «Նորատեսակ Հարկ»՝ առանց սակայն բացատրել փորձելու բովանդակութիւնն անոր եւ անմիջապէս կեցրակացնէ, թէ «Հարկահանութիւնը ստաննում էր ռազմական աւարտութեան բնոյթ»²:

Անորոշ բովանդակութեամբ եւ պտուտի Հավայի կարգին եղող Հարկային այս տարային բառային կառուցուածքն իսկ բաւարար է ցոյց տալու, թէ անիկա գլխահարկի տեսակ մըն էր լոկ, անկախ գանձուող ճիղիէն, եւ որովհետեւ կրկինն էր այդ վերջինին՝ կոչուեցաւ իբի ուպուր սղչէսի, որ աղաւաղուելով՝ Հայերէնի մէջ վերածուեցաւ էքէապուռ սղչասիի:

Է-ՔԻՆԼԻԻ ԲԵՆՆԱԲ [ekinlu bennak օ ekinlu bennak] – Թըրքերէն էմին – «ցանք, Հողմշակութիւն, ցանքատարածութիւն», եւ Հայերէն բնակ – «բնակարան» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ Թրքերէն կանոնադրութիւններու մէջ կ'օգտագործուի նաեւ բնորոշելու բայայի որոշ դասակարգում մը: Ըստ Պարբանի՝ անստուգելի բառ մըն է բեննաքը², մինչդեռ վաւերագիրերը ցոյց կուտան որ նախ՝ մարդ մըն է անիկա, ապա՝ ամուսնացած մարդ, եւ շուտ ուրեմն՝ կարգ մը պարագաներու՝ նաեւ տէր որոշ քանակով Հողի: «Պեննաք կը կոչուի այն ամուսնացածը, որ բնաւ Հող չունի, կամ այ ունի կէս չիֆթէն նուազ Հող»՝ կը ճշդեն կանոնադրութիւնները²: Բեննաքին սրուած այս բովանդակութեամբ՝ էմինլի բեննաքը կ'ըլլայ այն բայան, որ ունէր որոշ քանակով Հող եւ որուն տարածութիւնը ոչ լրիւ էր եւ ոչ ալ կէս չիֆթի¹:

Բայց կանոնադրութիւնները կուտան էմինլի բեննաքը որպէս Հարկային տարազ նաեւ: Արզարեւ, էմինլի բեննաքի եւ Հողէն ստացուած եկամուտին վրայ վճարուող Հարկ մըն էր էքէնլի բեննաք բնամին, որ առանց Հարկային տարազի բաղկա-

ցուցիէ վերջին մասին կը յիշուի Խուտափենտիկեարի, Գոճա, Իլի, Անպարայի եւ Մալաթիոյ լիվաներուն եւ Ենի Իլ գաղայի կանոնադրութիւններուն մէջ²: Խուտափենտիկեարի լիվային եւ Էրզրումի վիլայէթիին կանոնադրութիւնները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս էմինլի բնամի: Հետաքրքրական է, որ Բաբայըն Էմինլի բեննաքը եւ ճապա բեննաքը գնելով քով քով անոնցմէ կը ստեղծէ դանոնք Ներքակող բնամի բեննաքը²:

Ըստ տեղի եւ ժամանակի փոփոխական նկարագիր ունեցող Հարկ մըն էր էմինլի բեննաքը եւ կրնար Հաւասարել երկուքէն մինչեւ տասնութը աղչէ²:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԲԵՆՆԱԲ:

Է-ՔԻՆԼԻԻ ԲԵՍՄ [ekinlu resmi] – Թրքերէն էմին – «ցանք, ցանքատարածութիւն, Հողի մշակութիւն», եւ արաբերէն բնամ – «Հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բաւարար կը նշանակէ ցանք ունեցողի Հարկ, որովհետեւ Թրքերէնի մէջ էքէնլի կը նշանակէ ցանքատարածութիւն կամ ցանք ունեցող: Իրականութեան մէջ՝ անիկա Հողային այն Հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան Խուտափենտիկեարի լիվային եւ Կարինի վիլայէթիին մէջ կը վճարէին ճապան եւ բեննաքը². քանակն էր ընդհանրապէս տասնեօրու աղչէ, զոր կը գանձէր աւատատէրը:

Կանոնադրութիւններու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս բաճը բեննաք կամ պարզօրէն՝ բեննաք, էքէնլի բեննաք եւ էքէնլի բեննաք բնամի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԲԵՆՆԱԲ:

ԷՕԼՁԷԲ ՀԱԳԳԸ [ölcək hakkı] – Թրքերէն էօլչէք – «բանակի չափ մը չոր սարանք, մանուսանդ ընդեզէն եւ Հացահատիկ չափելու Համար, կոտ» եւ արաբերէն Հաղզ – «Իրաւունք, Հարկ, պարտականութիւն, ճշմարտութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բաւարար կը նշանակէ կոտի Հարկ-

Համբարեան զայն կը թարգմանէ «չափելու վարձ»², որուն թրքերէն թարգմանութիւնը պիտի ըլլար Էօլէմէք Իճրաւը: Ինչպէս որ ալ թարգմանուի Հարկային տարողը՝ անիկա այն Հարկն է, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հողագործ դիւղագիներէն կը գանձէին շահանները եւ միւլթիվիմները³: Ըստ Պոլսոյ Հայոց Պարտիորքարանի Գաւառական Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի 1871-ի տեղեկագիրին՝ «չահանլըն կամ Էօլէկի Հազարը ըստած արգիլելու տուրք մ'ալ կայ, որ բերքին 1/6ն է, երբեմն ալ աւելի, զոր եթէ Հողագործը չտայ, շահնան շատ վնասներ կը Հասցնէ անոր»⁴: Սովորութային՝ այլ ապօրինի այս Հարկը, ըստ Սահրաստեանի եւ Ջուլիանի՝ ստեղծուած էր ասնճապէչերու եւ անոց մարզերուն կողմէ⁵:

Աղբընաղբիւրներու տուեալներուն Համաձայն՝ Էօլէք Հազարն կը գանձուէր տասանորդէն անկախ, շահնայէն, ընդդէն չափելու Համար օգտագործած կոտին անուշով, եւ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ գանձիչի: Հակառակ անոր, որ Էօլէքն ունէր մնայուն ծաւալ եւ առ այդ՝ նաեւ մնայուն եւ մեկին կէշ: Ըստ գրականութեան եւ Հաշուարկումներու՝ մէկ Էօլէքը կը Հաւասարէր Հինգ օղպայ, իսկ մէկ օղպան՝ 1.282 քկ-ի, առ այդ՝ մէկ Էօլէք պարունակը կը կշռէր 6.410 քկ., թէպէտեւ թրքերէն Գառուսը կուտայ 6.420 քկ-ի ծանրութիւն մը անոր⁶: Միւս կողմէ, սակայն, կանոնագրութիւնները կուտան լոկ Համեմատական քանակ մը այս Հարկին Համար. արդարեւ, Էրիանիի լիվայի կանոնագրութիւնը կը յայտնէ, թէ կը Հաւասարէր պարճայի Համար գանձուող երեսուն երկու քիլէի մէկին⁷, մինչ Արարիկի լիվայի կանոնագրութիւնը կը ճշդէ, թէ անիկա այդ քիլէին գինն էր⁸: Պեհեսնիի լիվայի կանոնագրութեան Համաձայն՝ կը գանձուէր մէկ ութերորդի չափով⁹. Ամիտի լիվայի կանոնագրութիւնը կը շիշտէ, թէ անիկա կը Հաւասարէր Ամիտի մէկ քիլէին մէկ չորրորդին¹⁰, մինչդեռ Սալաթիոյ լիվայի կանոնագրութիւնը կը պնդէ, թէ անիկա կը գանձուէր կոտի վրայ մէկ ազէի Հաշիւով¹¹: Յետագային, սակայն,

տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսին՝ այդ գումարը Հասեր էր եռասպաթիկի եւ կը գանձուէր կայսրութեան գրիթէ բոլոր տարածքին վրայ¹², նոյն ժամանակաշրջանի եօթնասունական թուականներուն՝ շահաններուն կողմէ գանձուող Էօլէք Հազարն ընդհանրապէս կը Հաւասարէր մէկ տասնվեցերորդի¹³, թէպէտեւ 1871-ի տեղեկագիր մը գայն ցոյց կուտայ որպէս մէկ վեցերորդ¹⁴. յստակ է, որ այս վերջինը արդիւնք է տպագրական երջանիկ սխալի մը:

Բայց սկզբնաղբիւրները ցոյց կուտան, որ Էօլէք Հազար կամ նոյնանման այլ Հարկեր, կը գանձուէին ոչ միայն Հացահատիկներէն եւ ընդդէմներէն՝ այլ կարգ մը պարագաներու՝ նաեւ Հանքավայրերու Հանածոներէն: Այսպէս էր դրութիւնը Նոփո Պրտոյի Հանքավայրին մէջ¹⁵, անդին, կարգ մը այլ Հանքավայրերու մէջ օգտագործուող օսմանեան կանոնագրութիւն մը, որ ծանօթ էր Սպարտնիս կանոնագրութիւն անուշով, գրիթէ բացի կերպով կը կրկնէ Նոփո Պրտոյի կանոնագրութիւնը: Հետաքրքրական է, սակայն, որ Հոս Հարկը վճարողն էր Հանքավայրի կապալառուն, եւ անոր գանձիչը ուրպարաբը, որ չափողն էր Հանքահորերու խորութեան եւ երկարութեան, մերթ դատաւորը անոցմէ ծագած Հարցերուն, եւ մերթ նաեւ՝ ներկայացուցիչը սուլթանին¹⁶: Ընդհանրապէս Հարկը կը Հաւասարէր ութսուն ազէի՝ ինչպէս կը նշէ Քրթթօյի Հանքավայրին կանոնագրութիւնը¹⁷:

Կանոնագրութիւններու քննութիւն մը ցոյց կուտայ, որ, սակայն, կոտի եւ չափի այս Հարկը ապօրինի էր կարգ մը շրջաններու մէջ եւ օրինական ուրիշ տեղեր: Հոն ուր օրինական էր անիկա՝ ոչ մէկն էր զեքը կացուցուած անէջ, թէպէտեւ Ամիտի լիվային մէջ սիվաճիւններն ու քաղաքացիները զերծ էին անկէ՝ երբ Հացահատիկը գնէին իրենց անձնական օգտագործումին Համար¹⁸: Սա մէկ տուեալն իսկ բաւարար է փաստելու Համար, թէ Էօլէք Հազարն կը գանձուէր ոչ միայն դաշտերու արտագրութիւնը չափելու ստան՝ այլ նաեւ շուկայի մէջ այդ արտա-

գրութեան վաճառքի պահուն: Հոն ուր ապօրինութիւն մը կը նկատուէր անիկա՝ արգիւտեցաւ յաճախ. 1541 թուակիր եւ Չմէկհաճաղի լիվային պատկանող կանոնագրութիւն մը կը յայտնէ, թէ անիկա կը գանձուէր ըստ բրտական սովորութեան կարգ մը ապօրինի այլ հարկերու հետ, եւ որովհետեւ բանութիւն մըն էր անիկա՝ «բարձրագոյն հրամանով բոլորովին կը վերցուի»՝ ինչպէս որ «Հին մատենի մէջ բոլորովին վերցուած ըլլալով՝ կրկին նոյն ձեւով պահուեցաւ»²⁰, բայց հակառակ սա իրողութեան՝ անիկա շարունակեց գանձուիլ մինչև եւ անկումը Օսմանեան կայսրութեան ու կը գանձուէր պետական պաշտօնեաներու, կապալառուներու եւ անոնց մարդերուն, եւ քրիստոնէ կողմէ²¹:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ էօլէէք հազարն կը յիշուի նաեւ որպէս շահ կամ շահնէկի, շահանլըզ եւ շահնելիք, բնամ-ի շահնէկի, էօլէիւճիւլիւք, արուպատ հազար, բնամ-ի բեյնալիէ, էօլէիւ բնամի, քիլի փարասը, քիլի բաճը, քիլի Հազարը, քիլի բնամի եւ նոյն բովանդակութիւնը ունեցող հարկային այլ տարազներու անուններով:

ԷՕԼԶԻԹԻԻԼԻԻԻԲ [öçüçüilük] – Թրքերէն էօլէիւ – «չափ եւ յարմար չափ» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարազ. գրականութեան մէջ էօլէիւճիւն այն պաշտօնեան էր, որ դատի մէջ կամ շուկայի՝ որոշ պարունակով մը կը չափէր ընդեղէնը եւ հացահատիկը, այդ պաշտօնեան ծանօթ էր կա՛մ որպէս շահնա եւ կա՛մ ալ որպէս շահնետար², իսկ չափելու համար իր օգտագործած անանը, որ պարզ կոտ մըն էր լոկ՝ կը կոչուէր էօլէէք եւ կը հաւասարէր 6.420 քգ. ծանրութեան³: Մինչ Մալաթիոյ մէջ չափ էր անունն անոր՝:

Թրքերէնի մէջ էօլէիւճիւլիւք կը նշանակէ կամ կոտով մը չափելու ասպարէզ եւ կա՛մ ալ՝ այդ ասպարէզին տիրոջ համար գանձուող վճարում: Մալաթիոյ լիվայի կանոնագրութիւնը էօլէիւճիւլիւք կը գործածէ վերջին այդ իմաստով եւ առ այդ՝ ա-

նիկա կը ներկայանայ որպէս տուրք, որ բառացի կը նշանակէ չափողի վճարում: Ապօրինի այս հարկը, ըստ կանոնագրութեան տուեալներուն, կը հաւասարէր չափ գլուխ մէկ ազէնի, որ 1528-ի կանոնագրութեամբ յայտարարուեցաւ վերցուած⁴:

Մանրամասն տես՝ ԷՕԼԶԼԻԲ ԼԱԳԳԼ:

ԷՕԼԶԻԲ ԲԵՍՄԻ [öçl resmî] – Թրքերէն էօլէիւ – «չափ, կոտ», եւ արաբերէն բնամ – «հարկ, տուրք» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ չափի հարկ: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա այն տուրքն էր, զոր Օսմանեան կայսրութեան արեւմտեան նահանգներուն մէջ կը գանձէին դուլուճու պաշտօնէրը եւ ուրպարարները, որոնք կը չափէին հանքավայրերու հորերուն եւ փապուղիներուն խորութիւնն ու երկարութիւնը, կը ճշդէին հանքավայրերը կապալով վերցուցած մարդերու իրաւունքներուն սահմանները, եւ ընդհանրապէս կը ներկայացնէին սուլթանն ու անոր իրաւունքները⁵:

Ըստ Քրաթօյոյի հանքավայրի կանոնագրութեան՝ հարկը կը հաւասարէր ութսուն ազէնի⁶, որ հաւանաբար կը հաւասարէր այլ հանքավայրերու մէջ ալ հաւաքուած հարկին:

Վաւերագիրներու մէջ կը յիշուի նաեւ ուրպարար հազար:

Մանրամասն տես՝ ԷՕԼԶԼԻԲ ԼԱԳԳԼ:

ԷՕՇԻԻԲ [öşr öşür] – Արաբերէն աչարա – «տասը» բառէն՝ յառաջացած հարկային տարազ, որ Թրքերէնի մէջ ստացած է ուշուր կամ ուշուր հնչումը՝ «մեկ-տասներորդ եւ տասներորդ» բովանդակութեամբ⁷: Թրքերէնի մէջ կը կարդացուի նաեւ որպէս էօշը եւ էօշիւք⁸: Շերիաթական հիմնական հարկերէն մէկը՝ կանոնագրութիւններու մէջ յաճախ կը նշուի որպէս էօշը-ի շիւրի՝, եւ արդէն կարգ մը աղբիւրներ ալ գայն կը դասեն չերիաթական հարկերու կարգին⁹: Կանոնագրութիւններու տուեալներուն համաձայն՝ էօշիւք կը տարածուէր բազմաթիւ արտա-

զրույթիւններու եւ նիւթերու վրայ, բայց Հակառակ որ անիկա առաւելարար կ'առնչուէր դաշտային արտադրութիւններու՝ վաւերագիրերը կուտան երկար ցանկ մը Էօշիւրի ենթակայ նիւթերու եւ ապրանքներու, որոնք ոչ մէկ ձեւով կարելի է նկատել հողային արտադրութիւն:

Ըստ կանոնադրութիւններու եւ սկզբնաղբերներու՝ Էօշիւրի ենթակայ էին արտադրութիւնները դաշտ ու արտին, գիւղ ու ցանքին¹⁷, որոնցմէ կը յիշուին Հացահատիկներն ընդհանրապէս եւ ցորենը, դարին, եղիպտացորենն ու կորեկը մասնաւորապէս¹⁸: Որպէս դաշտային արտադրութիւն՝ վաւերագիրերը միշտ այ կը խօսին ընդեղէններու մասին, որոնցմէ մասնաւորապէս կը յիշեն ոսպն ու սիսեռը¹⁹: Բացմաթիւ են այն կանոնադրութիւնները, որոնք կը խօսին բրինձի մասին²⁰: Կանոնադրութիւնները տակաւին Էօշիւրի ենթակայ կը յայտարարեն բանջարանոցները, բանջարեղէնները եւ զանազան կանաչեղէնները²¹. այդ վերջիներէն անուշոփ կը տրուին սոխն ու սխտորը, բակլան եւ լուրիան, կազամբն ու շողզամբը, ագատգեղն ու թարխուլը եւ զանազան այլ կանաչեղէններ²²: Արտերու այլազան արտադրութիւններէն կանոնադրութիւնները կուտան կտաւատը, կանեփը եւ շուշման, վուշն ու բամպակը, եւ վարունգն ու սեխը²³:

Բայց տակաւին տասանորդ կը գանձուէր պարտէղներէն, պարտէղներու ծառերէն եւ պտուղներէն²⁴. այդ վերջիներէն անուշոփ կը յիշուին ծիրանն ու տանձը, թուզն ու նարինջը, նուսն ու գեղձը եւ թուխթը²⁵. պարզաւոր այլ ծառերէն եւ անոնց պտուղներէն կը յիշուին ձիթենին եւ ձիթապտուղը, պիստակն ու ընկոյզը, կաղինն ու շագանակը եւ նուշը²⁶:

Սակայն վաւերագիրերը ցոյց կուտան, որ Էօշիւր կը գանձուէր այգիներէն եւ անոնց արտադրած խաղողն եւ գինիէն ալ²⁷, արտափայտերէն եւ անոնցմէ քաղուած խտտէն, դարմանէն եւ առւոյտէն, ինչպէս նաեւ բերքի կալուստէն ետք ետին մնացած արտէն²⁸: Տակաւին Էօշիւրի ենթակայ էին փեթակներն ու անոնց արտադրած մեղրը, շուկայ Հասած բուրաւէտ բոյսերը,

բրբուժը եւ անուշահոտերը, կարմիր ներկը, լուացքի կապոյտ ներկը եւ գերանը, ապրշուժն ու մետաքսը, եւ կարգ մը վարդերու մէջ՝ շուկան կատարուած առեւտուրն ընդհանրապէս²⁹: Հետաքրքրական է, որ օսմաննաւ կարգ մը վաւերագիրեր կը խօսին Հանածոյի եւ մետաղներու մասին, որոնցմէ յականէ անուանել կը յիշուին արծաթը, ոսկին, պղինձը, կապարը եւ սնդիկը³⁰, մինչ այլ վաւերագիրեր կը յայտնեն, թէ տասանորդ կը գանձուէր լիճերէն եւ գետերէն որսացուած ձուկէն, ջրազացիներէն, ու պիշերը ձերբակալուած գինովներու եւ գողերու եւ ընդհանրապէս օրինազանցութեան եւ ոճիւրի սուգանքներէն³¹:

Ըստ սեղի, ժամանակի, գանձիչի եւ պայմաններու՝ փոփոխական էր քանակը Էօշիւրին, Հակառակ որ օրինականօրէն անիկա կը Հաւասարէր հողի արտադրութեան մէկ տասներորդին³²: Օսմանեան կանոնադրութիւններուն մէջ ամբողջ կը կազմեն այն վաւերագիրերը, որոնք ցոյց կուտան Հարկային Հակապարբերութիւն եւ քանակական մեծ այլադասութիւն՝ երբ կը խօսին Էօշիւրի մասին. այսպէս՝ կան կարգ մը վաւերագիրեր, որոնք գանձուող Էօշիւրին քանակը կը սահմանեն մէկ իններորդի եւ մէկ ութերորդի միջեւ³³. ուրիշներ կը խօսին անոր մէկ եօթներորդ³⁴, մէկ վեցերորդ կամ մէկ հինգերորդ ըլլալուն մասին³⁵. վերջինը արդէն կրկնակ Էօշիւրն է պարզօրէն³⁶. առկա են նաեւ վաւերագիրեր, որոնք տասանորդին քանակը կը Հաւասարեցնեն հողէն ստացուած բերքին ու բարեխիւ լոկ մէկ չորրորդին³⁷. տակաւին կան կանոնադրութիւններ, որոնք զայն կը զնեն մէկ ութերորդէն մինչեւ կէսի միջեւ³⁸, երբ անդին կը գտնուին երկու վաւերագիրեր ալ՝ որոնք կը յայտնեն, թէ օրինականօրէն, որպէս Էօշիւր, վաւճիւրներու պիտի վճարուի ստացուած բերքին ճիշտ կէսը³⁹, իսկ վաւերագիր մըն ալ կը խօսի Էօշիւրին տասնհինգէն կրկու ըլլալուն մասին⁴⁰:

Բայց տակաւին կան կարգ մը կանոնադրութիւններ, որոնք կը յայտնեն թէ ընդեղէններէն եւ Հացահատիկներէն կը գանձուէր կրկնակ Էօշիւր. վաւերագիրերն այդ վերջինը կը յիշեն

որպէս իբի պաշ Էօշիւր, իբի օնտա եւ Թեքրար Էօշիւր: Ըստ կարգ մը կանոնադրութիւններու՝ Հին սովորութեան Համաձայն պարզօրէն կրկնակ Էօշիւր կը գանձուէր Հացահատիկէն³¹. այլ վաւերագրեր կը յայտնեն, թէ վաղՖ կողմ վայրերուն մէջ, ինչպէս այլ տեղեր ուր կը գանձուէին կրկնակ Էօշիւր՝ Հարկը պիտի բաժնուէին տիվանիս եւ վաղՖը կամ աւատատէրը Հաւասար կերպով³²: Կարգ մը փաստաթուղթեր, սակայն, ցոյց կուտան, որ կրկնակ Էօշիւրը մերթ կը գանձուէր որպէս վնասուց Հատուցում այն աւատատէրերուն կողմէ, որոնց լրայաններ իրենց յանձնուած Հողամասերը լքելով մեկներ էին այլ աւատատիրոջ Հողերը մշակելու³³, իսկ եթէ անոնք այդպէս էին բրած մշակելէ ետք իրենց յանձնուած Հողամասերը՝ իրենց աւատատէրերը ոչ մէկ իրաւունք ունէին կրկնակ Էօշիւր պահանջելու, ընդհակառակը՝ պիտի գանձէին լո՛ղ իրենց տասանորդը³⁴: Բայց, հակառակ սա իրողութեան, կային շրջաններ, ուր աւատատիրոջ իրաւունք էր տրուած իր մօտէն այլ տեղ մեկնած քայան բռնութեամբ վերադարձնելու իր քով եւ կրկնակ Էօշիւր գանձելու անկէ՝ եթէ ուզէր³⁵, իսկ երբ աւատատէրը բաւարար Հող չունէր տալու Համար իր պայտան, որպէսզի մշակէր եւ առ այդ՝ այդ վերջինը մեկներ էր այլ աւատատիրոջ մօտ մշակելու Համար անկէ վերցուելիք Հողը, առաջին աւատատէրը իրաւունք չունէր ոչ միայն կրկնակ այլ նոյնիսկ մէկ Հատիկ տասանորդ պահանջելու³⁶:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ Էօշիւր կը գանձուէր նաեւ կիրաւութեամբ կատարուող վարտեցանքէն. ըստ կարգ մը վաւերագրերու՝ իշխանութիւնները կը գանձէին ոչ միայն բերքին կէսը՝ այլ նաեւ տասանորդը³⁷, մինչ այլ վայրերու մէջ առնելէ ետք բերքին մէկ երրորդը կամ կէսը՝ Էօշիւրը կը գանձուէր մնացեալին վրայ³⁸:

Կարգ մը Հեղինակութիւններ կը պնդեն, թէ կար ոչ մէկ խտիր մահմետականի եւ ոչ-մահմետականի միջեւ՝ երբ Հարցը կը վերաբերէր տասանորդի գանձումին³⁹, սակայն վաւերագրեր-

ըը մերթ կը խօսին առկայ այն խտրականութեան մասին, որուն նեխակայ էին այլադասան քայաններն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ⁴⁰:

Կանոնադրութիւններու սուեալներուն Համաձայն՝ Էօշիւրը կը գանձուէր Հողային արտադրութեամբ կամ Հողէն արտահանուած մետաղով. Հատուցումը կատարելու Համար կ'օգտագործէին քիւլէն, լտրան եւ չափարը⁴¹՝ երբ Հարկը կը վճարուէր արտադրութեամբ. սակայն, ինչպէս ցոյց կուտան կարգ մը սկզբնադրութիւնի տակաւին կային շրջաններ, ուր Էօշիւրը կը գանձուէր դրամով⁴², եւ առ այդ՝ մէկ վաւերագիր կը խօսի վճարումին ունեցած տոկոսային քանակին մասին⁴³:

Ըստ վաւերագրերուն, սկընաղբիւրներուն եւ կանոնադրութիւններուն՝ Էօշիւրը կը վճարէին Հողագործը, բրինձ ցանոցներ՝ որոնք ծանօթ էին որպէս քիւրթքի, պարտիզպանը եւ քանջարանոցներու մշակները⁴⁴, մեղուարոյձները, այգեգործները եւ այգիի խաղողէն գինի պատրաստողները⁴⁵, քայային մահէն ետք անոր Հողը մշակել շարեմակող անոր կինը⁴⁶, ձկնորսները, կարգ մը պարագաներու՝ շուկան սպրանք վաճառողները, քահանաները, եւ իշխանութիւններէն Հանքավայրերու օգտագործումն ու շահագործումը կազմով վերցնողները⁴⁷, կարգ մը նահանգներու մէջ գողերը, գինովները եւ ընդհանրապէս օրինազանցութեան Համար տուգանքի ենթարկուողները⁴⁸, գոյնոքները⁴⁹, եւ նոյնիսկ սողանձի, էլիւրիւք, չինկան եւ քոչուար ցեղախումբերն ու գինուորսկան միաւորները՝ երբ անոնք մնային որեւէ տեղ եւ Հոն մշակէին որեւէ աւատատիրոջ անունին արձանագրուած Հող⁵⁰:

Միւս կողմէ՝ վաւերագրերը, սկզբնադրութիւնները կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան, ուր Էօշիւրն ընդհանրապէս պիտի գանձուէր անոր կողմէ՝ Արեւն անունին էր արձանագրուած տուեալ Հողամաս մը⁵¹: Արգարեւ, ըստ սուեալներու, գայն կը գանձէին սիլվանիս, սուվարիս, թիմարիս տէրը, աւատատէրը եւ Հողատէրը⁵², վաղՖի տէրերը⁵³, պէյլիքներն ու սանճապէյլերը⁵⁴,

բերդապահներն ու զապիթները⁶⁵, պետութիւնն ու էմիրները՝ պետութեան համար⁶⁶, կարգ մը վայրերու մէջ բնիկ իշխաններն ու գիշերապահները⁶⁷, հանքավայրերու, շուկաներու եւ խաւերու ամրիւնները⁶⁸, եւ մերթ սուպաշիններն ու միջնորդները՝ շուկան կատարուած առևտուրէն⁶⁹:

Կանոնադրութիւններու համաձայն՝ ըստ գանձողի փոփոքին՝ ըայններն ստիպուած էին, օրէնքին իսկ սահմանուածով, գանձուող տասանորդը հասցնել կա՛մ սիփաւաշին անձնական շտեմարանը⁶⁵, կա՛մ գիւղին ամբարը⁶⁷, եւ կա՛մ ալ մտասկայ շուկան, որուն հետաւորութիւնը կ'ըլլար մէկ օրէն աւելի⁶⁸:

Կանոնադրութիւնները կը պնդեն, թէ էօշլուրը պէտք էր գանձել կա՛մ կալի տան, կա՛մ ալ կալէն անմիջապէս ետք, եւ ո՛չ թէ անկէ առաջ⁶⁵, իսկ այգիներէն գանձուող տասանորդը՝ այգեկուծքի տանն⁶⁴: Բայց հակառակ կանոնադրութիւններու կատարած սա ճշգումին՝ միշտ ալ կը կատարուէին ապօրինութիւնն ու օրէնքի խախտումը:

Բազմաթիւ են այն կանոնադրութիւնները, որոնք կը խօսին կատարուող ապօրինութիւններու մասին: Ըստ անոնց՝ կարգ մը շրջաններու մէջ կայր չափելի եւ անկէ յառաջանալիք էօշլուրին քանակը որոշելի ետք՝ միւլլիթեղիմները կալին վրայ կը ձգէին գանձելի տասանորդը, եւ ապա, բուսական ժամանակ անցնելէ ետք, կը գանձէին գայն զբաժնով եւ օրէնքով սահմանուած իրաւունքէն աւելի⁶⁵. ուրիշներ՝ հաւաքելի ետք էօշլուրը՝ կը պահանջէին եւ բռնութեամբ կը գանձէին յաւելեալ գումար մը, զոր կանոնադրութիւնները միշտ ալ կը յայտարարեն արգիւթալ⁶⁵. այլ շրջաններուն մէջ գեղծարարութիւններ կը կատարուէր գանձելի էօշլուրի քանակին մէջ. առ այդ՝ կանոնադրութիւնները կ'ըսեն, թէ «հին օրերէն ի վեր որքան որ կ'անուէր՝ կրկին այդպէս պիտի առնուի: Ո՛չ մէկ հատիկ աւելի պիտի առնուի» կա՛մ պիտի գանձուի «ո՛չ աւելին»⁶⁷: Ըստ օրինի՝ հարկէն զերծ էին առօրեայ գործածութեան համար տան մերձակայքը գտնուող ամուներու եւ այգիներու որթատունկերուն միջև:

տնկուած ծառերուն արտադրութիւնները՝ ըայց աւատատէրերը տասանորդ կը գանձէին նաեւ անոնցմէ⁶⁷. աւելին՝ կարգ մը շրջաններու մէջ տասանորդ կը գանձուէր Հարիպղերծ յայտարարուած արօտավայրերու դարմանէն կա՛մ կալի ետին մնացած յարդէն ալ⁶⁹:

Թէպէտեւ հաւաքուած էօշլուրը աւատատիրոջ շտեմարանը կա՛մ դիւղին ամբարը, կա՛մ ալ մտասկայ շուկան հասցնելը կը նկատուէր պարտաւորութիւնը ըայսյին՝ անիկա սովորութեան պարտաւորութիւն մըն էր լոկ⁷⁰, որ ունէր իր սահմանները. արգարեւ, ապօրինութիւն էր ըայսյայէ պահանջել որ տասանորդը հասցնէր շտեմարան մը՝ որ կը գտնուէր մէկ օրուան ճամբէ հեռու վայր մը, կա՛մ շուկայ մը՝ որ սովորական շուկան չէր շրջանին⁷¹: Ամբողջական դարձնելու համար ապօրինութիւններու սա թուումն մասանցը՝ զեռ անհրաժեշտ է նշել, թէ, ըստ կարգ մը տուեալներու, երբ կարգ մը նոր սանձապէշներ, նոր սիփաւաշիներ կա՛մ նոր էմիրներ տեղ հասնէին ապօրինի եւ արգիւթալ Հարիբու հետ կը գանձէին նաեւ կարգէն զուր տասանորդ մը Հոդային բոլոր արտադրութիւններէն. «ասոնց նման ապօրինութիւնները վերցուած են բարձրագոյն հրամանով»⁷² կը յայտարարէր սամանեան կանոնադրութիւնը, եւ, սակայն, հօն մնացին անոնք, այդ ապօրինութիւնները՝ հակառակ ըստմիջոյ կատարուած ու գրուած արգելքներու:

Կանոնադրութիւններու տուեալներու համաձայն՝ էօշլուրը կը հաւասարէր «ըստ օրինի», «շերիաթով եւ կանոնով», «հին որոշումի», «հին սովորութեան» եւ կա՛մ ալ «արձանադրութեան» համաձայն⁷³, իսկ մերթ՝ պարզօրէն, որովհետեւ «այդպէս է կարգը պարսկական օրերէն ի վեր», կա՛մ «հինէն՝ իրենց թագաւորներուն օրերէն ի վեր»⁷⁴. Հակառակ այս բոլորին, սակայն, կանոնադրիւններէն ոմանք կ'ըսեն, թէ, կարգ մը պարագաներու, էօշլուրէն զերծ էին կացուցուած Հողային որոշ արտադրութիւններ. արգարեւ, կարգ մը վաւերագրեր կը յայտնեն, թէ տան անմիջական մերձակայքը գտնուող ամուներուն եւ պարտէղեն-

րուն մէջ աճող եւ բնտանեկան գործածութեան սահմանուած ազատեղը, թարխունը, բանջարեղէնները եւ այլ կանաչեղէնները գերծ էին Էօշիւրէն՝ այդքան ստան որ շուկայ չէին հանուելը վաճառուելու համար, իսկ անմիջապէս որ ըլլալին այդպէս՝ ենթակայ էին տասանորդական հարկին⁷⁵։ Գերծ էին արտադրութիւնները վազՓ արծանագրուած ածուներուն, բանջարանոցներուն, եւ պարտէզներուն⁷⁶, եւ տակաւին հարկի ենթակայ չէին այն կանաչեղէններն ու բանջարեղէնները, որոնք կ'աճէին մուգաթաւայով տրուած պարտէզներու, անձակ վայրերու եւ հարկատու այգիներու մէջ եւ անոնց մտարուել միջին⁷⁷։ Կարգ մը շրջաններու մէջ հարկէ գերծ էին կացուցուած հարկազբժուութեան պերաթ ունեցող՝ այլ աւատատիրոջ մը պատկանող, եւ կամ այ՝ պետական արտադրարէր⁷⁸։ Կարգ մը վաւերագրերը կը յայտնեն, թէ Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան նահանգներուն մէջ հարկէ գերծ էին կացուցուած այգիներէն փոխադրուող եւ մահմետականներուն պատկանող անուշ գինին եւ նաւահանգիստները հասնող՝ այլ տուփերու եւ շիշերու մէջ եղող անուշահոտը⁷⁹։ Այս բոլորէն ետք՝ կանոնագրութիւնները կը յիշեն անուշները Երուսաղէմի, Մեքքէի, Մեաինէի եւ Երիթոփի, եւ արպա՝ Իմրոզ կղզիին ու Շամանթուրնա լիվային, որոնք օրէնքով գերծ էին կացուցուած Էօշիւրէն⁸⁰։

Հետաքրքրական է, որ, ըստ կանոնագրութիւններու, մերթ էօշիւրը կը գանձուէր լոկ կանխիկ դրամով⁸¹, մերթ որպէս խարածը մուգասանի⁸², եւ երբեմն այ որպէս մուգաթաւայ⁸³։

Տես նաեւ՝ ԱՇԱԲ։

ԷՕՇԻՒԻՐ՝ ՊեՏեՆԼԻ [öşür bedeli] – Արաբերէն էօշիւր – «տասներորդ մաս, տասանորդ, մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքերէն կամ հօտերէն», եւ պետել – «այն ինչ որ կը տրուի կամ կ'առնուի բանի մը փոխան, կամ՝ այն ինչ որ կը բռնէ բանի մը փոխան»։ Թրքերէնի մէջ պետել կը նշանակէ նաեւ գին⁸⁴։ Պետելին արուած այս զոյղ իմաստներով՝ հարկային տարազը

կրնայ նշանակել տասանորդի փոխան, կամ՝ տասանորդին գինը։ Իրականութեան մէջ այ՝ տարազին վերջին բացատրութիւնը ուղիղ կը համեմատի Չմշկածագի կանոնագրութեան բովանդակութեան, որ կը յայտնէ թէ անիկա այն գումարն է, զոր լիվային սանձազպէջերը, Հողատէրերը եւ ուրիշներ բռնութեամբ կը գանձէին Հողաձյակ բայաններն, երբ օրինակածօրէն տասանորդը պէտք էր գանձել լո՛կ Հողային արտադրութեամբ⁸⁵։ Գանձուող այս գումարը կրնար ըլլալ կամ տասանորդէն եղող բերքին պէտք եւ կամ այ անոր փոխան գանձուող գումար մը, որ անպայման գինը չէր։ Ուշվարի էչպէլթին կանոնագրութիւնը, միւս կողմէն, շատ աւելի յստակ կերպով կը դնէ հարցը։ Ըստ անոր՝ կարգ մը շրջաններու մէջ Հողատէրերը կ'որոշէին որոշ գումար մը եւ կը գանձէին զայն տասանորդի փոխան՝ դժուարին կացութեան մը մատենելով բայաները, այս պարագային գանձուող գումարը կը ճանչցուէր նաեւ որպէս քեսիմ⁸⁶։

Վաւերագրերու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս պետելի էօշիւր, էօշիւրի պետել քեսիմ եւ վաւար։
Մանրամասն տես՝ ՔԵՍԻՄ։

ԷՕՇԻՐ-Ա ԱՇԵՆ [öşri-ı ahen] – Արաբերէն էօշիւր – «տասներորդ մաս, տասանորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքերէն կամ հօտերէն», եւ պարսկերէն աճեն – «երկաթ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ երկաթի տասանորդ։ Իրականութեան մէջ՝ էօշիւրի աճենը այն հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան Սոֆիայի վիլայէթի մէջ իշխանութիւնները կը գանձէին երկրագործական գործիքներ շինող երկաթագործներէն. ըստ կանոնագրութեան բովանդակութեան՝ երկրագործի իւրաքանչիւր Հնոցին համար կ'առնուէր կաւթաթական մէկ եռասունի⁸⁷։ Հարկին տարազումն իսկ զայն կը վերածէ եկամտաւոր տուրքի մը, եւ սա այդ՝ զայն կը դեռեղէ անմիջական մօտիկը ելմիմէ-լի տեքաբինին եւ շեհրիմէ-լի տեքաբինին։

Մանրամասն տես՝ ԹԵՆԵՄԹԻՒԼ։

ԷՕԾԴ-ի ԱՍԵԼ [օժր-i ase] — Արարերէն էօշր — «տասներորդ մաս, տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'անեն յերբէն կամ Հօտէն» եւ ասել — «մեղր» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ մեղրի տասանորդ: Սակայն օսմանեան վաւերագիրեր էօշր բառին կուտան նաեւ Հարկի իմաստ. առ այդ՝ տարագը կը բացատրուի նաեւ մեղրի Հարկ: Օսմանեան Գայարութեան մէջ սովորութային ու տարեկան այս Տարկը կը գանձուէր մեղուարոյծներէն՝ ըստ անոնց արտադրած տարեկան մեղրին կամ ունեցած փեթակներու թիւին: Արդարեւ, ըստ վաւերագիրերու տուեաններուն՝ կարգ մը շրջաններու մէջ մեղրի իւրաքանչիւր փեթակէն կը գանձուէր երկու սղչէ². Կայարութեան արեւմտեան նահանգներէն եւ կարգ մը Հանքափայերէն եկող կանոնագրութիւններ, սակայն, շատ աւելի յստակ կերպով կը դնեն Հարկին քանակին խնդիրը: Անոնց Համաձայն երբ փեթակներուն թիւը նուազ էր տասնէ՛ իւրաքանչիւր փեթակէ կը գանձուէր մէկ սղչէ³, այլապէս՝ տասանորդ⁴: Արդէն, Իջ Իլի լիվայի կանոնագրութիւնն ալ կը ճշդէր, թէ ըստ շերտաթի՛ պէտք էր տասանորդ գանձել մեղրէն, թէպէտեւ Հինին ի վեր լիվային մէջ կը գանձէին երկուքական սղչէ իւրաքանչիւր փեթակէ⁵. քիչ մը անդին, սակայն, Սոււտայինտիկերարի եւ Քէօթա-Հիայի լիվաներուն մէջ իւրաքանչիւր փեթակէ կը գանձուէր մէկ սղչէ՛ ինչպէս կը ճշդեն անոնց կանոնագրութիւնները⁶:

Բայց Հարկի գանձումին ընդհանուր սա դրութեանէն զուրս կար նաեւ այլ ձեւ. այսպէս՝ Գարինի կանոնագրութիւնը կը ճանչնար փեթակներու երկու որակ, եւ կ'առաջարկէր լուէն գանձել երկու սղչէ, մինչ վատէն՝ լուի մէկ սղչէ⁷. անդին՝ Թաշեօզի կողմին կանոնագրութիւնը կը պնդէր թէ պէտք էր շատ գանձել մեղրի արտադրութեան տոտա եղած տարին, եւ քիչ՝ նուազ եղած շրջանին⁸, մինչ Ջերմուկի լիվայի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ թէպէտեւ Հինին ի վեր լիվայէն կը Հաւաքուէր տարեկան երկու Հարիւր պսթման մեղր որպէս էօշր-ի սակ՝ անհրաժեշտ էր այսու Հետեւ գանձել երկուքական սղչէ իւրաքանչիւր փեթակէն⁹:

Հարկն ընդհանրապէս կը գանձուէր աշտան կամ կալի ատեն՝ երբ կը կթուէին փեթակները¹⁰. զայն կը գանձէին րայային տէրր¹¹, Հողատէրը¹², ամիրը¹³, կամ ալ րայային եւ Հողին տէրերը միասին՝ Համահաւասար իրաւունքով¹⁴. գանձումը կը կատարուէր «ըստ շերտաթի», «Հին մատենաի», «Հասանպէլի օրէնքին», կամ ալ՝ «սովորութեան»¹⁵: Հետաքրքրական է, որ, ըստ Տիլբրանակերտի վիլայէթի կանոնագրութեան՝ մեղրի Հարկ չէր գանձուէր վիլայէթին մէջ¹⁶:

Թէպէտեւ Սուտայինտիկերարի, Քէօթահիայի, Իջ Իլի եւ Ջերմուկի լիվաներուն, Վրաստանի, Գարինի եւ Տիլբրանակերտի վիլայէթներուն եւ Թաշեօզի կողմին մէջ մեղրի այս Հարկը ծանօթ էր որպէս էօշր-ի սակ՝ այլ կանոնագրութիւններ կը ճանչնան զայն բաղմաթիւ այլ անուններով, որոնք ընդհանրապէս կ'անուշախի կա՛մ մեղրի ու փեթակի, եւ կամ ալ՝ մեղուի Հետ:

Մտերմասն տե՛՛ ԲԵՍՄ-ի ԱՍԵԼ:

ԷՕԾԴ-ի ԳՈՎԱՆ [օժր-i kovān] — Արարերէն էօշր — «տասներորդ մաս, տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'անեն յերբէն կամ Հօտէն», եւ թրքերէն գովան — «փեթակ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ փեթակի տասանորդ, կամ փեթակի Հարկ՝ որովհետեւ կանոնագրութիւններու մէջ էօշր բառն զգեցած է բովանդակութիւնը նաեւ Հարկի: Տարեկան եւ սովորութային¹⁷ այս Տարկը կը գանձուէր ըրոր մեղուարոյծներէն, մեղրով կամ դրամով անոնց արտադրած մեղրին վրայ: Իրականութեան մէջ՝ այլազան անուններով ծանօթ այս Հարկը էօշր-ի գովան կը կոչուի միայն Սիլիստրէի լիվային, Աղբիպող վիլայէթին, Թրեհշալա քաղաքին եւ վոյուդենքու կանոնագրութիւններուն մէջ, որոնց տուեաններուն Համաձայն՝ անիկա կը Հատուցուէր մահմետականին եւ ոչ-մահմետականին կողմէ՛ անխտր¹⁸, քրեթէ՛ միշտ ալ մեղրի արտադրութեանը եւ տասանորդի գրութեամբ¹⁹, ու անթի՛ դրամներու որոշ գումարով մը՝ իւրաքանչիւր փեթակէ²⁰: Հարկն ընդհանրապէս

կը գանձուէր հունձքի ատեն եւ սիփաՅի-հողատէրին կողմէ՞, բայց եթէ թայան իր փեթակը փոխարէր ուրիշի մը հողը եւ մեղրը կաղմուէր հոն՝ տասանորդը կը պատկանէր իր սիփա-հիին, իսկ երկրորդ հողատէրը թայայէն կը ստանար բնած-ի օթ-լազը՝, իսկ եթէ այդ վերջին հողը ուր փոխադրուած էր փեթա-կը՝ պատկանէր ոչ մէկուն՝ էջը-ի գովանը կը գանձուէր պետու-թեան կողմէ՞:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԱՍԵԼ:

ԷՕՇԲ-ի ԿԱԼԼԱԹ [օճր-i gallat] – Արարերէն էջը – «տաս-ներորդ մաս, տասանորդ, այն մէկ տասանորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ ղալլէ «ՀասաՀատիկ, ընդդէմ, բերք» բառերէն՝ կաղմուած Հարկային տարալ: Օսմանեան վաւերագրե-րերու լատինատառ Հրատարակութիւնները, սակայն, ղալլէ բա-ռը կուտան կալլէ տառադարձութեամբ, որուն յոգնակին է կալ-լաթը: Ենթաթեմական այս Հարկը լոկ մէկ տարբերակն էր աշարին, որ այսպէս կը կոչուէր Աղբիպողի եւ Թրիփոլիի վիլայէթներուն, Գարաճա Իլի լիվային եւ Թիրհայա քաղաքին մէջ: Էջը-ի կալ-լաթը կը վճարէին այն բոլորը, որոնք տէրն էին ցանքի, արտ ու Հանդի եւ անոնցմէ ստացուող բերքի ու եկամտուի: Ընդհան-րապէս Հողի արդիւնքէն գանձուող տարեկան այս Հարկը կը գանձուէր կամ արտադրութեամբ, որ կրնար Հաւասարիլ տասնէն մէկի կամ տասնհինգէն երկուքի Համեմատութեան՞, եւ կամ ալ՝ կանխիկ դրամով. այդ վերջին պարագային նախօրօք որոշուած գումարին կէտը կը գանձուէր կալի ատեն, եւ միւս կէսն ալ՝ ձի-թապուուղի բերքահաւաքին՞: Երբ էջը-ի կալլաթը կը վճարուէր հողային արտադրութեամբ՝ անոր Հետ կը գանձուէր սպարիէն նաեւ՞:

Բայց խարականութեան վրայ Հիմնուած Հարկ մը մնաց էջը-ի կալլաթը. արդարեւ, կանոնագրութիւնները կը նշեն, թէ երբ Աղբիպող վիլայէթին մէջ մահճետականը կը վճարէր մէկ տասներորդի Համեմատութեամբ Հացահատիկէն, սիսեռէն եւ

յուրիայէն՝ ոչ-մահճետականը կը Հատուցէր տասնհինգէն եր-կուքի Համեմատութեամբ ո՛չ միայն ընդդէմներէն՝ այլ նաեւ վուշէն, բամպակէն, ընկոյզէն, պիստակէն եւ պտուղներէն՞, իսկ երբ Թիրհայա քաղաքին մէջ մահճետականը կը վճարէր տասն-հինգէն երկուքի Համեմատութեամբ՝ այդ Հատուցումը կը բա-վանդակէր սպարիէն ալ, մինչդեռ ոչ-մահճետականը նոյն բա-նակը վճարելէ ետք որպէս էջը-ի կալլաթ՝ պիտի վճարէր նաեւ սպարիէն ասիկ անկախ՞: Ապօրինութիւններու տուն տուող այս Հարկը սակայն, մի՛շտ ալ տեղի տուաւ գանձադաներու եւ դժգո-հութիւններու, ահա թէ ինչո՞ւ Համար իշխանութիւնները եկան մէկէ աւելի անգամներ իշխեցնելու աւատատէրերուն եւ անոնց ներկայացուցիչներուն, թէ «ոչ մէկ Հարկ աւելի պիտի գան-ձուի», այլ, ընդհակառակը, Հարկը պէտք էր գանձել ճիշտ այն-պէս՝ ինչպէս որ էր Հին օրերուն:

Օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ զանազան անուննե-րով յիշուող այս Հարկը կը կազմէր Հիմնական եկամուտներէն մէկը աւատատիրոջ:

Մանրամասն տես՝ ԱՇԱԲ՝ եւ ԷՕՇԻԻԻ՛:

ԷՕՇԲ-ի ԿԷՕՆԻԻԼ [օճր-i gönlü օ ծճր-i kukul] – Արարերէն էջը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ յափններէն քու-բուլուս – «գլխու ծածկոց, կնդուղ» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ կնդուղի տասանորդ: Օսմա-նեան կանոնագրութիւններու պարբանեան ընթերցումով արուած թրքերէն կէտիւլ բառին Համար թրքերէն Գամուսը կուտայ «գագացում, զուրգուրանք, զգուանք, սէք, փափաք, կամք, խիղախութիւն, գոռողութիւն, յոխորտանք եւ արհամար-հանք» իմաստները՞, որոնցմէ եւ ո՛չ մէկը կը Համընկնի կանո-նագրութիւններու բովանդակութեան: Միւս կողմէ, բոս Պար-քանի, «օրական դարմանի իմաստով զործածուած, սակայն Հրե-չական ձեւը ճշդել չկարողացուած բառ» մըն է անիկա՞: Պար-

քան զուցէ այս եղբակացութեան կը հասնի պարզօրէն անոր համար, որ կուկուլ բառը միշտ ալ գործածուած կը զտնէ հոգային արտադրութիւններու կողքին որոնք ենթակայ են տասնորդի՝ ըստ կանոնագրութիւններու:

Իրականութեան մէջ՝ բառը ո՛չ կէօնիւլ է եւ ո՛չ ալ իմաստն անոր՝ զարման: Պարբանի լեզուագիտութեան թերին պատճառ կը հանդիսանայ, որ կուկուլը օսմանեան հնչարանութեամբ վերածուի կէօնիւլի, եւ ապա ստանայ նաեւ սխալ բովանդակութիւն, մինչդեռ քչիկ մը հայերէնի գիտութիւն Պարբանի կողմէ՝ պիտի ըսել տար անոր, թէ օսմաներէնով տրուող կուկուլը իր նախնիքներուն լեզուին անցեր էր լատիներէնէն՝ հայերէնի միջոցով, որուն հայերէն ձևն էր կուկուլայ, եւ ըստ Մալխասեանցի կը նշանակէր՝ «1. Գլխանոցի մի տեսակ, բաշլըղ, որ լաղերը ծածկում են ձմեռ ժամանակ: 2. Շերամի բոժոժ»⁶. աւելին՝ օսմաներէնը կուկուլան աղուաղելով՝ վերածեր էր լոկ կուկուլի:

Կէօնիւլ բառին տրուած սա բացատրութիւնը երբեք ալ չհետուէ բառին իսկութեանէն. արդարեւ՝ Պարբանն ինքն է որ բառը կը կարդայ կէօնիւլ եւ փակագիծի մէջ անոր քոյիկն ալ կը զնէ կէօնիւլը իմրող կզգիի կանոնագրութեան իր ենթերցումին մէջ՝ առանց սակայն անբարդառնալու, որ կէօնիւլով աւելի կը մտանայ ճշմարտութեան:

Արդ, այս բոլորէն ետք՝ մեզի կը մնայ սրբագրել կատարուած սխալը՝ Պարբանին եւ յայտարարել, որ Հարկային տարազին ուղիղ ձևն է էօշը-ի կէօնիւլը, որ կը պատկանէր շերիաթական Հարկերու կարգին եւ բառացի կը նշանակէր շերամի բոժոժի տասանորդ: Արդարեւ, օսմանեան կանոնագրութիւններու մէջ քանի մը հեղ յիշուող այս Հարկը հիմնականին մէջ մետաքսի Հարկ մըն էր լոկ, եւ որպէս արտադրութիւնը թուի տերուին, այսինքն՝ բուսականութեան՝ միշտ ալ կը յիշուի հոգային արտադրութիւններու հետ՝: Չայն կը վճարէին բոլոր մետաքս արտադրողները՝ առանց կրօնական խտրիի՝ եւ կը զանձէին աւատատէրն ու հողատէրը՝ ալլ տասանորդներուն նման՝ Մորէայի,

Նիկիպուրի եւ Աղբիպոզի վիլայէթներուն, Աղեքսանդրիոյ լիվային, եւ Ղաթոս, Իսթանբուլ եւ Իմրող կղզիներուն մէջ: Հարկային տարազին ստորոգումն իսկ ցոյց կուտայ, որ անոր բանակը պարզօրէն տասանորդ մըն էր, թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ-ի կանոնագրութիւնը կը յայտնէ, թէ մետաքսի այս Հարկը սուլարիէն էր եւ կը հաստատէր տասն մէկի՝⁷, մինչ Օլբրիի վիլայէթի կանոնագրութեան համաձայն՝ Հարկ չէր զանձուեր մետաքսէն՝⁸:

Բայց մինչ օսմանեան վաւերագիրեր ընդհանուր խօսքերով կը ներկայացնեն էօշը-ի կէօնիւլը՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնագրութիւնը բաժանումի յատկ դիժ մը կը քաշէ անոր եւ էօշը-ի Հարկին միջոց: Արդարեւ, ըստ այս կանոնագրութեան կըր վիլայէթին կարգ մը շրջաններուն մէջ մետաքս պատրաստուել խոգակէն՝ արտադրութեան կը զանձուէր տասանորդը, որ էօշը-ի Հարկին էր լոկ, իսկ հրք խոգակն արտահանուէր՝ ա՛յլ տեղ մետաքսի վերածուելու համար՝ որովհետեւ անոր արտադրուած վնասին մէջ չկային մանարաններ, կամ ալ պարզօրէն վաճառուելու համար՝ այդ պարագային կը զանձուէր էօշը-ի կէօնիւլը՝⁹: Կանոնագրութեան նոյն յօդուածին մէջ էօշը-ի Հարկին եւ էօշը-ի կէօնիւլին առկայութիւնն արդէն բուսարար փաստ է պնդելու անոնց տարբերութեան վրայ:

էօՇը-ի ԿԻԱՆ [օժր-ի giyah-օ օժր-ի kiah] – Արաբերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն կիհա՝ – «զարման, խոտ, յարգ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին հատուածը օսմաներէնի մէջ կը հնչուի նաեւ քիհա՝ քեհ եւ կեհ՝ բոլորն ալ յարկ իմաստով՝: Օսմանեան վաւերագիրերն ունին զայն որպէս կիհա՝ ընդհանրապէս խոտ եւ զարման իմաստով: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ զարմանի տասանորդ, մինչդեռ անիկա սովորութային Հարկերու կարգին պատկանող տարեկան եւ փոփոխական վճարում

մըն էր², որ կը գանձուէր Յունիսին սկիզբը հողին կամ արօտա-
վայրին տիրոջը կողմէ՛, մերթ նաև պետութեան՝ «բարձրագոյն
հրամանի համաձայն»³: Անասնակերի այս հարկը⁴ ինչպէս գայն
կը կոչէ Փափազեան՝ ընդհանրապէս կը գանձուէր այլ հարկե-
րու հետ միասին, մանուսանց բեամ-ի հիմէի. առ այդ բեամ-ի հի-
մէի եւ էօշը-ի կիւահի համար կանոնադրութիւնները ցոյց կու-
տան տասներկու ազէի գումար մը⁵, որուն, ըստ Սիլիսարէի լի-
վայի 1569-ի կանոնադրութեան՝ վեց ազէն բեամ-ի հիմէն էր, եւ
միւս վեց ազէն այ՛ էօշը-ի կիւահը⁶: Սիլիսարէի լիվայի եւ Օխ-
րէի լիվայի Ազգա Հիսարի եւ Իշիմի դասապայտին մէջ ամուսնա-
ցած ոչ-մահճետականէն կը գանձուէր տարեկան երկու ազէն,⁷
մինչ ամուրիները կը մնային զուրս այս հարկէն⁸: Հետաքրքրա-
կան է, որ Պոսիտայի վիլայէթին մէջ կը գանձուէր քսան ազէի
գումար մը խոտ ու դարձանի իւրաքանչիւր կառքէն⁹:

Կանոնադրութիւններն ու վաւերագրերը դարձանի այս
հարկը կը ճանչնան նաև որպէս բեամ-ի կիւահ եւ պահա-ի կիւահ,
թէպէտև լող Օխրիի, Քոփանի եւ Շամանթուրնայի լիվաներուն
մէջ է որ անիկա ծանօթ է որպէս էօշը-ի կիւահ, հակառակ անոր
որ միշտ չէր որ անիկա կը գանձուէր տասանորդի դրութեամբ
նո՛յնիսկ այս լիվաներուն մէջ¹⁰:

Մանրամասն տես՝ ԲՆՍՄԻ-ի ԿԻԱ.2:

ԷՕՇԲ-ի ՀԱՍԸԼ [օճր-ի hası] — Արաբերէն էօշը — «տասա-
նորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բեր-
քէն կամ հօտէն», եւ Հասըլ — «այն որ յառաջ կուգայ, ան որ
արդիւնք է, արտադրութիւն, բերք» բառերն՝ կազմուած հար-
կային տարազ՝ Ըստ թրքերէն Գամուսի՝ Հասըլ կը նշանակէ «որ-
պէս դարձան հնճուած կանաչ սոուոյտ»¹, մինչդեռ օսմանեան
կանոնադրութիւններ գայն կը դորձածեն յաճախ «եկամուտ» ի-
մաստով²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բերքի տա-
սանորդ: Իրականութեան մէջ էօշը-ի Հասըլը շերտաժական այն
հարկն էր, զոր աւատատէրը, պետական իշխանաւորները եւ

կոյնիսկ պետութիւնը կը գանձէին ըսյաներէն անոնց ունեցած
հողային արտադրութեան վրայ, օրինականօրէն մէկ տասներոր-
դի դրութեամբ³, թէլպտև սկզբնադրիւրները ցոյց կուտան, որ
այդ բանակը կրնար տարուբերիլ մէկ տասներորդէն մինչև ար-
տադրութեան վեց կամ եօթը տասներորդէն միջև: Կրնար գան-
ձուիլ հողային բոլոր տեսակի արտադրութիւններէն անխօր եւ
ընդհանուր վերադիր մըն էր լող, որ կրնար փոխարինել անու-
նի հարկային այն բոլոր տարազներուն, որոնք անսխալափա-
սելի կը կապուէին հողային արտադրութիւններուն հետ եւ այ-
լօրպէս:

Մանրամասն տես՝ ԱՇԱԲ, ԷՕՇԻՒԻ Բ եւ ՊԱՀԲԱ:

ԷՕՇԲ-ի ՀԱԲԻԲ [օճր-ի harir] — Արաբերէն էօշը — «տասա-
նորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բեր-
քէն կամ հօտէն», եւ Հարիբ — «մետաքս» բառերն՝ կազմուած
հարկային տարազ որ բառացի կը նշանակէ մետաքսի տասա-
նորդ իրաւ այ՛ էօշը-ի հարիբը մետաքսի արտադրութեան սո-
նուուց այն տասանորդն էր, որ կը գանձուէր Օսմանեան կայս-
րութեան Մորէայի վիլայէթին կարգ մը շրջաններուն մէջ, ուր
գոյութիւն ունեցող մանաբաններուն մէջ խոզակէն կը պատ-
րասուէր մետաքսը. իսկ երբ մանաբանի չգոյութեան պատճա-
սով խոզակը զրկուէր այլ տեղ մետաքսի վերածուելու համար,
կամ այլ պարզօրէն վաճառուէր՝ կը գանձուէր էօշը-ի կէսիւիւր¹:
Շերտաժական այս հարկը մետաքսի հարկ մըն էր լող²:

Մանրամասն տես՝ ԲՆՍՄԻ-ի ՀԱԲԻԲ:

ԷՕՇԲ-ի ՀՈՒՊՈՒՊԱԹ [օճր-ի hububat] — Արաբերէն էօշը —
«տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առ-
նեն բերքէն եւ հօտէն», եւ Հապպ — «հատիկ, հումո, սերմ» բա-
ռերն՝ յառաջացած հարկային տարազ. Հուպուպաթը կրկնակի
յողանակին է Հապպ բառին, որուն յողանակի ձևն է Հուպուպը.
Թրքերէնի մէջ Հուպուպաթը պարզօրէն կը նշանակէ «ընդեղէն-

ներ»²: Հարկային տարազին բաղկացուցիչ մասերուն տրուած այս բովանդակութեամբ՝ անիկա կը նշանակէ ընդեղէններու տասանորդ:

Ըստ կանոնադրութիւններու էօշը-ի Հուլուլալաթը կը գանձուէր լո՛կ ընդեղէններէն եւ այդ մէկն՝ «ըստ Հին օրէնքին» կամ «Հին կանոնին»,՝ «չերիաթական կանոնով» կամ «Համաձայն՝ զերջաբեկի շերիաթին եւ բարձրագոյն Հրամանին», եւ «ըստ մատենաի արձանագրութեան»³: Օրինականօրէն Հարկը կը Հատուցուէր արտադրուած ընդեղէններուն տասնէ մէկի Համեմատութեամբ՝, թէպէտեւ, ինչպէս ցոյց կուտան ձեռքի տակ դտնուող օսմանեան կանոնադրութիւններն ու վաւերագրերը՝ կային շրջաններ՝ ուր ընդեղէնի այս Հարկը կը գանձուէր իննէն մէկի, եօթնէն մէկի, եօթնուկէսէն մէկի, Հինգէն մէկի եւ չորսէն մէկի Համեմատութեամբ⁴: Շերիաթական այս Հարկն ընդՀանքապէս կը գանձուէր Հողատէրերուն, սանճապէշերուն, զայիմներուն եւ այլոց կողմէ՝, յաճախ սպարաբլի կամ եմլիքի Հետ միասին եւ ութէն մէկի Համեմատութեամբ⁵: Օրինականօրէն Հարկը պէտք էր գանձել արտադրութեամբ, բայց միշտ այ կային օրէնքն ու կանոնն անսաստօղներ, ահա թէ ինչու Համար կանոնադրութիւնները կը պնդէին, թէ անՀրաժեշտ էր տասանորդն առնել ոչ միայն արտադրութեամբ՝ այլ արտադրուածին իսկ տեսակով ու գոյն չվերածել դրամական Հարկի մը⁶. Բայց Հակառակ սա մէկուն՝ Սուլթան Մեհմեթ Երկրորդ կը յայտնէր իր կանոնադրութեամբ, թէ Լատը միւս ընդեղէնին Համար պիտի գանձուէր Հինգ ալէի գուարը մը լոկ⁷:

Վաւերագրերի ցոյց կուտան, որ խորականութեան վրայ Հիմնուած Հարկ մըն էր էօշը-ի Հուլուլալաթը, որովհետեւ երբ մահնետակներ կը Հատուցէր գոյն տասնէ մէկի Համեմատութեամբ՝ ոչ-մահնետակներ ստիպուած էր գոյն վճարելու եօթնէն մէկով⁸. աւելին՝ տակաւին ապօրինութիւններու տուն տուող Հարկ մը մնաց անիկա. արդարեւ՝ քիչ չէր թիւր այն Հողատէրերուն, անոնց ներկայացուցիչներուն, եւ պետական իշխանաւոր-

ներուն, որոնք կը գանձէին օրէնքով իրենց սահմանուածէն շատ աւելին. ահա թէ ինչո՞ւ Համար կանոնադրութիւնները կը պնդէին, թէ «մէկ Հատիկ իսկ սակի պիտի Հառնուէր»⁹:

Հետաքրքրական է, սակայն, անխտր բոլոր Հողագործներուն վրայ տարածուող այս Հարկէն զերձ էին կացուցուած զիւրապետերը Պոսնիոյ լիվայի Սարայի շրջանին, ուր անոնք կը կատարէին ո՛չ միայն իրենց վատահուած պաշտօնը՝ այլ նաեւ կ'օժանդակէին էմիրներուն խարածի եւ այլ Հարկերու Հաւաքումին մէջ¹⁰:

Ըստ օսմանեան կանոնադրութիւններու՝ Հարկն իր էօշը-ի Հուլուլալաթ ստորգումով կը յիշուի լոկ Գոճա Իլի լիվային եւ Պոսնիոյ վիլայէթին մէջ եւ բովանդակութեամբ նոյնանման է աշարին, էօշիւրին, էօշը-ի կալաթին եւ պահարային, ու տակաւին բոլոր այն Հարկային տարազներուն, որոնք կապուած են Հողային արտադրութիւններու եւ մանաւանդ ընդեղէններու Հետ:

Մանրամասն տես՝ ԱՇՍԱ Ի եւ ԷՕՇԵԻՒ Ի եւ ԷՕՇԵՐ-Ի ԿԱԼԱԼԱԹ Եւ ՊԱՀՐԱ:

ԷՕՇԵՐ-Ի ձեՎԻԶ [öş-i ceviz] – Արարերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդ զոր կ'առնեն բերէն կամ հօտէն», եւ թրքերէն ճելվիլ – «ընկոյղ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ընկոյղի տասանորդ: Արդարեւ, ընկոյղի բերքէն գանձուող շերիաթական այս Հարկը կը գանձուէր ընկոյղի բերքէն, տարեկան գրութեամբ եւ աւատատէրերուն կողմէ՝ մերթ մերթ ու երբեմն արտադրութեամբ, Հակառակ որ Հարկային տարազին կազմութիւնն իսկ կ'ենթադրէ արտադրութեամբ գանձումը Հարկին: Արդէն այդպէս կը գանձուէր Քուփան եւ Շամանլուրնա լիվաներու մէջ, ուր Հարկը ծանօթ էր որպէս էօշը-ի ճելվիլ¹¹, մինչդեռ Հայէպի եւ Սաֆեսի լիվաներուն մէջ Հարկը կը գանձուէր պտղատու իւրաքանչիւր ծառէն երկու ալէի Հաշուով. ընդՀատուր սա զրութեանէն գուրս՝ Սաֆեսի լիվային մէջ բերքի չհա-

սած ընկուզենիի իւրաքանչիւրէն կը գանձուէր տարեկան մէկ ապչէ, մինչդեռ՝ Հայկէսի լիվային մէջ կը գանձուէր նաեւ հարիւր ծառէն տարեկան քառասուն ապչէ՝ որպէս խարս՝:

Մանրամասն տես՝ ԲՆՍՄ-ի ԳՈՋ:

ԻՕՇԲ-ի ձեՐԻՄԷ [օջր-ի cerime] – Արաբերէն էօջր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ ճերիմէ – «յանցանք, ոճիր» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ, սակայն, ճերիմէն աղաւաղուելով վերածուած է ճերիմէի եւ ստացած «տուգանք, հատուցում» իմաստները նաեւ². ճերիմէին տրուած այս բովանդակութեամբ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ տուգանքին տասանորդը: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը շրջաններուն մէջ գանձուող սովորութային հարկ մըն էր անիկա ու կը գանձուէր ոճիրի եւ յանցանքի համար գանձուող հարկէն անկախ: Այսպէս՝ ըստ օսմանեան կանոնագրութիւններու՝ Տիգրանակերտի վիլայէթին եւ Մուսուլի լիվային մէջ անիկա կը գանձուէր գիշերապահահին կողմէ՝ երբ այդ վերջինը գիշերով ձերբակալէր զինքն մը, զող մը, կամ այլ օրեւէ օրինազանց մը. հիննական սուլթանը կը գանձուէր սուլթալլին կողմէ³: Շամանթուրնայի լիվային մէջ օրինականօրէն գանձելէ ետք ոճիրին կամ յանցանքին տուգանքը՝ տեղուոյն քնեզն ալ՝ որ գիւղապետ մըն էր, իշխանաւոր մը, կառավարիչ մը կամ ալ հանքավայրի մը ընդհանուր պատասխանատուն⁴ կը գանձէր տուգանքին տասանորդը իրեն համար⁵:

Օրինական՝ այլ պատահական եւ հարկն այդպէս չէք, սակայն, Պողոբի վաղային մէջ, ուր Զուլգաւախը ցեղախումբի իշխանութեան շրջանէն ի վեր սովորութիւն էր եղած գործուած յանցանքի մը համար պետութեան գանձած տուգանքին վրայ գանձել նաեւ տասանորդն անոր որպէս նպիպճելիք, իսկ երկրորդ տասանորդ մըն ալ որպէս տիվանպէլլիք եւ պուլածըլգ-բայց, ինչպէս որ կը ճշգէր Պողոբի վաղային կանոնագրութիւնը՝

այսօրնութիւններ էին այդ անուններով գանձուող այս տասանորդները, եւ առ այդ՝ կը հրահանգուէր վերցնել գանձոք⁶:

Վաւերագրերէն էօջր-ի ճերիմէն մերթ կը յիշեն նաեւ որպէս ճերիմին էօջրիւ:

ԻՕՇԲ-ի ՄԱԼԻ-ՔԱՆԷ [օջր-ի malikane] – Արաբերէն էօջր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ մալիք – «սեփականատէր» բառերէն՝ յառաջացած հարկային տարազ: Արաբերէն մալիք բառին վրայ, պարսկերէն անձ մասնիկին յաւելումով կազմուած բառը կը նշանակէ «իշխանական, աւատատիրային, սեփականատիրոջ պատկանող»⁷: Թրքերէն Գամուլը տալէ ետք բոլոր այս իմաստները մալիքանէին համար՝ զայն կը բացատրէ նաեւ որպէս «մեծ ստացուածք, աւաթ, եւ հարկպետութեամբ Հողամաս»⁸: Պետութիւնու կը թարգմանէ բառը որպէս «ցեղեանս կապալով տրուած Հողամաս» կամ «ցեղեանս շահագործումի համար տրուած Հողամաս»⁹. ապա՝ բաղդատելով միւլք եւ մալիքանէ սեփականատիրական տարագները՝ կը գտնէ շփոթ մը այդ երկուքին միջեւ⁵, որովհետեւ միւլք եղող հանքավայր մը՝ ինչպիսին էր Զիրինճէն՝ օսմանեան տեղեկագիրի մը մէջ կը կոչուի մալիքանէ¹⁰:

Իր կարգին, սակայն, Բաքալըն կը յայտնէ, թէ մալիքանէ կը կոչուէին բոլոր այն Հողամասերը, որոնք տրուած էին պետութեան մեծապէս օգտակար հանդիսացած հրամանատարներու, պաշտօնեաներու, պաշտօնատարներու եւ այլոց՝ որպէս ստացուածք օգտագործուելու համար անոնց կողմէ: Յանձնուող այս Հողամասերը սեփականութիւնը չէին գտնուող ստացողներուն՝ թէպէտեւ անոնք ունէին սեփականութեան իրաւունք անոնց վրայ. զանոնք կ'օգտագործէին տեղուոյն բնակիչները, միայն թէ անոնցմէ՝ այդ Հողերէն ստացուելիք տասանորդները, իսրահները եւ այլ եկամտները կը պատկանէին պետութեանէն Հողացածք Հողատիրոջ, կայրաւատատիրոջ կամ սեփականի: Ըստ Բաքալընի՝ Հողի օգտագործումին սա ձեւն սկսաւ օսմանյիններուն մօտ 1386-էն¹¹:

Այս բոլորէն, սակայն, քչիւ մը տարբեր ձեւով կը տարազեն Սաֆրաստեանն ու Ջուլիաններ, ըստ որոնց՝ մալիքանէն ունի իրարմէ տարբեր՝ այլ իրարու առնչուող երկու իմաստ. նախ՝ անիկա կը նշանակէ ժառանգական աւատ, հող, եկամտաբեր ստացուածք կամ ցանքատարածութիւն, որ սեփականութեան իրաւունքով կը տրուէր բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն, սպաներուն, եւ վաստակաւոր այլ անձներու՝ որպէս ստացուածք օգտագործելու համար զայն, եւ ապա՝ կը նշանակէ նաեւ այն հարկը որ կը վճարուէր աւատատէր հողատիրոջ՝ հողը շահագործող հողամշակներուն կողմէ՝:

Տարկային տարազի բաղկացուցիչ վերջին հատուածին տրուած բոլոր այս ծանօթութիւններէն ետք՝ յստակ կը դառնայ որ տարազը բառացի կը նշանակէ աւատի տասանորդ. եւ արդէն՝ էօշր-ի մալիքանէն այլ հողի արտադրութենէն զանձուող տասանորդ մըն էր լոկ, ինչպէս որ զայն կը հաստատեն նաեւ հայկական սիգրենադրուիւրներ: Ըստ 1480-ական թուականներուն Վանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին՝ «զմբքանէն տասնէն մէկ առնուն»¹⁸: Իրականութեան մէջ՝ հայկական աղբիւրներէն տարբեր քանակ մը ցոյց չեն տար օսմանեան կանոնագրութիւններուն տուեալներն այլ, միայն թէ՛ անոնք կը նշեն, որ էօշր-ի մալիքանէին Հետ կը գանձուէր նաեւ երկրորդ եւ մերթ երրորդ տասանորդ մըն այլ տիվանի, տիվանիէ, տիվան էօշուր, տիվանճեք կամ տիվանպէլիլք անունով: Մերս լիվայի կանոնագրութեան համաձայն՝ այդ մէկը ծանօթ էր նաեւ որպէս պէկիվանի¹⁹:

Ըստ Ամասիոյ, Սերաստիոյ, Տիվրիիի, Քեմախի, Մալաթիոյ եւ Միւսի լիվաններուն եւ Կարսիի ու Երզնկայի վիլայէթներուն կանոնագրութիւններուն՝ էօշր-ի մալիքանէն կը հաստատէր արտադրուած բերքին մէկ տասնորդրդին²⁰, թէպէտեւ Բաբերդի վիլայէթին կանոնագրութեան համաձայն՝ էօշր-ի մալիքանէն կը հաստատէր տիվանիի եւ էօշր-ի մալիքանէի անունով տասանորդ քիլէի վրայ գանձուող չորս քիլէին միայն մէկ քիլէին²¹: Մարտի-

նի լիվայի կանոնագրութիւնը, սակայն կը ճշդէր, թէ հողային արտադրութենէն վերցուող կրկնակ էօշուրէն վազֆին պէտք էր հատուցել մէկ չորրորդը, որմէ ետք մնացեալը կը դառնար էօշր-ի մալիքանէն²². այս ձեւով անիկա կը հաստատէր հողային արտադրութեան հարիւրէն տասնհինգին. անդին, սակայն, Երզնկայի վիլայէթին վազֆներու կանոնագրութիւնը կ'ըսէր, թէ թէպէտեւ օրինականօրէն պէտք էր գանձել երկու էօշուր մէկը տիվանի եւ միւսը էօշր-ի մալիքանէ անունով՝ յաճախ, սակայն, հողատիրոջ կամ կալուածատիրոջ վճարող այս հարկին քանակը²³ կը դառնար փոփոխական, որովհետեւ հողէն կատարուած գանձումին քանակը կրնար տարբերել մէկ չորրորդէն մինչեւ կէսի միջեւ²⁴:

Վաւերագրերու տուեալներուն համաձայն՝ մալիքանէն ընդհանրապէս կը գանձուէր ընդեղնեներէն եւ երկրագործական այլ արտադրութիւններէն²⁵. Էրկանիի լիվայի 1518-ի կանոնագրութիւն մը հարկելի նիւթերու վրայ կը յաւելու նաեւ ըստպակը²⁶: Մալաթիոյ, Կարսիոյ եւ Տիվրիիի վազֆներուն պատկանող կանոնագրութեան մը տուեալներով էօշր-ի մալիքանէն կը գանձուէր վազֆներու եւ մուլքերու ցանքերէն, արտերէն, զաշտերէն, պարտէզներէն, բանջարանոցներէն, ծառերէն եւ տասանորդի ենթակայ հողային այլ արտադրութիւններէ, այլ խօսքով՝ զիւրպական արտադրութիւններէն՝ ինչպէս կը զրէ կանոնագրութիւնը²⁷. զրէթէ նոյն զրութիւնը կը տրէր նեխ ըլի վազային մէջ այլ²⁸: Բաբերդի վիլայէթին կանոնագրութեան համաձայն՝ էօշր-ի մալիքանէ կը գանձուէր բոլոր այն նիւթերէն, որոնցմէ կ'առնուէր պահրան²⁹, երբ քիչ մը անդին դառնուող Երզնկայի վիլայէթին մէջ անիկա կը գանձուէր բոլոր եկամտներէն²⁷ առանց սր, սակայն, կանոնագրութիւնը ճշդէր՝ թէ այդ եկամտները հողային են էին թէ ոչ: Սա շրջաններուն անմիջապէս մօտիկը գտնուող Մալաթիոյ լիվայի 1559 թուակիր կանոնագրութիւնը, միւս կողմէն, կը յայտնէր, թէ էօշր-ի մալիքանէն կը գանձուէր «յիշեալ լիվային մէջ գտնուող զիւրերուն, ցանքերուն եւ ցան-

քատարածութիւններուն մեծամասնութեան» կողմէ²². սա մէկն արդէն կը նշանակէ, թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, որոնք դուրս կը մնային այս Հարկին Հաստդութեան:

Ըստ վաւերագիրերու՝ շերիթական այս Հարկը կը Հատուցուէր արտադրութեամբ, թէպէտեւ Բարբրի վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը յայտնէր, թէ կարգ մը գիւղերու պարագային՝ Հարկը կը գանձուէր կանխիկ դրամով «Քարերդ քաղաքի մետրոսներուն եւ մետրոսներուն Համար»²³: Ընդհանրապէս Հարկը կը գանձուէր միւլքերու եւ վազֆներու տէրերուն²⁴, վազֆներու պատկանող մետրոսներուն եւ մետրոսէներուն²⁵, կալուածատէրերուն, Հողատէրերուն կամ ալ թիմարի տէրերուն կողմէ²⁶, իսկ Քերբուքի մէջ՝ անիկա իրաւունքն էր պետութեան²⁷, զայն կը Հատուցէին ընդհանրապէս Հողամշակութեամբ զբաղող ըլլայաները, թէպէտեւ վաւերագիրերը կը յայտնեն՝ թէ անիկա կը վճարուէր նաեւ կրօնական Հաստատութիւններու կողմէ²⁸:

Էօշը-ի մալիքանէի գանձումը կը կատարուէր ըստ մատենի արձանագրութեան²⁹, Հին սովորութեան, Հինէն ի վեր եղած օրէնքին³⁰ կամ ալ նախկինի պէս³¹:

Օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններու վաւերագիրերը Էօշը-ի մալիքանէն կը յիշեն մերթ պարզօրէն որպէս մալիքանէ, երբեմն՝ որպէս պահարկէք մալիքանէ, ու մերթ ալ՝ որպէս միւլքանէ:

Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ աչարին Հետ եւ տուեւլարար կը գանձուէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ:

ԷՕԵԲ-ի ՄԱՀ-ի [օժր-ի mahi] – Արաբերէն Էօշը – «ասասնորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'տոնեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ պարսկերէն մաՀի – «ձուկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որ բառացի կը նշանակէ ձուկի տասանորդ: Իրականութեան մէջ՝ Էօշը-ի մաՀի սովորութային այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր ընդհանրապէս յիճերու եւ գետերու մէջ որսացուած ձուկէն: Առհաս-

տարակ զայն կը վճարէր ձկնորսը, որ Պոսոյ ձկնորսական կանոնադրութեան Համաձայն ներթակայ էր վերահսկողութեանը եւ սաւազընին, որուն պարտականութիւններուն սահմանէն ներս կ'իյնար արգիլել ձկնորսութեան իրաւունքը կայսրութեան եւրոպական եւ ասիական ափերուն վրայ բոլոր անոնց՝ որոնք պետականօրէն արտօնուած չէին ձկնորսութիւն ընելու. անաստողները նեթակայ էին ձկնորսութեան եւ պատիժի. աւելին՝ պիտի բռնազրահուէր իրենց ունեցած ձուկը: Ոչ մէկը, ի՞նչ աստիճանի եւ Հաստմանքի ալ ըլլար անիկա՝ իրաւունք ունէր մեծուցի ըլլալու եւսաւազըի գործին, կամ ու ընդդիմանալու սեւոր որոշումներուն: Ի վերայ այս ամենայնի՝ եսաւազըն էր որ պիտի Հրահանգէր ձկնորսներուն չլիցձուկ իրենց ունեցած ձուկը՝ մինչեւ որ անիլն ու Էմինը տեսնէին ու քննէին զայն. այս պարագային ալ անաստողները եւ օրինազանցները նեթակայ էին խտաբոյն պատիժի:

Օսմանեան կանոնադրութիւններու տուեւրներուն Համաձայն՝ ձկնորսական այս Հարկը կը ներկայանայ Հիմնականօրէն իրարմէ տարբեր երկու ձևերով. նախ՝ անիկա կը վերաբերէր գետէն, լիճէն կամ ծովէն որսացուած ձուկին. այս պարագային՝ անիկա տասանորդ մըն էր լոկ ինչպէս որ կը Հաստատեն Պետուսի, Էսթերիտի, Հոթիմսի, Նոյիիստի, Սիլիստրէի, Չանսրի եւ Կուլայի կանոնադրութիւնները³²: Բայց միշտ չէր որ որպէս տասանորդ գանձուէր ըլլար ճիշտ մէկ տասներորդը որսացուած ձուկին. Մորալի վիլայէթին մէջ գանձուող տասանորդին քանակը կը Հաւասարէր որսացուած ձուկի կէսին՝ երբ որ սր կատարուած էր ձկնարանի մը մէջ, իսկ քառորդին՝ երբ որ սր տեղի ունեցած էր կարթով կամ ուղակեղ՝ ձկնարանէ մը դուրս՝ ալ վայրի մէջ: Եթէ Հարկէն փախուստ տալու մտադրութեամբ պահուէր որսացուած ձուկը՝ կը բռնազրահուէր ամբողջութեամբ: Սիլիստրէի լիվայի կանոնադրութեան տուեւրներով՝ որպէս տասանորդ գանձուող մէկ չորրորդէն ետք՝ սիփաՀին ալ կը գանձէր մնացեալին մէկ երրորդը, մինչ Եթէ ձուկը որսա-

ցուած էր Դանուբին առնչուող լիճէ մը՝ մէկ չորրորդը Հանուռ-
լէ ետք՝ սիփաճիւն կը գանձէր լրիւ տասանորդ մը մնացեալին
վրայ՝: Ինչպէս Մորէայի՝ Նոյնպէս նաև Սիլիստրէի պարագային
որսացուած ձուկի ընդհանուր քանակին կէտը կամ քառորդը
կ'առնուէր պետութեան կողմէ: Բայց միշտ չէ որ կանոնադրու-
թիւնները այսքան յստակ կերպով կը ներկայացնեն քանակը
տասանորդին, արդարեւ՝ Կելիպոլոսի լիվայի կանոնադրութիւնը
պարզօրէն կը ճշդէ, թէ Հորս եւ Կանոս գիւղերու նաւահան-
դիսաններուն մէջ Հարկը պիտի գանձուէր քիչէն քիչ եւ շատէն
չափ՝:

Կանոնադրութիւններն ու վաւերագիրները կը խօսին, սա-
կայն, տոկոսային դրութեան մասին ալ: Ու եթէ առաջին պարագային
Էջըր-ի մահին կը ներկայանար որպէս ձկնորսութեան Ի-
րաւունքի Համար վճարուող Հարկ՝ այս պարագային անիկա կը
զգեւնուր բաճի, գարս բաճի կամ կիւմրուքի բովանդակութիւն,
եւ առ այդ՝ անիկա յաճախ կը գանձուէր շուկան կատարուող
ձուկի առևտուրէն եւ ընդհանրապէս կը Հատուցուէր ձկնալա-
ճառին կողմէ: Արդէն վաւերագիրները բաւական յստակ են այս
ուղղութեամբ: Ըստ Պուտուռնի, Էսթերոնի, Հաթվանի եւ Նո-
վիկրատի կանոնադրութեան՝ շուկայ Հասած թարմ կամ չոր-
ցուած ձուկի Հարկը աչէնեոց առևտուրէն կը գանձուէր երեք
աղչէ՝ երբ գետի ձուկ էր վաճառուողը, իսկ երբ լիճի ձուկ էր ա-
նիկա՝ Հարկը կ'իջնէր կէսի՝: Իսթանբուլի եւ Հաղոս կղզիներուն
մէջ կը գանձուէր Հարկը չորսի Համեմատութեամբ, մինչ
Ուլյաբի Էյսլէթին մէջ՝ Հարկերն երկու, երբ անկի Միտիբլի
կղզիին մէջ, մահմետականն կը գանձուէր Հարկերէն երկուքի,
եւ ոչ-մահմետականն ալ Հարկերէն չորսի դրութեամբ՝:

Բայց սկզբնագրերները ցոյց կուտան, որ Էջըր-ի մահի կը
գանձուէր տակաւին ըստ բնուի, դասակարգի, թէքնէք, մակոյ-
ղի, սայլի եւ կառքի: Բարբրդի վիլայէթին մէջ բոն մը ձուկէն կը
գանձուէր քսան աղչէ՝, Աղբքսանդրդի լիվային եւ Սասի, Քա-
վայայի, Սինկելի եւ Պրինի Հանքավայրերուն մէջ՝ միայն երկու

աղչէ, միայն եթէ Քավայայի Հանքավայրին կանոնադրութիւնը
կը ճշդէր, թէ ակնարկուածը ձիւռ բնու էր¹⁹, Ժանժեպոյի Հանքա-
վայրին մէջ կը գանձուէր երեք աղչէ թարմ ձուկի բնուէն²¹,
Ըստնիքի Հանքավայրին մէջ՝ չորս աղչէ²²: Նոյն քանակը կը
գանձուէր Սիւրեքբարսայի Հանքավայրին մէջ չորցուած ձուկէն,
իսկ երբ ձուկն ըլլար արուած ու չորցուած՝ Հարկը կը Հասասա-
րկը վեց աղչէ²³: Նոյնը կը գանձուէր նաև Սրնպրնիքայի,
Ըստնիքի, Թրեփչայի եւ Նոփ Պրոտի Հանքավայրերուն մէջ ա-
ցուած, չորցուած ու մերթ թարմ ձուկի բնուէն²⁴: Քրաթովայի
Հանքավայրին կանոնադրութիւնը կը նշէր ձուկի գանձագան տե-
սակները ու կը յայտնէր անոնցմէ գանձուելիք Հարկին քանա-
կը, որ կը տարուբերէր չորսէն վեց աղչէի միջև²⁵, Թրեփչայի
Հանքավայրին մէջ ներածուած ձուկի բնուէն կը գանձուէր ութը
աղչէ որպէս դարս բաճ²⁶, իսկ Սրնպրնիքայի կանոնադրութեան
կրբ ձուկը վաճառուէր շուկային մէջ մանրավաճառի դրու-
թեամբ՝ ձկնալաճառէն կը գանձուէր պարզ տասանորդ մը²⁷:

Էջըր-ի մահին, սակայն, կը գանձուէր նաև ըստ կառքի, սայ-
լի եւ մակոյղի: Արդարեւ, Ուլյաբի Էյսլէթի կանոնադրութիւնը
կը ճշդէր, թէ շուկայ Հասած չոր ձուկի մէկ կառքէն պիտի գան-
ձուէր տասներկու աղչէ, իսկ Սերիսի լիվային մէջ թարմ ձուկի
մէկ կառքէն՝ երկու աղչէ միայն, Բրիգրենի Հանքավայրին մէջ
սպած ձուկի սայլէն կը գանձուէր ութը աղչէ, իսկ Կիպրոս
կղզիին մէջ ձովէն կամ գետէն որսացուած մէկ մակոյղի ձուկէն՝
երեք աղչէ²⁸:

Կարգ մը այլ վաւերագիրներ կը խօսին դասակարգի եւ թեք-
նէի մասին, ըստ անոնց՝ Իմրոզ կղզիին մէջ մէկ դասակարգու ա-
ցած ձուկէն կը գանձուէր չորս աղչէ, իսկ Պոսնիոյ վիլայէթին
մէջ Կիրակի օրերը շուկան վաճառուած մէկ թեքնէ ձուկէն՝ նոյն-
քան²⁹: Ըստ Պոսնիոյի կանոնադրութեան մէկ թեքնէն Հասասար
էր մէկ բնուի, եւ չափ մըն էր տախտակայ սնտուկի մը նման,
թէպէտև Պամուսը գայն կը քացատրէ որպէս «տաշտ»³⁰, իսկ
ըստ թուրք բառարանագիրին՝ սիկ մըն էր դասակարգու³¹:

Ըստ տուևաղերսու՝ էջօր-ի մահին կը գանձէին սիփահին, սանճապէյը, պետութիւնը, միւհթիպալը, բաճաարը, կիւմրիւր-ճին, ամիլը եւ կմիւրը, ոճանք՝ ազօրնի կերպով²², ուրիշներ՝ օրէջքին սահմանած քանակէն աւելիով²³. այս ազօրնութիւնը կը բերէր նախաձեռնութեան այլ յառաջացուցած ազօրնութիւնը, որ օրինականացուած էր Միտիլի կղզիին մէջ, ուր մահճետականը կը վճարէր Հարիւրէն երկուքի, իսկ ոչ-մահճետականը Հարիւրէն չորսի Համեմատութեամբ²⁴:

Էջօր-ի մահիի ներկայացուցած խառնակ սա վիճակը տեւեց մինչեւ 1881 թուականը, երբ, ըստ Բաբալունի՝ Հրապարակ դրուեցաւ Հիմնական տառջին օրինադիրը ձկնորսութեան մասին²⁵, եւ բոլոր բաները, զարա բաները եւ կիւմրիւրները անցան իրենց պատկան Հաստատութիւններուն: Անոնց Հետ չքացան նաեւ էջօր-ի մահին եւ մահուալ-ի մահին, որոնց փոխան նոր օրինադիրը կոչուեցաւ րեսմ-ի մահի:

էՕԵՐ-ի ՄէՅՎԷ [öşr-i meyvə] – Արաբերէն էջօր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ պարսկերէն միլվէ – «պտուղ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Իրականութեան մէջ ալ՝ անիկա այն տասանորդն էր, որ կը Հաւաքուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արտադրուած պտուղներէն²⁶, թէպէտեւ Փայիպեան տեղ մը կը յայտնէ, թէ անիկա կը գանձուէր պողտատու օպարտզներէն²⁷: Վաւերագիրներու աւելի մօտ քննութիւն մը երեւան կը Հանէ, որ էջօր-ի մէյլիէն պողտատու ծառերէն եւ ուղղակի անոնց արտադրած պտուղներէն Հաւաքուող Հարկ մըն էր: Թէպէտեւ առաջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էջճար նարխը կամ խարանդ էջճար՝ վերջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էջօր-ի մէյլի եւ բովանդակութեամբ, օրինականօրէն, Հաւասար էր տասանորդի:

Գոճա Իլի, Կելիպուլուի, Սլիխարէի, Այտընի, Սիւսի, Չուզու-

բապատի եւ Էջօրի լիվաներուն, Նիկիպուլուի եւ Սոֆիայի վիլայիթներուն, Ենի Իլ դազլային, Ուլլայի լայնութիւն, Իմրոզ կղզիին եւ Պալքաններու մէջ գտնուող Սինկիլ եւ Պրին կոչուած Հանքավայրերուն մէջ՝ ուղղակի կը Հաւաքուէր մէկ տասներորդը արտադրուած պտուղէն: Սուլթան Մեհմետ երկրորդի 1488-ի կանոնադրութիւնն ալ կը պնդէր, թէ պտուղէն տասանորդ պիտի գանձուէր լով²⁸: Բայց Հակառակ ընդհանուր սա օրինականութեան եւ սուլթանական կանոնադրութեան՝ Երզնկայի վիլայիթին եւ Խարբերդի, Ջիւմուկի եւ Մարտինի լիվաներուն մէջ մահճետականներէն կը գանձուէր բերքին մէկ եօթներորդը, մինչ ոչ-մահճետականներէն՝ մէկ Հինգերորդը, թէպէտեւ Ջիւմուկի մէջ ոչ-մահճետականները կը վճարէին այլ ձևով²⁹: Շամի վիլայիթին մէջ ձիթապտուղին կէսը կ'իւրացուէր Հողատիրոջ կողմէ, իսկ Պոլսոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խառնուած մէջ, ուր Հողը կը մշակուէր կամ վարձու կը վերցուէր կէսարտութեամբ՝ ամիլը կը գանձէր նոյն քանակը արտադրուած բոլոր սեռակի պտուղներէն³⁰. մինչդեռ Նալչայի լիվային մէջ պողտատու ծառերէն Հաւաքուած Հարկը բաժնիկով Հինգի՝ երկու Հինգերորդը կը յանձնուէր վաղֆին տիրոջը, իսկ մնացեալ երեք Հինգերորդն ալ՝ տասանորդին տիրոջը: փոքր Հաշուարկում մը ցոյց կուտայ, որ առաջինը կը ստանար չորս տասներորդը, իսկ երկրորդը՝ վեց տասներորդը տասանորդին³¹:

Փաստաթուղթերը ցոյց կուտան, սակայն, որ ամէն կողմ նոյնը չէր զրութիւնը եւ տեղէ տեղ կ'զօրուէր Հարկի գանձումի տարբեր ձևւ. աղարարեւ, Մալաթիոյ լիվային մէջ մալթու մըն էր էջօր-ի մէյլիէն եւ առ այդ՝ կը վճարուէր կանխիկ դրամով³², մինչ երուսազիմի լիվային մէջ էջօր-ի մէյլիէն նախապէս դաւըմ արձանագրուած ըլլալով՝ կը շարունակուէր գանձուիլ այդ ձևով ալ³³:

Բայց պտուղներէն գանձուող շերիաթական այս Հարկը³⁴ զոր Պելտիսիանու կը գասէ սովորութային Հարկերու կարգին³⁵ կը գանձուէր տակաւին ըստ տունի կամ ծառի քանակին³⁶. այս

պարագային՝ անհկա կը նոյնանար էչճար նարիւրին Հետ եւ կը Հաւատարէր մէկ ազգէի՝ մէկէն մինչեւ Հինգ ծառէ՞: աւելիի՝ պտուղներու այս Հարկը կը գանձուէր նաեւ շուկան վաճառուելու բերուած պտուղներէն՝ ըստ կտաքի, բնոի, պաթմանի եւ դանթարի՞, ու մերթ նաեւ՝ վաճառելի պտուղին դրամական արժէքին վրայ տոկոսային դրութեամբ՞:

Էջըր-ի մէյվէի Հատուցումին վերջին այս ձևերը գայն կը մերածէին բաճի, դարա բաճի, կամ բաճը սիւահ՞, թէպէտեւ այլ պարագաներու՝ Հարկը կը նոյնանար խարածի կամ խարածը էչճարի Հետ՞, իսկ երբ անհկա կշուուէր դանթարով եւ վաճառուէր շուկային մէջ՝ անհէ գանձուող Հարկը կ'ըլլար լոկ դանթար բնութիւն՞:

Օսմանեան կանոնագրութիւնները ցոյց կուտան, որ սիփահիւն, Հողատէրը, վազֆին տէրը եւ շրջանի մը պէյըր կամ ամիրը կը գանձէր Էջըր-ի մէյվէն. կանոնագրութիւնները կը յայտնեն նաեւ, թէ տասանորդին տէրն էր որ կը գանձէր Հարկը՞ մերթ պտուղով ու երբեմն՝ դրամով. գանձումի առաջին ձևը ի զօրու էր Տիգրանակեբար եւ Բարեբրդի վիրայէթներուն, Երուսաղեմի լիվային, Պոսոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խտանուան եւ Պալքաններու մէջ գտնուող Սինկիլի եւ Պրինի Հանքավայրերուն մէջ՞. իսկ գանձումի երկրորդ ձևին կարելի է Հանդիպել Տիգրանակեբարի վիրայէթին մէջ կարգ մը պտուղներու պարագային, Երզնկայի վիրայէթին եւ Ենի Էլի պալային մէջ, ուր Հաշուելով պտուղին արժէքը ըստ պաթմանի՝ կը գանձուէր երկու ազգէի գումար մը իւրաքանչիւր պաթմանէն՞:

Այս բոլորէն ետք տակաւին կար գանձումի տոկոսային դրութիւն մըն այլ, որ ի զօրու էր Պոսոյ եւ Կալաթայի շրջաններուն մէջ, ըստ անոնց տրուած կանոնագրութեան մը՝ կը գանձուէր Հարիւրին մէկը վաճառուած պտուղէն, որուն կէսը կը վճարուէր վաճառողէն եւ միւս կէսն այ՛ գնորդէն՞:

Սկզբնադրբիւրներու եւ կանոնագրութիւններու Համաձայն Էջըր-ի մէյվէն կը Հատուցուէր երբ ժամանակը գար՞, այլ խօս-

քով՝ պտղահաւաքի առեւն՞, ըստ արձանագրութեան, ըստ նախկին սովորութեան, ըստ Հինէն ի վեր գործադրուող դրութեան եւ ըստ մարգարէի շերտաթական օրէնքին՞:

Հակառակ սակայն առկայութեանը կանոնագրութիւններու՝ միշտ այ սպորիտութիւններու եւ խտրական ոգիի մը արտայայտութեան ծնունդ տուող Հարկ մը մնաց Էջըր-ի մէյվէն. արդարեւ՝ Երզնկայի վիրայէթին եւ Խարբեբրդի ու Մարտինի լիվաներուն մահճետականները կը վճարէին ստացուած բերքին մէկ եօթներորդի Համեմատութեամբ, մինչ ոչ-մահճետականները պարզօրէն մէկ Հինգերորդի՞. անդին՝ Սիրիտրէի լիվային մէջ կըր ոչ-մահճետականը կը Հատուցէր լրիւ տասանորդ՝ մահճետականն օրէնքով կը յայտարարուէր Հարկագինը՞, իսկ արեւելքի մէջ, Ջերմուկի լիվայի կանոնագրութեան Համաձայն՝ մահճետականը կուտար Հարկը մէկ եօթներորդի Համեմատութեամբ, կըր ոչ-մահճետականը կը վճարէր Հինգ ազգէի գումար մը իւրաքանչիւր Հարկուր տունկի Համար՞: Հաշուարկուները ցոյց կուտան, որ ոչ-մահճետականն այս ձևով շատ աւելի կը վճարէր մահճետականէն: Հետաքրքրական է, որ շուկան գանձուող Հարկին քանակը կ'ենթարկուէր որոշ փոփոխութեան ու կ'իջնէր կէս ազգէի՝ երբ պտուղը վաճառուէր ոտքի վրայ, այլապէս՝ խտուութի մը մէջ վաճառուող պտուղի բունէն կը գանձուէր մէկ ազգէ՞:

Օսմանեան իշխանութիւնն ի՛նք ցոյց կուտար խտրական ոգի իր իսկ յայտարարած կանոնագրութիւններով, ըստ որոնց՝ պտղահարկէն զերծ էին կացուցուած այն բոլորը, որոնք պտուղը շուկայ կը Հասցնէին կոնակի վրայ կամ զլուխի ու կը ծախէին գայն՞. Սիրիտրէի լիվայի կանոնագրութիւնը Հարկէն զերծ կը յայտարարէր բոլոր մահճետականները՞, մինչ Պալքաններու մէջ գտնուող Պեյաթբայի Հանքավայրը Հարկագինը կը կացուցանէր բոլոր ժողովուրդը՞՞ անկախ անոնց կրօնական պատկանելիութեանէն:

Ընդհանրապէս կը կեդեբուէր ժողովուրդը կատարուող սպօ-

րինութիւններու պատճառով, որովհետեւ էօշը-ի մէյվէն կը գանձէին ոչ միայն օրինականօրէն իրաւունք ունեցողները՝ այլ նաեւ չուսնեցողները, օրինակ՝ Կարինի վիլայէթին մէջ քաղաքին միւհթիսիպները գուրս գալով քաղաքէն՝ կը շրջէին գիւղէ գիւղ եւ անիրաւութեամբ տասանորդ կը գանձէին զանազան պտուղ-նիւրէ, եւ բանջարանոցներու, փեթակներու եւ դաշտերու ու արտերու այլատեսակ արտադրութիւններէն²⁹, իրբ աշխրը պաշտօնապէս կը գանձէր հարկը: Իսկ այդ վերջինը աւելի լաւ չէր միւհթիսիպներէն. ան ալ իր կարգին կը կատարէր բազում արարքներ ապօրինութեան, ու կը գանձէր օրէնքին իրեն սահմանածէն շատ աւելին. «Տաա թէ ինչու՞ է համար կանոնադրութիւնները յաճախ կը հրահանգէին՝ մանաւանդ Հալէպի իրվային եւ Թըրփուլի վիլայէթին մէջ՝ աւելի զգանձելով»:

Սկզբնաղբիւրները ցոյց կուտան, որ բաւական մեծ գումարներու կը հասնէր էօշը-ի մէյվէի անուսով գանձուող հարկը. 1595-ին Ախայցխայի մէջ գանձուեցաւ հինգ հարիւր աղչէ, նոյն գումարը գանձուած կը գտնենք հայկական Վաղարշապատ գիւղէն ալ՝ 1728-ին³⁰:

Վաւերագրերու եւ գրականութեան մէջ էօշը-ի մէյվէն կը յիշուի նաեւ որպէս պաղչէ էօշըիւ, խարած-ը էշճար, բեմ-ի Ֆե-վաբիհ, եւ երբ կը գանձուի անիկա չոր պտուղներէն՝ խոշկե-պար, մինչ հայկական գրականութեան մէջ անիկա մերթ կը արուի որպէս ուշը-ի միվէ³¹:

ԷօՏԵՐ-Ի ԵԻԻԷ [օճր-i şire] — Արարբէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն շիրա — «նոր գինի, ըմպելիի թմբեցուցիչ տեսակ մը, բացի ձիթապտուղէ՝ որեւէ այլ պտուղէ քամուած հիւթ, օշարակ»՝ բառերէն կազմուած հարկային տարագ: Ըստ Մալխասեանցի շիրէ կը նշանակէ նաեւ «խաղողից մզուած քաղցր հիւթ, քաղցու»³²: Պեհակտոփն այդ բառը կը բացատրէ որպէս «խաղողի չքացխած հիւթ»³³: Ըստ Պօզանճեան Վարդապե-

տին՝ անիկա կը նշանակէ «քաղցու, խաղմուղ, արին խաղորդ»³⁴, մինչ թրքերէն Գաուսը գայն պարզօրէն կը թարգմանէ «գինի»³⁵: Այս բարբէն յստակ կ'ընձայուի թէ հարկային այս տարաբալը կը նշանակէ գինիի տասանորդ, որ օրինականօրէն պիտի գանձուէր գինիէն: Սակայն վաւերագրերը այս անուսով գանձուող հարկին կուտան նաեւ ա՛յլ բովանդակութիւն՝ ըստ տեղի եւ մասնաւոր, եւ մանաւանդ՝ ըստ հարկատուի: Այսպէս՝ երբ մահմետական էր հարկատուն՝ անիկա կը վճարէր տէօնիւմ բես-մին³⁶, մինչ ոչ-մահմետականները՝ բես-ի շիրէն³⁷: Այսուհանդերձ՝ Շամանթուրնայի, Գոփանի եւ Օլորիի իրվաներուն մէջ մահմետականներն ալ քրիստոնէաներու նման կը վճարէին բես-ի շիրէն որպէս տասանորդ՝ եթէ իրենց այգին գնած էին քրիստոնէայէ մը³⁸, իսկ եթէ առաջին երկու իրվաներուն մէջ մահմետական այգեռէքը փոխանակ գինիի պարարտար լոկ քացախ եւ թույ՝ կը վճարէր տէօնիւմ բեսմին³⁹: Սիրխարէի իրվային մէջ էօշը-ի շիրէ կը վճարուէր եթէ րայայն այգին կը գտնուէր սփակ-հի հողին կից⁴⁰, մինչդեռ ընդհանրապէս որոշ սկզբունքի մը չէր հետեւեր հարկային այս դրութիւնն այս իրվային մէջ, որովհետեւ կարգ մը շրջաններու մէջ անիկա կը գանձուէր որպէս էօշը-ի շիրէ, այլ շրջաններ՝ որպէս բես-ի տէօնիւմ, իսկ ուրիշ տեղեր որպէս դառուն⁴¹: Ըստ Մուլլիան Մեհմետի 1488-ի կանոնադրութեան՝ ձնպիլիները կը վճարէին լո՛կ տասանորդ⁴²: Սիրխարէի եւ Լիբվէի իրվաներուն եւ Սոֆիայի վիլայէթին կանոնադրութիւններուն համաձայն՝ հարկի կը վճարուէր ըստ Հէն կանոնի, ըստ սովորութեան, կամ ալ հինիւր ի վեր ի զօրու եղող կանոնադրութեան համաձայն⁴³ առանց սակայն ճշդելու թէ ի՞նչպէս էր անիկա եւ ի՞նչ ձեւով հարկ էր վճարել գայն: Հե-տաբարբարական է սակայն, որ երբ անիկա կը գանձուէր որպէս տասանորդ՝ Չուգուրապատի վիլայէթին կը գանձուէր վեցէն մէկ կամ եօթէն մէկ համեմատութեամբ⁴⁴, իսկ Լիբվէի իրվային ինչէն մէկ⁴⁵: Իսկ մտահան ընելու չէ, որ Չուգուրապատը Ատա-նայի վիլայէթին էր լոկ: Այլ վայրեր ուր որոշ գումարով կը գան-

ձուէր Հարկը՝ անիկա կը ներկայացնէր որոշ ալ խտրականութիւն ի՞նչ փոյթ որ կանոնադրութիւնները խօսէին տասանորդի մասին: Օրինակ՝ Մորենայի վիլայէթին մէջ որպէս պետեւի-ի էօ-չիւր մահճետական այգետէրէն կը գանձուէր տասաներկու աղչէ տէօնիւմի վրայ, մինչ ոչ-մահճետականն ստրպուեաճ էր վճարել քսանչորս աղչէ¹⁶: Նոյն Համեմատութեամբ կը վճարէին նաև Աղբիպողի վիլայէթին մէջ, ուր քաղաքաբնակ մահճետականները եւ բերդապահները կը վճարէին չորս աղչէ տէօնիւմի վրայ, մինչ ոչ-մահճետականները՝ ութը աղչէ¹⁷:

Սակայն բնամ-ի շիրէն կը գանձուէր գինիէն, եւ առ այդ՝ գինիի արտադրութեամբ կամ ուղղակի դրամով: Ըստ Միլիտարէի լիվայի կանոնադրութեան՝ Հոն արտադրուող գինիի երեսուն մետրէն կ'առնուէր երեք մետրէ գինի երբ էօչիւր էր արձանադրուած¹⁸: Գոփան եւ Շամանթուրնա լիվաներուն մէջ Հոն ուր տասանորդ չէր արձանադրուած՝ Հարկը կը գանձուէր երեսուն չափար գինիէն մէկ չափարի Համեմատութեամբ¹⁹: Աղբիպողի վիլայէթի գիւղերէն կը գանձուէր մասնահիգ մետրէն երկու մետրէ գինի²⁰, Պոլսոյ խտտերէն՝ ութը մետրէն մէկ մետրէի Համեմատութեամբ²¹: Իմրող կղզիին մէջ երբ վաճառուող գինիին տասն տասները մետրէի միջև էր՝ կը գանձուէր մէկ մետրէ, իսկ քսանէն Հարիւրի միջև եւ ըլլալու պարագային՝ երկու մետրէ²²: Կելիպոլիի լիվային մէջ այդև ունեցողներէն կը գանձուէր տարեկան մէկ գառպալուղ գինի²³: Միլիտարէ լիվայի Թիւրհայա քաղաքէն եւ Աերիմի լիվային Հարկը կը գանձուէր ըստ տակաութի. Ենչեհհիւրի մէջ գինին տակառներէն մէջ ամբարելէ ետք՝ առնոց իւրաքանչիւր թիվէն կը գանձուէր երկու աղչէ. նոյնն էր պարագան Աղբիպողի վիլայէթին Համար ալ²⁴, մինչ Աերիմի լիվային մէջ իւրաքանչիւր տակառէն կը գանձուէր ութը աղչէ²⁵: Պոսնիայի լիվայի Սարայի շրջանին մէջ գինի արտադրող այգետները գինիի իւրաքանչիւր մետրէին կը վճարէր եօթը աղչէ²⁶, մինչդեռ Իմրող կղզիի գիւղերուն մէջ մէկ աղչէ էր անիկա²⁷: Ուշաբրի էյալէթին մէջ տասանորդ էր արձանադրուած Հարկը,

եւ առ այդ տասը վիւնթէի վրայ մէկի կը Հաւասարէր անիկա²⁸: Շամանթուրնայի եւ Գոփանի լիվաներուն մէջ կը գանձուէր երեսուներկու չափաւրդ այգիէն ութը, վեց կամ չորս չափար գինի²⁹: Պոլսոյ խտտերուն մէջ մահճետականը կը վճարէր երկու տեսակ Հարկ: Արտադրութեան ատեն կը վճարէր որոշ Հարկ մը, իսկ երբ վաճառէր գինին՝ ստրպուեաճ էր վճարելու մէկ աղչէ գումար մը³⁰, մինչ Զերմուկի լիվային մէջ արձանադրուած էր երեսուներկու պաթման գինի մալթո³¹, իսկ Միլիտարէի լիվայի անթուակիր կանոնադրութեան մը Համաձայն ոչ-մահճետական Հարկը կը Հասուեցրէ տէօնիւմի վրայ մէկ կողով խաղողով այգեկութեթի ատեն³²:

Այս բոլորէն ետք անհրաժեշտ էր լաւ պահել ու պահպանել այգին՝ այլապէս տուգանքի էին ենթակայ քայքայուածն ու բաղոցուածը ինչպէս էր պարագան Շամանթուրնայի եւ Գոփանի լիվաներուն մէջ, ուր այսպիսի կացութեան մը այգեակը, մահճետական ըլլար անիկա թէ քրիստոնեայ՝ ստրպուեաճ էր Հոգատիրոջ վճարել այգի դուլու, վճարել երկու քիլո գարի, Հաց եւ մանած³³:

Հակառակ որ կանոնադրութիւնները քիչի մը կանոնաւոր ձևով կը ներկայացնեն գանձումն այս Հարկին՝ կային նաև ապօրինութիւններ: Օրինակ Բոժոկայի եւ Սերիմի լիվաներուն մէջ այգեկութեթի ատեն Հարկը անկախ այգի դուլու կը գանձուէր նաև երկու քափան աղչէ իճաղթի աղչէսի անունով³⁴, մինչ Գոսիայի վիլայէթին մէջ, ինչպէս կարգ մը այլ շրջաններու, գինիի վաճառքը կը տրուէր մենաշնորհով երկու ասուսան Համար, երբ բայաները չէին կընար վաճառել իրենց գինին³⁵: Այս մէկն արգէն կը յառաջացնէր գինիերու անկում բայաներուն մօտ, որոնք ակամայ ստրպուեաճ կ'ըլլային վաճառելու իրենց գինին Հարկերը վճարել կարենալու Համար, որոնք, ըստ փաստաթուղթերու՝ կը գանձուէին Հողատիրոջ՝ այսինքն սիվաւհիին եւ արբուելիքին կողմէ³⁶:

Երբ էօչը-ի շիրէն կը գանձուէր այգիէն եւ խաղողէն՝ անիկա

կը գգնուր բովանդակութիւնը տօնու՛մ-ի պողաթին, էօշը-ի պաղաթին, բեամ-ի տօնու՛մին, եւ գառուհին, այլապէ՛ս՝ ըստ բովանդակութեան անիկա կը մնար մէկ փոփոխակը բեամ-ի փու-լիին, բեամ-ի գարըշին, բեամ-ի օպրուէլնային, չենպեր բեամիին, բաճ-ը խամիրին, խայրնպոնին եւ սքային, մինչդեռ սկզբնաղբերուները գայն կը յիշեն նաեւ որպէս պարզ շիրէ, շիրէճիւթը, Տազգ-ը շիրէճիւթը, շիրէ բեամի եւ պետեւի-ի էօշը-ի շիրէ:

ԷՕՏԲ-Ի ՉԱՅՐ [օժր-ի չայր] — Արարերէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ թրքերէն չայրը — «արօտավայր, մարգագետին, քամոց» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն վերջին բառին Համար Պետական կուտայ նաեւ «արօտավայրի մէջ աճող թարմ խոտ»ի իմաստը², մինչ Պոզանեան տակաւին կուտայ պարզ «գաշա»ի բովանդակութիւն ալ³: Ինչ որ ալ եղած ըլլան արուած բացարձակութիւնները՝ Հարկային տարազը կը բացատրուի որպէս արօտավայրի՝ կամ ալ արօտավայրի մէջ աճող խոտի տասանորդ: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արօտավայրի օգտագործումին Համար վճարուող Հարկն էր անիկա, գուցէ նաեւ՝ խոտհաքի Հարկը, զոր իր այս ձևին մէջ գործածուած կը գտնենք լոկ երկու անգամ Պոսնիոյ վիլայէթին 1516 թուակիր կանոնադրութեան մէջ: Ըստ այն կանոնադրութեան՝ անիկա այն Հարկն էր որ կը գանձուէր այն արօտավայրերէն, որոնք երկար առնէ մնացած ըլլալով անգործածելի եւ առ այդ՝ ըլլալով քայքայուած ու քանդուած՝ թափույով կը յանձնուէին րայաներուն օգտագործուելու Համար: Հարկը կը գանձուէր արօտավայրի Հողատիրը կողմէ՛, որ կը մտնէ ըլլալ սիփահչին, արքունիքը, պետութիւնը, կամ կրօնական որեւէ Հաստատութիւն:

Հայկազն Գ. Ղազարեանը, սակայն, քաղելով Իսրայէլեան Համայնալիտարանէն՝ կուտայ արտաբնապէս նոյնանուն Հարկ մը՝ չայրը ազէպիւն, որ, ըստ իրեն, կը նշանակէ «թռչնոց տուրք»⁴, այսինքն՝ որսորդական իրաւունքի Համար վճարուող Հարկ:

Որպէս բովանդակութիւն՝ էօշը-ի չայրըը Համանունն է բեամ-ի միւրային, բեամ-ի օթլապին, բեամ-ի զըլլապին, բեամ-ի եպլապին, բեամ-ի եաթլապին, օթլապիէն, քուժմէն եւ չոփ փուլիին:

ԷՕՏԲ-Ի ՊԱՀԱՐ [օժր-ի bahar] — Արարերէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պահար — «գեղեցիկութիւն, ինչ որ գեղեցիկ է եւ փայլուն, պղպղկ, բոյս մը, եւ Հարկ մը զոր կը գանձեն մարտատունին մէջ»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որու բաղկացուցիչ երկրորդ բառին Համար Գառուհի կուտայ «Համմ եւ Հոտաւէտութիւն» բացատրութիւնները⁵, մինչդեռ Պետականութեան ու Պոզանեանը տալի ետք անոր թրքական Հնչարանութիւնը որպէս պահար՝ գայն կը տարագրեն որպէս «պղպղկ եւ կինսմոնի նմանող բաներ, կամ պարզօրէն Համմ»⁶: Ինչպէս որ ալ բացատրուի բովանդակութիւնը պահարին՝ Հարկային այս տարազը կը նշանակէ այն Հարկը զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձէին իշխանութիւնները Համմներու վաճառքէն: Արդէն Թրիփոլիի վիլայէթի 1547-ի կանոնադրութիւնն ալ կը վկայէ այս ուղղութեամբ: Ըստ անոր՝ անիկա այն Հարկն էր որ կը գանձուէր Թրիփոլիի, Պէշուրթի եւ լիբանանեան այլ նահանգներու մէջ վաճառուող զանազան Համմներէն. ըստ այդ կանոնադրութեան՝ երբ առարած էր սակարկութիւնը եւ որոշուած՝ զինը՝ Հարկերէն տաւ առջէ կը գանձուէր վաճառողին եւ տասնմէկ առջէ ալ յաճախորդին⁷: Սակայն այսպէս չէր սաճն կողմ. ընդհակառակը, կային շրջաններ՝ ուր արագակող խարականութեան տուն էր սոււած անիկա. այսպէս տասնութներորդ դարու առաջին տասնամակնն եկող Միտիլի կղզիի կանոնադրութեան Համմայն՝ մահմետականները կը վճարէին Հարկերին երկու, իսկ ոչ-մահմետականները՝ Հարկերին չորս Համմատուութեամբ⁸:

Ըստ բովանդակութեան՝ էօշը-ի պահարը կը Համապատասխանէր քանին եւ անոր բովանդակութեամբ բազմաթիւ այլ Հարկերու:

իօՇԵՐ-ի ՊԱՂ [օժօr-i bağ] – Արաբերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն պաղ – «այգի, պարտէզ, աշխարհ, սիրիկի անձի մը դէմքը»¹ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն վերջին հատուածը կրնար նշանակել նաեւ «բանջարանոց, կապ, մեծ պարտէզ, դրախտ, որթատունկ եւ բուրաստան»²: Ինչ որ ալ ըլլան զանազան իմաստները պաղին՝ անով կազմուած Հարկային տարազը կը նշանակէ այգիի տասանորդ, եւ որպէս Հարկային տարազ կ'օգտագործուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ այգիներէն դանձուող Հարկի իմաստով՝ ինչպէս էր պարագան Գոնա իլ լիվային մէջ³, թէպէտեւ Թիբէշալայի լիվայի կանոնադրութեան Համաձայն՝ տարազին էօշը-ի պաղաթ ձեւը անունն էր այն Հարկին, որ կը դանձուէր գինիէն տակառներու մէջ ամբարուելէն ետք անոր⁴: Մակայն պաղաթ պարսկերէն բառին Սթանկուս կուտայ պարտէզներ բացատրութիւնը⁵, որուն Համաձայն էօշը-ի պաղաթը պիտի նշանակէր պարտէզներէն վերցուող տասանորդ: Այնուամենայնիւ՝ բովանդակութեամբ անիկա կը մնայ այգիներէն գանձուող Հարկ:

Սկզբնաղբիւրներու եւ գրականութեան մէջ էօշը-ի պաղի բովանդակութիւնը կը նոյնանայ բեւեմ-ի պաղի, պաղ խարածըի, բեւեմ-ի պաղաթի, խարճ-ը պաղի, բաճ-ը պաղաթի, տէնիւմ-ի պաղաթի, գատուի, եւ նոյն բովանդակութեամբ այլ Հարկերու հետ: Կը յիշուի նաեւ որպէս ուշը-ի պաղ կամ ուշը-ի պաղաթ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՊԱՂ:

իօՇԵՐ-ի ՊԱՂԶԷ [օժօr-i bağçe] – Արաբերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն պաղչէ – «պարտէզ, փոքր պարտէզ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ բացի պարտէզէն՝ պաղչէն կը նշանակէ նաեւ «փոքր այգի, բուրաստան, ծաղկանոց, կանաչեղէն կամ ծառ գտնուող վայր եւ դրախտ»²: Թրքերէնին մէջ, սակայն, բարձր

գործածական է լոկ պարտէզի իմաստով եւ առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ պարտէզի տասանորդ, կամ պարտէզէն պարտէզի արտադրութենէն վերցուող Հարկ: Իրականութեան մէջ՝ էօշը-ի պաղչէն մէկն էր շերիաթական Հարկերէն եւ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս կը գանձուէր պտուղներէն բերբաշաւաքի առնել կամ պտուղի վաճառքին: Կը գանձուէր արտադրութեամբ կամ դրամով Հողատէր սկիւնահիւն կողմէ՝: Սկզբնաղբիւրներն ընդհանրապէս զայն կը յիշեն լոկ որպէս պաղչէ¹, թէպէտեւ անիկա ծանօթ է նաեւ որպէս պաղչէ էօշըի եւ բեւեմ-ի պաղչէ: Ներքին բովանդակութեամբ՝ անիկա կը նոյնանայ խուշեպատին, առեթ-ի տար ըլլալը Թիբէշին, բաճ-ը պաղաթին, բեւեմ-ի ֆելաթիւհիին, խարաճ-ը իշճարիին եւ էօշը-ի մէլվիին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՊԱՂԶԷ:

իօՇԵՐ-ի ՊԵՍԱԹ-ին [օժօr-i besatin] – Արաբերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն պոսթան – «պարտէզ, անձու, մարզ, ծաղկանոց, բանջարանոց եւ դրախտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, ուր բաղկացուցիչ կրկնորդ մասը տարազին արաբաձեւ յոգնակին է պարսկերէն եզակի բառին²: Հակառակ անոր տրուած բազմապիսի բովանդակութեան թրքերէն Գամուաը կ'ընդհանրէ զայն լոկ որպէս «բանջարանոց»³, եւ առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բանջարանոցներու տասանորդ, նրբ իրականութեան մէջ շերիաթական այն Հարկին էր անիկա, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր բանջարանոցային արտադրութիւններէն: Օրինակաւորէն տասանորդ մըն էր անիկա եւ կը գանձուէր բերքով կամ դրամով⁴, սակայն սկզբնաղբիւրները կը յայտնեն որ անիկա կը գանձուէր մերթ որպէս սպաղիւն⁵, կրբեմն որպէս մաղթու կամ մուպթա⁶, ստէպ խարաճ-ը մուպաանմ կամ խարաճ-ը մուվաղա-ֆէ⁷: Հարկը կը գանձուէր մերթ որպէս իյճար-ը արդ⁸, կրբեմն՝

որպէս պահա՞ր², կամ բանջարանոցի տէօնիւմին Համաձայն³: Գանձումի վերջին երկու ձեւերուն մէջ Հարկին բանակը կը տարբերէր վճարողէ վճարող, Համայնքէ Համայնք, վայրէ վայր եւ սիփահճիէ սիփահճի:

Էօ՛Ր-ի պետաթիւնն առուելորար կը նշուի որպէս էօ՛Ր-ի պոսթան: Պարսկական սկզբնաղբերները զայն կուտան պարսկական Հնչարանութեամբ որպէս ուշը-ի պոսթան, նոյնին կարեւրի է Հանդիպիլ օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ ալ: Հարկը կը նշուի նաեւ որպէս րեսմ-ի պոսթան: Ինչ որ այ եղած ըլլայ անիկա՞՝ օրէջքին բովանդակութեամբ նոյնանման է բաճ-ը պոսթանին, պոսթան ազէսիին եւ պոսթան էօ՛րիւ-ին:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՊՈՍԹ-ԱՆ:

ԷՕՏԲ-ի ՊՈՍԹ-ԱՆ [օժs-i bostan] – Արարերէն էօ՛Ր – «աասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ պարսկերէն պոսթան – «պարտէզ, անձու, մարդ, ծաղկանոց, բանջարանոց եւ դրախտ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ պոսթանը յաճախ օգտագործուած է որպէս «բանջարանոց»⁴, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բանջարանոցի տասանորդ: Անոր բովանդակութիւնն այսպէս կ'ընդունի Փափագեանն ալ⁵: Սակայն որպէս Հարկային տարազի անուն՝ էօ՛Ր-ի պոսթանը լոկ մէկ տարբերակն է էօ՛ր-ի պետաթիւնին: Սկզբնաղբերներու մէջ կը նշուի նաեւ որպէս ուշը-ի պոսթան, րեսմ-ի պոսթան, պոսթան էօ՛Րիւ-ի, պոսթան ազէսի սի եւ բաճ-ը պոսթան:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՊՈՍԹ-ԱՆ:

ԷՕՏԲ-ի ՏԻԷԹ [օժs-i diyet] – Արարերէն էօ՛Ր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ տիէթն – «արեան զինը զոր ոճրադորը կը վճարէ սպաննայի Հարազատներուն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բազմացուցիէ երկրորդ բառին թրքե-

րէնի անցած ձեւն իր յոգնակի վիճակին մէջ տիէթն է: Պեհաէտ-տին տալէ ետք ընթացիկ բովանդակութիւնը բառին թրքերէնով կուտայ նաեւ «զան պահասար»⁶ եւ «խուսպահաս»⁷ որպէս բացատրութիւնն անոր⁸: Պոզաճեանն իր կարգին կուտայ բառին թէ՛ կզակին որպէս տիէթ եւ թէ՛ ալ յոգնակին որպէս տիսթ, կը թարգմանէ զանոնք «զին արեան, տուգանք, տոյժք» բացատրութիւններով⁹, մինչ թրքերէն Գամուսը կուտայ լոկ տիէթը «արեան զին» բովանդակութեամբ¹⁰: Ինչ որ ալ ըլլայ ձեւը բառին՝ անով կազմուած Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ արեան զինի տասանորդ: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա այն տուգանքն էր, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը գանձուէր ոճրագործին անոր կատարած ոճիրին Համար՝ երբ մահաւար ոճիրին ենթական, իսկ այդ վերջինին վերապրելու պարագային Հատուցումը կը կատարուէր ըստ վերջին խորութեան եւ տեսակին: Վերջին պարագային Հատուցումը կը ստանար ոճիրին ենթական, այլապէ՞ս սպաննային Հարազատները: Սկիզբները նկատելով որ մարդ մը արժէքն էր զինը Հարիւր ուղտի Հատուցումը կը Հասասարէր Հարիւր ուղտի արժէքինին եթէ մահ էր պատճառած ոճիրը, իսկ ոճիրին ենթարկուածի մը վերապրելու պարագային եթէ փորէն վիրաւորուած էր անիկա՞ Հատուցումը կը Հասասարէր երեսուն երեք ուղտի զինին, աչքի կուրանալուն, ոտքին կամ թեւին կտրուելուն պարագային՝ յիսուս ուղտի զինին. կտորած ասամի մը, կամ արեւէ այլ սպորմի Համար, որուն մէկ ծայրը դուրս էր կամ մտրթէն՝ Հատուցումն էր զինը Հինգ ուղտի¹¹: Սակայն շերիաթական օրէնքով Հաստատուած չէին այրն ու կինը, ինչպէս որ չէին ստրուկն ու աղատը: Ըստ Բարայրնի «Կիները այր մարդոց տիէթին կէսը կը վճարէին»¹²: Իւրը ժողովուրդին վրան անխտիր տարածուող տիէթի Հատուցումի օրէնքին տրամադրութենէն ազատ էին կացուցուած լոկ խնիթները ու անչափահասները՝ բնական պայմաններու ներքեւ: Այսպիսի պարագայի մը զործած ոճիրն տիէթը կը Հատուցուէր պետութեան կողմէ՝ երբ խնիթ մըն էր ոճրա-

գործը եւ չափաճաս, իսկ անչափաճասը պատասխանատու չէր իր արարքին Համար, որովհետեւ կը նկատուէր գիտակցութեամբ թերի: Կանխամտածումով գործուած ոճիւրի մը պարագային, սակայն, տարբեր էր արամադրութիւնն օրէնքին, որուն Համաձայն մասշտապտիմն էր տուգանքը չափաճասին, իսկ արեան գինին կէսը կը Հատուցէր անչափաճասը: Այդ վերջինին փոխան Հատուցումը կը կատարէր Հայրը կամ պաշտպանն անոր: Նոյնն էր տուգանքին Համեմատութիւնը ստրուկի մը եւ ազատի մը Համադրականութեամբ կատարուած ոճիւրի մը պարագային էր: Կատարուած ոճիւրին Համար ստրուկը կը Հատուցէր իր կեանքով, իսկ ազատը տիէթին կէսը վճարելով:

Թեքիպիթի-ի էօրփիէի կարգին եղող այս Հարկը՝ սկզբնադրերներու եւ գրականութեան մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս ճիւրճ վէ ճիւրճէթ, ճիւրիմին էօշրիւ, էօշր-ի ճերիմէ, դանլըզ, դանփուլի, գան ճերիմէսի, գան պաճասը եւ պաճա-ի իւուն:

Մանրամասն տես՝ ՏԻԷԹ:

ԷՕՇԲ-ի ՏԻՎԱԼՆԻ [օժր-i divani] – Արարելն էօշր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ տիւուն – «գիրք, պատկերագիրք, բանակի անուանացանկի եւ վճարուններու մատեան, բանակի քննչութիւն, կիւնտական արձանագրութեանց տոմար, կայարութեան մը զերագոյն խորհուրդը, եւ քերթուածներու Հաւաքածոյ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բառային վերջին Հատուածը պարսկերէնի մէջ զգեցած է բովանդակութեան որոշ փոփոխութիւն եւ դարձած դեռեւ «արքունական պալատ, արգարադատութեան եւ Հարկային դատարան, ձերակոյտ, պետական խորհուրդ»²: Իր թուի թէ տիվան բառն անցաւ թրքերէնին պարսկերէնէն, որովհետեւ թրքերէն բառարաններն ընդունելէ ետք այս բոլորը՝ անոնց վրան կ'աւելցնեն «մեծ ատեան» բովանդակութիւնը լո՞՞: Կարօ Ղաֆաղարեան տալէ ետք տիվանին արաբական խալիֆայութեան եւ օսլայաններու

չրջանին ունեցած իմաստային ներքին բովանդակութիւնը՝ կը գրէ ի միջի այլոց թէ անիկա «թուրք[ական] սուլթանի խորհուրդն [է], որի մէջ եղել են մեծ վեղիբը, մահմետական Հոգեւորականութեան առաջնորդը եւ բարձրաստիճան այլ անմինք»³: Աճառեանն իր կարգին ստուգաբանելէ ետք դիւան Հայերէն բառը՝ կը յայտնէ թէ անիկա նաեւ «մի տեսակ Հարկ» է⁴, մինչ Մալխասեանց շատ աւելի յստակ կերպով կը բացատրէ բովանդակութիւնը բառին: Ըստ անոր՝ ըլլալէ ետք այլ բաներ՝ «մի տեսակ կալուածական տուրք» է անիկա⁵: Այսուհանդերձ՝ այս վերջինին մօտ այ օտ «կալուածական տուրք» կը մնայ անորոշ եւ բաւական հեռու օսմանեան կանոնադրութիւններու եւ պարսկական Հրովարտակներու այդ բառին տուած բովանդակութեանէն: Ինչ որ ըլլան այս բոլորը՝ էօշր-ի տիվանը Հարկային տարազ մըն էր, որուն այսօր կարելի է Հանդիպել սկզբնադրերներու մէջ. բառացի կը նշանակէ արքունիքին կամ բարձրաստիճան իշխանաւորներուն Համար գանձուող տասանորդ, եւ որպէս այդպիսին այ՝ սերտ կերպով կ'աղբսուի Հոդային արտագրութիւններու Հետ. Հօդի եւ տասանորդի այս զուգորդումն է որ Մալխասեանցը մոզց կըրակացնելու թէ անիկա «մի տեսակ կալուածական տուրք» է, մինչդեռ անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր կալուած եղող Հօդի արտագրութեանէն:

Սակայն բոլորովին տարբեր ձևով կը բացատրէ Սաֆրասեան, որուն Համաձայն՝ անիկա միանուգ այն գուձարն էր զոր տուեայ քաղաքի մը բնակչութիւնը պարտաւոր էր վճարելու պետութեան⁶, մինչ Փափազեան կը յայտարարէ թէ անով «Հասակացուում էր լայաների Հարկային պարտաւորութիւնները պետութեան նկատմամբ»⁷. այսպիսի բացատրութեան մը ներքեւ ինկող Հարկային տարազն է Հուզուզ տիվանիէն, եւ առ այդ մօտեցած կ'ըլլայ ավարիպին, եւ արդէն՝ Բաքարլընն այ կը Հաստատէ թէ ավարիպներէն մէկն էր էօշր-ի տիվանի, որ սկզբնական շրջանին կը գանձուէր պետութեան կամ արքունիքին կողմէ լոկ որոշ առիթներու եւ կը կոչուէր ավարիպ-ի տիվանիէ. յի-

աագային էր որ միայն անիկա վերածուեցաւ մնայուն Հարկի⁹, թէպէտեւ անիկա նախատեսուած չէր շերիաթով¹⁰։ սակայն Հեղ մը որ վերածուեցաւ մնայունի՝ անիկա պարտազրուեցաւ բոլորին¹¹ եւ սկսաւ դանձուիլ դաշտային բերքերէն որպէս կրկնակ տասանորդ։ Մալաթիոյ, Կարկուտի եւ Տիվրիկի լիվաներուն եւ Տեքուք քաղաքին ու անոր նահիէին մէջ անիկա արդէն ծանօթ էր որպէս իբի պաշ Էօշլուր եւ որպէս այշպիսին կը դանձուէր բամպակէն, փուշէն, ցանքերէն, աչիւններէն, բանջարանոցներէն, պողառու ծառերէն եւ տասնորդի ենթակայ այլ բաներէն¹² եւ նոյնիսկ ջրաղացներէն¹³։ Այդպէս էր օրէնքը «Հին օրերէն մինչեւ ներկայ օրերը» եւ դանձուած տասանորդներէն մէկը կը կոչուէր տիվանի, իսկ միւսը՝ մալիքանի, իսկ այն զիւղերը որոնք վալֆէ կէն կամ միւլք՝ դանձուածը, այսինքն՝ մալիքանի, կը բաժնուէր վալֆիին եւ միւլքին միջու։ վալֆիին Համար դանձուած տասանորդը կը յատկացուէր մահմանականներու պէյլիմիլ-մալին, այլ խոսքով՝ կրօնական դանձատուներ¹⁴։ Մալաթիոյ լիվայի 1559 թուակիր կանոնադրութեան Համաձայն՝ կրկնակ տասանորդ դանձիւր «Հին սովորութիւն է եղած»¹⁵, մինչդեռ Տիվրիկի լիվայի անթուակիր կանոնադրութիւն մը պարզօրէն կը յայտնէր թէ կրկնակ տասանորդը կը դանձուէր արտադրութեան ճիշտ մէկ Հինգերորդի չափով¹⁶։ Ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս։

Գանձուող երկրորդ տասանորդը, սակայն, ծանօթ էր որպէս տիվանի-ի Էօշլուր։ Կեսարիոյ, Երզնկայի, Քեմանիի եւ Բաքերդի լիվաներուն մէջ վալֆիին եւ Հողտիրոջ Համար գանձելի ենք տասանորդը պետութեան Համար կը դանձուէր երկրորդ տասանորդ մը¹⁷, իսկ ջրաղացներէն դանձուող տասանորդին կէսը կ'երթար պետութեան¹⁸։ Այսուհանդերձ այսքան ալ յատակ չէր քանակը դաշտային արտադրութեամբ դանձուող սովորութային այս Հարկին։ Սկզբնաղբերներու տունարներուն Համաձայն՝ կարգ մը վայրերու մէջ ընդունուած էր դանձումը երեք տասանորդին։ Ըստ Ռուսի վիլայէթի Իւսկիւլայ եւ Սեւանիի շրջաններուն տրուած Անլիմ Երկրորդի կանոնադրութեան՝ չիֆթի տա-

սանորդէն անկախ Հողամշակն ստիպուած էր վճարելու երկու տասանորդ եւս, մէկը սիվահաշին Համար որ ծանօթ էր որպէս Էօշլուր-ի տիվանի, եւ միւսը Հողատէրին եւ Էվզաֆին Համար որ ծանօթ էր որպէս Էօշլուր-ի մալիքանի¹⁹, մինչ Երզնկայի լիվայի 1516 թուակիր կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ Հինէն ի վեր կը վերցուէր երեք տասանորդ, որոնցմէ երկուքը որպէս Էօշլուր-ի տիվանի, իսկ միւսը՝ որպէս մալիքանի, ու կը ճշդէր թէ «կրկին նախկինին պէս տասնէ երկուքը տիվանիի ու մէկը վալֆիի Համար արձանադրուեցաւ, տիվանիին թիմարին եւ մալիքանիէն մղկիթներուն եւ մտրեսէշներուն կարիքներուն Համար արձանադրուեցաւ»²⁰։ Հետաքրքրական է, սակայն, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր քանակը նուազ էր քան երեք եւ աւելի քան երկու տասանորդը. այսպէս՝ ըստ Բարբրդի վիլայէթի 1516 թուակիր կանոնադրութեան «Բարբրդի եւ իր զիւղերուն, որոնցմէ պահրա կը դանձուի՝ Հինէն ի վեր օրէնքն այն է որ տասներեք քիլէն չորս քիլէ կ'աւանուի։ Երեքը տիվանիին Համար եւ մէկը՝ մալիքանի»²¹։

Ըստ սովորութեան՝ դանձումը կը կատարուէր արտադրութեամբ, թէպէտեւ կային շրջաններ Պարսկական եւ Օսմանեան Կայսրութիւններուն սահմաններէն ներս, ուր իշխանութիւններն ու իշխանաւորները կը նախընտրէին Հարկի գանձել դրամով։ Այսպէս էր, օրինակ, պարագան Ռուսի վիլայէթին ենթակայ Ենի Իլ գաւառակին մէջ, որուն տրուած 1583 թուակիր կանոնադրութեան մը Համաձայն վալֆի եւ միւլքը արձանադրուած դիւղերէն որպէս բնուի-ի զովսն դանձուող երկու ապէէին մէկը կ'երթար վալֆիին կամ Հողատիրոջ, իսկ միւսը՝ պետութեան կամ արքունիքին²², մինչ Էրզնկայի լիվայի 1518 թուակիր կանոնադրութեան Համաձայն իւրաքանչիւր տուն կը վճարէր մէկ թանկու, որ կը Հաւասարէր օսմանեան երկու ապէէին²³, բայց նոյն լիվային մէջ կային զիւղեր որոնք կը վճարէին կանխորոշուած որոշ գումար մը. այսպէս էր պարագան Պայուր եւ Նիֆէ զիւղերուն որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը Հատուցէր տարեկան 200

սեւ աղէշ²¹, այսինքն մօտաւորապէս վաթսուց եօթը օսմանեան աղչէ: Մուշի մէջ ժէ. դարուն յաւերում կրիչէ ետք քանակը որպէս էօշը-ի տիվանի վճարուող միանուսազ գումարին՝ անիկա Հասու հինգ հազար տինարի²⁵, որ կը Հաւասարէր 1250 օսմանեան ոսկիի, մինչ Նախիջուանի շրջանէն պարսկական իշխանութիւնները կը գանձէին 115,000 տինար²⁶, որ կը Հաւասարէր 28,750 օսմանեան ոսկի Հսկայ գումարին:

Էօշը-ի տիվանի կը գանձէին արբունիքը, պետական իշխանաւորները, կրօնական ղեկավարները, վաղֆը, շրջանի պէյը, եւ նոյնիսկ Հայկական վանքը: Այդ վերջինը կարելի էր՝ երբ վանքն ունէր մասնաւոր Հրովարտիկ մը իշխանութիւններէն. այդպէս էր պարագան Ագուլխի վանքին Համար՝ «ըստ Հին Հասկացողութեան»: Բայց կը թուի թէ ընդդիմացան Հարկատուները, ահա թէ ինչո՞ւ Համար 1581-ի Հրամանագիրով մը Թուրքի կէշ-լէրպէյի անգամ մը եւս վաւերացուց «Հին Հասկացողութեան» արձագրութիւնը²⁷:

Ըստ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն՝ սկզբնական շրջանին լոկ հողային արտագրութեան Հետ աւելուող այս Հարկին վրան եկան աւելնալու արնայիսներ, որոնք բաւական Հեռու կը կենային արտագրութիւն ըլլալէ: Այդպէս էր ջրաղացի պարագային, իսկ աւելի տարօրինակ դարձաւ դրութիւնը երբ անիկա սկսաւ գանձուիլ նաեւ տիէթէն ալ: Այդպէս՝ Պոզքի գաւառակին մէջ գուլքատիրացիներու ժամանակ յանցանքի եւ ոճիրի Համար գանձուող տուգանքէն կը գանձուէր տասանորդ մը որպէս էօշը-ի ճերմէ. այս տասանորդին կէտը կը գանձուէր որպէս տիվանի եւ կը կոչուէր տիվանպէյլիք՝ Հուսանարար շրջանի Ձուլքատիր ցեղախումբի պէյին Համար: Որպէս ազդակող ապօրինութիւն իշխանութիւններն արգիւյցին ժ.Ձ. դարուն²⁸:

Ընդհանուր բնակչութիւնն ընդգրկող այս Հարկէն, սակայն, զերծ էին կացուցուած կարգ մը անհասներ, Հաւաքականութիւններ, դասակարգեր եւ շրջաններ՝ ըստ կանոնագրութիւններուն: Ձմիլածագի լիվային մէջ էօշը-ի տիվանիէն զերծ էին Փիր

Նիւսէին պէյ կոչուած քրտական Հաւաքականութեան կարգ մը արդաներն ու անոնց ճորտերը, Ձուլքուրապատ վիրայէթին կրօնականները, Երուսաղէմ եւ Խալիլ քաղաքներու Գուսուս լիվային իվազի արձանագրուած շրջանները, Շամի վիրայէթին էյալցեղախումբին անդամները, Օլարի լիվային բազէակիրները (տուրանճիները), Իմրոզ եւ Լեմնոս կղզիներուն բնակիչներէն կարգ մը անհասներ եւ նաւագներ²⁹ եւ Պալքաններու մէջ սուլթանական Հրովարտակ ունեցող վայրեր³⁰, եւ այս մէկը Հակառակ անոր որ ըստ սուլթանական կանոնագրութիւններու՝ էօշը-ի տիվանիէն ենթակայ էին նոյնիսկ Հրովարտակ ունեցողները³¹:

Թեքլալիֆ-ի էօրֆիէի կարգէն եղող այս Հարկն ընդհանրապէս կը գանձուէր բերքահաւաքի ատեն, թէպէտեւ էրկանիի լիվայի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր թէ Ներուզին էր անիկա³², եւ վաւերաթուղթերու, կանոնագրութիւններու, Հրովարտակներու եւ զրականութեան մէջ կը յիշուի նաեւ Հուգուլ-ը տիվանիլ, աւարիլ-ի տիվանիլ, թեքլալիֆ-ի տիվանիլ, տիվանի էօշլիք, տիվանիլէ, իքի պաշ էօշլիք, տիվանպէյլիք եւ տիվանճեր շրջերթումներով, մինչ Հայկական կարգ մը աղբիւրներ գայն կը ճանչնան որպէս տիւանի խարճն³³:

ԷՕՏԴ ԻԻԼ-ԷՕՏԴ [օՏր-օՏԳ] – Արարերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն» բառով ստեղծուած Հարկային տարազ³⁴, որուն կրկնաւոր ձեւն ունի ոչ մէկ արարչական բառարան: Այսուհանդերձ՝ կարելի է զայն գտնիլ պարսկերէնի մէջ՝ իր ուշը-ի աշիթ ձեւին մէջ, որ կը նշանակէ տասին մէկ տասներորդը, այսինքն՝ տասը Հարիւրերորդ մասը, այլ խօսքով՝ շատ փոքր³⁵. սակայն Հոս ալ չի յիշուիր անիկա որպէս Հարկային տարազ: Ինչ որ ալ եղած ըլլալ իրականութիւնը՝ էօշը իւլ-էօշըր աւակայութեան կոչուեցաւ լո՛կ սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, ուր անիկա որպէս ապօրինի Հարկ երկար ատեն գանձուեցաւ Հարկահաններու եւ քիւրա ցեղապետներու կողմէ:

ԺԹ՝ դարու վերջին քառորդին, սակայն, երբ օսմանեան բարենորոգչական շարժումը Հասեր էր իր աւարտին՝ բարենորոգչութեան անուսով օսմանեան իշխանաւորները օրինականացուցին ապօրինի այս Հարիկ, որ նախապէս ընդհանրապէս կը գանձուէր Հողային արտադրութիւններէն եւ 1882-էն սկսեալ տարածեցին զայն քիչ մը ամէն բանի վրայ: Այս ձևով սեւեց անիկա մինչեւ 1887 թուականը, երբ օսմանեան իշխանութիւնները միացուցին զայն մնաւֆի ումուսիէ կոչուած տուրքին Հետ. արդ վերջին ձևին մէջ գանձուող դումարներով էր որ զոյացու դրամագլուխը իրարօգնութեան սնտուկներուն Օսմանեան կայսրութեան մէջ³: Հակառակ այն բոլորին, սակայն, Հիմնական կերպով չչքացաւ անիկա. ընդհակառակը, փաստերը ցոյց կուտան, որ անիկա սեւեց եւ գանձուեցաւ որպէս անկար Հարկ նոյնիսկ զայն չքացումի ենթակող իշխանութիւններուն կողմէ մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ժուտքը երիտասարդ-թուրք կուսակցութեան կառավարութեան, որ Հիմա սկսաւ զայն գանձել շատ աւելի խստութեամբ⁴: Չաւէն պատրիարքն իր յուշերուն մէջ կը յիշէ զայն բազմաթիւ այլ Հարկերու կարգին՝ առանց սակայն տարազան: Հարկը շարունակեց գանձուիլ մինչև զփախանք պատերազմին, եւ իր աւարտին Հասաւ միայն անկուստիղ զայն ստեղծող եւ շահագործող իշխանութիւններուն՝ 1920-ական թուականներուն:

ԷՕԵԴ-Ի ՓԻՅԱԶ [öş-i piyaz] – Արաբերէն էօշը – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'անեն բերքէն կամ Հօտէն», եւ պարսկերէն փիլյազ – «սոխ, ծաղիկի որպէս Հուստ ծառայող սոխանման արմատ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Թրքերէն լեզուի մէջ, սակայն, տարազին վերջին Հաստուածն զգեցած է տարբեր բովանդակութիւն: Փաճուար զայն տայէ ետք որպէս թրքական բառ՝ կը յայտնէ թէ անիկա ջարդուած այն սոխն է, որ որպէս Համեմող տարբ կը գրուի տապկուած միսի կամ այլ կերակուրներու վրայ⁵: Պարսկերէնով

տրուած բովանդակութիւնը յիշելէ ետք Պոզանեան կուտայ տակաւին «կերակուր, սոխախառն Համեմներ, փաղարչանք, շոգոբորթութիւն, սուտակասպասութիւն» բացատրութիւնները⁶, մինչ Պեհաշտտին կը նշէ թէ պարսկերէն է բառը եւ կը թարգմանէ զայն որպէս «սոխ, վրան ձիթախիլ եւ քացախ թափուած խաշած լուբիա, Հանձնի խօսք եւ անութ»⁷: Այս բոլորէն ետք՝ թրքերէն լեզուի մէջ բառն իր փիլյազ կամ փէլյազ ձևով կը նշանակէ տակաւին խառնուրդ մը ջարդուած լոլիկի, սոխի կամ սխտորի, աղատողի, անանուխի, կանաչ կամ չորցած կարմիր պղպեղի, աղի, քացախի կամ թթուի, եւ ձիթախիլի, որ կը գործածուի ձաւարէ կամ բրինձէ եղինձին Հետ որպէս ախորժարք:

Ինչ որ ալ ըլլայ բովանդակութիւնը փիլյազին՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ սոխի տասանորդ կամ Հարկ տրուած ըլլալով որ անիկա չէր կրնար գանձուիլ Հողային արտադրութիւն չեղող բանէ մը: Այսուհանդերձ՝ կան օսմանեան բազմաթիւ կանոնագրութիւններ, որոնք ուղղակի կը խօսին սոխին գանձուող տասանորդի մասին, սակայն չեն տար էօշը-ի սուլան Հարկային տարազը:

Իրականութեան մէջ՝ էօշը-ի փիլյազով իշխանութիւնները կը հասկնային այն Հարիկ, որ ընդհանրապէս կը գանձուէր ածուներու մէջ անող կանաչեղեններէն. առ այդ՝ այդ Հարկին ենթակայ էին սոխն ու սխտորը, աղատողն ու անանուխը, բանջարեղենները, լոլիկն ու լուբիան, եւ նոյնանման Հողային այլ արտադրութիւններ: Փաստաթուղթերը կը յիշեն նոյնիսկ կաշամբէն⁸, ստեպղինէն⁹, ճակիդեղէն եւ յետագային այ՛ գետնանիւծութիւն գանձուող Հարիկ որպէս էօշը-ի փիլյազ:

Հարկն իր բովանդակութեամբ տասանորդ մըն էր լոկ ու կը գանձուէր այն բոլոր վայրերէն, ուր կանաչեղէն կար՝ անոնք արձանագրուած ըլլային թէ ոչ՝ Հարկային տոմարներուն մէջ¹⁰: Այսուհանդերձ՝ կը թուի թէ Հարկէն զերծ էին կացուցուած տնամերձ ածուներն ու անոնց արտադրութիւնները, որոնցմով կը Հոգացուէին ընտանեկան պահանջները: Սակայն միւլթեիմները,

աշնաներն ու աշիրները տուրք կը հաւաքէին նոյնիսկ այսպիսի վայրերէն եւ անոնց արտադրութեան: Ահա թէ ինչո՞ւ համար հարկահաններու եւ հարկահաւաքներու բռնութիւններուն եւ խժժութիւններուն մասին միշտ կային զանգատներ եւ այդքան շատ որ Պոլսոյ Ազգային ժողովն ստիպուած իր 11 Ապրիլ 1872 թուակիր տեղեկագիրին մէջ այլ հարաւահարութիւններու շարքին դրաւ նաեւ «ընդհանրապէս՝ իր բնտանեաց ուտեստին համար մշակած պարտէզի բերքէն տասանորդ տալու բռնաբարութիւնը» զաւառահայութեան՝, եւ առ այդ զանգատ բառեաց օրուան իշխանութիւններուն. բայց շարունակուեցան ապօրինութիւնները Արեւմտեան Հայաստանի հայկական զաւառներուն մէջ:

Որպէս շերտաթանկան հարկ խարժած մըն էր անիկա եւ բովանդակութեամբ նոյնանման էր բեւեմ-ի կամ էօշը-ի պոսթմանին, էօշը-ի պետաթինին, պոսթան ազէսիին, բանը պոսթանին, մահ-սուլը փիլյազին, եւ նոյնանման այլ հարկերուն:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍԱ-ի ՊՈՍԹ-Ան:

ԷՕՏԲ-ի ՔԵԼԵՄ [օճր-ի keten] — Արաբերէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ արաբերէն քեթթին — «վուշ, մամուռ, կտաւ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ: Թրքերէնի մէջ քեթթինը վերածուած է քեթինի եւ ստացած կտաւա իմաստը²: Ըստ Պեհաէտտինի՝ քեթթինը «բարեխառն եւ տաք երկիրներու մէջ ածող բոյս մըն է, որուն ջիզերէն մանած պատրաստելով՝ կը հրեան կտաւ մը»³: Իրականութեան մէջ՝ տասանորդային հարկ մըն էր էօշը-ի քեթթինը եւ կը դանձուէր կտաւատի բերքէն: Այսպէս՝ ըստ Միլիտարէի 1569 թուակիր կանոնագրութեան՝ անիկա կը դանձուէր բերքին լրիւ հասունեայէն ետք՝ տասը խորձէն մէկի հաշիւով⁴. Հաւանաբար նոյնն էր հարկին քանակը այլ վայրերու մէջ, թէպէտեւ Գոճա Իլ լիվայի կանոնադրութիւնը նեթադրել կուտայ, որ անիկա ուներ քանակական տարբերութիւն տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ. կրնար տարբերու-

թիւն ունենալ վճարումի ձեւին մէջ ալ: Ըստ այդ կանոնագրութեան՝ «մաստանի մէջ արձանագրուած է էօշը-ի քեթթին, ու կը դանձուի արձանագրուածի պէս»⁵, մինչ Ազրիպոզի մէջ կը դանձուէր 15 տրձակէ 2 տրձակ⁶:

Ներքին բովանդակութեամբ էօշը-ի քեթթինը կը համընկնի պահային, խարաճին, տլմոսին, եւ նոյնանման այլ հարկերուն, որոնք կը դանձուէին դաշտային այլ արտադրութիւններէն՝ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ:

ԷՕՏԲ-ի ՔԵԼԵՄ [օճր-ի kalem օ յօշ-ի kelem] — Արաբերէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ պարսկերէն քալամ — «կազմը, ծաղկակազմը» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ բառը թրքերէնին մէջ պահած է յոկ կազամի իմաստ՝ եւ ժամանակի ընթացքին զարձած նաեւ «կազամը՛վ պատրաստուող կերակուր»⁷: Ինչ որ ալ ըլլայ քեթթին տրուած իմաստային բովանդակութիւնը թրքերէն լեզուին մէջ՝ օսմանեան կանոնագրութիւնները անով ցոյց կուտան այն հարկը, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը դանձուէր կազամ-րին: Ըստ Սելիմ Բ-ի Քոփանի եւ Շամանթուրնայի լիվաներուն սուլած կանոնագրութեան⁸, Պոսնիայի վիլայէթի 1516 թուակիր⁹ եւ Սոֆիայի վիլայէթի 1525 թուակիր¹⁰ կանոնագրութիւններուն տասանորդ մըն էր անիկա, միայն թէ տուեալ կանոնագրութիւններէն ոչ մէկը կը յայտնէ թէ ինչ ձեւով կը դանձուի շերտաթանկան այս հարկը, որ բովանդակութեամբ նոյնանման է պահային, խարաճին, աչպին, եւ նոյնատեսակ այլ հարկերուն:

ԷՕՏԲ-ի ՔԵՆԵՎԻՐ [օճր-ի kelevir] — Արաբերէն էօշը — «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ թրքերէն քենեվիր — «բոյս մը որուն կոթունէն պարան կը շինէ, այս բոյսին հունար որ թնչու-նի կեր է» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որուն բաղ-

կացուցիչ երկրորդ բառին Համար թըբերէն Գամուսը կուտայ լոկ «կանեփի հուսնա» բացատրութիւնը², մինչ Պողաճեան պարզօրէն կը յայտնէ թէ անիկա կանեփն է եւ կուտաւոր, սեւ կորեկը եւ կուտը, կուտը եւ թուշնակը³: Ըստ տարագի բովանդակութեան՝ շերտաձևական տասանորդ մըն էր անիկա, եւ կը դանձուէր կանեփին: Արդէն 1562-ի Ազրիպոզի քաղաքին եւ վիլայէթին տրուած կանոնադրութիւն մըն ալ կը յայտնէ, թէ տասանորդ մըն է անիկա զոր պէտք է Հատուցին կանեփի մահճետական եւ ոչ-մահճետական մշակները: Կը թուի թէ, սակայն, Հակառակ կանոնադրութեան յատկութեան՝ Հարկին դանձուցմը տեղի կուտար պայօրինութիւններու, ահա թէ ինչո՞ւ Համար կանոնադրութիւնը կը պնդէ, որ «աւելին չզանձուի»:

Բովանդակութեամբ մէկ տեսակն է պահարային, խարածին եւ նոյնանման այլ Հարկերուն:

ԷՕՇԲ-ի ՔԵՆՏԻՐ [օժր-ի kendir] – Արարերէն էօր – «տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ թըբերէն քենտիր – «կանեփ, վուշ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ բառին Համար, կանեփին եւ վուշին զատ, Պողաճեան կուտայ «չուան կանափոյ եւ կուտ ի վոշ» բացատրութիւնները², մինչ Պեհաւտօրիին Համար այդ բառը կը մնայ «կանեփի ցօղունէն շինուած սեասկ մը առասան»ի անուն³: Ինչ որ ալ ըլլայ բովանդակութիւնը քենտիր բառին՝ անով կազմուած տարագը անուան է շերտաձևական Հարկի մը, զոր Օսմանեան Կայսրութեան Սիլիստրէի լիվային մէջ կը Հատուցէին կանեփի եւ վուշի մշակները: Հարկը կը դանձուէր բերքահաւաքէն ետք՝ տարը իսթիւիէն մէկի Համեմատութեամբ⁴:

Իր բովանդակութեամբ էօր-ի քենտիրը կը նոյնանայ էօր-ի քենեվիթին Հետ:

ԷՕՇԲ-ի ՔԻԻՎՎԱԼԼԲԷ [օժր-ի küvvare] – Արարերէն էօր –

«տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն», եւ արարերէն քիււալա – «Հողով եւ սասիրով խառն ցիւխով շինուած փեթակ, խարխախ» բառերով՝ կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը ենթարկուած է Հնչափօրութեան եւ օսմաներէնին մէջ վերածուած քիււվալէի՝ պահելով փեթակի եւ խարխախի իմաստները: Ըստ տարագի կազմութեան՝ տասանորդային Հարկ մըն էր անիկա եւ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մեղրի փեթակներէն՝ մեղրով կամ դրամով: Այսպէս՝ թեքիւլիֆ-ի էօրֆիլէի դասին պատկանող այս Հարկը կը դանձուէր մեղրով Համբանի լիվային մէջ տար փեթակէն մէկի եւ Հինդ փեթակէն կէսի Հաշիւով, իսկ Հինդէն նուազ փեթակ ունեցողներէն կը դանձուէր երկուքական ազէն իւրաքանչիւր փեթակէ⁵: Նոյնն էր դրութիւնը Լիբլիէի լիվային մէջ ալ: Պոսնիայի վիլայէթին մէջ կը դանձուէր տասնէ մէկ, սակայն երբ փեթակներուն թիւն ըլլար տասնէ նուազ կամ աւելի՝ Հարկը կը վերածուէր դրամականի եւ իւրաքանչիւր փեթակէ կը դանձուէր մէկուկէս ազէի Հաշիւով⁶: Իմրոզ կղզիին մէջ իւրաքանչիւր փեթակէ կ'առնուէր մէկ ազէ⁷, մինչ Թաշէօղի կղզիին մէջ, ուր կը թուի թէ նախապէս կը դանձուէր տասանորդի դրութեամբ՝ իշխանութիւնները որոշեցին դանձել փեթակին «յուէն տարեկան շատ, եւ վատէն՝ քիշ»⁸: Ըստ 1540 թուականի Կարինի կանոնադրութեան նախապէս Հարկը կը դանձուէր արատադրութեամբ, սակայն որոշուեցաւ «մեղրի փոխարէն լաւ փեթակէն երկու ազէն եւ վատէն մէկ ազէն» գանձել⁹: Անդին Ջերմուկի լիվայէն Լպու թահր նահիլէին մէջ ըստաներն իրենց սիվահիլին կը Հատուցէին տարեկան երկու Հարիւր պիթման մեղր՝ ըստ Հասան պէյի օրէնքին: Տրուած ըլլալով որ օրինական չէր այս մէկը՝ օսմանուն իշխանութիւնները վերցուցին գայն եւ անոր փոխան արձանագրեցին կանոնադրութեան մէջ թէ իւրաքանչիւր փեթակէ պիտի դանձուէր երկու ազէ Հարկ¹⁰: Հարկը կը վճարուէր Սոֆիայի վիլայէթին մէջ ալ, թէպէտեւ Աոֆիայի 1525-ի կանոն-

նագրութիւնը չի յիշատակեր անոր քանակը կամ տեսակը²⁰: Այս բոլորէն ետք, Հետաքրքրական է սակայն, իմանալ որ բառ Տիգրանակերտի 1518-ի կանոնագրութեան՝ «միջրէն բան չի գանձուիր»²¹:

Էջօր-ի քիւ վվարէն կը գանձուէր օգոստոսի վերջերը՝ կայի ատեն²² եւ ծանօթ էր բազմաթիւ անուաներով: Այսպէս՝ օսմանեան կանոնագրութիւնները զայն կը կոչէին քիւ վվարէ էջօրի կամ քիւ վվարէ բեամի, բեամ-ի քիւ վվարէ, բեամ-ի գովման, գովման էջօրի, գովման Հազգը, գովման բիւսուժը, բեամ-ի ասել եւ բեամ-ի զինպուրի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՍՅԷ:

ԷՕՔԻԻՎ ԶԱԳԳԸ [öksüz hakkı] – Թրքերէն էօքիւզ – «եղ, զուարակ, փթամիտ մարդ», եւ արարերէն Հազգ – «իրաւունք բանի մը վրայ, ճշմարիտ բան, վստահութիւն, ճշմարտութիւն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ. բառ Գամուսի՝ Հազգը «ազգականական կազով կամ ծառայութեամբ ստացուած իրաւունք»ն էր²³. Պոզաճեանի Համաձայն՝ անիկա իրաւունք էր եւ օրէնք, վարձք էր եւ Հատուցում²⁴, մինչ Պեհաշտին տալէ ետք այլ իմաստներ՝ կը Հաստատէ անոր «իրաւունք» եւ «բաժին» ըլլալը²⁵: Ինչ որ ալ ըլլան բացատրութիւններն այս զոյգ բառերուն՝ անսոցմով կազմուած տարազը կ'առնչուի եզին Համար գանձուող Հարկին: Արդէն զայն յիշուած կը գտնենք լո՛ւկ մէկ անգամ Սիսի լիվայի 1519-ի կանոնագրութեան մէջ: Ըստ այդ կանոնագրութեան՝ բրինձին բերքը Հաւաքուելէն ու կայսուելէն ետք կը վերածուէր ինը չնչի, որոնցմէ մէկին կ'սը կը վերցուէր պէլլիկէն եւ միւս կէսն ալ Հողատիրոջ կողմէ. մնացեալ ութէն մէկը կը վերցնէր ջուրին տէրը, իսկ մէկն ալ՝ կալը կամնողը: Այս վերջինն էր էօքիւզ Հազգըն²⁶:

Կը թուի թէ ապօրէն գանձում մըն էր անիկա, ահա թէ ինչո՞ւ Համար անոր չենք Հանդիպիր այլ կանոնագրութիւններու մէջ:

ԷՕՔԱԻԻՎ ԹԱՓՈՒՍՈՒ [öksüz tapusu] – Թրքերէն էօքսիւզ – «որը, մարդ չունեցող», եւ Թրքերէն թափու – «կալուածազիր, վայրի մը կամ ստացուածքի մը վրայ մէկուն իրաւունքը ցոյց տուող եւ պետութեան կողմէ տրուած թուղթ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ: Այս անունով ճանչուած Հարկը, որպէս սովորութային Հարկ, կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը շրջաններուն մէջ, երբ կալուածատէր մը մահանալէր ուրիշին, եւ յետագային, մեծնալէ ետք, որը պահանջէր իր Հօրը ժառանգը. ստանալու Համար այդ վերջինը՝ վճարուող Հարկն էր էօքսիւզ Հազգըն, զոր սպօրհնութիւն Հռչակեցին Խուսափանտիկեարի լիվայի 1457 թուակիր եւ Պոլուի եւ Քէօթաշիայի լիվաներու 1528 թուակիր կանոնագրութիւնները, ստարկելով որ Հօր մը ձգած ժառանգը նման էր անձնական ստացուածքի, ու եթէ ժառանգորդն ըլլար դեռատի եւ անկարող՝ մշակելու Հողը, եւ այդ վերջինը յանձնուէր ուրիշին, սակայն յետագային երբ որքն ըլլար մեծցած եւ պահանջէր իր Հօրը ժառանգը՝ անհրաժեշտ էր զայն վերադարձնել որրին²⁷:

Ը

ԸՍԳԱՏ [iskat] – Արաբերէն սազադա – «լքել, զրկել, անկայք ու անտուն ձգել, կարօտ թողուլ, տուրք մը կամ սովորութիւն մը բառնալ, աղբ, բանի մը մէկ մասը որ կ'իշխայ ու կը թափ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Ըստ Քազիմիրբերի՝ նաեւ ներածուող եւ արտածուող ապրանք է ըստաղը²⁸: Իր կարգին յիշելէ ետք այս բոլորը՝ Պեհաշտին կը յայտնէ տակաւին, թէ «տեսակ մը օժանդակութիւն» է անիկա²⁹: Բառին սրուած այս իմաստներէն ի յայտ կուգայ, որ տեսակ մը գանձոււմ էր անիկա, «տեսակ մը օժանդակութիւն», որ կը գանձուէր

պիտտակէ, կադիէնէ եւ մեղրի տասանորդներէն անկախ: Օսմանեան կանոնագրութիւններու մէջ կը յիշուի միայն մէկ անգամ: Ըստ Շամի վիլայէթի 1548 թուկիր կանոնագրութեան՝ «Կեդուրւած պիտտակի եւ կադիէի, եւ մտանդերծուած մեղրի Հարկար պաթմաննէն Հինգ պաթման ըսգաթ աննի սոյորութիւն է»¹:

ԸՐԳԱՏԻԷ [rügadiye] – Յունարէն էրկատէս – «գործաւոր, բանուոր, աշխատաւոր» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ օսմանեան կանոնագրութիւններու մէջ կը տրուի այլազան ձևերով. այսպէս՝ ըրգատիէն գտա որ Համատարած է՝ կը գտնենք նաեւ րեսմ-ի ըրգատիէն, ըրգատիէ շնհրլիանը եւ ըրգատլըզը: Ըստ Պոգանեանի՝ տարագին արմատն իր ըրգաթ կամ ըրկաթ ձևին մէջ կը նշանակէ գործաւոր, վարձուոր, վարձկան, մշակ եւ այգեգործ²: Յայտնէէ կտր թէ յունարէն է բառը՝ Գամուսն իր կարգին կը թարգմանէ զայն «գործաւոր»³, մինչդեռ Պեհակտտին կուտայ բառին Հնչուժը որպէս իրրգաթ եւ պրրգաթ, եւ կուտայ անոր «Հողագործի, մշակն, եւ աշխատաւորի» իմաստ⁴: Թրքերէն լեզուի մէջ, սակայն, ի վաղուց անտի, բառն ստացած է մարդկութեան ստորին խաւի իմաստ, որուն Հետ երբեմն զուգընթաց է քալած սորուկը նաեւ:

Ինչ որ այ ըլլայ շրջափոխութիւնը բառին ներքին բովանդակութեան՝ անկէ, այդ բառէն, յառաջացած տարագներով օսմանեան կանոնագրութիւնները կը բերորոշն Հարկային որոշ Հատկացութիւն մը, որ, իրականութեան մէջ, անվճար, պարտադիր եւ տարապարհակ աշխատանք մըն էր⁵, որ կրնար փոխարինուիլ կանխիկ գումարով մը:

Որպէս պարհակ կամ գումար՝ ըրգատիէն կը Հատուցուէր Հողատէր սիփահիին, սանձապալէյին կամ սուպաշրին⁶, եւ բովանդակութեամբ ու քանակով կը տարբերէր տեղէ տեղ, ժամանակէ ժամանակ եւ գանձողէ գանձող: Ըստ 1541-ի Չօկմաագաթի լիվայի կանոնագրութեան արտ ու ցանք չուինցող մահճատական ամուսնացածները կը վճարէին տարեկան վեց ազէ՝ երեք օ-

րուան որպէս ըրգատիէ⁷: Դրամական նոյն քանակը կը գանձուէր նաեւ Մուսուլի, Տիգրանակերտի եւ Ջերմուկի լիվաներուն լայանները եւ Բաղէշի վիլայէթին մահճատականները⁸: Անդին՝ Էրզրանիի լիվայի գիւղական շրջաններուն մէջ իւրաքանչիւր անՀատ ստիպուած էր Հատուցելու տասներկու մուշակ, «որուն մէկ օրը վեց օսմանեան [ազէ] է, եւ որ կ'ընէ քաննչորս ազէ»⁹: Ուրֆայի լիվային մէջ երեք օր էր ըրգատիէն, որուն Համար անՀրամեշտ էր վճարել ինը ազէ՝ օրական երեք ազէի Հաշուով¹⁰: Ջերմուկի լիվայի ոչ-մահճատական լայաններուն ըրգատիէի պարտաւորութիւնն էր տարեկան տասն օրուան աշխատանք, որ օրական երկու ազէէն՝ կը Հաւատարէր քսան ազէի¹¹: Այս բոլորէն անկախ՝ կային տակաւին շրջաններ, ուր ըրգատիէն կը Հատուցուէր կէս առ կէսի գրութեամբ, այսինքն՝ աշխատանքով եւ դրամական վճարումով. այդպէս էր գրութիւնը Տիգրանակերտի եւ Էրզրանիի լիվաներուն մէջ¹², մինչ Ամիտի Թերճիի նաեւ Արարիկիի, Մալթիյի, եւ Տիվրիկի լիվաներուն մէջ լոկ պարհակային աշխատանք մըն էր անիկա¹³: Ըստ Էրզրանի լիվայի 1518 թուակիր մէկ կանոնագրութեան՝ պարհակային այս աշխատանքը կը Հաւատարէր իւրաքանչիւր ընտանիքէ տարեկան մէկ օրուան աշխատանքի¹⁴, Արարիկիի լիվային մէջ իւրաքանչիւր անՀատի Համար երեք օրուան աշխատանք մըն էր անիկա¹⁵. Ամիտի Թերճիի նահիլէին մէջ իւրաքանչիւր ընտանիքէ պահանջուող քստօրօպ աշխատանք մը¹⁶, Տիվրիկի եւ Մալթիյի լիվաներուն մէջ՝ տարեկան «քսան մը օր»ուան¹⁷, իսկ Մալթիյի լիվայի 1528 թուակիր կանոնագրութեան Համաձայն՝ տարեկան «տասը-տասնհինգ օր»ուան աշխատանք մը¹⁸: Աշխատանքը կը կատարուէր արաբուն եւ բրինձի գաշտերուն մէջ ցանք եւ Հունձք բնիւով, կամ այ արօտալայրերէն խոտ ու դարման Հնձելով¹⁹:

Ըստ կանոնագրութիւններու՝ դրամական Հարկին կամ տարապարհակ աշխատանքին առնեն էր ցանքի եւ բերքահաւաքի ժամանակը, այսինքն՝ գարնան եւ աշնան, կէս առ կէսի Համեմա-

տութեամբ: Կար միայն մէկ կանոնադրի, Տիգրանակերտի վրայ-
յէթի 1540-ին որ կը նշէ Նեմրուզը որպէս ժամանակ հատուցու-
մի՞: Ըրգատիէն կը վճարուէր ինչպէ՞ս ոչ-մահճմտականին նոյն-
պէս նաեւ մահճմտականին կողմէ, թէպէտեւ ըստ կանոնադրու-
թիւններու տուեալներուն՝ կային կարգ մը մարդեր, որոնք զերծ
էին կացուցուած տարապարհակ այս աշխատանքէն: Այսպէ՞ս՝
Մուսուլի իվային մէջ անկէ ազատ էին ամուսնացած բայաները
եւ քաղաքաբնակները՞: Ըստ Մուլթան Միւլէյմանի շրջանէն
եկող կանոնադրութեան մը՝ քաղաքակներն ազատ էին կա-
ցուցուած էրկանիի իվային մէջ ալ՞: Տիգրանակերտի վրայէ-
թին մէջ ըրգատիէ չէր գանձուեր ամուսնութեանը՞, մինչ Բաղէչի
վրայէթիին եւ Ձջիկաձաղի իվային մէջ այս հարկէն զերծ էին
բոլոր մահճմտականները եւ աշխատանքի կարող ամուրի՝ այլ
չափահաս ոչ-քրիստոնեաները՞:

Կարգ մը շրջաններու մէջ այդքա՞ն խիստ էր ու դաժան զոր-
ծարուծիւնը ըրգատիէին, որ իշխանութիւններն ստիպուած ե-
ղան միջամտելու: Այդպէս եղաւ Տիվրիկի եւ Մալաթիոյ իվանե-
րուն մէջ, ուր ըրգատիէն «սպօրինութիւն ըլլալով՝ վերցուե-
ցաւ», որովհետեւ անիկա կը խանդարէր բայաններուն դաշտային
աշխատանքները, ու եթէ սիփահիները, սանճապէյները եւ սու-
պալիները պէտք ունէին աշխատող բազուկներու՝ անհրաժեշտ
էր իրենց համար գանձը վարձել իրենց զբառով՞, մինչդեռ այդ
միւնեայն իշխանութիւնները թոյլ էին տուած, որ ինչպէս որ էր
պարագան Մուսուլի իվային եւ Տիգրանակերտի վրայէթիին
մէջ, բննաբն ու ըրգատիէն վճարուէին բոլոր այն բայաններուն
կողմէ, որոնք իրենց յանձնուած հողը լքեր էին ու մեկներ այլ
վայր եւ այդ հողը յանձնուեր էր ուրիշին՝ թափուով, կամ ալ՝
բնական աղէտի մը որպէս հետեանս՝ հողը մնացիւր էր թափուր
եւ անաշխատ՞:

Բովանդակութեամբ ըրգատիէն նման էր գուլլուկին, գուլ-
լուգ պիտիլիին, եւ գուլլուրիին, գուլլուգ հաղպըին ու գուլլուգ
փուլիին, ինչպէս նաեւ անդարիէին, բիգարին եւ սուխրային:

ԸՐԳԱՏԻԷ ԵՆԷԻՐԼԻԱՆ [irgadiye şehiriyan] – Զուսարէն
էրկատու – «բանուոր, գործուոր, աշխատուոր» եւ պարսկերէն
չաւր – «քաղաք» բառերէն՝ յառաջացած հարկային տարագ, ու-
րուն բաղկացուցիչ վերջին հատուածը կը գտնուի ոչ մէկ տեղ:
Ընդհակառակը, պարսկերէն շահբին շահբիի վերածուած ձեւը
կը գտնուի ամենուրեք, որուն վրան աւելնալով թրքերէնի լի
մասնիկը՝ ստեղծուած է շահբիլի բառը, որ պարզօրէն կը նշանա-
կէ «քաղաքի մը բնակիչները կամ քաղաքաբնակ»՞: Թրքերէն
այս բառին վրան է որ եկած է աւելնալու արաբերէն ան յոյնա-
կկրտ յետադաս մասնիկը: Այս ձեւով ստեղծուած բառը պարզօ-
րէն կը նշանակէ քաղաքացիներ կամ քաղաքաբնակներ, իսկ ըր-
գատիէ շահբիլիան հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ
քաղաքաբնակի պարհակ:

Պարբանի հրատարակած օսմանեան կանոնադրութիւննե-
րուն մէջ հարկային այս տարագը կը յիշուի միայն մէկ անգամ
Մուլթան Մուրատ Գ-ի ժամանակակից եւ Մուսուլի իվային
պատկանող կանոնադրութեան մը մէջ րեւմ-ի ըրգատիէի իմաս-
տով: Կանոնադրութիւնը կը նշէ, թէ Մուսուլի իվայի քաղա-
քաբնակները, որո՞նք որ ալ ըլլան անոնք, զերծ են տարապար-
հակ աշխատանքէ կամ անոր փոխան կատարուելիք վճարումէ՞:

Բովանդակութեամբ ըրգատիէն է:

ԸՐԳԱՏԼԳ [irgādlık] – Զուսարէն էրկատու – «գործուոր,
բանուոր, աշխատուոր» բառէն՝ աղաւաղուած եւ ըրգատի վե-
րածուած բառէն յառաջացած հարկային տարագ: Աղաւաղուած
բառին վրան աւելնալու եկած լրգ մասնիկը ցոյց կուտայ պատ-
կանելիութիւն, եւ առ այդ ըրգատլը բառը կը նշանակէ գոր-
ծաւորին համար, աշխատանքի փոխան, կամ ալ՝ բանուորու-
թիւն, թշուառութիւն, անտաշութիւն եւ անկրթութիւն: Ինչ որ
այլ ըլլայ բառին իմաստը, որպէս հարկային տարող ըրգատլը
այն գումարն էր կամ այն աշխատանքը, զոր Օսմանեան կայա-
րութեան մէջ բայան պարտաւոր էր հատուցելու հողատէր սի-

փահսիին, սանճազպէյին կամ սուպաշրին: Ան այդ՝ ըրգատուրզը լոկ մէկ տարբերակն էր ըրգատիէին եւ ըրգատի շեհրլլանին:

Հարկային տարազի այս փոփոխակը յիշուած կը գտնենք լոկ երկու անգամ՝ Պարբանի հրատարակած օսմանեան կանոնագրութիւններու մէջ: Ըստ անոնց՝ Ամիրի լիվայի Թնրճկ նահիէի բնակիչներէն իւրաքանչիւր ընտանիք պէտք էր որ Հողատիրոջ հատուցէր տարեկան չորս օրուան տարապարհակ աշխատանք², իսկ Արարկիբի լիվային բնակիչներէն իւրաքանչիւր անհատ պարտաւոր էր տարեկան երեք օրուան աշխատանք կատարել, կէսը գարնան՝ ցանքի ստան, եւ միւս կէսը աշնան՝ հունձքի³:

Մտերմասն տես՝ ԸՐԳԱՏԻԷ:

Թ

ԹԱԱՄԻԷ [taamiye] – Արարբէն Թաամ – «ճաշ, սնունդ, ուտելիք, կերակուր, հացի կտոր, օրպագհիկ եւ հացահատիկ» բառնէ՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Պողոճանի մօտ բառը վերածուած է Թաամիէթի եւ ունի «ռոճիկ ու թռչակ» իմաստները², մինչդեռ Քեյկիսան Թաամ բառը սալէ ետք որպէս «սնունդ եւ ճաշ», կը յայտնէ թէ Թաամիէն այն գումարն էր, զոր բարեւիրական Հաստատութիւններու նախարարութիւնը կը գանձէր ձրի սնունդ հայթայթելու համար չքաւորներուն. սա տարազումն անմիջապէս ետք տակաւին անիկա կ'ուելցնէ թէ անիկա սնունդի հարկ մըն է լոկ³:

Սակայն կը թուի, թէ Թաամիէն այս բովանդակութիւնը չունէր Հաստատումի իր սկզբնական շրջանին եւ գերծ էր բարեւիրական ու կրօնական ստորգում: Ըստ Բաբայրի՝ Թաամիէն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ «կը գանձուէր քամաքային եւ ծովային բնակայիւններու, սպաներու եւ պաշտօնատարներու ընտանիքեան, բնակարանին եւ անոնց հանդիսի միջոցին կա-

տարուելիք ծախսերուն համար»⁴, եւ առ այդ՝ կը պատկանէր Թերիալիֆ-ի էօրֆիլէի պատկանող Հարկերու կարգին, ահա թէ ինչո՞ւ համար անիկա ունէր բովանդակութիւնը նոյնանման բազմաթիւ Հարկերու, որոնք կը գանձուէին Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մէջ:

Տուեալներու համաձայն՝ սկզբնական շրջանին կը գանձուէր պատահական կերպով, մինչ յետագային վերածուեցաւ տարեկան կանոնաւոր հարկի, զոր անկախ՝ կրօնական իրենց պատկանելիութենէն՝ քաղաքացիները, եւ մահաւանդ թայաները, պատրաստ էին վճարելու իշխանութիւններուն:

Ըստ օրինի՝ Թաամիէն վերջ գտաւ Թանդիմթեան շրջանին, սակայն, իրականութեան մէջ, անիկա շարունակեց գանձուիլ այլազան անուններով մինչեւ սկիզբը Հայկական Տասնհինգին:

ԹԱԳԱՊՊՈԼ [takabbul o tekabul] – Արարբէն Կապպա –

«ստանալ, ընդունիլ, բան մը քաղիլ, մէկու մը ձեռքէն բան մը առնել» բառնէ՝ յառաջացած ապօրինի Հարկային տարազ: Քաղիմիբքին Հարկային այս տարազին համար, սակայն, կուտայ «վճարում, կանխավճար» իմաստները², մինչդեռ պարսկերէնի մէջ Թապպալով բառն ստացած է «հաճոյքով ընդունիլ, ստանալ կամ արտօնել» իմաստները³: Քեյկիսանն ունի Թեղապուլը, որուն համար կուտայ «վարձատրութիւն, հանդիպում» բովանդակութիւնը⁴. Պեհակտին Թապպալովը կուտայ «առնել, ընդունիլ» իմաստներով⁵, մինչդեռ Պողոճանեան Թեղապուլիւ համար կուտայ «պատահար» իմաստը, իսկ Թեղապուլիւ էթմեքի համար «ընդունիլը, առնելը, հանդիլը, եւ հաւանիլը»⁶: Այս բոլորին ետք՝ Աճառեանին տարազումը կը մնայ ամենէն մօտիկը Հարկային տարազի բովանդակութեան, երբ կ'ըսէ թէ անիկա կառավարութեան կողմէ սուրբի կամ Հարկի հաւաքումին կապուով տրուին էր⁷: Իրականութեան մէջ՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ որեւէ պաշտօնի տիրանալու համար ենթակային վճարել յանձն առած դրամական պարտաւորութիւնն էր անիկա⁸, որ

փոփոխական էր ըստ ժամանակի, վայրի, դանձողի եւ վճարողի: Սովորութային հարկ մըն էր անիկա եւ զայն կը վճարէին նոյնիակ էջմիածնի կաթողիկոսները. այսպէ՛ս էր որ 1617-ին էջմիածնի Միլիքսեթ կաթողիկոսը խոտացաւ ամէն տարի Շահ Արքայ Ա-ին «100 թուան որպէս փէշքէջ է Թալապպոլ վճարել զիւսանին»⁹: Թեքիալիֆ-ի էօրֆիէի կարգին պատկանող այս հարկը, ըստ Սիրուսիի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ծանօթ էր որպէս մուկաթա¹⁰:

ԹԱԼԻՊԱՆԷ [talibane] – Արաբերէն Թալապա – «որեւէ բան փնտռել, քննել, պահանջել, հետապնդել, սղիբսել, կամ որեւէ մէկէն հատուցում պահանջել» բառն է՝ յառաջացած հարկային տարազ: Թալապայէն է որ յառաջացած է Թալապը որ ան է որ կը փնտռէ կամ կը հետապնդէ, այսինքն՝ ուսանողն է անիկա¹¹: Արաբերէնէն պարսկերէնին անցած այս բառը կը պահէ իր առաջին բովանդակութիւնը եւ կը նշանակէ նաեւ «ըզձանք»¹²: Արաբերէնի մէջ իր յոգնակին Թալապ եղող այս բառ պարսկերէնի մէջ նեթարկուած է կրկնակի յոգնակութեան եւ եղած Թալիպան, որուն վերջածանց է մասնիկը ջոջ կուտայ պատկանելիութիւն: Ան այդ՝ Թալիպանէն պիտի նշանակէ ուսանողին, հետապնդողին, փափաքողին պատկանող: Սակայն ուսանող մը, հետապնդող մը, փափաքող մը եւ սղիվող մըն է նաեւ կրօնքի հաւատացեալը, ահա թէ ինչո՞ւ. Համար պարսկերէնով Թալիպանէն պիտի նշանակէ նաեւ հաւատացեալ: Գուցէ այս է պատճառը, որ Փապագեանը կ'նկարագրանէ, թէ այս «ետրմինի տակ պէտք է Հասկանալ այն եկեղեցական տուրքերը (նուիրակութեան եւ այլ դումարներ), որ տուեալ թեմի հաւատացեալները» «Թալիպները» պարտաւոր էին վճարել էջմիածնին»¹³: Իրաւ այ՛ էջմիածնական հրովարտակներ Թալիպանէին կուտան լոկ այս բովանդակութիւնը¹⁴:

ԹԱՆՍԻՆԻՆԷ [tahririyе resmi] – Արաբերէն խարանա

– «վայր մը ձգել, դուրս դալ» բառն է՝ յառաջացած խարան «տուրք, հարկ» բառն է՝ եւ արաբերէն ըսած – «հարկ, տուրք» բառն է՝ յառաջացած հարկային տարազ, որ կը գործածուէր լոկ անապատային շրջաններու մէջ: Ըստ հարկի բովանդակութեան՝ անիկա պիտի նշանակէր վայրէ մը դուրս գալով այլ վայր մեկ նեկու առիթով գանձուած տուրք: Իրականութեան մէջ՝ այդ բովանդակութեամբ հարկ մըն էր անիկա եւ անփոփոխ՝ քանակով, ու կը գանձուէր Հինգադի մէջ, միայն թէ, ըստ Բաքալընի՝ փոխադրութեան Համար օգտագործուող ուղտերէն եւ ջորիներէն: Ստեղծուած էր 1884-ին եւ վերցուեցաւ 1911-ին¹⁵: Հարկային բովանդակութեամբ անիկա նման էր Թեքիալիֆ-ի սպետրէին, խարճ-ը ուսէին, եւլ պաչէսիին, Թալիպ պետելիին, եւ նմանեկուն:

ԹԱՆՍԻՆԻՍ ՈՒՍՈՒԼՈՒ [tahmis usulü] – Արաբերէն Թէլիսիս – «հիզքի բամբէլ»¹⁶, եւ ուսուլ – «արմատ, սկիզբ եւ սկզբունք»¹⁷ բառերէն կազմուած հարկային տարազ: Ան Փանուսի՝ Թալմիս ուսուլուն տասանորդը գանձելու այն դրութիւնն էր, որ որպէս հիմ է ընդունէր միջինը վերջին հինգ տարիներու Հողային եկամուտին¹⁸: Իրականութեան մէջ՝ Հարկային այս տարազը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անունն էր Հողային արտադրութիւններէն գանձուող բազմաթիւ հարկերէն մէկուն: Կար շրջան մը, երբ Հողային բոլոր արտադրութիւններէն ալ կը գանձուէր աչարը, որուն յանձանձուրը կը վստահուէր միւլիթեղիմներուն: Այս վերջինները, սակայն, աճուրդով տիրացած ըլլալով աչարի գանձումի իրաւունքին՝ մի՛շտ ալ կ'աւելցնէին քանակը գտնծելի հարկին եւ ի գործ կը դնէին անբեւակայելի խզգժութիւններ: Խուսափելու Համար անմարդկային սա դրութեանն՝ օսմանեան բարենորոգչութեան առաջին խի օրերուն, 1839-ին, իշխանութիւնները որոշեցին զայն վերածել տարեկան անփոփոխ հարկի մը: Ան այդ՝ գանձելի հարկին քանակը որոշուեցաւ վերջին հինգ տարիներու եկամուտին միջինով. ահաւասիկ այս միջինն

էր որ կոչուեցաւ թախմիս ուսուլու: Սակայն իշխանութիւնները շուտով գտան, որ այս գրութեամբ գանձուող Հարկին եկամուտը նուազ էր նախկին ձեւով ստացուածէն, ուստի անիջապէս վերադարձան նախկին դրութեան¹:

ԹԱՀՍԻԼԻԷ [tahsiliye] — Արաբերէն Հասալա — «պատահիլ, տեղի ունենալ, ստանալ որպէս զուտ արտադրութիւն» բառէն՝ յառաջացած թահսիլ — «շահ, առաւելութիւն» բառէն՝ ստեղծուած Հարկային տարազ, զոր չունի Բազմիրքսին: Չունին նաև օսմաներէն բառարանները՝ բացի Պեհաէտօրնէն, որ զայն կը բացատրէ որպէս «նիւթական այն մասը, զոր թահսիլտարն իրեն Համար կը վերցնէ պետութեան Հաշուոյն ժողովուրդէն գանձած իր Հարկերէն»²:

Մանրամասն տես՝ ԹԱՀՍԻԼՍԱՐԻԷ:

ԹԱՀՍԻԼՍԱՐԻԷ [tahsildariye] — Արաբերէն Հասալա — «պատահիլ, տեղի ունենալ, ստանալ որպէս զուտ արտադրութիւն» բառէն՝ յառաջացած թահսիլ — «առաւելութիւն, շահ» բառէն՝ է որ կը կազմուի թահսիլտար բառը, զոր պարսկերէն բառարանը կը բացատրէ որպէս «Հարկահաւար»³: Օսմաներէն բառարաններն ալ ունին գրեթէ նոյն իմաստը բառին⁴: Քչիկ մը աւելի յտակացնելով ու մանրամասնելով պաշտօնը թահսիլտարին՝ Յ. Փափաղեան կը յայտնէ, թէ թահսիլտարն այն մարդն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ պետութեանէն իրաւունք էր ստացած պետական գանձերը Հաւաքելու⁵: Ըստ տուեալներու՝ անիկա կը գանձէր ճիւղիէն, խարածը, եւ պետական այլ Հարկերը⁶, թէպէտեւ, կարգ մը պարագաներու, անիկա զօրք ունէր լոկ ստեթի աղնեմի Հետ. այս պարագային՝ Արեւելեան Հայաստանի մէջ անիկա կը կոչուէր խանչուո⁷:

Թահսիլտարին Հաւաքած գումարէն իրեն բաժին ինկած մասն էր թահսիլտարիէն, եւ կը կոչուէր նաև թահսիլիէ՛, սակայն կը թուի թէ, ինչպէս կը Հաստատէ Բաքարընը, սկզբնական շրջա-

նին անիկա կը գանձուէր «գաւառորններու եւ նայիպներու տուած որոշումներուն»՝ ինչպէս նաև պաշտօնեաներու, բարտուղարներու, Հարկահաւաքներու, միւլապիլրիներու եւ անոնց սպասարկողներու ծախսերուն Համար»⁸:

Սովորութային այս Հարկն սպորինութիւն մըն էր սակայն, ահա թէ ինչո՞ւ Համար սկզբնադրիւններու մէջ զայն յաճախ կը գտնենք արգիլուած⁹. այսուհանդերձ անիկա շարունակեց գանձուիլ ինչպէս Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան՝ նոյնպէս նաև արեւելեան շրջաններուն մէջ: Արեւմտեան Հայաստանի գանձազան շրջաններուն մէջ երբեմն անիկա կը գանձուէր մէկ սալէ իւրաքանչիւր ոչխարէ եւ երկու սալէ՛ իւրաքանչիւր եղէ՛, մերթ կը գանձուէր Հաւաքուած աշարին մէկ տասներորդին Հաշիւով¹⁰, ու երբեմն ալ՝ վաճառուած ապրանքի գալիսնի Հարկէն անկախ իւրաքանչիւր բեռի վրայ, մէկ կամ երկու փարայի Հաշիւով¹¹: Յետագային որպէս սպորինութիւն, թահսիլտարիէն արգիլուեցաւ թանգիմաթեան շրջանին բազմաթիւ այլ սպորինութիւններու եւ սովորութային Հարկերու Հետ, սակայն արգիլը մնաց թուղթի վրայ, եւ շարունակեց գանձուիլ: Օրինականօրէն վերջ տրուեցաւ անոր միայն 1908-ին՝ Օսմանեան Սահաւանադրութեան երկրորդ յայտարարութեամբ, երբ վերջ տրուեցաւ նաև թահսիլտարի պաշտօնին եւ անոր տեղ ստեղծուեցաւ ամսականաւոր պաշտօնէութիւն: Սակայն, այս անգամ, այդ պաշտօնէութիւնն էր, որ շարունակեց տեւականացնել դարերու հնութիւն ունեցող սպորինութիւնը եւ գանձել զայն ամենայն խզիժութեամբ եւ խստութեամբ:

Թահսիլտարիէն, իր Հարկային բովանդակութեամբ, նման է բովանդակութեանը խիւտտամիէին, մողլաթանքին, խիզամաթիւսային, միւլապիլրիէին, եւ նոյնանման սովորութային բազմաթիւ այլ Հարկերու:

ԹԱՂԱՐ [tağar] — Չաղաթերէն թաղար — «պնակ, պնակածեւ տան» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ: Ըստ օսմաներէ-

նի՝ «ընդեղէնի տեսակ մը չափ» էր անիկա², կամ այլ «Հացացա-տիկի քանակի չափ մը, որ կը տարբերի տեղէ տեղ»³: Մայրա-սեանն այլ կուտայ այս բովանդակութիւնը տարազին, երբ կը յայտնէ, թէ կուէ աման մըն է անիկա, որ կը գործածուի ընդեղէն չափելու համար, եւ կ'եղբակացնէ տակաւին, թէ «ընդհան-րապէս ընդեղէնների չափ» մըն է անիկա՝ «զանազան տեղերում զտնազան տարողութեամբ»⁴: Հայերէնի մէջ, սոսոր, այս աւարա-զը կը պահէ տակաւին սկզբնական իր իմաստը: արզարեւ Նոր Բառիկի բնագիտականները կ'ըսեն, թէ թաղարք «անօթ է կուեղէն զոգատոր կոնքաձեւ, իրբեւ պոչոս, եւ ծաղկոց»⁵:

Մակայն պարսկերէնի անցած այս բուն զեղջու բոլորովին այլ իմաստ, եւ այսօր պարզօրէն կը նշանակէ «որոշ որեւէ կեա-մուտ, կամ հատուցում, սրմէ կախում ունի անհատ մը»⁶: Արդէն Աճառեանն այլ կը վկայէ սա փոփոխութեան մասին: Արզարեւ՝ անիկա կ'ըսէ թէ «Թաղարք նախապէս ամանն էր, յետոյ նշանա-կեց «առնուած Հարկի չափը» եւ աւելի յետոյ ընդհանրանալով ստացաւ ընդհանրապէս «Հարկ» նշանակութիւնը, ինչպէս որ պարսկերէնի մէջ էլ դարձաւ «ռոճիկ, թոշակ»⁷: Մայրասեանն իր կարգին կը յայտնէ, թէ «Հարկ անեղու ամանի չափ»ն էր Թա-ղարք, որ դարձաւ «ընդհանրապէս Հարկ, տուրք»⁸: Թաղարի չա-փէն Հարկի սա փոփոխութիւնը շատ աւելի յստակ կ'երեւի Հայ պատմութեան սկզբնաղբիւրներէն: Այսպէս, ըստ վկայութեան մը՝ «եղաւ Հրաման ի Հուլաւուէն պահանջման Հարկի, զոր Թա-ղարն ասնն, յամենայն զլիտոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքաների, պահանջէին Հարկի լիտ ցորեան, յիսուէ լիտ դինի, երկու լիտ բրինձ եւ ծնծառ, երեք տոպրակ, երկու չուսան, մի սպի-տակ, մի նեա, մի նալ՝ թող զայլ կաշառան. եւ ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն եւ քսան սպիտակ. եւ այր ոչ գոյր՝ զուտտերս եւ զդատերս անուոյն ընդ պահանջմանն»⁹:

Բայց կը թուի թէ այսքան բարդ չէր բովանդակութիւնը Թա-ղարին, որովհետեւ սկզբնաղբիւրները ցոյց կուտան, որ անիկա ընդհանրապէս առջուած մնաց կալ ու կուտի Հետ, եւ նոյնիսկ

սնկէ ստեղծուեցան կալի Թաղար եւ կապթաղար տարազները, եւ ունէր Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ գանձուող խարման սղէսիին, խարման Հազդիին, մալիքանէին, պահարաչէին, միւլքին եւ նոյնանման Հարկային այլ տարազնե-րուն բովանդակութիւնը:

ԹԱՂԱ [tamga օ temga օ damga] – Թըքերէն Թամգա – «նշան, Հետք» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ կը գործածուէր նախօսմանեան, Օսմանեան եւ Պարսկական Կայս-րութիւններուն մէջ: Կարգ մը թրքական աղբիւրներու համա-ձայն՝ որեւէ բանի վրայ դրուած նշանը կամ այլ այդ նշանն ընող գործիքն էր Թամգան¹⁰: Պոզանեան կ'ամփոփէ այս բոլորը, եւ կը յայտնէ, թէ անիկա նշանն էր եւ նշանակը, դրոշմը եւ կնիքը¹¹: Մայրասեանցի համաձայն՝ Թամգան դրոշմն էր կամ խարանը, զոր շիկացած երկաթով մը կը զնէին անասուններու վրայ՝ գու-ցէ տուակարար արջուի վրայ: Պարսկաստանի մէջ, սակայն, դրոշմուող սա կնիքն այլ բանի վրայ էր: Նախ՝ Թամգան տախ-տակեայ այն կնիքն էր, որ կը ծառայէր կնրկու դուռերը հան-րային շտեմարաններուն, եւ ապա՝ կնիքի այն Հարկն էր՝ որ կը գանձուէր կատարուած ներածուցներէն¹²: Բառը գրիթէ այս իմաստով կը գործածուէր սահմաններէն ներս այլ Օսմանեան Կայսրութեան, ուր նախ որեւէ ալրանքի քնուած ըլլալը փաս-տող նշան մը ըլլալէ ետք՝ մաքսատան իշխանութիւններու կող-մէ տարանցիկ ապրանքներուն վրան անրացուած կնքեալ կա-պարն այլ էր անիկա¹³: Այս բոլորէն ետք, սակայն, ինչպէս կը յայտնեն սկզբնաղբիւրներն ու զբաժանութիւնը՝ Թամգան այն բանն էր կամ մաքուր, տուրքը կամ Հարկը, որ շուկան կը գան-ձուէր վաճառուող կամ տարանցիկ եղող ապրանքներէն¹⁴, մինչ, բոտ Հարկային յիշատակարաններու՝ անիկա այն Հարկն էր, որ կը գանձուէր արհեստանոցներէն, գործատուներէն, ձիթհաննե-րէն, ձկնարաններէն, եւ գործի եկամտաբեր այլ Հաստատու-թիւններէն¹⁵:

Ըստ փաստաթուղթերու, սկզբնաղբիւրներու եւ օսմանեան ու պարսկական կանոնադրութիւններու եւ Հրօփարտակներու՝ կարգ մը շրջաններու մէջ Թամղան կը գանձուէր «բոս Հին օրէնքի»¹⁹։ այսպիսի պարսկայի մը Հարկահաւաքն իր ձեռքին ունէր տուեալ շրջանի մը նախկին կանոնադրութիւնը եւ կ'ընթանար անոր ցուցումներուն Համաձայն։ Նշելէ ետք չափն ու քանակը գանձելի Հարկին՝ կարգ մը կանոնադրութիւններ կը Հաստատեն, թէ «այսպէ՛ս էր օրէնքը»²⁰։ Այլ կանոնադրութիւններ յտասկօրէն կը նշեն, թէ Հարկը պիտի գանձուի վաճառուած ապրանքէն²¹, ուրիշներ կը յայտնեն, թէ անիկա կը գանձուի տարանցիկ ապրանքներէ²², մինչ այլ ուրիշներ կը յիշեն ներածուած ապրանքները նաև²³։

Կարգ մը կանոնադրութիւններու Համաձայն՝ կային շրջաններ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր չէր գանձուեր Թամղան։ Այսպէ՛ս՝ Էրկանիի իրավայի Հասարակն եւ Չուեղէշ նահիէներուն մէջ չէր գանձուեր անիկա²⁴։ Էրկանիի այլ կանոնադրութիւն մը կը Հաստատէ իրաւութիւնն այս մէկին, երբ կը յայտնէ, թէ Թամղան «չի գանձուիր զիւղերին, ինչպէ՛ս նաև Հողային առուածիկն»²⁵։ Ո՛չ միայն այս՝ Թամղայի գերծ էին կողարուած որոշ ապրանքներ եւ նիւթեր։ Օրինակ՝ Զերմուկի իրավային մէջ, բոս կանոնադրութեան՝ կարգ մը նիւթեր եւ արտադրութիւններ ենթակայ չէին Թամղային²⁶, մինչ Չմշկածաղի իրավային ներս Թամղան ի զօրու էր լո՛վ Չմշկածաղ քաղաքէն ներս, երբ անդին զիւղերն ու զիւղական շրջանները չէին ճանչնար զայն, սակայն, կը թուի թէ Հարկահաւաքները կ'ընդօրինանային օրէնքի տրամադրութիւններուն եւ կը գանձէին Թամղան, ափս թէ ինչո՞ւ Համար կանոնադրութիւնը յտասկօրէն կ'ըսէր, թէ «ոչ մէկէն պէտք է Թամղա գանձել»²⁷։

Փաստաթուղթերու եւ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն Համաձայն՝ Թամղան ընդհանրապէ՛ս կը գանձուէր շուկան ապրանքը վաճառողէն, սակայն միշտ չէ՛ որ այս կէտը յստակ կերպով յիշուած ըլլայ կանոնադրութիւններուն մէջ, թէպէտև

մերթ կարելի է Հանդիպիլ սա յիշատակութեան։ Մարտինի իրավային մէջ բամպակի շրջուն վաճառողները կը վճարէին Թամղան¹⁹, մինչ Տիգրանակերտի իրավային մէջ՝ կերպաս եւ այլ ապրանքներ վաճառողները²⁰։ Սակայն երբ նախապէս Էրկանիի իրավային մէջ Թամղան կը վճարուէր լոկ ապրանքը վաճառողին կողմէ՛ն՝ նոր կանոնադրութեամբ մը որոշուեցաւ զայն գանձել «կէտը վաճառողէն եւ կէսն ալ գնողէն»²⁰։ սակայն անդին, կանոնադրութիւններու Պարբանի կազմած Հաւաքածոն ունի Մարտինի իրավային կանոնադրութիւն մը, որ յտակ կերպով կ'ըսէ, թէ Թամղան պիտի գանձուի միայն ապրանքը գնողէն²¹։

Ըստ կանոնադրութիւններու եւ Հարկահաւաքներու մատուաններու տուեալներուն՝ Թամղան կը գանձուէր զրամով։ Այսպէ՛ս՝ Մարտինի իրավային մէջ երբ ջուլհակ մը իր զործած կտուր բերէր շուկայ ու վաճառէր՝ իւրաքանչիւր ծրարի Համար կը վճարէր երկու ալչէ Թամղա²²։ Մարտինի իրավային պատկանող այլ կանոնադրութիւն մը կը նշէ, թէ մետաքսի տարանցիկ անչած իւրաքանչիւր բեռէն պիտի գանձուէր վաթսուն ալչէ²³, մինչ բոս այլ կանոնադրութեան մը՝ եթէ վաճառուէր՝ լոկ տասր ալչէ²⁴։ Վուշի վաճառուող իւրաքանչիւր բեռն գանձելի Թամղան նոյն իրավային մէջ երկու Հասան պէշի էր, որ կը Հաւասարէր չորս ալչէի²⁵։ Նախապէ՛ս՝ Մարտինի իրավային մէջ վաճառուող իւրաքանչիւր սորուկէն կը գանձուէր երեսուներեք ալչէ Թամղա. յետագային, սակայն, ստեղծուեցաւ որոշ խտիր մը սորուկներու սեփն ու ճերմակին միջև, եւ Հարկահաւաքը սեւ սորուկէն գանձել սկսաւ քսանհինգ ալչէ, մինչ ճերմակէն՝ ասոր վաճառուի գինին Հարբիւրէն Հինգը միայն²⁶։ Սեւերկի իրավային մէջ մետաքսի վաճառուող իւրաքանչիւր բեռն կը գանձուէր կէս էշրեֆի, որ կը Հաւասարէր քսանհինգ ալչէի, մինչ վաճառուած առաջին բեռնն ետք վաճառուած մնացեալ բոլոր բեռերուն Համար՝ միայն չորսական Թինկէ, որ կը Հաւասարէր ութը ալչէի²⁷։ Էրկանիի իրավային մէջ վուշի վաճառուող իւրաքանչիւր բեռն կը գանձուէր երկու Հարբիւր սեւ ալչէ, որ կը

Հաւասարէր վաթսուսկեց ազէլի²⁸, կտաւի ծրարէն²⁹, իսկ օճափ իւրաքանչիւր բեռէն՝ չորս ազէլ³⁰: Արարկիբի լիվային մէջ մորթուող իւրաքանչիւր ոչխարի վրայ կը գանձուէր մէկ ազէլ, թամրա, իսկ եզէն՝ երեք³¹, մինչ Ուրֆայի լիվայի մէջ կերպաս տարանցիկ բեռէն կ'առնուէր երկու պարթպէյլի էշերեֆի, որ կը Հաւասարէր Հարիւրէր ազէլի, մինչ այլ նիւթերու տարանցիկ բեռէն՝ վեց թենկէ, որ կ'ընէր տասներկու ազէլ, իսկ վաճառքէն ուղտի բեռէն երեք թենկէ, որ կը Հաւասարէր վեց ազէլի, եւ ձիւ եւ իշու բեռէն՝ մէկ թենկէ, որ կ'ընէր երկու ազէլ. այդ վերջիններուն տարանցիկ ըլլալու պարագային թամրան էր մէկուկէս եւ կէս թենկէ՝ յաջորդաբար, թէպէտեւ կարգ մը նիւթերէն կը գանձուէր միայն մէկուկէս էշերեֆիի եւ մէկ էշերեֆիի Համեմատութեամբ³²:

Սակայն միշտ էջր, որ թամրան կը գանձուէր դրամական որոշ գումարով մը: Բազմաթիւ եւ օսմանեան այն կանոնադրութիւնները, որոնք կը նշին տոկոսային դրութիւն մը թամրայի գանձումին: Այսպէս՝ Մարտինի լիվայի կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ, թէ թամրան պիտի գանձուէր գնորդէն Հարիւրին Հինգի Համեմատութեամբ³³, այդպէս էին բամպակը, ընկոյղը, կաղիւնը, եւ նոյնանման այլ նիւթեր, եւ նոյնիսկ շուկան վաճառուող սարուկները³⁴: Տիրաւորակերտի լիվային մէջ վաճառուող կերպասի եւ այլ ապրանքներու թամրան կը պահուէր «բատ Հին օրէնքի»՝ Հարիւրին Հինգի Համեմատութեամբ³⁵: Էրկանիի լիվայի անթուակիր մէկ կանոնադրութիւնը կը յայտնէ, թէ շուկան վաճառուող իւրաքանչիւր ձիւ, ջրիկ, եւ նոյնանման այլ կենդանիներէ պիտի գանձուէր մէկ Հասանակէյլի, այսինքն՝ վաճառումի գինին Հարիւրին չորսը, որովհետեւ «այսպէս էր օրէնքը», սակայն Հիմա որոշուեցաւ Հարիւրէն երկուքուկէս³⁶: Ուրֆայի լիվային մէջ՝ շուկան վաճառուող կերպասէն կը գանձուէր քսանէն մէկի Համեմատութեամբ, որ տակոսային դրութեամբ Հարիւրէն Հինգն էր լուկ, իսկ այլ նիւթերու Համար կանոնադրութիւնը կը նշէ Հարիւրէն Հինգի տակոսային դրութիւնը³⁷: Մարտինի

կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ, թէ Նուսէյպիին նահիլէին մէջ թամրան կը գանձուէր քսանէն մէկի Համեմատութեամբ, այսինքն՝ Հարիւրէն Հինգի տակոսային դրութեամբ³⁸: Նոյն Համեմատութիւնը կը պահուէր նաեւ Տեքուքի [Բերքուքի] քաղաքին եւ նահիլէին մէջ³⁹, մինչ Մուսուլի լիվային մէջ կարգ մը նիւթերու թամրան կը գանձուէր Հարիւրէն վեցի, երբ անդին՝ այլ նիւթերունը՝ Հարիւրէն երկուքի Համեմատութեամբ⁴⁰:

Էրկանիի լիվային մէջ, սակայն, երբ շուկան բամպակ վաճառուէր՝ թամրան կը գանձուէր ապրանքով. բատ երկու տարբեր կանոնադրութիւններու՝ բամպակի վաճառուած իւրաքանչիւր բեռէն կը վերցուէր չորս նիւկի բամպակ, որ կը Հաւասարէր ութի Հարիւր տիրեմի⁴¹: Նոյն էր դրութիւնը օճափի, Հինայի եւ թարմ պտուղի պարագային ալ⁴²:

Օսմանեան Կայսրութեան կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան, որ թամրան կը գանձուէր բատ կերպասի ծրարի⁴³, բատ կտորի⁴⁴, բատ ուղտի, ջրիկի, ձիւ եւ իշու բեռի⁴⁵, բատ կշիռի⁴⁶, եւ բատ վաճառքէն ստացուած գումարի⁴⁷: Անիկա մերթ ի կողմէն կը գանձուէր բատ քանակի՝ երբ վաճառուողն էր ձի, ջրիկ, ոչխար, կով, եզ, եւ այլն⁴⁸, ու երբեմն ալ՝ իւրաքանչիւր անհատ⁴⁹:

Սակայն զեղծարարութեան տուն տուող Հարի մըն էր թամրան՝ մանաւանդ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ: Այսպէս՝ Պարսիանի տուած կանոնադրութիւններէն ա՛նուտագն երկուքը կը խօսին այս մասին: Ըստ Խարբերիկ լիվայի կանոնադրութեան՝ վաճառքի Համար շուկայ Հանուած մետաքսին վճարուած բաճէն անկարի՝ Հարկահաւաքները տակաւին կը գանձէին չորս ազէլի գումար մը վաճառուած իւրաքանչիւր պարթմանէ՝ որպէս թամրալու սխա⁵⁰, իսկ Էրկանիի լիվայի անթուակիր կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ, թէ անիկա կը գանձուէր նաեւ Հողի աւուծակէն⁵¹:

Օսմանեան կանոնադրութիւններու աւելի մօտ ընթերցում մը երեւան կը Հանէ յայտնէ անուտանէ իշխատակուամբ թամրայի նւթակայ նիւթերուն: Այսպէս՝ անոնք կը յիշեն բամպակը, վուշը,

մետաքսը, եւ բուրդը, կտաւը, կերպար եւ ստուիւն, օժառը, Հինանան, օշինդրը, շաքարը, պուլկարական կարմիր մորթը, Հասա կաշին, ձէթը, ճրագուն, ճրագի ձէթը, մեխակը, անուշահոտը, դինճնֆիլը (կոճակալպիղ), մեղրամոմը, պղպեղը, սղաորը, պարզ եւ սրղար իւղերը, մեղրը եւ բուսը, սե ու ճերմակ ձիւթը, եւ ապակին, պտուղներէն խաղողը, կիտրոնը, չամիչը, չոր թուզն ու չոր սալորը, չիրը եւ արմաւը. Հանածոներէն, Հանքային նիւթերէն եւ մետաղներէն՝ անագը, երկաթը, պողպատը, պղինձը, գինձը, նաֆթը, պաղլեղը, միւրտեսները, կարմիր ներկը, եւ արծաթն ու ոսկին ու անոնցմով շինուած առարկաները. կը թուի Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մեծ անհրաժեշտութիւն էր դանաւկը, ահա թէ ինչո՞ւ Համար կարելի է յաճախակի կերպով Հանդիպիլ անոր յիշատակումին. կենդանիներէն կը տրուին անունները ձիին, ջորիին, իշուն, եզին, կովին, ոչխարին եւ այլ կենդանիներու, եւ ի վերայ այս ամենայնի՝ վաճառուող մարդուն:

Սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն մանրամասն մէկ ուսումնասիրութիւնը, սակայն, ի յայտ կը բերէ, որ, ի վերջոյ, Թամղան շատ ալ մեծ տարբերութիւն չունէր բաճէն, որ կը գանձուէր տուեալ շրջանէ մը տարանջիկ անցնող ապրանքէն եւ կամ այլ չուկան վաճառուողէն: Ահա թէ ինչու Համար անփարան կարելի է դիմել նաեւ վենետիկցի անասուն այն վաճառականին, որ ԺԶ դարուն երկրորդ տասնամակէն շրջել է ետք որոշ շրջաններ Պարսկաստանի մէջ՝ կը գրէ յուշագրական իր ուղեգրութեան մէջ, թէ Թաւրիզի մէջ, ինչպէս բոլոր Պարսկական Կայսրութեան, «մի օրէնք կայ, որով մի Հարկահաւաք անուղղակի եւ ուղղակի տուբեր է դնում, որպէս Հարկ եւ մաքս: Նոյնպէս կայ մի վատ սովորութիւն, որ միշտ գոյութիւն է ունեցել, որ իւրաքանչիւր վաճառական որ պալպուած մի խանութ ունի, վճարում է օրական կամ երկու եւ կամ վեց սպիտակ [ազէ], կամ մինչեւ իսկ մի սուկատ, Համասպտասխան իր գործին. նոյնպէս իւրաքանչիւր արհեստի վարպետի վրայ մի վճարում է դրուում, Համաձայն իր լիճակի: Նոյնպէս պոռնիկները, որոնք յաճախում են Հանրային

վայրեր, պարտաւորուած են վճարել ըստ իրենց գեղեցկութեան, որքան սիրուն լինեն նրանք, այնքան անլիք պիտի վճարեն. եւ... այս քաղաքում կայ սողմանկան մի վայր ու դպրոց, որտեղ նախնապէս Հարկ են վճարում, Համաձայն իրենց գեղեցկութեան: ... պոռնիկներին գնացող քրիստոնեաների ու մահմետականների միջև ոչ մի խարտութիւն չի գրուում: ... Այն ամէն բանից, որ օրուէ մարդ գնում է այս քաղաքում, ինչ որ պիտի վճարէ, եւ բոլորը գանձում է Հարկահաւաքը: ... Ամբողջ դրամը ... Հարկահաւաքի անձնական առականութեան Համար է»:՝

Ըստ տուեալներու՝ Թամղան որպէս կնիք դնող կամ որպէս Հարկ հաւաքող պաշտօնեան էր Թամղանի⁵⁴: Գամուսին Համաձայն՝ անիկա այն պաշտօնեան էր կամ գործաւորը, որ կը գրոշմէր, նշան մը կը դնէր կամ կը կնիքէր օրուէ բան: Բնիկ մը աւելի յատկացնելով տարազը՝ օսմաներէն Գամուսը կը յայտնէ, թէ Թամղանի մաքսատան մէջ ապրանքները կնքող պաշտօնեան էր⁵⁵: Պարսկերէնի փոխանցուած Թամղա բառը, սակայն, պարզօրէն զգեցած է «Հարկահաւաք» իմաստը⁵⁶: Իսկ պատմագիտական Հայ գրականութեան մէջ՝ Թամղանի կենսատական մասնաւոր այն պաշտօնեան էր, որ իշխանութիւններէն կապալով կը վերցնէր Թամղայի գանձումին իրաւունքը՝ յաճախ չարաշահելով իրեն վստահուած պաշտօնն ու առ այդ՝ զիջելով Հսկայ Հարստութիւն⁵⁷:

Հայկական ձեռագիրներէ եկող կարգ մը յիշատակարաններու ուսումնասիրութեանէն կը պարզուի, որ Թամղանին միայն մաքսային պաշտօնեան չէր. ընդհակառակը, անիկա գանձին էր գանազան ու այլազան Հարկերու, եւ, ըստ կամօ, ազատ էր գառնէր նուազեցնելու կամ բարձրօրէն գեղջելու: Սա վերջէն պարագային՝ ընդհանրապէս սա արբաքը կը կատարուէր ի շահ Հայ Եկեղեցիին եւ ի փառաւորումն Թամղանի անձին:

Տասնհինգերորդ դարու երկրորդ կէսին եկող կան քանի մը յիշատակարաններ, որոնք կը խօսին Թամղանի Մուրատի մը մասին, որ նուազեցուց եւսմ ջնջեց կարգ մը Հարկեր Վանի եւ ա-

նոր շրջակայքին մէջ: Վանի Պոզոս-Պետրոս եկեղեցիին պատկառնող Յայսմուուլքի մը յիշատակարանը կը յայտնէ, թէ «Քրիստոս Աստուած ռորմեաց Մուրատին ու ծնաւորաց նորին՝ Հօրն Խօսողին եւ ձօրն Ամպար-Խաթունին որ զխէբընեղուն Հարահաղն վերոց եւ զձկան թամղէն արար չորս զեկան...»⁶⁷: Այլ ձեռագիրի մը յիշատակարանը կուտայ զրեթէ նոյնանման ծանօթութիւն մը այս թամղանիին մասին, երբ կը խնդրէ դարձեալ յիշել «ի Քրիստոս զթամղաչի Մուրատը եւ զծեօղն իւր զՄուրովն եւ զԱմբար-Խաթունն, եւ միամիտ սրտի Աստուած-ռորմի սասցէք, որ զՎանայ խէջներու խորի Հաղն, զձկան կէս թամղէն ի վեր եկեալ ու Քարաբաթոսայ թամղէն խափանեց...»⁶⁸:

Երեւանի Մատենադարանին պատկանող այլ ձեռագիրի մը յիշատակարանն իր կարգին կը խնդրէ դարձեալ յիշել «ի սուրբ եւ մաքրամաքուր յաղթմ ձեր զԱղթամարցոցն Եզդանբաղն, եւ զեղբայրն զՄուրատն եւ զԽայիֆն, եւ զծնաւորն իւրեանց զՄրիաւչէն, զԿիրակոսն. յիշեցէք լի բերանով եւ Աստուած-ռորմի սասցէք, որ զտղկան խարանեց խաղն եւ զէգեծեծներուն բաղլից: Քրիստոս Աստուած զերկեցն արբայութիւն իւրն պարգևեցէ եւ իւր ծնողացն, ամէն:

«Կարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱղթամարցոցն Էզգանբաղչն, որ զտախրկի դրամն ու զիգու գիւնին բաղլից»⁶⁹:

Այլ յիշատակարան մը, որ կուգայ 1476-ին Վանի մէջ ընդօրինակուած Ճառնստիթի մը, իր կարգին կը խնդրէ դարձեալ յիշել «ի Քրիստոս զթամղանի Էտգարն, զՇաղաւթն, եւ զՄուսնին, եւ զԱմբատն, որ զձկան թամղէն եւ զընկուզի բաղլիցն...»⁷⁰: Ու տակաւին նոյն շրջանին եկող ուրիշ յիշատակարան մը կը խնդրէ իր ընթերցողներէն յիշել «Հաւատարիմ տանուտէրն Խոջայգատէն, զԹոմմէն եւ զՇաղբայտին, զինչ որ տաւար տան վարձու՝ նայ թամղէն բաթլայեցին»⁷¹:

Մէջբերուած քանի մը սա փաստաթուղթերուն մէկ քննութիւնը ի յայտ կը բերէ բազմազանութիւնը թամղա տարազով ներկայացուած Հարկի րովմադակութեան եւ նկարագիրը թամ-

ղանի տարազին: Այսպէս՝ Ժե. դարուն, Արեւմտեան Հայաստանի ամբողջ տարածքին վրան, թամղանին կը հաւաքէր ու կը գանձէր այն բոլոր Հարկերը, որոնք կ'անջնչէին Հօղային արտադրութեան, ինչպիսին էր ընկոյզը, ձուկին, ջուլհակին եւ անոր Հօրին՝ իրեն տրուած աշխատանքի իրաւունքին Համար, այգիին եւ Հոն գտնուող Հնձանին՝ Հոն զինի արտադրելու իրաւունքին Համար, ճախարակին եւ անով բուրգէ: Ըամպակէ կամ փուչ մանած պատրաստուլու իրաւունքին փոխան, եւ նոյնիսկ այն գումարին՝ որ որպէս վարձք կը գանձուէր վարձու տրուած եղկն եւ նոյնանման այլ կենդանիներէ: Ի զիպ ըստ յիշատակարանի մը՝ ձիթհաններէն գանձուող խաբանն իսկ մերթ կը կոչուէր թամղա⁷²:

Այսօր՝ ըստ ձեռքի տակ գտնուող սկզբնաղբիւրներու, կանոնադրութիւններու, յիշատակարաններու եւ վկայութիւններու տուեալներուն՝ թամղան կ'ընծայուի բաճ մը լոյժ, եւ առ այդ՝ զայն գանձող պաշտօնեան ալ բաճապ մը միայն: Արդէն՝ Լեւոն Խաչիկեանն այլ կը հաւաստէ, թէ «արհեստարանի ու առեւտրականների արդիւնքի վրայ Հսկող եւ բաժ Հաւաքող պաշտօնեայ» մըն է թամղանի⁷³, եւ կարգ մը սկզբնաղբիւրներ թամղան կը կոչեն բաճը թամղա:

Ինչ որ այ ըլլայ իրականութիւնը՝ փաստաթուղթերուն եւ կանոնադրութիւններուն մէջ թամղան մերթ կը յիշուի 4 անուանուամբ իր տարատեսակներուն: Այսպէս՝ կան թամղա-ի սղնեմը՝ որ կը գանձուէր ոչխարներէն, թամղա-ի կէսն մէ սաթիթիէն՝ որ կը գանձուէր կաշիէն, թամղա-ի Համը՝ որ կը գանձուէր սարսանքի բոխն վրայ, թամղա-ի Հարիբը՝ որ կը գանձուէր մետաքէն. իսկ երբեմն ալ թամղան ինքը, որպէս Հարկանուն, կը նշուի որպէս լեւմ-ի թամղա կամ թամղա լեւմի, դարս թամղա, թամղա-ի սիւհ, եւ կամ ալ՝ պարզօրէն թամղա փուլու:

թԱՄՂԱ-Ի ԱՂՆԵՄ [tamğa-i aġnem] — Թրքերէն թամղա — «բաճ, մաքս, Հարկ, տուրք», եւ արաբերէն զանեմ բառի յոյճնա-

կի արևմտ – «ոչխարներ» բառերէն՝ կազմուած հարկային տարազ, որուն ընդհանրապէս կարելի է հանդիպել Արեւմտեան Հայաստանի պատկանող օսմաններու կանոնագրութիւններուն մէջ: Ըստ բովանդակութեան տարազը պիտի նշանակէր ոչխարներէն գանձուող հարկ: Սակայն փաստաթուղթերու բովանդակութիւնը ցոյց կուտայ, որ այն հարկն էր թամղա-ի արևմտ, որ մորթուելու համար շուկան վաճառուող ոչխարներէն եւ եղերէն կը գանձուէր եւ փոփոխական էր քանակով ու տուն կուտար բազմաթիւ դժգոհութիւններու: Արդարեւ՝ Տիգրանակերտի վիճակէն 1518 թուականի մէկ կանոնագրերը կը նշէր թէ գիւղական շրջաններէն վաճառուելու համար քաղաք բերուող երկու ոչխարէն պիտի գանձուէր մէկ սեւ աղչէ, որ «կ'ընէ վեց ոչխարէն մէկ օսմանեան աղչէ»⁷: Քանանեան մը ետք արդէն իսկ կրկնապատկուէր էր քանակը հարկին, ահա թէ ինչու՞ համար կը վճարուէր երկու աղչէ, թէպէտեւ 1540-ի կանոնագրերը կը յայտնէր, թէ նախապէս իւրաքանչիւր ոչխարէն կը գանձուէր վեց փուլ, որ հաւասարէր երեք-չորրորդ աղչէի⁸: Էրկանիի լիվայի 1518-ի կանոնագրութիւնը գանձելի հարկին քանակը կը ճշդէր ինը սեւ աղչէ իւրաքանչիւր ոչխարէն, սա կ'ընէր երեք աղչէի դուժմար մը, մինչ եզրին համար կ'որոշէր տասնութը սեւ աղչէ, որ կը չաւասարէր վեց աղչէի⁹, մինչ փասնակով անոր յաջորդող այլ վաւերագրի մը կը յայտնէր, թէ քաղաքը կամ գիւղը մորթուելու համար վաճառուող իւրաքանչիւր ոչխարէն պիտի գանձուէր վեց սեւ աղչէ, իսկ եղին տասնութը, որոնք կ'ընէին երկու եւ վեց օսմանեան աղչէ յաջորդաբար¹⁰: Նոյնը չէր դրութիւնը Ջերմուկի լիվային մէջ ու, ըստ 1518-ի կանոնագրերին, քաղաքի կամ գիւղի մէջ մորթուելու համար վաճառուած իւրաքանչիւր ոչխարէն կը գանձուէր մէկուկէս թնկէ, որ կը հաւասարէր երեք աղչէի, իսկ եղինը կը մնար նոյնը՝ երեք թնկէ, որ կ'ընէր վեց աղչէ¹¹: Ջերմուկի լիվային պատկանող աւելի ուշ կանոնագրութիւն մը, սակայն, պահելով եղին հարկն անփոփոխ՝ կը սրբազրէր ոչխարին ու կը յայտնէր, թէ անիկա պիտի ըլլար վեց սեւ աղչէ, կամ երկու օսմանեան աղչէ¹²:

Սակայն այսքան յստակ եւ նոյնանման ցոյց չեն տար հարկին գանձելի աղբիւր այն փաստաթուղթերն ու կանոնագրութիւնները, որոնք առկայ են այսօր: Թէ՛ ընդհանրապէս հարկը կը հասուցուէր ոչխարը կամ եղը վաճառողին կողմէ՝ Մուսուլի լիվայի մէջ, սակայն, հատուցելի երկու աղչէն կէս առ կէս կը բաժնուէր վաճառողին եւ գնողին միջեւ¹³, մինչ Տիգրանակերտի լիվայի 1540-ի կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ ոչխարը գնող մասիվաճառը կը հասուցուէր մէկ աղչէ եւ երկու փուլ, իսկ զայն վաճառողը՝ վեց փուլ, այս ձևով: Գանձելի հարկին դուժմարը հասած կ'ըլլար երկու աղչէի¹⁴: Կար տակաւին աւելին: Նախքան 1540-ական թուականները՝ այս վիլայէթին մէջ հասուցուող հարկէն անկախ՝ ոչխարին զուլբը, տոտիկները, մորթը, ճարպը եւ փորտիքը կը տրուէին սկէնիկին՝ ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ հասուցուող հարկն էլ կ'երթար անոր: 1540-ի կանոնագրութիւնը կը գտնէր, որ «այս ձևով նեղութիւն կը տրուէր լույսաներուն, ուստի այս բոլորը վերցուցան հին մատանէն»¹⁵:

Սակայն միշտ չէր որ կը վաճառուէր շուկայ հանուած ոչխարը կամ եղը: Կը թուէր, թէ նոյնիսկ այս պարագային թամղանին կը բռնանար ու կը պահանջէր հարկը: Սա մէկը նկատի ունենալով էր, որ Տիգրանակերտի լիվայի 1518-ի կանոնագրութիւնը կը նշէր, թէ «եղը չվաճառուի ոչխարը եւ վերադառնայ իր տեղը՝ բան չի գանձուի անկէ»¹⁶: Հարկ չէր գանձուէր նաեւ բոլոր այն քաղաքաբնակներէն եւ սիփակներէն, որոնք ոչխարը կը զնէին իրենց անձնական օգուտին համար¹⁷, միայն թէ երբ սա չէր դրութիւնը Տիգրանակերտի լիվային մէջ՝ ոչխարը վաճառողը ստիպուած էր հասուցել երեք-քառորդ աղչէի հարկ մը թամղանիին¹⁸:

Փաստաթուղթերուն եւ կանոնագրութիւններուն տուած բովանդակութիւնը թամղա-ի արևմտին զայն գրեթէ կը նոյնացնեն զսպիտիէն, զասպղ աղչէսիին, զանարա աղչէին, բաճը կամ բեւան-ի գանարային, եւ սպախանէ բաճրին:

Թրքերէն թամղա — «բաճ, մաքս, Հարկ, տուրք», կէօն — «կաշի, մորթ, մշակուած մորթ», եւ սախիթէն — «աղտորով եւ ամբաստանիչ բուսական նիւթով մշակուած այծի կամ Հորթի մորթ» բռտերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ, ըստ բովանդակութեան, պիտի նշանակէ շուկայի մէջ գանձուող այն մաքսը, որ կը գանձուի վաճառուող մորթիէն եւ կաշիէն: Օսմանեան կանոնագրութիւններու մէջ կան բազմաթիւներ, որոնք շուկան վաճառող Հարկանելի նիւթերու կարգին կը յիշեն մորթին ու կաշին՝ առանց սակայն մասնաւոր ստորոգում որ տալու անոնցմէլ գանձուող մաքսին: Այսուհանդերձ՝ այսօր ձեռքի տակ ունինք Պարքանի յիշած Մարտինի լիվայի անթուակիր մէկ կանոնագրութիւնը, որ կը յայտնէ, թէ նախապէս ներածուելով շուկան վաճառող մորթին ու կաշիէն չէր գանձուեր թամղա-ի կէօն եւ սախիթէն կոչուած Հարկ մը, այլ կը գանձուէր լոկ վաճառքին Հարկերէն հինգի համեմատութեամբ մաքս մը: Կը թուի թէ դիմելով ապօրինութեան՝ բաճապարն ու թամղահին իրենց գանձած մաքսին անկախ սկսան գանձել նաեւ նորանուն այս Հարկը, ա-նա թէ ինչո՞ւ համար կանոնագրութիւնը գայն նկատելով ապօրինութիւն՝ Հաստատեց, թէ «կրկին նախկինին պէս արձանագրուեցաւ» կաշիի եւ մորթի Հատուցումը՝:

ԹԱՄՂԱ-Ի ՀԱՄԼ [tamğā-i haml] — Թրքերէն թամղա — «բաճ, մաքս, Հարկ, տուրք», եւ արաբերէն Համլ — «բեռ» բռտերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ ապրանքի բեռէն գանձուող Հարկ: Արաբերէնէն Թրքերէնին անցած Համլ բառը պահւած է առջի իր իմաստը եւ օսմաներէն բառազիւրբերէ կուտան անոր իմաստը որպէս «բեռ եւ ծանրութիւն»²: Ինչ որ այ ըլլայ իրականութիւնը բառի բովանդակութեան մասին՝ Հարկային տարազը կը խօսի Հարկի մը մասին, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը գանձուէր տեղէ տեղ փոխադրուող կամ ներածուող ապրանքներէն, եւ առ այդ կ'ընծայուի մէկ նմանակը բաճին:

Թամղա-ի Համլը կը յիշուի միայն մէկ անգամ Պարքանի

սուած Ամիտի լիվայի 1540 թուակիր կանոնագրութեան մէջ, որուն Համաձայն այս Հարկը կը գանձուէր չոր կամ թարմ պտուղի փոխադրուող իւրաքանչիւր բեռէն մէկուկէս աղչէի Հաշիւով: Կը գանձուէր նաեւ նահանգ ներածուող իւզի, մեղրի, կարմիր ներկի, մեղրամոմի, ճրագուի, նուշի, պղպեղի, մերտաննիկի (բարձարդանք) եւ այլ ապրանքներու իւրաքանչիւր բեռէն քառորդ աղչէի հաշիւով, մինչ լեղակի, շաքարի, անագի, անուշա-հոտի եւ կոճապղպեղի իւրաքանչիւր մենէն՝ կը գանձուէր քառուկի մէկի հաշիւով, որ կ'ընէր Հարիւրէն հինգ²:

Թամղա-ի Համլը Հարկային իր բովանդակութեամբ նման է նաեւ բաճ-ը Համլին, բաճ-ը Հիճէին, եւ մանաւանդ Խիւրիւք բաճրին, զոր Պարքանի տուած փաստաթուղթերուն մէջ կը գտնենք միայն մէկ անգամ գործածուած՝ Մալաթիոյ լիվայի 1528 թուակիր կանոնագրութեան մէջ²:

ԹԱՄՂԱ-Ի ՀԱՐԻՐ [tamğā-i harir] — Թրքերէն թամղա — «բաճ, մաքս, Հարկ, տուրք», եւ արաբերէն Հարիր — «մետաքս» բռտերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ մետաքսի տուրք: Իրաւ այ՝ թամղա-ի Հարիրին գոյութիւն ունի մէկ փոփոխակը՝ բաճ-ը Հարիրը, առանց, սակայն, բովանդակութեան որեւէ տարբերութեան: Իրականութեան մէջ թամղա-ի Հարիրը լոկ այլ մէկ անուանումն էր օսմանեան կանոնագրութիւններու յիշած տարանուն եւ բազմանուն այն Հարկին, կամ մաքսին, զոր բաճապար կը գանձէր շուկան վաճառող մետաքսին: Սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն Համաձայն՝ մետաքսի այս Հարկը կը գանձուէր ըստ ծանրութեան եւ փոփոխական էր վայել վայր եւ ժամանակէ ժամանակ, թէպէտեւ Էրզրանի լիվայի 1518-ի կանոնագրութիւնը, որ միակն է օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ Հարկային այս տարազն օգտագործող՝ կը յայտնէ թէ որպէս մետաքսի Հարկ պիտի գանձուէր լոկ սասնիկու սեւ աղչէ Ամիտի իւրաքանչիւր մենէն. ըստ հաշուարկումներու՝ Հարկը կը հասասորէր երեք աղչէի հինգ Հարիր ութնուն ակիւհեմի վրայ²:

Ինչ որ այ ըլլար քանակը գանձելի հարկին՝ թամղա-ի հարի-
րը բովանդակութեամբ նման էր բաճ-ը հարիւրին, էջը-ի հարի-
րին, խիեք բաճըին, եւ ասութի-ի հարիւրին:
Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-ի ՀԱՐԻՐ:

թ-ԱՄՂԱ-ի ՍԻԱՀ [tamǰa-i siyah] — Թրքերէն թամղա —
«բաճ, մաքս, հարկ, տուրք» եւ պարսկերէն սիահ — «սեւ, գէշ,
զժբախտ, ապերջանիկ» բառերէն՝ յառաջացած հարկային տա-
րազ, որ օսմանեան կանոնադրութիւններուն մէջ յաճախ օգտա-
գործուած կը մնայ բաճի բովանդակութեամբ: Այս պարագային՝
անիկա տուրքն է կամ մաքսը վաճառուող ապրանքէն գան-
ձուող, մինչդեռ հարկային տարային բառացի թարգմանութիւ-
նը ցոյց կուտայ, որ անիկա վաճառուող ապրանքին կը գան-
ձուէր անոր վրան գետեղուած սեւ դրոշմին համար: Ինչպէս որ
այ ստուգարանուի հարկային այս տարազը՝ անիկա իրմէ ներս
կը պահէր երկու իմաստներն այլ եւ առ այդ՝ կը գանձուէր թէ՛
որպէս բաճ եւ թէ՛ այ որպէս թամղա՝ իբրեւ իրարմէ անկախ եր-
կու վճարում:

Որպէս բաճ կամ մաքս՝ դրամական որոշ քանակ մըն էր թամ-
ղա-ի սիահը, որ գրեթէ միշտ այլ կը գանձուէր ապրանքը վաճա-
ռողէն, թէպէտեւ Պարսանի յիշատակած փաստաթուղթերուն
մէջ կան միայն քանի մը հասկեր, որ յառակ կերպով կը յիշեն
այս մէկը: Այսպէս էր պարագան Մարտինի լիվայի նիւաէլպիի
նահիլին մէջ, ուր Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակէն եկող կա-
նոնադրութիւն մը կը ճշդէ թէ նիւաէլպիին եկած ու վաճառուած
ապրանքէն կը գանձուէր քսանէն մէկ համեմատութեամբ. գայն
կը վճարէր վաճառողը²: Նոյնն էր պարագան Էրկանիի լիվային
եւ Երզնկայի վիլայէթին մէջ, ուր անթուակիր եւ 1516 թուակիր
երկու կանոնադրութիւններ կը ճշդէին թամղա-ի սիահը վճարո-
ղին ինքնութիւնը³:

Սակայն, ըստ օսմանեան կանոնադրութիւններու տուեալնե-
րուն՝ այսպէս չէր ամենուրեք: Կային շրջաններ, ուր թամղա-ի

սիահը կը գանձուէր ապրանքը վաճառողէն եւ գնողէն նոյն ա-
սին: Այսպէս էր կացութիւնը Երզնկայի վիլայէթին մէջ, ուր վա-
ճառուող ձիու մը կամ ջրբիի համար գնողն ստիպուած էր հա-
տուցել տասնութը աղէչ, իսկ վաճառողը՝ տասներկու⁴:

Որպէս բաճ՝ թամղա-ի սիահի գանձումը կը կատարուէր դրա-
մով կամ ապրանքով: Ըստ Էրկանիի լիվայի անթուակիր մէկ
կանոնադրութեան բամպակի, օճառի, հինալի եւ թարմ պտուղի
խրաքանչիւր բեռէն կը վերցուէր չորս նիւլի, որ կը հաւասար-
էր ութը հարիւր տիրահմ ապրանքի⁵: Նոյնը չէր քանակը Բա-
րսիդի մէջ, ուր շուկայ հանուած բամպակի, մեղրի, իւղի, չիրի,
անաղի, ապուխտի, բրինձի, բնկոյզի, պղպեղի, կարմիր ներկի
եւ մոմի մնէն կը գանձուէր երկու հարիւր տիրահմ: Օճառի բե-
ռինն էր երկու հարիւր տիրահմ, աստառցու կտորներ՝ յիսուն,
այլաճայի բեռներ՝ քառասուն, շաքարի եւ բուրդի մնիններ՝ հա-
րիւր տիրահմ, իսկ լեղակի մնէն՝ կէս նիւլի, այսինքն՝ հարիւր
տիրահմ ապրանք: Հետաքրքրական է, սակայն, որ կային կարգ
մը շրջաններ, ուր թամղա-ի սիահը կը գանձուէր ապրանքին
հետ դրամով նաեւ: Այսպէս էր պարագան Ամիտի լիվային մէջ,
ուր օճառի ուղտի բեռէն կը գանձուէր վեց աղէչ, առաւել՝ մէկ
կտոր օճառ⁶, իսկ Մարտինի լիվայի նիւաէլպիին նահիլին մէջ
սեղ հասած եւ վաճառուող ապրանքին հարիւրին հինգ աղէչ
գանձուէր ետք՝ թամղաճըն եւ միւլթիսիպը կը գանձէին երկու-
րական նիւլի ապրանք: Սուլթան Սիւլէյմանի շրջանէն հասած
կանոնադրութիւն մը, սակայն, արդիւնք վերջինն այս գանձում-
ները՝ միայն մահմետական բայաներէն⁷, մինչ անիկա շարունա-
կից գանձուիլ օչ-մահմետականներէն:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր թամղա-ի
սիահը կը գանձուէր տոկոսային դրութեամբ: Այսպէս էր դրու-
թիւնը Մուսուլի լիվային մէջ, ուր կտաւի, գանազան հիւսուա-
ձիւղններու եւ պղնձայ գարդեղններու վրայ կը գանձուէր
քսանէն մէկի չափով, որ կը հաւասարէր հարիւրին հինգի, մինչ
գործածուած պղինձէն կը գանձուէր քառասունէն մէկի համե-

մատուցեամբ, այսինքն՝ Հարիւրին երկուքուկէսի դրութեամբ⁹: Երզնկայի վիլայէթին մէջ ընդՀանքապէս կը գանձուէր Հարիւրին Հինգի դրութեամբ, մինչ կաշին՝ Հարիւր իննսուն ութն ութսուն չորսի քանակով¹⁰: Ըստ Քեմախի վիլայէթի 1516-ի կանոնադրութեան՝ տեղւոյն վրայ վաճառուող չիբ ու չամիչին, սնդուսէն, վզնոցէն, վիլայէն, բամպակէն, անազէն, օճառէն և նոյնանման այլ ապրանքներէն կը գանձուէր Հարիւրին Հինգի Համեմատութեամբ որ, սակայն, յետագային, 1530-1531-ին Քեմախի և Երզնկայի արուած կանոնադրութեամբ մը ենթարկուեցաւ որչ փոփոխութեան և Հինգը եղաւ երկու¹¹, մինչդեռ Խարբերդի վիլայէթին մէջ վաճառուող ձիու գինին միայն Հարիւրին չորսը կը գանձուէր թամղա-ի սիւհ¹²:

Թամղա-ի սիւհը, որ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս նոյնացած էր բաճին Հետ՝ մերթ կը գանձուէր նաեւ անկէ անկախ կամ անոր Հետ միասին: Այսպէս էր դրութիւնը Խարբերդի և Երզնկայի շրջաններուն մէջ, ուր Խարբերդի լիվայի 1518-ի և Երզնկայի վիլայէթի 1516-ի կանոնադրութիւններուն Համաձայն՝ բաճին անկախ անՀրաժեշտ էր գանձել թամղա-ի սիւհէ¹³: Սակայն Քեմախի 1530-1531-ի կանոնադրութիւնն արգիլեց անոր գանձումը մանաւանդ չուկայի մէջ վաճառուող ջորիէն, ուզտէն, եզէն և կովէն, որովհետեւ ապօրինութիւն մըն էր անիկա և կը գանձուէր լոկ սովորութային երդումով¹⁴: Նոյն կանոնադրութիւնը տակաւին յստակ կերպով կը յայտնէր, թէ չուկան վաճառուող լծկան եզէն ոչինչ կը գանձուէր¹⁵:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ թամղա-ի սիւհը կը գանձուէր Էրկանիի և Ամիտի լիվաներուն, և Երզնկայի, Քեմախի, Բարբերդի ու Վրաստանի վիլայէթներուն մէջ վաճառուող ապրանքի ձիու, իշու և ուղտի բեռէն¹⁶, Բարբերդի վիլայէթին մէջ՝ ապրանքի միլլապէն¹⁷, Մուսուլի և Մարտինի լիվաներուն և Քեմախի վիլայէթին մէջ՝ ծրարէն¹⁸, Բարբերդի վիլայէթին մէջ՝ մնէն¹⁹, Մու-

սուլի և Ամիտի լիվաներուն և Բարբերդի վիլայէթին մէջ՝ կտորէն²⁰, Երզնկայի, Քեմախի, Բարբերդի և Վրաստանի վիլայէթներուն մէջ՝ վաճառուող ոչխարէն, ձիէն, էջէն, գոմէջէն, եզէն և կովէն՝ իմա կենդանի գլուխէն²¹, Բարբերդի վիլայէթին մէջ՝ ստորուկէն²², և Քեմախի վիլայէթին մէջ չրջուն կոշկակարներէն, ջուլահակի Հորերէն և խաղախորդարաններէն²³:

Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ թամղա-ի սիւհը լոկ մէկ տարբերակն է թամղային, գարա թամղային, բամ-ի թամղային կամ թամղա բեամիին. մերթ բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ բաճին և բաճը թամղային, և երբեմն այլ բաճը ու պուրին:

ԹԱՄՂԱ ԲԵՍՄԻ [tamğa resmi] – Թրքերէն թամղա – «կնիք, դրոշմ, նշան», և արաբերէն բեամ – «Հետք, գիծ, Հրահանգ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառը օսմաներէնի մէջ ստացած է տուրք, Հարկ և բաժ իմաստները²⁴: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ դրոշմի, կնիքի կամ նշանի Հարկ, մինչ, իրակտմութեան մէջ, չուկան վաճառուող ապրանքներէն գանձուող տուրք մըն էր լոկ, թէպէտեւ կարգ մը աղբիւրներ կը յայտնեն թէ անիկա ընդՀանքուր անուանումն էր կարգ մը տուրքերու²⁵, այս վերջին պարագային՝ անիկա կ'ընծայուի Հաւաքական անուանում մը գանազան տուրքերու Համար գործածուած: Թամղա բեամիւն, իրականութեան մէջ, բովանդակութեամբ կը նոյնանայ թամղայի, թամղա-ի սիւհի, գարա թամղայի և նոյնանման բովանդակութեամբ Հարկային այլ տարազներու Հետ:

ԹԱՄՂԱ ՓՈՒԼ [tamğa pulu] – Թրքերէն թամղա – «կնիք, դրոշմ» և փուլ – «պղնձեայ մանր դրամ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որ գործածութեան մէջ կը գտնուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մինչև կրկնորդ տասնամեակը քսաներորդ դարուն: Ըստ տուեալներու՝ թամղա փուլը կոչուած Հար-

կին ենթակայ էին ընդհանրապես բոլոր այն թուղթերը, որոնք ներկայացուելու էին Օսմանեան Կայսրութեան դատարաններուն, զիւնանտուններուն եւ ժողովներուն: Այս թուղթերով կը հասկցուէին պարտամուրհակները, պայմանագիրները, ընկերութիւններու համաձայնագիրները ու փոխտորոգագիրները, կտրոնները, ստացագիրները, բաժնեթուղթերը, անդորրագիրները, վրձնագրերը, վճարագրերը, ծանուցագրերը, տեղեկագրերները, խնդրագրերը, եւ տակաւին բոլոր այն թուղթերը, որոնք որեւէ ձեւով աղերս մը ունէին որչէքին հետ եւ պետութեան: Ըստ 1900-ին յայտարարուած օրէնքի տրամադրութեան՝ այս հարկն ունէր երկու հասկացողութիւն. նախ՝ անիկա որոշուած տուրքի մը վճարումով ստորագրումն ու դրոշմումն էր պատկան թուղթին, եւ ապա՝ զինն էր այն դրոշմթուղթին որ պիտի փակցուէր տուեալ թուղթի մը վրայ: Իրականութեան մէջ՝ գանձուող վճարումն երկու տեսակի էր, որոնցմէ մէկը ծանօթ էր մագթու աւուճուով եւ ունէր նախորոշուած քանակ, որ կը տարբերէր ըստ ներկայացուող թուղթի տեսակին, իսկ միւսը ծանօթ էր որպէս նիսսի, եւ թուղթերուն վրայ նշուած գումարներէն կը գանձուէր տոկոսային եւ համեմատական ձեւով:

ԹԱՅԵԱՐԱԹ [tayarar] — Արաբերէն թայարամ — «արագրեթաց նաւի տեսակ մը» բառն է՝ յառաջացած Հարկային տարազ մը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Բառն անցնելով օսմաներէնի վերածուած է թայարամիի եւ պահած՝ նոյն իմաստը: Բաջալըն իր կարգին նախ կը յիշէ տարազը որպէս հարկ՝ առանց սակայն տալու բովանդակութիւնն անոր²: Տալէ եւ տարազելէ ետք երկար շարք մը թեքիպիֆ-ի էօրֆիլէի կարգէն Հարկերու մնացեալներու համար Բաջալըն եր բաւարարուի յայտնելով միայն թէ անոնք կը գանձուէին ըստ տարազի բովանդակութեան³, առ այդ՝ թայարամիը պիտի ըլլայ նաւերու եւ ծովուփ համար գանձուող հարկ մը միայն, ինչպէս նաեւ՝ թոշնագրերներէն⁴:

ԹԱՅԻՆԷԹ՝ ՊԵՏԵԼԻ [tayinet bedeli] — Արաբերէն սանէ — «յատակացնել, մասնաւոր կերպով որոշել, ծախել, կամ բան մը սպասելի տալ», եւ արաբերէն պետել — «այն ինչ որ կը տրուի կամ կը ստացուի որպէս փոխարէն» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որոնց առաջինէն յառաջացած թայարին բառն օսմաներէնի մէջ ստացած է թային — «Հաս, սոճիկ, թոշակ, եւ զինուորներուն տրուած ուսուիչը պարեն» բովանդակութիւնը²: Թայինէն կարգ յոգնակի ձեւն է թայինին, որ պարսկերէնին անցնելով ստացած է թապուլնամի ձեւը եւ «պաշտօններ, ծառայութիւն, պարտականութիւն, կայք, հրահանգ եւ զօրախումբ» իմաստները³: Կը թուի, թէ այս թապուլնամի բառն է որ իր աղաւաղուած ձեւով անցած է օսմաներէնին՝ իր «զօրախումբ եւ պարտականութիւն» բովանդակութեամբ: Իսկ պետելը անցնելէ ետք օսմաներէնին՝ ստացեր է լոկ «գլին, կամ զինուորական ծառայութիւնը գերծ կացուցուելու համար վճարուող գումար» բովանդակութիւնը⁴:

Թայինէթ պետելի Հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէր՝ պարտականութեան փոխարէն, սակայն, ինչպէս ցոյց կուտան փաստերը՝ անիկա զինուորներուն, սպաներուն եւ պետական պաշտօնեաներուն վճարուելիք ամսականներուն համար² գանձուող գումար մըն էր: Արդէն Բաջալընն այ նշելէ ետք շարք մը Հարկեր թեքիպիֆ-ի էօրֆիլէի կարգէն՝ կը նշէ նաեւ թայինէթ պետելին ու կը հաստատէ անմիջապէս թէ այդ բոլորը կը գանձուէին ցամաքային եւ ծովային զինուորներու, սպաներու եւ պաշտօնատարներու պարտասին, բնակարանին եւ արձակուրդներու ընթացքին անոնց կատարուելիք յատկացումին համար³:

Իր բովանդակութեամբ թայինէթ պետելին կը նշանանայ մուլտուլէ ազէ, աւարիլ ազէսի, մինզիլ պետելի, գոնազ մասրաֆիլ, պետել-ի նիւզուլ, պաքսիմէթ պահա, նամ պահա, գաթիլ պահա եւ նոյնանման բազմաթիւ այլ Հարկերու հետ:

ԹԱՆԶԻՖԱԹ՝ ՎԵՐՎԻՍԻ [tanzifat vergisi] — Արաբերէն նա-

դիֆա — «մարբիլ, մաքրուել, պարտագրուած բոլոր Հարկեր վճարել», եւ թրքերէն վերիկի — «այն՝ ինչ որ կուտան, օժանդակութիւն, Հարկ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ մը, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարուէր մինչեւ աւարտը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին, որմէ ետք անիկա շարունակեց գանձուիլ դանձգան այլ անուէներով: Նազիֆա բառէն յառաջացած թանդիֆաթն ունի «փողոցներու մաքրութեան եւ ճամբաներու շինութեան եւ սպասարկութեան» բովանդակութիւնը²: Այս ձևով առնուած՝ Հարկային տարազի բառացի բովանդակութիւնը պիտի ըլլայ քաղաքի մը փողոցներուն մաքրութեան եւ սոլայատակութեան Համար գանձուող Հարկ, այլ խօսքով՝ աղբահաւաքին եւ շինարարին Համար գանձուող Հարկ: Սակայն օսմաներէնի մէջ թանդիֆաթ բառն ստացեր է Հարկերը վճարել, անոնցմէ ազատիլ եւ Հարկագրած դաճալ իմաստը: Առ այս բովանդակութեան՝ թանդիֆաթ վերիկիսին պիտի նշանակէ նաեւ Հարկագրած դաճալ պարտադիր բոլոր Հարկերը վճարելով: Սակայն ըրորովին այլ բան կ'ըսեն փաստերը: Ըստ անոնց՝ այս Հարկը կը գանձուէր թէ՛ քաղաքի մը փողոցներուն մաքրութեան Համար եւ աղբահաւաքներուն, եւ սպայ քաղաքներուն մէջ վաճառուող կալուածներէն: Այդ վերջին պարագային՝ անիկա կը Հաւասարէր Հազարէն ետիբ կամ ութը զրուշի: Արդէն այս բովանդակութեամբ այ կ'ընդունին կարգ մը Հայ Հեղինակներ³:

Թ-Ա-Ջ-Ի-Ֆ-Ա-Թ Բ-Ե-Ս-Ի [tanzifat resmi] — Արաբերէն նազիֆա — «մարբիլ, մաքրուիլ» եւ ըսմ — «գիծ, Հեք, Հրահանգ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին բառն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «տուրք, Հարկ եւ բաճ» իմաստները²: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ մաքրութեան Համար գանձուող Հարկ: Իրաւ այ՝ անիկա ճամբաներու մաքրութեան Համար գանձուող Հարկ մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ գոյութեան կոչուեցաւ Պոլսոյ Պէյողլուի շրջա-

նին մէջ, երբ առաջին անգամ քաղաքապետութիւն մը Հաստատուցաւ: Հոն: Սկիզբները անիկա կը գանձուէր աղբահաւաքին իսկ կողմէ, որ «չօփ կը չըկարսան» պոռալով կը շրջէր թաղէ թաղ եւ փողոցէ փողոց, կը Հաւաքէր աղբերը եւ կը թափէր ծով: Յետագային թանդիֆաթ ըեսմին վերածուեցաւ մնայուն Հարկի մը, որ տեւեց այգազէ կոչուել մինչեւ քսանական թուականները քսաներորդ դարուն: Այժմ անիկա ծանօթ է որպէս թեմիլիթի վերիկիսի եւ կը գանձուի ստացուածքի տէր թուրք քաղաքացիներէն²:

Թ-Ա-Շ Ա-Գ-Ձ-Ե-Ս-Ի [taş akçesi] — Թրքերէն թաղ — «քար, փայտ, թանկագին քար, Հաշիւ, վերահակիչ» եւ ազէ — «օսմանեան մանր դրամ» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն առաջին բառը կընայ նշանակել նաեւ կշռաքար: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ քարի կամ կշռաքարի, կամ այլ փերահակիչի Հարկ: Իրականութեան մէջ՝ անիկա Հաշուապահին կողմէ գանձուող Հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան Քանզլըրբի լիվային մէջ կը գանձէր միւլ-Իթիսալար՝ քաղաք Հասած ու վաճառուած խաղողի, խնձորի, տանձի, կեռասի եւ այլ թարմ պտուղներու ձիւ, ջրիի եւ իշու բեռնի, բեռ զուլթի մէկ սղէ, որպէս բաճ գանձելէ ետք²: Առ այդ՝ բովանդակութեամբ կը նշոյնանար Ի-Շ-Իթիսալին, Ի-Շ-Իթիսալիէն եւ Ի-Շ-Իթիսալը նեւ-Հիւն:

Թ-Ա-Պ-Ա-Գ-Խ-Ա-Ն-Է Բ-Ե-Ս-Ի [tabakhane resmi & debbaghane resmi] — Արաբերէն տեպալա — «Հուս մորթը մշակել եւ կաշիի վերածել», պարսկերէն խանէ — «բնակարան, տուն, ընդունարան, վրան»², եւ արաբերէն ըսմ — «Հարկ, Հեք, տուրք, մաքս»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու մէջ դործածութեան մէջ էր մինչեւ արարը քսաներորդ դարուն: Լէոն գայի կը նշէ Պարսկաստանի մէջ Հաստացուող այլ Հարկերու կարգին՝ առանց սակայն խորա-

նայու անկէ ներս⁴: Երկու կայսրութիւններուն մէջ ալ ինկան գործածութիւնէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի աւարտէն ետք: Կարգ մը պրիւրիւններ Հարկային տարազին բաղկացուցիչ առաջին մասը կրուտան որպէս տեպալխանէ, տիպապօթխանէ եւ թապապխանէ⁵. Ինչ որ ալ ըլլայ հնչտական արժեքը այս բառին՝ Ճարան Մասուտ կը յայտնէ, թէ տարազին բաղկացուցիչ մասը ցոյց կուտայ այն Հասուցումը, որ կը վճարուէր պետական պայտօնատուներու մէջ կատարուած գործողութիւններու Համար⁶: Բառին այս իմաստը Հարկային տարազին կուտայ վճարումը պարտադրական նկարագիր, մինչդեռ երկու կայսրութիւններու մէջ ալ անիկա կաշիգործութեամբ զբաղուցներու կողմէ վճարուած կանոնաւոր Հարկ մըն էր, որ կը Հասուցուէր գաւառակի եւ ոչխարի, ուլի եւ այծի, կովի, եգի եւ գոմէշի մորթի քանակին Համար: Սակայն ըստ Օսմանեան կարգ մը կանոնադրութիւններու՝ Հարկը կը վճարէր մորթին տէրը⁷, մինչդեռ կարգ մը վայրերու մէջ անիկա կը Հասուցուէր խաղախորդարանին կողմէ:

Քանակական եւ փոփոխական էր ըստ ժամանակի, վայրի եւ գանձողի, թէպէտեւ ընդհանրապէս ոչխարի եւ այծի զոյգ մը մորթին կը գանձուէր մէկ ազէն⁸: Քեմախի վիլայէթին մէջ, ըստ կանոնադրութեան, կը գանձուէր վեց սեւ ազէն⁹, որ կը Հաւասարէր օսմանեան երկու ազէի: Կային շրջաններ, ուր գանձելի Հարկն էր մէկ թանկա իւրաքանչիւր մորթի: Այսպէս էր գրուած թիւեր Ամիտի ենթակայ Նաչլի Եսահիէին մէջ¹⁰: Սա արդէն կրկնակ էր սովորական Հարկին՝ Երկանիի լիվային մէջ զոյգ մը մորթին կը գանձուէր միայն մէկ սեւ ազէն, իսկ մորթին մշակուելին ետք՝ կաշիի մէկ կտորէն՝ մէկ շահրուխի¹¹, որ կը Հաւասարէր երեք ազէի: Ջերմուկի լիվային մէջ այծի եւ ոչխարի զոյգ մը մորթին գանձուող Հարկը կը Հաւասարէր Երկանիի մէջ գանձուածին¹²: Խարբերդի լիվային կանոնադրութիւնը կը յայտնէր, թէ խաղախորդարան տարուող իւրաքանչիւր մորթի պետի վերցուէր փոքր բան մը միայն¹³, մինչ Տիգրանահերտի վիլայէթի այլ կանոնադրութիւն մը կը Հաստատէր պարզօրէն, թէ

բողաքէն ներս մորթուող ոչխարին եւ այծին մորթը կ'աւուէր խաղախորդարանին Համար¹⁴:

Թապապխանէ բեմին կը գանձուէր նաեւ ցուլէն երեք ազէի Հաշիւով¹⁵ Երկանիի լիվային մէջ, Ջերմուկի եւ Երկանիի լիվային մէջ եզէն կ'աւուէր մէկուկէս ազէն¹⁶, եւ Ջերմուկի լիվային ներս՝ գոմէշի մորթին՝ երեք ազէի Հաշիւով¹⁷:

Ընդհանրապէս Հարկը կը Հասուցուէր մորթին տիրոջը կողմէ¹⁸, ինչպէս էր պարագան Քեմախի լիվային մէջ, ուր Հարկը կը գանձուէր թամղալ-ի սիւս յորպէս¹⁹:

ԹԱՊՀԻՐ [tabhir] — Արաբերէն պաշարաւ — «մէկու մը, մասաւանդ Հողի Հետ լաւ յարաբերութեան մէջ մնալ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որ զործածական էր Օսմանեան կայսրութեան քրտաքանկ շրջաններուն մէջ: Իր ներքին բովանդակութեամբ՝ տարագն անունն էր այն Հարկին զոր քերտեր կը գանձէին իրենց տիրապետած եւ բռնութեամբ իշխած շրջաններու ժողովուրդէն: Հետաքրքրական է, սակայն, որ Պարբան իր Հրատարակած օսմանեան կանոնադրութիւններուն մէջ կ'ըստակի մը իր ծանօթագրութեան մէջ տարադր կուտայ որպէս taab-hir, մինչդեռ արաբերէն պաշարաւ բառը պետի տար tabhir ձեւը: Կասկածէ դուրս է կանոնադրութեան տուած ձեւին գրչազրական սխալ մը ըլլալը, զոր Պարբան չէ կարողացած սքազրել, եւ անոր Համար ալ՝ տարակն իր ծագմանցած է անբացատրելի եւ անծանօթ: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ թապապխանի սպորտի այն Հարկն էր, որ Չմէկածագի լիվային մէջ կը գանձուէր ըստ քրտական սովորութեան եւ որպէս այդպիսին ալ վերցուցու 1541-ին²⁰: Իրականութեան մէջ՝ Հարկը շարունակեց տեւել ու գանձուիլ մինչեւ սկզբնաւորութիւնը Հայկական Տասնհինգրիւն եւ իր աւարտին Հասաւ միայն ամբողջական պարպուժով Չմէկածագի Հայութեան:

ԹԱՍՄԱ ԱԳՉԷՍԻ [tasma akçesi] — Թրքերէն թասմա — «սա-

պաւն, մանեակ, փոկ, անուր»¹, եւ թրքերէն ալլէ – «թրքական հին անոն դրամ»² բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, զոր թուրք աւատատէրերը կը գործածէին Օսմանեան Կայսրութեան որոշ շրջաններուն մէջ: Թրքերէն Գամուսը Հարկային տարազին բաղկացուցիչ առաջին Հատուածը կը ճանչնայ լոկ «չան անուր» բովանդակութեամբ³: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ անուրի դրամ, մինչդեռ նուստացուցցիչ անուանումով այս Հարկը բոտ կարգ մը աղբիւրներու⁴ աւատատիրոջ մը աւատին մէջ Հող ունեցող մէկ մշակող բայաներէն գանձուող Հարկերէն մէկուն անունն էր միայն, եւ առ այդ՝ ունէր Հողային Հարկի բովանդակութիւն: Ըստ Բարալընի՝ անիկա կը դանձուէր արտ գլուխ եւ մերթ կը կոչուէր նաեւ շիֆթ ալլէսի, մինչդեռ կային շրջաններ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր խարածը մուվազաֆն այլ ծանօթ էր թամա ալլէսի անունով⁵: Ինչ որ այլ եղած ըլլար բովանդակութիւնը Հարկային այս տարազին՝ անիկա յայտարար նշանը մնաց օսմանեան ստրկացումի քաղաքակրթութեան հանդեպ ենթակայ ժողովուրդներուն:

ԹԱԱԳԵՍԻՄ [taskesim] – Թրքերէն թսա – «գաւաթ, գանկ, խնայատիկ, սկաւառակ գլուխ»⁶, եւ թրքերէն փսիմ – «որոշուած դին»⁷ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գաւաթի կամ գանկի Համար որոշուած դին: Որպէս Հարկային տարազ՝ անիկա ոչ մէկ աղերս ունի գաւաթի հետ. բնդհակառակը անիկա կ'առնչուի զլիսուն հետ, եւ առ այդ՝ անիկա կ'ընծայուի այն դումարը, որ կը վճարուի զլիսու Համար: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ վճարուող այն դումարն էր անիկա, որ տասնիններորդ դարուն սկսաւ գանձուիլ քաղաքացիներուն յանձնուող անձնագիրին Համար: Արդէն Համարեանն այլ այս բովանդակութեամբ կը ճանչնայ Հարկային այս տարազը⁸: Կանխորոշուած գումար մըն էր վճարումը, որ 1900-ի օրէնքով կը հաւասարէր մէկ դրուշի⁹:

ժամանակի անցքին հետ, սակայն, թատրսիմն եղաւ անուանափոխ եւ ստացաւ Համիտիկ թեկքերեսի եւ թեկքերէ-ի օսմանիկ յորջորջումները:

ԹԱՎԱՃՈՒԷԱՍԻ [tevcihat] – Արաբերէն ուլճէ – «Հողի որոշ քանակ մը»¹⁰ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն պարսկերէնի մէջ յոյնակերտ ձեւն է թավաճուհաթը «ուշագրութիւն, շնորհք, բարիք» իմաստով¹¹: Գրեթէ նոյն իմաստն ունենալէ ետք թրքերէնի մէջ բառն ունի «տարածութիւն» իմաստը նաեւ¹²: Ինչ որ այլ ըլլաւ քառիս տրուած իմաստները՝ անոնց բոլորն այլ աղերս մը ունին Հողին ու անոր բարիքին հետ, եւ առ այդ՝ Պարսկական Կայսրութեան մէջ, որպէս Հարկային տարազ, անոր տրուած կը գանեքք «Հողային եկամուտ» բովանդակութիւնը, ահա թէ ինչո՞ւ Համար թավաճուհաթը կ'ընծայուի Հողամշակին կողմէ Հողատէր աւատատիրոջ վճարուած Հողային Հարկ, զոր բայան կանխիկ կը Հատուցէր¹³:

Բազմաթիւ ձեւազոյժումներու ենթարկուած Հարկային տարազ մը եղաւ թավաճուհաթը, զոր Պարսկական Կայսրութեան մէջ կը վճարէին ոչ միայն Հողամշակները՝ այլ եկեղեցին նաեւ, որ ընդհանրապէս զերծ էր նոյնանման այլ Հարկերէ: Պարսիկ կայսերական Հրովարտակներու մէջ այսօր կարելի է հանդիպիլ վճուհաթ եւ մութավաճուհաթ ձեւերով Հարկային տարազներու նաեւ, որոնք կը սերին նոյն թավաճուհաթէն¹⁴:

ԹԱՐԻԳ ՊԵՏԵԼԻ [tarik bedeli] – Արաբերէն թարիգ – «ճամբայ, ուղի», եւ պետեւ – «այն ինչ որ կը տրուի կամ կը ստացուի բանի մը փոխան» բառերէն՝ կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ մասերուն վերջին Հատուածը թրքերէնի մէջ ունի «գին կամ Հատուցում» բովանդակութիւնը նաեւ¹⁵: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ճամբու գին, իրականութեան մէջ, սակայն, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ճամբաներու շինութեան Համար գանձուող տարեկան տուրք մըն էր ա-

նիկա, որ, ըստ կարգ մը աղբյուրների, ժժժ դարու երկրորդ կէտին կը հաւասարէր անձ գուռի տասներկու զրուշի, ու կը գանձուէր քսանէն վաթսուս տարեկան եղողներէն: Իսկ անոնք որոնք անկարող էին վճարելու՝ ստիպուած էին աշխատելու ճամբաներու շինութեան մէջ¹:

Բարալըն տալէ ետք այս բոլորը՝ շատ աւելի կը մանրամասնէ բովանդակութիւնը Հարկային տարազին: Ըստ անոր սկիզբներն անվճար աշխատանք մըն էր թարկ պետիկին տասնվեցէն վաթսուս տարեկան եղող բոլոր այր մարդերուն համար: Առ այդ՝ անդարիէ մըն էր անիկա: Անհրաժեշտ էր որ աշխատանքի կանչուածները գործի ներկայանային իրենց սայլերով և կենդանիներով: 1900-էն ետք վերացուեցան այդ վերջինները՝ գուցէ անոնց պահանջէն յառաջացած դժուարութիւններու պատճառով, որովհետեւ կային բազմաթիւներ, որոնց կը պահէին անոնք, իսկ աշխատանքի հրաւիրուողներուն տարիքն ամփոփուեցաւ քսանէն վաթսուսի սահմաններով: Աշխատանքի տեւողութիւնը մնաց չորս օր՝ կամուրջներու և ճամբաներու շինութեան համար զոր փափաքողներ կրնային հասուցել զըստական վճարումով մը: Ըստ տեղի՝ աշխատանքը կը գնահատուէր տասներկու կամ տասնվեց զրուշ: Պարտայի նահանգին մէջ աշխատանքի տարիքն էր տասնութի վաթսուս՝ փոխան քսանէն վաթսուսի, իսկ տեւողութիւնը՝ հինգ օր: 1909-ի օրենքով մը աւաղարկուեցաւ հարկը հասուցել զրամով, և աշխատանքը պահել միայն անոց համար, որոնց կը պակսէր նիւթական կարողութիւնը: Սակայն օրէնքը չիրականացաւ և մարդիկ կրկին շարունակեցին աշխատիլ շինութիւններուն վրայ: 1914-ի Մարտի օրէնքով մը վճարումը սահմանուեցաւ տասներկուքէն քառասուն զրուշի միջև, և նահանգային վարչութիւններն ազատ կացուցուեցան որոշելու քանակն իրենց գանձումին: Պարտագիր այս հարկէն ազատ էին միայն գինուորները, ամենազգի կրօնականները, խեղանդամները և կիները²:

Մանրամասն տես՝ ԵՈՒ ԱԳՁԷՍԻ:

ԹԱՂ [tarh] — Արարելէնի մէջ կայ թարհը երկու տարբեր ուղղադրութեամբ, որոնցմէ առաջինը՝ թարհը՝ կը նշանակէ «վիշտ, տիրութիւն, և աղբատութիւն և նուազ գինով»³, իսկ երկրորդը թարհը՝ «չար, սպունկերային»⁴: Սկզբնաղբյուրներու մէջ բարբ գրուած կը գտնենք երկու ձեւով ալ: Ինչ որ ալ ըլլայ անոր ուղղադրական ձեւը՝ թարհն անցնելով օսմաներէնի պահելով հանդերձ իր «նուազում, հանում» իմաստը՝ զգեցած է նաև «Հարկ և օժանդակութիւն պարտադրել» բովանդակութիւնը⁵: Իսկ պարսկերէնին անցնելով՝ թարհը միացած է դասանութիւն, և այս ձեւով յառաջացած թարհ-ի դարան զուգորդումով ստեղծուած բառակապակցութիւնն ստացած է «ստիպել որ բան մը գնուի որչափ անոցմէ զինով և բան մը ձքի տալ» իմաստները⁶: Բոլոր պարագաներուն ալ թարհը կ'առնչուի տնտեսական փոխյարաբերութեան և ունի ապրանք մը իր արժէքէն նուազ գինով ստանալու իմաստը: Յ. Փափաղեանն ալ այս ձեւով կը մեկնէ բովանդակութիւնը թարհ բառին յառաջացած Հարկային տարազին, ու կը հաստատէ, թէ այսպէս կը կոչուէր պետական պաշտօնեաներուն կողմէ պարզ ժողովուրդին հանդէպ կիրաւրելուց այն հարկադրանքը, երբ բայական ստիպուած կ'ըլլային իրենց ապրանքները նուազ գինով մը փաճառելու անոց, կամ ալ, ընդհակառակը, երբ ստիպուէին բարձր գինով մը գնել անոցմէ⁷: Թրքերէն Գամուսը, սակայն, կ'ակնարկէ լոկ հարկի և օժանդակութեան պարտադրանքին:

Ալգորիտութիւն մըն էր երգը, և առ այդ իրարայաջորդ դարերու ընթացքին չեղեալ յայտարարուած: Այդ յայտարարութիւններէն առաջինին կը հանդիպինք Տիվրիկի լիվայի տասնվեցերորդ դարէն եկող անթուակիր կանոնագրութեան մը մէջ, ուր կ'արգիլուէր տեղի աւատարէրներուն ժողովուրդէն նուազ գինով գնել խղն ու թաղիքը, փայտն ու գարին, յարդն ու խտը, և անուխը, ու կը ճշշէր, թէ ինչ կարիք որ ունենային այդ պաշտօնատարներն ու Հողատէրերը՝ պէտք էր գնէին շուկայէն՝ օրուան գինով, ու կը հաստատէր թէ թարհը «պարտնութիւն

ըլլալուն համար կը վերցուի»¹: Այսուհանդերձ թարհը շարունակեց տեսել երկար, շատ երկար, ու երբ անկիա հասաւ քսաներորդ դար՝ վերածուեւր էր այդքան՝ ծանր ու եղբր այդքան անտանելի՝ որ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ Հայ գիւղացիին համար ոստիկան-զինուորը մեծագոյն պատիժը դարձեր էին՝ հողատէրերուն եւ պետական այլ պաշտօնատարներուն հետ:

Տանվեցերորդ դարէն սկսեալ Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ թարհէն ազատ էին կացուցուած կարգ մը արտօնեալներ, որոնց կարգին, ինչպէս կը յիշեն պարսկական կարգ մը հրովարտակներ, Գանձասարի Գրեգոր Կաթողիկոսն ու Գորիսի Հայ կրօնականները²:

Սկզբնաղբիւրներուն մէջ թարհը ծանօթ է նաեւ քեւեփիւր, արփալըզ եւ արփա սաղղուեսու յորջորջումով:

ԹԱՐՀ-Ը ՄԻԼՀ [tarh-i milh] — Արարերէն թարհ — «նուագում, վիշտ, ապրնկերային»³ եւ միլհ — «ազ»⁴ բառերէն յառաջացած Հարկային տարագ որուն բաղկացուցիչ առաջին բառն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «Հարկ եւ օժանդակութիւն պարտադրելու արտրք» բովանդակութիւնը⁵: Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ աղի տուրք սահմանել: Իրականութեան մէջ, սակայն, սովորութային այն Հարկն էր, որ կրետէ կղզիին մէջ կը գանձուէր աղէն: 1704 թուակիր օսմանեան կանոնագրութիւն մը, սակայն, եկաւ վերստին Հաստատելու թէ՛ աղի Հարկն արդիւրեւ էր «ինչպէս հինէն ի վեր»⁶, սակայն, հակառակ դրուած արդեւբքին, անկիա շարունակեց տեսել կղզիին մէջ եւ Հարկը գանձուեցաւ մինչեւ քսաներորդ դար:

Մանրամասն տես ԹՈՒՁ ՀԱԳԳԸ:

ԹԱՓՈՒ [tapu] — Թրքերէն թափու — «կայուածագիր»⁷ բառէն յառաջացած Հարկային տարագ, զոր քշիկ մը աւելի մանրամասնելով եւ պեղելով՝ օսմաներէն բառարաններէն ոմանք կը

Հաստատեն, թէ վայրի մը օգտագործումի իրաւունքը ցոյց տուող եւ պետութենէն արուած պաշտօնագիր մըն է անկիա⁸: Պատմագրական աղբիւրներու Համաձայն՝ 21 Մարտ 1867-ին, Սուլթան Ազիզի օրով էր որ Հաստատուեցաւ թափուն՝ «անշարժ կայուածի մը գնման առթիւ արձանագրութեան տումը մը, որով եւ տուրք մը: Մինչ այդ մարդիկ որեւէ ապահովութիւն չունէին թէ իրենց նստած տունը, կամ Հերկած դաշտը իրենց կը պատկանէր: Անշարժ կայուածներու վաճառումը, գնողի եւ ծախողի եւ երկու վկաներու ստորագրութեամբ տեղի կ'ունենար, Հասարակ թուղթի մը վրայ գրուած, որուն վրայ կը փակուէր դրոշմաթուղթ մը»⁹: Բաւական ուշ ժամանակի մը կը պատկանի թափուի սա տարագումը սակայն, զոր ամբողջացնելու կուգան այլ տուեալներ նաեւ: Այսպէս՝ ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլայիանի՝ «Թափուն XVI դարում թուրքիայում նշանակում է՝ 1) Հողագրածին պահելու իրաւունք որ տայիս էր Ֆէոտալ Հողատէրը: Թափուի հիման վրայ գիւղացին կայսման մէջ էր գրուում Ֆէոտալից: 2) Հողային տուրք, որ գիւղացին Հողագրածին ստանալիս վճարում էր Ֆէոտալին: Այս Հարկը վճարուում էր այն դէպքում, երբ Հողագրածին ստացող գիւղացին տուալ Հողագրածին նախկին գրագեցնողի անմիջական ժառանգորդը չէր»¹⁰:

Սկզբնաղբիւրները, սակայն, զանազանութիւն մը չեն դնել թափու տարաբն տրուած եւ իրարմէ տարբեր երկու այս տարագումներուն միջեւ, եւ յաճախ կը գործածեն զանոնք փոխն ի փոխ, թէպէտեւ կը Հանդիպինք առկայութեանը բազմաթիւ կանոնագրութիւններու, որոնք գանձուող տուրքը կը ճանչնան լեւմտի թափու, թափու աղէտի, թափուի վեմլին, եր թափուտու, Հալպը դարար, էլ վէ եր թափուտու, եր դուլլուղու, եւ զանազան այլ անուններով: Ինչ որ ալ ըլլայ անուանումը գանձուող տուրքին՝ անկիա միանուող այն վճարումն էր, որմէ ետք ստացուած կայուածագիրով զայն ստացողը կը դառնար «անժամկէտ» տէրն իրեն յանձնուած Հողաչերտին¹¹:

Կարգ մը աղբիւրներու տուեալներուն Համաձայն՝ վճարելի

տուրքին փոփոխական էր քանակը տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ, եւ մանաւանդ կախում ունէր ստացուելիք մշակելի հողամասի որակէն եւ քանակէն⁶, եւ կը հատուցուէր երբ հողը կը վաճառուէր, կը փոխանցուէր կամ կը ժառանգուէր⁷, եւ միայն տուրքին վճարումէն ետք էր որ հողին նոր վարձակալը կամ տէրը իրաւունք կ'ունենար զայն օգտագործելու իր յարմար տեսած ձևով⁸: Թէպէտեւ օսմանեան առկայ կանոնադրութիւնները յստակ կերպով չեն մասնաւորօրէ հողին կամ կալուածին օգտագործումին ձևը՝ ժամանակի ընթացքին կատարուած ընթացիկ փոփոք ցոյց կուտայ, որ Թափուի վճարումէն ետք վարձակալը, տէրը կամ ժառանգորդն ա'լ ամբողջական իրաւունք ունէր ո'չ միայն անձնապէս շահագործելու կամ մշակելու իր ստացած հողամասը՝ այլ նաեւ ամբողջական կամ մասնակի ձեւով վարձու ապու զայն՝ իր կարգին դանձելով Թափուի որոշ վճարում մը, կամ ալ ժառանգ ձգելու զայն իր զաւակներուն⁹, որովհետեւ, ինչպէս կը հաստատեն կարգ մը օսմանեան կանոնադիրներ՝ հողը ժառանգական ստացուածք էր յաճախ¹⁰:

Ըստ Սաֆրաստեանի՝ որպէս պետական տուրք՝ Թափուն կը դանձուէր պետական այն հողերէն միայն որոնք ենթակայ չէին ցանքի, այլ կ'օգտագործուէին չնքերու կառուցումին համար լով¹¹: Տարացին գրեթէ նոյն բովանդակութիւնը կուտան Մեսրոպ Արք. Նշանեանն¹² ու Նիքորաւ Պետրոսեանն¹³ ալ: Ինչպէս որ ալ բացատրուի բովանդակութիւնը տարազին՝ Թափուի տուրքը հատուցելի ետք հողատիրը կամ պետութեան հողն ստացողն ստիպուած էր տակաւին վճարել իր տարեկան պարտաւորութիւնները՝ ըստ կանոնադրութիւններու, օրէնքի, կամ ալ պարզապէս՝ սովորութեան¹⁴:

Թեքիալիֆ-ի շերիէ կարգին պատկանող այս տուրքը¹⁵ պատ-ի հալալ մըն էր կարգ մը շրջաններու մէջ¹⁶, մինչ կարգ մը այլ վայրերու մէջ կը նկատուէր բիւսում-ի էօրֆիէ¹⁷, եւ որպէս այդպիսին ալ՝ ենթակայ չարահաւուքեան¹⁸, ճակա թէ ի'նչպէս այսօր հասկնալի կը դառնայ վճարումներու հսկայ այն տարբերութիւ-

նը, որուն կը հանդիպէք իրարմէ՛ մօտ երկուրուկէս դարով բաժնուած օսմանեան երկու կանոնադրութիւններու միջև: Այսպէս՝ ըստ Ախալցխայի 1595 թուակիր կանոնադրութեան՝ Ըստպի գիւղը պարտաւոր էր հատուցել տարեկան հինգ հարիւր յիսուն ազէ թափու¹⁹, մինչ Վաղարշապատ գիւղն իր 1728 թուակիր կանոնադրութեան համաձայն պիտի վճարէր միայն հարիւր ազէ²⁰:

Ապօրինութիւններու եւ խղճութիւններու տուն տուող տուրք մը եղաւ Թափուն եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ ււարտը ստանկիններող դարուն: Տակաւին հոն էին այդ խղճութիւնները, ապօրինութիւններն ու հարստահարութիւնները 1895-ին եւ անկէ ետքն ալ, եւ մնացին տարածուած՝ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի վրայ: Բազմաթիւ են փաստերն ու վկայութիւններն այս ուղղութեամբ: Կարինէն Դրօշակին յղուած նամակ մը ի միջի այլոց կուզայ հաստատելու, թէ «կառավարութիւնը իրեն ընդարձակ պէտքերուն եւ վճարումներուն հանդէպ խիստ անձուկ անտուկ մը ունի: Այս պատճառաւ խիստ հրաման հանած է հարկահաւաքներուն ամբողջովին դանձել նոր սիտող տարուան (1895 Մարտ 1) թէ կալուածական եւ թէ ուրիշ տուրքերը... ուստի հարկահաւաքներն ալ ամենայն պարտութեամբ սկսած են խիստ անխղճութեամբ վարուիլ դէպի հայ ժողովուրդը: Գիւղերու մէջ ամէն տեսակ չարիք գործելի վերջ, խեղճ գիւղացիները կը ստիպուին ծախել իրենց անասունները, սերմերը եւ վճարել տուրքը: Իսկ քաղաքին մէջ խղճաբար կը ծնծն եւ կը բանտարկեն այն հայերն, որոնք չեն կրնար իրենց ամբողջ տուրքերը մէկ անգամէն վճարել»²¹: Գուցէ այս խղճութիւններն, ապօրինութիւններն ու հարստահարութիւններն էին հիմնական պատճառները, որոնք կը ստիպէին Թափույով հող ու կալուած ստացած մարդը ձգել զանոք հեռանալ²² խուսափելու համար աստատելը սիփաշիբեի եւ յետագային ալ կազմակերպուած պետականութեան մը չարիքներէն:

Անընթաց տես՝ ԲԵՍՄ-ի ԹԱՓՈՒ:

ԹԱՓՈՒ ԱԳՉԷՍԻ [tapu akçesi] — Թրքերէն թափու — «կալուածագիր» եւ ազէ — «թրքական Հին Ճանրադրամ» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կալուածագիրի դրամ: Իրականութեան մէջ անիկա այն տուրքն էր, զոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ Հոդ ստացող բայան կը Հասուցէր Հողատէր սիփահչիին՝ անիկ ստանալիք իր Հողամասին Համար: Օսմանեան կանոնադրութիւններուն մէջ թափու, բեմմի թափու, թափու-ի զեմին, եր թափուու եւ նոյնանման այլ անուններով ծանօթ այս տուրքը այսպէս կը կոչուէր Վիզէի վիլայէթին 1539 եւ Օթրիի իւլային 1613 թուակեր կանոնադրութիւններուն մէջ²:

Մանրամասն տես ԲԵՍՄ-Ի ԹԱՓՈՒ:

ԹԱՓՈՒ-Ի ԶԵՄԻՆ [tapu zemini] — Թրքերէն թափու — «կալուածագիր»՝ եւ պարսկերէն զեմին — «Հող, գետին, երկիր, շրջան, նահանգ, տախտակածած»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որ բառացի պիտի նշանակէր Հողամասի կալուածագիր, մինչդեռ անիկա այն տուրք էր, զոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ Հողի չընտ մը ստացող բայան կը Հասուցէր Աւատարբոջ: Ըստ տուեալներու՝ Հողէն ստացուող այլ Հարկերու կարգին թափու-ի զեմինն այլ կը պատկանէր Հողատէր սիփահչիին, եւ ոչ մէկ միւրիւիկա կամ սանճագլայէ իրաւունք ունէր զայն սեփականացնելու³: Հին սովորութիւն մըն էր գանձումը թափու-ի զեմիինն, եւ ինչպէս Գանձակի էյպիթին մէջ՝ կը գանձուէր ըստ քաղաքի սովորութեան եւ կարգին, մանաւանդ՝ ժամանակին⁴: Սիլիստրէի իւլային մէջ ի զօրու էր Հին կանոնը⁵, որուն նշումն իսկ բաւարար է եղբակացեղու Համար, որ Հողատէր սիփահչին յաճախ կը դիմէր ապօրինութիւններու՝ աւելցնել կարենալու Համար իր եկամուտը: Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ ապօրինութիւններու եւ խզժուութիւններու տուն տուող տուրք մըն էր թափու-ի զեմինը, զոր կանոնադրութիւնները կը ճանչնան նաեւ այլ անուններով: Յորըրջումներու

տարատեսակներ ունեցող այս տուրքը թափու-ի զեմին կը կոչուէր Գոճա Իլ, Կելիպուլու եւ Սիլիստրէի իւլաներուն եւ Գանձակի էյպիթին մէջ⁶:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԹԱՓՈՒ:

ԹԱՖԱՎՈՒԹ-Ի ՃԻԶԻԷ [tafavüt-i cizye] — Արաբերէն թափալութ — «տարբերութիւն, Հեռաւորութիւն, միջոց, թերութիւն եւ չարիք»՝ եւ ճիզիէ — «բերք, Հողի Հասոյթ, գլխահարկ, անձգրուխ վճարուած տուրք՝ մասնաւորապէս ոչ-ճահճետականներու կողմէ»⁷ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն թողկացուցիչ առաջին բարբ արաբերէնէն անցնելով օսմաներէն-ի՝ ստացած է «տարբերութիւն մեծութեան, կամ գերազանցութեան» իմաստները⁸, մինչ ճիզիէն պահած է «տուրքի եւ գլխահարկի» իր իմաստները⁹: Հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէ գլխահարկի տարբերութիւն, մինչդեռ, ինչպէս ցոյց կուտան սկզբնաղբիւրները, գլխահարկի բնական եւ օրինական քանակին վրան կատարուած այն յաւելումն էր անիկա, զոր այսօր Հարկային եւ կանոնադրային մաստաններէն ներս արձանադրուած կը գտնենք գլխահարկի բոլորովին սնկախ, եւ զոր, որպէս պարտաւորութիւն, Հողագործը եւ բայան պարտաւոր էին Հասուցելի¹⁰: Գլխահարկի տարեկան քանակին վրան կատարուող սա յաւելումը կրնար յառաջանալ բնահշտութեան աճի կամ դրամի արժեզրկումին պատճառով¹¹, կամ ալ, ինչպէս որ կը նշեն կարգ մը աղբերներ, տարիներու ընթացքին գլխահարկի վրան բարդուող վերադիրի կամ սոփոսներու որպէս Հետեւանք¹², եւ առ այդ փոփոխական էր ըստ ժամանակի, վայրի եւ Հարկերուն քանակը Հրահանգողի: Թափալութ-ի ճիզիէն աղաս էին կացուցուած կարգ մը պերսիանոր անձեր եւ Հաստատութիւններ: Այսպէս տասնվեցերորդ դարուն անօրինակ այս գլխահարկն զերծ էին կացուցուած Հաւուց Թաւի Աննափրկիչ վանքն ու անոր կրօնականները¹³, մինչ Մուլթան Մուհամմէտ Խուտայնտէ 1585-1586-ի Հրովարտակով Ազուլիսի թովմա Առաքել

վանքն ազատ կացուցուցից այս Հարկէն՝ այդ վերջինը բար-
դուեր էր Աղուլիսի եւ Ազատ-ձերանի Հայութեան վճարելի
Հարկերուն վրայ:

Աղուլաղուկոյ Հայոց ժոռ ստանալով նաեւ զանազան այլ
յորջորջումներ՝ Հայկական սկզբնադրիւրներու մէջ զայն կը զըտ-
նենք որպէս Թաւաութի ճիգրայ, Թախիր-ի Թաւաութ, Փարպ,
կամ պարզօրէն Թաֆալուք¹⁰:

Թե՛ԶԲԵՐԼԷ՛ ԱՅՁԷ՛ՍԻ [tezkire akçesi ☉ tezkere akçesi] — Ա-
րարերէն Թեղքերէ — «տոմս, նամակ, գրութիւն, վկայագիր, ար-
տօնագիր, անցագիր»՝ եւ Թրքերէն աղչէ — «Թրքական Հին ման-
րագրամ»² բառերէն յառաջացած Հարկային տարագ, զոր մէկ
անգամ գործածուած կը գտնենք օսմանեան կանոնագրութիւն-
ներուն մէջ:

Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ արտօնագրի կամ
անցագրի դրամ: Իրականութեան մէջ, սակայն, տասնվեցերորդ
դարուն ապօրինի կերպով գանձուող Հարկ մըն էր անիկա, զոր
Տիգրանակերտի վիլայէթին մէջ էսմինեբուս կը հատուցէին Պոզ
Ուլուս ցեղախումբի խաշնարանները, ամէն անգամ երբ իրենց
Հօտերը կը բերէին ձմեռելու Պերրիէի [Քրիի] շրջանը: Ըստ
1540-ին ցեղախումբին տրուած օսմանեան կանոնագրութեան՝
կարգիլուէր անիկա՝ անգամ մը որ վճարուեր էր Հարկը Հօտե-
րուն Հաշուարկումին ատեն: Քանակն էր մէկ փարս, այսինքն՝
երկը աղչէ, որմէ դուրս «պիտի գանձուի աւելի ոչինչ, ոչ իսկ
մէկ Հատիկ»²:

Հայկական սկզբնադրիւրներու մէջ Թեղքերէ աղչէսին կը
գտնենք սակայն աղաւաղուած եւ կրճատուած ու վերածուած
յո՛կ Թաակիրի: Սա օսմաներէն Թեղքերէն է՝ արդէն եւ պարզօրէն
կը նշանակէ անցաթուղթ կամ փաստաթուղթ: Ըստ Կոստանդ
Ջուղայեցիի տուեաններուն՝ Կարին ներածուող եւ անկէ արտա-
ծուող ապրանքի բեռն կը գանձուէր մէկ Թիմին եւ մէկ ըռուպ՝,
այսինքն՝ մէկ աալալը ոսկի եւ քառորդ: Ըստ այս տուեանե-

րուն՝ Թեղքերէն ներածումէ եւ արտածումէ արտօնութիւնն
օտանալու Համար Հատուցուած գումարն էր լոկ, եւ առ այդ կը
նշյանայ բաճին եւ նշյանման այլ Հարկերուն հետ:

Թե՛ԶԲԵՐԼԷ՛-Ի ՕՍՄԱՆԻԷ՛ [tezkire-i Osmaniyeye] — Արարերէն
Թեղքերէ — «տոմս, նամակ, գրութիւն, վկայագիր, արտօնագիր,
անցագիր»՝ եւ Օսման անձնանունն ստեղծուած ստորագիչէ ա-
րարական օսմանիչ — «օսմանեան» ձեւէն՝ յառաջացած Հարկա-
յին տարագ, որ բառացի կը նշանակէ օսմանեան անցագիր:
Փաստաթուղթերն ու փաստերը ցոյց կուտան սակայն, Թեղքերէ
օսմանիչն ոչ թէ օսմանեան անցագիրն էր՝ այլ օսմանեան անձ-
նագիրը, զոր Հին ու նոր աղբիւրներ կը յիշեն նաեւ որպէս Կիւ-
փիւս քիաղըտը, զաֆա քիաղըտը, Կիւֆիւս Թեղքերէս³, Թա-
քիսիմ⁴, կամ ալ պարզօրէն Կուֆուս՝ ձեւով: Կարգ մը աղբիւր-
ներ կուտան զայն որպէս Համիտի Թեղքերիս՝ Օսմանեան
կայսրութեան մէջ անձնագրի դրութիւնը Սուլթան Համիտի օր-
ով Հաստատուած ըլլալուն Համար⁵, մինչդեռ Բաքարն կը
յայտնէ, թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անձնագրի դրու-
թիւնն սկսաւ 1863-1864-ին կատարուած մարդահամարէն ետք՝:
Սկզբնական շրջանին փոփոխական գումար մըն էր անձնագրի-
րին Համար կատարուած վճարումը, որ, սակայն, 1900-ի օրէն-
քով վերածուեցաւ մէկ զրուշի⁶:

Թե՛ՀԱՐԻ՛ Թե՛ԶԲԵՐԵ՛ՍԻ [taharri tezkiresi] — Արարերէն Թե-
Հարի — «որոնու՛մ, ճամբորդութիւն, վայրի մը մէջ կեցու-
թիւն»՝ եւ Թեղքերէ — «տոմս, նամակ, գրութիւն, վկայագիր,
արտօնագիր, անցագիր»² բառերէն յառաջացած Հարկային տա-
րագ, որուն բաղկացուցիչ Հարկային տարագը Թրքերէնի մէջ
ընդհանրապէս կը պահէ «Հնութիւններու եւ Հանքերու որոնու-
մի» իմաստը⁷: Պոզեանեան բառին տակ ետք այս բովանակու-
թիւնը՝ կուտայ նաեւ «կալ մնալ»⁸, այսինքն՝ տեղ մը բնակելու,
Հաստատուելու իմաստը: Ինչ որ ալ ըլլայ Հարկային տարագին

բազմազգուցիչ առաջին Հատուածին բովանդակութիւնը՝ տարազն ինքնին կրնար նշանակել թէ բնակութեան կամ ճամբորդութեան արտօնագիր կամ թէ այլ այդ արտօնագիրն ստանալու Համար Հատուցուող գումար, զոր պարտաւոր էր տասնիննաբորոգ եւ քսաներորդ դարուն Հատուցել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հնութիւն որոնող եւ Հանքային պեղում կատարող ոչ-օսմանցիին:

ԹԵՃՆՆԻՉԱԹ-Ը ԱՍՓԵՐԻԷ [techizat-i askeriye] – Արաբերէն ճեհիզ – «Իշխանութիւն, որեւէ մէկուն անհրաժեշտ կարիքներու մատակարարում, ճամբորդութեան մը բնթացքին պարենի հայթայթում, օժիտ»¹ եւ սաբերի կամ սաբերիէ – «գինուորական, բանակային»² բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բազմազգուցիչ առաջին բառն օսմաներէնի մէջ զգեցած է թե՛ ճեհիզ ձեւը, որ պահելի էր արաբերէն բովանդակութիւնը՝ առեր է նաեւ «բանակին Համար զէնք եւ այլ անհրաժեշտութիւններ պատրաստելու»՝ բովանդակութիւնը³: Թե՛ ճեհիզաթը յոգնակի գոյականն է թե՛ ճեհիզին, առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բանակի Համար անհրաժեշտութիւններու պատրաստութիւն, մինչդեռ, ինչպէս կը Հաստատեն կարգ մը աղբիւրներ՝ անիկա պատահական այն Հարկն էր, զոր օսմանեան իշխանութիւնները կը Հաւաքէին զօրացնելու Համար բանակն ու նաւատորմիդը:

Նորութիւն մը չէր այս Հարկը Օսմանեան Կայսրութեան ներս: Ընդհակառակը անիկա կուգար շատ Հին օրերէն զանազան ու զարմանազան անուններով, փոփոխական քանակով եւ գանձումի գանազան արտայայտութիւններով: Մերթ կը գանձուէր զրամով, երբեմն՝ մթերքով եւ պաշարեղէնով: Կը պատահէր որ գանձուէր նաեւ զգանտեղէնով եւ կոշիկով: Բանակին ու պատերազմական ճիգին օժանդակութիւն մը կը նկատուէր անիկա, եւ որովհետեւ սովորութիւնն էր անիկա՝ ապօրինութիւններու Հետ կը քայլէր ձեռք ձեռքի:

Տասնիննորդ դարու օսմանեան բարենորոգչական շարժումին Հետ փոխուեցաւ գանձումին ձեւն անոր եւ վերածուեցաւ զրամի, սակայն չչաղբեցաւ ապօրինութիւններու տեղի տալէ: 1900-ին առկայ տարբերու եւ Հարկերու վրայ օրինականօրէն եկաւ աւելնալու տարեկան կանոնաւոր տուրք մըն այլ թե՛ ճեհիզաթ-ը սաբերիէն, զոր օսմանեան իշխանութիւնները Հաւաքեցին «գինուորական կազմակերպութեան պիտոյից Համար զորձածելու Համար»⁴ ինչպէս կը Հաստատէ Երզնկայէն Դրօշակին յուլուած նամակ մը: Գրեթէ նոյն օրերուն Սղերդէն յղուած այլ նամակ մը կը կրկնէր Երզնկային նամակը եւ կը յայտնէր թէ գանձիկ տուրքը «նոյնպէս գինուորական պէտքերու Համար» էր⁵: 1900-ական թուականներուն սկիզբը Հարկատու Հայութեան կալուածական ինչքի արժէքին միայն Հարկուէն վեց եղող այս Հարկը սակայն, որ Հիմա վերածուած էր տարեկան կանոնաւոր վճարումի մը՝ տասնամեակ մը ետք Հասած էր Հարկերէն քրանի⁶, զոր ստիպուած էր Հատուցել ամէն մարդ անխորի:

Օսմանեան կանոնադրութիւնները, փաստաթուղթերը եւ զբաղանութիւնը կը յայտնեն, թէ բանակի Համար գանձուող այս Հարկէն զերծ էին միայն արքունական Հրովարտակ ունեցող Հաստատութիւններն ու անհատները⁷:

Բովանդակութեամբ թե՛ ճեհիզաթ-ը սաբերիէն կը նոյնանայ իմաստ-ը սեփերիէին, թե՛ քիպիֆ-ի Հարպիէին, սուրսաթիէն, կայլըգին, իմաստ-ը ճիհատիէին, օրտուէն, սպալըլըգին, սեփեր խարճըին, սեփերիէ վերկիսիին, իսնէ ճիհատիին եւ նոյնանման այլ Հարկերուն Հետ:

ԹԵՄԵՆԹԹԻԻ [temettü] – Արաբերէն մեթմա – «օգտագործելի զործիք, շէնք, առարկայ, արժէքաւոր ապրանք, ինչք եւ վաճառելի բան»⁸ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, զոր օսմաներէն Պանայէ կուտայ նաեւ թե՛ մեթմեթի վերկիսի – «շահատուրք» ձեւով⁹: Օսմաներէնի մէջ Հարկային տարազն ստացած է «շահ, եկամուտ» իմաստները³, թէպէտեւ, ըստ Չուլճեանի, ա-

բարերէնի մէջ անիկա կը նշանակէ «օգտուելու իրաւունք, արտօնագիր»¹:

Ինչ որ ալ ըլլայ իմաստը որպէս Հարկային տարազ օգտագործուող արարերէն այս բառին՝ տասնիններորդ դարու վերջին քառորդին «վաստակի վրայ դրուած տուրք» մըն էր անիկա², զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վճարէին առեւտրականները, վաճառականները, արհեստաւորները, եւ այլ զբաղումի տէր մարդիկ³, յետագային՝ ամօսականւորներ եւ նոյնիսկ օտարա-Հայատակներ:

Շրջան մը միայն օսմանեան քաղաքացիներէն գանձուող այս Հարկը ի վերջոյ սխաւ գանձուիլ օտարահպատակներէն նսեւ, որոնց նախապէս արտօնուած չէր Հաստատուիլ սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան եւ դրամ վաստակիլ: Սակայն 1908-ին կըր օրինակաւորէին արտօնուեցաւ անոնց Հաստատուիլ եւ դրամ վաստակիլ՝ Թեմեթթիւն ի զօրս դարձաւ անոնց Համար այլ, Թէպէտեւ Հիմնուելով Հինէն եկող մենաշնորհներու եւ քափթիւլախոններու վրայ՝ ընդդիմացան զեսպաններն օտար երկիրներուն, եւ որոշ Համաձայնութիւններ կնքուեցան օսմանեան երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն եւ անոնց միջեւ:

Ըստ Բաբալընի՝ «Թեմեթթիւն-ի Հարկը եկամուտ ունեցող ամէն անՀատի, այսինքն՝ առեւտուրով, արհեստով եւ որեւէ զբաղումով պարագողներու տարեկան շահէն որոշ Համեմատութեամբ մը գանձուող Հարկն էր»⁴: Հետաքրքրական է գիտնալ, սակայն, որ անիկա կը գանձուէր այն դիւղաջիներէն ալ, որոնք Հողագործութեան տարեթեր կը զբաղէին նսեւ որեւէ այլ արհեստով, գործով եւ առեւտուրով, եւ առ այդ՝ կ'ապահովէին կողմնակի եկամուտ՝. աւելին՝ Արեւմտեան Հայաստանի կարգ մը շրջաններուն մէջ անիկա կը գանձուէր նոյնիսկ այն կիներէն, որոնք իրենց տուներէն ներս կը կատարէին այլազան գործեր Հասնիլ կարենալու Համար իրենց բնօրինակ կարիքներուն⁵:

Տարեկան Հարկ մըն էր Թեմեթթիւն եւ կը գանձուէր ըստ եկամուտի՝ քաղաքի թէ գիւղի բնակիչներէն: Օրինակաւորէին՝

վճարելի գումարը կ'որոշուէր մասնաւոր յանձնարարներ մը կողմէ, որ կը բաղկանար Հարկային տեսուչէ մը, շրջանի կամ գիւղի Թաղապետէն, եւ քողովուրդին կողմէ ընտրուած մահմանական կամ քրիստոնեայ չորս ներկայացուցիչներէն⁶: Հարկատու էին Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր բնակիչներն ալ՝ մահմանական թէ քրիստոնեայ⁷, բացի կրօնականներէն եւ ուսուցիչներէն⁸:

Թեմեթթիւն-ի Հարկը Հիմնուեցաւ Սուլթան Մահմուտի 1845 թուակիր ԻՀթիլնամայի օրէնքին վրայ, այն առեւն անիկա կը բաղկանար չնհրիէ վերկիսէն, եւմիէ վերկիսէն, եւ գանազան այլ Հարկերէ, որոնք կը գանձուէին գանազան ու զարմազան առեւտներովը ուսելիքներու եւ զգեստներու: Նախապէս՝ 16 Ջիլգատէ 1839 թուակիր Հրովարտակով մը որոշուեր էին Թեքիա-լիֆ-ի էրֆիլէները, Հաշուաբուրք կայսրութեան Հպատակներու ունեցած Հողն ու տարածութիւնները, կենդանիները, եւ արհեստաւորներու եւ առեւտրականներու տարեկան եկամուտը: Այսպէսով՝ մինչեւ 1839 թուակիր Հարկն իր միացեալ ձեւով կ'ընդգրկէր բոլորին եկամուտն ու շահը եւ կը Հաւասարէր Հարիւրէն երեքի⁹, Թէպէտեւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ կային կարգ մը շրջաններ ուր գանձուող Հարկին քանակը կը Հաւասարէր Հարկատուի տարեկան եկամուտին Հարիւրէն կէսին¹⁰: Ըստ ոմանք՝ Հարկին քանակը կը տարուբերէր եկամուտին Հարիւրէն երեքի եւ Հինգի միջև¹¹:

Ինչ որ ալ ըլլար վճարելի Հարկին Համեմատական քանակն սկզբնական շրջանին՝ «անոր քանակը կ'աւելնար կամ կը նուազէր ամալարի օրէնքին յենող բարձրագոյն Հրամանին Համաձայն»¹²: Սա կը նշանակէր թէ փոփոխական էր քանակն անոր՝ ըստ պահանջի եւ Հրահանգողի: Իրականութեան մէջ՝ երբեք չնուազեցաւ քանակը գանձելի տուրքին. ընդհակառակը՝ միշտ ալ ենթակայ մնաց յաւելումի: Այսպէս՝ 1874-ին պետական որոշումով մը աւելցաւ քանակը Թեմեթթիւնին¹³: 1880-ին գանձուեցաւ Հարիւրէն չորսի, եւ 1885-ին Հարիւրէն Հինգի

Համեմատութեամբ²⁰: Հինգ տարի ետք, 1900-ին, Հարկին նոր քանակը կրեց Հարիւրէն վեցի յաւելում մը²⁰: Ըստ հիմնականեանի՝ «սակն մի արհեստաւոր վարպետից առնուած են տարեկան 40-60 դահեկան, իսկ վարպետի քարգահաներից (խալֆայ)՝ տարեկան 10-40 դահեկան. վաճառականներն էլ պարտաւոր են թեմեթթու-Համ վճարել տարեկան 60-200-400 դահեկան»²¹: 1897-ին յայտարարուած կանոնադրով մը Բումբէյի եւ 1898-ի կանոնադրով մը Անատոլիոյ Հողամշակները, խաչնարածները, այգեգործները եւ պարտիզպանները զեծ կացուցուեցան թեմեթթու-լէն, եւ ինչպէս կը Հաստատէ Բաքալընը՝ Օսմանեան Կայսրութեան թեմեթթու-լէ յ տարեկան 800,000 ոսկի եկամտուտն իրաւ 380,000-ի²²: Սակայն չուշացու անմիջական դարմանումն այս կացութեան եւ զիրար կրնկակոխ Հալածեցին բռնութիւնն ու խզգժութիւնները: Արդարեւ՝ Սըրբոզն Գրոշակին յղուած 1901 թուաւիր տեղեկագիր մը կը Հաստատէր, թէ շատ էր ծանր՝ թեմեթթու-լէ, որովհետեւ «Հացակարտ արհեստաւորին վրայ 60-100-150 դահեկան բռնուտորած են: Հակառակ պետական Հրամանին՝ գիւղացի Հայ Հողագործներուն մեծագոյն մասն է կը գանձէին այս տուրքը: Հայ գիւղացիք իրենց տուրքերը վճարելու Համար գարուտին սկիզբէն իրենց ցանքերը կանաչ կը ծախեն գրեթէ միշտ»²³: Իր կարգին՝ նոյնացնելէ ետք էմլայնն ու թեմեթթու-լէ՝ Յովհաննէս Աւագ Սրի. Տոմարծացի կը վկայէ, թէ «Հայ եւ քրիստոնէայ կալուածատէրերը իրենց անշարժ կալուածներուն եւ բնակած սեպհական տուններուն Համար, տարեկան կառավարութեան պէտք էին վճարել որոշ գումար մը որպէս կալուածատուրք: Նշանակուած տուրքերու գումարը բաղ-դամամբ կալուածներու տուած Հասոյթներու արժէքէն շատ ծանր էր: Յետոյ կային խոսպան Հոգբերը, որոնք անգործածելի էին թէեւ, սակայն անոնց Համար Հողատէրերէն տուրք կը գանձէին:

«Հայեր, որոնք չէին կրնար վճարել տարեկան որոշուած այս կալուածատուրքը՝ բռնա կը դրուէին, յետոյ անոնց կալուածները

րէն մին աժան գինով ծախելով պետական տուրքը կը գանձէին»²⁴:

Ըստ 1907-ի ամսվարկի կանոնադրին՝ թեմեթթու-լէ կը գանձուէր նահանգ, գաւառներու եւ գաւառականներու կեդրոններուն ու երկու Հագարէ աւելի բնակիչ ունեցող վայրերուն մէջ, երկու մասնավճարով՝ Մարտին եւ Սեպտեմբերին²⁵: Հարկը կը գանձէր թողապետը, զիւղապետը, կամ ալ մասնաւոր Հարկահաւաքը՝ միշտ այ գանձելիին վրան աւելցնելով իրեն Հասնելիք Հարկու-րէն ութի կամ տասի յաւելում մը, առաւել՝ ստացագիրի մէկ դահեկան տուրքը: Իսկ անոնք որ զիւղաբնակ կամ քաղաք-բնակ չէին՝ Հարկն ուղղակի կը Հատուցէին ալպպէյին²⁶:

Սկզբնադրութեան մէջ թեմեթթու-լէ կը ներկայանայ բուական աղաւաղուած ձեւով: Այսպէս՝ անիկա կը նշուի որպէս թեմեթթու-լէ²⁷, թեմեթթու-լէ²⁸, եւ թեմեթթու-լէ²⁹:

Թեմիշլիկի վերջին [temizlik vergisi] — Օսմանեան Կայսրութեան Թրքական Հանրապետութեան վերածուելէն առաջ օգտագործուող թանիքիֆաթ լիսմի Հարկային տարազի թրքացուած ձեւը, որ ի զօրու դարձաւ 1925-ական թուականներէն ետք, երբ թուրք ազգայնական իշխանութիւնները փորձեցին թուրք լեզուն մարքել ու գտնի օտարամուտ բոլոր տարրերէն: Թարգմանուած տարազն եղաւ թեմիշլիք վերիլիսի, որ կը բողկանայ թրքերէն թեմիշլիք — «մաքրութիւն, յստակութիւն», եւ վերկի — «Հարկ, տուրք օժանդակութիւն» բառերէն³⁰: Հարկն իր նախնական ձեւին մէջ կը գանձուէր Կայսրութեան քաղաքային բնակիչներէն՝ քաղաքապետութիւններու կողմէ, որոնց պարտականութիւնն էր Հսկել քաղաքներու եւ աւաններու մաքրութեան: Այժմ անիկա կը գանձուի ստացուածք ունեցողներէն միայն³¹:

Թեմիշլիկի վերջին [teşrifat harcı] — Ալաբերէն թեմիշլիք — «պատիւ, մէկուսն տրուած յարգանքի եւ մեծարանքի արտայայ-

տութիւն, բարձր Հեղինակութենէ մը ենթակային յղուած զիր՝
զայն պատուելու Համար, մեծարանքի պատմուճան՝, եւ խարճ –
«եկամուտ, Հարկ, տուրք, ծախս»՝ բառերէն յառաջացած Հար-
կային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին Հատուածն իր
յոզնակի ձեւին մէջ՝ օսմաներէնի մէջ ստացած է «ծէս եւ արա-
բողութիւն»³ եւ «պատիւ ու մեծարանք»⁴ բովանդակութիւնը:
Հարկային տարազին բաղկացուցիչ երկրորդ մասն իր աղաւա-
ղուած ձեւին մէջ՝ պահած է լո՛կ «ծախս» բովանդակութիւնը⁵,
եւ առ այդ Հարկային տարազին տուած մեծարանքի ծախս բա-
սային բովանդակութիւնը: Մինչդեռ, ինչպէս կը Հաստատէ Բա-
բայրն՝ անկէա սովորութիւնն այն տուրքն էր Օսմանեան Կայս-
րութեան մէջ, զոր տեսուչը, վերասեսուչը, վերակացուն, եւ
երկրորդական աստիճանի այլ պաշտօնատարներ եւ պատաս-
խանատուներ կը Հասուցէին արքունական գրասենեակին՝ զի-
րենք պաշտօնի կոչող պաշտօնաթուղթին Համար⁶:

Հարկն ինկաւ գործածութենէ՝ միայն անկուճովը Օսմանեան
Կայսրութեան, թէպէտեւ անկէա կը տեսէ այսօր ալ բիւզվեթ աս-
նուին ներքեւ:

ԹԵՊՇԻՐԻԻԷ-Ի ՄԻՒԹԱՍԷ [tebşiriye mü'tade] – Արաբերէն
թեաշիր – «աւետարեք, լրաբեր»՝ եւ աստէ – «սովորութիւն,
սովորութիւնն Հասուցում եւ նուէր»⁷ բառերէն յառաջացած
Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին Հատուածին
արմատ պաշարը ունի նաեւ «նուէր» գոր կը ստանայ լրատուն»
բովանդակութիւնը⁸: Օսմաներէն թեաշիրէն պահած ըլլալ կը
թուի այս իմաստը: Հարկային տարազին երկրորդ Հատուածը
յառաջացած ըլլալ կը թուի արաբերէն ախտայէն, որ օսմաներէ-
նի մէջ զոգեցած է «եկամուտի մը վրայ Համեմատական շահ եւ
յատկացում» իմաստները⁹: Արաբերէնի մէջ ալ կը պահէ նոյն
բովանդակութիւնը⁵, որուն արմատ աստէ բառին Համար Գազի-
միրսին ի միջի սլոց կուտայ նոյն իմաստը: Ինչ որ ալ ըլլայ
բովանդակութիւնը Հարկային տարազին՝ անկէա բառացի կը

նշանակէ լրաբերին տրուած նուէր մը: Սակայն Բաբայրնը զայն
նոյնացնելէ ետք խորճը ֆերմանին, խորճը էվամիրին, խորճը
պահային, դուտումիէին, Տեվայիլդին, Հետիէ պահային եւ բուպա
նիւվալին Հեա՝ կը Հաստատէ, թէ անկէա կը գանձուէր նախա-
բարենբու, Հրամանատարներու, կուսակալներու, դատարարն-
բու, կառավարիչներու եւ այլ պաշտօնատարներու պաշտօնի
նշանակումին, փոխադրութեան, սպրուտին, եւ այլ կարիքնե-
բու Հայթայթումին Համար արուող Հրամանագիրներուն եւ
Հրահանգներուն Համար, կամ այ՝ այդ միեւնոյն մեծ ու փոքր
պաշտօնատարներուն իրենց պաշտօնին մէջ Հաստատումին ա-
ռիթով իրենց ենթակայ շրջաններէն գանձուող գումարն ու
նուէրն էր անկէա: Առաջին պարագային՝ անկէա կը գանձուէր
արքունիքին կողմէ, իսկ երկրորդին՝ նոյնիքն պաշտօնատարնե-
բուն¹⁰:

Սովորութիւնն եւ պատահական այս տուրքը սպորինու-
թիւններու եւ խճգութիւններու տուն տուող գանձում մըն էր
անտարբեղոյս եւ սպորինութիւններու դուռ բացող եւ անյայտ
բանակով:

ԹԵՍՖԻՐ [tesfir] – Արաբերէն սեֆիրէ – «զրկել, առաքել,
ճամբորդել»՝ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, որ օսմա-
ներէնի մէջ պահած ունի «մէկը ճամբել եւ պտոյտի զրկել» ի-
մաստը¹¹: Արաբերէն սեֆիրէ արմատ բառը կը նշանակէ նաեւ
«որեւէ բանի մէկ մասը վերցնել, կամ մէկէն պահանջել որ Հա-
տուցէ իր պարտքին զոնէ մէկ մասը»¹², իսկ բառն իր սեֆարա
ձեւին մէջ արզն կը նշանակիէ «միջնորդէք»¹³: Ինչ որ ալ ըլ-
լայ նշանակութիւնը արմատ բառին՝ արաբերէն լեզուի մէջ կը
պակիթ թեսֆիր բառը, որ օսմաներէնի մէջ անուան էր ապօրինի
Հարկի մը, որ Թրիփուլի վիլայէթին մէջ որպէս գրամական յա-
ւելուածական Հարկ կը պահանջուէր ու կը գանձուէր ձոր պաշ-
տօնի ձեռնարկած էմինին կողմէ¹⁴: Քնիջ մը աւելի խստացնելով
Հարկն ու գանձումին ձեւն անոր՝ Սեֆարա լիվայի կանոնա-

գրուելիւնը կը յայտնէ, թէ ապօրինի Հարկ մըն էր անիկա, զոր կը դանձեկին պէշերը, սուպալիները եւ էմինները, կամ ալ անոնց պաշտօնականներն ու գործակատարները՝ ամէն անգամ որ Հասնէին որեւէ գիւղ՝ դանձուսին Հետ օրինական եւ ոչ-օրինական բոլոր Հարկերը: Որպէս ապօրինուելիւն վերցուեցաւ 1555-ի կանոնադրութեամբ⁶:

Թեւ՛ԱԶԻԱԹ [tevziat] – Արաբերէն ուսգաա – «բաժնել, բաշխել» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ: Թաուզի գոյականն է ուսպային, զոր Քաղխմիբքի կը բացատրէ «գործ մը բազմաթիւ գործաւորներու միջեւ բաժնելու եւ բաշխելու արարք»՝ իմաստով: Արաբերէնէն օսմաներէնին անցած բառը աղաարուելով Հանդերձ Հնչականօրէն՝ պահած կը մնայ «բաշխել ու ցրուել» իմաստները⁷, իսկ Թեվզիաթը պարզօրէն յոգնակին է Թեվզիին: Իրականութեան մէջ, սակայն, որպէս Հարկային տարագ, Թեվզիաթով կը Հասկցուի տրուած դումար մը, օժանդակութիւն մը, կամ օգնութիւն մը թէպէտեւ առանց յատկեցներու թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նպատակով:

Թեվզիաթ ընդհանուր վերադրին ներքեւ կ'իյնային բազմաթիւ տեսակի գումարներ եւ դանոնք գոյութեան կոչող Հարկեր: Նշեկէ ետք երկար շարք մը սովորութային Հարկերու՝ Բաքարն կը Հաստատէ, թէ տակաւին կային կարգ մը այլ Հարկեր ալ, որոնց նկարագիրը ոչ մէկ ձևով էր յայտնի: Հարկերուն նման կային նաև օգնութիւնները, զորոնք պետութիւնը կը Հասցնէր Հրդեհներու, երկրաշարժի եւ այլ աղէտներու ատեն: Իշխանութիւնները կ'ընծայէին նաև օժանդակութիւն տերովլէներու, չըջիկ կրօնականներու եւ նոյնանման այլ մարդերու: Աս օգնութիւններն ու օժանդակութիւնը կազմող գումարները կը դանձուէին ժողովուրդէն որպէս Թեքիալիֆ-ի Էօրֆիէ՛:

Փոփոխական էր օժանդակութիւնը, ինչպէս նաև դայն կարելի ընծայող Հարկն իր դանձումի ձևով. քանակով եւ ժամանակով: Անոր ենթակայ էին Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր

քաղաքացիներն անխտիր, սակայն սուկայ փաստերը ցոյց կուտան, որ Հաւաքուած գումարներէն կ'օգտուէին լոկ մահճետահանները:

Թե՛ՊՏԻՐ ԱԳԶԷԱԻ [tebdir akçesi] – Արաբերէն Թեվտիր – «ընթացք, ուղղութիւն, գործի մը ընթացք տալու արարք, որդեգրուող կարգադրութիւն, որդեգրումի կարգադրութեան մը ձևը», եւ Թըբերէն պէջէ – «Թըբական Հին մանրագրամ, դահէկան»⁸ բառերն կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղադրացուցիչ առաջին բառը Թըբերէնի մէջ կը պահէ զրեթէ նոյն բովանդակութիւնը արաբերէնին⁹: Ըստ Պոզաճանի՝ Թեվտիրը կը նշանակէ «միտք, խորհուրդ, կամ դիտաւորութիւն»¹⁰: Կոստանդ Ջուղայցիի իր Աշխարհատողլին մէջ Հարկային այս տարագը կուտայ Թարղլի պէյսաի ձևով, զոր Վահան Փափազեան կը օրբագրէ Թարղլի պէյսաիի եւ կը յայտնէ նոյնՀետայն, թէ անիկա «նշանակում է խորհրդի Համար տրուող դրամ»¹¹:

Հարկային տարագին Փափազեանի տուած բացատրութիւնը, սուկայն կուտայ ոչ մէկ իմաստ: Յետակէ, այսուհանդերձ, որ անիկա, ըստ Ջուղայցիի Հաւատօտմին, դումար մըն էր, որ կը գանձուէր Կարին մուտ գործող ապրանքներէն՝ բնա զլուխ երկու մատչիլի Համեմատութեամբ¹²: Ան այդ՝ Հարկային տարագը կը նոյնանար բաժին Հետ եւ նոյնանման այլ Հարկերուն:

Թե՛ԲԻՐՔԷ ՊԱՀԱՍՐ [tereke bahasi] – Արաբերէն Թերեքէ – «լրուած, եւ ձգուած, բան, մահէն ետք Հրիտակուած ժառանգ»¹³, եւ պարսկերէն պահա – «գին, արժէք»¹⁴ բառերէն յառաջացած Հարկային տարագ, որուն առաջին բառը Թըբերէնին մէջ պահելով Հանդերձ «ժառանգ, յաջորդ, լըուած ինչք, եւ որբուայր» իմաստները¹⁵, մինչ պարսկերէն բառն անցած է օսմաներէնին անփոփոխ բովանդակութեամբ: Ան այդ՝ Հարկային տարագը բառացի պիտի նշանակէ Հրիտակուած ժառանգի, ընդդէմէր կամ որբուայր

բիի գին կամ արժէք, որ, ունի ոչ մէկ իմաստ որպէս բովանդակութիւն:

Որպէս Հարկային տարազ՝ Թերեքէ պահասըն կը յիշուի միայն մէկ անգամ՝ ենի Իլ լիվայի 1583 թուակիր կանոնագրութեան մը մէջ, ուր կը հաստատուի թէ այդ լիվային մէջ միւլպաշիրները ջրաղացներէն դանձելէ ետք մէկ միւլա հացահատիկ եւ հարիւր սաչէ տարեկան հարկ՝ կը գանձէին նաեւ յաւելեալ երեք ոսկի եւ որոշ դժուարութիւններ կը յարուցանէին ջաղացպաններուն համար: Գանձումին այս ձեւն ըլլալով հակօրինական՝ կանոնագրութիւնը կը ճշդէ թէ ջրաղացներուն տարին լրիւ բանողներէն պիտի դանձուի վաթսուն սաչէ տարեկան հարկ, կէս տարի բանողներէն երեսուն սաչէ հարկ, իսկ նուազ կամ աւելի ժամանակ բանողներէն՝ բաւ հաշուի⁷:

Ըստ տունայներու՝ Թերեքէ պահան յաւելեալ եւ ազօրինի այն հարկն էր, զոր կը գանձէր միւլպաշիրն իրեն համար, նաեւ հաքիմը՝ Մուշի գաւառին մէջ⁸:

ԹերձիմԱնտիէ [tercümaniye] – Արարեքէն Թերձուան – «Թարգման» բառէ՝ յառաջացած Հարկային տարազ, զոր կը գտնենք յիշուած միայն մէկ անգամ Թրիփոլիի վիլայէթի 1547 թուակիր մէկ կանոնագրութեան մէջ: Թրքերէնին անցած այս բառը կը պահէ բովանդակութիւնը արաբերէնի⁹, սակայն ըստ Պեհաէտտիի՝ անիկա ունի նաեւ «միջոցող» իմաստը, այսինքն՝ «նպատակը յայտնելու պաշտօն ունեցող մարդ»¹⁰: Բառին տրուած այս բացատրութեամբ՝ տարազը կը ստանայ կրկնակ բնույթ, եւ հարկը կ'ընծայուի այն դուժարը, որ կը գանձուի որպէս միջնորդչէք եւ որպէս Թարգմանիչի վարձ: Կը թուի, թէ Թերձիմանտիէն ունէր զոյգ այս բովանդակութիւններն այ: Սակայն Թրիփոլիի լիվային մէջ Հասանաբար անիկա միջնորդչէք էր լուկ, եւ կը գանձուէր շուկան միջնորդի մը միջոցով վաճառուող մետաքսի, բուժարոյսերու, կաշիի, պղինձի, բամպակի, բամպակի կորիզի եւ ընկոյզի գինին հազարէն տասնչինգ սաչ-

լիի համեմատութեամբ¹¹: Հարկային այս բովանդակութիւնը գայն կը նոյնացնէ տեւրալիէին եւ նոյնանման այլ հարկերու հետ:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՏԵԼԼԱԼԻԷ:

Թերձուանէ ՊեհեԼիէՍի [tersane bedeliyesi] – Արարեքէն տեւր – «վայր, տուն, տեղ, բնակավայր», եւ սանաս – «արուեստ, արհեստ եւ ճարտարարուեստ» բառերէն՝ յառաջացած բառ մըն է օսմաներէնի Թերձուանէ, որ, ըստ Քելեկեանի՝ նախ անցած է իտալերէնից ու հոն վերածուած տարսնայի, ապա իտալերէնէն փոխ առնուելով Թրքերէնի կողմէ՝ ենթարկուած է որոշ աղաւորումի ու վերածուած՝ Թերձուանի, որ հիմա փոխանակ ըլլալով «արհեստանոց»՝ զգեցած է «ծովային զինարանի, նաւակայքի եւ նաւաշինարանի» իմաստներ¹²: Հարկային տարազին երկրորդ բառը՝ պետկիլիսին՝ յառաջացած է արարեքէն պետկ – «այն ինչ որ կ'առնուի կամ կը ստացուի բանի մը փոխան, կամ այ այն ինչ որ կը փոխարինէ բան մը»¹³ բառէն եւ ընդհանրապէս պահած բովանդակութիւնը մայր բառին, սակայն անոր արուած կը գտնենք «զին եւ հաստացում» իմաստները նաեւ¹⁴: Ինչ որ այ ըլլալ իմաստը Հարկային տարազը կազմող բառերուն՝ Թերձուանէ պետկիլիսին չի նշանակեր նաւակայքի գին, նաւաշինարանի փոխարէն: Ընդհակառակը, Օսմանեան Կոյսրութեան մէջ մինչև Բարենորոգչութիւն գանձուող այն հարկն էր անիկա, զոր կը վճարէին օսմանեան Հպատակները առաջատանաւերուն վրան աշխատող նաւաղներուն համար:

Թուելէ ետք երկար շաբթ մը Թեքիլիֆ-ի Էօրֆիլէն կազմող Հարկերու՝ Բաբալընն ի միջի այլոց կը հաստատէ թէ Թերձուանէ պետկիլիսին եւ նոյնանման այլ հարկեր կը գանձուէին նաւթ թիովարողներուն եւ նախն առաջատաները պարզողներուն ու հաւարողներուն օրական տար սաչէ ծախսին համար¹⁵: Քիչ մը անդին՝ քչիկ մը աւելի պարզելով ու պարզաբանելով բովանդակութիւնը Հարկային տարազին՝ Բաբալըն կը յայտնէ տակաւին,

թէ իւրաքանչիւր նաւագին ըլլալիք տարեկան ծախսը կը բաժնուէր չորսէն տասը տունի վրայ՝ և կը դանձուէր ըստ այնմ: Սա մէկը պարզօրէն կը նշանակէր, թէ իւրաքանչիւր բնտանիք պարտաւոր էր վճարել 365-915 ազէի գումար մը Օսմանեան Կայսրութեան նաւանի սպասարկութեան:

Կը թուի, թէ թիրսանէ պետելիէպին վերցուեցաւ սկիզբները օսմանեան բարենորոգչական շարժումին, թէպէտեւ անոր կարելի է հանդիպել նոյնիսկ 1880-ական թուականներուն:

Ըստ տուեալներու՝ թիրսանէ պետելիէպին լոկ այլ մէկ յորջորջումն էր քիւրբէքի պետելիին, գալիոնճու պետելիէսիին, դապիտա պետելիին, պետել-ի աքեր-ի պահրիէին և քիւրբէքիան ավարիզին, որոնցմէ ազատ էին կացուցուած միայն անոնք՝ որոնք ի ձեռին ունէին արքունական հրովարտակ մը այդ ուղղութեամբ:

Թեմ-Բ-ի ՀէՅՊԷ [terk-i heybe] — Արաբերէն թերք — «չբելու, ձգելու, բանէ մը հրաժարելու արարք» և հագիպա — «պարկ, մախազ» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարագ, որուն բազկացուցիչ երկրորդ Հատուածն արաբերէնէն անցնելով թրքերէնին զգեցած է հէյպէ ձեւը՝ պահելով հանդերձ արաբերէն բառին իմաստը: Պոզաճեան դայն կը ճանչնայ որպէս տաճկերէն բառ՝, մինչ անիկա կը պակսի օսմաներէնի այլ բառարաններէն:

Հարկային տարագը բառացի պիտի նշանակէր մախազի կամ պարկի լրում, անոնցմէ հրաժարում, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա յորջորջումն էր այն դուժարներուն, զորոնք Հայկական Տասնհինգի դմբեմ օրերուն տարագիր հայր բռնադատուեցաւ տալու թուրք, քուրտ, և վաշկատուն այլ ցեղապետներու և երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն ստեղծած Մասնաւոր Կազմակերպութեան (Թեւշէրլիպի-ը Մախսուսէ) գինեալներուն:

Ըստ ահանատեան վկաներու՝ անապատներու երկայնքին և սար ու ձորերու սրկուներին մահուան դատապարտուած Հայե-

րու ընաջնջումին ձեռնարկած այս մարդերն էին որ իրագործեցին կողոպուտը հայութեան. ըստ այդ վկաներու՝ անցքի մը կամ ճամբու մը մէկ կողմը տափարակ վայր մը փռուած յաթի մեծկակ կտոր մը կը ծառայէր որպէս հաւաքատեղի անոր վրան նետուելիք կամ զրուելիք սպիկէնին և դրամին, որոնցմէ աքսորականներու կարաւանները կազմող հայու բեկորները կը բռնադատուէին հրաժարելու և յանձնելու իրենց դահիճներուն: Այս ձևով հաւաքուած հարստութիւնը կը զետեղուէր մեծկակ մախազներու կամ տուրքակներու մէջ, որոնց բովանդակութիւնն էր որ կը կտուէր թերք-ի հէյպէ: Թուելէ ետք սերաստահայուն կողոպուտը զինք պաշտպանելու իսկ պարտականութիւնն ունեցող ոստիկան-գինեալներու կողմէ՝ կ'զգրակացնէր Գարիկեան, թէ «այս պաշտօնական աւագակախումը ամէն մէկ կարուանէ միջին հաշիւով 10-ական թեմ-Բ-ի ՀէՅՊԷ: Հարստութիւն վերցուց»՝ հաստատելով թէ այս հարստութիւնը գոյութեան կուցեցաւ յափշտակումով Բէժու Համբարի մը 63, անգամալոյծ մուրիկի մը մօրը՝ Տ, նպարտաճառ և շահի կարասիտի մը՝ 800, իր իսկ Գարիկեանի 35-40 ոսկիով և օւրիշներու անհաշի գումարներով և ոսկեղէններով: Այսպէս էր որ ջարդարար Զէյնալ մը կարողացաւ տիրանալ քառասուն թիթիզ ոսկի:՝ Բայց նոյնը պատահեցաւ նաեւ կարնեցիներուն:

Ըստ երիտասարդ-թուրք իշխանութեան և ջարդարարներու միջև կատարուած հակադրութեան, ինչպէս կը վկայէ թրքական Սապահ թերթն իր 18 Դեկտեմբեր 1918 թուակիրով՝ «չեթէները երդում ըրած են, որ հայոց հարստութիւնը՝ գոյք և գրամ պիտի յանձնեն [Թեւշէրլիպի-ը Մախսուսէ] Կեդրոնին: Փոխարձէրին կէսը Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանուր Կեդրոնէն պիտի բաժնուի չեթէներուն»: Հաշուարկումները ցոյց կուտան, որ միայն 1915-1918-ի ընթացքին Օսմանեան Կայսրութեան երիտասարդ-թուրք իշխանութիւնները և տասներկու հազար գինեալ ջարդարարները հայութիւնէն կողոպտած են երեք հարիւր վաթսուն միլիոն թրքական ոսկիի գումար մը թերք-ի հէյպէ ա-

նուևին տակ՝ առանց հաշուելու Հսկայ այն Հարստութիւնը, որ Հանքադուսարն է շարժուն եւ անշարժ լքելայ գոյքերուն:

ԹեֆիԱԼԻՖ [tekalif] – Արաբերէն Թեքլիֆ – «ծանրութիւն, դժուար աշխատանք, պարտականութիւն, անպատեհութիւն, դժբախտութիւն, դժգոհութիւն, բան մը ընելու կամ կատարելու պարտաւորութիւն եւ պարտադրութիւն» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարրոգ, որ գործածական էր Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ՝ մինչեւ օտարը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը: Թեքլիֆը պարսկական Հնչումն է արաբերէն Թեքլիֆ բառի յոգնակի Թեքլեֆին, որ կը թուի թէ յետագային փոխանցուած է օսմանական եւ պահած՝ անոր «Հարկադրութեան, Հարկ, ճնշում, տուրք, օժանդակութիւն եւ ծախս» իմաստները²: Օսմաներէին Համար Պոզանեան կուռայ նաեւ «բնու ու ծանրութիւն» նշանակութիւնը բառին³: Սակայն Թեքլիֆին տրուած բազմաթիւ իմաստներէն օսմաներէն կանոնագրութիւններն ու սկզբնաղբիւրները առաւելաբար կ'օգտագործեն «տուրք, Հարկ եւ պարտաւորութիւն» իմաստները⁴:

Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ Թեքլիֆն ու Թեքլիֆն ընդհանուր յորջորդումն էին դանձուող բազմաթիւ ու բազմատեսակ Հարկերուն եւ տուրքերուն: Այսօր փոքր ակնարկ մը իսկ երկու այս կայսրութիւններու Հարկային դրութեան եւ անկէ յառաջացած Հարկային տարազներուն վրայ նետուած՝ առաջին իսկ Հերթին պիտի արտահանէ Հարկերու, տուրքերու եւ պարտաւորութիւններու Հիմնական երկու դասակարգում, որոնցմէ եթէ մէկը կը մնայ մահմանական կրօնի Հիմնական սկզբունքներուն եւ վարդապետութեան վրան կանգնած՝ միւսը, սակայն, առաւելաբար կը Հաստատուի դարբերու ընթացքին երկու այս կայսրութիւններու աշխարհավարութենէն յառաջացած՝ այլ ժամանակի ընթացքին օրէնքին ու սովորութեան անբեկանելի ուժն ստացած բիրտ ու անխիստանական, եւ մանաւանդ՝ կամայական դրութեամբ մը: ԱՀա թէ ի՞նչպէս այ-

սօր կարելի է՝ ընծայուի երկու այս կայսրութիւններուն դանձած պարզան Հարկերն ու տուրքերը, եւ պարտաւորութիւններն ու օժանդակութիւնները գետեղել Հիմնական երկու գլխանոցներուն երբեւ եւ այդ ձևով ստեղծել իրարմէ բոլորովին անկախ կերպով զարգացած՝ բայց օրէնքին յարակցութեամբ մը դերքար ամբողջունող Հարկերու եւ տուրքերու երկու անջատ դասաւորում:

Վաւերագիրներու եւ պատմագրութեան մէջ երկու այս խմբուորումները ծանօթ են որպէս Թեքլիֆիֆ-ի շերիէ եւ Թեքլիֆիֆ-ի Էօրֆիէ, եւ ունին իրենց անուանային տարատեսակները: Թեքլիֆիֆ-ի շերիէն մերթ կը յիշուի նաեւ որպէս մերսումիթ-ը շերիէ⁵, Հուզուզ-ը շերիէ⁶, Բիւսուս-ը շերիէ⁷, կամ այլ պարզօրէն՝ շերի Հաւըլաթ կամ շերի վերկի⁸:

Թեքլիֆիֆ-ի շերիէն կազմուող կուռան ղեքիաթը, Էօշիւրն իր տարատեսակներով, խարանն ու իր բազմաթիւ նմանակները, եւ Նիլիէն իր այլազան յորջորդումներով: Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ Թեքլիֆիֆ-ի շերիէն ունի ութսուտէ աւելի տարատեսակ⁹, մինչ ուրիշներ կը Հաստատեն թէ այդ անունին տակ է՝ իշնան «թուով 350 անուն Հարկեր»¹⁰, որոնք առաւելաբար կը վերաբերին Հողագործութեան, խաշնարածութեան, առեւտուրի, գլխահարկի, կառուածներու եւ անոնց Հետ անչուտող զանազան տեսակի գործունէութիւններու¹¹:

Հարկերու երկրորդ խմբուորումն էր Թեքլիֆիֆ-ի Էօրֆիէն, որուն բաղկացուցիչ տարրերը չէին նախատեսուած ու նախասահմանուած կրօնական սկզբունքներով, այլ՝ ըստ պահանջի: Կարգ մը Հեղինակութիւններ կը Հողորդին թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Թեքլիֆիֆ-ի Էօրֆիէն սկսաւ դանձուիլ Սուլթան Պայազիտ Երկրորդի ատեն՝ ավարիզ կրօնուած Հարկով մը, որոցից Համար կայսրութեան ելուժտական Հսկայական բացը, որ յառաջացաւ սուլթանին անՀատուած մսխումներէն եւ ան-իմաստ պատերազմներէն: Սկզբնական շրջանին տուեալ պահանջին մը զոհացում տալու Համար ստեղծուած եւ պատիճալիս

նկատուած¹² այս գանձուժը շուտով վերածուեցաւ մնայուն Հարկի մը, եւ տասնօթններորդ դարէն սկսեալ Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէն իր տարատեսակներով դարձաւ անհրաժեշտութիւն մը: Մերթ այդքան ծանր կ'ընծայուէր գանձուժը, որ կը տրուէր Թեքլալիֆ-ի շաղպա՝ ծանր հարկ յորջորջումը¹³:

Ըստ կարգ մը աղբիւրներու Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէն ունէր ինիսուռնօթը տարբեր անունով գանձուող հարկացանկ մը¹⁴, մինչդեռ փաստաթուղթերը եւ կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան շատ աւելի մեծ թիւ մը հարկի: Օսմանեան կանոնադրութիւններու համաձայն Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէի ներքեւ կ'իյնային ըստ-ի չիֆթը, ըստ-ի նիմէիֆթը, բննապը եւ ճապան: Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէն կազմելու եկող հարկերը կ'որոշուէին եւ կը նշանակուէին կառավարութեան եւ նահանգային վարչութիւններու կողմէ¹⁵: Ըստ Բաքալլիի՝ այս հարկերուն որոշումն ու նշանակումը կազմակերպելու համար գոյութեան կը կաշուէր առժամեայ յանձնախումբ մը, որ կը բաղկանար նահանգին կուսակալէն, պատասխանատու հարկահաւաքէն, նահանգին երեւելիներէն, ընդ ժողովուրդին իշխանի՝ եթէ կար անկէ, եւ շեքիաթական գատաւորէն: Հիմնուելով նահանգի բնակչութեան կամ ընտանիքներու թիւին վրան՝ յանձնախումբը կ'որոշէր իւրաքանչիւրէն գանձուելիք գումարին քանակը՝ հաւասարութեան սկզբունքով: Կայացած որոշումն արձանագրուելէ ետք՝ շեքիաթական գատաւորը կը վաւերացնէր գայն, որ առ այդ կը ստանար օրինականութիւն: Ապա արձանագրութեան կնքուած ու վաւերացուած մէկ օրինակը կը յանձնուէր շրջանի պատասխանատուին կամ էմիրին, որ, իր կարգին, կը ձեռնարկէր գանձումին: Այդ վերջինը կը կատարուէր երկու նուազով, եւ ինչպէս կը հաղորդէ թուրք պատմաբանը՝ ամէն մարդ կը ջանար վայրկեան մը առաջ՝ վճարել իրեն կամ իր ընտանիքին բաժին ինկած գումարը՝ յետագային հարց շունենալու համար հարկահաւաքներուն, ոստիկանութեան եւ շեքիաթական գատարանին հետ¹⁶:

Ըստ թուրք պատմաբան Աֆեթ Ինանի՝ կամայական էին Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէին տակ ինկող հարկերը, որոնք ծնունդ կ'առնէին Օսմանեան Կայսրութեան վեհապետին քմայքէն եւ իրաւալորդ պատերազմներէն: «Շոս պէտք է զետեղել» եւ հաստատուէ Ինան, «մաքսի եւ կէօմրիւքի, մենաշնորհի, արգարագատութեան, ամուսնութեան եւ ամուրիութեան, զրոյմի, կշիւթի, ամբարումի, տուգանքներու, ինչպէս՝ նաեւ կնկնատական անսփօր եւ ճնշող միջոցառումներու տուրքերը»¹⁷:

Թեքլալիֆ-ի Էօրֆիէին գերծ էին Սուրիոյ, Հայէպի, Պաղատասի, Պարայի, Մուսուլի, Տրիպոլիսի, Պենկպոլի, եւ եմենի կուսակալութիւնները, որովհետեւ այդ վայրերուն մէջ շատ էր թոյլ՝ իշխանութիւնն օսմանեան սուլթանին, մինչ անիկա ամենայն խտտութեամբ կը գանձուէր Անատոլուէն եւ Ռումելիէն¹⁸, եւ մահաւանդ Արեմեանէ Հայաստանէն՝ տասնիններորդ դարու ամբողջ ընթացքին, ի՞նչ փոթ ըր, ըստ ոմանց, անիկա վերցուեցաւ օսմանեան բարենորոգչական շարժումի օրերուն¹⁹:

Թեքլալիֆ-ի Ամբիւթի [tekalif-i amiriyе] — Արաբերէն Թեքլիֆ — «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու գժուար աշխատանք»՝ եւ կվիբ — «իշխան, պետ, ցեղապետ»² բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ ստուղին հատուած օսմաներէնի մէջ զգեցած է «բեռ, ծանրութիւն, հարկ, տուրք, ծախս եւ առաջարկ» իմաստները³, մինչ պահելէ ետք արաբերէն բառին բովանդակութիւնը՝ տարազին երկրորդ բառն առեր է նաեւ «հրամանատար, նախարար, ոստիկան, ազատ, եւ մեծ ընտանիքէ մը սերած» իմաստները⁴: Հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէր իշխանաւորին համար գանձուող հարկ, որ, իրականութեան մէջ, շատ այ հետու չէ ճշմարտութենէն, երբ նկատու ունենանք, որ իրամական աշխարհէն ներս շատ ալ տարբերութիւն էին ունեցած իշխանին անձը, իշխանութեան տարազը եւ պետութիւնը:

Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ Թեքլալիֆ-ի էմիրիէն պետու-

թեան անուսով եւ անոր հաշուոյն դանձուող Հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ կը դանձուէր Հողէն ու դաշտերէն, շէքերէն եւ կենդանիներէն եւ այդ վերջիներուն արտադրութեան, եւ տակաւին բազմաթիւ եւ այլատեսակ արտադրութիւններէ: Հակառակ որ թեքիալիֆ-ի ամիրէին տարբեր մէկ անուանումն էր թեքիալիֆին՝ օսմանեան կանոնադրութիւններէն օժանդ գայն կը ճանչնան լոկ որպէս էմիր:

ԹԵՔԻԱԼԻՖ-Ի ԱՏԻԷ [tekalif-i adiyе] — Արարերէն թեքելիֆ — «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու դժուար աշխատանք» եւ ատիթ — «սովորութիւն, վարժութիւն, փորձ» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին բաժը թրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «տուրք, Հարկ, օժանդակութիւն եւ ծախս»², մինչ երկրորդը՝ «սովորական, առօրեայ, հին, բնական, հասարակ եւ անորժէք»³: Հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէր սովորական տուրք: Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ դանձուող թեքիալիֆ-ի էօրֆիլէն կազմելու եկող եւ Հարկատու ժողովուրդին վրան ճընշող՝ բառ ծանրութեան եւ բովանդակութեան երկու տարբեր դասակարգի պատկանող տեսակներէն մէկն էր անիկա, այլ խօսքով՝ բնական ու տանելի նկատուող տեսակն էր տուեալ Հարկի մը: Ըստ աղբյւրներու՝ այս մէկը կը կոչուէր նաեւ թեքիալիֆ-ի մու՛թատի: Մինչ միւս տեսակը, որ ծանր էր շատ եւ անկրկիխ՝ ծանօթ էր որպէս թեքիալիֆ-ի շազգա: Շերիաթը համաձայն էր երկուսին ալ որոշումին, ժողովուրդին վրան բաշխումին եւ դանձումին, որովհետեւ անոնք կը հաւաքուէին դիմազրակելու համար ծախսերը կրօնքի համար մղուող պատերազմներուն, միայն թէ երբ թեքիալիֆ-ի էօրֆիլէն անկրկիխ ըլլայու չափ ծանր էր, այն ատեն էր որ կը կոչուէր թեքիալիֆ-ի շազգա⁴:

ԹԵՔԻԱԼԻՖ-Ի ԷՕՐՖԻԷ [tekalif-i örfiyе] — Արարերէն թեքելիֆ — «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու

դժուար աշխատանք», եւ ուրֆիլէ «սովորութեամբ ընդունուած եւ վաւերացուած, պատճառով մը կամ տրամաբանութեամբ մը որոշուած, կամ ալ վեհապետին իշխանութեամբ հաստատուած» բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, զոր օգտապարձուած կը գտնենք սահմաններէն ներս Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն: Հարկային տարազին առաջին հատուածը օսմաներէնի մէջ զգեցած է «բնու, ծանրութիւն, հարկ, տուրք, ծախս եւ առաջարկ»² իմաստները, մինչ երկրորդ մասն եղած է «սովորութեան համաձայն, շերիաթին հակառակ, կամ ալ՝ բոտ երկրի մը սովորութեան ու պայմաններուն հայտ եղող իշխանութեան ու գործելակերպի»³: Ինչ որ ալ ըլլայ բացատրութիւնը Հարկային տարազը կազմող անջատ բառերուն՝ թեքիալիֆ-ի էօրֆիլէն ընդհանուր անունն էր սովորութային բազմաթիւ հարկերու, որոնց մնուները կուգար կամ պայմաններու տարբարականութենէն, կամ ալ՝ տուեալ վեհապետի մը կամայականութենէն: Համապարփակ եւ համընդհանուր յորժրորումն էր անիկա Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ առկայ եղող ոչ-շերիաթական Հարկերու՝, որոնք կը տարածուէին բոլոր քաղաքացիներուն վրայ եւ կ'ընդգրկէին անոնց տնտեսական եւ ընկերային կեանքը:

Ըստ փաստաթուղթերու, կանոնադրութիւններու եւ պատմական աղբիւրներու կային թեքիալիֆ-ի էօրֆիլէն զերծ կացուցուած անհատներ, հաւաքականութիւններ, հաստատութիւններ եւ շրջաններ: Այսպէս գայն չէին վճարել Սուրիոյ, Հաւլայի, Պազտատի, Պարսիայի, Մուսուլի, Տրիպոլիսի, Պենկագիի եւ Եմենի կուսակալութիւնները, ուր թոյլ էր իշխանութիւնը Սուլթանին⁵: Սերաստիոյ լիվայի ենի Իլ վազան ազատ էր կացուցուած անկէ կարգ մը այլ Հարկերու հետ⁶: Էջմիածնի Կաթողիկոսութեան եւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան ենթակայ վանքերն ու եկեղեցիները եւ եկեղեցականները⁷, Սաֆեաի լիվայի, Դամասկոսի վիլայէթի եւ Շամանդուրնայի մահմետական կրօնականները եւ Եվլագֆները⁸, Բուսէլիի, Օխրիի եւ Լիկեպուրի

լիվաներուն զինուորական կարգ մը գասերը⁶, Էօզերի լիվայի գետեզերեայ շրջաններուն մէջ բրինձի ցանքով զբաղող քիւր-տերը¹⁰, Կարինի վիլայէթին կարգ մը զիւղերէն եկած եւ պաղլե-դի Հանքերուն մէջ աշխատողները, Խմբող կղզիին ծովեզերեայ սահմանապահները, որոնք առ այդ ունէին արքայական հրո-վարտակ¹², Եաղճը ցեղախումբին առաջնորդները որոնք կը կա-տարէին իրենց վասաւում զործերը¹³, եւ տակաւին կարգ մը շրջաններու մէջ որոշ անհասներ, որոնք կը նորոգէին կամուրջ-ները, ճամբաները, բրանցքները, ու կը պահէին եւ կը պահպա-նէին կիրճերը, անցքերը եւ բերդերը՝ զիրծ էին կացուցուած թե-քիլիֆ-ի Էօրֆիէէն¹⁴:

Անբամասն տես՝ Թեֆիւլիս:

Թեֆիւլիս-ի ՀԱՐՊԻԻ [tekalif-i harbiye] – Արարբէն թե-քիլիֆ – «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու դժուար աշխատանք», եւ Հարպ – «պատերազմ»՝ բառերէն յա-ռաջացած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ առաջին Հա-տուածն օսմաներէնի մէջ զգեցած է նաեւ «բեռ, ծանրութիւն, Հարկ, տուրք, ծախս, առաջարկ» իմաստները¹⁵, մինչ անոր բաղ-կացուցիչ երկրորդ Հատուածը պարզօրէն մէկ սղուծն է օսմա-ներէնի մէջ առկայ նեղաթիթ-ը ուսուր-ը Հարպիէն, որ կը նշա-նակէ «պատերազմական գործերու նախարարութիւն»¹⁶: Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ կար ժամանակ մը, երբ պատերազմական Հարցերով զբաղող Հաստատութիւնը կը կոչուէր Հարպիէ, յե-տագային այդ Հաստատութիւնը կոչուեցաւ «աղբային պաշտ-պանութեան նախարարութիւն», իսկ այժմ զինուորական բարձ-րագոյն վարժարանն է որ կը կոչուի այդպէս¹⁷:

Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ պատերազմական օժանդակութիւն. իրականութեան մէջ, սակայն, պատերազմէն յառաջացած պարտադրանք մըն էր անիկա, զոր, ըստ յարմա-րութեան եւ ստանց այլ նկատի առնելու ժողովուրդին Հատու-ցած օրինական եւ անօրինի բազմաթիւ Հարկերը¹⁸ օսմանան

լիխանութիւնները կը դանձէին որպէս պատերազմի մասնակ-ցութիւն¹⁹: Սա մէկն արդէն արշաւանքներու ատեն ժողովուրդէն Հաւաքուող արտակարգ տուրքն էր²⁰, որով պիտի Հոգացուէին պատերազմին ծախսերը: Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ պատե-րազմական այս Հարկը կը Հաւաքուէր ըստ տունի՝ անասունի, պարենի, եւ փայտեղէնի ձեւին տակ²¹. կարգ մը շրջաններու մէջ ստարապարհակ աշխատանք մըն էր անիկա, կամ զինը՝ Հաւա-քուելիք օժանդակութեան²², այլ վայրերու մէջ՝ լոկ պարենի եւ սննդեղէնի պարտադրանք մը²³, որ տեւեց մինչև աւարտը քա-ներորդ գարու առաջին քառօրդին:

Սոյկայն միշտ չէր, որ պատերազմական սովորութային այս Հարկը գանձուեցաւ Հոգային արտադրութեամբ: Կար նաեւ լո՛կ դրամական Հարկը, որ գանձուելէ ետք կը զրկուէր բանակի հրամանատարին: Ըստ Բաքալընի՝ հիմնական գումարը կ'որո-չուէր սուլթանական հրովարտակով եւ կը բաշխուէր ժողովուր-դին վրայ²⁴, իսկ եթէ դաշտային արտադրութիւն էր պահան-ջուածը՝ Հաւաքուելիք պարենին, ցորենին, դարիին, այլերին, փայտին, յարդին եւ այլ սեսակի փայտյաններուն չափը կ'որո-չուէր նախապէս՝ մասնաւոր պաշտօնեաններու կողմէ, որոնց զե-կավարը կը կոչուէր արփա էմինի, կ'որոչուէր անոնց զինը, զոր պիտի ձգարէր սուլթանն ի՛նք, եւ սոպա Հարկատուներէն կը պա-հանջուէր իրենց բաժին ինկած պարտադրանքը Հասցեել որո-չուած վայր մը կամ վայրեր՝ տուեալ ժամանակի մը ընթացքին: Սակայն, Հակառակ խոստումին, օսմանեան պաշտօնէութիւնը կերէք այլ չէր վճարեր արժեզինքն պահանջուած օժանդակու-թեան²⁵:

Թեքիլիֆ-ի Հարպիէին ընդհանրապէս ենթակայ էին բոլոր բնակիչները Օսմանեան Կայսրութեան, սակայն եղան շրջաններ՝ երբ Արեւմտեան Հայաստանի Հայութիւնն ուղղակի ենթար-կուեցաւ կեղեքումի եւ կողպուտի: Շատ են խօսուած փաստերն այս ուղղութեամբ, եւ կան բազմաթիւ թուղթեր ու տեղեկագիր-ներ Պոլսոյ պատրիարքական թուղթերուն մէջ, որոնք արեւուստ

բառերով կը խօսին կատարուող կեղեքումի ու կողոպուտի մասին՝ մանաւանդ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի օրերուն: Այսպէս՝ ըստ 18 Սեպտեմբեր 1914 թուակիր եւ Տիգրանակերտէն Պատրիարքարան Հասած անդեկազիրի մը՝ «զինուորական պիտոյքներ անուճով ժողովուրդէն կտրուան քան անուճեցաւ, որու երեսէն եթէ բանք, ժողովուրդին կէտ ձմեռուան մէջ օրապահակ անգամ պիտի չունենայ, չենք սխալիր՝ ըացի այն որ առաջուց իւրաքանչիւր գիւղէն առած էին եզներ, ձիեր, սայլ, ցորեան, գարի, ոչխար, իւղ եւն. այժմ ալ սկսած են առնել երկրորդ տասանորդ մը. յայտնի է որ քանի մը տարիներէ ի վեր տասանորդի անուճով բերքերուն մէկ ութերորդը կ'առնուի. արդ, նոյնքան մ'ալ կառավարութիւնը պիտի առնէ զինուորական պաշարի անուճով, որ իսկապէս եօթներորդը պիտի ըլլայ. ոչխարէն ալ մէկ տասներորդը կ'առուի եւ իւրաքանչիւր ոչխարի գլուխ՝ առանց խտրելու. արու եւ կէզը, կիճանը եւ ոչ կիճանը՝ 50ական տիրեմ իւղ, տուն գլուխ 3-4 գոյգ գուլպայ, Հաղարաւոր լիար յարդ եւ խոտ պիտի առնուին»²²:

Նոյն օրերուն Շապուի Գարահարթին Հասած նամակ մը տարբեր չէր գծեր կացութիւնը: Ըստ Վաղինակ Մ. Վարդապետի 20 Սեպտեմբեր 1914-ի նամակին՝ «բռնի գրաւումներն ու տարապարհալը ամենէն աւելի ու վերջին ծայր խտութեամբ կը գործադրուի: ... Շատ երկար պիտի ըլլար... բոլոր Հայաբնակ գիւղերէն պահանջուածներն ու այս առթիւ ի գործ դրուած բռնութիւնները թուել մի առ մի. ... միտով, վայմազամ անտանելի միջոցներով կը Հարստահարն ժողովուրդը իրենց զօրափիղ ունենալով պատերազմական փեճակի դրութիւնը. կեղեքուողն ալ չի Համարձակիր ձայն բարձրացնելու, լիսխնալով որ պատերազմական ատեանը իրեն կը սպաննէ. ... Գալով քաղաքին՝ փասուողներուն ամենամեծ մասը դարձեալ Հայն է, որովհետեւ գրաւուած առարկաները՝ շաքար, սլայտ, կտոււ, շալալ [ըրեսայ զգեստ], քարիւղ, մոմ, բրինձ, եւն. եւն. Հայ խանութներէն առնուեցան»²³:

Գրեթէ նոյնն էր կացութիւնը Սեբաստիոյ շրջանին մէջ ալ: Ըստ Գարեկեանի՝ «Թեքիպիֆ-ի Հարպիլի անուճով Հարուստէն, վաճառականէն սկսեալ, մինչեւ յետին արհեստուորէն մեծաքանակ սպրանք, զուար, արջառ, ցորեն, գարի, իւղ, ձի, կառք, եւն. եւն առնուեցան: Ամէն տուն աւելի կամ նուազ նափով նպաստեց զինուորական պարենաւորման, Հիւանդանոցներուն, եւ զէպի էրզրում զինուորական պիտոյք փոխադրութիւններուն»²⁴:

Սակայն Գարեկեան տակաւին կը յայտնէ, թէ սա կեղեքումն ու կողոպուտը շարունակուեցան նոյնիսկ այն ատեն՝ երբ Հայն ինկեր էր անձանօթ ճամբաները գաղթականութեան: Մայաթիոյ շրջանին՝ Ֆերընճըլարի մէջ «կառավարութիւնը Թեքիպիֆ-ը Հարպիլի անուճով կը գրաւէ սեպհական սայլերը [գաղթականներուն]. մեր ալ Հոս եկած օրը Մլխտարը եւ Գոմիսերը եկան մեր սայլերը [եւ] եզները գրաւեցին. սայլերը թողուցին, միայն եզները տարին կառավարական շէնքին առջեւ»²⁵: Իսկ Բազգայի շրջանին մէջ, 1917-ի օրերուն, «Թեքիպիֆը Հարպիլի պաշտօնակաները ժամտարմաներուն Հետ կ'երթային արար վրանները, [եւ] մեծ քանակութեամբ իւղ, պանիր, ոչխար, եզ, կով, ցորեն, գարի, կորեկ, բուրդ, մորթ, ազ, ուզա, եւ այլ ուտեստեղէններ [կը] գրաւէին, ու կը բերէին զինուորական ամբարանոցները»²⁶:

Կեղեքումի եւ Հարստահարումի, կողոպուտի եւ բռնութիւններու դուռ բացող Հարկ մը եղաւ Թեքիպիֆ-ի Հարպիլին²⁷: Օրինակներէն պատահական էր անրկա եւ գանձուէի միայն պատերազմներու առթիւ. սակայն շուտով զգեցաւ նկարագիրը մնայուն եւ կանոնաւոր Հարկի մը, որ կը գանձուէր սկիզբը իւրաքանչիւր տարուան, սակայն Հազիբ քանի մը ամիս անց՝ կը կրկնուէր գանձումը՝ այս անգամ որպէս Հարկը դալիք տարուան: Այս ձեւով՝ Հարկը կը գանձուէր ոչ միայն որպէս օժանդակութիւն պատերազմի՝ այլ նաեւ պահելու եւ պահպանելու Համար բերդերը, սպահովելու Համար բանակի նորագիրներուն զէնքերը, զգեստեղէնները եւ այլ պահանջները, եւ մասնաւոր

ընտանեկան կարիքները, զգեստեղէնները եւ նոյնիսկ վայելքները փաշաներուն¹⁶:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անխոր ըտր ժողովուրդին վրան տարածուող այս հարկէն ազատ էին կացուցուած միայն անոնք, որոնք հարկադրեծուած էին սուլթանական հրովարտակով¹⁷: Անյայտ էր չափը հարկին եւ փոփոխական՝ ըստ ժամանակի, վարքի եւ դանձիջի¹⁸: Այսպէս՝ միայն Վանի նահանգին մէջ 1733-ին թամուր փաշան հաւարեց վաթսուն հազար սղէէի դումար մը¹⁹, սուս գլուխ երեսունէն քառասուն սղէէի հաշիւով: Տասնիններորդ դարուն առաջին տասնամեակին իւրաքանչիւր ընտանիքէ դանձուող դումար հասաւ հարիւր սղէէի²⁰: Մտ գար մը ետք, 1 Մարտ 1900-ի օրէնքով անիկա սկսաւ դանձուել պղնձի, թեմնթիւնի, պիտիլ-ի աքերի եւ արագիլի վրայ կատարուած հարիւրէն վեցի հաշիւով²¹: Ըստ կարգ մը աղբիւրներու, հակառակ օրէնքի առկայութեան, դանձուածը կը հաւասարուէր մնացու կենդանիներուն, արմուխքին, բուրդին, բամբակին եւ այլ նիւթերուն հարիւրէն տասնհինգին²²: Բայց ըստ առկայ փաստաթուղթերու՝ 1914-ի Հոկտեմբերին հարկն արդէն իսկ վերածուեր էր պետականօրէն կազմակերպուած կողոպուտի ո՛չ միայն Վանի նահանգին՝ այլ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Արարական Աշխարհի մէջ²³:

Սկզբնաղբիւրներու եւ պատմութեան մէջ թեքիպլիֆ-ի հարպիւն կը յիշուի բազմաթիւ անուններով, եւ առ այդ՝ բովանդակութեամբ կը նոյնանայ իմաստը ճիշտաիւնէն, իմաստը սեփե-րիէին, եպլըդին, իմաստիէին, սուրամթին եւ ավարիդին հետ:

Թե-թիւԱլի-Թե-ի Միթիլ [tekalif-i miriyé] – Արարելէն թեքիլիֆ – «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու դժուար դործ», եւ միրի – «իշխանին կամ պետութեան պատկանող, ելեւմտական դանձ» բառերէն՝ յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը օսմաներէնի մէջ զգեցած է նաեւ «թեռ, ծանրութիւն, հարկ, տուրք, ծախս եւ առաջարկ» բովանդակութիւնը²⁴, մինչ երկրորդ հատուածը՝ «պետու-

թեան կամ հանրային դանձին պատկանող, հանրային կամ կելեմտական դանձ» իմաստները²⁵, յայտնելէ ետք թէ միրիին կը նշանակէր «պետական դանձ, եւ իշխանական»՝ Պոզսեհան կը յայտնէ տակաւին, թէ անիկա կը նշանակէ նաեւ «մտքս կամ բաժ»²⁶: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ բովանդակութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ օդադործուող հարկային այս տարազին բաղկացուցիչ բաւերուն՝ անիկա ընդհանուր յորջորջումն էր արքունական դանձին վճարուող հարկերուն, եւ արդէն Գաւուսն այլ գայն կը բացատրէ որպէս «հանրային պարտաւորութիւն կամ հատուցում»²⁷, եւ մերթ կը յիշուի որպէս թեքիպլիֆ-ի ամբիլէ:

Մանրամասն տես՝ Միթիլ:

Թե-թիւԱլի-Թե-ի Միթիլ [tekalif-i mü'tade] – Արարելէն թեքիլիֆ – «պարտաւորութիւն, պարտադրութիւն, ծանր ու դժուար աշխատանք», եւ մու'թառ – «սովորական, բնական» բառերէն՝ յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ ստացած է նաեւ «թեռ, անարթութիւն, հարկ, տուրք, ծախս եւ առաջարկ» իմաստները²⁸: Առ այդ՝ հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէ սովորական հարկ: Ըստ գրականութեան՝ անիկա սովորական եւ սովորութեային այն հարկն էր որ ծանօթ էր նաեւ թեքիպլիֆ-ի ստիւլ յորջորջումով: Սակայն, ինչպէս կը հաւաստէ Բաքարընը՝ անիկա այն հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որուն որոշումին ժողովուրդին վրայ բաշխումն եւ ապա դանձումին համամիտ կը շերտաթը մասնաւոր որ անիկա ծնունդ կ'առնէր կրօնական պատարագմէն, եւ առ այդ՝ կուզար օժանդակելու ճիշտաիւն ճիւղերուն: Շերտաթական բառամթերքով ճաշ կը կոչուէին այսպիսի հարկեր, որոնք չէին իյնար պարտադրել վճարումի մը հասկացողութեան ներքեւ, այլ կը նկատուէին լոկ նուէր²⁹, մինչ ժողովրդական բառամթերքով աննոր կը կոչուէին պիտիլ, պիտեիլ-ի հաւ, պիտեիլ-ի դապա, եւ այլն³⁰:

Մանրամասն տես՝ Թե-թիւԱլի-Թե:

Քե-ՔիԱԼԻՖ-ի ԵԱԳԳԱ [tekalif-i şakka] – Արաբերէն թեքի-
լիֆ – «պարտաւորութիւն, պարտազրութիւն, ծանր ու զժուար
աշխատանք», եւ շազա – «բիրտ, անկրելի, զժուար, յոգնեցու-
ցիչ»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկա-
ցութիւնը առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «բեռ,
ծանրութիւն, Հարկ, տուրք, ծախս, եւ առջարկ» բովանդակու-
թիւնը՝, մինչ միւս հատուածը պահած է արաբերէնին իմաստը՝:
Հարկային տարազը բուռացի պիտի նշանակէ անկրելի, անտա-
նելի տուրք. արդէն Գամուսն ալ կ'ընդունի թեքիլիֆ-ի շազ-
ային ծանր Հարկ մը ըլլալուն իրականութիւնը՝:

Ինչ որ ալ ըլլայ տարածումը թեքիլիֆ-ի շազային՝ սովոր-
ութային Հարկ մըն էր անկեղ, որ Օսմանեան Կայսրութեան
մէջ գոյութեան կոչուեցաւ կրօնական պատերազմներուն յառա-
ջացուցած կարիքներէն, եւ յետագային ալ տարածուեցաւ ոչ-
կրօնական նպատակներով մղուող պատերազմներուն վրան:
Սկզբնական շրջանին, երբ յաղթական էին օսմանցիները եւ կը
տարածուէին ամենուրեք՝ սոսմանայ նկարագիր մը ունեցաւ
թեքիլիֆ-ի շազան, եւ առ այդ՝ վերջ գտաւ պատերազմին
Հետ ալ. սակայն յետագային, տասնութներորդ դարէն սկսեալ,
անկեղ դարձաւ մնայուն անհրաժեշտութիւն մը: Երբ գանձուող
Հարկն ըլլար բնական ու տանելի՝ կը կոչուէր թեքիլիֆ-ը աս-
տի, իսկ երբ ըլլար տարապայման՝ կը ստանար թեքիլիֆ-ի
շազա յորժորջումը՝: Ոչ շերիաթի սկզբունքներուն եւ ոչ ալ
ընդհանրապէս թեքիլիֆի անուով ծանօթ Հասկացողութեան
ենթակայ Հարկ մը եղաւ թեքիլիֆ-ի շազան ու վերածուեցաւ
ծանրածանր բեռի մը Հարկատուին Համար՝:

Սակայն օսմանեան կանոնադրութիւնները ցոյց կուտան, որ
մնայուն Հարկի մը նկարագիրն ստացած այս Հարկը կամ Հար-
կերը կը գանձուէին ոչ միայն օսմանեան պետութեան կողմէ՝
բանակին եւ անոր անհրաժեշտ գիւնմթիւրքին եւ ալ պիտայնե-
րուն Համար՝ ալ նաեւ Հողատէրերուն, որոնք, ինչպէս կը Հաս-
տատէ Թաշտօղի կղզիի անթուակիր մէկ կանոնադրութիւնը,

գանձելէ ետք Հողի արտադրութեան Հետ կապուած Հարկերը
այլապէս շրջաններ Հող ունեցող բայաներէն՝ ալ տեսակի Հար-
կի ալ կը պարտադրէին Հարկատու Հողագործին, որ, Հիմա,
սովորուած կ'ըլլար նոյն Հարկերը վճարել քանի մը անգամ եւ
մատուցել անտեսական զժուարին կացութեան. առ այդ, ինչպէս
դիտել կուտայ կանոնադրութիւնը՝ «որոշուեցաւ Հողատիրոջ
վճարել միայն Հողին Հարկերը»՝:

Կանոնադրութիւններու եւ փաստաթուղթերու մէջ, սակայն,
կը գանձեր ո՛չ իսկ մէկ նշոււմ Արեւմտեան Հայաստանի մասին,
ուր, ինչպէս ցոյց կուտան սկզբնաղբերները, օսմանցիներու
երևուածն առջին տիրեց Հարստահարութեան եւ կեղեքումի
դրութիւն մը, որ Հասու իր գաղաթնակէտին տասնիններորդ
դարու վերջին քառորդին եւ քսաներորդ դարու առաջին քա-
նամեակին: Ահա թէ ինչու այժմ անվարան կարիքի է յայտարա-
րել, թէ Հայութեան կատարած Հարկային բոլոր վճարումներն
ալ կ'էնային թեքիլիֆ-ի շազային ներքեւ:

Քե-ՔիԱԼԻՖ-ի ԵՖԻԻԷ [tekalif-i şer'iyе] – Արաբերէն թեքի-
լիֆ – «պարտաւորութիւն, պարտազրութիւն, ծանր ու զժուար
գործ», եւ շար ՚իէ – «սրբազան օրէնքին Համաձայն, սրբազան օ-
րէնքին յառաջացած, օրինական, բառ Գուրանի սրբազան օրէն-
քին»՝ բառերէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ ի պատուի
մնաց Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ մինչ-
քեւ աւարտը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին: Այսօր
իսկ դործածական է անրկա մասնատական կարգ մը երկիրներու
մէջ, ուր ի գործ կը մնայ օրէնքը Ենրիաթին: Սակայն, Հակա-
ռակ որ Օսմանեան Կայսրութեան յաջորդող Թիւրք Ճոմհչի-
րիկթին օրինականօրէն իրարմէ անշատեց կրօնն ու պետութիւ-
նը եւ այդ ձևով ստեղծեց Ենրիաթինն ու Գուրանին կապուած
ժողովուրդ մը եւ աշխարհական եւ ոչ-կրօնական պետութիւն
մը՝ թեքիլիֆ-ի շերիէին կարգ մը Հարկերը շարունակեցին
գանձուել, թէպէտեւ անոնց բոլորն ալ դադարեցան գոյութիւն

ուեննալէ իրաւական ու պետական կերպով: Այսօր զեքիաթէն զատ՝ մնացեալ Հիմնական եւ շերիաթական Հարկերը կը գանձուին այլափոխուած եւ այլ անուեով, ի՞նչ փոյթ որ Թիւրք Ճումհուրիյէթի ներքին գաւառներու եւ խոյլ ու մութ անկիւններուն մէջ կը շարունակուի նախկինին պէս:

Հարկային տարազին բաղկացուցիչ առաջին Հատուածն օտմաներէնի մէջ զգեցած կը գտնենք նաեւ «Տարկ, տուրք, ծախս» բովանդակութիւնը՝, մինչ երկրորդ մասը մնացած անփոփոխ. առ այդ՝ Հարկային տարազն այժմ կը նշանակէ սրբազան եւ աստուածային օրէնքին կամ Գուրանի սկզբունքներուն Համաձայն գանձուող Հարկեր: Հարկային տարազն այս բովանդակութեամբ կը ճանչնան բոլոր աղբիւրներն այ՝:

Թեքիալիֆ-ի շերիէն օրինականօրէն կը բաղկանայ զեքիաթէն, էօշիւրէն, խարաճէն եւ ճիզիէն, որոնց աւելնալու կուգան Հին ու նոր բազմաթիւ այն Հարկերը, որոնց ընդհանուր թիւն ըստ ոմանց կը Հասնի երեք Հարիւր յիսուսնէ աւելի՞, թէպէտեւ Աքայլըն կը թուէ միայն եօթնասուսն Հինգ անուն Հարկ՝: Ինչ որ ալ բլլայ թիւը տրուած Հարկերուն՝ անոք կ'ընդգրկեն կեանքի ամէն արահետ: Օտմանեւ եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ չկայ տնտեսական, ընկերային, առեւտրական, արտադրողական, անասնապահական, կալուածական, օրինական եւ անհատական որեւէ գործառնութիւն որ ենթակայ չըլլայ Հարկի՞: Հարկի ենթակայ է նոյնիսկ գոյութիւնը քաղաքացիին, երբ ոչ-մահմտական է անիկա: Նոյն դրութեան կը Հետեւի փոխյարարերութիւնը անհատին եւ պետութեան: Ամբողջ կայսրութիւններ եւ քաղաքացիներն անոնց, ի՞նչ գոյնի, Հաւատամբի, գասակարգի եւ ցեղի ալ պատկանին անոք, ենթակայ են Հարկահանութեան, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդներ կը տքնին ու կ'աշխատին կանգուն պահելու Համար կրօնական ու քաղաքային իշխանութիւն մը, վեհապետ մը եւ անոր շուրջ դարձող ու զեզերող աւազանի մը, եւ տակաւին կատարելու Համար կամքն այդ վեհապետին, անկէ կախում ունեցող բոլոր

պետ ու պետիկներուն, իշխան ու իշխանիկներուն, եւ այդ բոլորին ստուերին աճող ու բազմացող պաշտօնէութեան մը եւ Հարստահարիչներուն: Առ այդ՝ Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ Հաստատուած կը գտնենք որոշ կազմակերպութիւն մը, որ կրօնին անուեով եւ յենած Գուրանին՝ արինաքամ կ'ընէ ժողովուրդ մը եւ ժողովուրդներ՝ առանց նկատի ունենալու անոնց տնտեսական առօրեան եւ կացութիւնը: Իրականութեան մէջ՝ կրօնական սկզբունքներուն վրան Հաստատուած կայ կեղեքումի որոշ օրինականութիւն մը, որ շնչառուած կերպով ի գործ կը զնէ խտրականութիւնն ու անկէ յառաջացող ամբողջ շարք մը շարիքներու:

Ինչ որ ալ բլլայ թեքիալիֆ-ի շերիէն յառաջացած դրութիւնը արեւելեան այս զոյգ մը կայսրութիւններէն ներս՝ այժմ անհրաժեշտ է կատարել թուումն մասանց մը այդ անուեով գանձուող Հարկերու, ի՞նչ փոյթ որ այդ թուումն բլլայ թերի եւ պակասաւոր:

Ուրեմն զեքիաթէն, էօշիւրէն, խարաճէն եւ ճիզիէն զատ զոյգ այս կայսրութիւններուն բնակիչները, անոնք բլլային Հոյատակներն անոնց թէ ոչ, իշխանութիւններուն կը վճարէին սպալըզը, սպըլ բեամիէ, աղնամ բաճըն, այսպ ազէսիւն, ստեթի-ի սղնեմը, գալչուուն բեամիէ, գասապլիսանէ բաճըն, գարամալ բեամիէ, դըշլըզ բեամիէ, գուլուուզ Հազգըն, եպպա բեամիէ, կայլազ բեամիէ, զեպ-ճիէ բեամիէ, էմլաք-ը էմիրիէն, էմլաք-ը մազպութիէն, էօքիւզ բեամիէ, ըզթան, թոփրազ պաթըլ փարապըն, Իլթիգամ պետեկութիւն, Իճթիտազ բեամիէ, Իմարաթլէր մալ-ը մալթում, Ինք բեամիէ, կեչիտ բեամիէ, կիւմրիւ-քը, Հաւալթմ-ը միւթենեվիլանը, ճանավար բեամիէ, ճիզիէն-ի շերիէն, ճիէր ազէսիւն, ճիւրլում վէ ճիւնայէթը, մասենը, մերքեպ բեամիէ, միւսթիսնա էյպիթլէր վարտաթըն, միւրսէ բաճըն, մուզաթաթմը, շիթ փարապըն, պալթա բեամիէ, պասմա ազէսիւն, պէլթիւ-մալը, պոյուստուրուզը, սալլիէ, սալլիսանէ բաճըն, սելամեթ ազէսիւն, սերլսանէ բաճըն, սիբչիւնը, տեմ բեամիէ, տեվէ բեամիէ, տերչիւնը, տիմսը, բեամ-ի

ասիալըն, բեամ-ի սրոււրըն, բեամ-ի բեննաբըն, բեամ-ի բենպէն, բեամ-ի գովանը, բեամ-ի զեմինը, բեամ-ի թտիուե, բեամ-ի խրենն-ը, բեամ-ի Հարիբը, բեամ-ի ճապա ազչէսիւն, բեամ-ի չիֆթ ազչէ-սիւն, բեամ-ի չիֆթ պողանը, բեամ-ի պախչէն, բեամ-ի պաղը, բեամ-ի պատիհալան, բեամ-ի պոսթանը, բեամ-ի տէնօրեմը, բեամ-ի րաիեթը, բեամ-ի քիւվարէն, բեամ-ի ֆեւալբիհէն, բիւ-սոււ-ը միւթենեվիլիանը, քիւլէ ազչէսիւն. քիւլէխանէ բաճըն, օթ-լազ բեամին, օտալըզ աղնամը, եւ ուրիշներ:

Ալզընազըբիւրենբու մէջ թեքիպիֆ-ի շերիէն կը նշուի նաեւ որպէս բուսոււմ-ի շերիէ:

Տես՝ Թե-Քիւլիւլի-Ի-Ֆ:

Թե-Քիւլիւլի-Ի-Ֆ-ի ՏիւվԱնիէ [tekalif-i divaniye] — Արաբերէն թեքիլիֆ — «պարտաւորութիւն, պարտազրութիւն, ծանր ու դժուար գործ»¹, եւ պարսկերէն տիվան — «արքունիք, դատական ատեան, եկամուտ, խորհրդարան, ծերակոյտ, հաշուեկիրք, զիւնուորական ամտականներու հաշուետուութիւն, քերթողագիրք»² բա- ուրբէն յառաջացած հարկային տարազ, որ գործածութեան մէջ էր Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններու մէջ: Օսմանե- րէնի մէջ թեքիպիֆն ստացած է «հարկ, տուրք, բեռ, ծանրու- թիւն, ծախս, եւ առաջարկ» բովանդակութիւնը³, մինչ տիվանը՝ «արքունիք, գերագոյն ժողով, պալատական սրահ, գաւիթ, ժո- ղով եւ ժողովական ատեան» իմաստները⁴. աւելին՝ Քալիբիբը- քեռն տիվանը կը ստուգաբանէ որպէս արաբական բառ, Սթայնի- կառը կ'ընդունի զայն որպէս այդպիսին, սակայն Աճառեանն էր նշէ թէ բառը կը սերի պահլաւական տեւան բառէն եւ կը նշա- նակէ արխու, իսկ արդի պարսկերէնի մէջ, իր տիվան հնչուժով, արդէն կը նշանակէ «ատեան, դիւան, դատարան, խորհրդարան, քերթողագիրք»⁵: Ինչ որ ալ ըլլայ ստուգաբանութիւնը հարկա- յին տարազի բաղկացուցիչ տարբերուն՝ անիկա բառացի կը նշանակէ արքունական հարկեր: Իրաւ ալ, ինչպէս ցոյց կուտան փաստաթուղթերն ու կանոնադրութիւնները, այդպիսին էր անի-

կա սկզբնական իր շրջանին, միայն թէ յետագային էր որ անի- կա սկսաւ գանձուիլ ոչ-արքունականներու կողմէ նաեւ:

Ոչ-շերիաթական այս հարկը պատահական գանձոււմ մըն էր նաեւ, եւ կը վճարուէր միանուագ կերպով⁶: Ըստ ոմանոց անիկա այն գուժարն էր, զոր քաղաքի մը բնակչութիւնը պարտուոր էր հատուցելու պետութեան⁷, կամ բերքի այն մասն էր, զոր զիւ- դական շրջան մը ստիպուած էր տալու: Սակայն հնոց մը որ ա- նիկա վերածուեցաւ մնայուն հարկի՝ պարտադրուեցաւ բոլորին ալ վրայ⁸. սակայն կը թուի թէ կային շրջաններ Պաշտաններու մէջ եւ Անատոլիոս տարածքին, որոնք սուլթանական հրովար- տակով մը ազատ էին կացուցուած դիւանական այս պարտուա- րութիւններէն⁹:

Փոփոխական իր քանակով ըստ ժամանակի եւ գանձիչի, ու եթէ կար ժամանակ մը երբ հարկը կը գանձուէր Հոդային ար- տադրանքով՝ ի վերջոյ անիկա վերածուեցաւ սովորութային մնայուն հարկի մը, զոր կը գանձէին արքունիքը, պետական իշ- թանութիւնները, շրջանի պէյները, կրօնական դեկավարութիւնը եւ վազֆենբը՝ եւ աւելին՝ նոյնիսկ հայկական վանքերէն ու մանր¹⁰:

Մանրամասն տես՝ էՕՇԹ-ի ՏիւվԱնիէ:

Թե-Քիւլիւլի-Ի-Ֆ-ի ՖեւվԱլիւլի-Սէ [teklif-i fevkalade] — Արա- բերէն թեքիլիֆ — «պարտաւորութիւն, պարտազրութիւն, ծանր ու դժուար աշխատանք»¹, ֆաուզ — «քանէ մը վեր, դերիվեր»², ստեթ — «սովորութիւն, սովորաբար»³ բառերէն յառաջացած հարկային տարազի անուանում, որուն բաղկացուցիչ առաջին բառն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «տուրք, հարկ, օժանդակու- թիւն եւ ծախս» իմաստները⁴: Արաբերէնի մէջ ֆաուզ էլ-ստի պարզօրէն կը նշանակէ «արտակարգ եւ անսովոր»⁵: Այս վերջին բառակազմութեան համար գրեթէ նոյն բովանդակութիւն կու- տան օսմաներէն բառգիրքերն ալ⁶: Ինչ որ եղած ըլլայ տրուած բովանդակութիւնը բառակազմին՝ թեքիպիֆ-ի ֆեւվալիւլիւլի-

բառացի կը նշանակէ անսովոր կամ արտակարգ ժանդակու-
թիւն, եւ արդէն՝ Բարալընն ալ կը հաստատէ, թէ այդպիսին էր
անիկա: Ըստ անոր՝ մահճետական պետութիւններու կողմէ հա-
ւաքուող հարկերը կը բաժնուէին թեքիտլիֆ-ի շերիէի եւ թե-
քիտլիֆ-ի էօրֆիէի: Սակայն այս վերջինն իր սկզբնական չըջա-
նին երբ ունէր անբնական վիճակ եւ դուրս կ'իյնար սովորական
հարկերու ընկալումէն՝ կոչուեցաւ թեքիտլիֆ-ի Ֆելվալիտտէ:
Այս անունին ներքեւ ինկոզ հարկերը կը գանձուէին պետու-
թեան իշխանաւորին կողմէ՝ որպէս ժանդակութիւն պետու-
թեան այլազան եւ անյետաձգելի կարիքներուն համար: Բնակա-
նէն դուրս գտնուող այս հարկերն իրենց կարգին կը բաժնուէին
թեքիտլիֆ-ի ստիէին եւ թեքիտլիֆ-ի շազպային¹: Սակայն եթէ
սկզբնական չըջանին պատահական բնոյթ մը ունէին թեքիտ-
լիֆ-ի Ֆելվալիտտէի անունին ներքեւ ինկոզ հարկերը եւ առ
այդ՝ կը նկատուէին պատիհալվա՝ ժամանակին անցքին հետ զգե-
ցան մնայուն բնոյթ ու նկարագիր եւ առ այդ՝ դարձան թեքիտ-
լիֆ-ի էօրֆիէի:

Թեքիտլիֆ-ի ԵԱԽՍԻ [teklif-i şahsi] — Արարերէն թեքիտֆ —
«պարտաւորութիւն, պարտագրութիւն, ծանր ու դժուար աշ-
խատանք», եւ շախս — «անհատ, անձ» բառերէն յառաջացած
հարկային տարազ: Արարերէնի մէջ շախսի եզրը կը նշանակէ
«անձնական, անհատական, կամ ինչ որ մասնաւոր կերպով կը
պատկանի մէկու մը»: Օսմաներէնի մէջ, սակայն, թեքիտֆը ու-
նենայէ ետք արարեքիտով տրուած իմաստները ունի նաեւ
«Հարկ, ժանդակութիւն, պետութեան մը պահանջած ժանդակ-
ութեան դրամ» բովանդակութիւնը²: Ըստ արուած ստուգաբա-
նութեան՝ հարկային տարազը պիտի նշանակէ անհատական
կամ անձնական տուրք: Սակայն ըստ կարգ մը աղբիւրներու ա-
նիկա կը նշանակէ գլխահարկ³, եւ առ այդ՝ կ'ընծայուի լոկ տար-
բեր մէկ անուանումը շախսի վերկիին, զաֆա վերկիսիին, ճի-
զիէին եւ ճիզի-ի կեպիւրանին:

Թեք վեբլի [tek vergi] — Թրքերէն թեք — «մէկ հատիկ,
միակ, սուանձին, անզոյգ»⁴ եւ վերկի — «տուրք, հարկ, ժանդակ-
ութիւն, հայրենիքի ծախսերուն համար քաղաքացիներու իւ-
րաբանչիւրէն պահանջուած դրամ»⁵ բառերէն յառաջացած
հարկային տարազի անուանում, որ Օսմանեան կայսրութեան
մէջ գոյութեան կոչուեցաւ 17 Մարտ 1910-ի օրինագիծով՝ որպէս
թէ բարեկարգելու համար կայսրութեան հարկային զբոսիւնը,
եւ շնչովով առկայ բազմաթիւ ու այլազան բնոյթի հարկերն ու
անուցմէ ծագած ապօրինութիւնները՝ սահմաներ մէկ հատիկ ու
համապարփակ հարկ: Նոր այս տուրքն էր որ պիտի կոչուէր
թեք վերկի, զոր պիտի վճարէին կայսրութեան բոլոր քաղաքա-
ցիներն անխախտ իրենց նախնական եկամուտին հարիւրէն տաս-
ներկուքի համեմատութեամբ⁶: Սակայն Օսմանեան Երեսփոխա-
նական Ժողովին ներկայացուած թեք վերկիին նախագիծը չե-
կաւ իրականութեան եւ մնաց հոն ալ, իսկ Օսմանեան կայսրու-
թեան հարկային զբոսիւնը շարունակեց այնպէս ինչպէս որ էր:

Թեքրար էՕՇԵԻՒՐ [tekrar öşür] — Արարերէն թեքերեր —
«կրկնութիւն, բան մը կրկին ու կրկին ընկու արարք», եւ ուշը
— «մէկ տասներորդ մաս, տասանորդ, եւ բերքերէն ու հօտերէն
վերցուող մէկ տասներորդ բաժին»⁷ բառերէն յառաջացած հար-
կային տարազ: Թրքերէնի մէջ հարկային տարազին բաղկացու-
ցիչ առաջին հատուածը ստացած է նաեւ «կրկին, վերտոնի եւ
կրկնակի» իմաստները⁸: Հարկային տարազը բառացի կը նշա-
նակէ կրկնակի վճարուող տասանորդ: Իրականութեան մէջ, սա-
կայն, ինչպէս ցոյց կուտայ Խուտավնետիկլարի 1487 թուակիր
մէկ կանոնադրութիւնը՝ անիկա ունէր օրինակներուն զանձուող
տասանորդի մը վրայ որպէս տուգանք երկրորդ տասանորդի մը
րովանդակութիւնը: Արգաբեւ, ըստ այս կանոնադրութեան, երբ
րոպս մը լքէր իր սիվահճին հողն ու մշակէր ուրիշ մը պատ-
կանող հողամաս մը՝ սիվահճին անկէ կը գանձէր անմշակ
ձյուած իր հողին տասանորդը. սա մէկին արդէն ունէր տուգան-

քի բնոյթ, այս տասանորդն էր որ կը կոչուէր թեքար էօշիւր: Այլ էր պարագան երբ սիփաճհին Հոդ չունէր բայային տրամադրելիք: Այն առնն երբ բայան ստիպուած կը մշակէր այլ Հոդի պատաս մը՝ ըստ օրինի կարելի էջր անկէ պահանջել սա կրկնակ տասանորդը⁷: Կանոնադրութեան սա վերջին հատուածն իսկ ցոյց կուտայ, թէ թեքար էօշիւր սքանչելի միջոց մըն էր ապօրինուութիւններու, ի՞նչ փոյթ որ որպէս Հարկ չերաժմական ըլլար անիկա եւ կանոնագրութիւններով յստակացուած:

Մանրամասն տես՝ ԱՇԱՐԷ եւ ԼՕՏԵՒԻՐ:

ԹԷԱՆՆՆԻՍ-Ի ԹԵՄԵՍՍԻՒՒՐԻԱԹ [taahüd-ü temessükat] – Արարեբէն աճտ – «Համաձայնութիւն, երդում», եւ մնեքէ – «Համաձայնութիւն մը պահել, բանի մը կապուիլ, բանէ մը կախում ունենալ» բառերէն՝ յստաջացած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ առաջին բաւր զգեցած է նաեւ «յանձնառութիւն» իմաստը՝ օսմաներէնի մէջ: Պողածեան զայն կը բացատրէ որպէս «ուխտ եւ դաշնաորութիւն»⁸, մինչ Պեհաշտեան համաձայն է երկուքին ալ: Հարկային տարազին բաղկացուցիչ երկրորդ հատուածն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «մուրհակ, նսմակ, պիտակ, ձեռագիր»⁹ եւ «բացիկ ու տոմս»¹⁰ իմաստները: Սակայն կը թուի թէ արարեբէնի թեմնեքէ – «կախում ունեցող, բանի մը կապուիլ» բառը՝ օսմաներէնի մէջ անուղղակի փոխառութիւն է պարսկերէնի միջոցով, եւ առ այդ կը պահէ «պարտաորութիւններ» բովանդակութիւնը¹¹: Առ այդ՝ Հարկային տարագը բառային կը նշանակէ խոստում մը պահելու պարտաորութիւն: Իրականութեան մէջ՝ Բաքայըն յիշելէ ետք բնուտիէի թեմնեպիւրը եւ խարճ-ը բնուտիէն կը Հաստատէ, թէ աճտը նման թէ՛աճհիւտ-ի թեմնեպիւր-իաթին ալ այն դուժարն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կապալառուներն ու յանձնակատարները կը հատուցէին օսմանեան իշխանութեան, երբ ստանձնէին իրաւունքը որոշ գործի մը կատարումին¹²:

Ապօրինութիւններու եւ խզմութիւններու դուռ բացող

Հարկ մըն էր թէ՛աճհիւտ-ի թեմնեպիւր-իաթը եւ ունէր փոփոխական բանակ՝ ըստ զայն պետութեան վճարողին եւ ապա իր վճարած ժողովուրդէն զանձողին, եւ ապա՝ նաեւ պետական այն պաշտօնատարին, որ Համաձայնութեան կը Հանձնէր կապալատու վաշխառուին Հետ, եւ մանաւանդ՝ ըստ պետութեանն կատարելի գործն ստանձնել ուղղոյ յանձնակատարներուն¹³:

ԹՐԸԹՐԸԼ ԲԵՍՄԻ [turtıl resmî] – Թրքերէն թըրթըլ – «Թըրթուր, դարգ, թրթուրի նման ոլորուն ոսկեթել, ծառերուն վրան անող փոքր որդ, որդանման, նախ»՝ եւ արարեբէն ըսած – «դիծ, հեռք, հրահանգ»¹⁴ բառերէն կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ հատուածն օսմաներէնի մէջ ստացած է արարեբէնի «տուրք, կամ մաքս»¹⁵ կամ ալ «Հարկ» իմաստները¹⁶: Առ այդ՝ Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ թրթուրի կամ ոլորուն ոսկեթելի մաքս: Բաքայըն կը նշէ թըրթըլ ըսման տերպակուն ըսմանի, սելամնիլիքի, բակի, ետապի, եօլ ըսմանի, միւրուրիէի եւ ըսման մեքսի հետ, ու կ'նորակացնէ թէ այս Հարկերուն բոլորն ալ կը գանձուէին առեւտրականներէն եւ վաճառականներէն, երբ անոք իրենց ապրանքներով բեռնաւոր՝ Ըուսնիի շրջաններուն մէջ կ'անցնէին բերդերու մտակայքէն, կիրճերէն եւ գծուարանցանելի վայրերէն՝ այդ տեղերու պահակներուն կողմէ: Հարկերը կը գանձուէին նաեւ կամուրջներու պահակներուն կողմէ՝ այդ կամուրջներու պահպանումին եւ խնամքին համար¹⁷:

Բաքայըն աւելի չի մանրամասներ բովանդակութիւնը Հարկին, ըստ անոր տունայներուն՝ թըրթըլ ըսմանն անցքի, կամուրջի, բերդի կամ ճամբու պարզ տուրք մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Սակայն Հարկային տարագի բաղկացուցիչ հատուածներուն բովանդակութիւնն իսկ յստակօրէն կը յայտնէ, թէ անիկա մետաղէն գանձուող մաքս մըն էր լոկ, եւ առ այդ կը նշանակար բաճ-ը Հարկին եւ իլիք բարբէն Հետ: Այսու հանդերձ՝ թըրթըլ ըսմանն արուած տարագումով անիկա կ'ընծայուի

մէջ նմանակը բաճ-ը ուպուրին, կնէլտին, կնէխտ բնամիին, եւ միւրուր վէ ուպուր խարճրին:

ԹԻՄԱՐ [timar] – Պարսկերէն Թիմար – «վիշա, թախիժ, Հոգածութիւն, Համակրանք, պաշտպանութիւն, խորհուրդ, ուշադրութիւն, նկատառութիւն, գինուորական ոսճիկ» բառէն՝ յաւաստացած Հարկային տարազ, որ օսմաներէնի մէջ պահած է իմաստային գրեթէ նոյն բովանդակութիւնը: Ըստ կարգ մը ազբիւրներու՝ Օսմանեան Կայսրութեան նախկին կազմակերպութեան մէջ Թիմարը «գինուորական աւար մը կամ Հողամաս մըն էր, կամ այ պարզօրէն Հողին տրուած ինամը»⁷: Պեհաէտիմի Համաձայն՝ անիկա սիփահիներու յանձնուած Հողն էր, պայմանով որ դայն ստացողները պետութեան Հատուցանէին անոր տասանորդը⁸: Օսմաներէն բառարաններէն շատեր Թիմար Հարկային եւ Հողային տարազը կը ճանչանան որպէս օսմաներէն բառ, մինչ Պոզանեանը կը մնայ առանձինը, որ ընդունի անոր պարսկական պատկանելիութիւնը եւ Թարգմանի գայն որպէս «Տիւանդութիւն, խթութիւն, Հող, նեղութիւն, վիշա, ինամք, մշակութիւն եւ դարման»⁹: Ինչպէս որ ընդունուի Թիմար բառին լեզուական պատկանելիութիւնը՝ ամանք կ'ընդունեն թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ աւատարհորջ յանձնուած Հողամաս մըն էր անիկա, որուն փոխան աւարտուն յանձնառու կ'ըլլար պետութեան ապ օրոջ թիւով գինուորը¹⁰:

Քիչ մը աւելի խորացնելով վերլուծուած Թիմար բառին՝ Էտուրտ Քրիդի կը Հաստատէ, թէ «Թիմար կը կոչուէր նուաճուած Հողամասի մը փոքրագոյն այն աւասը կամ Հատուածը, որ կը շնորհուէր մեծարկի գինուորի մը, եւ ընդհանրապէս կը պարունակէր երեքէն Հինգ Հարիւր արտավար Հող: Պէտք էր որ պատերազմի ստեղծ իւրաքանչիւր աւատ իր եկամուտին ամէն մէկ երեք Հազար ազէկին փոխան Հայթայթէր ձիւղոր մը...: Աւելի մեծ աւատները կամ վիլանիթները կ'ընդգրկէին Հինգ Հարիւր արտավարէն աւելի [Հող], եւ կար ստակւին աւելի բարձր

գաս մը աւասի, որ կը կոչուէր պէլլիք կամ իշխանութիւն: Սիփահի էր անունը գինուորական աւատներու տէրերուն...: Կը թուի թէ ընդհանրապէս արու գաւակներու գիծով ժառանգական էին Հին վիլանիթներն ու Թիմարները: Ասկայն երբ անոնց մէջ որեւէ մէկը մնար զատարկ՝ կամ ժառանգորդներու պակասէն կամ ալ [սիփահիին] յոսի ղեկավարութեան Համար [աւատի] գրաւումէն՝ շրջանի պէլլիքպէլքը կը լիցնէր այդ գատարկը՝ պայմանով որ [Բարձրագոյն] Դուռը վաւերացնէր իր որոշումը...: Յետագային ժառանգութեան [Հարցը] յաճախ վերաճուեցաւ իրաւունքի՝ այս ուղղութեամբ կայսրութեան զանազան նահանգներուն մէջ նկատառելի տարբերութեան մը առկայութեամբ»⁶:

Վուսիմիէն իր կարգին կուգայ ամբողջացնելու Քրիդի Հաստատումները: Ըստ անոր՝ Հողն ստացող սիփահին չէր կրնար վաճառել, ուրիշի մը ժառանգ ձգել կամ կրօնական Հաստատութեան մը Հրիտակել իրեն վտահուած Հողամասը, թէպէտեւ, ընդհանրապէս, սիփահիին մահէն ետք անոր շահագործած Հողը կը փոխանցուէր իր գաւակին՝ եթէ այդ վերջինն ստակ էր գինուորութեան⁷:

Սիփահին, իշխանութիւններուն յանձնելէ ետք իրեն վտահուած Հողամասի եկամուտին տասանորդն ու դանդազան այլ Հարկերը՝ իրեն կը պահէր մնացեալը եկամուտին: Ահաւասիլ իշխանութիւններուն Հատուցուած Համապարփակ այս գումարն էր որ աւատին անունով կը կոչուէր Թիմար, որ փոփոխական էր ըստ պահանջի, ժամանակի եւ վայրի⁸, օրինակ, ըստ թուրք պատմիչ Քիթաբիպ Զէլէպիի տուեալներուն՝ գինուորակ կարեւալու Համար բացը պետական զանձին եւ ծախսերը Հետզհետէ բազմացող պատերազմներուն եւ սուլթանական առտնին կեանքին՝ 1642-ին Սուլթան Մուրադ Դ. կատարեց Հարիւրէն յիսունի յաւելում մը բոլոր Թիմարներուն վրայ, այնպէս որ Հազար ազէկ վճարող Թիմար մը Տիւմ ստիպուեցաւ վճարելու Հազար Հինգ Հարիւր ազէկ⁹: Իսկ ինչպէս ցոյց կուտան փաստերը՝ այս եւ յե-

ազայ բոլոր յաւելուածները նշանակեցին կրկնապատկումն ու
ապապատկումը Հողամշակ ժողովուրդի ուսերուն ծանրացող
արեւորու բռնին:

Թիւն-Ի ՏիՅՈՒԻ [tin-i duyur (tin değeri)] – Արարերէ թին –
թուզ՝ եւ թրքերէն տէչեր – «արժէք, գին, գրամ, գնահա-
տանք, նիւթական կարողութիւն»՝ բառերէն կազմուած Հարկա-
ն տարազ, որուն արաբատա եւ ձեռագիր տէչեր բարձր Պար-
ան կը վերծանէ որպէս տիւրուր: Ինչ ձեւ որ այ ըլլայ Պարքա-
ր ընթերցումը՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ թու-
ի գին կամ գրամ: Իրականութեան մէջ՝ թին-ի թիւուրը շուկա-
ն մէջ վաճառուելու բերուած թուզի մարան էր լոյ: Գոնէ այդ-
էս ցոյց կուտան օսմանեան կանոնադրութիւնները:

Թիւն-ի տիւրը կը գանձուէր թէ՛ չոր եւ թէ՛ ալ թարմ թու-
նէ՛: Այսպէս՝ Ուրֆայի եւ Քեմախի լիւաներուն եւ Վրաստանի
Իւլայէթին մէջ անիկա կը գանձուէր չոր թուզէն այ՝ թարմի կող-
ին: Կարգ մը վայրերու մէջ անիկա կը գանձուէր ըստ ձիւտ, իւ-
ւ, եզի եւ ուղտի բռնէն, ինչպէս էր Շամի եւ Պոսնիայի վիլա-
թներուն, Իչ Իլի, Մալաթիոյ, Ուրֆայի, Վրաստանի եւ Քեմա-
խի լիւաներուն⁴. մերթ կը գանձուէր ըստ ծանրութեան եւ կշի-
ր, ինչպէս ների Իլ պողայի եւ Մալաթիոյ լիւային մէջ⁵, երբեմն՝
ստ կտաքի ծաւալին՝ ինչպէս որ էր պարագան Չիրմնիկ նահիէ
ազրան եւ Թեքրիտացի նահիէներուն մէջ⁶: Թուզի Հարկն ընդ-
արարապէս կը հատուցէր վաճառողը, թէպէտեւ Սեբիմի լիւային
Ենի Իլ պողային մէջ անիկա կը գանձուէր թէ՛ վաճառողէն եւ
է՛ ալ գնորդէն⁷: Կային կարգ մը շրջաններ Օսմանեան Կայս-
րութեան մէջ, ուր թուզին մարտը կը գանձուէր պտուղին շու-
այ Հանանկէն առաջ: Այսպէս՝ Այտընի լիւային մէջ երբ հասուն-
քը պտուղը՝ էմինը կ'որոշէր քանակն անոր ու կը գանձէր տա-
ւանորդը⁸: Երբ գրամական որոշ գումար մըն էր գանձելին՝ ա-
նիկա ընդհանրապէս կը գանձուէր ձիւտ բռնէն՝ երկու աղէկի
աշխուղ⁹, թէպէտեւ փոփոխական էր անիկա ըստ տեղի, ժամա-

նակի եւ բեռնատար կենդանիի կամ միջոցի: Այսպէս՝ իշու եւ ե-
զի բռնէն կը գանձուէր մէկ աղէկ¹⁰, ուղտի բռնէն՝ չորս աղէկ¹¹:
Վրաստանի վիլայէթին մէջ չոր թուզի ձիւտ բռնէն երկու աղէկ,
իսկ թարմէն՝ կէս աղէկ¹², մինչ Պոսնիայի վիլայէթի Սարայի շըր-
ջանին մէջ՝ «ըստ կանոնի»՝ չորս աղէկ¹³:

Ապօրինութիւններու տեղի տուող Հարկ մըն էր թուզի մար-
տը: Այսպէս՝ Մալաթիոյ լիւային մէջ ձիւտ բռնէն գանձելու հար-
ցօրինական երկու աղէկն՝ երբ թուզը գտնանուի կը կշռուէր շու-
կային մէջ՝ էմինը անկէ մաս մը կը վերցնէր իրեն Համար: Ըստ
Մալաթիոյ 1525 թուակիր կանոնադրին՝ կ'արգելուէր այս մշ-
կը, որովհետեւ «ապօրինութիւն է»¹⁴:

ԹիՒՈՒ [tuyul] – Պարսկերէն թիուլ – «աւատ, Հողային կա-
լուած» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ Պարսկական եւ
Օսմանեան Կայսրութիւններուն մէջ: Իրականութեան մէջ,
թիուլն իր բառարանային պարզ բովանդակութեամբ, պարզ այն
Հողամասն էր, զոր պարսկական կամ օսմանեան իշխանութիւն-
ներէն ստացող գինուորական ու պետական բարձրաստիճան
անձնաւորութիւնը կամ էմիրը¹⁵, կամ այ Հողեւորակնոր¹⁶ կը կո-
չուէր թիուլտար¹⁷: Չայն կրկնային ստանալ նոյնիսկ Դարբադի
Հայ մնիլքները: Ըստ Լէոյի՝ «չափեր ստանձին ծառայութիւնե-
րի Համար մելիքներին գիւղեր էին ընծայում. սակայն այս գիւ-
ղերն իրրեւ սեփականութիւն չէին պատկանում նրանց, այլ, ինչ-
պէս առհասարակ օրէնք էր եւ սովորութեան իրաւունքի Հա-
մապատասխանող Հարկ, միայն այդ գիւղերի արքունական Հար-
կ գնում էր նրանց օգուտն. այսպէս էր ... եւ խաների վերաբեր-
մամբ»¹⁸: Քիչ մը աւելի խորացնելով վերլուծումը Հարկային տա-
րազի բովանդակութեան՝ Թ. Խ. Յակոբեանն իր կարգին կը յայտ-
նէ թէ «առեւայ գիւղից ստացուող ամբողջ եկամուտն էր [թիու-
լը], որ պաշտօնապէս կազմուէ էր գիւղացու բոլոր արդիւնքնե-
րի մէկ Հինգերորդ մասը. թիուլն իրաւունքը տրուում էր այն
անձանց, որոնք պետութեան Համար կատարում էին առանձնա-
յատուկ ծառայութիւն»¹⁹:

Մակայն սա իրաւունքը յանձնուած կը դռնենք Օսմանեան
պարտութեան, մասնաւոր ունոր արեւելեան մասերուն մէջ,
չը իւրտ զեղապետերու, որոնք բարձրացուած էին փաշայի
տիրանիքն, եւ սուլթանէն ստացած որոշ Հողամաս մը եւ ան-
հասանելիք Հարկերուն եւ կիսմուտներուն իրաւունքը՝ վասն
ուտարական այն օժանդակութեան, զոր անոնք պիտի բերէին
լիւթանիքն՝ անոր մղած պատերազմներուն տօնին¹: Միով բանիւ՝
բոլորը կը նշանակեն, թէ թիւուր տուեալ շրջանէ մը, դիւղա-
մբէ մը, կամ առանձին գիւղէ մը գամծելի պետական Հար-
ուն կամ ամբողջական եւ կամ այ մասնակի իրաւունքն էր,
Հողային ստացումներին Հետ կը յանձնուէր ուրիշին:

Ի՞նչ ձեւով այ տարազուի ու բացատրուի բովանդակութիւ-
թիւոյն, եւ ի՞նչ պայմաններով այ յանձնուի անկիա թիւու-
րին՝ այսօր տուեալներու վերջին Հանգրուանի վերլուծումին՝
անկա կը նոյնանայ Օսմանեան Կայսրութեան աւտատէր սի-
ւիլի ստացած Հողային եկամուտին², եւ առ այդ՝ թիւուր
նծայուի լոկ այլ մէկ անուանուած րաշային եւ անոր եկամտա-
Հասոյթին ամբողջացնելու եկող նոյնանման եւ այլազան
սկերուն:

ԹԻՊՆ [tibn] – Արաբերէն թալըն – «յարդ» բառէն՝ յառաջա-
Հարկային տարազ, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ մերթ
գործածուէր բիւս-ի սամանին փոխան: Ըստ Անասեանի՝
ըն այն Հարկն էր, զոր շրջանի մը դիւղազինները կը Հատու-
ն կուտակային ձիերուն անասանկերին Համար³: Սովորութե-
Հարկ մըն էր թիպըն, որ ծանրօրէն կը ձնչը Հայ դիւղազիւ-
ուն ուսերուն՝ մտնուանող Արեւմտեան Հայաստանի մէջ իր
մաթիւ ու այլազան խժոճութիւններով:
Դանքաման տե՛ս՝ ԲԵՍՄ-Ի ՍԱՄՄԱ:

ԻԻԻԹԻԻՆՃԵՔ [tütünçek] – Թրքերէն թիւթիւն – «ծուխ,
ծխախոտ» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որ իր

ձեւն է տացեր յաւելումովը պարսկերէն – չեք յետագաս մաս-
նիկին: Պարսկերէնի մէջ այդ վերջինն ինքնին կը նշանակէ «ան-
գորբազի, մէկու մը իրաւունք տուող դրութիւն, վճարում եւ
պարտաւարութիւն»⁴: Հարկային տարազն իր աւելոյ ձեւին մէջ
կը նշանակէ ծուխի վճարում կամ պարտաւարութիւն: Մակայն
ինչպէս ցոյց կուտայ բովանդակութիւնը թիւթիւն կամ սիւթիւն
օսմաներէն բառին՝ անիկա կրնայ նշանակել նաեւ ծխախոտի
պարտաւարութիւն, բայց ծխախոտը Միջին Արեւելք Հասա-
միայն տասնօթներորդ դարուն, եւ առ այդ՝ կարելի չէր որ
տասնվեցերորդ դարէն եկող օսմանեան կանոնագրութիւնները
կարենային իօտիլ ծխախոտի Հարկի մը մասին:

Հարկը որպէս թիւթիւնք կամ բես-ի թիւթիւն կը յիշուի
օսմանեան միայն երեք կանոնագրութիւններու մէջ, որոնցմէ
կրկուքը կուգան 1518 թուականէն, իսկ միւսը՝ 1716-էն: Ըստ աս-
նոնց տուեալներուն՝ թիւթիւնն ուղղակի օսմաներէն թարգմա-
նութիւնն է Հայերէն «ծուխ» բառին, որ մուխէն անկախ՝ կը
նշանակէ նաեւ «տուն, յարկ, քնտանիք» որ ունի իր օճախը⁵:
Առ այդ՝ օսմանեան Հարկային տարազը պիտի նշանակէ նաեւ
տոււի Հարկը եւ արդէն Պիտիսիանուն այդպէս ալ կը բացատ-
րէ զայն:

Թեքիալիթ-ի Էօթիլի կարդին Հարկ մըն էր թիւթիւնքը, եւ
ինչպէս կը ճշդէ Մորէայի վիլայէթի 1716 թուակեր կանոնագրու-
թիւնը՝ պտտիՀալա մըն էր լոկ՝ եւ որպէս այդպիսին փոփոխա-
կան էր ըստ տեղի, ժամանակի, կանոնագրութեան եւ Հատուցող
ժողովուրդի: Այսպէս՝ Էրկանիի լիվայի 1518 թուակեր մէկ կա-
նոնագրութեան Համաձայն՝ իւրաքանչիւր մահմետական տուն
պարտաւարուած էր վճարելու վեց թանկա, որ կը Հաւասարէր
տասներկու օսմանեան սպէշի. քաղաքաբնակ Հայերը կը վճա-
րէին մէկ շահրուլի, որ կ'ընէր վեց ազէ, մինչ դիւղաբնակնե-
րը՝ ութը թանկա, այսինքն՝ տասնվեց սպէշ⁶: Պալքաններու մէջ
քնակարանային այս Հարկը կը վճարէին միայն անոնք, որոնք
այլ վայրէ մը գաղով Հաստատուած էին Հանքերու շրջակայքը⁷:

Սակայն կանոնադրութիւններու տուեալները կը հաստատեն, թէ թիւթիւնները կը գանձուէր նաեւ այլ ձևով: Այսպէս ըստ Տիգրանակերտի վիլայէթի 1518 թուակիր մէկ կանոնագրութեան՝ Ամբարի լիվային ենթակայ թարծիլ նահիէին մէջ «որպէս թիւթիւններ իւրաքանչիւր չիֆթէ կ'առնուի չորս շահրուի, որ կ'ընէ քսանչորս օսմանեան ազէ»: Հարկը կը գանձուէր Նովրուդին՝:

Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ թիւթիւնները կը յիշուի նաեւ որպէս բեամ-ի թիւթիւն, բեամ-ի տուխան, բեամ-ի տուտ, թուար-ի փուլ, էյլ փուլու, խանէ ազէսի, բեամ-ի խանէ, բեամ-ի եուրտ, եւ նոյնանման այլ անուններով:

թ-ՈՒՂԱՍԹԱ ՐԵՍՄԻ [tonilata resmi օ tonilato resmi] – Միջին սնդիւրէն թոն կամ թոննա – «ձանրութիւն կամ պարունակի չափ, մեծ տակա՞ մանաւանդ զինիի»՝, եւ արարեքէն բեամ – «Հարկ, տուրք, հեռք»՝ բառեքէն յառաջացած Հարկային տարագ, որուն ըաղկացուցիչ առաջին հատուածը անգլիերէնէն անցնելէ ետք իտալերէնէ՝ անկէ ալ փոխանցուած է օսմաներէնին ու պահած այդ վերջինին ձևը: Կը թուի թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հարկային տարագը գործածութեան է անցած բաւական ուշ, ահա թէ ինչո՞ւ համար կարելի չէ անոր հանդիպիլ Հրատարակուած օսմանեան կանոնադրութիւններուն մէջ: Հետաքրքրական է, որ երբ օսմաներէն Գամուսը լոկ կը յայտնէ, թէ թոնըլլաթա բեամին կըռուող ապրանքներէն թոնի վրայ գանձուող Հարկ մըն էր, իսկ քսաներորդ դարուն սկիզբը թոնը կը կոչէր 792 փ.՝ Պեհաէտսինն իր կարգին կը հաստատէ, թէ թոնը Հազար քիլոյրամ ձանրութեամբ չափ էր կամ քանակ, իսկ թանրալլաթան նոյն չափէ կամ քանակէ բաղկացած Հեղուկի կամ պարենի չափ կամ պարունակ՝: Պեհաէտսինն չի յիշեր թոնըլլաթայի Հարկ մը, սակայն կը թուի թէ անիկա թոնըլլաթան կը ձանչնայ ոչ-Հեղուկ նիւթերէ աւելի Հեղուկ նիւթեր չափելու պարունակ որպէս: Այս իսկ իրաւունք կուտայ մեղի եղբրակաց-

նելու, թէ թոնըլլաթա բեամին Հեղուկէ, եւ մանաւանդ զի գանձուող Հարկ մըն էր, եւ առ այդ՝ լոկ տարբեր մէկ անունով բեամ-ի գարըշի, բեամ-ի ֆուշըի, փուշիթիւնայի, օսլոնայի, էսփիէէի, չինպեր բեամի, պետեյ-ի խամիթի, շուրու-ի միլթի, էօշր-ի շիբէի, Հազար շիրնիլիթի, եւ նոյնանման այլ կերու:

թ-ՈՎՃԻՀ [tovcih] – Արարեքէն թաուհիհ – «յառաջացաւու արարք, կամ պաշտօնի մը համար մէկը որոշելու բարք»՝ բառէն յառաջացած Հարկային տարագ, որ գործածուած էր Պարսկական եւ Օսմանեան Կայսրութիւններուն Բառն աղաւաղուելով օսմաներէնի մէջ եղած է թեվհիհ՝ «մէկ տեղ մը կամ աստիճան մը շնորհելու կամ ոչ մէկը պաշտօնի չելու արարք» իմաստով: Նոյն բովանդակութիւնը ունին օսման այլ աղբիւրներ այ՝: Պարսկերէնի մէջ, սակայն, պահած կը գտնենք արաբական Հնչումը՝ «պատուել կամ Հարկադրութեանդակութեամբ»: Ի՞նչ որ ալ ըլլան լեզուական, Հնչակա իմաստային տարբերութիւնները՝ թովհիհն Հարկային տարմըն էր եւ օգտագործելի՝ մինչ վերջին ասանամակը տասնիրորդ դարուն, Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններէ մէջ, ուր, ըստ Փափազեանի՝ «այս տերմինով Հասկացուու որնէ բանի ցրոււմ, բաշխոււմ, ուղղոււմ գէպի տարբեր կողմ Դա կարող էր վերաբերիլ ինչպէս առանձին Հարկային օսլիէների Հարկերի ընդհանուր գումարի բաշխման, տուեալ օսլիէի բաշխմանը կամ ասանձին ստեղծութիւնների վրայ, նշ թէ նրանցից ով որքան պէտք է վճարի, նոյնպէս նաեւ այդ մարմնի գանձման իրաւունքի բաշխումը զինուորական թեան ու պետական պաշտօնեաների միջեւ»՝: Հարկային տարմի վերի բովանդակութեան մէկ վերլուծումը ցոյց կուտայ այս բոլորը կը նշանակէ թովհիհն եղբով Հասկացուող գանձարկերու բաշխումը տուեալ չըլանի մը քանակութեան վրասպա՞ որոշուած ու բաշխուած Հարկերու գանձումին իրաւ-

քը կայսրութեան զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնէութեան՝ զասն որոշ հասուցումի մը անոր կողմէ՞:

Պարսիկական եւ Օսմանեան Կայսրութիւններուն մէջ սա պաշտօնէութիւնը կը բազկանար թուրքերէ կամ պարսիկներէ: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ «Հայերը թիւքը միւլթիկիւններու վրիժառուութենէն վախնալով՝ չեն կրնար մասնակցիլ իլթիզամի աճուրդին»՝ կը հաստատէ տեղեկագիրը մը: Նոյնն էր պարագան քիւրա միւլթիկիւններուն համար ալ⁶: Հնդ մը որ ոչ-Հայ պաշտօնեան տիրանար տուրքերը հուաքնելու իրաւունքին՝ ա՛յ սահման չէր ճանչնար բարբը ապօրինութիւններուն եւ խժոժութիւններուն, որոնք ընդհանրապէս անօթն են Հարստահարութիւն անունով Հայ պատմագրութեան մէջ:

Ինչպէ՛ս որ այլ բլլար գանձուածը Հարկին՝ Հողային արտադրութեան Հարկ մըն էր անիկա, ու կը գանձուէր գանազան չափերով: Իրականութեան մէջ՝ Հանրայայտ տասանորդն էր անիկա, եւ ինչպէս որ չափի ու քանակի գանազանութիւն ըստ վայրի, ժամանակի եւ գանձիչի՝ ունէր նաեւ անուանումի երկար շարք մը այլազանութեան: Լճուն կը գտնէ, թէ անիկա մերթ Ժամաթ էր պահար եւ մալոճահաթ անուններով⁷, մինչդեռ անիկա լոկ մէկ տարբերակն էր աշարին կամ էշլիւրին, օնտային կամ օնտալըգին, միւլթիկն կամ մալիքանիւն, իրթային եւ տեմոսին, եւ նոյն բովանդակութեամբ այլ Հարկերուն:

Թ-Ու-Ջ ՀԱԳԳԻ [tuz hakkı] – Թրքերէն թուզ – «աղ»՝ եւ արբերէն Հազզ – «իրաւունք, ճշմարտութիւն, պարտականութիւն, մատահութիւն»⁸ բառերէն յառաջացած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ հատուածը սամաներէնի մէջ պահած է «որեւէ բանի փոխան ստացուածը, մէկուն պատկանող բան, իրաւունք, ճշմարտութիւն եւ արդարութիւն» բովանդակութիւնը⁹: Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ աղի իրաւունք, մինչդեռ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ աղէ ուղղակի գանձուող Հարկն էր անիկա⁸,

ու կը կազմէր անոր տարեկան եկամուտին մէկ մեծ մասը: Մերթ ծանօթ էր անիկա որպէս Թարհ-ը միլի, ու երբեմն՝ բաճ:

Ըստ Օսմանեան կանոնադրութիւններու՝ աղի Հարկն ընդհանրապէս կը հասուցուէր դրամով, սակայն անիկա կը գանձուէր նաեւ աղով՝ ինչպէս որ էր դրուժիւնը Մարային եւ Խարբերդի իրվաներուն եւ Ուլլարի Էյպնիթի մէջ¹⁰: Աղի Հարկը կը գանձուէր ըստ ձիւ, իշու եւ ուղտի բեռի. այնպէս էր անիկա Սոֆիայի, Տիգրանակերտի եւ Դամասկոսի վրլայէթներուն եւ Պուլսի, Ուրֆայի եւ Խարբերդի իրվաներուն մէջ¹¹: Կը գանձուէր ըստ կառքի Ձիբմնիկ նահիլին, Ձիբմնիկ Խաքէօյ, Ենիճէ-ի Զաղրա եւ Թեքերտաղ նահիլներուն, եւ Սերիմի իրվային մէջ: Հարկը նոյն ձեւով կը գանձուէր Շնպիլի ցեղախումբէն նաեւ¹²: Աղի Հարկը Սոֆիայի վրլայէթին մէջ կը գանձուէր ըստ Թեր-նէի⁹, Խարբերդի իրվային մէջ՝ ըստ միւտի¹⁰, եւ Ուլլարի Էյպնիթի մէջ՝ ըստ աղակտորի¹¹: Անիկա կը գանձուէր չուկան վաճառուող աղէն կամ տարանցիկէն անոր¹²: Ընդհանրապէս գայն կը հասուցէր աղվաճառը¹³: Սակայն կարգ մը շրջաններու մէջ թուզ Հազզըն կը գանձուէր որպէս տարեկան պարտագիր հարկայնապէս էր անիկա Կիպրոս կողմին մէջ, ուր փարկերոց Կարուած ցեղն իր տարեկան գանազան Հարկերը հատուցելէ ետք, մանչ թէ աղջիկ, կին թէ այր՝ բոլորն անխտր կը հասուցնէին Հարկը¹⁴: Հարկը կը գանձուէր շրջանի մը ամիլին, սուպալըին չուկայի միւլթիկիւնի կամ արասաճրին, կամ ալ աւստատէր սեփահիին կամ պէշին կողմէ¹⁵: Մերթ Հարկը կը գանձուէր միւլթիկիւնի եւ սուպալըին կողմէ իմասնաբար¹⁶:

Համապարփակ այս Հարկէն զերծ էր կացուցուած ժողովուրդը Պիդայի իրվային՝ «որովհետեւ պէլլիկն է որ կը ծախէ աղը»¹⁷: Տիգրիկի իրվային մէջ կարելի չէր աղի Հարկ գանձել, որովհետեւ, ինչպէս կը հաստատէր իրվային անթուակիր կանոնագրութիւն մը՝ «տանին Համար տարուած աղէն բաճ չի գանձուիր»¹⁸: Իսկ սակաւին կային այլ շրջաններ, ուր օրինականօրէն գոյութիւն չունէր թուզ Հազզըն, Հակառակ որ ապօրինի կերպով կը

գանձուէր անիկա շուկայի մէջ թէ այլուր: Այսպէս՝ կրեա՛ծ կը դ-
զին 1704-ին շնորհուած կանոնադրութիւն մը կրկին անգամ
ըլլալով կը հաստատուի, թէ արդիւրեւ մը էր աղի հարկը, ինչպէս
որ էր «Հինէն ի վեր»²⁰:

Քանակով փոփոխական էր թուզ հազարն եւ կարգ մը շըր-
ջաններու մէջ հաստատուած խորականութեան վրայ: Այսպէս՝
Ուլլաբի էյալեթին մէջ ոչ-մահճմտականը կը հատուցէր մահճմ-
տականէն շատ աւելի ծանր, ի՞նչ փոյթ որ Մեհմետ Երարողի
ժամանակէն եկող կանոնադրութիւն մը խտուր կը հրահանգէր
«աւելի չգանձել»²⁰: Գանձուած հարկին փոփոխական էր քանակ-
ը ըստ տեղի ու գանձելի: Այսպէս՝ Պուլուի լիվային մէջ ձիւ
բեռն կը գանձուէր մէկ ազնէ, Տրգընանկերտի վիլայեթին մէջ՝
երկու ազնէ, Դամասկոսի լիվային մէջ երեք ազնէ էր անիկա, իսկ
Սոֆիայի վիլայեթին եւ Ուրֆայի լիվային՝ չորս ազնէ²¹, մինչ
երբ աղը վաճառուէր թիւրքէով՝ Հինդէն վեց ազնէ էր իւրաքան-
չիւր թիւրքէի վրայ²²: Ձրմանի ինսպեջ ու Թեքիրտաղ նահիւ-
ներուն մէջ վաճառուող աղի իւրաքանչիւր կառքէն կը գան-
ձուէր չորս ազնէ, իսկ Ձրմանի Ենիճէ-ի Ջաղրա նահիւի կը եւ
Սերմի լիվային մէջ ութը ազնէ²³: Այս բոլորէն ետք՝ տակուրի
կային շրջաններ ուր աղի հարկը կը գանձուէր տոկոսային
դրութեամբ: Այսպէս՝ Ուլլաբի էյալեթին մէջ յիսուն կտոր աղէն
կը վերցուէր մէկ կտոր, որ կը հաւասարէր հարիւրէն երկուքէ²⁴,
մինչ Խարբերդի լիվային մէջ քսան միւտ աղէն կը վերցուէր մէկ
միւտ, որ կ'ընէր հարիւրէն Հինգ²⁵:

Ինչ որ ալ եղած ըլլաւ քանակը գանձուող հարկին եւ գան-
ձումին ձեւն անոր՝ թուզ հազարն մը չտ ալ մնաց եկամտուր մեծ
աղբիւր մը Օսմանեան Կայսրութեան համար, ահա թէ ինչն՝
օսմանեան բարենորոգչական շարժումը երբեք ալ չկարողացաւ
անցնիլ մօտիկէն իսկ անոր: Ընդհակառակը, այսօր ամէն փաստ
կայ պնդելու, թէ անիկա գանձուեցաւ ամենայն խտուրթեամբ
ու հասաւ մինչեւ առաջին տասնամեակը քսաներորդ դարուն,
եւ աւելցաւ քանակով տարիէ տարի, այնքան, որ միայն Կարի-

նի նահանգին մէջ 1866-1871-ի շրջանին աղահարկէն գանձուող
ընդհանուր 19,800 թրքական ոսկին հասաւ 25,300 թրքական
օսկիթ²⁶, այսինքն՝ Հինգ տարուան ընթացքին անիկա արձանա-
դրեց մօտ հարիւրէին երեսունի յաւելում մը՝ տարեկան 1100 ոս-
կի միջինով մը: Ահա թէ ի՞նչպէս այսօր հասկնալի կը դառնան
տասնութերորդ դարէն ետք տեղի ունեցող պատերազմներն ու
բարձումները Օսմանեան, Պարսկական եւ Ռուսական Կայսրու-
թիւններուն միջեւ Կողբի, Նախիջևանի եւ Կողզուանի համար:

ԹԱ՛ՄԱ [ta'me] — Արարբերէն թա՛մէ — «սուռնոյ, կերակուր,
հացի կտոր, պարեն, հացկերոյթ» բառէն՝ յառաջացած հարկա-
յին տարազ, որ լուի մէկ նմանակն է թուսիէ կոչուած հարկային
տարազին: Արարբերէն փոխառեալ բառն օսմաներէնի մէջ պահ-
ւում հանդերձ իր «կերակուր եւ ուտելիք» բովանդակութիւնը²⁷
զգեցած է նաեւ «բանութեամբ վերցուած ուտելիք» իմաստը՝
մինչ Պոզանեան տալէ ետք զայն որպէս թ՛ու՛մ՝ կը բացատրէ
զայն «սոճիկ» բովանդակութեամբ²⁸: Ինչ որ ալ ըլլայ Հնչակի
ձեւը տարազին կամ իմաստային շերտաւորումն անոր՝ անիկա
բառացի կերպով կը կապուի ուտելիքի եւ պարենի հետ, մինչ-
դեռ իրականութեան մէջ շուկայի մէջ վաճառուող կարգ մը ու-
տելի նիւթերէն ապօրինի կերպով վերցուող մասն էր անիկա:
Այսպէս, ըստ Շամի վիլայեթի 1548 թուակիր մէկ կանոնադրու-
թեան՝ Արարական Աշխարհի ամբողջ արարձքին վրայ Իրազէն
շուկայ հասած արմատ ուղտի բեռն կը գանձուէր ութը ազնէ
լաճ, իսկ անկէ անկախ՝ երկու ըրթըլ արմատ, իսկ սոխի, ամբու-
կի, ծաղկակաղամբի եւ լուլլայի պարկէն մէկական ազնէ հարկ,
եւ անկէ անկախ՝ մէկական ըրթըլ կանաչեղէն²⁹: Ահաւասիկ՝
զրամական հարկէն դուրս վերցուող Հողային արտադրութեան
սա մասն էր թու՛ մաս:

Տես նաեւ՝ ԹԱՄԱԴԻԷ:

ԹՈՒՍԻ ՓՈՒԼ [tutsi pulu օ tütü pulu] — Թըբերէն թիւ թաիւ:

կամ թուփսի – «անոյշ բոյբ մը տարածելու կամ կախարհանք մը կատարելու համար այբոզ բան, կնդրուկ»¹, եւ պարկերէն փուլ – «պղծեմայ փոքր դրամ, ձուկի կոնակի թեփ, կամուրջ»² բառերէն կազմուած Հարկային տարբոզ, որ բառացի պիտի նշանակէ խուկնի դրամ: Իրականութեան մէջ, սակայն, պարսկերէնի մէջ թուստին կը թուի ըլլայ աղաւաղումը օսմաներէնի թուփսիին, որ կ'առնչուի օսմաներէն թիւթիւն – «ծուխ, մուխ, ծխախոտ» բառին³, որուն բովանդակութիւնն իր կարգին կը համընկնի հայերէն «ծուխ, տուն, յարկ, ընտանիք» բառին⁴: Ասայն Հարկային տարբոզ կը նշանակէ բնակարանի դրամ:

Ըստ Լէոյի՝ «Հարկերի երկար ցուցակի մէջ առջին տեղը, ինչպէս ուղղակի հարկ, բռնուժ են զլիսահարկը (բաշ-փուլի), տնահարկը (էվ-փուլի), որ կոչուում էր նաեւ ծխահարկ (թուստի-փուլ), օճախի հարկ (աթաշ-խարած)»⁵:

Ծխահարկը կամ բնակարանի հարկը այսպէս կը կոչուէր Պարսկական Կայսրութեան մէջ եւ կը վճարուէր ընտանիք զլուխ եւ տասնիններորդ դարու վերջերուն երեւանի խանութեան մէջ կը հաւասարէր քառասուն ըրուրիի:

Աղբընաղբիւրները եւ կանոնադրութիւնները թուստի փուլի կը ճանչնան սակայն բազմաթիւ անուններով: Այսպէս՝ օսմանեան կանոնադրութիւնները զայն կը կոչեն ատեթ-ի տուխան, բեամ-ի տուխան, բեամ-ի տուտ, բեամ-ի եուրտ, բեամ-ի թիւթիւն, թիւթիւնեք, խանէ ազէսի եւ այլն:

ԹՈՓՉՈՒՂՐ ԻՄԱՍՐԱՅԸ [topcular masrafı] – Թրքերէն թոփչու – «թնդանօթածիղ»¹ եւ արաբերէն մարաֆ – «զուտ, անխառն, գործածուած, ծախսած դրամ կամ ճիզ կամ հոգածուութիւն»² բառերէն յառաջացած Հարկային տարբոզ, որ բառացի կը նշանակէ թնդանօթածիղի ծախս: Իրականութեան մէջ անիկա սովորութեան այն հարկին էր որ մերթ ընդ մերթ կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բանակին համար: Հաւաքուած դումարն անուանապէս օգտագործելի պիտի ըլլար մանաւանդ

բանակի թնդանօթածիղային դասերու ծախսերուն եւ կարիւրեանուն համար³, գործնականին մէջ, սակայն, անիկա ընդհանրապէս կը ծախսուէր բանակին ընդհանուր կարիքներուն համար, առ այդ՝ բովանդակութեամբ անիկա լոկ մէկ տարբերակն էր օրտու կամ օրտու ազէսիին, սպարլըվին, եւ նոյնանման այլ հարկերուն:

ԹՈՓՐԱԳ ԽԱՐԱՃ [toprak haracı] – Թրքերէն թոփրագ – «Հող, կաւ, փոշի, աւազ, դետին, արք, երկիւր, կալուած»¹, եւ արաբերէն խարած – «եկամուտ, հարկ, տուրք»² բառերէն կազմուած Հարկային տարբոզ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ մասը օսմաներէնի մէջ ստացած է «զլիսահարկ, կամ տարեկան այն հարկը զոր Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-մահմետական հպատակները կը վճարուէին Հին օրերուն» բովանդակութիւնը³: Օսմանեան կարգ մը այլ բառարաններ, սակայն, կը հաստատեն, թէ խարածը զլիսահարկ մը ըլլալէ ետք՝ էր նաեւ պարզ հարկ կամ տուրք, աւելին՝ բայաներուն հատուցած դրամն էր իրենց եկամուտէն⁴: Հարկային տարբոզ բառացի կը նշանակէ Հողի եկամուտէն հատուցուող տուրք: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը ճշդէ Ղազարեան՝ անիկա Հողային եկամուտին գանձուող հարկ մըն էր, զոր Հողային հարկերը հաւաքող հարկահանները կը գանձէին մանաւանդ Արեւմտեան Հայաստանի սահմաններէն ներս, ուր Հողաշահկ հայ շինականը հատուցելէ ետք աչարն ու գանազան այլ հարկեր՝ կը պարտադրուէր հատուցելու յաւելեալ այլ գումար էր եւս⁵: Ապօրինի եւ սովորութեան այս հարկը բովանդակութեամբ լոկ մէկ նմանակն էր գեվլյիտին:

Քանակով փոփոխական էր թոփրագ խարածը եւ կախում ունէր քմայքէն հարկահանին: Կը գանձուէր մերթ տոկոսային դրութեամբ ու երբեմն դրամով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Ղազարեան կը յայտնէ, թէ Հարկահանները դասակարգումի մը են՝ թարկած էին Հողաշահկները ըստ անոնց ինչքին, Հողին եւ եկամուտին, եւ Հարկը կը գանձէին ըստ այնմ⁶:

Տես՝ ԶԵՎՍՅՏ:

ԹՈՓՐԱԳ ՀԱԳՎԸ [toprak hakkı] — Թրքերէն Թոփրազ — «Հող, կաւ, փոշի, աւազ, գետին, արտ, երկիր, կալուած», եւ արարեբէն Հազզ — «իրաւունք, ճշմարտութիւն, պարտականութիւն, վստահութիւն»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ Հատուածն օսմաներէնի մէջ զգեցած է «որեւէ բառի փոխան ստացուած, մէկուն պատկանող բան, իրաւունք, ճշմարտութիւն եւ արգարութիւն» բովանդակութիւնը²: Առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ Հողի իրաւունք, սակայն Հետաքրքրական է, որ Օսմանեան Կայսրութեան պալքանեան Հատուածին մէջ գանձուող այս Հարկը ոչ մէկ աղբիւր ունէր Հողին հետ եւ անոր արտադրութեան: Ընդհակառակը՝ անիկայ այն Հարկն էր, զոր Միլիտարէի լիվային մէջ կը Հատուցէին էշքիւնճի, եամազ, Թաթար, ճանպարհ եւ եւրօրիք ցեղախումբերը, ամէն անգամ որ իրենց ցեղակից այրի կին մը Հարսնանար: Այսպէս՝ ըստ Միլիտարէի լիվայի 1569 թուակիր կանոնադրութեան մը՝ երբ այրի կին մը վերամուսնանար եւ դուրս դար իր պատկանած ցեղախումբին օգտագործած Հողատաճէն սուպալին կը գանձէր անիկ Հարսնութեան Հարկը, իսկ եթէ մնար Հոն ուր որ էր՝ Հարկը կը գանձուէր սիվաւիին կողմէ³: Նոյն լիվային պատկանող՝ այլ Սուլթան Միւլէյմանի (1520-1566) շրջանին եկող ուրիշ կանոնադրութիւն մը կը ճշդէ թէ Հարկն էր վեց ազէ եւ կը գանձուէր սուպալըին կողմէ⁴:

Իր բովանդակութեամբ Թոփրազ Հազզըն լոկ մէկ տարբերակն էր զանազան ու այլազան անուաներով յիշուող ամուսնական Հարկերուն, սակայն Միլիտարէի լիվային մէջ անիկայ ծանօթ էր նաեւ որպէս րեսմ-ի եւրօրիք եւ Թոփրազ րեսմի:

Մանրամասն տես՝ ԲՆՍՄ-ի ԱՐՈՒՍ:

ԹՈՓՐԱԳ ՊԱՍԱՆ [toprak basan] — Թրքերէն Թոփրազ — «Հող, կաւ, փոշի, աւազ, գետին, արտ, երկիր, կալուած», եւ պատմազ — «ճնշել, ճզմել, տպել, կնքել, քալել, ոտքով գետին կոխել, յաղթել, խուժել»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տա-

րազ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ Հատուածը կը նշանակէ կոխելու, քալելու, տպելու, ճզմելու արարքը կատարող անհատ: Առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ Հողին վրայ կոխող մարդ: Այսպէս այլ կը Թարգմանէ զայն Համարեան⁵: Սակայն բոլորովին այլ է բովանդակութիւնը Հարկային տարազին: Ըստ Եազըճեանին՝ անիկայ այն Հարկն էր զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քաղաքային իշխանութիւնները կը գանձէին ժողովուրդէն՝ քաղաքներու փողոցներուն մէջ կառք ու ձի կանգնեցնելու Համար⁶: Իր կարգին՝ Համարեանն այլ կ'ընդունի այս բովանդակութիւնը Հարկին:

Թեքիալիֆ-ի էօրֆիէի դասէն Հարկ մըն էր Թոփրազ պատանը, եւ տեւեց մինչեւ երկրորդ Հռչակումը օսմանեան սահմանադրութեան:

ԹՈՓՐԱԳ ՊԱՍԹԸ [toprak bastı] — Թրքերէն Թոփրազ —

«Հող, կաւ, փոշի, աւազ, գետին, արտ, կալուած», եւ պատմազ — «ճնշել, ճզմել, տպել, կնքել, սոք կոխել»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ Հատուածը պարզօրէն անցեալ կատարեալն է պատմազ բային: Առ այդ՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ գետին կոխեց: Սակայն ինչպէս կը Հաստատէ Հեղինակը օսմաներէն բառարանին՝ Թոփրազ պատմըն այն Հարկն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր երբ օտար որեւէ մէկը մտնէր սահմաններէն ներս գիւղի մը, աւանի մը կամ գիւղաքաղաքի մը⁷: Սու բովանդակութիւնն արդէն Հարկային տարազին կուտայ վայրէ մը այլ վայր, սահմանէ մը այլ սահման մուտքի վճարումի իմաստ: Գուցէ այս է Հիմնական պատճառը, որ կը մղէ Բաջալընը եզրակացնելու, թէ նախընտրելի պիտի ըլլար Թոփրազ պատմըն կոչել կեչիս րեսմի, սելամեթ ազէսի կամ միւրուրիէ: Ըստ Թուրք պատմարանին՝ Թոփրազ պատմըն տուրք մըն էր, որ կը գանձուէր ոչ-մարտի ու այժմէ, երբ անոնք զէպի Պոլիս իրենց ճամբուն վրայ կ'անցնէին որոշ կամուխներէ, կիրճերէ եւ նոյնանման այլ անց-

քերէ, եւ առ այդ՝ փոփոխական քանակով մը գանձելի, տեղ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ: Հարկը կը գանձուէր բառ կենդանիի գլուխի՝:

Սակայն հակառակ որ 1825-ին վերջ տրուեցաւ այս հարկին՝ անիկա շարունակեց տեսել դար մը տակաւին եւ իր աւարտին հասաւ միայն ամբողջական քանդումովը Արեւմտեան Հայաստանին եւ Օսմանեան Կայսրութեան: Այժմ փաստաթուղթերը եւ գրականութիւնը ցոյց կուտան, թէ եթէ անիկա պաշտօնական ու սովորութեային հարկ մըն էր ժամանակին՝ տասնիններորդ դարու աւարտին եւ քսաներորդի առաջին քսանամեակին պարունակութիւններու տուն տուող գանձում մը եղաւ միայն եւ ծանրօրէն ճնշեց Օսմանեան Կայսրութեան մանաւանդ ոչ-մասնատական ժողովուրդներուն ուսերուն վրայ: Իսկ Հայկական Տասնհինգի քայքայումի օրերուն՝ անիկա ընծայուեցաւ կողպուտի պաշտօնականացած միջոց մը քիւրտ ցեղապետներուն համար՝ բարեհաճ արտօնութեամբն ու պիտակցութեամբը երբ-տասարդ-թուրք իշխանութիւններուն: Այսպէս՝ Կարապետ Գարիկեան խօսելով սերտատահայութեան տեսապայծառն եւ արեւունումին մասին 1915-ի ամբան՝ կը գրէ ի միջի այլոց, թէ «թուրք կառավարութեան տուրքերու, հարկերու կարգին ոչխարահարկը լսել էիք. բայց իշահամար այլ լսած էիք՝ իրիկուան դէմ եղաւ. զղլամները բեռերը առած մտան իջեան, հրաման բրին որ ամէն մարդ իր սեփական էջերը առնէ իջեանէն դուրս բացատանը հուսաքուրին. կար 7-800 մը այդ խոնարհ կենդանիէն. չորս կողմ պահակներ դրին, որ փախուցը չըլլայ. անցք մը միայն թողին. զղլամները շուրջը՝ Պէկը սողարկեց մըր ձեռքը բռնած կեցած է. էջ գլուխ 5 զրը. ասնկով արձակեց»:

Քիչ մը անդին Գարիկեան կը շարունակէ տակաւին, ու կը յայտնէ թէ հարկը գանձուեցաւ նաեւ մարդոցմէ՝ «Այս երեք օրն այլ առտուրնէ մինչեւ կէսօր այս գործողութիւնը կը կատարուի»՝ կը գրէ անիկա: [Կէօշիւնի քիւրտ] աղան զղլամներովը կուգայ. ժողովուրդը եւ էջերը իջեանին մէկ կողմէ կ'անցնէ:

Քիւրտեր չորս կողմերնիս պահակ կեցած են, որ փախուցը չըլլայ: Աղան կառաւ սողարկ մը ձեռքը կեցած է: 2-3 քիւրտ բիրերը ձեռքերնին՝ կուշտին են. ամէն ընտանիք իր անդամներովը եւ էջովը յառաջ կուգայ. մարդ գլուխ չորս եւ էջ գլուխ հինգ զրը: Թոփրազ պատը — հողային տուրք, իջեանի վարձք կը վճարեն. իսկ երրորդ անգամին Եփրատէն անցքի նուագինի տնունով վճարուեցաւ: Ամէն անգամուն տուրքակը մինչեւ բերանը՝ կը լեւուր գրամով»:¹ Սակայն Գարիկեան կը հողորդէ դեռ, թէ «կարաւանը այս ճամբուն վրայ՝ հասած է կիրճի մը բերանը: Քիւրտեր նաճարները ձեռքերնին, կանգ առնել տունն մեղի, արգիլեցին: Կասկածները, վախերը մեզ պատեցին վարէն վեր լուրը դէպ ի մեզ կեան թէ սայլ գլուխ մէճիտ մը կ'առնեն կէլիս-փարախ, թոփրազ-պատը անունով: Ջրու կառքերէն առեր էին. զիւղացիներուն բացատութիւն ընկելով գանձը կը թողէին. միայն քաղաքացիներուս սայլերուն տոնին: ...Այս գործողութիւնը բուսական երկար տեսէք. ահադին սողարկ մը մէճիտ վեր ապին: Անկէ վար այսպէս է. օրական թոփրազ-պատերը գրած կուտանք մարդ գլուխ, սայլ գլուխ: Քիւրտերը հողային սահմաններու բաժնուած են ու երբ կը մտնենք նոր սահման մը՝ այս տուրքը կ'առնեն մեզմէ»:

Ժամանակի ընթացքին թոփրազ պատուն գանձուեցաւ. ոչ միայն այժմն ու ոչխարէն, էջէն եւ աւանակէն՝ այլ կառքէն ու սայլէն, եւ մանաւանդ՝ ոչ-մահմետական՝ այլ օսմանցի քաղաքացիէն: Այսօր այս հարկը կը գտնենք զանազան ու քարմանազան անունանուններով, եւ բովանդակութեամբ անիկա կը մնայ լոկ մէկ տարբերակը կեջիտ բեսմիին կամ բեսմ-ի կեջիտին, սելամիթին, միւրուրիէին, սպուրին, բաճը-ը ուպուրին, միւրուր վէ ուպուր խարճրին եւ նոյնանման այլ հարկերուն:

ԹՈՓՐԱԶ ԲԵՍՄԻ [toprak resmi] — Լոկ մէկ տարբերակը բեսմ-ի եիւրիւքին եւ թոփրազ հազդրին՝ թոփրազ բեսմի: Հարկային տարագը կազմուած է թրքերէն թոփրազ — «հող, կաւ,

փոշի, աւազ, դեղին, արտ, կալուած»՝ եւ արարերէն բնամ – «Հարկ, տուրք, հետք, նկար»² բառերէն, եւ բառացի կը նշանակէ Հոդի Հարկ: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա ոչ մէկ աղերս ունէր Հոդային արտադրութեան հետ: Ընդհակառակը՝ թուրք բնամին Հարանութեան Հարկին էր Օսմանեան Կայսրութեան Սիլիստրէի լիվային մէջ: Այսպէս՝ ըստ այդ լիվայի Սուլթանի Սիւլէյմանի օրերէն եկող անթուակիր մէկ կանոնադրութեան՝ երբ եւրօպէական գեղախումբէն այրի կին մը վերամուսնանար եւ դուրս գար իր ցեղախումբին օգտաբերած Հոդերէն՝ նոր ամուսնը կը Հատուցը վեց աղէի տուրք մը սուլպարէն: Այս պարագային էր որ Հարկը կոչուէր նաեւ բնամ-ի եւրօպէական Սիլիստրէի լիվային մէջ կային թրքական այլ ցեղախումբեր նաեւ: Ըստ 1569 թուակիր այլ կանոնադրութեան մը թոփրազ Հազար կը կոչուէր անոնց Հատուցածը եւ կրկնելէ ետք Գանունիի շրջանէն Հասած կանոնադրութեան տուեայները՝ կ'աւելցնէր տակաւին, թէ եթէ այրին վերամուսնանար՝ բայց մնար իր նախկին տեղը՝ Հարկը կը գանձուէր սիփահճիին կողմէ՜: Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԹՐԱՆԶԻՏԻ ԲԻՒՍՈՒՄԸ [transit rasmusu] – Խտակերէն թրանսիթ – «անցք, փոխանցում»՝ եւ արարերէն բուսում – «Հարկեր, տուրքեր»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բողկացուցիչ անալիզն Հատուածը օսմաներէնին անցած է ֆրանսերէնի միջոցով, ուր բառն որպէս թրանսիթ՝ գգեցած է «երկրէ մը կամ շրջանէ մը ապրանքներու դէպի այլ երկիր կամ շրջան փոխադրութիւն» բովանդակութիւնը՝: Ըստ Պեհաշտիանի՝ «տարբերք մը առանց մուտք մտքս վճարելու քաղաքէ մը կամ երկրէ մը անցընելու գործողութիւն» է անիկա՞, մինչ Գամուսը Հարկային տարազը կը բացատրէ որպէս «տարանցիկ ապրանքներէն գանձուող Հարկ»⁵, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, անիկա կ'ակնարկէ միայն այն ծախսերուն եւ տուրքերուն, որոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէին տարանցիկ ապրանքներու անցքի արտադրութեան գործողութիւններուն համար:

Ի

ԻԳԹԱ [ikta'] – Արարերէն զըթա՛ – «Հոդամաս»՝ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ: Բառն իր իզթաթէ՛ ձևին մէջ ունի «պատերազմի ընթացքին ղեկուորական ծառայութեան փոխան վեհապետին կողմէ տրուած աւատ» բովանդակութիւնը՝: Այս վերջին բառն է որ թուրքի բերնին մէջ ազաւազուկով գգեցած է իզթա՛ ձևը «մաս, կտոր, Հատուած, ցամաքամաս, գոմարտակ, զինուորական դաս կամ կորզ, եւ երկիր» իմաստները՝:

Ըստ Երեմէնի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իզթան լայն տարածում ստացած ձև մըն էր Հոդատիրութեան, որուն Համաձայն Հոդը կը բաժնուէր Հոդատիրներուն, այսինքն՝ «սուլթանը որ մարմնաւորում էր պետութիւնը՝ բարձրաստիճան պաշտօնականներին (յաճախ, առանձնապէս սուլթանութեան կազմաւորման շրջանում զբանք ցեղապետներն էին) բաժանում էր աւատներ՝ իզթաներ»⁶:

Այս բացատրութեամբ՝ իզթան կ'ընծայուի լոկ մէկ տարբերակով թիւախ:

Ինչ որ այ ըլլայ անիկա՞ կը թուի, սակայն, թէ յետագայ դարերուն որոշ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ պայմանը Հոդամաս մը ստանալու: Երբ սկզբնական շրջաններուն զինուորական ծառայութիւններուն փոխան էր անիկա՞ հիմա զարժաւ Հոդի բարիքէն ստացուելիք եկամուտի աղբիւր: Ահա թէ ի՞նչպէս իվան բովանդակութեամբ նոյնացաւ աչարին կամ Յօշերին եւ սնորք բազմաթիւ ու բազմաձև տարբերակներուն հետ: Արդէն Հայկական աղբիւր մըն այ կը Հաստատէ՛ սա երկրակազուցութիւնը: Ըստ անոր՝ «տարբեր ժամանակներում, տեղական պայմաններից ելնելով, աչարը տարբեր Հափերի էր Հասանում (տարեկան եկամուտի 1/10-ից մինչեւ կէսը) եւ ունէր տարբեր անուններ (Իլլիթա, տեմոս, օնտոս, օնտուլլը, սուլարիէ՝ Թուրքիայում, տահ-եպլ՝ Իրանում եւն.): Արեւելեան Հայաստանում կոչուում էր պահաւա

և ե կազմու՞մ էր տարեկան եկամտի 1/5 մասը: Աչարը վերացուեց 1925-ին, իսկ մահճամտական մի շարք երկրներում (օրինակ՝ Սաուտական Արաբիայում) պահպանուում է մինչև այժմ»⁵:

ԻԶԻՆՆԱՄԷ ԽԱՐՃԸ [iziname harci] — Արաբերէն իզն — «արտօնութիւն, արտօնագիր, հրամանագիր, թղթաւութիւն, գինուորական արձակուրդ»⁶, եւ խարճ — «եկամուտ, հարկ, ծախս»⁷ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն առաջին հատուածը պարսկերէն նամէ — «գրութիւն, նամակ, զէր, վկայագիր»⁸ բառով ստեղծուած բառկապակցութիւն մըն է, որ թրքերէնին մէջ պարզօրէն կը նշանակէ «արտօնութիւն»⁹: Օսմաներէնի մէջ սա բառկապակցութիւնը պահած է բովանդակութիւնը սա եզրին, իսկ «խարճը» պահելով հանդերձ իմաստը արաբերէնին¹⁰ զգեցած է նաեւ բովանդակութիւնը այն ծախսին կամ հարկին «զոր կը գանձեն զատարանը կամ կալուածական գրասենեակը»⁶: Հնատարբբական է, սակայն, որ իզիննամէ խարճը հարկային տարազը գոյութեան կոչուեցաւ բաւական ուշ՝ օսմանեան բարենորոգչական շրջումէն ընթացքին, երբ զրիւթ մէկ հարուածով չեղեց յայտարարուեցաւ ընսմ-ի արուսը եւ անոր փոխան գոյութեան կոչուեցաւ իզիննամէ խարճը: Իրականութեան մէջ՝ արտօնագիրի ծախս բովանդակութիւնն ունեցող հարկային այս տարազը լոկ մէկ փոփոխակն էր ընսմ-ի արուսին, որ, որպէս նախարարներողչական շրջանի ամուսնական հարկանուն՝ կը նշէր, թէ երբ ամուսնանար մահճատական աղջիկ մը՝ անոր ամուսինն ստիպուած էր պետութեան հասուցելու վաթսուսն ազէ, իսկ երբ վերամուսնանար մահճետական այրի կին մը՝ նոր ամուսինը հարկադրուած էր հատուցելու 30 ազէ: Իսկ ամուսնացողներուն ոչ-մահճետական բլլալու պարագային՝ վճարումն էր երեսուն եւ տասնհինգ ազէ յաջորդաբար: Իզիննամէ խարճը որ կ'արդիականացնէր ընսմ-ի արուսը՝ նախ վերացուց կրօնական խտրականութիւնը՝ պահելով հանդերձ ամուսնացողներուն միջեւ գանձող տարբերութիւնները: Այսպէս, ըստ

այս նոր կանոնին՝ վճարելի տուրքն էր տասը դրուշ աղջիկներուն եւ հինգ դրուշ ալ այրիներուն համար: Տուրքին վճարումի մէկը կը մնար անփոփոխ, որովհետեւ երկու պարագաներուն ալ՝ զայն կը հասուցէր նորապսակ ամուսինը՝

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԱՐՈՒՍ:

ԻԶՆ-Ի ՍԵՖԻՆԷ [izn-i sefine] — Արաբերէն իզն — «արտօնութիւն, արտօնագիր, հրամանագիր, թղթաւութիւն, գինուորական արձակուրդ»⁶ եւ սեֆինէ — «նաւ, նաւակ, շոգենաւ»⁷ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ զոյգ հատուածներն ալ օսմաներէնի մէջ փոխառեալ բառ էր արաբերէնէն եւ պահած նաեւ նոյն իմաստներն իրենց՝: Ան այդ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ նաեւ արտօնութիւն: Իրականութեան մէջ ալ՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ նաւերուն քարտփ ծածկեալու եւ նաւակայքէն ներս մնալու արտօնութեան եւ ծախսին համար գանձուող հարկն էր անիկա: Բարայրն ալ տայէ ետք նոյն բովանդակութիւնը հարկային տարազին՝ կ'աւելցնէ տակիին, թէ կ'անձուող զուսմը փոփոխական էր ըստ նաւի եւ անոր պատկանելիութեան՝:

Ըստ բովանդակութեան՝ անիկա տարբեր մէկ ամուսնումն է բաճ-ը սեֆինէին, իման բեախին, տեմիր փարապըն եւ լենկեր հաղզբէն:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ՍԵՖԱՍԹԻՆ:

ԻԼԹԻԶԱՄ ՊԵՏԵԼԱԹԸ [iltizam bedelati] — Արաբերէն իլթիլամ — «կախում ունենալու իրողութիւն, պարտաւորութիւն, բանի մը շուրջ համաձայնիւն ու խտտութեամբ զայն կատարելը. պայմանաւոր կերպով աւատ մը ստանալու գործողութիւն»⁸, եւ պետեկ — «այն ինչ որ կը սրուի բանի մը փոխան. այն ինչ որ կը փոխարինէ որեւէ բան»⁹ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ «կապալառութիւն, հարկային եկամուտի գնում»¹⁰,

կամ «պետութեան եկամուտներէն ոմանց պատասխանատու ըլլալով դանձու մի իր վրան առնել, կապալով վերցնել»⁴, եւ կամ այլ «վարձ, ունենի ի վարձու, յանձնատութիւն, կարեւորութիւն, ճարկ»⁵, իսկ երկրորդ հատուածը «գին, այն գումարը որ կը վճարուի գինեւորական պարտաւորութենէն զերծ կացուցուելու համար»⁶, «քանի մը տեղ բռնող այլ բան, դարձ, փոխարինել, տրիտուր, փոխադարձ, փոխարէն, հատուցում»⁷: Ըստ Սաֆրաստեանի իլլիլիամը կը նշանակէ «կարիք, պարտաւորութիւն, կողմակցութիւն, կառավարական տարբերի եւ եկամուտների որեւէ ճիւղը (գլխաւորապէս գիւղատնտեսական ճարկերը) նախաջն պիտարելու եւ երաշխաւորելու պայմանով կապալով վերցնելը»⁸: Այլ տեղ Սաֆրաստեան կը հաստատէ տակաւին, թէ «Իլլիլիամը, իլլիլիամի սխտեմը բառացի նշանակում է ստանձնել, յանձն առնել, վարձով տալ: Օսմանեան Հարկային սխտեմում իլլիլիամը հետեւեալ իմաստն ունէր: Կառավարութիւնը տասանորդի (աշաբ) եւ ոչխարի (ալլանմ) Հարկերը, առանձին ազարակներէ եկամուտը եւ այլն ուղղակի ինքը չէր գանձում, այլ կապալով տալիս էր որոշ մարդկանց, որոնք պարտաւոր էին իրենց վճարելիք գումարի համար երաշխաւոր ներկայացնել:

«Իլլիլիամը տրուում էր գաւառների եւ սանճաղների մասշտաբով: Իլլիլիամ վերցնողները կոչուում էին միւլլիլիմ, իսկ այդ կարգը՝ իլլիլիամի սխտեմ»⁹: Ըստ Պեյախիւսանուլի՝ միւլլիլիմն այն մարդն էր, որ կապալով իր վրան կը վերցնէր պետութեան կարիքներու մատակարարումն ու Հարկներն գանձում»¹⁰: Հիմնականին մէջ, ինչպէս ցոյց կուտան փաստերը, ընդհանրապէս յայտնի գինեւորական միջ էր անիկա, կամ այլ անձնաւորութիւն մը, որուն կը յանձնուէին Հոկոլութիւնն ու շահագործումը որոշ Հողամասի մը կամ շրջանի մը, այս Հողամասը կամ շրջանը կը կոչուէր իլլիլիամ»¹¹: Իլլիլիամ մը ունեցող անհատը օրինակաւորէն կը ստանար անօր եկամուտին մէկ մասը որպէս վարձքն իր աշխատանքին եւ երաշխաւորութեան, իսկ մնա-

ցեալը կ'ընթացարարունական գանձին»¹²: Իլլիլիամ եղող Հողամաս մը կապալաւորին կը յանձնուէր միայն մէկ տարուան համար՝ ըստ նիւթական որոշ հակադրութեան մը եւ համաձայնութեան մը»¹³: Աս այդ միւլլիլիլիմը ի յառաջգումն պետութեան կը վճարէր որոշ գումար մը: Ահաւասիկ սա գումարն էր որ կը կոչուէր իլլիլիամ պետականը եւ կը նկատուէր թեքիսիլիլի շեքիլի գասէն պետական եկամուտ մը»¹⁴:

Նողային արտադրութեան Հարկերու գանձումին սա գրութիւնն էր Հիմնական պատճառը Օսմանեան Կայսրութեան տրեստեսական եւ ընկերային խախտու կացութեան, եւ մանաւանդ ժողովուրդին անբարկոյս վիճակին: «Անատոլուի ժողովրդի վիճակը շատ ծանր է»՝ կը հաստատէ թուրք պատմիչ Ահմետ Լուսթիին իր Թարիխ-ի Լուսթի գործին երրորդ հատորին մէջ երբ կը խօսի տասնիններորդ դարու առաջին կէսին մասին, եւ կ'աւելցնէ անմիջապէս այլ թէ «քանի զեռ աղբատները այդ վիճակումն են՝ մեր օսմանեան պետութիւնը փորձանքներից չի կարող ազատուել: Մեր կրած նեղութիւնների եւ Հոգսերի պատճառը աղբատների լացն ու կոծն է: ... Այս վիճակը առաջացել էր այն բանի հետեւանքով, որ քաղաքային վարչութիւնը ամուր հիմերի վրայ չէր դրուած դեռ շարունակուած էր իլլիլիամի սխտեմը»¹⁵:

Իլլիլիամի այս գրութեան մէջ իսկական պատուհաս մըն էր միւլլիլիլիմը, որուն ստեղծած կացութիւնն ու պայմանները տեսեցին մինչեւ օրերը օսմանեան բարենորոգչական շարժումին, երբ օրինականորէն որոշ փոփոխութիւններ կատարուեցան Հարկային եւ օրինական գրութեան մէջ: Անկայն շարունակեց իլլիլիամի դրութիւնը եւ միւլլիլիլիմները կատարեցին շատ աւելին: «Միւլլիլիլիմները, որոնք առհասարակ Հարուստ եւ ազդեցիկ մարդիկ էին, վայելում էին իշխանութեան օժանդակութիւնն ու Հոգանաւորութիւնը»՝ կը հաստատէ Սաֆրաստեան: «Իշխանութիւնները նրանց տրամադրութեան տակ էին դնում օտարկանական ուժեր: Այսպիսի պայմաններում միւլլիլիլիմ կա-

պայառուները կատարում էին անօրինակ բանութիւններ եւ չարաշահութիւններ: Աղքատ եւ իրաւազուրկ գիւղացու շահագործումը յաճախ հասնում էր ահաւոր չափերի, երբ միւլթիմ-զիմները գիւղացու ստացած բերքից խլում էին առիւծի բաժինը, նրան եւ նրա ընտանիքին դատապարտելով կիսաբաց պիճակի»¹⁶:

Սակայն կը թուի թէ սա կացութեան դէմ բարձրացան ձայներ կարգ մը շրջաններու մէջ: Առ այդ՝ Իլթիլզամի գործով զբաղողներն առին նախազգուշական որոշ քայլեր՝ առանց սակայն զիջելու որեւէ բան, մանաւանդ անոնք՝ որոնք արդէն իսկ պետական որոշ պաշտօնատարներ էին եւ արդէն իսկ տղուիկ ժողովուրդին: Սա դանդաղանքը ծնունդ տուած ըլլալու են որոշ յայտարարութիւններու եւ օրինական արգելքներու¹⁷, ահա թէ ինչո՞ւ համար պէջերն ու պետական պաշտօնատարներն սկսան զգուշանայ: Սակայն ոչինչ փոխուեցաւ կացութենէն, որովհետեւ, ինչպէս կը զննէ 1871-ի Գաւառական Հարստահարութիւններու Քննութեան Յանձնաժողովը իր տեղեկագրով «եղած զեծծումները ա՛յն պէջերն կամ կառավարութեան ա՛յն անդամներէն են, որոնք օրինաց հակառակ չզործելու համար՝ իրենք վարձակալութիւն (Իլթիլզամ) չեն ընէր, այլ իրենց տղայքը կամ սպասուորները կամ ալ ծանօթները»¹⁸:

Իրականութեան մէջ՝ միւլթիլզամներն ընդհանրապէս թուրքեր էին: Կային նաեւ քիւրտեր: Ըստ Բարգէն Վարդապետի Պոսոյ Պատրիարքարանը յղած պաշտօնական մէկ տեղեկագիրին, որ կը խօսի Պիթլիսի կուսակալութեան Մուշի գաւառին եւ մանաւանդ անոր Սասուն գաւառակին մասին՝ «բերքերու տասանորդական տրոց միւլթիլզամները թիւրքերն են. Հայերը թիւրք միւլթիլզամներու վրիժառուութենէն վախճանով չեն կրնար մասնակցիլ Իլթիլզամի աճուրդին: Հայ գիւղացիք եթէ խմբովին ուղեն Իլթիլզամ ընել՝ աճուրդի ատեն թիւրքերը այնքան կը բարձրացնեն գինը, որ եթէ Հայոց վրայ մնայ բարձրացած գինը՝ ամբողջ հունձքին արժէքն ալ չի բաւեր հատուցանելու այդ

գումարը: Իլթիլզամները իրենց ընկերներովը, սպասուորներով ու ձիերովը ձրի կերակրողը, անոնց տուն տեղ յատկացնողը՝ գիւղացիք են բոլորովին: Թիւրք միւլթիլզամները օրինօք սահմանեալ քանակէն աւելի տասանորդական տուրք կը պահանջեն եւ կը ստանան: Բոլոր կայերէն՝ տասանորդական տուրքէն զատ «կալմասա» անունով արմտիք կանոնւ. երկար ատեն բերքերը չեն չափեր, որպէսզի հունձքի տէրերն հաճեցնեն միւլթիլզամները: Արժուեաց չեղնելուն վրայ դրուած նշանները կ'աւրին եւ կամ ընդ երկար բացը թողլով՝ ինքնին նշանները կ'աւրտին, եւ այս պարագայէն օգուտ քաղելով՝ իրբեւ չչափուած եւ տասանորդական տուրքը չառնուած՝ վերստին տուրք կը ստահան: Պարտէշներու, այգիներու բանջարեղէններէն ու պտուղներէն ծանր տուրք կը պահանջեն եւ գիւղացիք այս պատճառաւ դաղբեցուցած են ասոնց մշակութիւնը, թէեւ խոտի տասանորդը խոտով կը փոխարինուի, բայց անոնք դրամով կը գանձեն եւ խոտերը զբաժ ատեն՝ ցուցակները խարդախելով՝ 30-40 յըժ. արժող մէկ բարդ խոտէն 80-90-120 յըժ. կը գանձեն: Տասանորդական արմտիքը ամբարները ձրի փոխադրելու մասին որէջը ցոյց տուած է հեռաւորութիւնը եւ գիւղացին պարտաւոր չէ այդ հեռաւորութենէն անդին ձրի փոխադրելու, սակայն միւլթիլզամները բռնութեամբ ձրի փոխադրել կուտան, մինչեւ 8-9 ժամ հեռաւոր ունեցող տեղեր: Թէ՛ արքունի գանձուն եւ թէ՛ հողագործ ժողովրդեան շատ օգտակար պիտի լինէր, եթէ այս տուրքը [աչալը]՝ հողային տրոց վրայ բարդուէր եւ գանձուէր»¹⁹:

Ամբողջական ընծայելու համար պատկերը՝ անհրաժեշտ է սալ նաեւ վկայութիւնը Ա-Դոյնի, որ կ'առնչուի քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակին: «Մուլթիլզամ ինքն ըստ իրեան մի վապտիւ է, մի կեղեքիչ, մի բռնաւոր, մի հրէշ, որի ներկայութիւնը միմիայն խաղաղ ժողովրդի վրայ սարսափ է աղ-գում»՝ կը հաստատէ անիկա խօսելով Վանի նահանգին մասին ընդհանրապէս: «Ահա այդ Հրէշը իր ձեռքով լափուած վերցնում

է տասանորդը, համրում խոտը եւ նշանակում գին իւրաքան-
չիւր խուրճի համար կրկնակի չափով. գնահատում է բոստանը,
այգին, պարտէզը ինչպէս իր քէֆն ու խիղճն է թնկադրում...: Բողոքել գրա դէմ անմտութիւն է. միւլթեզիմը կը կնքի եւ կա-
լում կը թողնի օրերով մաքրած ցորենը, թոյլ չի տայ տուն բե-
րելու դաշտում թափուած խոտը, կը կանգնեցնի այգու, պար-
տէզի եւ բոստանի բերքի հաւաքումը եւ զրպարտելով բերքը
զօղանալու եւ թաղցնելու մէջ, այնպիսի տուգանքներէ եւ ճըն-
շումներէ կը ենթարկի, որ բողոքաւորը յաւիտեան չի մոռա-
նայ»²⁰:

ԻւլեւԱՄ ԽԱՐՃԸ [ilam harci] – Արարերէն Ի՛լամ – «խմաց
տալու արարք, յայտարարութիւն, տեղեկագրութիւն»²¹ եւ խարճ
– «եկամուտ, հարկ, տուրք»²² բառերէն կազմուած հարկային
տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը օսմաներէնի
մէջ կը պահէ «վճիտ, դատակնիք, զրոշմ, նշան»²³ եւ «դատա-
վճիտ, ժողովի մը պաշտօնական տեղեկագիր, պաշտօնատան մը
կամ դատարանի մը արձանագրած որոշմնադիրը»²⁴, եւ կամ այ՛
«դատական որոշում մը հաստատող կնքեալ թուղթ»²⁵ բովանդա-
կութիւնը, մինչ երկրորդ հատուածը կը նշանակէ «ծախս, հարկ
կամ տուրք: զոր կը գանձեն դատարանները կամ կալուածական
զբասնենակի պաշտօնեաները»²⁶: Հարկային տարազը կը յիշուի
միայն Բիւիկեանի եւ Պեհաէտիսի կողմէ, ըստ որոնցմէ առա-
ջինին՝ անիկա կը նշանակէ «դատաւարութեան մը ատենագրու-
թիւնն ստանալու համար վճարուած տուրք»²⁷, մինչ երկրորդը
միայն կը նշէ զայն որպէս հարկ՝ առանց սակայն տարազելու
զայն: Ինչ որ այ ըլլայ իրականութիւնը՝ հարկային տարազը բա-
ռացի կը նշանակէ դատավճիտի մը կամ փաստաթուղթի մը
ստացման համար կատարուած հատուցում:

Գրեթէ նոյն բովանդակութիւնը կուտայ տարազին Բաբա-
լընն այ՛: Ըստ անոր իլամէ Հիւքիւմիէին, պետելի միւլպաշիլիէին,
խուտամիէին, քեթիլուտա՛իէին, դայմիէին, քիսթիպէին,

սվլալիտ–ի խատիմէին, խարճ–ը պաղին, խարճ–ը տեֆթերին, իհ-
գարիէին, մուհզիբիէին, խարճ–ը խատմէին, խարճ–ը մահքե-
մէին, խարճ–ը քիթպակթին, հալըըը պզէսիին, զայտիէ խար-
ճըին, ահլը վեքպեթ խարճըին եւ թահալիլարիէին նման իլլամ
խարճըն այ կը գանձուէր «գատաւորներու եւ նայպներու
սոււած որոշումներուն՝ ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու, քար-
տուղարներու, հարկահաւաքներու, միւլպաշիլներու եւ անոնց
սպասարկողներու ծախսերուն համար»²⁸:

Սովորութեայն հարկ մըն էր իլլամ խարճըն, եւ առ այդ՝ փո-
փոխական՝ ըստ ժամանակի, վայրի, գանձողի եւ պատահարի:

ԻհրԱՃԱԹ [ihracat] – Արարերէն Իսրեճ – «երկրի մը, հողի
մը արտագրութիւնը, տուրք, հարկ, ծախս»՝ բառի կրկնակի յոգ-
նակին, որ օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ «արտածումներ»²⁹, կամ
«երկրի մը արտագրութեան այն մասը որ կ՛արտահանուի»³⁰: Որ-
պէս յոգնակին իսրեճ բառին՝ պարսկերէնի մէջ անիկա կը նշա-
նակէ «ծախսեր, հարկեր, եկամուտներ»³¹: Հարկային տարազը
բառացի պիտի նշանակէ կամ՝ ծախս ու տուրք, կամ այ՛՝ արա-
ծուող ապրանք: Երկրորդ պարագային, որպէս հարկային իմա-
ցում, իխրահաթին ունի ոչ մէկ բովանդակութիւն, մինչդեռ առա-
ջին պարագային անիկա կը զգննու իմաստը զանազան ծախսե-
րու, թէպէտեւ, ըստ օմանց, արտակարգ ծախսեր էին նշուած-
ներն անով՝ եւ օրինական՝ ինչպէս կը հաստատէ պարսկական
փաւերագիր մը՝ Յ. Փափազեանի համաձայն՝ իխրահաթ կը կո-
չուէին արտակարգ այն ծախսերը, զորոնք, այլազան առիթնե-
րով, հպատակները պարտաւոր էին հատուցելու պետութեան
կամ անոր պաշտօնեաներուն՝ Այլ տեղ քէիկ մը աւելի խորաց-
նելով տարագումը հարկային եզրին՝ Փափազեան կը գրէ տա-
կաւին, թէ հատուցելի ետք զանազան ու զարմանազան հարկեր՝
«գրկաղցները պարտաւոր էին նաեւ հողալու իրենց գիւղից
անցնող գնապաններէ, շահի եւ նրա ընտանիքի անդամներէ եւ
ուրիշներէ շքամբի, տուրհանգողներէ եւ պետական գործերով

երթեւեկող այլ պաշտօնական անձանց բոլոր ծախսերը, որքան ժամանակ որ նրանք կ'իջեւանէին տուեալ գիւղում: Այսպիսի ստորաւորութիւնները ընդհանուր ստերմինով կոչուում էին իլւրաճաթ (ծախսեր): Սակայն, ըստ առիթների, այդ սուրբերը տարբեր անուանումներ ունէին...»⁹:

Եթէ այսպիսին էր դրութիւնը Շահերու Աշխարհէն ներս՝ տարբեր չէր անիկա Սուլթաններուն մօտ նաեւ. «Ժամանակ մը գոյութիւն ունէր սուլթանի ճամբորդած ժամանակ՝ փոխադրական տուրք մը» կը հաստատէ Գուրգէն Նազրեանը¹⁰, տուրք մը՝ զոր պարտաւոր էր վճարելու ամբողջ ժողովուրդը Օսմանեան Կայսրութեան: Հետաքրքրական է, սակայն, որ, երբ Օսմանի Աշխարհէն ներս մասնաւոր անուանում մը չունէր այս արտակարգ Հարկը՝ Պարսկաստանի մէջ անիկա կը կոչուէր շահզալի ավարաճաթ¹¹:

Սակայն միայն սուլթանին կամ շահին, կամ անոնց պաշտօնատարներուն եւ սպասարկուներուն համար չէր որ կը դանձուէր երկար շարքը անվճար պարտաւորութիւններուն: Արդարեւ՝ իլւրաճաթ անունին ներքեւ ինկող կար ամբողջ շարան մը սովորութային պարտաւորութիւններու, որոնք ունէին զանազան եւ զարմանազան անուանումներ: Այսպէս՝ սկզբնաղբերներու եւ զրահանութեան մէջ կը յիշուին նոլուլը, պետեկ-ի նոլուլը, սավարին կոնսղան, դնալին, պահա-ի կեւաշը, եւ տակաւին որպէս սավարիկ ճանչցուած բազմաթիւ ուրիշ հատուցումներ: Այս բոլորին մէջ հետաքրքրական կը մնայ սավարին որ կը դանձուէր Պարսկաստանի մէջ, երբ տուեալ շրջանէ մը անցնէր կամ հոն իջեւանէր շահը կամ անոր արքայական ընտանիքէն որեւէ մէկը իր շրախումբով: Սավարին կը դանձուէր նաեւ զեպաններու երթեւեկի պարագաներուն: Այսպէս՝ յաճախ կը պատահէր, որ օտար զեպանութիւններ կուգային եւ երեւան կամ սահմանամերձ այլ վայր մը ամիսներով կը սպասուէին շահին ներկայանալու հրահանգին համար: Սպասումի ամբողջ տեսողութեան անոնց կեցութիւնն ու հանգիստը կ'ապա-

հովուէին շրջակայ գիւղերէ գանձուող սավարիով¹²: Սակայն, սակեւջինը լոկ մէկ փոփոխակն էր նոլուլին կամ պետեկ-ի նոլուլին, որոնք օթեւանի եւ իջեւանի պարհակ մըն էին միայն, եւ սպարինի պարտաւորութիւն մը ոչ-մահճմտական գիւղացիին համար¹³, որ ստիպուած էր իր տունէն ներս երեք օր հիւրընկալել մահճմտական ճամբորդը առանց ալ նկատի ունենալու թէ ո՞վ էր անիկա: Այդ մէկը կրնար ըլլալ պետական պաշտօնեայ մը կամ ալ պարզ մուրացիկ մը, որուն հայ գիւղացին պարտաւոր էր գոհացնել բոլոր կարիքները: Այսպիսին էին միւլթիվները, որոնք «իրենց ընկերներով, սպասարներով ու ձիերով ձրի կերակրողը, անոնց տուն տեղ յատկացնողը գիւղացիք են բոլորովին»¹⁴: Նոյնքան ծանր էր բեռը Մշոյ դաշտին մէջ հաստատուած թուրք կառավարիչներուն եւ անոնց պաշտօնեաներուն: «Թէեւ բոլոր գիւղերու բնակիչներն հայ, սակայն իսլամ միւլտրները դրուեցան, իւրաքանչիւրն 8, 10, 12 պաշտօնեայով: Այս ամէն պաշտօնեաները թէ գիւղախմբերու կեդրոնին եւ թէ գիւղերուն մէջ իրենց բոլոր պէտքերը — ուտեստ եւն — ձրի կը խլեն գիւղացիներէն կեղեքումներով, իրենց թոշակները եւ կասալարական «ճէլգալէները» իրենք կը հաւաքէն ժողովրդէն...»¹⁵ կը հաստատէ Պարտիարքարան յղուած պաշտօնական տեղեկագիր մը: Անոնց եւ անոպայ այլ մարդերու ներկայութիւնը հաշուէ ընտանեկան յարկէն ներս ծնունդ կրնային տալ անախորժ բազմաթիւ հարցերու՝ այդքան ասան որ մահճմտական թուրք եւ պարսիկ պաշտօնեան, քիւրա ցեղապետը եւ անոր հետեւորդները, եւ նոյնիսկ հասարակ ճամբորդ մը օրինականորէն իրաւունք ունէր գոհացում ստանալու իր բոլոր կարիքներուն եւ պահանջներուն¹⁶. ահա թէ այժմ ի՞նչպէս հասկնալի կ'ընծայուին այսպիսի ստիթներով ստեղծուած անախորժ դէպքերը, բարոյականի եւ պատիւի հարցերը¹⁷, եւ նոյնիսկ կատարուած կարգ մը ոճիրներ¹⁸:

Որքան պաշտօնական եւ անպաշտօն ճամբորդներունը՝ նոյնքան նաեւ ծանր էր բեռը հայերու վրայ՝ դէպի ճակատ մեկնող

կամ անկէ վերադարձող բանակին¹⁶: Ըստ թուրք պատմիչ ԱՏ-մնտ Թասիմի՝ «բանակը կամ զորամասը մի օթեւանուած իջեւանելիս, ձիերի կերը եւ բանակի կարիքները պահՀոսող եւ իջեւանելի էմին անունը կրող պաշտօնեան ժողովրդից ավարիկ եւ նիւզուլ անուններով Հաց էր առնուած»¹⁷: Յաճախ կը պատահէր, որ սա պարտաւորութեան փոխան դանձուէր զրամական որոշ գումար մը, որուն յայտնի էր ոչ չափը եւ ոչ ալ քանակը¹⁸: Ավարիկը կամ նիւզուլը դնալով կամ կոնալլա մըն էր Պարսկական Կայսրութեան սահմաններէն ներս, որ, Հետաքրքրական երեւոյթ, Շահ Իսմայիլի 1503-ին եւ 1506-ին Տաթևի Վանահօր Սիմէոն Եպիսկոպոսին տրուած Հրովարտակով կը յայտարարուէր «անթոյլատրելի պահանջմունք»¹⁹, իսկ Շահ Թահմազ Ա.-ի 1570-ին Գանձասարի Գրիգոր Կաթողիկոսին շնորհուած Հրովարտակով կը մկրտուէր «պօրինի»²⁰, մինչ Հայկական սիզընաղբիւրները վաղուց էր որ կոնալլան եւ Իխրաճաթի մնացեալ տեսակները կոչեր էին բռնահիւր²¹:

Ինչպէս որ ալ ըլլային սա Հարկերն ու պարտաւորութիւնները, ինչպէս որ ալ կոչուէին անոնք ու տարազուէին, ըստ Պետրուշևսքիի վկայութեան, այնքան էին ծանր ու անտանելի, որ անոնց տարեկան ՀամընդՀանուր գումարը յաճախ կը Հաւատարէր Հայ գիւղացիին եկամտաւն մէկ չորրորդին եւ կը դանձուէր զրամով, արմաթով, այլ մթերքներով, ծառայութեամբ, եւ այլապէս²²:

Ինք՝ ԱՃԱԹ-ի ԳԱԼ՝Ա [ihracat-i kal'a - ihracat-i kal'e] — Արաբերէն իխրեճ — «երկրի մը, Հողի մը արտադրութիւնը, տուրք, Հարկ, ծախս»՝ եւ դալ՝ա — «ամբացուած վայր, բերդ, ամրոց»²³ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ: Կը թուի թէ իխրեճ բառը որ յոգնակին է Խարճին նախ անցեր է պարսկերէնին, ուր ենթարկուելէ ետք կրկնակ յոգնակիի եւ ստանալէ վերջ իխրեճեթ — «ծախսեր, Հարկեր, եկամուտներ»²⁴ բովանդակութիւնը՝ նոյն ձևով այլ ոչ նոյն բովանդակութեամբ փոխ է առ-

նուած օսմաներէնին կողմէ՝ լոկ «արտածումներ» իմաստով: Այսուհանդերձ՝ օսմանեան անտեսական եւ կանոնադրային արտայայտութիւններուն մէջ՝ անիկա որակած ըլլալ կը թուի պարսկերէնին բովանդակութիւնը, մինչ Հարկային տարազին բաղկացուցիչ երկրորդ եզրը պահէլէ ետք բովանդակութիւնը արաբերէն բառին՝ գգեցած է նաեւ «քառակուսի ձևով շարուած գինուորական վաշտ կամ խմբակ»²⁵, եւ «պարիսպ, վայրի մը պաշտպանութեան Համար կառուցուած զորաւոր շէնք, բերդաքաղաք, քաղաքորմ, պարիսպ, պատուար»²⁶ իմաստներն այ: Ասիայն ինչ որ ալ եղած ըլլալ բովանդակութիւնը Հարկային տարազը կազմող բառերուն՝ անիկա բառացի կը նշանակէ բերդի ծախս: Իրականութեան մէջ, մինչդեռ, անիկա ցոյց կուտայ այն ծախսերն ու պարՀակները, զորոնք Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ պարտ էին Հատուցել ու կատարել բերդերու մտակալ գիւղերու բնակիչները՝ Հողաւոր Համար կարիքները անոնց կայաքօրին՝ Հարկային տարազին տրուած այս բացատրութեամբ՝ անիկա կ'ընծայուի մէկ նմանակը ստեթ-ի տերպնետին, տերպնետի մտարաբրին, տերպնետ բնամիին, կամ բիւսում-ը տերպնետին:

Մանրամասն տես՝ ՏԵՐՊԵՆՏ ԲԵՍՄԻ:

Ինք՝ ԱՃԱԹ ԿԻԻՄԻԻՅԻԻ [ihracat gümrüğü] — Արաբերէն իխրեճ — «երկրի մը կամ Հողամասի մը եկամուտը, եկամտուներ, տուրք, Հարկ, ծախս»՝ եւ Խապլերէն քրմնրջիոյ բառէն յառաջացած կիւմրիւք — «մաքս, բաժ, մաքսատուն»²⁷, կամ «երկիր մը մտնող կամ կլոյղ ապրանքէն դանձուող Հարկ, կամ զրամ. այսպիսի ապրանքներ քննող կազմակերպութիւն. այս կազմակերպութեան շէնքը»²⁸ բառերով կազմուած Հարկային տարազ: Ըստ Բաքալընի՝ Հարկային տարազին բաղկացուցիչ ստաջին Հատուածը ցոյց կուտայ այն Հարկը, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արտադրուած ապրանքէն՝ երբ կ'արտածուէր անիկա՝: Սա տարազումն արդէն իսկ կը նշանակայ Պե-

Հատարինի տուած բացատրութեան հետ, եւ առ այդ Հարկը կ'ընծայէ այն մաքար, որ տասիններորդ դարու վերջերուն սկսաւ գանձուիլ Օսմանեան Կայսրութեան մարտատուններէն ներս՝ արտածուող բոլոր պարանքներէն, եւ կոչուեցաւ նաեւ իւրաճամբ բեամի, եւ մերթ՝ պարզօրէն կ'իւմրիւք: Նախապէս ներածուող թէ արտածուող բոլոր ապրանքներէն գանձուող Հարկերը կը կոչուէին նոյն անունով եւ ծանօթ էին որպէս անտիէ, ընֆիթի, միւրիւրիէ, կամ նոյն բովանդակութեամբ այլ Հարկանուններով²:

ԻՀՁԱՐԻԷ [ihzariye] — Արաբերէն իՀտարա — «մէկու մը ներկայութեան տարուի կամ կանչուի»³ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, զոր օսմաներէն բառարաններ կը բացատրեն որպէս «գատարան կանչուելու Համար գանձուող Հարկ»⁴ կամ «գատարան մը ներկայանալու արձանագրութեան տուրք»⁵: Բացատրութեան եւ տարազումի բոլոր պարագաներուն ալ իՀ-զարիէին սերտ աղբւս ունի դատարանի կամ պետական որեւէ գրասենեակի հետ, եւ առ այդ՝ կը գանձուի անոր ծախսերուն Համար: Ըստ կանոնագրական տուեայներու՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ անիկա այն դումարն էր, որ կը գանձուէր վկաներուն, գանտըր գատարան կանչելու պարտականութիւնն ունեցող պաշտօնեաներուն, այդ վերջիններուն եւ անոնց ձիրերուն եւ կառքերուն կարիքներուն, եւ անձնական այլ ծախսերուն Համար: Գումարը կը գանձուէր անիկ, որուն վրան էր բացուած դատը⁶: Բարալըն կրկինէ կտր այլ բոլորը՝ այլ տեղ կ'աւելցնէ տակաւին, թէ այլ Հարկերու նման անիկա կը գանձուէր «գատարաններու եւ նայիպներու տուած որոշումներուն ինչպէս նաեւ պաշտօնեաներու, քարտուղարներու, Հարկահաւաքներու, միւլապիլիներու եւ անոնց սպասարկողներու ծախսերուն Համար»⁷:

Սկզբնաղբիւրները իզհարիէն կը ճանչնան նաեւ որպէս մուհզիբիէ, մինչ անիկա լոկ մէկ փոփոխան է իյանէ-ի Հիւքբա-

միկին, պետիլ-ի միւլապիլիբիէն, խուտտամիէն, դպնմիէն, խարճ-ը մահքեմէն, խարճ-ը քիթպակիէն, գայտիէ խարճին, ի-խամ խարճին, եւ նոյնանման այլ Հարկերուն:

ԻՀԹԻՍԱԳ ԲԵՍՄԻ [ihtisab resmi] — Արաբերէն Հեսեպէ — «թուի, Համրի, Հաշուի»⁸ եւ րեւմ — «Հարկ, տուրք, Հետք»⁹ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բողոքացողները առաջին Հատուածը, բոտ սմանց, օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ «Համարին, քննութիւն, կշռութիւն, ոտիկանութիւն, քաղաքավարութիւն, կառավարութիւն»¹⁰, «Հաշուի, տուգանք, արհեստարներուն չափին ու կշռին վրան Հակող, քննիչ վերակացուի գրասենեակ ու պաշտօնէութիւն»¹¹ կամ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ «այն Հին Հարկը զոր կը վճարէին քաղաքապետութեան. այն վայրը ուր կը գանձուէր այս Հարկը, այս տուրքը գանձող պաշտօնեային գրասենեակը»¹², կամ այ՝ «մէկու մը կատարած գործը քննելով վճիռ արձակել, առ ու ծախի քննութիւն»¹³: Բոլոր տուեայներն ալ կնդան ցոյց տալու, թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իՀթիսապ եղբը կ'օգտագործուէր թէ՛ որպէս Հարկային տարազ, թէ՛ ալ որպէս անունն այն պաշտօնեային, որ պատասխանատուն էր այդ Հարկի գանձումին: Սակայն փաստըր ցոյց կուտան, որ Հեսեպէ բառէն յառաջացած կայ մուհթիսիպը (օսմաներէն Հնչուտով միւհթիսիպ), որ ոտիկանական այն պաշտօնեան էր որ շուկայի մէջ կը Հսկէր ճշգրտութեանը վրան չափերուն եւ կշիռներուն¹⁴, եւ գանցումներու պարագային կ'որոշէր տուրքերն ու պատիժները¹⁵: Օսմաներէն բառամթերքով այս պաշտօնեան կը կոչուէր նաեւ իՀթիսապ արաբ — «քաղաքապետ, ոտիկան, վարիչ քաղաքի»¹⁶, եւ տարուգա — «իՀթիսապ, Հաշուարկող, քննող»¹⁷: Պարսկերէնէ փոխառնալ բոտ մըն էր տարուգան եւ կը նշանակէր «պաշտօնատուի մը պատասխանատու, գիւղապետ կամ քաղաքապետ, վերակացու, վերահսկիչ՝ պետական որեւէ բաժանմունքի»¹⁸: Ի վերայ այս ր աննային իՀթիսապը տակաւին կը կոչուէր իՀթիսապ

էմինի եւ ԻՏԹԻսապ նալըրը¹⁷: Ըստ Պելտիսիանուլի՝ Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան շրջաններուն մէջ՝ ամիւն էր որ կը փոխարինէր միւհիմսիւլը, եւ անոր նման ինքն ալ կապալով կը վերցնէր իր պաշտօնը, որուն համար պետութեան կը հատուցէր որոշ գումար մը, որ կը կոչուէր պէնլիք աղէսկ¹⁸: Կը թուի, թէ, իր սկզբնական շրջանին, հարկը կը գանձուէր ուղղակի պետական պաշտօնեաներու կողմէ եւ միայն յետագային էր որ գանձումը յանձնուեցաւ կապալաւորներու, եւ ի վերջոյ երբ հաստատուեցաւ քաղաքապետական գրութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ անիկա փոխանդուեցաւ քաղաքապետութիւններուն¹⁹:

Ի՛նչ որ ալ ըլլան ԻՏԹԻսապի եւ միւհիմսիւլին տրուած տարադումները՝ յստակ է, որ անոնցմով կը կերտուի պատկերը պետական այն պաշտօնեային, որուն աւագ պարտականութիւն էր շուկային մէջ հսկել առուծախին եւ արգելիլ վաճառքներուն կողմէ կատարելի դեղձուներու եւ խարդախութիւններու, գործ մը որ մերթ կը կատարէր նախարարապետը Պոսոյ մէջ²⁰:

Հիմնականին մէջ, սակայն, շատ աւելին էին պարտականութիւններն ու պատասխանատուութիւնը միւհիմսիւլիին, որովհետեւ, ինչպէս ցոյց կուտան սկզբնաղբիւրներն ու անոնցմէ յառաջացած գրականութիւնը եւ ուսումնասիրութիւնները, անիկա ո՛չ միայն կը ճշդէր ու կը կնքէր նժարներու կշռաքարերը, եւ երկարութեան ու պարունակութեան չափերը, եւ հոգ կը տանէր անոնց ճշգրիտ օգտագործումին՝ այլ նաեւ կը քննէր ու կը հսկէր միջերկրի պատրաստութեան վրայ եւ անոր որակին, կ'աշխատէր որ շուկային հայտնաբերուին անհրաժեշտ մտացու կենդանիները, հսկողութեան տակ կը պահէր ոսկերիչները որ չխարդախէին ոսկիին, արծաթին եւ այլ մետաղներուն խառնուրդի չափերը, հետամուտ կ'ըլլար որ յարգուէին եւ գործադրուէին շուկային մէջ իշխանութեան կողմէ որոշուած զինները վաճառելի ապրանքներուն, արգելէր կը հանդիսանար որ անրդավները կեղծոնանար մէկ հոգիի ձեռքը եւ այդ ձեւով ստեղծ-

ուէր ուսուիրէր եւ սնունդի տալնապ, կ'արգիլէր կեղծարարութիւնը արհեստագործներուն եւ աւելտրեականներուն, խառնութեաններուն եւ նպարավաճառներուն, եւ վաճառորդներուն եւ փերեզակներուն, եւ պահանջիլ հարկին՝ դատ ու դատաստանի միջոցով պատիժի ու տուգանքի կ'ենթարկէր բոլոր անաստողները անզիր ու գրուած օրէնքներուն²¹: Վերլուծումի վերջին հանգրուանին, այս բոլորն ի մի հաւաքած, այսօր կը գտնենք պաշտօնն ու իրաւասութիւնը քաղաքապետութեան եւ անոր ստիկանութեան²²: Բոլոր այս պաշտօնները կատարելու համար կը գանձուէր որոշ տուրք մը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ քաղաքներուն, աւաններուն, շուկաներուն եւ առուծախի այլ կեղծոններուն մէջ ծանօթ էր թամպ, միզան, էվզան, էքիւս րեսմի, եվմիլէ-ի տեքաքին ու բաճ-ը պաղար անուններով, մինչ հայկական աղբիւրները զայն կը ճանչնան որպէս մուխթախպուրթիւն²³: Ինչպէս ցոյց կուտան փաստաթուղթերը՝ տուրքն ընդհանրապէս կը գանձուէր բաճին հետ միասին եւ միշտ ալ, որպէս քանակ, նուազ էր անիկէ²⁴:

Հարկն սկիզբ առաւ Օմար իտլիֆային օրով եւ Օսմանեան Կայսրութիւն մուս գործից Աուլթան Օսման Դապիի շրջանին²⁵: Բանակն էր վաճառուող ապրանքին մէկ քառասուներորդը եւ կը գանձուէր ուղղակի շուկային մէջ կամ միւհիմսիւլիին եւ կամ ալ անոր մարդոց կողմէ, որոնք կը կոչուէին զոլ սղապ²⁶: Հետաքրքրական է, որ կանոնադրութիւնները այս տուրքը կը ճանչնան նաեւ ԻՏԹԻսապ, ԻՏԹիսապի, ԻՏԹիսապ-ը նիվաճի անուններով: Աւելին՝ Օսմանեան Կայսրութեան երրօրպան շրջաններուն մէջ անիկա ծանօթ էր որպէս օքթրուվա րեսմի, րեսմ-ի տուխուլիլէ, կամ պարզօրէն՝ սխուլիլէ, մինչ Անաստուի արեւելեան շրջաններուն մէջ անիկա մերթ կը կոչուէր ամետիլէ, րեֆթիլէ, մասթարիլէ, միւրուրիլէ, գանթարիլէ²⁷ եւ ըսւած, որ 1827-1828 տարեշրջանին սկսեալ սկսաւ կոչուիլ ԻՏԹիսապ րեսմի եւ րանսիական որոշ փոփոխութիւններով անիկա զգեցաւ նախ պեյլիլէ եւ սպա կիւմրիւք անունները, իսկ մինչեւ 1925 տեսող

սխուլիէն, գանձար բաճըն, բաճ-ը պագարը եւ բալամուտ բեամին եղան լոկ մնացուկները իհիթխապ ըսամին²⁵:

Քանակով փոփոխական էր իհիթխապ ըսամին՝ ըստ ժամանակի, վայրի, գանձիչի եւ վաճառելի ապրանքի, եւ ընդհանրապէս կը գանձուէր շուկայ ըրերուած ամենազգի ապրանքներէ: Ասկայն քննութիւն մը սկզբնաղբիւրներու ի յայտ կը բերէ, որ առիկա կը գանձուէր նաեւ այդ ապրանքները վաճառող խանութներէն, նպարտավաճառներէն, փերեզակներէն, եւ նոյնիսկ արհեստաւորներէն եւ այդ վերջիններուն եկամուտներէն²⁶: Այսպէ՛ս ըստ Պոզորքի գաղայի անթուակիր մէկ կանոնագրութեան՝ իհիթխապ ըսամին կը գանձուէր խանութներէն տարեկան 1200 փարայի, վերմակ ու անկողին պարաստող արհեստաւորներէն, հազար փարայի, փուռերէն եւ մագործներու, պանրավաճառի եւ մաննավաճառի խանութներէն՝ երեք հարիւր փարայի, խոնրեղէն եւ սոյ ու մաշիկ պարաստողներու խանութներէն եւ ճաշարաններէն՝ հարիւր փարայի, հրուշակավաճառներու, առուշտավաճառներու եւ օշարակի խանութներէն՝ յիսուն փարայի, առուտարկաններու եւ փերեզակներու խանութներէն երկու հարիւր փարայի, շուկան վաճառուող բեւ մը խտրէն մէկ խտիրի եւ սոխէն ալ մէկ պաթման սոխի հաշիւով²⁷: Նոյնը կը կրկնէ Ալախուտտիվլէի անթուակիր մէկ կանոնագրութիւնը նաեւ²⁸: Ի վերայ այս ամենայնի՝ տակաւին իհիթխապ ըսամին որպէս տարեկան տուրք կը գանձուէր Հողմագոյցներէն վեց ազլէի²⁹ եւ ջրաղացներէն ու ձիթահանքերէն քսան ազլէի³⁰ հաշիւով: Զիթահանքերէն գանձուածը մերթ կը նոյնանար ըսամ-ի պեղ իրխանէի հետ: Եւ այսպէ՛ս իհիթխապ ըսամին, որպէս շարքաթական տուրք, կը գանձուէր Գուտուսի լիվայի ճաշարաններէն եւ փուռերէն³¹:

Շերխաթական այս տուրքը՝ կը գանձուէր ըստ ապրանքի ծանրութեան³², ըստին³³, կառքին³⁴, կարասին³⁵, տիկին եւ կոտին³⁶, թիքնէին³⁷, ծրարին³⁸, կանգուլունի³⁹, եւ մտացու կենդանիի տեսակին⁴⁰: Կը գանձուէր դրամով, մերթ սակայն՝ ապրանքով նաեւ⁴¹, «ըստ օրինի», «ըստ կարողութեան», երբեմն «Գայիտ

պէլի կանոնով», ու մերթ նաեւ «Ալախուտտիվլէի կանոնով»⁴², եւ ինչպէս կը հաստատէ Մուրատ Գ.-ի ժամանակներէն հասնող այլ Մուսուլի լիվային պատկանող անթուակիր կանոնագրութիւն մը՝ «աւելի ոչ մէկ բան պիտի գանձուի», մանաւանդ երբ շուկան վաճառուող ապրանքն կայ թերակշռութիւն:

Իրաւ ալ՝ յաճախակի էին թերակշռումներն ու վաճառականներուն եւ վաճառորդներուն զեղծարարութիւնը առուծախի տան. ահա թէ ինչո՞ւ համար կանոնագրութիւնները յաճախ ստիպուած էին խօսկու այս մասին եւ զգուշութեան հրաւիրելու կանոններու անաստողներ: Այսպէ՛ս՝ Տիրապէքիրի, Վրաստանի եւ Պոսնիայի վիլայէթներուն եւ Մուսուլի ու Խարրերդի լիվաներուն կանոնագրութիւնները կը խօսին վաճառուող ապրանքի թերակշռումին եւ առ այդ՝ գանձելի տուգանքներուն մասին⁴³: Զեղծարարութիւնը, սակայն, միայն թերակշռութեան մէջ: Ըստ կանոնագրութեան մը՝ կային նաեւ միւհիթխապի կողմէ ապրանքին որոշեալ գիննէն նուազ սակով մը կատարուած վաճառքի պարագաներ, ահա թէ ինչո՞ւ համար կանոնագրութիւնը կը ճշդէր, թէ որոշուած գիննէն նուազով վաճառող պիտի գանձուէր որոշ տուգանք մը⁴⁴:

Ինչ որ ըլլային գանձումին ձեւերն ու հետեւանքներն անոնց՝ բազմաթիւ ապօրինութիւններու տուն տուող տուրք մը եղաւ իհիթխապ ըսամին, այլապէ՛ս՝ այդքան երկար ատեն անիկա պիտի չտեսնէր անունի եւ բովանդակութեան, որակի եւ քանակի փոփոխական դրութեամբ մը: Սա կացութիւննէն օգտուողն անշուշտ որ պիտի ըլլար միւհիթխապը, որ լոկ կապալառու մըն էր, եւ յենած՝ իշխանութիւններուն իրեն ընձեռած պաշտպանութեան եւ ոստիկանական ուժին: Ահա թէ այժմ է՞նչպէս հասկընալի կ'ընձայուին մերթ միջամտութիւնները իշխանութիւններուն: Այսպէ՛ս՝ հարկերն ու իհիթխապ ըսամին գանձելէ ետք՝ Տիրաքանակերտի վիլայէթին մէջ միւհիթխապիները կը գանձէին նաեւ ապօրէն գուտամ մըն ալ իհիթխապ նեվազի անունով, եւ, ինչպէս կը հաստատէ վիլայէթին 1540 թուակիր կանոնագրու-

թիւնը՝ որպէս ապօրինութիւն եւ բռնութիւն «վերցուեցաւ քաղաքներուն եւ աւաններուն մէջ, որովհետեւ ոչ մէկ այլ վիլայէթի մէջ զոյութիւն ունի այսպիսի բան»¹, մինչ կ'իրարս կողքիին մէջ, ուր զոյութիւն չունէր իհիսապ ընամին, ըստ 1572-ի կանոնադրութեան՝ միւհիսապ ինքզինքին համար կը գանձէր մէկ ազնի տուրք մը մորթուելու համար բերուած եղի կամ կոփի զոյգէն: «Վերցուեցաւ որպէս ապօրինութիւն»²:

Ըստ կանոնադրութիւններու եւ գրականութեան ընձեռած տուեալներուն՝ իհիսապ ընամին կը գանձուէր շուկայ բերուած պտուղներէն (տանձ, խնձոր, կիտրոն, թուզ, սալոր, սեխ, ձմերուկ եւ այլն), կանաչեղէններէն (վարունգ, սոխ, սխտոր, կիտոր, կալամբ, սմբուկ, լուբրա եւ այլն), մտացու կենդանիներէն (կոպ, եղ, ոչխար, հաւ), թարմ եւ չոր ձուկէն, վայրի խոզէն, կենդանիներու կաշիէն եւ մորթէն, իւղէն, ձկնէն եւ միսէն, կաթէն, մածուկէն եւ պանիրէն, մեղրէն եւ հաւկիթէն, շաքանակէն, ընկոյզէն եւ չամիրէն, գինիէն, պատեղէն եւ բուպէն, մեղրամոմէն, աղէն եւ օճառէն, արմտիքէն (ցորեն, գարի, կորիկ, եւն), բամպակէն, վուշէն, բուրբէն, կերպասէն, կտասէն, ասուիէն, թաւիչէն, բւհեղէն եւ ճերմակեղէնի սպիտակ կտասէն, խոտէն ու դարմանէն, փայտէն ու ածուխէն եւ խոբիէն, եւ տակաւին մետաղներէն (սակի, արծաթ, պղինձ եւ այլն), որոնք անհրաժեշտօրէն պէտք էր որ ունենային խառնուրդի որոշ աստիճան, երկաթէն, ձիու պայտէն, գամէն եւ երկաթեայ այլ ապրանքներէն, քիմիական նիւթերէն, ու զեռ նժարներէն, կշաբարներէն, կտտերէն եւ շուկայ հասած գանազան ու դարմանազան ապրանքներէն եւ առարկաներէն³:

ԻՃԱԶԵԹ ԱԳՉԼԻՍԻ [icazet akçesi] – Արարերէն իճազեթ – «արտօնութիւն, սնունդ, նուէր, օժանդակութիւն»⁴, եւ թրքերէն ազնէ – «հին օրերու թրքական մանր դրամ, գահեկան»⁵ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ գործածական կը գտնենք Օսմանեան կայսրութեան միմիայն եւրոպական մասին մէջ: Տա-

բազին բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ «արտօնութիւն, լիազօրութիւն, վկայական, վկայադրի՝ որով մա՛նաւանդ կրօնական ուսանող մը իրաւունք կը ստանայ ուսուցանելու, վարդապետական աստիճան»⁶: Ըստ Պեհակտիւրի, սակայն, անիկա կը նշանակէ նաեւ «Հարկերու հաւաքումէն ետք հարկատուին յանձնուած վկայագիրի վճարում»⁷: Ինչպէս որ տարագուի բովանդակութիւնը իճազեթի՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ վկայագիրի դրամ: Իրականութեան մէջ այ՛ անիկա այն վճարումն էր զոր Բոսնիականիւրդի ու Սերիմի լիվաններուն մէջ կը գանձէին շերիաթական եւ սովորութային հարկերը հաւաքողները՝ երկուքին երեք ազնիք քանակով եւ որպէս վերազդի՝ հաւաքուածներուն: Ըստ Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի եւ Սուլթան Մուրատ Երրորդի այս լիվաններուն տուած կանոնադրութիւններուն՝ ապօրինութիւն մըն էր անիկա, եւ առ այդ՝ արգելուեցաւ:

Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը սակայն՝ կը թուի թէ հարկային տարազը սերտ աղերս ունէր Հարկերու գանձումին հետ եւ զուցէ փոխարժեքն էր հարկատուին յանձնուած վկայագիրի մը⁸: Տուրքը կը գանձուէր հունձքի կամ այդեկութիւթի շրջանին, կամ անոնցմէ անմիջապէս ետք:

ԻՃԱԶԼԻ-Ի ԽԱՐՄԱՆ [icazet-i harman] – Արարերէն իճեզէ – «արտօնութիւն, նուէր, օժանդակութիւն, մէկու մը սնունդ Հայթայիւրու արաբք»⁹, եւ պարսկերէն խարման – «բերքահաւաք, հնձուած՝ բայց չկայտաւած՝ այլ շրջանակածեւ ընդարձակ վայր մը դիզուած ցորեն»¹⁰ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ ունի «հրաման, թոյլտուութիւն, հրաժեշտ, արտօնագիր, օգնութիւն, վկայագիր, լիազօրութիւն» եւ այլ խմաստները¹¹, մինչ երկրորդը՝ «բերք, կալ, կալուած ցորենի դէզ, շեջը, բարդ, հունձք, արդիւնք, կալատեղ, եւ կալում»¹² բովանդակութիւնը¹³: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բերքահաւաքի կամ կայսերու

արտօնութիւն, կամ այդպէս ընելու իրաւունքի համար հատուցուած Հարկ: Իրականութեան մէջ՝ չկար այսպիսի Հարկ մը սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան: Այսուհանդերձ՝ անիկա կը գանձուէր լիբանանեան ծովեզրին վրայ Պէյրութին մինչև Թրիփոլի տարածուող շրջանին մէջ, ուր գանձելէն ետք մանաւանդ արքունական խստ եզող գիւղերու շերիաթական եւ սովորութեան Հարկերը՝ սանձադպէյն իրեն համար այ կը գանձէր Ինալէ-ի Խարմանը, որ սպորիւնութիւն մըն էր պարզապէս, եւ առ այդ ալ, ինչպէս կը զնէ այս շրջաններուն տրուած 1547 թուակիր կանոնադրութիւն մը, «արգիլուցեալ»: Այսուհանդերձ՝ փաստերն ու պատմագրութիւնը ցոյց կուտան, որ հոն էր անիկա մինչև ևսարտը տասնիններորդ դարուն:

ԻՃԱՐԷ-Ի ԱՐԶ [icare-i arz] – Սկզբնաղբիւրներու մէջ մերթ կը տրուի որպէս Իճար-ը արդ: Արաբերէն իճարէ – «վարձատրութիւն, թոշակ, վարձք, սպասաւորի ամսականի ապահովագիր»՝ եւ արդ – «Հող, երկիր, դեպին, հողամաս»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ երկրորդ մասը դրիթէ նոյնութեամբ պահած է արաբերէնին իմաստը սամաներէնին մէջ՝: Կարգ մը աղբիւրներ նոյնութեամբ կը կրկնեն արաբերէնին բովանդակութիւնը Հարկային տարազին բաղկացուցիչ երկրորդ հատուածին համար՝, բացի մէկէն, որ տալ է ետք զայն որպէս «աշխատավարձ»՝ կուտայ նաեւ՝ «վազֆին կամ պետութեան արուող Հողի վարձք» բովանդակութիւնը: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ Հողի վարձք, սակայն Հնասարքերէնս է որ, որպէս Հարկանուն, անիկա կը յիշուի միայն մէկ անգամ ձեռքի տակ գտնուող սամանեան կանոնադրութիւններու մէջ: Այսպէս, ըստ Իւսթիւլի եւ Սելանիի անթուակիր մէկ կանոնադրութեան, որ կուգայ Սուլթան Սելիմ Բ-ի օրերէն, Օսմանեան Կայսրութեան Ռումի վիլայէթին Ամասիոյ եւ Ավաղի քանի մը սանձադներուն մէջ ցանկէ է հնձելէ ետք իր արտը՝ Հոգամշակը տեղուոյն սիվահլին կը հատուցէ Խարսն-ը մուգասն-

մէն եւ Խարսն-ը մուգազաֆը, որմէ ետք իր արտին, այգիին, պարտէզին եւ բանջարանոցին տասանորդն ալ Հողատիրոջ՝ որպէս Իճար-ը արդ: Հարկին տրուած սա բովանդակութիւնը զայն կ'ընծայէ տասանորդ մը միայն, եւ առ այդ՝ անիկա կը դառնայ լոկ մէկ տարբերակը էջշիւրին:

ԻՃԱՐԷ-Ի ԶԵՄԻՆ [icare-i zemin] – Արաբերէն իճարէ – «վարձատրութիւն, թոշակ, վարձք, սպասաւորի վճարումի ապահովագիր»՝, եւ պարտիւրէն զամին – «Հող, գետին, տախտակամած, երկիր, շրջան»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը պահած է գրեթէ նոյն բովանդակութիւնը սամաներէն լեզուին մէջ, մինչ ուրշիւրու մօտ պահել է ետք նոյն բովանդակութիւնը՝ ստացած է նաև «վազֆին կամ պետութեան արուող վարձք, աշխատանքի վարձատրութիւն»՝ բովանդակութիւնը: Ինչպէս որ ալ ըլլայ տարադումը Հարկանունին՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ Հողի կամ արտի վարձք: Սակայն Բաքալըն կը յայտնէ, թէ անիկա այն դուժմարն էր, որ որպէս վարձք կը գանձուէր պետական կամ վազֆային Հողերուն վրայ կառուցուած պարտկներու շէքերէն, ջրաղացներէն, ախոռներէն, յարդանոցներէն, մարազներէն, գոմերէն եւ Հողագործութեան առնչուող եւ նոյնանման այլ կառոյցներէն, ինչպէս նաև այգիի ու պարտէզի վերածուած Հողերէն կը գանձուէր տասանորդին հետ միասին կանխորոշուած չափով մը, եւ առ այդ՝ կը կոչուէր մուգաթաս: Փոփոխական էր քանակը վարձքին, որովհետեւ անիկա կ'ախուժ ունէր Հողին տարածութենէն, որպէն եւ գիրքէն՝:

Ձեռքի տակ գտնուող կանոնադրութիւններուն մէջ միայն մէկ անգամ յիշուող այս Հարկանունը կուգայ Էրկանիի լիվային պատկանող եւ 1518 թուակիր կանոնադրութեան, որ հաստատուել է ետք թէ անիկա կը գանձուէր որպէս մազթու, չի յիշեր որու է այլ բան: Ընդհակառակը, անիկա կը յայտնէ միայն որ Էրկանիի լիվային պատկանող Չուսկիլ եւ Հասարթէն նահիլներէն

վեց դիւզեր – էբլուտ, Արմենէ, Գարաճա-Գայա, Հերհամենէ, Աւուտ եւ Էլլուս – կը հատուցէին իճարէ-ի գեմինը լոկ մեզրի ու չխարի վրայ, եւ՛ դրամով: Այսպէս՝ անկիւ կը հատուցուէր մեզրէն ութը, ութը, երկու, երեք, չորս եւ չորս, եւ ոչխարէն Հարիւր, ինը, երկու, երկու, ինը եւ երկու ազնէի հաշիւով յաջորդաբար: Սակայն կը թուի թէ այսքան յստակ եւ կանոնաւոր չէին գանձումները, այլապէս կանոնագրութիւնը պիտի չճշդէր, թէ «այս կարգը որ սկիզբէն ի վեր գոյութիւն ունի՛ (ղրկին)՝ որչառեցաւ եւ արձանագրուեցաւ մատնանին մէջ»:

Փոքր բազդատուկան մը, սակայն, Բաքալընի եւ կանոնագրութեան տուեալներուն՝ մեզ կը մղէ եղբակացնիւր թէ Տողային եւ կալուածային այս հարկը կը գանձուէր այլազան անուններու տակ եւ տեղի կուտար բազմաթիւ ապօրինութիւններու:

ԻՃԱՐԷ-Ի ՄԵՏՐԷ [icare-i medre] – Արաբերէն իճարէ – «վարձատրութիւն, վարձք, թոշակ»¹, եւ թրքերէն մեարէ – «մար՛ գինիի չափ մը»² բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ գինի չափելու ամանի վարձք: Օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ զայն գործածուած կը գրուենք միայն մէկ անգամ: Այսպէս Ինչօղի անթուակիր կանոնագրութեան մը մէջ կ'ըսուի թէ երբ արտածուելու համար շուկան գինի մաճառուի եւ առ այդ՝ զայն չափելու համար շուկայի պատասխանատուէն վերցուի մետրէն՝ հարիւր մետրէ գինիի վրայ կը վճարուի հինգ ազնէի վարձք մը՝: Յետակ է, որ սա վարձքը կը գանձուի գինիի հարկէն անկախ, որ օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ կը յիշուի զանազան ու զարմանազան յորջորջումներով:

ԻՄԱՄ ԱԳՉԷՍԻ [imam akceş] – Արաբերէն իմամ – «մեծաւոր, առաջնորդ որ կը քալէ խումբի մը առջեւէն, ժողովի մը նախագահը, ան որ մզկիթի մը մէջ հաւաքուած ժողովուրդին առջեւ կեցած կ'առաջնորդէ ընդհանուր աղօթքը եւ երկրպագու-

թիւնը եւ կ'արտասանէ աղօթքները»¹, եւ թրքերէն ազնէ – «հին օրերու թրքական մանր դրամ, գահեկան»² բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ պահելէ ետք բովանդակութիւնը արաբերէնին՝ զայն կը ճանչնայ որպէս «մահմետական կրօնապետ»³: Այս վերջին բովանդակութեամբ՝ հարկային տարազը բառացի պիտի նշանակէ մահմետական կրօնապետի համար գանձուող դրամ: Սակայն մահմետական կրօն ունի խալիֆան որպէս կրօնապետ, մինչ իմամը այն կրօնականն է, որ իր իշխանութիւնը կը ստանայ խալիֆայէն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար հատուցուող այս հարկը չէր կրնար գանձուիլ խալիֆային համար, որ, իրականութեան մէջ, օսմանեան տիրապետութեան շրջանին, յորմէ՜ հետէ օսմանեան սուլթանն եղաւ խալիֆան մահմետական աշխարհին՝⁴ կար մըսըր խալիֆէնէ կոչուած մասնաւոր հարկ մը տեսը համար⁵:

Ինչպէ՞ս որ ալ ստուգարանուի իմամ ազնէսի անունով ծանօթ հարկային տարազը՝ անկիւ մի՛շտ ալ մնաց ապօրինի գանձուած մը, զոր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ հայեր վճարեցին իրարայաջորդ փաշաներուն, որոնք, ինչպէս էր գրութիւնը Պայազետի փաշայութեան մէջ տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսին, գործակցաբար շուկայի պատասխանատու էմինին հետ գանձելէ ետք 650 դրուշ յաճորդաբար՝ հայ եւ քիւրտ բնակչութեանէ՛ն՝ հայերէն ալ կը գանձէին որոշ գումարներ իմամ ազնէսի, օսուն ազնէսի, հազարիւի, ամիւլի եւ այլ անուններով⁶:

Ղազարեան չի տար վերլուծումը իմամ ազնէսիին, սակայն այսօր փաստերը ցոյց կուտան, որ քրիստոնէայ հայէն գանձուող այս ապօրինի հարկէն զերծ էին կազուցուած մահմետական քիւրտերը:

ԻՄԱՐԵԹ ՄԱՆԸ ՄԱԳՈՒ՛ [imaret mal-i maktu'] – Արաբերէն իմարեթ – «մշակուած ու ծաղկուել, բնակուած ու յաճախուած, կենդանի անհատ մը կենդանի վիճակի մէջ պահելու աշ-

խատանք, տուն մը կամ երկիր մը լքուած ու քանդուած վիճակի մէջ չձգելու ճիշդ, շէնք, շինութիւն, կառոյց, բնակութեամբութիւն», մեկ — «Հարստութիւն, ինչք, սեփականութիւն, ստացուածք, դրամ»², եւ մալթու՝ — «կտրուած, Հատանուած կտոր»³ բառերէն կազմուած Հարկային տարգը, որուն բաղկացուցիչ առաջին Հատուածն օսմաներէն մէջ պահելէ ետք արժէքը արաբերէնին՝ զգեցած է նաեւ «աղքատանոց, դարմանոց [դարմանատուն], տուն՝ ուստի կերակրեն աղքատք եւ մանկուծք»⁴ բովանդակութիւնը: Կը թուի թէ բառին ներքին իմաստին Համար օսմաներէնն արաբերէնէն փոխ է վերցուցած իմաստը արաբերէն սալու աճրա — «աղքատութիւն, չբաւարութիւն»⁵ բառին եւ նոյ՛մ տուած նոր բովանդակութիւն արաբերէնի շէնք, շինութիւն, տուն, բնակավայր, կառոյց ընդհանուր իմաստն ունեցող իմարեթ բառին: Հարկային տարագին բաղկացուցիչ երկրորդ Հատուածը օսմաներէնի մէջ պահելէ ետք արաբերէնին բովանդակութիւնը՝ զգեցած է նաեւ «աշար, ոսկի, արծաթ, դրամ»⁷ իմաստը, մինչ բաղկացուցիչ երրորդ Հատուածը պահելէ ետք արաբերէնին բովանդակութիւնը՝ ունի նաեւ «պակասեալ, սպասեալ, որոշուած, վերջնական, անփոփոխ, սակարկութիւն չվերցնող»⁸ իմաստները: Բոլոր այս տուեալներէն ետք՝ Հարկային տարագը բառացի պիտի նշանակէ շէնքի մը, կամ կառոյցի մը դոյլութեան եւ տեսակառութեան Համար վճարուած կանխորոշուած դրամ:

Օսմանեան Հարկային տարագը կը նշուի Բաքայլընի կողմէ՝ որպէս թեքիպլիֆ-ի շերիէի դասէն Հատուցուած մը՝ առանց սեփական որեւէ տարգումի եւ բացատրութեան: Այսուհանդերձ՝ օսմանեան բառարաններու տուեալներէն մեկնելով՝ ի յայտ կուգայ որ անիկա այն նուիրատուութիւնն էր, կանխորոշուած այն գումարը՝ զոր օսմանեան Հպատակը կը Հատուցէր աղքատախնամ եւ բարեսիրական ընկերակցութիւններուն եւ կազմակերպութիւններուն՝ Հայթայթելու Համար սնունդ անկարներուն եւ թշուառներուն, եւ բժշկական ինամք ու դեղ ու դարման՝ աղ-

քատ ու կարօտեալ Հայրենակիցներու: Երկու պարագաներուն ալ՝ տրուած օժանդակութեան վայրը կը կոչուէր իմարեթիսանէ, թէպէտեւ պարսկերէնը կը ճանչնայ պիխարիսանէն՝ դարմանատուն եւ Հիւանդանոց բովանդակութեամբ¹⁰, մինչ Հիւանդանոցին, անկէանոցին եւ խնեթանոցին Համար օսմաներէնն ունի սակաւին պիմարիսթան բառը¹¹:

Ինչ որ ալ եղած լլլան իմարեթին Համարժէք տարագները պարսկերէնի եւ օսմաներէնի մէջ՝ իմարեթ մալ-ը մալթուն կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս, որմէ, սակայն, կ'օգտուէր ոչ մէկ ոչ-մահմետական Հպատակ:

ԻՄՏԱՏԻԿ [imdadıye] — Արաբերէն իմետ — «օգնութիւն դիւուորական, նիւթական եւ պարենային օժանդակութիւն»՝ բառէն յառաջացած Հարկային տարագ, որ օսմաներէնի մէջ առաւել կամ նուազ չափով կը պահէ բովանդակ իմաստը արաբերէն բառին²: Բառացի՝ անիկա կը նշանակէ տրուած օգնութիւն, կամ՝ բանակին կատարուած օժանդակութիւն: Գրականութիւնն ու սկզբնաղբերներն ալ այսպէս կը բացատրեն բովանդակութիւնը բառին³, որ իր Հիմնական իմաստը չէ կորսնցուցուցած մէկ լեզուէ ալ լեզու փոխանցումի իր ընթացքին: Բարայլըն, սակայն, յենելով իր կատարած պրպտումներուն վրայ՝ կ'երգրակացնէ թէ թեքիպլիֆ-ի էօրֆիէի կարգէն եղող այն Հարկի իր անիկա, որ ժողովուրդէն կը գանձուէր պատերազմի մը ընթացքին Հոգալու Համար ծախսերը բանակին, եւ խաղաղութեան տտեն այ Հաւատարակչելու Համար ամալարկը կայսրութեան: Առ այդ՝ Բաքայլըն իմաստիչէն ներս կը տեսնէ երկու տարբեր Հարկեր՝ իմաստ-ը սեփերիէն եւ իմաստ-ը Հաղարիէն:

Իմաստիչէն գանձումին նպատակն իսկ կ'որոշէր իսկական գանձիչը Հարկին: Այսպէս՝ երբ անիկա պիտի ծառայէր բանակին՝ կը գանձուէր Հրամանատարութեան կողմէ, այլապէս՝ պետութեան կապալատուներուն: Ըստ ժամանակի, նպատակի, կարիքի եւ գանձիչի՝ փոփոխական էր քանակով: Տուեալներու Հա-

մածայն՝ ընդհանուր քանակը գանձելիին կ'որոշուէր սուլթանական հրովարտակով, ապա անիկա կը բաշխուէր ժողովուրդին վրայ, ու գանձումը կը կատարուէր նոյնհետայն: Երբեմն չէր կրնար ընդհանրական ընդլծ, եւ այն առեւն կը գանձուէր քաղաքներու եւ աւաններու հարուստներէն եւ առեւտրականներէն միայն¹:

Սակայն լուկ կապալառուներու միջոցով չէր որ կը գանձուէր իմտատիւն: Չայն գանձելու իրաւունքն ունէին քեթխտաւանները՝ այսինքն արհեստակցական միութիւններու ղեկավարները նաեւ: Այսպէս՝ երբ 1826-ին պէտք զգացուեցաւ Պոլսոյ նաւահանգիստները արդիականացնելու՝ նոյն տարուան Սեպեմբերին Պոլսոյ պարտիզպաններու քեթխտաւան հաւաքեց որոշուած 88,500 դրուշը իրեն ննթակայ եւ ոչ-ննթակայ արհեստաւորներէն²:

Բայց որքան որ պետականօրէն ճանչցուած ու գործադրուող հարկ մըն էր իմտատիւն Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններէն ներս՝ նոյնքան նաեւ ընդունուած իրականութիւն մըն էր անիկա շայն Եկեղեցիին համար, միայն թէ՛ այս անգամ անիկա կ'իյնար լուկ օժանդակութիւն կամ օգնութիւն տարազումին ներքեւ, եւ առ այդ կը տրուէր որպէս նուէր: Կան բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներ, որոնք կը խօսին նուիրահաւաքի եւ առ այդ կաթողիկոսական եւ պարսիաբաբական նուիրակներու կատարած ազդեցութիւններու մասին³, որոնք տեւեցին նոյնիսկ հաստատումէն ետք շայն Ազգային Սահմանադրութեան:

Փաստերը կը խօսին տակաւին իմտատիւի այլ հասկացողութեան մը մասին նաեւ: Այսպէս՝ 1718-ին Երուսաղեմի Գրիգոր Պատրիարքն իր վիրիլն անցուց երկաթեայ շղթայ մը եւ անուր մը՝ յայտարարելով թէ անոնցմէ պիտի չհրժարէր մինչեւ որ կարելի չըլլար բառնայ աճող ու գերաճող եւ տասնամակնորէի վեր բարդացող պարտքերը Երուսաղեմի Պատրիարքութեան: Շղթայակրութիւնն ու անրակրութիւնը տեւեցին մինչեւ 1726 թուականը, երբ էջմիածինի Ամենայն Կաթողիկոսն ու Պոլսոյ

Պատրիարքը նամակով մը դիմեցին Շղթայակիրին որ այ հրաժարէ շղթայակրութենէ՝ մանաւանդ որ մարելու մօտ էին պարտքերը, եւ որպէսզի վերջնական կերպով փակուած ըլլար Երուսաղեմի պարտքերուն մատուանը՝ իրենց նամակին հետ Պատրիարքին «Եզին արդիւնաւոր զիմտատիւս»⁴:

Իրականութեան մէջ՝ ժամանակ եւ օրէնք, կարգ ու կանոն մեծող հարկ մը եղաւ իմտատիւն⁵, զոր Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ հասուցին հարկատուներ ի մասն եւ ի տարածածու եւ յաճախ՝ բանութեան ներքեւ եւ ճնշումի:

İMSULS-İ LİQULİTİ [imdad-ı hazariye] – Արարելէն մետո – «օգնութիւն, զինուորական, նիւթական եւ պարենային օժանդակութիւն»¹ եւ հասար – «ներկայութիւն, պատրաստութիւն, լաւութիւն, խաղաղ եւ անտապնալ կեանք պարզեւող հանդարտութիւն»² բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ անաջին հատուածը զրեթէ նոյն բովանդակութեամբ փոխանցուած է օսմաներէնին³, մինչ երկրորդն զգեցած է «խաղաղութիւն, ան որ կ'առնուի կամ կը պատկանի խաղաղութեան»⁴, «բնակութիւն, տուն, հանդիստ, ներկայութիւն»⁵, կամ «հաշտութիւն, խաղաղութիւն»⁶ բովանդակութիւնը: Ինչ որ այ ըլլայ ստուգարանութիւնը հարկային տարազին զոյգ եզրերուն՝ անիկա բառացի կը նշանակէ բնակութեան օգնութիւն, կամ՝ խաղաղ ժամանակ ստացուած օժանդակութիւն, մինչդեռ հարկային տարազին ներքին կշիռը բուսական տարրեր է ու ծանր՝ այս բացատրութեանէն:

Նախ՝ իմտատիւն ընդհանուր անունին ներքեւ ինկող ստփրութային հարկերէն մէկն է անիկա, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ խաղաղութեան շրջանին կը գանձուէր բանակին համար⁷, կամ այ՝ հաւասարակշռելու համար օսմանեան պետութեան անավարկը: Երբ հարկը գանձուէր պատերազմի ընթացքին՝ կը կըշուէր իմտատ-ը սեֆերիի կամ իմտտո-ը ճիւղատիւ:

Բայց կը թուի, թէ որոշ շփոթ մը կար միտքերու մէջ եւ գանձու-
մի ձեւին եւ քանակին, ու ժամանակին եւ յաջորդականութեան,
այլապէս Բաքալըն պիտի չնշոյնայէր իմաստ-ը Հազարիէն
միւսներուն հետ¹: Ինչպէս որ ալ ըլլայ անիկա՝ հայ պատմա-
գրութիւնը կը ճանչնայ զայն լոկ իմաստիկ անունով, եւ ըստ
Լէոյի՝ օսմանեան բանակը կազմող գինուորներուն ապրուստն
ապահովող հարկ մըն է անիկա, ուստի եւ՝ տեղական պարա-
տորութիւն մը, զոր կը հասուցէր տունեալ վայրի մը ընակչու-
թիւնը տեղուոյն գինուորական հրամանատարին՝ փաշային: Սա-
կայն այդ վերջինը կը գանձէր որքան որ կը կամէր եւ երբոր ու-
զէր: Կը թուի թէ կարգ մը շրջաններու մէջ այս հարկն ստացեր
էր կանոնաւոր հարկի նկարագիր եւ առ այդ կը գանձուէր տա-
րեկան վճարումի գրութեամբ՝ մերթ միանուագ, երբեմն կրկնա-
կի ու եռակի անգամներ, այդ վերջին պարագաներուն՝ որպէս
գանձումը յաջորդական տարիներուն²:

Փաստերը ցոյց կուտան, որ փոփոխական էր քանակով եւ կը
գանձուէր ըստ կարիքի եւ պահանջի, իսկ Հայկական գաւառնե-
րէն ներս՝ ըստ գանձիչի եւ իշխանութեան փափաքին ու կամ-
քին: Հոս անիկա կը կոչուէր նաեւ կայլըզ, եւ սպանալիքով ու
ճնշումով կը գանձուէր նախ տարուան սկիզբը՝ ամբողջ տա-
րուան համար, ապա քանի մը ամիս ետք՝ յաջորդ տարուանը, եւ
վաղայաջորդ տարիներունը, եւ այդ բոլորն այդքան՝ բրտու-
թեամբ եւ կեղեքումով, որ Հաւաքուածը կ'ըլլար «զուրս արտա-
քոյ օրինաց ի վեր քան զկարողութիւն ընակչաց, մինչեւ ան-
հնար լինել վճարել»³: Ըստ Բաքալընի, սակայն, գանձումը կը
կատարուէր շատ օրինական ձեւերով: Այսպէս՝ գանձելի գումա-
րը կ'որոշուէր սուլթանական հրովարտականով եւ կը բաշխուէր
տունեալ շրջանի ընտանիքներուն վրայ, մերթ ալ՝ լոկ քաղաքնե-
րու եւ սուաններու առեւտրականներուն եւ հարուստներուն⁴ եւ
կը սկսէր գանձումը: Սակայն միշտ չէր որ գանձուածն ըլլար
բաւարար: Գուցէ Հրովարտականով որոշուածն ըլլար այդպէս, սա-
կայն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տիրող կամայականութեան

եւ իլթիվամի համայնակուլ ձեւը, կապալառուներուն կաշառա-
կերութիւնն ու աւազակային նկարագիրը, բանակի եւ պետու-
թեան իշխանաւորներուն անասհման անպարկեշտութիւնը ան-
լի քան բաւարար պատճառներ էին կծկելու, փոքրացնելու եւ
յաճախ չբացնելու համար ժողովուրդէն քանուած հսկայական
գումարները, եւ ստիպելու որ իշխանութիւններն ստիպուէին
գինելու զբամաշտերուն եւ սպարաֆներուն՝ տոկոսով զբամ
վերցնելու համար անոնցմէ: Այս ձեւով վերցուածը կը կուշուէր
ստրպաֆիէ, սակէ պալը, կիւզիլթէ, սենկիլթիսմէ եւ նոյնանման
այլ անուններով: Ապա՝ միանուագ եւ տոկոսով վերցուած գու-
մարը կը բաշխուէր տունեալ շրջանի մը ժողովուրդին վրայ, եւ
հնդ մը եւս զորմի կ'անցնէին միւլթիզիմներն ու անոնց պաշա-
տեանները՝ կեղեքելու համար հարկատուները: Ըստ Բաքալընի՝
իմաստիչի այս գրութիւնն իր աւարտին հասաւ 1908-ի Երիտա-
սարդ թուրք Յեզափոխութեամբ⁵, այնուամենայնիւ՝ այսօր կան
բոլոր պատճառները պնդելու թէ անիկա տակաւին հոն էր եւ
չարունակեց մինչեւ վերջնական անկումը Օսմանեան Կայսրու-
թեան:

Ըստ զբախանութեան եւ սկզբնաղբիւրներու՝ իմաստ-ը հա-
պարիէն մերթ կը յիշուի որպէս Հազարիկ վեկիլիսի, եւ երբեմն ալ՝
սպարզ թեվզի⁶, բուզ-ը գաւըմ, բուզ-ը թապիլիսի եւ բուզ-ը հը-
պըր թեվզի⁷:

ԻՄՏԱՏ-Ը ձԻՀԱՍՏԻԷ [imdad-ı cihadiye] – Արաբերէն մե-
տեւ – «օգնութիւն, գինուորական, նիւթական եւ պարենային
օժանդակութիւն»՝ եւ ճիշետ – «հրաւէր ճշմարիտ կրօնին եւ
հաստատփոխութեան՝ մտաւանգ բռնի միջոցներով, սրբազան
պատերազմ, անհաստններու եւ այլազաւաններու զէմ պատե-
րագմ, բանակ, զօրախումբ»⁸ բառերէն յառաջացած հարկային
տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին եզրը օսմաներէնի մէջ
պահած է «օգնութիւն, նպաստ, ձեռնարկութիւն, օժանդակու-
թիւն, քաջայերած, սասար» բովանդակութիւն⁹, մինչ երկ-

բորբը պահելով հանդերձ օսմանը՝ «սրբազան պատերազմ» բովանդակությունը՝ զգեցած է նաև «Ջանք, ճիգ, փոյթ, և պատերազմ» իմաստները⁵։ Ինչպես որ ալ ստուգարանուհին և բացատրուին բաղկացուցիչ տարրերը հարկային տարազին՝ անհրկա բառացի կը նշանակէ սրբազան պատերազմի օգնություն, կամ՝ պատերազմի օժանդակություն։ Իրականություն մէջ՝ իմաստը ճիշատիէն սրբազան պատերազմի⁶։ Համար գանձուող հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ տրուած ըլլալով որ անոր մղած գրեթէ բոլոր պատերազմներն ալ տեղի ունեցան նախ՝ ոչ-մահմանական իշխանութիւններու, և. ապա՝ ոչ-ուղղափառ մահմանականներու ղէտ⁷։

Ըստ Բաբայընի՝ իմաստիէ ընդհանուր անունով ծանօթ հարկն իրականութեան մէջ ունէր երկու ենթարձածանում։ Նախ՝ կար իմաստը՝ ճիշատիէն, որ կը գանձուէր պատերազմներու ատեն և սկզբունքով օգնություն մըն էր անհրկա. առ այդ՝ մերթ կը կոչուէր նաև իյսնէ։ Փոփոխական էր քանակով՝ թէպէտև կանխորոշուած գումար մըն էր անհրկա և սկզբնադրերներէն ումանք գայն կը ճանչնան որպէս մագթուն⁸։ Գանձելի գումարին ընդհանուր քանակը կ'որոշուէր կեդրոնէն և կը յայտարարուէր սուլթանական հրովարտակով, և բաշխուելէ ետք տուեալ վայրի մը ժողովուրդին վրայ կամ անոր քաղաքներուն և աւաններուն հարուստներուն և առևտրականներուն՝ կը հաւաքուէր և ուղղակի կ'ուղարկուէր կեդրոն։ Փաստաթուղթերը ցոյց կուտան, որ Հակառակ անոր ժամանակաւոր նկարագրին՝ բազմաթիւ շրջաններու մէջ՝ անհրկա զգեցած էր մայրուն և տարեկան ընդթ, և. առ այդ՝ կը գանձուէր կանոնադր կերպով և որպէս թեքիլիփ-ի էօրֆիէի կարգին եղող հարկ։

Իմաստիէի երկրորդ տեսակն էր իմաստը սեֆերիէն, որուն գանձումին որոշումը և ձևը լոկ մէկ կրկնութիւնն էին իմաստը՝ ճիշատիէի ունեցածներուն։ Գուցէ միակ տարբերութիւնն այդ երկուքին միջև և այն էր, որ երբ իմաստը՝ ճիշատիէն գանձուելէն ետք յաճախ կ'ուտարուէր կեդրոն՝ անկէ որոշելու

Համար օգտագործումին ձևն անոր՝ իմաստը սեֆերիէն կ'օգտագործուէր տեղուցն վրա՝ բանակի անմիջական կարիքներուն և ճիգներուն համար և բանակի զօրավարներուն անմիջական որոշումով⁹։ Աւելին՝ սա երկուքին ունեցած տարբերութիւններէն մէկն ալ անոնց տուն տուող պատերազմին տարբեր նկարագրի ունենալուն մէջ կը կայանար։ Այսպէս՝ միշտ չէր որ սեֆերը ճիշատ մըն էր, իսկ ճիշատ մը միշտ ալ սեֆեր մըն էր։

Նպատակները, գանձումի ձևեր և գանձուած գումարներու օգտագործումին կերպը գրեթէ կը նոյնացնեն իմաստը՝ ճիշատիէն, իմաստը սեֆերիէն, իմաստը՝ հազարիէն՝ և իյսնէ-ի ճիշատիէն։ Այլ տեղ Բաբայըն կը հաստատէ, թէ պատերազմի ժամանակ գանձուած գումարները կը կոչուէին իմաստիէ-ի սեֆերիէ կամ իյսնէ-ի ճիշատիէ¹⁰։

Սակայն ինչպէս որ ալ բացատրուին ու տարագրուին իմաստը՝ ճիշատիէն և իմաստ սեֆերիէն՝ խժժութիւններու, կեղեքումի, բռնութիւններու և ապօրինութիւններու տուն տուող հարկին եղան անոնք՝ պարզ այն պատճառով որ, իր հիմնադրութեան առաջին իսկ օրէն, Օսմանեան Կայսրութեան զինեալ ումերը միշտ ալ մնացին ռազմասակատեղիներու վրայ և սուր ու սուսեր ճօճեցին բիւզանդական, պարսկական, ռուսական, աւստրո-հոլանդարական, անգլիական և ֆրանսական կայսրութիւններուն ղէտ, և. առ այդ՝ միշտ ալ կարբեր զգացին նիթական և միթերային օժանդակութեան¹¹։ Բազմաթիւ սակայն փաստերն այս խժժութիւններուն և բռնութիւններուն, և ապօրինութիւններու միջոցով հսկայական չափերու հասած կը գտնենք կատարուած գանձումները։ Այսպէս՝ 1733-ին թամուր փաշան «Եկաւ ի վան. եկաց աւուրս ինչ իմաստի սեֆարիայ ժողովաց» քան զվսթուուն քէսայ աւելի»¹², գումար մը՝ որ կը հաւասարէր երեսուն հազար սպէլի։ Ութսունական թուականներէն անմիջապէս առաջ գանձուող հարկին քանակն ընտանք զլուր հասեր էր երեսունէն քսոսսուն զահեկանի, սակայն անկէ տասնամեակ մը ետք՝ անհրկա արդէն իսկ կը կենար հարիւրի վրայ¹³։

Օրինականորէն այս Հարկէն գերծ էին կրօնական Հաստատութիւնները, կրօնականները եւ սուլթանական Հրովարտականեցողները¹⁰, այսուհանգերծ՝ անկէ չէր կրնար խուսափիլ նոյնիակ Հայ եկեղեցին՝ իր գանազան աթոռներով եւ Հաստատութիւններով: Այսպէս՝ երբ 1792-ին եգիպտոսը գրաւելէ ետք նափողէտնեան բանակներն իջան ծովեզերեայ շրջանները Պարեոտիին՝ օսմանեան իշխանութիւնները տեղուայ բոլոր քրիստոնեանները յայտարարեցին անոնց լրտեսն ու գործակիցը: Նոյն-Հետայն սկսաւ խզիժութիւնն ու կեղեքումը Երուսաղեմի քրիստոնեաններուն, եւ անոնց Հեռ՝ Հայերուն նաեւ: Նախ կողոպտուեցան սաղիմարնակներն ու անոնց կրօնական Հաստատութիւնները, եւ քանդուեցան բազմաթիւ եկեղեցիներ: Անոնց Հետ մեծ կորուստներու ենթարկուեցաւ Երուսաղեմի Սուրբ Աթոռը, եւ իր կրած քանդումներէն եւ կողոպտելի ետք՝ ենթարկուեցաւ Հարիւր քահկ զինուորական տուգանքի: Վանքին աւարաւուսմէն եւ կողոպուտէն ետք՝ կործանեցան Ս. Փրկիչ Եկեղեցին, վանքին ձիթասաւաններն ու պարտէզները, եւ բանակատեղիի փոխակերպուեցաւ մայրապալատը: Ի վերայ այսոր ամենայնի՝ որպէս պատերազմական ծախք՝ օսմանեան զօրավարները «ըսնի դուստրներ կորցեցին, եւ բոլոր վանականք եւ քաղաքին Հալապիքը նուաղեցան ի զօրութենէ եւ անկան ի կարողութենէ ... Այնչափ յուսաբեկ էր Պետրոսի կացութիւնը այդ տագնապներուն մէջ, որ ախոռին մէջջ ալ չկրնայրվ մնալ, Յոպպէ [Եաֆա] իջաւ օսմանեան զօրավար Քէօր մակաուուանեալ միակամի Եուսուֆ փաշայի մօտ, որպէսզի թնթիւնութիւն ստանայ վանքէն պահանջուած պատերազմի ծախսը զուսարին վրայ: Պետրոս [Եւստակիացի Պատրիարք] Յոպպէ Հասաւ 1800 Մայիս 11-ին, այլ ստազնապէն եւ նեղութիւններէն Հոն Հիւանդացաւ, եւ քիչ օր ետքը Յունիս 18-ին վախճանեցաւ»¹¹:

ԻՄՏԱՏ-Ը ԱԵՖԵՒԻԵ [imdad-i seferiye] – Արարելն մետեռ – «օգնութիւն, զինուորական, նիւթական եւ պարենային օժան-

դակութիւն»՝ եւ սեֆեր – «ճամբորդութիւն, արշաւանք, ռազմաճակատ, պատերազմ, միջեր, սննդեղէն»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ զոյգ կերբն ալ օսմաներէնի մէջ կը պահեն բովանդակութիւնը արարելն կղերուն: Սակայն անհրաժեշտ է տարազին բաղկացուցիչ երկրորդ Հաստուածն իմանալ այն Հասկացողութեամբ թէ անիկա կ'աղերսուի շարժուն արշաւանքներուն եւ առ այդ կ'առնչուի զինուորական եւ պատերազմի տեղաշարժերու: Ինչպէս որ ալ գրեւորուի բովանդակութիւնը Հարկային տարազին բաղկացուցիչ Հաստուածներուն՝ իմտառը սեֆերիէն կը մնայ այն օգնութիւնը որ կ'ընծայուի պատերազմի մեկնող ու պատերազմը շարունակող բանակի մը որպէս նիւթական եւ պարենային օժանդակութիւն:

Ստեղծուեցաւ Սուլթան Պէյազիտի շրջանին՝

Հաս սկզբնադրիւրներու եւ զբաղանութեան՝ անիկա մէկ նմանակն է իմտառը՝ ճիւտութիւն, որուն Հետ միացած՝ կը կազմէ սկզբնադրիւրներու յիշած իմտառիկն⁴, գուցէ միակ տարբերութիւնն անկէ կը կայանայ իրեն տուն տուող պատճառին մէջ եւ նպատակին: Իմտառը՝ ճիւտութիւն կ'առնչուի ուղղակի կրօնական պատերազմին, մինչ իմտառը սեֆերիէն ո՛րչ անպայման ու կեր առաջինը գանձուելէ ետք կը կեղերանայ իշխանութիւններուն մօտ՝ երկրորդը կ'օգտագործուի տեղուայ վրայ բանակի Հրամանատարութեան կողմէ եւ ըստ անոր Հայեցողութեան՝:

Սուլթութային Հարկ մըն էր իմտառը սեֆերիէն, ինչպէս որ իր իմանակը, եւ ոչ մէկն էր գերծ կացուցուած անկէ, բացի այն պարագայէն՝ երբ սուլթանական Հրովարտակ մը այրուցն էր յայտարարած:

Գանձուած գումարները մերթ կը կոչուին իլանէ կամ իլանէ-ի ճիւտութիւն, սեֆեր խարճը, սեֆեր վերկիսի, կամ ալ սեֆեր Ֆլուրիսի:

Մանրամասն տես՝ ԻՄՏԱՏԻԼ, ԻՄՏԱՏ-Ը ՀԱԶԱՐԻԼԵ եւ ԻՄՏԱՏ-Ը ձԻՀԱՏԻԼ:

իՅԱՆԷ [iane] – Արարերէն իյանէ – «օգնութիւն, օժանդակութիւն, անհատի մը ընծայուած օգնութիւն՝ ուրիշի մը դէմ անոր պայքարին ատեն, անձի մը տրուած օժանդակութիւն՝ ուրիշէ մը աղաչելու համար զայն՝ բառէն ստեղծուած Հարկային տարազ, որ օսմաներէնի մէջ պահելէ ետք բովանդակութիւնը մայր բառին՝ զգեցած է տակաւին «աղքատներուն կատարուող դրամական կամ նիւթական օգնութիւն, [կամ] Հանրային օգտակարութիւն ունեցող գործերու համար տրուող նիւթական կամ դրամական օժանդակութիւն» բովանդակութիւնը⁶: Այսուհանդերձ՝ կը թուի թէ ժամանակի ընթացքին այդ բովանդակութիւնը կրեց որոշ փոփոխութիւն եւ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքին նշանակեց «կայսերական նուէր»⁷:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ զանազան առիթներով ու պատրուակներով զանձուող Հարկ մը եղաւ իյանէն, որ Հակասակ ժամանակաւոր իր բնոյթին՝ յաճախ ընծայուեցաւ երկարաձիգ ու զանձուեցաւ տարեկան գրութեամբ մերթ, սակայն, քանի մը անգամ նոյն տարուան ընթացքին: Երբ անիկա զանձուեցաւ պատերազմներու, եւ առ այդ՝ բանակի պատրաստութեան համար՝ կոչուեցաւ իմտաւոր Հապարիւ, կամ իյանէ-ի սաբիւի⁸: Երբ զանձուեցաւ օգնելու համար պատերազմի ճիգին՝ կոչուեցաւ իմտաւոր սեֆիւրիւ, կամ իմտաւոր ճիւհատիւ: Մերթ կոչուեցաւ տօնամմա իյանիւի եւ զանձուեցաւ նաւատորմիդին համար, ու երբեմն այ՛ պարզօրէն հաւաքուեցաւ, որովհետեւ իշխանութիւնները պէտք ունէին դրամի, եւ այն ատեն կոչուեցաւ իյանէ-ի միլլիւ, այլ խօսքով՝ ազգային օժանդակութիւն⁹:

Ազգբնազդիւններն ու գրականութիւնը ցոյց կուտան, որ չկար առիթ մը, որուն համար կարելի չլըլար իյանէ հաւաքիլ. օրինակ՝ կար շրջան մը օսմանեան պատմութեան մէջ երբ անիկա կը զանձուէր սուլթանին ճամբորդական ծախսերուն համար¹⁰: Այսպէս՝ երբ 1867-ին սուլթան Ապտիւլ Ազիզ որոշեց շրջապտոյտ մը կատարել եւրոպական կարգ մը երկիրներու մէջ՝ հաստատուեցաւ իյանէն, որ, սակայն, իր աւարտին հասաւ

ստանամեակ մը ետք միայն: Այսուհանդերձ՝ Հալիւ 1877-ին պաշտօնական կերպով վերջ էր գտած անիկա՝ վերահաստատուեցաւ՝ երբ սկսաւ առաջօրեական պատերազմը: Նպատակն էր գնումը զէնքին: Իրաւ էր, որ գնուեցաւ զէնքը, սակայն փոխանակ օգտագործուելու թշնամիին դէմ՝ բաժնուեցաւ մահճատեաններուն¹¹, որոնք զայն դարձուցին արեւելեան նահանգներու հայութեան դէմ: Ի վերջոյ՝ դադար գտաւ պատերազմը, սակայն շարունակեց գանձումը իյանէին, որ վերջ գտաւ միայն 1896-ին՝ երբ սուլթանը որոշեց էր միանգամ ընդմիջու հաշուեյարդարի նիւթարկիլ հայութիւնն ու անոր Հետ Հայկական Հարցը¹²:

Թեքիլիֆ-ի էօրֆիէի կարգէն Հարկ մըն էր իյանէն, որ, բոս կարգ մը աքրիներու, պարտադիր էր մահճատեաններուն համար, իսկ կամաւոր՝ քրիստոնեաներուն¹³: Այսուհանդերձ՝ ինչպէս ցոյց կուտան մամուլն ու գրականութիւնը՝ ծանր, շատ էր ծանր անիկա ու կեղեքումի եւ ճնշումի եւ Հարստահարութեան զուր բացող, եւ քանի որ կարելի էր զայն զանձել որեւէ ժամանակ եւ ո՛րեւէ պատճառով եւ ո՛րեւէ բանակով՝ անիկա սուլթանի առիթը կ'ընծայէր թրքական իշխանութիւններուն եւ իշխանաւորներուն կեղեքելու եւ Հարստահարելու համար իրենց ննթակայ ժողովուրդները: Այսպէս՝ 1900-էն եկող փաստաթուղթ մը կը յայտնէ, թէ Բաղէշի նահանգին մէջ «կառավարութիւնը ամէն արու հայ ճամբաներու ձրի շինութեան կ'աշխատցնէ, ատով այ չի բուսականանար. կը տալպէ, որ Հայերը սուէ զիւրի մէջ կառավարական շէնքեր շինեն ճիւղաբար, ոչ միայն ազատ աշխատանքներն զոհելով, այլեւ շէնքին ատողձը եւ ծախքը պէտք է որ Հայերը Հայճայթեն»¹⁴:

Յանրոգ տարիէն եկող այլ տեղեկագիրք մը իր կարգին կը յայտնէ թէ Մուշի գաւառին մէջ «պելխտիկ վարչութիւնն այ իր մասնաւոր կեղեքումներն ունի. գործրինակ, այս տարի պիլիստիկ շէնքը նորոգեց. բէլիս ինչպիսի կեղեքումն Հայերէն առաւ շէնքին կազմածները, նոյնպէս հայ վարպետներ աշխատուց, ու սակէ զատ՝ շէնքին համար այ բունի «իյանէ» (նպատ) հաւաքից

Հայ արհեստավորներին ու խանութպաններին: ... Այլևս ամէն մի գիւղ 3-4-500 զրը. «Իյանէ» Հաւաքեց: Այս շինութիւնը ւաւար տեղէ յետոյ՝ ձեռնարկուեցաւ զորանոցի շինութեան, որուն Համար պէտք եղած բաները սկսան Հայ գիւղերէն Հաւաքել՝ գինուորներու եւ ուրիշ պաշտօնէից ձեռամբ, դարձեալ «Իյանէ» ժողովելով»¹²:

Նոյն տարիէն եկող այլ տեղեկագիր մը, սակայն, կը խօսի Սղերդի գաւառին մասին ու կը Հաստատէ, թէ «Ջրհորներ բանարու Համար կառավարութիւնը Հանդանակութիւն մը բացած է ի Սղերդ եւ 3,000 դահեկանի մօտ նոր տուրք մը ծանրացուցած մեր աղջայնոց վրայ, սակայն Ջրհորի պատրուակին տակ ժողովուրդը պաշտօնապէս կեղեքելու Հնարամիտ ձեռք մ'է ատրկա պարզապէս»¹³:

Ճողովուրդը կողմնակալու սքանչելի օրինակ մըն ալ կուգայ Պալքաններու շրջանէն, որուն գաւառներէն մէկուն՝ Ֆրանտաական փոխհիւպատոսը կը Հաղորդէ իր սնծուորներուն, թէ 1906-ին Ճողովուրդէն Հաւաքուեցաւ 1700 թրքական ոսկիի գումար մը ձեռքաներու նորոգութեան անուամբ, սակայն փոխանակ իր նպատակին օգտագործելու 170,000 զրուշի այս գումարը, անկա վատնուեցաւ այլապէս եւ ձեռքաները մնացին այնպէս՝ ինչպէս որ էին¹⁴:

Թուրք պատմագրութիւնը կը յայտնէ, թէ Իյանէն, ինչպէս բազմաթիւ այլ Հարկեր դադարեցան գոյութիւն ունենալէ կամ ալ կանոնաւորուեցան օսմանեան բարենորոգչական շրջանին եւ անկէ ետք. սակայն այսօր կան բոլոր փաստերը ճիշտ Հակառակի պնդող, որովհետեւ անոնց կը Հանդիպենք նոյնիսկ քսաներորդ դարու առաջին քսանամեակին:

ԻՅԱՆԷ-Ի ԱՍՔԵՐԻԷ [iane-i askeriye] – Արաբերէն Իյանէ – «օգնութիւն, օժանդակութիւն, անհատի մը ընծայուած օգնութիւն» ուրիշի մը դէմ անոր պայքարին ատեն, անձի մը սրուած օժանդակութիւն ուրիշ մը ազատելու Համար զայն»¹, եւ ասքիբ

– «բանակ, զինուորական զուեղ, զինուոր, հետեւակ»² բառերէն կազմուած Հարկային տարագ, որուն բաղկացուցիչ զոյգ Հատուածներն ալ պահած են զրեթէ նոյն բովանդակութիւնն օսմաներէնի մէջ: Առ այդ՝ Հարկային տարագը բառացի կը նշանակէ բանակին ընծեուած օժանդակութիւն: Այդպէս ալ կը տարագէ զայն օսմաներէնի բառարանը³: Իրականութեան մէջ, սակայն, ըստ կարգ մը Հեղինակութիւններու, անիկա այն տուրքն էր, զոր Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-մահմետական Հպատակները կը Հատուցէին իշխանութիւններուն: Բացարձի տուեալներուն Համաձայն՝ մինչեւ 1860-ական թուականներու բարենորոգչական շարժումը Օսմանեան Կայսրութեան քրիստոնեայ տարրերը կը Հատուցէին ճիղիէն, որ 1856-էն ետք արդիականանալով՝ անուանուեցաւ Իյանէ-ի ասքիբիէ: Աւելի ուշ անոր տրուեցաւ պետիկ-ի ասքիբիէ անուեր, եւ այդպէս տեւեց մինչեւ 1908-ի յեղափոխութիւնը⁴:

Իդամական Համայնագիտարանը, սակայն, քիչիկ մը աւելի կը մտարմասնէ անցած ուղին ոչ-մահմետականներու վճարած գինուորական այս տուրքին: Ըստ անոր՝ շերիաթական Հարկ մըն էր անիկա, որ կուգար շատ Հին օրերէն, միայն թէ տասնիններորդ դարուն սկիզբները, Մահմուտ Բ.-ի իշխանութեան շրջանին էր որ յետ կորուեցաւ անիկա սովորութիւնը եւ աւանդութեան ուժն զգեցած բազմաթիւ Հարկներու Հետ. սակայն չուտով ի յայտ եկաւ, որ կարելի չէր Հրաժարիլ անկէ միանգամ ընդմիջու եւ բանակին զուեղ բանալ կայսրութեան բոլոր Հպատակներուն առջեւ. առ այդ՝ բանակի ծառայութեան գրութիւնը Հարուակեց, ինչպէս նաեւ գանձումը զինուորական ծառայութեան Հարկին:

18 փետրուար 1856-ի Խաթիբ-ը Հիւմայունով յայտարարուեցաւ Հաւասարութիւնը մահմետականին եւ ոչ-մահմետականին, որ կը նշանակէր քրիստոնեային անկաշկանդ սուտքը շարքերէն եկրս օսմանեան բանակին: Սակայն Բարձրագոյն Դուռը Հրաժարեցաւ քրիստոնեան զինուորագրելու գաղափարէն եւ շարու-

նակեց զանձնը զհնուորական տուրքը նախ՝ իյանէ-ի ասքերիէ եւ ապա՝ պետել-ի ասքերիէ անուծով: Եւ որուն զանձուժը, ինչպէս նախապէս ճիգիկինը, փտտհուեցաւ Համայնքներու ղեկավարութեան: Այս դրութիւնը տեւեց մինչեւ 1908-ի երիտասարդ-թուրք յեղափոխութիւնը², երբ օրինականօրէն վերջ գտաւ զխոհաւարի եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ զհնուորագրութեան խտրականութեան դրութիւնը: Այսուհանդերձ այսօր փաստերն ու փաստաթուղթերը եւ զբաղանութիւնը ցոյց կուտան, որ անոնք տեւեցին տակաւին երկար՝ մինչեւ վերջնական անկումը Օսմանեան Կայսրութեան, երբ զայն փոխարինեց օչ-չերիսթական եւ ազգայնական վարչամեքենայով Թրեքիյէ Ճումհուրիյէթին:

Կանոնագրութիւնները, փաստաթուղթերը եւ զբաղանութիւնը իյանէ-ի ասքերիէն կը ճանչնան նաեւ որպէս զան վերկիսի, պետել-ի ճիգիէ եւ պետել-ի նպատի:

ԻՅԱՆԷ-Ի ՀԻԻ-ՔՔԻԱՄԻԷ [iane-i hükkamiye] – Արբերէն իյանէ – «օգնութիւն, օժանդակութիւն, անհատի մը ընձեռուած օգնութիւն՝ ուրիշի մը դէմ անոր պայքարին մէջ, անձի մը տրուած օժանդակութիւն՝ ուրիշի մը ազատելու համար զայն»³ եւ Հուքքեմ – «քաղաքի մը կամ նահանգի մը կառավարիչ, դատաւոր, վեհապետ, իշխան, տէր»⁴ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ Հատուածներուն առաջինն օսմաներէնի մէջ պահած է «օժանդակութիւն, օգնութիւն, նպաստ» բովանդակութիւնը⁵, իսկ երկրորդն ընդհանրապէս լոկ «դատաւոր» իմաստ, թէպէտեւ կարգ մը օսմաներէն բառարաններ զայն կուտան նաեւ «տեաքք, իշխանք, ատեան»⁶, «ատենակայներ»⁷, եւ «կուսակալ»⁸ բովանդակութեամբ: Ինչպէս որ այ ստուգաբանուին բաղկացուցիչ Հատուածները Հարկային տարազին՝ անիկա բառացի կը նշանակէ դատաւորին կամ իշխանաւորին տրուած օժանդակութիւն: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը Հաստատեն կարգ մը աղբիւրներ, անիկա սովորու-

թային այն վճարումն էր, զոր օսմանցի քաղաքացին պարտաւոր էր կատարելու՝ երբ որեւէ ձեւով Հաքոյ ունենար օսմանեան դատարանին Հետ՝ Հոն դատաւորներուն, նպիպներուն եւ դատական այլ պաշտօնատարներուն կայացուցած որոշումին ու կատարած արձանագրութեան, ղիմումներու պատրաստութեան, եւ ատենակալական այլ որոշումներուն եւ գործողութիւններուն համար պարզ այն պատճառով որ օսմանեան դատական եւ օրէնսդիտական զբուխեան մէջ դատական ու դատարանային դրծերու առնչուող ոչ մէկ մեծ կամ փոքր պաշտօնատար ունէր կայուն գործ եւ առ այդ՝ կայուն ամսական եւ ոսճիկ նաեւ, ուստի դատաւորներուն եւ դատական այլ պաշտօնատարներուն եւ պաշտօնեաներուն ծախսերը կը զանձուէին ժողովուրդէն որպէս նպաստ: Իյանէ-ի Հիւքքիամիէն կը զանձուէր բառ կանոնագրական մատենաներու արձանագրութեան⁹:

Կանոնագրութիւններու տուեայներուն համաձայն՝ իյանէ-ի Հիւքքիամիէն մինակը չէր որ կը զանձուէր դատական եւ արդարադատական պատճենութեան համար: Կային նաեւ պետել-ի միւլաշիբիէն, խուստամիէն, քիթլուսա՝իյէն, զպիմիէն, քիաթիլիէն, սպիտի-ի խտիմիէն, խարճ-ը մահքեմիէն, խարճ-ը քիթապիթը, ետըըը սպէսիւն, գայտիէ խարճըն, իլիամ խարճըն եւ սպ-ը վեքիաթիլ խարճըն, որոնք բոլորն ալ սովորութային՝ այլ սովորութիւններու աեղի տուող սուրբեր էին¹⁰:

Ըստ Բաքալըբի, օսմանեան բարենորոգչական շրջանին, բազմաթիւ այլ Հարիբոնի եւ սուրբերու նման այս մէկն ալ անցաւ պատմութեան: Այսուհանդերձ՝ ինչպէս ցոյց կուտան փաստերը՝ 1840-ին եւ ապա՝ 1841-ին նախարակներու եւ դատական եւ օրէնսդիտական բարենորոգութիւն յայտարարող օսմանեան օրինագիրները շուտով առկախուեցան կրօնականներու եւ ազգաւորոյի ճնշումին տակ եւ ամէն ինչ մնաց այսպէս ինչպէս որ էր նախապէս: Բարենորոգիչ Մուսթաֆա Բեշիր փաշայի անկումով ետդրած կատարած բարենորոգչական շարժումը մօտ երկու տասնամակ ետք խլրտեցաւ անգամ մը եւս, այսուհան-

դերձ շատ բան չկարողացան ընել Այի եւ Փուլատ փաշաները, եւ անոնց մահով դադրեցաւ բարենորոգչական ամէն շարժում եւ տիրեց ու տեսցց նախկին դրութիւնն Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս՝, եւ այդ մէկն այդքան երկար՝ որ քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակին տակաւին կարելի էր տեսնել Հին դրութիւնը նորին զուգընթաց:

ԻՅԱՆԷ-Ի ՃԻՀԱՍՏԻԷ [iane-i cihadiye] – Արաբերէն իյանէ – «օգնութիւն, օժանդակութիւն, անհատի մը ընձեռուած օգնութիւն՝ ուրիշի մը դէմ անոր պայքարին մէջ, անձի մը տրուած օժանդակութիւն՝ ուրիշ մը ձեռքազատելու համար զայն»՝ եւ ճիհստ – «Հրուէր ճշմարիտ կրօնին եւ հաւատափոխութեան մասնաւոր բռնի միջոցներով, սրբազան պատերազմ, անհատներու եւ այլազաւաններու դէմ պատերազմ, բանակ, զօրախումբ»՝ բաւերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը օսմաներէնի մէջ ընդհանրապէս կը պահէ «օգնութիւն, նպաստ, օժանդակութիւն»՝ իմաստները, մինչ երկրորդը պահելով Հանդերձ արաբերէնի «սրբազան պատերազմ» բառապատկերները՝ զգեցած է նաեւ «ճիք, ջանք, փոյժ» եւ պատերազմ» բովանդակութիւնը՝: Ինչ որ ալ ըլլայ ստուգաբանութիւնը Հարկային տարազին բաղկացուցիչ երկու հատուածներուն՝ անիկա բառացի կը նշանակէ պատերազմի օժանդակութիւն: Իրականութեան մէջ՝ իյանէ-ի ճիհստին թեքիպիֆ-ի էլըֆիէի դասէն այն տուրքն էր՝, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը կանձուէր ժողովուրդէն որպէս օժանդակութիւն իշխանութեան պատերազմական ճիգին՝, եւ զոր սկզբնաղբիւրները յաճախ կը նոյնացնեն իմտտա-ը սեֆերիէին եւ իմտաա-ը Հազարիէին հետ:

Մանրամասն տես՝ ԻՄՏԱՍՏԻԷ, ԻՄՏԱՍ-Ը ՃԻՀԱՍՏԻԷ եւ ԻՄՏԱՍ-Ը ԼԱԶԱՄԻԷ:

ԻՅԱՆԷ-Ի ՄԻԼԼԻԷ [iane-i millie] – Արաբերէն իյանէ – «օգնութիւն, օժանդակութիւն, անհատի մը ընձեռուած օգնութիւն»:

Թիւն՝ ուրիշի մը դէմ անոր պայքարին մէջ, անձի մը տրուած օժանդակութիւն՝ ուրիշէ մը ձեռքազատելու համար զայն»՝ եւ միլլեթ – «կրօն, ազգի մը կամ Համայնքի մը պատկանող կրօնական հաւատամք»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածը օսմաներէնի մէջ ընդհանրապէս կը պահէ արաբերէն բառին բովանդակութիւնը՝, մինչ երկրորդէն յառաջացած ստորագիշը պարզօրէն կը նշանակէ «ազգային, կամ ազգի մը, մասնաւոր ցեղի մը պատկանող»՝: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ ազգային օժանդակութիւն: Իրականութեան մէջ, տասնիններորդ դարու վերջին քառորդին գոյութեան կոչուած տարազ մը եղաւ անիկա, զոր այսօր հազրէ թէ կարելի է դանկ դարափոխելին կարգ մը վաւերաթուղթերու մէջ: Անոր ծնունդ տուաւ ազգայնականութեան եւ ազգային պատկանելիութեան այն հոլը, որ արեւմուտքէն խուժեց սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան եւ ազգային գիտակցութեան բերաւ կարգ մը ժողովուրդներն ու հաւաքականութիւնները Օսմանի Աշխարհին: Այն ատեն էր, որ թիկունք կանգնելու համար աճին ու Հիմնաւորումին ազգային պատկանելիութեան սա զգացումին՝ ազգը կամ Համայնքը կազմող անհատներ բերին իրենց նիւթական օժանդակութիւնը՝ աւելով պահելու եւ պահպանելու, ու մանուանող զարգացնելու համար ազգին ծառայելու կոչուած կրօնական, կրթական, բարեօրրական եւ ինքնապատրաստական հաստատութիւններն ու ձեռնարկները: 1860-ական թուականներէն սկսած սահմանադրական շարժումն այս օժանդակութիւնը կոչեց «ազգային տուրք» եւ որուն, 1873-ին վերջնական կերպով հաստատուած Ազգային Մահմադարութիւն Հայոցը նուիրեց որոշ հատուած մը: Ըստ անոր՝ «Ամէն Ազգային անհատ՝ որ չափահաս է եւ վատտակ ու չափաւ տէր, պարտական է տրօք մասնակից ըլլալ Ազգային ծախուց:

«Այս տուրքը տարեկան է, եւ բաշխման հիմն կը բռնուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը:

«Ազգային տուրքը երկու տեսակ է. մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է, եւ կը հաւաքուի Պարբերաբարսի կողմէն, Ազգային կեդրոնական սնտուկին համար. եւ միւսը մասնաւոր՝ որ իւրաքանչիւր Թաղի մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է, եւ կը հաւաքուի Թաղական խորհրդոց կողմէն, թաղական սնտուկներուն համար»¹:

ԻՅՏԻ-Է [iydiye] – Արարերէն իյտ – «տօն, տօնական օր»² բառին յառաջացած Հարիպային տարազ, որ օսմաներէնէ³ եւ պարսկերէնէ⁴ մէջ ալ նոյնութեամբ կը պահէ բովանդակութիւնը արարերէն բառին: Սթայնկանս ու Պեհաճտինը կը հաստատեն, թէ իյտիէն «տօնական նուէր» մըն է: Իրականութեան մէջ՝ զրեթէ բոլոր աղբիւրներն ալ կը կրկնեն նոյն բովանդակութիւնը Հարիպային տարազին եւ կը հաստատեն թէ «մուսուլմանական տօներուն հատուցուող նուէր-տուրք» մըն է անիկա⁵, կամ «պայքամի առիթով մատուցուող նուէր [եւ] նուիրատուութիւն»⁶: Ըստ Փափազեանի՝ «Ֆէլտուպին, կամ տեղի պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներին մուսուլմանական մեծ տօներին (էյտի ֆըթթը, էյտի զատիր, էյտի դուրպան) նուէրներ անուան տակ տրուող պարտադիր տուրք» մըն է իյտիէն⁷: Հարկին նոյն բովանդակութիւնը կուտայ Պալքաններուն տրուած օսմանեան հրովարտակ մը նսանէ: Այլ տեղ Փափազեան կը զրէ տակաւին թէ «նպայաթիւնը պարտաւոր էին խաներին, բեկլար-բեկներին, ինչպէս նաեւ զԻւղատիրօջն ու թիւլտարներին զանազան տօների... եւ այլ առիթներով նուէրներ մատուցանել: Այդ պարտադիր նուիրատուութիւնները... սկզբնաղբիւրներում արտայայտուած են... էյտի եւ նման այլ տերմիններով. եւ սիւտեմատիկ բնոյթ էին կրում եւ նոյնքան պարտադիր էին, որքան պետութեան օգտին գանձուցող Հարիկերը»⁸:

Սակայն կը թուի թէ այսպէս չէր նկարագրուիր անոր իր սկզբնական շրջանին: Իրականութեան մէջ՝ իյտիէն սկսաւ մատուցուի վերէն՝ սուլթանին եւ չահին կողմէ տրուած նուէրներով՝

իրենց սէրն ու համակրանքը եւ փտահուստները: Սուլթանական եւ չահական սա սովորութիւնը շուտով ընդօրինակուեցաւ ու հասաւ վար եւ ասպա՝ անկէ սկսաւ մազլիջիլ զէպի վերին խաւերը զոյգ կայսրութիւններուն: Այսինքն՝ նախապէս վերէն տրուած նուէրն ու համակրանքի արտայայտութիւնը՝ հիմա սկսաւ տրուիլ վարէն վերի իշխանաւորին եւ զգեցաւ պարտադիրի նկարագիր: Ըստ Բաբայանի՝ սկիզբները իյտիէն կը տրուէր սուլթանին կողմէ՝ պատերազմէն յաղթական տուն վերադարձող կամ նահանգէ մը Պոլսի հասնող փաշաներուն: Շատ հուսանարար այս շրջանին կը կոչուէր փեչքէշ՝ թէպէտեւ Բաբայան ոչինչ է կ'ըսէ այս ուղղութեամբ: Յետադային էր միայն, որ նուէր տալու սա զրութիւնը տօնական օրերուն պարտադիր նուէրի կարգ անցաւ եւ զգեցաւ իյտիէ կամ էյտիէ անունը՝ ըստ անոր գործադրուող կայքին: Բաբայանի համաձայն՝ սովորութային եւ բազմաթիւ ապօրինութիւններու տուն տուող սա տուրքը վերջ գտաւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ տասնիններորդ դարու կէսերէն ետք՝ օսմանեան բարենորոգչութեան շրջանին⁹:

Պատ-ի Հալպայի կարգէն պատահական եղող այս հարկը, սակայն, շուտով վերածուեցաւ տարեկան եւ կանոնաւոր Հարկի մը, որ, ըստ կարգ իր կանոնագրութիւններու՝ կը գանձուէր աշնան առաջին ամիսը¹⁰, կամ Նեվրուզին¹¹: Փաստերը ցոյց կուտան, սակայն, որ ընդհանրապէս անիկա կը գանձուէր իյտ-ի ֆըթթրին, իյտ-ի առհային կամ իյտ-ի դուրպանին եւ իյտ-ի գատիրին: Քանակն էր մէկական ոչխար իւրաքանչիւր զիւղէ¹², թէպէտեւ կային վայրեր՝ ուր կրկնապատիկ էր քանակը գանձուածին¹³: Կային շրջաններ՝ ուր մէկ ոչխար կը գանձուէր իւրաքանչիւր տունէ¹⁴, իսկ այլ վայրեր ալ՝ ուր, ոչխարէն անկախ, կը գանձուէր եօթը սպէի գունամը մըն ալ որպէս նեվրուզիէ¹⁵:

Բայց պարտադիր սա նուէրները չէին գանձիլ թուրք իշխանաւորները միայն: Փաստաթուղթերը ցոյց կուտան այն ահաւոր պատկերը, զոր կը գծեն պարտադիր այս նուէրները Օսմանեան

Կայսրութեան Հայաբնակ վայրերուն մէջ քիւրս ու թուրք գահական ցեղերու եւ ցեղախումբերու բռնութեան ներքեւ¹⁷: Ապօրինութիւններու երկար շարան մըն է ստեղծածն անոր եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տասնիններորդ դարուն կայ ոչ մէկ իշխանաւոր որ առաջն առնէ անոր: Սա ժամանակաշրջանը բաղդատած այս կայսրութեան երեկին Հետ՝ արիւն է միայն, մինչ տասնվեցերորդ դարէն եկող կարգ մը կանոնազրութիւններ յականէ անուանէ կ'արդիւնէ գանձումն անոնց որպէս «ապօրինութիւն»¹⁸:

Ըստ տուեալներու՝ կանոնադրութիւններու եւ պարսկական հրովարտականերու մէջ իյստիւն լոկ մէկ նմանակն է պարամլըզդին, պարամլըզդին, պարամլըզ գոյունլըին, նկլրուզիէին եւ նոյնանման բովանդակութեամբ այլ հարկերուն: Օսմանեան, պարսկական եւ Հայկական սկզբնաղբիւրները զայն կը ճանչընան որպէս Ըյստիւ, էյստի, կամ իդի:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՄ-Ի ԻՅՏԻԷ:

ԻՆԵԲ ԵՍԱԼԸ [inek yağ] – Թրքերէն ինեպ – «կոփ»՝ եւ փոխառեալ եալ – «իւղ, կարագ, ճարպ, ձէթ»՝ բառերէն կազմուած հարկային տարագ: Ըստ կարգ մը օսմաներէն բառարաններու՝ Թրքերէն բառ է եալը, մինչդեռ Պեհաւետիսն զայն կուտայ որպէս օտար բառ եւ կը ստուգարանէ «կարգ մը ծաղիկներէ, կենդանիներէ եւ պտուղներէ բաժնուող կաշուն Հիւթ»¹⁹: Իրականութեան մէջ՝ Աճառեան կը հաստատէ թէ իւղ բառը Հայերէնի մէջ փոխառեալ բառ է «Միջնրկրեան մի կորած» լեզուէ, որով ետք կը շարունակէ տակաւին, թէ Հայերէնի «գաւառական եղ ձևը փոխառութեամբ մտած է գրեթէ բոլոր թաթարական լեզուների մէջ՝ բայց որովհետեւ թաթարականում զ ձայնը բաղաձայն է համարուում եւ չի կարող է ձայնաւորի մօտ գտնուիլ, այլ ա, ուստի գաւառական եղ ձևը դարձել է եաղ, այսպէս՝ ունինք օսմաներէն եաղ՝ «իւղ, ճարպ» բառը²⁰:

Այժմ ինչպէս որ այ ստուգարանունին օսմանեան հարկային

տարազին բաղկացուցիչ զոյգ հատուածները՝ անիկա բառացի կը նշանակէ կոփի իւղ, կամ՝ կոփի կարագ: Փաստերը ցոյց կուտան, սակայն, որ ինքը եալըն եղջերաւոր մեծ ու փոքր կենդանիներէն գանձուող հարկ մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Ըստ արիւսային նիւթերու տուեալներուն՝ Ախալցխայի փաշայութեան մէջ, տասնիններորդ դարու առաջին քառորդին, դիւզացիներն ու անասնաբահերը պարտաւոր էին աւատատիրոջ կամ պատկան իշխանութիւններուն հատուցել ինքը եալը, անուսով որոշ տուրք՝ իւրաքանչիւր կոփէ կէս օզգա իւղի, քառասուն ոչխարէ մէկ օզգա իւղի եւ մէկ ոչխարի եւ քսան այծէ մէկ այծի համեմատութեամբ: Հարկը կը գանձուէր դարնան ընթացքին²¹:

Անցեալ եւ Հնուիւն ունեցող՝ այլ սովորութեային հարկ մըն էր ինքը եալըն, եւ կար շրջան մը երբ կը գանձուէր նաեւ դրամով: Ըստ Էրզնաիի լիվայի 1518 թուակիր կանոնադրութեան՝ իւրաքանչիւր կոփէ կը գանձուէր տարեկան եօթը սեւ սղէ, որ կը հաւասարէր երկու եւ մէկ երրորդ օսմանեան սղէի²²:

Ապօրինի հարկ մըն էր ինքը եալըն, որովհետեւ յականէ անուանէ յիշուող անասնահարկեր կային Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Այսուհանդերձ՝ Հոն էր անիկա ու կը գանձուէր օրինական եւ ապօրինի իշխանութեան տէր որեւէ մէկուն կողմէ, եւ հակառակ որ Բաբալըն եւ ուրիշներ կը պնդեն թէ օսմանեան բարենորոգչական շարժումը պատմութեան գիրկը նետեց սովորութեային հարկերը՝ անոնք, եւ անոնց Հետ ինքը եալըն, գանձուեցան բաւական երկար: Տասնիններորդ դարու վերջին քառորդէն ետք եկող կան բազմաթիւ փաստաթուղթեր, որոնք կը խօսին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ գանձուող եւ հաւաքուող ապօրինի այս հարկին մասին՝ կան փաստաթուղթեր նաեւ քսաններորդ դարու առաջին մէկուկէս տասնամեակէն՝ որոնց բոլորն ալ կը խօսին կատարուող գանձումներու ապօրինութեան, անկէ յաւաքացող բռնութիւններու եւ հարկի հաւաքողներու պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական վիճակին մասին, եւ կը հաւ-

տատեն առաջիններուն օսմանեան բանակի եւ վերջիններուն քերտ անոպաներու իրականութիւնը:

Հարկային կարգ մը աղբիւրներ ինքը կաղըն կը ճանչնան ազաւաղուած ինակ-կաղ ձեւով⁹, մինչ ուրիշներ՝ լոկ որպէս «կաթնառու անանոց տուրք»¹⁰:

ԻՆԹԻԳԱԼ ԽԱՐՃԸ [intikal harc] — Արաբերէն ինթիզալ — «գաղթ, բնակարանի կամ բնակավայրի փոփոխութիւն, փոխանցում, տարանցում, մահ»¹ խարճ — «եկամուտ, Հոյի արտադրութեան, ծախս, Հարկ, տուրք»² բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ Հատուածներն օսմաներէնի մէջ կը պահեն զրեթէ նոյն բովանդակութիւնը: Հարկային տարազ բառացի կը նշանակէ փոխադրութեան կամ փոխանցումի ծախս: Իրականութեան մէջ՝ Գամուսն ալ կուտայ վերջին այս բացատրութիւնը: Ըստ անոր՝ ինթիզալ խարճը «այն տուրքն էր, որ կը գանձուէր կալուած մը ժառանգորդի անուէրն փոխանցելու Համար»³:

Հինէն կեղզ եւ թեքիալիֆ-ի էօրֆիէի կարգէն եղող տուրք մըն էր անիկա եւ օսմանեան կարգ մը կանոնադրութիւններու մէջ մերթ կը յիշուի որպէս Հազգ-ը գարաբ⁴, եւ միրաւ⁵, իսկ Հայկական աղբիւրներու մէջ՝ ինթիզալ եւ իմթիշալ: Մակայն կը թուի թէ ինթիզալն ու իմթիշալը աղաւաղումն են ինթիզալին: Արաբերէնը կը ճանչնայ ինթիշալը՝ «բանագողութիւն, զրահան գողութիւն, զրագողութիւն, անՀիմն կերպով պնդելը»⁶ բովանդակութեամբ, որմէ անիկա անցած է նաև թրքերէնի՝ «ուրշի մը գործը, գազափարը կամ խօզը իւրացնել»⁷ իմաստով⁸: Արաբերէն կամ օսմաներէն բնագրանները կը մերժեն գոյութիւնը իմթիշալին: Որպէս Հարկային տարազ, աւելին, ոչ ինթիշալը եւ ոչ ալ իմթիշալն ունի որեւէ իմաստ: Համարեան կ'օգտագործէ ինթիշալը ինթիզալի բովանդակութեամբ ու նոյնՀետայն կ'աւելցնէ, թէ անիկա կը Հաւասարէր ստացուող ժառանգի արժէքին 4-10% Համեմատութեան⁹, մինչ Խաժակնեան ճանչնայէ

կտք իմթիզալը Հարկային տարազին տրուած նոյն բովանդակութեամբ՝ կը յայտնէ թէ «նայա-քրիստոնեաների թողած ժառանգութիւնն իր ժառանգների վրայ Հաստատելու Համար վերցուում է օրէնքով 10-15 % բոլոր ստացուածքի արժէքի: Գնահատողը կառավարութեան պաշտօնեաներն են. մի կողմից կաշառքն են ուտում ժառանգներից, միւս կողմից այնքան բարձր են գնահատում, որ իսկապէս իրենց ստացած բաժինը Հասնում է իսկական գնի 30-40 %-ին»¹⁰:

Ինչ որ ալ ըլլան ձեւն ու բովանդակութիւնը Հարկային տարազին՝ անիկա ինթիզալ խարճը սկսաւ հոչուիլ միայն քսաներորդ դարու սկիզբները եւ վերջնականորէն այդ անունով ալ անցաւ Օսմանեան Կայսրութեան կարուածական եւ օրէնսդրական բառամթերքէն ներս, եւ աւելին՝ եթէ նախապէս, որպէս Հազգ-ը գարաբ կամ միրաւ կը գանձուէր Հողատիրոջ, սիփահիւն, սուպաւըն, էմիրին, էմինին, ի-Հիսապին կամ պէլլիպուէլին կողմէ՝ Հիմա սկսաւ գանձուիլ պետութեան Համար:

ԻՇԹԻԳԱ [işтира] — Անյայտ տեսակի եւ քանակի Հարկային տարազ, որ կը յիշուի միայն մէկ անգամ Միհաս Հանդեցիի 1687 թուակիր մէկ յիշատակարանին մէջ: Կը թուի թէ անիկա աղաւաղումն է արաբերէն իշթիրազ «ընկերակցութիւն, գործի մը մէջ ուրիշին Հետ Համագործակցութիւն, ընկերովի գործ» բառին¹: Արաբերէնը կը ճանչնայ նաև իշթիրէ — «գնել, ձեռք բերել»² բովանդակութեամբ: Օսմաներէն բառարաններն ալ նոյն բովանդակութեամբ կը ինքուներին իշթիրան եւ իշթիրազը: Այսուհանդերձ՝ իշթիրան իր «գնում» իմաստով լրիւ չի կրնայ գոհացնել բովանդակութիւնը Հարկ մը ըլլալու իրականութեան, թէպէտև կրնայ ըլլալ որ պատերազմական նիւթերու գնումներ կատարելու Համար ստեղծուած Հարկ մըն էր անիկա: Կը թուի թէ իշթիրազն իր «մասնակցութիւն, ընկերակցութիւն, միութիւն» բովանդակութեամբ³ շատ աւելի մօտ կը կենայ Հարկային տարազ մը ըլլալու ճշմարտութեան, եւ ցոյց կուտայ օժանդա-

կուսիան իմաստ մը: Առ այդ՝ Հարկը կ'ընծայուի լուկ մէկ փոփոխակը իմտատին եւ նոյնանման այլ Հարկերուն: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ բոտ տուեալներու՝ Իշխման Հնարուեցաւ Սուլթան Մեհմետ Զորորդին կողմէ 1680-ական թուականներուն՝ երբ պատերազմի մէջ էր նախ ուստակուն եւ ապա աւսարիական եւ բոյոնական ուժերուն դէմ: Հիմնուելով Մինաս Համ-դեցիի 1687 թուակիր զոյգ մը յիշատակարաններուն վրայ՝ կը հաւատալ Աշոտ Յովհաննիսեան, թէ «Արեւմտեան քրիստոնեաների դէմ վարած իր պատերազմների կապակցութեամբ Սուլթան Մահմետը ծանրաբեռնում է Հպատակներին այլեւայլ տուրքերով, ստրկութեան եւ չքաւորութեան հասցնելով նրանց: Մեծահասակ Հպատակներից զանձում է «էքէպուռ սոլջախ» եւ «Իշխման» կոչուած նորատեսակ Հարկեր: Հարկահանութիւնը ստանում էր ուղղմական աւարտութեան բնոյթով»:

Իր այս բովանդակութեամբ Իշխման կ'ընծայուի պատերազմական ճիգի օժանդակութեան միայն:

ԻՉՄԵԼԻ [icimli (icimlik)] – Թրքերէն իճմեք – «խմել, ըմպել, դիտովնայ, արբենայ, ծխախոտին եւ կրկակին մուխը ներս քաշել, ծխել» բառէն՝ յառաջացած Հարկային տարազ, որուն իչմելի՝ ձեւն օսմաներէնի մէջ կրնայ յառաջացած ըլլալ կամ իչլմ՝ «խմելու ձեւ ու գործողութիւն, ծխախոտի կամ խմիչքի համ» բառէն², կամ ալ իչլիմլի՝ «համեղ, քիմքին հաճելի» բառէն³: Ինչ որ ալ ըլլայ ստուգարանութիւնը Հարկային տարազին՝ անորոշ բովանդակութիւն ունեցող Հարկի եւ կը թուի ըլլալ անիկա: Իրականութեան մէջ, սակայն, որպէս Հարկային տարազ, տասնիններորդ դարի վերջին քսանամեակին, անիկա օգտագործելի էր Արեւմտեան Հայաստանի սահմաններէն ներս, ուր Պայազիտի փաշայութեան մէջ կը գանձուէր եզլտի քիւրտերէն, որոնք հատուցելէ ետք խարաքը, կիտււր, եւ այլ Հարկեր՝ փաշային կուտային «Իբրեւ ինձնչլու սամն մէկ հօտից մէկ ոչխար կամ այծ»՝ երբ իրենց հօտերը կը պահէին սկտական հողերու վրայ⁴:

Ըստ բովանդակութեան՝ անիկա մէկ տարբերակն էր աղբլին, աղբլի հազարլին եւ նոյնանման այլ Հարկերուն: Սակայն Հարկային տարազին անուանումն իսկ կը մղէ մեզ եզլտակացնելու, ինչ անիկա կրնար ըլլալ ծխախոտի պարզ Հարկ մը, զոր ապօրինի կերպով՝ այլ որպէս սովորութային Հարկ կը գանձէր Պայազիտի փաշան արուած ըլլալով որ որպէս մահմետական հաւատացեալ՝ անիկա չէր կրնար խմիչքի եւ ըմպելիի համար որեւէ տուրք հաւաքել:

Հայկական աղբուրներու մէջ ինձնիք կը յիշուի որպէս ինձնչլու եւ տակաւին աղերս ունենալ հօտը ջրելու գործողութեան հետ: Այդ պարագային՝ անիկա կ'ընծայուի լուկ մէկ տարբերակը բեւեմ-ի ապին, ատեթ-ի սպին, սու Հազարլին, սպգանին եւ սպի գուրանին:

ԻՍԲԵՆՃ [ispenc] – Հաստատելէ ետք թէ՛ «կարելի է՛ հաստատել այս Հարկին ծագումն օսմանեան ելեւմտական դրութեան մեր ծանօթութեամբ»՝ Պելախիանու կ'աւելցնէ թէ՛ Համմերէն ի վեր անիկա միշտ ալ մնաց բնիճեքին Հետ նոյնացած. անիքին միշտ ալ նկատուեցաւ աղաւաղումը պարսկերէն բառի մը, որ անհետ կորսուած է այժմ: Իրաւ ալ՝ պարսկերէն կայ հին ու նոր ոչ մէկ բառարան, որ տայ իսրենճը եւ ստուգարանէ զայն: Իրականութեան մէջ՝ Հարկային տարազին ստուգարանութեամբ զբաղող ոչ մէկ արեւելագէտ եւ լեզուագէտ այժմ կարող է ցոյց տալ բնիճեքի շրջափոխումը իսրենճի: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ Հարկային տարազին անպայման յառաջացած ըլլալ կը թուի իրարմէ՛ անկախ երկու եղբրէ՛, որոնց առաջինը հաստատման աղաւաղուած ձեւին դուստրումը երկրորդին հնչափախուած ձեւին վրայ տուած է իսրենճը, թէպէտեւ Փոլ Վիթթին կը կարծէ թէ սլաւական բառ մըն է իսրենճը⁵, մինչդեռ մեզի կը թուի թէ՛ Հարկային տարազը կազմուած է պահլաւերէնէ իշ՝ «ոմն, մէկը»՝ կամ լատիներէնէ՛ սո՝ «չառ փոքր հասուած կամ շափ, քուէի մը մէկ կէտ ունեցող երեսը, հանվմէական փոքր

գրամ»⁵ պահպանելն է բանճ՝ «Հինդ»⁶ բառերին, ու բառացի կը նշանակէ Հինդէն մէկը: Արդի պարսկերէնի մէջ բառակապակցութեան վերջին հատուածը կը նշանակէ «Հինդ, մէկ Հինդերորդ, Հնգական, Հինդ զգայարաններ»⁶, եւ փոխադրուելէ ետք օսմաներէնին ու պահելով հանդերձ «Հինդ»-ի իր բովանդակութիւնը, թէպէտեւ քիչ գործածական, ծնունդ է տուած նաեւ Խարենճի, որ այս անգամ զգեցած է «կարճ, փոքր, գունդուդոր» բովանդակութիւնը՝ մինչ բնճեքին համար նոյն աղբիւրը կը նշէ թէ անցնային անիկա «սարուկի մը փորձ տրուած ստացազիր» մըն էր, կամ ալ «չուկայ տարուող սարուկի մը վիզէն կախուած մասնաւոր ցուցանակ մը, որուն վրան արձանագրուած կ'ըլլար անոր անունը, հայրենիքը, եւ այլն»⁷: Պարսկերէն աղբիւրներն ալ բնճեքին համար կուտան «մէկ Հինդերորդ»⁸ բովանդակութիւնը⁹, տարագում մը եւ հարկային եզր մը, որուն վրան կը յեռնին հարկային տարազն ստուգաբանող գրեթէ բոլոր մասնագէտներն այ: Իր կարգին Պելտիսիանուն ալ սեղ կրկնելէ ետք թէ պարսկական բնճեքին ազաւաղումն է Խարենճը՝ կը հաստատէ սակաւին թէ անիկա «մէկ Հինդերորդին տրուած անունն է»¹⁰:

Ըստ օմանց՝ իրարմէ անկախ եւ անջատ հարկային տարազներ են Խարենճն ու բնճեքը եւ լեզուականօրէն կայ ոչ մէկ կառելիութիւն, որ առաջինը յառաջանայ երկրորդէն: Ինչպէս որ ցոյց կուտան օսմանեան կանոնագրութիւնները՝ անիկա կը գանձուէր ոչ-մահճմետականներէ, մինչ մահճետականը կը հատուցէր բնճ-ի չիֆթը միայն¹¹: Աւելին՝ անիկա կը գանձուէր ոչ միայն ոչ-մահճմետական Ոզգամչակ գիւղացիներէ¹² այլ նաեւ ոչ-մահճմետական քաղաքարեաններէ¹³, որոնք, ինչպէս կը հաստատէ թուրք պատմիչ Իպրահիմ Փեչեւին՝ շերիաթով կը նկատուէին սարուկը օսմանեան մահճմետական իշխանութիւններուն¹⁴:

Ինչ որ ալ եւ ինչպէս որ ալ ըլլայ անուանումը հարկային տարազին՝ խօսելէ ետք զէպի հարաւ-արեւելեան եւրոպական

շրջաններ Մուրատ Ա.-ի կատարած արշաւանքներուն մասին՝ Քրեյզի կը հաստատէ թէ «Հին հռովմէական լեզուններուն պէս՝ օսմանեան բանակներն իրենց աւարին հիմնական մէկ մասը գտան իրենց պատերազմական գերիներուն մէջ, որոնց բոլորն ալ ճակատագրուած էին վաճառուելու իբրեւ սարուկ: Մուրատի այս արշաւանքներուն ընթացքին պատերազմական գերիներուն թիւն այնքան էր մեծցած՝ որ քաղաքագէտներէն մէկն իրեն յայտնեց կարեւորութիւնը իր արքայական իրաւունքը տեսօրէն պարտադրելու՝ աւարին մէկ Հինդերորդն առնելով (բան մը) որ զանց էր առնուած իր նախորդներուն կողմէ): Այս մէկն այն ատեն կը գործադուէր սուլթաններուն կողմէ, որոնք մերթ բնամթերքով կը ստանային անձ զուլա որոշ գումար մը՝ որպէս մէկ Հինդերորդը իւրաքանչիւր սարուկի գինին: Յետագայ դարերուն, երբ քրիստոնեայ ժողովուրդ մը առարկեց այս գրութեան դէմ՝ հաստատուեցաւ պաշտօնական կանոնագրութիւն մը՝ մասնաւոր դաշնագիրով մը այս ժողովուրդին պատերազմական գերիներն ազատ կցուցանելով այսպիսի պարտադրանք»¹⁵: Իր կարգին այլ աղբիւր մը կը յայտնէ, թէ «Սուլթան Մուրատ Ա.-ի օրով գերիներուն թիւը այդքան շատ էր որ 125 փողի կը վաճառուէր մէկ գերին: Գարա Բիւսթեմ անուն օրէնսդրին խորհուրդով՝ թաղաւորը սահմանեց մէկ գերիի արժէքին մէկ Հինդերորդը, այսինքն 25 փող, արքունիքին տայ: Գերիներու կամ սարուկներու այս տուրքը կոչուեցաւ Խարենճ կամ բնճեք»¹⁶, մինչ օսմանեան աղբիւրներու համաձայն «բնճեքն ստեղծուեցաւ գրաւմանցի օրէնսդրի մը Գարա Բիւսթեմի խորհուրդով: Գարա Խայլ Չանսըրը գաղտին Մուրատ Ա.-էն ստացաւ պատերազմական գերիներէն 25 ազէ Հարկի մը գանձումը: Այս պատահարը հաւանաբար տեղի ունեցաւ Ատրիանապոլսոյ Մուրատ Ա.-ի կողմէ գրաւումէն ետք»¹⁷: Այս բոլորով հանդերձ՝ փաստերը ցոյց կուտան, սակայն, որ Խարենճը որպէս գլխահարկ շատ աւելի Հին էր քան Մուրատ Առաջինը, եւ թէ Օսմանեան յաղթական սուլթանն ու յետագայ կանոնագրութիւնները պար-

գորէն Հաստատեցին, վերահաստատեցին եւ կրկնեցին Ազգոյունչու Ուզուն Հասան փատիշահէին եւ Մեմուր ք սուլթան Գոյիտպէյի Հաստատած եւ օգտաւորձած դրութիւնը¹⁵:

Ըստ Բաքայրնի՝ իսրենը «տեսակ մը անձնական տուրքի տեսն էր եւ կը դանձուէր մահճետականին եւ ոչ-մահճետականին հուսաարարպէս, միայն թէ դանձուածին քանակն էր տարբեր: Կը դանձուէր ամուսնացածին եւ ամուրիին, հողատէրէն եւ հողազուրկէն: Քրիստոնեան զայն կը կոչէր խարած-ը մուղ-զաֆ, իսկ թուրքը՝ չիֆթի Հապը կամ պոյոււտուրուզ Հապը: Հարկին դանձումը կը սկսէր Հարկատուի մը չափահասութեան հասնելով, եւ շահի ու արհեստի տէր եղողներէն ու չեղողներէն: Տարբեր բաներ էին բնական ու իսրենը եւ անհրաժեշտ էր իրարու հետ չզփոթել զանոնք: Օսմանեան կանոնադրութիւններու Համաձայն իսրենը կը հատուցուէր քրիստոնեաներուն կողմէ եւ հիմնականօրէն չիֆթի Հարկն էր անիկա, մինչ բննաքը շահատուրք մըն էր միայն¹⁶: Իր կարգին՝ Իսլամական Համայնագիտարանին մէջ «չիֆթիլը»-ի մասին խօսած ատեն Պարքանն ալ կը հաստատէ, թէ իսրենը բեսմ-ի չիֆթին էր, կամ, նուազապայն պարագային, անոր մէջ փոփոխակէ, եւ կը դանձուէր Հարկատու իւրքբանչիւր ոչ-մահճետականին¹⁷, մինչ Փափազապան կ'ըսէ թէ Օսմանեան Կայսրութեան «քաղաքային բնակչութիւնն ունէր ուրոյն տուրքեր, որոնց զլիսաւորը «ճիլիւան» էր՝ զլիսահարկը, որ գիւղում կոչուում էր իսրանձ»¹⁸:

Սակայն հակառակ որ օրինականօրէն իսրենը մէկ հինգերորդն էր սարուկի մը գինին, եւ ուրեմն՝ լո՛կ քանհինգ ազէն, փոփոխական էր անիկա վայրէ վայր, ժամանակէ ժամանակ, անհատէ անհատ եւ անհատին սզգաթին պատկանելիութենէ պատկանելիութիւն: Այսպէս, ինչպէս կը ճշդէ Սաֆրաստեան, «օրէնքով սահմանուած Հարկերը մուսուլմաններին եւ ոչ-մուսուլմաններին Համար տարբերուել են ըստ տեսակի եւ քանակի: Օրինակ՝ իսրենն անուսով անձնական Հարկը մուսուլմաններին Համար սահմանուել է 22 ազէն, իսկ ոչ-մուսուլմաններին Համար՝ 25 ազ-

էն»¹⁹: Այս վերջինը կը հաստատէ Բաքայրնն ալ²⁰, սակայն կանոնադրութիւնները կուգան ցոյց տալու, թէ իսրենն գանձումի դրութիւնն այդքան ալ պարզ ու յստակ չէր: Ընդհակառակը, այժմ ամէն պատճառ կայ յայտարարելու թէ այս Հարկը լուսադոյն փաստերէն մէկը կը հանդիսանայ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ խարական օգին հաստատող:

Իրաւ էր, որ իսրենն ընդհանրապէս քանհինգ ազէն էր որդէն նիւթական արտայայտութիւն, եւ այժմ կան բազմաթիւ կանոնադրութիւններ որ կը խօսին այս մասին²¹, սակայն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային չըջաններ, ուր անիկա կը դանձուէր տարբեր քանակով, նոյնիսկ կային վայրեր, ուր անիկա կը դանձուէր Հարկատուին վճարած խալաճին հետ Համեմատական դրութեամբ մը²²: Ինչպէս ալ ըլլար անիկա՝ Կիպրոս կղզիին մէջ երեսուն ազէն էր անոր քանակը²³, մինչ Չոչլամագի լիվային եւ Տեքուքի նահիէին ու քաղաքին մէջ՝ միայն քսան ազէն²⁴, մինչ Թարսուսի վիլայէթին մէջ կը դանձուէր Հայէպի հիտուն ազէն²⁵, որ կը հաստատէր օսմանեան քսան ազէնի. Իմրոզ կղզիին բազայանները, Օբերի լիվային սզքասները եւ Սոֆիայի վիլայէթին բնակիչները կը վճարէին տարեկան տասական ազէն²⁶, մինչ Ույվարի էյլայէթին մէջ յիսուն ազէն էր հատուցումը²⁷: Չանագի եւ Կուլայի լիվաներուն մէջ իշխանութիւնները կը դանձէին Հարիւրական փենեկ²⁸ որ կ'ընէր միայն յիսուն օսմանեան ազէն: Թաշէօզի կղզիին մէջ Հարիւր ազէն էր քանակը իսրենին²⁹, մինչ Գանձակի էյլայէթին մէջ՝ Հարիւր քսան ազէն էր անիկա³⁰, երբ անդին՝ Գոփանի եւ Շամաթուրայի ելքաթներուն մէջ երբ հողազործն անձնակ ձգէր իր արտը՝ որպէս պետիլի իսրենն անիկ կը դանձուէր Հարիւր յիսուն ազէն, առուել՝ մնացեալ հողային Հարկերը³¹:

Իսրենն ընդհանրապէս կը դանձուէր ամուսնացածներէն, սակայն կը դանձուէր նաեւ ամուրիներէն³²: Սա վերջին պարագային անոր քանակն էր վեց ազէն, ինչպէս կը ճշդեն Սոֆիայի վիլայէթին, Թիբհուլայի լիվային եւ Արրիպոզ քաղաքին կանո-

նագրութիւնները³⁵: Բայց տար ազգէ էր անիկա Լիմնոս կղզին³⁶, քանհինգ ազգէ Բուժնիլի վիլայթիմն³⁷, եւ յիսուն ազգէ ալ Թարսուսի լիվալի քաղաքաբնակ³⁸ ամուրիներուն համար: Իսրեանք մերթ կը դանձուէր նոյնիսկ մանուկներէն, այդպէս էր, օրինակ, զրուժիւնը Թաշէօզի կղզիին մէջ, ուր դանձումին քանակն էր վաթսուն ազգէ³⁹:

Այսօր ամբողջական ընծայելու համար իսրեանի քանակական պատկերին խառնիճապանք՝ անհրաժեշտ է տակաւին հոս յիշել Իմրոզ եւ Լեմնոս կղզիներուն մէջ առկայ զրուժիւնն այ, որ, ըստ անոնց տրուած 1519 թուակիր մէկ կանոնագրութեան՝ ժողովուրդը կը ներկայացնէր յատկօրէն երեք դասակարգի բաժնուած, որոնցմէ հարուստ նկատուածները կը վճարէին յիսուն, միջակօրեարները՝ քանհինգ, եւ աղքատները տասնհինգ ազգէ⁴⁰:

Ըստ կանոնագրութիւններու՝ իսրեանք կը հատուցէին անհաւատք, այսինքն՝ քրիստոնեան եւ հրեան⁴¹, հողազուրկը՝ որ սակայն կը պատկանէր հողատէր ընտանիքի մը եւ ամուսնացած էր⁴², արհեստաւորները⁴³, քաղաքաբնակները⁴⁴, վոյնուքները⁴⁵, կարգ մը վայրեր՝ ընտանիքներ⁴⁶ եւ կրօնականներն ու վանականները: այդ վերջինները ազատ կացուցանելու համար այս հարկէն՝ յաճախ անհրաժեշտ կը դառնար գիմիկ պատկան իշխանութիւններուն, թէպէտեւ Պարբանի հրատարակած Օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ կայ մէկը, որ յսկանէ անուանէ կը նշէ կրօնականներուն հարկազերծութիւնը: Այսպէս՝ ըստ Կարինի վիլայէթի 1540 թուակիր մէկ կանոնագրութեան՝ «այս լիվալին մէջ որոշ հողեւորակներ, որոնց իրաւատութեան ներքեւ: Այդ վանքերուն համար անոնց զրան որոշ քանակով ազգէ արձանագրուած է մարխաթի ազգէսի անուեով: Մտտեանին համաձայն վճարել էտք զայն՝ իսրեան չեն տար անոնք: ... [իսկ] եթէ անհաւատներէն մէկը զայ ե յիշեալ վանքերէն մէկուն մէջ ծառայութեան անցնի կամ ուսանի իրենց սխալ ծիսակատարութիւնը իր նախկին սիփաւհիին իսրեան վճարելու պարագային

նոր վայրի սիփաւհին իրաւունք չունի, ինչպէս այլ հարկեր՝ նոյնպէս նաեւ իսրեան գահանջելու»⁴⁷:

Սակայն միշտ չէր որ կանոնագրութիւնները խօսէին այսքան յստակ: Ընդհակառակը, անոնք յաճախ իրենք ալ չեն խօսիր այս մասին, եւ հայ կրօնականն ու կրօնական հաստատութիւնը միշտ ալ ենթակայ կը մնան կամայականութեանը հարկահանութեան: Այսօր ձեռքի սակ կան բազմաթիւ կանոնագրութիւններ եւ փաստաթուղթեր, որոնք կը խօսին հարկազերծութեանը մասին Ալլահի ճշմարիտ իրօնին սպասուորներուն, սակայն հազուաթէ քանի մը հատ կարելի է գտնել անոնցմէ, որ աղերսուի հայ կրօնաւորին եւ կրօնական հաստատութիւններուն: Սա ցանցուն էր իսկական պատճառը, որ եկող ու մեկնող անհամար կուսակալներ, փաշաներ, իշխանաւորներ, զինուորականներ, հարկահաններ եւ մեծ ու փոքր պաշտօնատարներ փորձեցին հարկի ենթարկել հայ կրօնաւորն ու վանքերը, եւ այդ վերջիններն ալ ստիպուած եղան գիմելու: Հոն ուր որ անհրաժեշտ էր՝ հարկազերծելու կամ առնուազն կարելի նուազագոյն չափի մը իջեցնելու համար հատուցուելիք հարկերը: «ե՛ս! Մաղաքիս վարդապետս Դերջանցի... զնացի ի յՍտանպուլ առ մեծ աշխարհակալին Սուլթան Սուլէմանն, զի Կամիայ եւ Աւազ վանացն եպիսկոպոսութեան մալն ժԲԲ (12,000 սպիտակ) էր, եւ յոյժ նեղացաւ վանքն եւ երկիր, եւ այլ ոչ կարէին տալ»⁴⁸ կը գրէ Մաղաքիս վարդապետը 1530 թուակալին, եւ կը շարունակէ ապա, թէ «վասն այն հարկեցա ի բազմաց եւ զվացի ի սուլթան Սուլէման ի թվին ՋՀԹ (1530) եւ ի ՋԲ. (6000) իջուցի զմալն, եւ զարեղախց խարանն ու զխսպանճն բարձաք ի բաց, եւ եկեղեցեաց նորոգման հրաման առաք, եկաք դարձեալ յԱւաք վանք»⁴⁹:

Դերջանցիին գրեթէ տասներկու տասնամեակ ետք՝ նոյնն էր տակաւին ամէն ինչ: Դժուար էր կացութիւնը եւ ծանր կեդրուովը հայ վանականին, կրօնականին եւ վանքերուն, ահա թէ ինչն է՝ համար Գալոր Զուլայիցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը

զիմեց ուղղակի սուլթանին եւ Պոստյ մէջ անոր ներկայացուց իր գանգատը օսմանեան Հարկահանութեան դէմ: Միմէոն Երեւանցին, որ Հրատարակեց սուլթանին Հրովարտակն իր Զամբունի մէջ՝ կը գրէ այս ուղղութեամբ թէ «Սուլթան Մահմետին ֆարման, զի արգ տանն վարդապետն եւ քահանայք թէ՛ մեք ի Մահմետէն գիր ունիմք, եւ ի բնէ այսպէս է լեալ, զի կարգաւորէ մեր զխարան եւ զխսպանջ մի տայցեն: Թագաւորն գրէ ի վերայ Հայպաու, Զաճու եւ Ռուսմերու փաշայիցն եւ դատաւորացն, զի մի առցեն, ի ՌՂԳ տաճկաց»⁹²: Մակայն, ինչպէս ցոյց կուտան Երեւանցիի Հրատարակած սուլթանական Հրովարտակները՝ Հայ կրօնականն ու կրօնական Հաստատութիւնը միշտ ալ մտադին ենթակայ Հարկահանութեան եւ միայն վերին մակարդակի միջամտութիւն մը գանձեք ազատեց անոր ստորնացուցիչ դրութիւնն⁹³:

Ըստ օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններու եւ Հրովարտակներու, սակայն, կային կարգ մը քաղաքացիներ, որոնք օրինականօրէն զերծ էին կացուցուած խրիննէն: Այսպէս՝ զլիաճարկի այս տխուր Հարկին ազատ էին բոլոր անոնք որոնք ունէին սուլթանական Հրովարտակ մը⁹⁴: Ազատ էին նաեւ Տրապիզոնի իրվայի չիֆթլիքները⁹⁵, Պոսնիայի վիլայէթի քաղաքաբնակներն ու գերդացիները⁹⁶, Պիթլիսի վիլայէթին Ախաթ, Ատիլճեւայ եւ Բաղէշ քաղաքներուն մահմետական բնակիչները⁹⁷, Չմշկածագի իրվայի քիւրտ Փիր Հիւսէին պէյի որոշ ազաներն ու ծառաները, որոնք «Հին ժամանակներէն ի վեր բայա չեն արձանագրուած»⁹⁸, Իմրոզ կղզին որ «Հինէն ի վեր» խրինն չէր վճարեր⁹⁹, Սամանթուրայի իրվայի վաղաքները¹⁰⁰, Բուսելիի վիլայէթի բերդապաշտներն ու այլ ծառայողները¹⁰¹, Կարինի վիլայէթի պաղլեղի չորս Հանքահորներուն բանուորները¹⁰², ինչպէս նաեւ Պալքաններու մէջ կարգ մը շրջաններու Հանքադործները¹⁰³, Թիւրքուայի իրվայի մէջ Հասուտութեան տարիքին չՀասածները¹⁰⁴, եւ Մորէայի վիլայէթին մէջ ոսոնք որոնք անկար ու ծեր էին արձանագրուած Հարկահաններու մատեաններուն մէջ¹⁰⁵:

Այժմ Հետաքրքրական պիտի ըլլար մէկ վերլուծումը կանոնադրութիւններու եւ Հրովարտակներու սա տուեալներուն, պարզ այն պատճառով որ վերը յիշուող կանոնադրութիւններու սուլթանական Հրովարտակները կը պատկանին լոկ քանի մը վայրի, քանի մը անհատի, կամ քանի մը Հաւաքականութեան: Մնացեալն էր, որոյն մասին խօսք չկայ Հարկագրծումի: Սակայն խրիննը կը գանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին վրայ խտութեամբ եւ ապօրինութեան բոլոր միջոցներով: Այսօր բազմաթիւ են փաստերն օրինակացուցութիւններուն եւ խախտումներուն, արձանագրային խեղաթիւրումներուն եւ տուեալներու նենգափոխումի: Այսպէս՝ կային շրջաններ, ուր խրիննը կը գանձուէր ոչ թէ տուեալ վայրի մը իսկական մարդահամարին Համաձայն՝ այլ մատեանի օրուան արձանագրութեան եւ քմահաճ նշումներուն, որոնք, ի՞նչ խօսք, միշտ ալ կը գերզնահատէին թիւը տուեալ վայրի մը բնակիչներուն: Օրինակ՝ 1725-ին 373 Հոգի Հաշուող Վաղարշապատ գիւղը երեք տարի ետք, 1728-ին արդէն Հասեր էր 511 Հոգիի՝ ըստ Հարկացուցակի մատեանի արձանագրութեան, այսինքն՝ երեք տարուան ընթացքին զիւղի բնակչութիւնն արձանագրեր էր մօտ մէկ չորրորդի աճ մը, բան մը որ ոչ մէկ ձեւով կարելի էր: 1725-ին զիւղը վճարեց 9325 աղչէ գումար մը որպէս խրինն, սակայն երեք տարի ետք վճարեց 13,086 աղչէ, որուն մէջ էր նաեւ զիւղին վեց ուրիշներուն 36 աղչէի Հասուցումը: Աւելին՝ ըստ մատեանի՝ զիւղն ունէր 511 Հարկելի մարդ, սակայն Հարկ էր գանձուէր 522 Հոգիի Համար: Պարզ քննութիւն մը այժմ երեւան կը հանէ անբացատրելի այս խախտումն ու ապօրինութիւնը որոնք Հոն էին եւ եղան նկարագրելու Օսմանեան Կայսրութեան Հարկային ընդհանուր դրութեան¹⁰⁶:

Ապօրինութիւններու սեղի տուող չեղիւթական այս Հարկը, սակայն, խտուր արդիւրուած կը գանձեք կարգ մը վայրերու մէջ: Այսպէս՝ երբ Հակոտակ անցեալ կանոնադրութիւններու արգիլքին՝ խրիննը կը գանձուէր Մխարիի կղզիին մէջ՝ 1709-ի կանո-

նագրութիւնն ստիպուած կ'ըլլար անգամ մը եւս յայտարարելու թէ «արգելուած է» անիկա⁶³: Նոյնը կը կատարէր Եանիայի (Կրտսէ) կղզիին 1704-ի կանոնագրութիւնը⁶⁴: Անիկն՝ Թաշեօզի կղզիին անթուակիր մէկ կանոնագրութիւնը խտաւր կ'արգելէր մանուկներու հարկահանութիւնը եւ կը յայտարարէր թէ «ներկայ մտտեանով զերծ են մանուկները»⁶⁵: Հակառակ այս բոլորին, սակայն, իսրէնճի գանձուած շարունակուեցաւ երկար, շատ երկար, ինչպէս որ պատահեցաւ այլ հարկերու պարագային, եւ, ըստ Բաքալընի՝ վերջ տրուեցաւ անոր միայն 1849-ին: Այս առիթով յայտարարուած օրէնք մը կ'ըզէր թէ «բարձրագոյն հրահանգին համաձայն իսրէնճ բարձր բոլորոյին դուրս ձգուելով գործածութեան՝ ասիկ նսք այդ անունով ոչ իսկ մէկ ազէն պիտի առնուի րայաներէն»⁶⁶:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները եւ ինչպէս որ ալ ներկայացուին անոնք՝ ըստ կանոնագրութիւններու տուեալներուն՝ իսրէնճ գանձուեցաւ «ըստ սովորութեան», «ըստ «Հինէն ի վեր» եղող արձանագրութեան», «ըստ մտտեանի», «ըստ Հնագոյն օրէնքի», եւ «ըստ շերտաթական օրէնքի»՝ դրամով եւ երբեմն՝ ընական եւ հողային արտադրութեամբ: Վերջին սա պարագային, ըստ Լէոյի, անիկա կը կոչուէր սալխան⁶⁷: Գարսաուբ, Սիլիստրէի, Թիրհայայի եւ Օլորիի լիվաններուն եւ Պոսիայի վիլայէթին մէջ գոյն կը գանձէր սիվահին⁶⁸. ըստ Սուլթան Մեհմեթի 1488 թուակիր կանոնագրութեան՝ սուվարին⁶⁹: Թաշեօզի կղզիին մէջ վոյվոտաներն էին որ կը գանձէին իսրէնճը⁷⁰, Նիկիտոլիսի վիլայէթին մէջ՝ «չըջանի պատասխանատուն»⁷¹, Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ըստ Երեմիա Չէլչպիի, «ի վերէ երկրէն մարդիկն»⁷², եւ Բուսնիի վիլայէթին մէջ «ըպսթին տէրը»: Վերջին սա վիլայէթին տրուած 1530 թուակիր կանոնագրութիւնը իր կարգին խտաւր կը հրահանգէր, թէ «ոչ որ միջամուխ պիտի ըլլայ»՝ հարկի գանձումին⁷³ տրուած ըլլալով որ կային բազմաթիւ անտպաներ, մեծ ու փոքր իշխանաւորներ, եւ ինքնակոչ հարկահաւարներ որոնք իրենք իրենց իրաւունք էին տուած

Խրենճը եւ այլ հարկեր գանձելու: Յստակ է, սակայն, կանոնագրային եւ փաստագրական տուեալներէն, որ իսրէնճը եկամուտ էր արձանագրուած մահմետական աւատատիրոջ, որ երբեք ալ պիտի չարտօնէր օրեւէ մէկուսն որ անձգութիւն կատարէր սահմաններէն ներս իր իրաւունքներուն: Ի վերայ այս ամենայնի՝ Սիլիստրէի լիվային մէջ երբ րայան ըլլար հրովարտակ կողոյ մէկը, կամ այլապէս, եւ չմշակէր հողը՝ անիկ կը գանձուէր իսրէնճը «արքունի գանձին» համար⁷⁴:

Ըստ կարգ մը կանոնագրութիւններու տարեկան այս հարկը⁷⁵ կը գանձուէր ամէն տարի մարտի սկիզբը՝ երբ քսանհինգ ազէն էր քանակն անոր⁷⁶, կամ Նեվրուզին⁷⁷ եւ Բուզ-ը Գասըմին, որ կիլիւար 26 նոյեմբերին⁷⁸, իսկ երբ մեծ էր գումարը՝ գանձումը կը կատարուէր երկու նուազով՝ Բուզ-ը Թըզըրին՝ որ կը համընկնէր 30 Սեպտեմբերին, եւ Բուզ-ը Գասըմին⁷⁹:

Կանոնագրութիւններու, հրովարտակներու, սկզբնադիրներու եւ դրականութեան բոլոր տուեալներն ալ ցոյց կուտան, որ գլխահարկ մըն էր իսրէնճը, ու գոյն կը յիշեն որպէս իսրէնճ ընամի կամ ընամի իսրէնճ եւ պետկ-ի իսրէնճ: Ըստ բովանդակութեան անիկա կը նոյննայ խուստ-ի չերիի կամ բենճեքի, պետկ-ի Էսպրեթի կամ պաշ ազէպի, պաշ ընամի կամ պաշ օնէի, եւ շախտի վերկիսիի կամ ճեղիէի հետ: Հայկական սկզբնադիրները գոյն կուտան սղուաղուած ձեւով որպէս ըբսանճ, եւ մերթ պարսկական ձեւով որպէս իսրանի: Ինչ որ ալ ըլլայ ձեւը՝ հարկային տարազին, եւ ինչպէս ալ կոչուի անիկա՝ Սիվան ներեանցին գոյն կը տարազէ որպէս «թեթեւ հարկ»⁸⁰:

ԻՍՐԵՆՃԻՔ [ispencik] – Բառակազմօրէն իսրէնճի հետ որոշ

հանդիտութիւններ ունեցող իսրէնճիք հարկային տարազն այսօր հաշիւ թէ կարելի ըլլայ բովանդակութեամբ փոսիկը զնկ իսրէն ծնունդ տուող իսրէնճ բառակապակցութեան, որուն, ըստ կարգ մը արեւելագէտներու եւ լեզուագէտներու, տակաւին չտրուեցաւ որոշ տարազուս եւ ստուգարանութիւն, թէպէտեւ

այդ հարցով զբաղող քիչ մը ամէն մարդ փորձեց զայն նոյնաց- նել պարսկերէնի բնճնթիւն հետ: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականու- թիւնը եւ ինչպէս որ ալ բացատրուի կազմութիւնը Հարկային տարազին՝ այժմ յստակ է, որ իսրէնճիքը յառաջացած է իսրէն- ճին վրան յաւելումովը պարսկերէն չափ «անդորրագիր, մէկու մը իրաւունք տուող գրութիւն, վճարում, պարտաւորութիւն»² բառին: Բառացի կը նշանակէ գլխահարկի վճարում, թէպէտեւ կարգ մը աղբիւրներ իսրէնճիքը նոյնացնելէ ետք բնճիքի հետ՝ կը յայտնեն, թէ անիկա «տարուկի մը տիրոջ տրուած վկայագիրն է»³: Իրականութեան մէջ, սակայն, գլխահարկի կամ ստրկաբը- բութեան հետ ոչ մէկ աղերս ունեցող Հարկային տարազ մըն էր իսրէնճիքը, որ, ըստ Բաբայլնի՝ փոքր քանակով եւ տարեկան այն վճարումն էր, զոր հին օրերուն կը կատարէր աշխատելու կամ առեւտուրով զբաղելու համար գուրսէն Պոլիս եկած օտա- բակներ՝ եւ այդ իսկ պատճառով՝ սովորութային պատահական հարկ մըն էր լոկ:

ԻՍԹԻԼԻԻԱՔԻԱՍԻ ԻՒՋԵՐԻՆԷ ԿԵՐԿԻ [istihlakiyet üzerine vergi] – Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բուսական ուչ գործածու- թեան անցած Հարկային տարազ մը, որուն բաղկացուցիչ տար- բերը կուգան արաբերէն Հելիքէ – «ամէն ինչ ծախել, ամէն ինչ սպառել, ունեցածը վատնել, կորսնցնել ինչ որ մէկն ունի»⁴, թրքերէն իւզիլիմէ – «վրայ, համար, դէպք»⁵, եւ վերկի – «այն ինչ որ կուտան, հարկ, օժանդակութիւն, տուրք, առատածու- թութիւն, ձիրք, պտուտեան ծախսերուն որպէս մասնակցու- թիւն իւրաքանչիւր հայրենակիցէ պահանջուած դրամ, բաժ»⁶ բառերէն: Բաղակացուցիչ առաջին հատուածը Հարկային տա- բազին իր եզակի իսթիսլիքէ ձեւին մէջ կը նշանակէ «սպառում, օգտագործում, մաշում»՝ կամ «ինչքի կամ նիւթի օգտագործու- մը մինչեւ սպառումն անոր»⁷: Կը թուի թէ բառն իր հոդակիի ձեւին մէջ օսմաներէնէն անցած է պարսկերէնի, ուրիշ վերցու- ցած է լոկ «ծախս, վատնում, սպառում» բացատրութիւնը⁸. ան-

կէ վերցուցած է նաեւ իսթիսլիքիսթի հնչական ձեւը բառին: Այսուհանդերձ՝ օսմաներէն այլ աղբիւրներ բառը կը ճանչան նոյն եզակի ձեւին մէջ եւ որպէս ստորգիշէ՝: Իրականութեան մէջ, ինչպէս որ ալ եղած ըլլայ կազմութիւնը քսաներորդ դարու ա- ռաջին օրերուն գոյութեան կոչուած Հարկային այս տարազին՝ անիկա բառացի կը նշանակէ սպառումի տուրք, կամ սպառու- մի վրայ գանձուող հարկ. արդէն այսպէս ալ կը տարազէ զայն օսմաներէն բառարանը⁹: Սակայն փաստելը ցոյց կուտան, թէ ա- նիկա այն տուրքն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը դան- ձուէր ներածուող սպառողական նիւթերէ, մանաւանդ ուտե- սեղէնէ, եւ առ այդ՝ բովանդակութեամբ կ'ընծայուէր լոկ մէկ տարբերակը կիւմրիւքին, որուն հետ մնաց օգտագործումի մէջ նոյնիսկ կայսրութեան անկումէն ետք:

ԻՍԻԿԵԼԷ ԲԵՍՄԻ [iskele resmi] – Իտալերէն սրպա – «նաւ- մատոյց, քարափ, նաւահանգիստ»՝ եւ արաբերէն րեսմ – «Հերք, հարկ»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղկա- ցուցիչ առաջին բառն իր իսրէլէ ձեւով Երեմէն եւ փոխառութիւն կը կարծէ յուշարէն՝ «նաւահանգիստ» իմաստով՝, մինչդեռ օս- մաներէն բոլոր բառարաններն ալ զայն կ'ընդունին որպէս թրքե- րէն բառ՝ իր իսրէլէ ձեւով եւ «նաւահանգիստ, ծովեզերեայ բազ- մավաճառ քաղաք, ծովեզերեայ նաւամատոյց, աւան կամ քա- ղաք. ծովեզերեայ վաճառատեղի. սանդուխ. նաւի ձախակողմ. չլնքի շինութեան ատեն օգտագործուող լատակ»՝ բովանդա- կութեամբ: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ նաւահան- գիստի կամ նաւամատոյցի հարկ: Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա սովորութային այն տուրքն էր, որ Օսմանեան Կայսրու- թեան կարգ մը նաւահանգիստներուն մէջ կը դանձուէր ցամաք էլլող ճամբորդներէն եւ անոնց ապրանքներէն: Փոփոխական էր բանակով ըստ տեղի եւ ժամանակի եւ տեղեկային ծածօթ՝ այսպէս պատմը անունով: Ըստ Բաբայլնի՝ վերջ տրուեցաւ անոր գոյու- թեան 1908-ի երիտասարդ-թուրք յեղափոխութեամբ¹⁰:

Ձեւով մը անիկա մէկ նմանակն էր թուրքալ պատմիւն:

ԻՏԽԱԼԼԱԹՐ ԲԵՍԻԲ [ithalat resmi] – Արարերէն տեսիլէ – «մտնել, արտադրել, շահ մը կամ օգուտ մը պապհովել»՝ եւ ըսած – «Շէրք, նկար, գծադրութիւն, Հարկ»՝ բառերէն յառաջացած Հարկային տարազ, որ բաղկացուցիչ առաջին Հատուածին խտլալ սամաներէնի մէջ կը նշանակէ «մուծանելն, ի ներքս անձերն»՝, մինչ անոր յոգնակի զոյականն իր խտլալաթ ձեւով պարզօրէն կը նշանակէ «ներածուած»։ Օսմաներէն այլ ազրիւք մը կը յայտնէ, թէ խտլալաթ ունի «այլ երկրներէ երկիր մը եկող արտադրութիւն, ճարտարարուեստական ապրանք եւ զանազան տեսակի բաներ բովանդակութիւնը»։ Օսմաներէնի մէջ խտլալաթը Հիմնականօրէն կը նշանակէ ներածուող ապրանք։ Հարկային տարազին բաղկացուցիչ Հատուածներուն տրուած սա բացատրութիւններուն՝ տարազը բառացի կը նշանակէ ներածումի Հարկ։ Իրականութեան մէջ սամանեան տնտեսական բառամթերքին մէջ խտլալաթ ըսմի Հարկային տարազն սկսաւ զործածուիլ միայն կէսերէն ետք տանիններող դարուն, երբ կնգրոնական իշխանութիւնները փոքրեցին արդիականացնելու եւ երկտասարդացնել կընդու սկսած կայսրութիւնը սուլթաններուն. այսուհանդերձ՝ նորաստեղծ այս տարազին Հետ շարունակեցին զուղընթաց քալել ամեալէն, ընթացիէն, միւրուրիէն եւ մտախալիէն, որոնք նախքան սամանեան բարենորոգչական շըրջանը մասնաւոր արտայայտութիւններն էին մտքսին։ Յետագային, երբ օտար պետութիւններու Հետ ստորագրուեցան տակաւին Համաձայնագրերի՝ տնտեսական վաղեմի սա բառամթերքին փոխան տեղծուեցաւ խտլալաթ ըսմին եւ իլրաճաթ ըսմին, որոնցմէ վերջինն եկաւ տեղը գրասկիւռ ընթացիէն, իսկ առաջինը ամեալէին։ Այլ տեղ Բաքալըն մասնաւորիւով իր խօսքը՝ կը Հաստատէ թէ խտլալաթ ըսմին արտասահմանէն երկիր ներածուող ապրանքներէն զանձուող Հարկն էր միայն։ Եւ արդէն՝ սամաներէն Գամուսն սլ Հարկային այս տարազին կուտայ նոյն բովանդակութիւնը։ Արդարեւ, ըստ անոր, անիկա ներածումի Հարկ մըն էր լոկ՝։

ԻՐՍԱԼԻԷ [irsaliye] – Արարերէն իրսել – «որուէ մէկուն անարուած բան կամ պատգամ»՝ բառէն յառաջացած Հարկային տարազ, որուն, սամաներէնի փոխանուած արմատ բառը «անարեկու, զրկելու գործողութիւն»՝ բովանդակութիւնէն անկախ զգեցած է «արշաւախումբ» իմաստը նսւել։ Օսմաներէնի մէջ իրսալն իր յոգնակի իրսալաթ ձեւին մէջ ունի տակաւին «պարենի, պտտերագմական նիւթերու առաքում» բովանդակութիւնը։ Հետաքրքրական է, որ սամանեան ոչ մէկ բառարան կը յիշէ առկայութիւնը իրսալիէն Հարկային տարազին, մինչ արարերէնի մէջ յիշուած իրսալիէն ունի ոչ մէկ աղբյուր տնտեսական, ելինձտական եւ օրինական փոխյարաբերութիւններուն Հետ։ Արարերէն բառարանի մը Համաձայն՝ արարերէն իրսալէ – «ղըրկի» բառէն յառաջացած իրսելէ բառային եզրը կը բացատրուի «առաքելութիւն, պատուիրակութիւն, արշաւախումբ, ուղարկում, առաքում» ձեւով։ Սաֆրաստեանն իր կարգին յայտնելէ ետք թէ իրսալիէն յառաջացած է արարերէն իրսել բառէն՝ կ'սուլցնէ տակաւին, թէ անիկա «նշանակում է ուղարկել՝ մտքը, զինուոր, միջոց, ռազմամիջոց եւ այլն», այսինքն՝ սուլթանական արքունիք զրկուած մարդկային ուժ, գումար կամ պաշար, մինչ Բաքալընը կը Հուսատէ, թէ իրսալիէն մուգաթալայի փոխան կայսրութեան կնգրոն առաքուած գրամն էր միայն, այսինքն՝ Օսմանեան կայսրութեան բաղկացուցիչ երկրներէն ու բաղաձեւերէն որպէս տարեկան Հարկ Պոլիս զրկուած գումարն էր անիկա։ Ըստ թուրք պատմագէտին՝ այսպէս կը կոչուէր նաեւ այն ընկալագիրը զոր Հարկահաւաքը կը ստանար իր Հաւաքած գումարը կնգրոնական իշխանութեան յանձնելէն ետք, այլ խօսքով իրսալիէն ունէր իմաստային երկու տարազում. նախ միանուագ գումար մըն էր անիկա, եւ սպա՝ այդ գումարին փոխան ստացուած ընկալագիրը։

Բոլոր սա բացատրութիւնները կը նշանակեն, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կային շըջաններ, որոնց միանուագ ու տարեկան վճարում մըն էին Հարկերը։ Այս կապակցութեամբ Սաֆ-

բասանան կը գրէ, թէ «Թուրքիայում կային վիւայէթներ, որոնք «մալթու էին կայրում», այսինքն վճարում էին միանուագ գումար, դրանք էին Պաղտասի, Պարսիայ էլյալէթները, Եգիպտոսը եւ այլն: Դրանց կողմից տարեկան մի անգամ վճարում մալթուն կոչուում էր «սալարիէ»»:

Այս բոլորը ցոյց կուտան, որ իրսալիէն անմիջականորէն անհնուած կը մնար Օսմանեան Կայսրութեան վարչաձեւին: Ըստ Վուսիիչի՝ «Պալքանեան նահանգներուն մեծամասնութիւնը, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսը, Սուրիան (Դամասկոս) եւ Իւրաքը (Պաղտաս) «ուղղակի» կը կառավարուէին Բարձրագոյն Դրան պաշտօնատարներով: Իւրաքանչիւր նահանգ սուլթանին կը հասուցէր տարեկան վճարում մը (իրսալիէ): Արաբական նահանգները կանոնաւոր կերպով կը կառարէին այս վճարումները: Երբմի կիրէյ խաները որոնք յետնորդներն էին Ոսկի Հորդային գրեթէ ազատ էին արտաքին միջամտութենէ: Մեքքէի շեքիֆն ունէր նոյնանման դիրք մը, եւ Մետինէն՝ Մեքքէէն ետք սրբազնագոյն քաղաքը մահմետականներուն՝ կը կառավարուէր անանորթ ներքինիով մը, որ կը նշանակուէր արքունիքէն՝ սուլթանին կողմէ: Այլպէս ալ՝ Մեքքէն եւ Մետինէն կը կազմէին մէկ «նահանգ» օսմանեան գերիխանութեան ներքեւ: Ալճերիոյ, Թունուզի, եւ [Ափրիկեան] Թրիփոլի մէջ [կեդրոնէն] ընտրուած պէյերը կամ աէյերը մեծաւ մասամբ անկախ էին իրենց գործերու ղեկավարումին մէջ: Որպէս օժանդակութիւն՝ անոնք սուլթանին կը զրկէին նաւեր եւ մարդեր, սակայն Հակառակն ըլլալով բրիտանեայ երկիրներուն, որոնք տուրք կը հասուցէին սուլթանին՝ [կայսրութեան] մահմանական Հոդամասերը նուէրներ որ տասնային անկէ: Եւսներ յստակ միաւոր մըն էր, [եւ] երբեմն անկախ՝ օսմանեան Հակակիթէ: Կարգ մը այլ Հաւաքականութիւններ եւ կղզիներ կը կառավարուէին ինքնուրոյն ձեւով մը: Ըստ օսմանեան ցեղախմբային քաղաքականութեան՝ Եգիպտոսի, Սուրիոյ, Քիրքիստանի, Անատոլիոյ ցեղապետերը Հարկ կը վճարէին իրենց ազատութեան փոխան»:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ օսմանեան կանոնագրութիւնները Հազրի կը յիշեն իրսալիէն. ընդՀակառակը՝ անոնց մօտ յաճախ օգտագործուած կը գտնենք մալթու եւ մուպիթաս տարազներն իրենց այլազան բառակապակցութիւններով: Այդ կանոնագրութիւններուն մէջ Միտիլի կղզիին արուած 1709 թուակիր կանոնագրութիւնը կը մնայ միակը, որ կը խօսի շերիաթական այս Հարկին մասին սկզբնաղբիւրներու եւ զրականութեան սոււած բովանդակութեանը¹⁰, թէպէտեւ անիկա չի յիշեր յուսուլիւր տարեկան գումարին: Այսուհանդերձ օսմանեան պատմագրութեան մէջ կան այլ աղբիւրներ, որոնք կը յիշեն քանակը այլ շրջաններէ Պոլիս առաքուելիք իրսալիէին: Այսպէս՝ թուրք պատմիչ Սելանիէի Մուսթաֆա էֆենտիսի կը գրէ իր Թարիխ-ի Սելանիէի գործին մէջ, թէ Վրաստանի «բովանդ ցեղի իշխող Ալեքսանդրէ խանը ամէն տարի պետութեան Ատիթանէին 10 Հազար ռուկ արժէքով ընտիր մետաքս տալու պայմանով մալթուի կապ[ու]ել եւ խոստացել է զդրութիւն ունեցող պարսիպները կարիքներն ապահովել, լրիւ Հացամթիբրներ Հասցնել եւ Հպատակութիւնը շարունակել»¹¹:

Իր կարգին թուրք պատմագիր Փեչեւի-Իպրահիմն իր Թարիխ-ի Փեչեւի գործի երկրորդ Հատորին մէջ այս բոլորը կուտայ քիչ մը աւելի մանրամասնեալ: «Իրբեւ սուրք տարեկան 30 բնո մետաքս, 10 սիրական տղայ (ղուլամ), 10 բարեկազմ կոյս աղջիկ, 10 վայրի բազէ (որսի Հատար) եւ 10 ոչ-ազնուացեղ Հանկնպալապան տալու պայմանով, [Ալեքսանդրէին] իր երկիր վրայ պէյէրպէյիտի Խիտրոսով իշխելու մասին սուլթանական Հրովարտակ շնորհուեց»¹²:

Թէ ի՞նչ բանի կ'օգտագործուէին կայսրութեան զանազան շրջաններէն միանուագ Հասնոց այս գումարները, ինչերը եւ մտադրկային «նուէրները»՝ այսօր դժուար չէ պատկերացնել: Այժմ ձեռքի տակ կը գտնուի թրքական անուուագն մէկ աղբիւր որ յականէ անուուակ կը նշէ գործածումն ձեւն ապարուած իրսալիէին: Այսպէս՝ ըստ թուրք պատմիչ Չեքիստուն պէյի Միւն-

ճէաթ ուս-սելաթին գործի տեղեկներին՝ «աբբունական խճա-
նոցի կորիքներէ համար, բացի եգիպտոսի իրապիէից, ամբողջ
տարին ծախսուում է 965 եւ կէս քիւէ»¹:

Գրականութեան եւ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն հա-
մաձայն՝ իրապիէի համանունն էր մաթթուին, Մըսըր խապիէ-
սիին, սուրբէին եւ մազումիէին:

ԻիձՐԵԹ [ücret] – Արաբերէն էճերէ – «թոշակ, աշխատա-
վարձ»՝ բառէն յտառջացած Հարկային տարազ, որ օսմաներէնի
մէջ Հնչական փոփոխութեան ենթարկուելէ ետք զգեցած է ա-
րաբերէնի բովանդակութեան առընթեր «վաճառք, շահարժեան,
վարձք, տունի վարձք, որսվարձ, փոխարէն, արիտուր, ուսում-
նական տարեվճար, եւ աշխատանքի փոխան Հատուցուող դրամ
կամ այլ բան» իմաստները²: Առ այս՝ Հարկային տարազը բառա-
ցի կը նշանակէ վարձք: Սակայն բուղարովին այլ բան կ'ըսեն օս-
մանեան կանոնագրութիւնները, որոնք անոր եւ այլ բառերու
զուգորդումով ստեղծուած ունին բազմաթիւ եղբեր Հարկային
տարազի: Ինչ որ ալ ըլլան եւ ինչ որ ալ ներկայացնեն այս ձե-
ւով գոյութեան կոչուած արտայայտութիւնները՝ իւճերէի ա-
ռանձին եւ որպէս Հարկային տարազ՝ կը գտնենք օգտագոր-
ծուած միայն մէկ անգամ՝ Սուլթան Մուրադ Գ-ի ժամանակնե-
րէն եկող եւ Մուսուլի լիվային պատկանող կանոնագրութեան
մէջ, որուն համաձայն շուկան վաճառուող մէկ զաֆթանցու
կերպասէն կը գանձուէր վեց մանըրի գումար մը, որպէս զաֆ-
թանլըզ. այս վերջինին մէկ եւ մէկ-երրորդը կը գանձուէր պէյ-
լիբին համար որպէս իւճերէի, որ վերցուեցաւ որպէս ապօրինու-
թիւն³: Ըստ Հաշուարկումներու՝ գանձուող գումարն էր մէկու-
կէս ազէ, իսկ իւճերէի՝ կէս ազէ միայն:

ԻիձՐԵԹ-Ի ԶԵՄԻՆ [ücret-i zemin] – Արաբերէն էճերէ –
«թոշակ, աշխատավարձ»՝ եւ պարսկերէն զեմին – «ճող, եր-
կիր»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բաղադրու-

ցիչն առաջին հատուածը օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ
«վաճառք, շահարժեան, վարձք, տունի վարձք, որսվարձ, փո-
խարէն, արիտուր, ուսումնական տարեվճար եւ աշխատանքի
փոխան Հատուցուող դրամ կամ այլ բան»⁴, եւ առ այդ՝ Հարկա-
լին տարազը բառացի կը նշանակէ ճողի վարձք: Իրաւ այ՝ օս-
մանեան կանոնագրութիւններն այս բովանդակութեամբ այ
կ'օգտագործեն բառը, այսինքն՝ անիկա վարձքն է օգտագոր-
ծուող Հողաշերտի մը: Ըստ անոնց տուեալներուն՝ շերիաթական
Հարկ մըն էր անիկա եւ կը գանձուէր Պոսայ խասերուն մէջ բա-
նող կիրի խարոյկներէն եւ կզմիտարի գործատեղիներէն «բա-
ստովութեան»⁵: Այսպէս՝ առաջինին գանձումն էր քսան ազէ
տարեկան, մինչ երկրորդինը՝ երեք Հարիբ ազէ: Սա տուեալ-
ներով մաթթու մըն էր գանձումը, եւ վարձքը օգտագործուող
ճողին, որուն վրան Հաստատուած էին խարոյկներն ու գործա-
տեղիները⁶:

Սակայն միշտ չէր որ այսքան յստակ կերպով կանխորոշուած
ըլլար վճարումը, եւ ոչ ալ միայն գանձուէր անիկա խարոյկնե-
րէն եւ գործատեղիներէն: Ընդհակառակը՝ փաստոր ցոյց կու-
տան, որ անիկա ճողի օգտագործումի վարձք մըն էր նոյն ստան
եւ կրնար գանձուիլ երկրագործական նպատակներով օգտա-
գործուող ճողերէն նաեւ: Այսպէս՝ Մորէյայի լիվայի 1716 թուա-
կիր կանոնագրութեան համաձայն՝ այն բոլորը որոնք ճողը կ'օգ-
տագործէին որպէս այգի, թթոստան կամ ձիթատան՝ վճարելէ
ետք առաջինին աէճիւմ բեմին, եւ վերջիններուն տասանոր-
ջը պարտաւոր էին պետութեան սա յանձնի բերքին մէկ չոր-
րորդը⁷: Ահաւասիկ սա վերջինն էր որ կը կոչուէր իւճերթ-ի զե-
մին եւ կը նկատուէր վարձքը օգտագործուող Հողաշերտին:
Ըստ տուեալներուն՝ Հարկը կրնար Հատուցուիլ դրամով կամ
բնամթերքով, եւ բովանդակութեամբ լոկ մէկ փոփոխակն էր
բեմ-ի զեմինին:

ԻիձՐԵԹ-Ի ԹԱՀՄԻՍ [ücret-i tahmis] – Արաբերէն էճերէ –

«թռչակ, աշխատավարձ» եւ թահմու — «խարհում սուրճի կամ աղնձուռ»՝ բառերէն կազմուած Հարկային տարազ, որուն բազմ-կազուցելը առաջին Հատուածն օսմաններէն մէջ ունի նաեւ «վաճառք, շահարժփն, վարձք, առուի վարձք, օրավարձ, փոխարէն, տրիտուր, ուսումնական տարեվճար, եւ աշխատանքի փոխան Հատուցուող դրամ կամ այլ բան»՝ բովանդակութիւնը³, մինչ երկրորդ Հատուածը կը նշանակէ «աղանձներ, լեսուրն զխահուէ, տեղի ուր ազանձեալ լեսուս զխահուէ, գործարան խահուէի»³: Այս բոլորը Հարկային տարազին կուտան սուրճը խարկելով ազալու գործողութեան բովանդակութիւն, երբ անդին՝ այսպէս բացատրելէ ետք թահմուր՝ ուրիշներ կ'աւելցեն տակաւին, թէ անիկա սուրճի վաճառատունն է նաեւ: Ինչպէս որ այ ստուգաբանուի թահմուր՝ Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ կամ սուրճը խարկելու եւ ազալու վարձք, կամ այ՛ սուրճի վաճառատունը կատարուող վճարում: Երկրորդ պարագային անիմաստ կ'ընձեռուի Հարկային տարազը, որովհետեւ կայ օսմանեան ոչ մէկ կանոնագիր, որ սահմանէ չափը վաճառուող որեւէ արտանքի կամ աւելի: Ուստի կը մնայ լոկ առաջին բացատրութիւնը, եւ արդէն ձեռքի տակ գտնուող կանոնագիրը մը այդպէս ալ կը տարազէ գայն: Ըստ Մորէտյի 1716 թուակիր այդ կանոնագրութեան՝ մէկ վուզիէ սուրճին կը գանձուէր տասը ազէ, որուն չորս ազէն կը պատկանէր պետութեան, այլ չորս ազէ մը՝ սուրճը խարկողին եւ ազացողին՝ որպէս ձեռավարձ, իսկ մնացեալ երկու ազէն ալ՝ որպէս վարձքը սուրճի ազօրքին: Ահաւաստիք վերջին ալ վճարումն էր իւրենթ-ի թահմուր³:

Նոյն օրերէն եկող այլ սկզբնաղբիւրներ կը խօսին սակայն ընդհանուր ձևով մը սուրճի ներածումին, սպառումին եւ Հարկելիութեան մասին՝ ցոյց տալով խորական այն ոգին որուն վրան յենած կը կենար սուրճէն ելող գանձումը: Այսպէս՝ որպէս թէ սանձահարելու Համար սուրճի գործածութեան արագ աճն ու թափը ժողովուրդին ձօտ, եւ մանաւանդ աւելի եւս եկամուտ ապահովելու Համար կայսրութեան գանձին Սուլթան

Ահմետ Գ-ի շքանին իշխանութիւնները արձանագրեցին որոշ յաւելումներ սուրճի Համար կատարելի վճարումներուն վրայ: Այսպէս՝ թուրք պատմագիր Ռաշիտ Մուհամմետ Էֆենտիի թարիխ-ի Ռաշիտի գործին երկրորդ Հատորին մէջ կատարած Հաստատումին Համաձայն՝ «Հանգուցեալ Սուտափնտիկեր Սուլթան Սուլէյման խանի սուլթանութեան ժամանակ Ֆերման էր տրուած՝ Ստամպուլի եւ նրան յարակից մաքսատներում սուրճ ներմուծողներին «ուսմի պիտաթ» վերցնելու մասին, ամէն մի օրպայի Համար մուսուլմանները՝ 8 ազէ, քիաֆիքները՝ 10 սաղ (ողջ) ազէ, [իսկ] էտիրնէի քաղաքում ներմուծողներին սահասարակ 50-ական ողջ ազէ: Այս Հայերէտ սուրճի օգան երկու, երկու եւ կէս ղուրուչով բարձրացել էր: Նկատի ունենալով, որ որոշ գումարի Հարկի նշանակումը եւ զին վրայ առաջացրած տարբերութիւնը Հնարաւորութիւն է ապիս այդ յաւելումին, յատուկ Ֆերմանով որոշուեց՝ Ստամպուլում եւ նրան ենթակայ մաքսատներում, ինչպէս նաեւ Օսմանեան Պետութեան որոշ մաքսատներում ներմուծուող սուրճից, որոշ ապրանքների նման, — նախապէս սահմանուած մաքսային Հարկը առնելուց յետոյ, մի առանձին վայրում ամէն մի օրպայից «սուրճի ներմուծութիւն» անուով Հինգական փապա եւս առնել, վերոյիշեալ Հարկը գանձելու եւ Հաւաքելու Համար առանձին էմիւ եւ քարտուղար նշանակել. քիաֆիք վաճառականներինց իրենց երկրներն ուղարկած սուրճից բացի, մի շարք իսլամական քաղաքներում բերած սուրճից վերելք յիշուած կարգով սուրք առնել»⁴:

Ինչպէս ցոյց կուտայ թուրք պատմագիրը՝ իշխանութիւնները Հասեր էին իրենց նպատակին եւ կատարել Հինգ փապայի յաւելում մը, որ ըստ Հաշուարկումներու՝ կը Հուսատարէր ասանհինգ ազէի, այսինքն՝ նոր կարգադրութեամբ՝ նախկին աստի փոխան կը Հատուցուէր քսան Հինգ ազէ գումար մը, որուն եթէ պահուին Հին Համեմատութիւնները՝ առաջին տասը ազէն կը պատկանէր պետութեան, երկրորդ տասը ազէն՝

սուրճը խարիդդին եւ աղստողին, իսկ մնացեալ Հինդ ազէն այ՛ սուրճին աղօրքերին: Սա բոլորը կը նշանակէր երկուքուկէս անգամ յաւելումը նախկին հարկին:

Ի՛ՒՃՐԵԹԻ-Ի ՄԻ՛Ի՛ԱՃՃԵԼԷ [ücret-i muaccele] – Արարերէն էճերէ – «թոշակ, աշխատավարձ»՝ եւ միւ՛էճճել – «արագ, յանկարծակի կերպով մահացած, կանխաճարուած»՝ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ ունի նաեւ «վաճառք, շահարաժփն, վարձք, տուևի վարձք, օրավարձ, փոխարէն, տրիտուր, ուսումնական տարեվճար, եւ աշխատանքի փոխան Հատուցուող դրամ կամ այլ բան»՝ բովանդակութիւնը՝, մինչ երկրորդէն կազմուած միւ՛էճճելէ բառը կը բացատրուի որպէս «պետական հողէն ստացուող Հարկ որ կը վճարուի յաբրդական նուազներով»՝ կամ՝ «ժամանակի ընթացքին ստացուելիք արդիւնքին Համար նախապէս ստացուող դրամ»՝: Հարկային տարազին բաղկացուցիչ Հատուածներուն տրուած այս բացատրութիւններով անհիկա կը վերածուի այն Հատուցումին, զոր Հողատէրը կանխաւ պիտի ստանայ իր հողն օգտագործողէն, երբ այդ վերջինը տակաւին չէ քաղած որեւէ արդիւնք:

Հարկային տարազին տրուած այս բովանդակութիւնը ճեւով մը ուղիղ կը Համընկնի օսմանեան կանոնագրութիւններու տուեալներուն: Արդարեւ, ըստ Պուտինի վիլյաէթին Սուլթան Սուլէյման Գանուտինի շրջանէն եկած մէկ կանոնագրութեան՝ երբ տուեալ Հողամասի մը ըլլայն մահանար՝ Հողամասը կը փոխանցուէր անոր զուակին: Իսկ ինձ մահացողը ըլլաք անգաւակի, կամ գաւակն իր կարգին մնար անժառանգ՝ այն ստեն Հողամասը կը փոխանցուէր ուրիշի մը «ըստ կանոնի» անկէ գանձելէ ետք իւճերթ միւ՛ահճելէն՝: Նոյն էր դրութիւնը Իւսկիւպի, Սեյանիկի եւ Մորէյայի վիլյաէթներուն մէջ ալ՝: Դժբախտաբար, սակայն, շերիաթական այս տուրքին կը մնայ քանակն անորոշ, իսկ առկայ կանոնագրութիւններն ալ կը յիշեն ոչինչ:

Կանոնագրութիւններու տուած այս բովանդակութեամբ՝ իւճերթ-ի միւ՛ահճելէն լոկ մէկ փոփոխակն է բխմ-ի թափուի, եւ առ այդ կը գանձուէր կանխիկ դրամով եւ միանուազ՝ Հողատիրոջ կողմէ:

Ի՛ՒՃՐԵԹԻ ՏԵՔՐԱՔԻԷ [ücret-i dekkakiye] – Արարերէն էճերէ – «թոշակ, աշխատավարձ» եւ տեքքէ – «կրպակ, փոքր խանութ»՝ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «վաճառք, շահարաժփն, վարձք, օրավարձ, տուևի վարձք, փոխարէն, տրիտուր, ուսումնական տարեվճար, եւ աշխատանքի փոխարէն Հատուցուող դրամ կամ այլ բան»՝, մինչ երկրորդ Հատուածը յառաջացած է տեքքէի յոգնակի տեքքէն եւ կը նշանակէ կրպակներ, խանութներ: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ խանութ վարձք կամ, աւելի եւս՝ խանութի շահարաժփն: Սա երկրորդ տարագումն աւելի ճիշտ կը Համընկնի բովանդակութեանը կանոնագրութիւններու տուեալներուն: Արդարեւ՝ Սուլտայի լիպի Մուրատ Գ.-ի օրբէլն եկող մէկ վաւերագիրը կը յայտնէ թէ նախապէս պապպերիկ կոչուած բամպուկեայ ազնիւ Հիւսուածեղէնն երբ վաճառուէր՝ կը գանձուէր ինը մանդլըր, որուն երեքն ապօրինի կերբով պէյլիբին կողմէ, իսկ մնացեալ վեցը՝ իւճերթ-ի տեքքաբինն էր՝: Ըստ Հաշուարկութի՛ սա վից մանդլըր կը Հաւատարի մէկուկէս ազէի:

Յետակ է, որ, ըստ կանոնագրութեան տուեալներուն, այս հարկը ոչ մէկ աղբեր ունէր բաժի, կէօմբիւքի կամ նոյնանման այլ հարկերու Հետ: Ընդհակառակը, անհիկա շահատուրք մըն էր լոկ՝ կերպատավաճառի կրպակէն ներս վաճառուող կտորին վրայ: Հարկին տրուած այս բովանդակութեամբ եւ տարագումով անհիկա կը նոյնանայ կանոնագրութիւններու յիշած այլըպին եւ չեՀրիկ-ի տեքաբինին Հետ:

Ի՛ՒՃՐԵԹԻ-Ի ՔԻ՛ԹԱՊԹԷ [ücret-i kitabet] – Արարերէն էճերէ –

«թռչակ, աշխատավարձ»՝ եւ քիթապեթ — «արձանագրութիւն, գրութիւն, քարտուղար»՝ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչն առաջին հատուածն օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ «վաճառք, շահարձմին, վարձք, օրավարձ, տունի վարձք, փոխարէն, տրիտուր, ուսումնական տարեվճար, եւ աշխատանքի փոխարէն հատուցուող դրամ կամ այլ բան»², մինչ երկրորդը պահելով հանդերձ արարերէնին բովանդակութիւնը՝ զգեցած է նաեւ «վերնագիր, փրկագին, քարտուղարի պաշտօն, եւ բան մը զրի առնելու հնարն ու կարողութիւնը» բովանդակութիւնը³: Ինչ որ այ եղած է ներքին իմաստը բառերուն՝ իւճրեթ-ի քիթապեթ բառացի կը նշանակէ քարտուղարի վարձք, եւ արդէն՝ այս բովանդակութեամբ այ կը գործածուի հարկային տարազը օսմանեան կանոնագրութիւններուն մէջ, միայն թէ, հետաքրքրական կերպով, անիկա ոչ մէկ ազերս ունէր պետական գրասենեկային ու վարչական պաշտօնատարութեան հետ, իսկ շուկան վաճառուող ապրանքի մը մօտ կար ոչ մէկ պաշտօնեայ քարտուղարի կամ գրագիրի անունով ծանօթ: Ընդհակառակը, ինչպէս ցոյց կուտայ Գանձակի էյպէթին 1727 թուական կանոնագրութիւնը՝ անիկա այն տուրքն էր որ անպղ պարագրի կամ քարտուղարի անունով կը զանձուէր շուկան վաճառուող մետաքսը կշռող պաշտօնեային կողմէ, մետաքսէն զանձուող բաճկն անկախ, մետաքսի մէկ բեռէն քսանչորս ազէի հաշիւով, ըստ «պարսկական հին կանոնին, որ յարգելի էր»⁴:

Ապօրինի հարկ մըն էր իւճրեթ քիթապեթի անունով գանձուող այս ութը ազէի գումարը:

Իփեֆ ԲԱՃԸ [ipek bacı] — Թրքերէն իփեք — «մետաքս, ասրլուժ, խոզակ»՝ եւ պարսկերէն բաճ — «հարկ, տուրք, մաքս»⁵ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ մետաքսի մաքս: Իրականութեան մէջ՝ իփեք բաճըն այն տուրքն էր, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը զանձուէր շուկան վաճառուելու եկած մետաքսէն: Ըստ Սուլթան Սուլէյ-

մանի շրջանէն հասած եւ Մարտինի լիվային տրուած կանոնագրութեան մը՝ մետաքսէ երեսուներկու պաթման կշռող բեռէ մը կը զանձուէր վեց պայթիպէյի էշրեֆի⁶, որ կը հաստարէր օսմանեան երեք հարիւր ազէի: Նոյն բովանդակութիւնը կը կրկնէ սա կանոնագրութիւնը կանխող եւ 1518 թուակիր այլ կանոնագրութիւն մըն ալ⁷: Ինչպէս կը տեսնուի տուեալներէն՝ իփեք բաճըն մետաքսի բաճ որպէս կանոնագրութիւններու մէջ կը նշուի ատեթ-ի հարիւր, թամղա-ի հարիւր, բաճ-ը հարիւր, էօշը-ի հարիւր, եւ նոյնանման այլ անուններով:

Մանրամասն տես՝ ԲԵՍՍ-Ի ԼԱՐԻԻ:

Ի-ԻԻ ՊԱՇ ԷՕՇԻԻԻ [iki baş öşür] — Թրքերէն իքի — «երկու», պաշ — «գլուխ, սկիզբ, սկզբնաւորութիւն, ելակէտ, գազաթ»՝ եւ արարերէն աշարս — «տասը»⁸ բառերէն յառաջացած հարկային տարազ, որուն բաղկացուցիչ վերջին եզրը օսմաներէնի մէջ ենթարկուելէ հտք ուշուր, ուշը, էօշը, էօշիւր եւ իւշը հնչական փոփոխութիւններուն՝ զգեցած է «մէկ տասներորդ, արտագրութեան մէկ տասներորդը, եւ տասներորդ» բովանդակութիւնը⁹: Հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ երկու զլուխ տասանորդ, որ թարգմանի երկու նուազ տասանորդ, կամ կրկնակ տասանորդ:

Սկզբնաղբերներուն մէջ կան բազմաթիւ կանոնագրութիւններ, որոնք կը խօսին կրկնակ տասանորդի մասին՝ խուժս-ի շեթի, խուժսա, թեքար էօշիւր, եւ նոյնանման այլ յորջորդմաներով: Ինչպէս որ ալ կոչուի իքի պաշ էօշիւր՝ անիկա շերտաթական այն տուրքն էր, որ կը զանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան բազմաթիւ շրջաններուն մէջ հողային արտագրութեան հարիւրին քսանի համեմատութեամբ¹⁰: Այսպէս՝ Մալաթիոյ լիվայի 1528 թիւի կանոնագրութիւնը կը հաստատէ, թէ «հալա հատիկ պահելու պարագային կրկնակ տասանորդ պիտի առնուի»¹¹. Նոյն լիվային պատկանող՝ այլ 1559 թուակիր ուրիշ վաւերագրի մը կը պնդէ թէ կրկնակ տասանորդ առնելը «հին սովորութիւն

եղած է»⁶, մինչ Մալաթիոյ, Կերկերի եւ Տիվրիկի լիվաներուն վազմենքուն եւ էմլաքներուն 1530 թուականը կանոնազրութիւնը կը ճշդէ թէ կրկնակ տասանորդ պիտի դանձուէր ցանքերէն, պիւղերէն, դաշտերէն, արտերէն, պարտէզներէն, բանջարանոցներէն, ծառերէն, եւ տասանորդի ենթակայ այլ բաներէն՝ ինչպէս որ էր սովորութիւնը «Հին օրերէն մինչեւ ներկայ օրերը»։ աւելին՝ դանձուող զոյգ տասանորդներէն մէկը պիտի առնուէր իբրեւ տիվանիէ եւ միւսը՝ իբրեւ մալիքանէ⁷։

Սակայն տրուած ըլլալով որ, ըստ կանոնազրային տուեաններու, տասանորդն ունէր տասանող եւ յարափոփոխ նկարագիր ըստ ժամանակի եւ վայրի՝ Տիվրիկի լիվայի անթուակիր մէկ կանոնազրութիւնը կը Հաստատէր թէ կրկնակ էօշիւրը Հողային արտադրութեան միայն մէկ-հինգերորդի չափով էր⁸։ Հետաքրքրական է, սակայն, որ աղօրինութիւններու լայն դուռ բացող Հարկ մը մնաց աշարք եւ առ այդ՝ կանոնազրութիւնները մէկէ աւելի անդամներ Հաստատեցին աշարքի եւ կրկնակ աշարքի գանձումին ձևերը։ Այսպէս՝ Խուտափմենտիկարի լիվայի մէջ, ուր կրկնակ տասանորդը ծանօթ էր թեքար էօշիւր անունով եւ ըստ կանոնազրային տուեաններու՝ կը գանձուէր միայն անոնցմէ, որոնք լքելով աւատատիրոջ Հողը՝ կը Հերկէին այլ Հող, այսինքն՝ անոնք ստիպուած էին Հատուցել նախ տասանորդ մը իրենց աշխատած Հողին Համար, եւ ապա՝ ուրիշ մըն ալ՝ անաշխատ մնացածին Համար։ Նոյնն էր պարագան Կարինի վիլայէթին մէջ եւ այլ վայրեր⁹։ Տարբեր էր խնդիրը երբ քայային տէրը Հող չունէր Հողամշակին տալիք։ Այդ պարագային քայան ազատ էր մշակուելու այն Հողը զոր կրնար գտնելու՝ առանց որ պարտադրուած ըլլար իր սիփահիին ալ տասանորդ մը վճարելու։ Սա վերջին պարագային, ինչպէս կը ճշդէր կանոնազրութիւնը, «կարելի էր կրկնակ տասանորդ առնել»¹⁰։

Մանրամասն տես՝ ևՈՒՄՄ-ի ԵԵԻԻ։

Ի-ԲՐԱՄԻԷ [ikramiye] – Արաբերէն իբրեմէ – «պատու, մե-

ծարանք, յարգանք, փառք, վեհանձնութիւն, փոխութիւն, պատուասիրութիւն»¹¹ բառէն ստեղծուած Հարկային տարազ, որուն արմատ բառն անձանքէին մէջ պահելով Հանդերձ նոյն բովանդակութիւնը՝ անով ստեղծուած Հարկային տարազին տուեր է «Նուէր, պարգեւ, զօհացում» բովանդակութիւնը¹², մինչ օսմանն այլ աղբիւր մը անոր կուտայ նաեւ այլ բովանդակութիւն։ Ըստ անոր իբրամիէն ապրանք «վաճառողին Համաձայնած դիւնէն զուրս յամախորդին կամ միջնորդին տրուած գումարն» էր կամ «ընկերութեան մը բաժնետէրերուն ստացած տարեկան շահարաժիրը», եւ կամ ալ՝ «կորսուած բան մը գտնելով տիրոջ վերադարձնողին տրուած դրամը»¹³։ Ինչպէս որ ալ բացատրուի բովանդակութիւնը տարազին՝ օսմաներէն մէջ անիկա սերտ աղերս ունի նուէրատուութեան եւ պարգեւին, նուէրին եւ ընծային Հետ, եւ կը մնայ դրական։ Արդարեւ՝ աղերս մը, որ, սակայն, արտաքին իր գեղեցիկ կճեպին ներքեւ կը պահէ բոլորովին այլ նկարագիր։ Անձուագն այսպէս կը ներկայանայ անիկա ձեռք տակ գտնուող աղբիւրի մը մէջ եւ կը մնայ անմեղ մէկ միջոցը Հարստահարութեան եւ կեղեքումի, պարտին աւաղակութեան եւ անպայ գրգռանքի։ Այսպէս՝ ըստ Օրմանեանի տուեաններուն՝ 1824 եւ 1825 թուականներուն, երբ Երուսաղեմի Պատրիարքարանը Հասեր էր գաղաթնակէտին ներքին եւ նիւթական իր տազնագններուն՝ «Իբր փոթորիկի լրում Երուսաղեմ կը Հասնէր Դամասկոսի կուսակալը լաւ Հունձք մը Հնձելու միտքով։ Յոյսերէն եւ Հատրիններէն եւ Հրեաներէն սկսաւ, օրինազանցութեանց պատրաստելին ստալ բերելով, եւ շնչասպառ գանձագրութեան եւ շղթայակապ բռնապարկութեան միջոցներն այլ գործածելով։ Երբոր կարգը Հայերուն եկաւ գանձագան տուրքերու եւ պարգեւներու անուններ առնել գրուեցան, ու պուտուլիէ՝ Հրպատակութեան տուրք, իբրամիէ՝ պատուոյ տուրք, ալայիտ՝ բացէն տուրք, ծխախոտի դրամ, Հեռեւորդներու ծախք, պաշտօնեաններու նուէր, որդւոյն ընծայ, ոստիկաններու պարգեւ, մինչ փոքր իր օրագահիկին կարօտ էր։ Պահ մը բանաարկուեցան,

սպառնալիքներ լսեցին, ազատելով պահույնեցան, բայց այն ատեն ալ ոստիկաններ դուռեր կը կտարէին, սենեակներ կը մըտնէին, կը դանակոծէին, կը յափշտակէին: Ազատուելու համար ժողովեցին ինչ որ եւ ուր որ գտան, դրամներէ զատ 42 զազար տրամ, այսինքն 105 քաշ ձոյլ արծաթ տուին՝ շատ մը զարդեր եւ սպասներ ոչնչացնելով: Հաղիւ թէ կուսակալը հեռացաւ, Երուսաղեմի կառավարիչն եկաւ անոր գործը շարունակելով⁸:

Ըստ փաստաթուղթերու եւ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ սովորութեային հարկ մըն էր իբրամիէն, եւ առ այդ՝ պատահական, ու մերթ ծանծաղ էր նաեւ արմատաւոր իր փոխքեշ ատեններով:

ԱԳՉԷ: ՊԱՇԸ (էջ 47) – 1. Գամուս, 27, 238: 2. Pakalin, I, 34. 3. Նոյն, 35: Pakalin, III, 439. 4. Pakalin, I, 34-35.

ԱԶՏԱՐ (էջ 47) – 1. Steingass, 43. Աճառեան, Ա., 86: 2. Հրովարտականք, Ա., 55: 3. Նոյն, 103:

ԱԹԱՇ ԽԱՐԱՄ (էջ 48) – 1. Steingass, 13. ՊՊՉԹ, 1310: Kazimirski, I, 555. 2. Հայոց, ԳԱ, 93: 3. Beldiceanu, II, 151. 4. Նոյն, 152, 184: 5. Նոյն, 220: 6. Նոյն, 215:

ԱԹ ԵՈՒՈՒ (էջ 48) – 1. Գամուս, 3, 1367: 2. Ղազարեան, 108:

ԱԼԱՃԷ (էջ 49) – 1. Kazimirski, II, 342. 2. Steingass, 362. ՊՊՉԹ, 126: Գամուս, 856: 3. Barkan, 50, 212, 355-359, 381. 4. Յիշատակ., Բ., CXX: 5. Օրագրութիւն, 55, 171, 217, 251, 303: 6. Ջուլպեան, 102: 7. Ռոյնգր., Ա., 127, 133: 8. Կանոն., 133: 9. Հայոց, ԳԱ, 486: 10. «Վաղարշապատ», 441: 11. Հայոց, ԳԱ, 486: 12. Հրովարտականք, Ա., 103, տես նաեւ Նոյն, 51, 54, 56, 56: Հայոց, ԳԱ., 482: Յիշատակ., Բ., CXXVII-CXXVIII: 13. Հայոց, ԳԱ., 95: 14. Կանոն., 133: 15. «Տնտեսական», 38: 16. Հրովարտականք, Ա., 103, Կանոն., 133: 17. Ջուլպեան, 102: 18. Օրագրութիւն, 251, 296, 335, 353, 369: 19. Barkan, 192. 20. Նոյն, 145: 21. Նոյն, 350: 22. Նոյն, 399: 23. Նոյն, 149: 24. Նոյն, 3, 10, 51, 200, 204, 228, 281: 25. Նոյն, 205: 26. Նոյն, 90: 27. Նոյն, 118: 28. Նոյն, 327: 29. Նոյն, 341: 30. Օրագրութիւն, 112: 31. Սիրսեւեան, 358-359: Յովհաննիսեան, 69: 32. «Վաղարշապատ», 441: 33. Կանոն., 8: 34. Barkan, 195: 35. Beldiceanu, II, 201. 36. Հրովարտականք, Ա., 51, 54, 56, 66: 37. Barkan, 145, 149, 38. Յիշատակ., Բ., CXX: Օրագրութիւն, 303:

ԱԼԵԼ ԲՈՒՆԻՍ ԵԻՉԷԻ (էջ 51) – 1. Kazimirski, II, 354. Kazimirski, I, 292, 793. 2. Pakalin, I, 50.

ԱԼԵՄՏԱՐԸԳ (էջ 51) – 1. Kazimirski, II, 350. Steingass, 495. 2. Գամուս, 857: 3. Barkan, 187. Ղազարեան, 110: 4. Barkan, 187. 5. Նոյն, 199: 6. Հայոց, ԳԱ, 93: 7. Սիրսեմի, Ա., 258: 8. Barkan, 69. 9. Ջուլպեան, 82-83: 10. Barkan, 187.

ԱԼԵՄՏԱՐԸԸԸԳ (էջ 53) – 1. Barkan, 187.

ԱԼԻԳ (էջ 53) – 1. Kazimirski, II, 346. 2. Աճառեան, Ա., 94: 3. Barkan, 537. 4. Նոյն, 368:

ԱԼԵՖ (էջ 54) – 1. Kazimirski, II, 342. 2. Barkan, 3, 10, 51, 200, 204, 228, 281: 3. Նոյն, 145, 192, 350, 359, 149: 4. Նոյն, 145, 149:

ԱԶԶ-ՎԵՔԻԱԼԷԹ ԽԱՐԱՄ (էջ 54) – 1. Kazimirski, I, 15, 555, Kazimirski, II, 1599. 2. Գամուս, 539: 3. Pakalin, III, 438:

ԱՂԱԸԳ-ՀԱԳԳԸ (էջ 55) – 1. Գամուս, 22: Kazimirski, I, 464: 2. Pakalin, I, 23. 3. Pakalin, III, 441. 4. Pakalin, I, 241.

ԱՂԸԸ ՀԱԳԳԸ (էջ 55) – 1. Գամուս, 23: Աճառեան, Ա., 117: Kazimirski, I,

464. 2. Հայոց, ԳԱ., 486: 3. Երեմեան, 103: 4. Barkan, 3. 5. Նոյն, 24, 68, 198, 285, 328:

ԱՂՂԸ ԻՆՍՄԻ (էջ 56) – 1. Գամուս, 23: Kazimirski, I, 862: 2. Թորքական, Ա., 295: Barkan, 328: 3. Աճառեան, Ա., 131: 4. Pakalın, I, 24:

ԱՂՂՐԼԸԳ (էջ 56) – 1. Գամուս, 24: 2. Նոյն, 25: 3. Նոյն, 93: 4. Նոյն, 96: 5. Նոյն, 95, 98: 6. Նոյն, 96: 7. Նոյն, 23:

ԱՂՂՐ ԷՍԱՄԷ (էջ 57) – 1. Գամուս, 24, 73: Սամբ, 94: 2. Pakalın, I, 24:

ԱՂՂՐ ՈՒՈՒՅԷ (էջ 57) – 1. Գամուս, 24: Kazimirski, II, 342: 2. Pakalın, I, 25:

ԱՂՂԱՄ (էջ 58) – 1. Kazimirski, II, 511, 2. Pakalın, I, 20, 3. Beldiceanu, II, 300-301: Barkan, 328, 4. Նոյն, 170-171, 172, 328: 5. Նոյն, 110-111: 6. Նոյն, 193:

ԱՂՂԱՄ ԱՆՃԸ (էջ 58) – 1. Kazimirski, II, 511. Steingass, 136, 2. Pakalın, I, 26, 3. Pakalın, III, 441:

ԱՂՂԱՄ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 59) – 1. Kazimirski, II, 511. Գամուս, 1317: 2. Նոյն, 116: 3. Տոմարեացի, Ա., 754:

ԱՃԵՄԻ ՕՂԱՆ (էջ 59) – 1. Kazimirski, II, 184. Գամուս, 192: 2. Նոյն, 839: 3. Pakalın, II, 772. Թորքական, Ա., 352: 4. Կանուճ., 128: Թորքական, Բ., 136-137, 275: 5. Vucinich, 30-31, 6. Թեոդիկ, 68: Barkan, 83. Սիրոնի, Բ., 89: 7. Նոյն, 72:

ԱՄԵՏԻԷ (էջ 60) – 1. Steingass, 99. Pakalın, III, 22, 2. Գամուս, 37: 3. Pakalın, II, 156, 4. Pakalın, II, 413, 5. Pakalın, III, 22, 6. Pakalın, III, 64:

ԱՄԵՏԻԷ ԻՆՍՄԻ (էջ 61) – 1. Steingass, 99. Kazimirski, I, 862, 2. Pakalın, I, 57:

ԱՄՊԱՐՏԱՐԼԸԳ (էջ 61) – 1. Steingass, 103, 495, 2. Barkan, 114:

ԱՅՈՒ ԲԱՃԸ (էջ 62) – 1. Գամուս, 42: Steingass, 136: 2. Barkan, 101, 3. Նոյն, 394-395: 4. Նոյն, 339:

ԱՅՈՒ ԳԱՍԹԸ ՓԱՐԱՍԸ (էջ 62) – 1. Գամուս, 42, 241, 312: 2. Pakalın, I, 117. Pakalın, II, 84:

ԱՅՈՒ Գ ՓԱՐԱՍԸ (էջ 62) – 1. Գամուս, 42, 312: Pakalın, III, 441, 3. Barkan, 147, 4. Նոյն, 136:

ԱՅՈՒ ԳՐԻՍԱԸ (էջ 63) – 1. Գամուս, 42. Kazimirski, II, 892: 2. Գամուս, 1018:

ԱՅԼԸԳ (էջ 63) – 1. Գամուս, 44: 2. Barkan, 330, 3. Հայոց, ԳՌ., 240:

ԱՅՂԱՐԻԷ (էջ 63) – 1. Աճառեան, Ա., 183: Lampe, 9, 2. Գամուս, 39: 3. «Գերբան», 10: 4. «Պաշ. տեղ.», 25: 5. «Տարօն», 26: 6. Pakalın, III, 437, 7. Երեմեան, 103: 8. «Գերբան», 10: 9. Համարեան, 313. Քրիստի, 23: 10. State Papers, 1156, 11. Ընդ. Օր., 1909, 229: Hertset, 14, 2555, 12. Համարեան, 313: 13. Գամուս, 39: 14. Սիրոնի, Բ., 89: Թեոդիկ, 68: Ջորպրեան, 5:

ԱՆՂԱՐԻԷ ՈՒՈՒՅԻՆԷ (էջ 65) – 1. Աճառեան, Ա., 183. Lampe, 9. Kazimirski, II, 358: 2. Գամուս, 39:

ԱՇՍՐ (էջ 66) – 1. Kazimirski, II, 261, 2. Գամուս, 112: 3. Barkan, 18. Pakalın, I, 96. Vucinich, 47. Թորքական, Բ., 352: Հայտեան, 96: 4. Pakalın, II, 395-396. Ջամրո, 159: 5. Հայոց, ԳՌ., 19: 6. Beldiceanu, II, 297.

7. Pakalın, I, 96, 8. Նոյն, 98: Տոմարեացի, Ա., 753: 9. Ա.Գ.Օ, 284: Համարեան, 107: 10. Pakalın, I, 98. 10ա. Ինճիկեան, 50: 11. Նոյն, 392: 12. Նոյն, 423: 13. Նոյն, 96: 14. «Հարկեր», Բ., 238: 15. Ա.Գ.Օ, 282-284: Ընդ. Օր., 1901, 297: Beldiceanu, II, 184, 185, 193-195, 214, 223, 287-292. Inan, 46-47, 20. «Տաստորդ», 297: 21. Էլիսա Չելչի, 120, 22. Առնե., 1871, 594: Նոյն, 1876, 234: «Տաստորդ», 299: «Գերբան», 10: Barkan, 100, 23. Ա.Գ.Օ, 282-284: Համարեան, 109: 24. «Վաղարշապատ», 440: «Հարկեր», Բ., 245-246: 25. Կանուճ., 12: Որոտագծի, 373: 26. Barkan, 320. Inan, 24. Արեմտաբայերի, 40: «Տրասիզոնի», 5: 27. Գիսան, ԺԳ., 183-184: 28. Ջամրո, 107, 250: Երեմեան, 140, 187, 200: 29. Էլիսա Չելչի, 180: 30. Ջամրո, 159: Հայոց, ԳՌ., 20, 31. Inan, 24, 32. Համարեան, 109: Ինճիկեան, 56: 33. Beldiceanu, II, 157, 201. Pakalın, I, 98. Ներսիսեան, 63: Ավարբիկեան, 408: «Հարկեր», Բ., 238: Նոյն, Գ., 444: 34. Ջորպրեան, 67: Ղազարեան, 101: 35. Inan, 47. Տոմարեացի, Ա., 752:

36. Barkan, 167. Beldiceanu, II, 184, 185, 193-195, 297-298. Ա.Գ.Օ, 296: Հայոց, ԳԱ., 78: Ղազարեան, 40: Յովհաննիսեան, 93: 37. Pakalın, I, 98, 38. Barkan, 320. Ղազարեան, 108: 39. Նոյն, 181: 40. Նոյն, 169: 41. Vucinich, 46, 42. Barkan, 2, 65, 391, 43. Նոյն, 312, 44. Նոյն, 110, 112, 114, 115, 118, 229: 45. Նոյն, 56: 46. Կանուճ., 8: 47. «Վաղարշապատ», 440: 44: 48. Pakalın, I, 423, 49. Barkan, 149, 50. Նոյն, 229: 51. Համարեան, 108: 52ա. Ինճիկեան, 58: 52. Էլիսա Չելչի, 167: 53. Barkan, 314, 54. Նոյն, 340: 55. Նոյն, 326: 56. Նոյն, 334: 57. Նոյն, 340: 58. Pakalın, I, 98, 59. Թորքական, Գ., 56: 60. Pakalın, I, 98, 61. Հայոց, ԳՌ., 84: 62. Առնե., 1872, 594: 63. Պողոսեան, 28-29: 64. Հայ. Կազ., 28: 65. «Վասալ. սոլ.», 5: 66. «Սարբերիկ», 44: 67. «Խարանդեան», 8: 68. Ջորպրեան, 67: 69. «Հարկեր», Բ., 246: 69ա. Նիրոն, Գ., 29: 70. «Պաշ. տեղ.», 26: 71. Համարեան, 107: 72. «Հարկեր», Բ., 242: 73. Pakalın, II, 579, 73ա. Ինճիկեան, 113, 49: 74. Ղազարեան, 100: 75. Հանրապետարան, I, 465: 76. Թորքական, Ա., 374: 77. Ավարբիկեան, 442: 78. Հայոց, ԳԱ., 138: 79. Ավարբիկեան, 409: 80. Որոտագծի, 373: 81. Յովհաննիսեան, 130: 82. Ավարբիկեան, 409: 83. Inan, 24, 84. Pakalın, I, 98:

ԱՇՆԱԼԸԳ (էջ 75) – 1. Kazimirski, I, 1200, 2. Ա.Գ.Օ, 284:

ԱՊՊԱՆ (էջ 75) – 1. Steingass, I, 1009, 2. «Տեսնական», 38:

ԱՊԻԳՈՐԱՆ (էջ 75) – 1. Steingass, I. Աճառեան, Ա., 597: Jaba, 317: 2. Գամուս, 3: Steingass, 9: 3. Յովհաննիսեան, 539: 4. Հայոց, ԳՌ., 84:

ԱՊՈՐ (էջ 76) – 1. Kazimirski, II, 154, 2. Գամուս, 838: 3. Աճառեան, Ա., 240:

ԱՊՈՐԻՓ (էջ 76) – 1. Kazimirski, II, 154, 2. Աճառեան, Ա., 238:

ԱՍՍԻԷ (էջ 76) – 1. Kazimirski, II, 154, 2. Գամուս, 846: 3. Ղազարեան, 105: 4. Barkan, 62-63, 134-135, 164: 5. Նոյն, 135, 179: 6. Նոյն, 400:

ԱՍՍԻՔ (էջ 77) – 1. Kazimirski, II, 249, 2. Barkan, 400:

ԱՍՆ ԼԱԳԳԸ (էջ 77) – 1. Kazimirski, II, 249. Kazimirski, I, 464, 2. Barkan, 147:

ԱՍՆԱՍ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 77) – 1. Kazimirski, I, 1377. Գամուս, 1317: 2. Նոյն, 103: 3. Նոյն, 1317:

ԱՎԱՑԻՏ (էջ 78) – 1. Kazimirski, II, 400. 2. Գամնու, 863: 3. Ղազարեան, 110: 4. Ջամբո, 134-135, 138, 241: 5. Նոյն, 249: 6. Նոյն, 223:

ԱՎԱՑԻՏ-Ի ԽԱՏԵՄԻԷ (էջ 78) – 1. Kazimirski, II, 400. Kazimirski, I, 548. 2. Pakalin, III, 438.

ԱՎԱՑԻՏ ՄԻԻԹԱՆԷ (էջ 79) – 1. Kazimirski, II, 400, 197. 2. Pakalin, I, 112. Pakalin, III, 438.

ԱՎԱՐԻԶ (էջ 79) – 1. Kazimirski, II, 221. 2. Գամնու, 863: 3. Pakalin, I, 112. 4. Ղազարեան, 103: 5. Pakalin, I, 114. 6. Անասեան, 34: 7. Pakalin, I, 114.

ԱՎԱՐԻԶ ԱԳՉԷՄԻ (էջ 80) – 1. Kazimirski, II, 221. Գամնու, 27: 2. Pakalin, I, 114. Pakalin, III, 15, 438.

ԱՎԱՐԻԶ ՊԵՏԵԼԻ (էջ 80) – 1. Kazimirski, II, 221. Kazimirski, I, 97. 2. Գամնու, 256: 3. Barkan, 304. 4. Inan, 24, 49. 5. Երմախ, 140:

ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԵԼԻ (էջ 80) – 1. Kazimirski, II, 221. Steingass, 555. Անասեան, Ա, 671: 2. Գամնու, 863: 3. Նոյն, 601: 4. Նոյն, 602: 5. Pakalin, I, 114. 6. Նոյն, 113: 7. Beldiceanu, II, 292. 8. Հրովարտականք, Ա, 105, 108: 9. Կամոն, 129: 10. Հայոց, ԳԱ, 482, 487: 11. Pakalin, I, 113-114. 12. Pakalin, III, 438. 13. Pakalin, I, 114. 14. Beldiceanu, I, 137. 15. Ղազարեան, 103: 16. Հրովարտականք, Ա, 105: 17. Beldiceanu, II, 275. 18. Pakalin, I, 113. 19. Անասեան, 34: Ղազարեան, 103-104: 20. Թորքական, Բ, 295: 21. Pakalin, I, 113. 22. Barkan, 277. 23. Pakalin, III, 15. 24. Pakalin, I, 114. 25. Pakalin, III, 15. 26. Pakalin, I, 113-114. 27. Նոյն, 112: Pakalin, III, 15. 28. Թորքական, Բ, 230: 29. Pakalin, I, 112. Ղազարեան, 103-104: 30. Pakalin, I, 113. 31. Barkan, 307. 32. Նոյն, 18, 250: 33. Նոյն, 109: 34. Նոյն, 20: 35. Նոյն, 61: 36. Նոյն, 249: 37. Նոյն, 235, 276, 280: 38. Նոյն, 331: 39. Նոյն, 234: 40. Նոյն, 242, 244, 249, 260: 41. Նոյն, 244, 249, 260, 263: 42. Նոյն, 304: 43. Նոյն, 307: 44. Նոյն, 47: 45. Նոյն, 205: 46. Նոյն, 202: 47. Նոյն, 54, 228, 275, 48. Նոյն, 275: 49. Նոյն, 47, 50, 54, 55-56: 50. Նոյն, 47, 50, 227: 51. Նոյն, 206: 52. Նոյն, 400: 53. Նոյն, 191: 54. Նոյն, 325: 55. Նոյն, 239: 56. Նոյն, 72: 57. Նոյն, 85: 58. Նոյն, 219: 59. Նոյն, 226-227: 60. Նոյն, 41: 61. Նոյն, 333: 62. Նոյն, 238: 63. Նոյն, 276, 281: 64. Նոյն, 398: 65. Նոյն, 244, 246, 247, 262, 296, 331, 395: 66. Խորոմի, Ա, 283: 67. Հրովարտականք, Ա, 44: 68. Barkan, 270. 69. Նոյն, 246: 70. Թորքական, Գ, 49: 71. Օրպոլուիճ, 415: 72. Ջա. սոր., 57:

ԱՎՐԵԻ (էջ 87) – 1. Jaba, 24. 2. Մալխասեանց, Ա, 297: 3. Վաստն Նոյն, 6:

ԱՎԹԵԶԻՐԻՍԻՄ (էջ 88) – 1. Գամնու, 40. Kazimirski, I, 777: 2. Նոյն, 357:

ԱՏԵԹ-Ի ԱՂՆԵՄ (էջ 88) – 1. Kazimirski, II, 198. 511. 2. Գամնու, 833: Պեմատտից, 471: Պոզանեան, 36: 3. Թորքական, Բ, 295: Pakalin, III, 441. 4. Beldiceanu, I, 167. Beldiceanu, II, 284. Pakalin, II, 726. 5. Barkan, 116, 198, 207. 6. Inan, 25. 7. Pakalin, I, 20. 8. Թորքական, Բ, 262: 9. Pakalin, II, 726. 10. Pakalin, I, 21. 11. Barkan, 116, 153, 158, 166, 170-171, 181-190, 198, 207, 289, 313, 348-349. 12. Ա-Գո, 290-292: 13. Pakalin, I, 21. 14. Barkan, 190, 239, 280. 15. Նոյն, 143:

ԱՏԵԹ-Ի ԱՊ (էջ 89) – 1. Kazimirski, II, 159. Steingass, I, 2. Գամնու, 833:

Պեմատտից, 471: Պոզանեան, 36: 3. Beldiceanu, II, 282. Յա. Նոյն, 197: 4. Նոյն, 193, 224, 233: 5. Նոյն, 161, 183:

ԱՏԵԹ-Ի ԶԵՆՔԱՍԷ (էջ 90) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 1002. 2. Գամնու, 833. 645: 3. Թորքական, Ա, 357: 4. SHEI, 654-656. 5. Barkan, 142.

ԱՏԵԹ-Ի ԻՆՔԻՍԱՊ (էջ 90) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 423. 2. Գամնու, 833. 55: 3. Beldiceanu, II, 289. Յա. Պեմատտից, 15: 4. Նոյն, 296: 5. Նոյն, 289: 6. Pakalin, II, 43.

ԱՏԵԹ-Ի ԽԱԶԻՆԵՏԱՐԻ (էջ 91) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 570. 2. Գամնու, 833. 540: Steingass, 458. Պեմատտից, 471: 3. Barkan, 159, 162.

ԱՏԵԹ-Ի ԽԱՐՄԱՆ (էջ 91) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 456. 2. Գամնու, 833. 537: Պեմատտից, 471: 3. Beldiceanu, II, 303. 4. Նոյն, 201, 219, 292: Barkan, 56, 64, 66, 67, 110, 113, 116, 252.

ԱՏԵԹ-Ի ՀԱՐԻՐ (էջ 92) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 40. 2. Գամնու, 833. Պեմատտից, 471: 3. Barkan, 223. 4. Նոյն, 329: 5. Նոյն, 196, 213:

ԱՏԵԹ-Ի ՂԱՆԵՄ (էջ 92) – 1. Kazimirski, II, 188. 511. 2. Գամնու, 33: Պեմատտից, 471: 3. Pakalin, III, 441. 4. Beldiceanu, I, 167. Beldiceanu, II, 284. Pakalin, II, 726. 5. Թորքական, Բ, 262: 6. Barkan, 116, 158, 181. Ա-Գո, 290-292: 7. Barkan, 190, 280. 8. Նոյն, 143: 9. Նոյն, 285:

ԱՏԵԹ-Ի ՂՈՒՎԱՄԻԷ (էջ 93) – 1. Kazimirski, II, 188. 496. 2. Գամնու, 833. 875: Պեմատտից, 471: 3. Հայոց, ԳԱ, 482: 4. Թորքական, Բ, 230: 5. Pakalin, I, 21.

ԱՏԵԹ-Ի ՇԻՍԻՐԶԻԱ (էջ 93) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 294. 2. Գամնու, 833: Պեմատտից, 471: 3. Barkan, 319. 4. Նոյն, 141:

ԱՏԵԹ-Ի ՄԻՐԱՅԻՄԻԷ (էջ 94) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 26. 2. Գամնու, 833: Պեմատտից, 471: 3. Գամնու, 1255: 4. Թորքական, Ա, 371: 5. Barkan, 160. 6. Barkan, 201. 7. Նոյն, 381: 8. Նոյն, 114:

ԱՏԵԹ-Ի ՇԱՐ-Ի ՇԱՍԻՐ (էջ 95) – 1. Kazimirski, I, 1238. 2. Գամնու, 727: 3. Նոյն, 833: Պեմատտից, 471: Kazimirski, II, 188: 4. Barkan, 230.

ԱՏԵԹ-Ի ՈՒՏԻԷ (էջ 96) – 1. Kazimirski, II, 13, 188. 2. Գամնու, 833: Պեմատտից, 471: 3. Նոյն, 105: 4. Barkan, 230.

ԱՏԵԹ-Ի ՉՈՊԱՆՊԵՍԻ (էջ 97) – 1. Kazimirski, II, 188. Գամնու, 272, 476: 2. Նոյն, 833: Պեմատտից, 471: 3. Կամոն, 136: 4. Հրովարտականք, Բ, 288: 5. Հայոց, ԳԱ, 482: 6. Հրովարտականք, Բ, 128, 134: 7. Կամոն, 136: 8. Barkan, 67. 9. Նոյն, 144: 10. Հայոց, ԳԱ, 182: 11. Հրովարտականք, Բ, 128: 12. Barkan, 140. 13. Նոյն, 144: 14. Նոյն, 67: 15. Նոյն, 133: 16. Նոյն, 169: 17. Նոյն, 170: 18. Նոյն, 176: 19. Հրովարտականք, Բ, 128, 134, 142-143:

ԱՏԵԹ-Ի ՊԱՋԱՐ-Ը ԷՍԻՐ (էջ 99) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 144. Kazimirski, I, 32. 2. Գամնու, 833: Պեմատտից, 471: 3. Նոյն, 237: 4. Beldiceanu, I, 134, 161. 5. Նոյն, 131: 6. Նոյն, 131, 134: 7. Barkan, 16, 38, 48, 84, 312, 400. 8. Beldiceanu, II, 186. 9. Barkan, 38-39, 257, 339. 10. Bel-

diceanu, II, 238. 11. Barkan, 394. 12. Նոյն, 223: 13. Նոյն, 201: 14. Նոյն, 137, 162: 15. Նոյն, 162: 16. Նոյն, 188: 17. Նոյն, 147: 18. Նոյն, 183: 19. Նոյն, 162:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԱՐ ՈՒԼ-ԽՈՒՅՏԱՐ (էջ 101) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 495. Kazimirski, I, 586. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Նոյն, 542: 4. Barkan, 14. Beldiceanu, II, 186. 5. Barkan, 229. 6. Նոյն, 400. Beldiceanu, II, 186, 196, 237: 7. Նոյն, 240: 8. Նոյն, 203, 208: 9. Barkan, 257. 10. Նոյն, 223: 11. Նոյն, 123: 12. Նոյն, 160, 162: 13. Նոյն, 218: 14. Նոյն, 112, 228, 252, 293: Beldiceanu, II, 212. 15. Barkan, 178. 16. Beldiceanu, II, 186. 17. Barkan, 223. 18. Նոյն: 19. Նոյն, 293: 20. Նոյն, 178: 21. Նոյն, 218: 22. Նոյն, 223: 23. Նոյն, 85, 252: 24. Նոյն, 229: 25. Նոյն, 222-223: 26. Նոյն, 178: 27. Նոյն, 147: 28. Նոյն, 218: 29. Նոյն, 112: 30. Նոյն, 343: 31. Նոյն, 212: 32. Նոյն, 238:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԱՐ ԻՒԼ-ՊԸԹԹԻԸ (էջ 103) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 495. Kazimirski, I 135. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Barkan, 222-223.

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵԼԼԱԼԻԷ (էջ 104) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 721. 2. Գամնու, 578, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Beldiceanu, I, 126-129, 134, 147, 161. 4. Barkan, 157. 5. Նոյն, 222:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵՏԵՊԱՆԻ (էջ 104) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 526. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Նոյն, 573: 4. Կամու, 130-131: 5. Հայոց, ԳԱ., 487: «Վաղարշապատ», 441: 6. Barkan, 290, 313. 7. Նոյն, 49, 189-190, 290, 331: 8. Նոյն, 69, 127, 134, 158, 166, 176, 180, 199: 9. Նոյն, 69, 134, 176, 189-190, 199, 310: 10. Նոյն, 22, 34, 36, 49, 69, 72, 234, 274, 286: 11. Նոյն, 286: 12. Նոյն, 354:

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵՎԸԷ (էջ 105) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 749. 2. Գամնու, 833, 584: Պեմատտոնի, 471: 3. Barkan, 436. 4. Pakalin, III, 438. 5. Pakalin, I, 437. 6. Barkan, 117. 7. Նոյն, 117, 216, 217, 230: 8. Pakalin, III, 438. Pakalin, I, 437.

ԱՏԵԹ-Ի ՏԵՐՊԵՆՏԻ (էջ 107) – 1. Kazimirski, II, 188. Steingass, 508. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Pakalin, III, 438-439. 4. Pakalin, I, 425. 5. Barkan, 141, 281. 6. Pakalin, I, 425.

ԱՏԵԹ-Ի ՏՈՒԽՈՒՆԻ (էջ 108) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 680. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Վաղարշապատ, 105: «Վաղարշապատ», 441: 4. Barkan, 12, 198, 206, 232, 248, 264, 271, 342. 5. Նոյն, 208, 281: 6. Նոյն, 80, 235, 248, 273, 280: 7. Նոյն, 253, 271: 8. Նոյն, 248: 9. Նոյն, 201: 10. Նոյն, 278: 11. Նոյն, 281:

ԱՏԵԹ-Ի ՐԻՈՒՏԻԷ (էջ 108) – 1. Kazimirski, II, 188. Kazimirski, I, 824. 2. Գամնու, 833: Պեմատտոնի, 471: 3. Barkan, 543. Kazimirski, I, 824. 4. Նոյն, 227, 230:

ԱՐԱՋԻ (էջ 109) – 1. Kazimirski, I, 25. 2. Գամնու, 64: 3. Barkan, 30, 298, 310. 4. Նոյն, 298, 333, 352, 354: 5. Նոյն, 297, 327: 6. Նոյն, 103, 237: 7. Pakalin, I, 66. 8. Barkan, 23, 90-103, 105-108, 272, 314, 399. 9. Պողոսյան, 29: «Հարկեր», Գ., 444: 10. Ա. Գ.-, 286: Գիսան, ԺԳ., 184: Հայոց, ԳԱ., 93: 11. Վաղարշապատ, 104: 12. Ա. Գ.-, 286: 13. Նոյն, 285-286: 14. Զար-

դարան, Գ. մաս, 11/27: 15. Համարան, 108: «Հարկեր», Ա., 83: 16. «Ներքին», 219: 17. Ա. Գ.-, 286: Համարան, 105: 18. Հայոց, ԳԱ., 93: 19. Նոյն, 95: 20. «Գարկեր», 5: 21. Ասեմ., 1872, 594: 22. Պողոսյան, 29: 23. Ընդ. օր. 1900, 229-230: Նոյն, 1901, 300: 24. «Հարկեր», Ա., 82: 25. «Ներքին», 219: 26. Զարարան, Գ. մաս, 11/27: Թեղիկ, 68:

ԱՐԱՋԻ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 111) – 1. Kazimirski, I, 25. Գամնու, 1317: 2. Ա. Գ.-, 286: Գիսան, ԺԳ., 184: Հայոց, ԳԱ., 93: Վաղարշապատ, 104: 3. Ընդ. Օր. 1900, 229-230: 4. Թեղիկ, 68:

ԱՐԱՋԸՊ ԹԵՎՋԻԻ (էջ 112) – 1. Գամնու, 12: Kazimirski, II, 1528. 2. Barkan, 313, 316, 318, 320, 322, 399. 3. Pakalin, I, 64. 4. Barkan, 321. 5. Նոյն, 322: 6. Pakalin, I, 64.

ԱՐՋԻԷ (էջ 113) – 1. Kazimirski, I, 25. 2. Գամնու, 68:

ԱՐՋԻԷ ԲԵՍՄԻ (էջ 113) – 1. Kazimirski, I, 25, 862. 2. Գամնու, 621:

ԱՐԹԸԳ ԽԸՐԱՄԸ (էջ 113) – 1. Գամնու, 13: Kazimirski, I, 555. 2. Նոյն, 534: 3. Barkan, 187.

ԱՐԸՈՒՆ ԱԳՉԸՍԻ (էջ 114) – 1. Գամնու, 14, 27: 2. Համարան, 108, 110: Beldiceanu, I, 176. 3. Barkan, 38.

ԱՐԸՈՒՆԱԷ (էջ 114) – 1. Kazimirski, II, 213. 2. Barkan, 49-50, 60, 86, 133, 196, 247, 249, 281, 285, 295, 302, 314, 329. 3. Pakalin, III, 65.

ԱՐԸՈՒՍԻ (էջ 115) – 1. Kazimirski, II, 213. 2. Barkan, 216, 247.

ԱՐԸՈՒՍԻԷ (էջ 115) – 1. Kazimirski, II, 213. 2. Barkan, 68, 133, 150, 151, 153, 156, 158, 168, 171, 173, 174, 181, 199, 201, 205, 207.

ԱՐԸՈՒՍ ԲԵՍՄԻ (էջ 115) – 1. Kazimirski, II, 213. Kazimirski, I, 862. 2. Pakalin, I, 89.

ԱՐԹԱ ՍԱԼՎՈՒՆԻ (էջ 116) – 1. Գամնու, 12, 750: 2. Barkan, 270. 3. Աղ-գապատմ, Գ., 3561: 4. Նոյն, 118:

ԱՔՕ (էջ 116) – 1. Barkan, 537. 2. Նոյն, 320-321, 324:

Բ

ԲԱԼԱՄԱՐ ԲԵՍՄԻ (էջ 117) – 1. Գամնու, 314: Kazimirski, I, 862: 2. Pakalin, II, 751. 3. Նոյն, 725: 4. Գամնու, 314:

ԲԱՄ (էջ 118) – 1. Steingass, 136. 2. Գամնու, 232: 3. Աղվարկեան, 392-393: 4. Նոյն, 399: 5. Համարան, 108, 110: 6. Pakalin, I, 143. 7. Steingass, 136. 8. ՊՋԸԻ, 77: Աճառեան, Ա., 380, Գ., 27: 9. Զուլախան, 104: Երն-մել, 204-205: 10. Գամնու, 232: Թուրքալան, Ա., 354: 11. Կամու, 130: 12. Beldiceanu, I, 159. 13. Նոյն, 131, 134, 161: 14. Pakalin, I, 143. 15. «Տեսնական», 38: Յիշատակարան, Բ., CXXXII: 16. Աղվարկեան, 391-392: 17. Beldiceanu, II, 283. 18. Barkan, 136, 147, 154, 169, 173, 178. 19. Նոյն, 137, 163, 164, 166, 179, 184, 187, 199: 20. Barkan, 112. Beldiceanu, II, 186. 21. Աղվարկեան, 391-392: 22. Barkan, 146, 23, Նոյն, 170: 24. Նոյն, 137: 25. Նոյն, 182: 26. Նոյն, 183: 27. Նոյն, 399: 28. Նոյն, 114: 29. Pakalin, II, 725. 30. Pakalin, I, 143. 31. Steingass, 136. Barkan, 17. Beldiceanu, II, 231. 32. Զամրո, 233: 33. Pakalin, I,

149. 34. Նոյն, 142: 34ա. Ջողայեցի, 80, 81: 35. Pakalin, I, 144, 36. Barkan, 315, 37. Նոյն, 119, 193: 38. Pakalin, III, 438-439. Barkan, 38-39, 40. Նոյն, 146: 41. Նոյն, 165, 166: Beldiceanu, I, 131, 42. Pakalin, I, 143-144, 43. Barkan, 21, 48, 397, 44. Նոյն, 392, 394, 400: 45. Նոյն, 156: 46. Նոյն: 47. Նոյն, 394: 47. Beldiceanu, II, 283-284, 48. Barkan, 137, 156, 161, 176-178, 257-258, 292, 300, 312, 392-395, 400. Beldiceanu, II, 121, 195-197, 203-204, 208-209, 211-212, 214-215, 220, 222-223, 231-232, 237-238, 240, 49. Barkan, 38-39, 45-46, 112, 151-152, 166, 172-173, 182-183, 187-188, 191, 201, 257-258. Beldiceanu, II, 184, 188-189, 194, 195-197, 203-204, 211-212, 214-215, 219-220, 221-223, 231-232, 237-239, 240, 276. Ջողայեցի, 81-82: 50. Barkan, 39, 51. Նոյն, 152: 52. «Տնտեսական», 38: 53. Յիշատակարան, Բ., CXXXII: 54. Barkan, 45-46, 55. Նոյն, 188: 56. Մոլիանմխեսան, 71: 57. Ուղեգ., Ա., 314-315: 58. Barkan, 121, 125, 59. Նոյն, 156, 159, 161, 301-302: 60. Նոյն, 292, 301-302, 311-312, 397: 61. Նոյն, 16, 48, 156, 159, 161, 189-201, 289, 292-294, 311-312, 330, 392: Ջողայեցի, 80-81: 62. Նոյն, 16, 159, 161, 166, 184: 63. Նոյն, 16: 64. Նոյն, 160, 183, 315: 65. Նոյն, 315, 330: 66. Նոյն, 101, 292, 312, 330, 339, 394-396: 67. Նոյն, 255, 290, 292, 312: 68. Նոյն, 187: 69. Նոյն, 183: 70. Նոյն, 392, 318: 71. Նոյն, 38-39, 292, 300, 312, 330, 339: 72. Նոյն, 183, 255: 73. Նոյն, 335, 350, 400: Beldiceanu, II, 203, 74. Barkan, 392, 394, 75. Նոյն, 315: 76. Նոյն, 112, 113-114: 77. Ջարդարան, Ե. մաս, 17/85: 78. Barkan, 112, 119, 79. Նոյն, 16, 21, 80. Նոյն, 21, 119: 81. Նոյն, 21: 82. Նոյն, 119: 83. Նոյն, 312: 84. Նոյն, 48: 85. Նոյն, 199: 86. Նոյն, 153: 87. Նոյն, 395: 88. Նոյն, 397: 89. Ման. Թորքական, Ա., 255: 89. Սիրուցի, Ա., 284: Ջարդ., 130, 152: 90. Ջարդարան, Գ. մաս, 11/27:

ԱՆԸ-Ը ԱՂՆԵՄ (էջ 125) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, II, 511, 2. Pakalin, 144, 3. Beldiceanu, II, 188, 196, 203, 220, 214, 216, 221-222, 231, 238, 240, 276, 4. Barkan, 46, 188, 199, 5. Beldiceanu, II, 212, 214. Barkan, 173, 185, 6. Beldiceanu, II, 186, 212. Barkan, 184, 7. Նոյն, 166: 8. Նոյն, 169: 9. Նոյն: 10. Նոյն, 152: 11. Նոյն, 123: 12. Նոյն, 136: 13. Beldiceanu, II, 114, 14. Barkan, 112, 15. Նոյն, 136: 16. Beldiceanu, II, 188, 17. Beldiceanu, I, 131, 133, 18. Beldiceanu, II, 133, 19. Նոյն, 133-134:

ԱՆԸ-Ը ԲԵՆՆԱՔ (էջ 127) – 1. Steingass, 136. Անտան, Ա., 457: 2. Barkan, 538, 3. Pakalin, I, 204, 4. Կանոն., 130: 5. Barkan, 48, 6. Նոյն, 57: 7. Նոյն, 29:

ԱՆԸ-Ը ԳԱՆԱՐԻ (էջ 128) – 1. Steingass, 136, 989: 2. Գամուս, 937: 3. Barkan, 48, 315, 318, 321, 4. Նոյն, 319: 5. Նոյն, 48: 6. Նոյն, 301, 315, 318, 321: 7. Նոյն, 319:

ԱՆԸ-Ը ԳԱԹԱՆ (էջ 128) – 1. Steingass, 136. Գամուս, 946: 2. Barkan, 137, 217, 394, 3. Նոյն, 137, 138, 160, 162, 212, 222, 350: 4. Նոյն, 178, 218: 5. Beldiceanu, II, 112, 128-129, 6. Barkan, 46, 137, 138, 162, 196-197, 212, 350, 7. Նոյն, 178: 8. Նոյն, 137, 138: 9. Նոյն, 46, 178, 196-197: 10. Նոյն, 114: 11. Նոյն, 136:

ԱՆԸ-Ը ԳՐԹԹԸ (էջ 129) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, II, 716, 2. Pakalin, I, 114.

ԱՆԸ-Ը ԹԱՄՂԱ (էջ 130) – 1. Steingass, 136. Գամուս, 402: 2. Pakalin, I, 114, 3. Beldiceanu, II, 283, 4. Barkan, 152, 156, 162, 166. Beldiceanu, II, 195, 216, 238, 5. Նոյն, 195: Barkan, 163, 6. Նոյն, 146, 154, 156, 159-161, 177-178, 194: 7. Նոյն, 154, 156, 164: Beldiceanu, II, 186, 195-196, 203, 204, 208, 216, 231, 232, 237, 240: 8. Նոյն, 196, 204, 216, 238, 240: Barkan, 154, 162: 9. Beldiceanu, II, 195-197, 203, 204, 208, 231, 238, 10. Նոյն, 186, 196, 216, 240: 11. Նոյն, 196, 203, 204, 208, 216, 231, 237-238: 12. Նոյն, 197: 13. Նոյն, 203, 208: 14. Նոյն, 238: 15. Barkan, 163, 166, 167, 168, 176: 17. Նոյն, 162: 18. Beldiceanu, II, 203, 19. Barkan, 181, 20, Նոյն, 163, 166, 177-178, 194. Beldiceanu, II, 186, 208, 216, 240: 21. Barkan, 152, 164, 22. Նոյն, 159: 23. Նոյն, 168, 171: 24. Նոյն, 190-191: Beldiceanu, II, 209, 231.

ԱՆԸ-Ը ԹԱԻԻԳ (էջ 131) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, II, 77, 2. Barkan, 201, 3. Նոյն, 202:

ԱՆԸ-Ը ԽԱՄԻԲ (էջ 131) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, I, 631, 2. Գամուս, 551: 3. Նոյն, 552: 4. Barkan, 253, 254, 284-285, 290, 299, 306, 5. Նոյն, 226: 6. Նոյն, 319: 7. Նոյն, 302: 8. Նոյն, 321: 9. Նոյն, 339: 10. Նոյն, 302: 11. Նոյն: 12. Նոյն, 328: 13. Նոյն, 335: 14. Նոյն, 45: 15. Նոյն, 312: Beldiceanu, II, 220, 16. Barkan, 312, 17. Նոյն, 255: 18. Նոյն, 312: 19. Նոյն, 290, 20. Նոյն, 253, 292: 21. Նոյն, 184: 22. Beldiceanu, II, 185, 195, 203, 205, 214, 216, 221, 276, 23. Barkan, 293, 294, 24. Նոյն, 185: 25. Նոյն, 186: 26. Նոյն, 349: 27. Beldiceanu, II, 238, 28. Նոյն, 237: 29. Նոյն, 189: 30. Նոյն, 240: 31. Նոյն, 222, 32. Barkan, 226, 33. Նոյն, 182, 34. Նոյն, 221: 35. Նոյն, 255: 36. Նոյն, 239: 37. Beldiceanu, II, 135, 38. Beldiceanu, I, 115, 118, 147, 153, 39. Նոյն, 151-152, 40. Նոյն, 340-341, 328: 41. Barkan, 45, 217, 302, 320. Beldiceanu, II, 223, 42. Նոյն, 201-41, 328: 41, I, 120, 121, 44. Barkan, 290, 45. Նոյն, 335: 46. Նոյն, 254, 312. Beldiceanu, II, 216, 220, 47. Beldiceanu, I, 115, 118, 147, 152, 153, 48. Barkan, 255, 49. Նոյն, 45, 293, 294: 50. Նոյն, 290, 324: 51. Նոյն, 266, 285, 290, 312: 52. Նոյն, 302: 53. Նոյն, 312: 54. Նոյն, 328: 55. Նոյն, 255: 56. Նոյն, 320-321: 57. Նոյն, 324. Beldiceanu, II, 212: 58. Barkan, 253, 254, 285, 290, 292, 302. Beldiceanu, I, 135-136. Beldiceanu, II, 189, 59. Beldiceanu, I, 110-111, 115, 118, 147, 151-153, 119, 121, 60. Barkan, 255, 312, 61. Beldiceanu, I, 120, 62. Barkan, 306, 63. Նոյն, 217, 302: Beldiceanu, I, 110-111, 120, 121. Beldiceanu, II, 217, 223, 64. Նոյն, 186: 65. Նոյն, 189: 66. Barkan, 266, 320, 324, 67. Նոյն, 239, 68. Նոյն, 226: 69. Նոյն, 239: 70. Նոյն, 284: 71. Նոյն, 45: Beldiceanu, I, 115, 118, 147, 151-152, 153, 72. Barkan, 319, 73. Beldiceanu, I, 110-111, 135-136, 148, 74. Barkan, 45, 335.

ԱՆԸ-Ը ՂԱՄԻ (էջ 137) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, I, 495, 2. Beldiceanu, II, 226, 227, 3. Նոյն, 235:

ԱՆԸ-Ը ՂԱԻԻԲ (էջ 138) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, I, 401, 2. Barkan, 146, 3. Նոյն, 182: 4. Նոյն, 151: 5. Նոյն, 166: 6. Beldiceanu, II, 195, 7. Barkan, 212, 8. Beldiceanu, II, 238: 9. Barkan, 112, 10. Նոյն, 148: 11. Նոյն, 154: 12. Նոյն, 159: 13. Նոյն, 161: 14. Նոյն, 176-177: 15. Նոյն, 188: 16. Նոյն, 191: 17. Beldiceanu, II, 189, 18. Barkan, 225, 19. Beldiceanu, I, 105, 20. Beldiceanu, II, 216, 21. Barkan, 136, 22. Նոյն, 335:

23. Beldiceanu, I, 151. 24. Նոյն, 116: 25. Նոյն, 152: 26. Barkan, 329, 27. Նոյն, 137: 28. Նոյն, 193: 29. Beldiceanu, II, 114-115. 30. Barkan, 148, 182. 31. Beldiceanu, I, 105-107. 32. Նոյն, 107-108, 114-115, 116: 33. Նոյն, 152: 34. Beldiceanu, II, 189. 35. Beldiceanu, I, 107. 36. Նոյն, 105-108: 37. Նոյն, 151, 152: Beldiceanu, II, 189. Barkan, 335:

ԲԱՄԸ ԸՆԴՆԷ (էջ 141) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, I, 386. 2. Beldiceanu, II, 289. 3. Նոյն, 284: 4. Նոյն, 228:

ԲԱՄԸ Ը ՊԱԶԱՐ (էջ 142) – 1. Steingass, 136, 144. 2. Գամնու, 237: 3. Նոյն, 238: 4. Barkan, 292, 330, 335, 336.

ԲԱՄԸ Ը ՊԱԶԱՐ-Ը ԿԱՒԱԼ (էջ 142) – 1. Steingass, 136, 144. Kazimirski, II, 487. 2. Գամնու, 876: 3. Beldiceanu, I, 131. 4. Barkan, 178, 199, 233. Beldiceanu, II, 186, 221, 280. 5. Barkan, 32, 38, 199. 6. Նոյն, 33: 7. Beldiceanu, I, 109, 111-114. 8. Barkan, 292, 319, 349. Beldiceanu, II, 188, 214, 231. 9. Barkan, 32, 38, 69, 119, 157. 10. Նոյն, 69: 11. Նոյն, 223: 12. Նոյն, 319: 13. Նոյն, 349: 14. Նոյն, 199: 15. Նոյն, 292: 16. Նոյն, 178: 17. Beldiceanu, II, 186, 188, 208, 216, 221, 237, 240. 18. Նոյն, 203, 208, 221: 19. Նոյն, 216: 20. Նոյն, 211, 214, 220, 231, 240, 276: 21. Նոյն, 231: 22. Beldiceanu, I, 109, 112, 199. 23. Barkan, 223, 24. Beldiceanu, I, 112, 134. Beldiceanu, II, 220. 25. Beldiceanu, I, 108-109, 112-113. 26. Նոյն, 112, 131, 133: 27. Նոյն, 109, 111-112, 113, 114, 146: 28. Նոյն, 29. Barkan, 157, 164. 30. Նոյն, 44: 31. Նոյն, 223: 32. Նոյն, 157, 164: 33. Նոյն, 139: 34. Beldiceanu, I, 134. 35. Նոյն, 131: 36. Նոյն, 109: 37. Նոյն, 112: 38. Beldiceanu, II, 276.

ԲԱՄԸ Ը ՊՈՍԹԱՆ (էջ 147) – 1. Steingass, 136, 207. 2. Գամնու, 287: 3. Beldiceanu, II, 194, 201, 207, 215, 219, 238. 4. Նոյն, 194: 5. Նոյն, 275:

ԲԱՄԸ Ը ՊՈՒՋՈՒՐԲ (էջ 147) – 1. Steingass, 136. 183. 2. Pakalın, I, 144. 3. Barkan, 146. 4. Նոյն, 183: 5. Նոյն, 185: 6. Նոյն, 188:

ԲԱՄԸ Ը ՍԵՃՆԻԷ (էջ 149) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, I, 1103. Barkan, 178.

ԲԱՄԸ Ը ՍԻԱԿ (էջ 150) – 1. Steingass, 136, 715. 2. Beldiceanu, II, 186. 3. Barkan, 311. 4. Beldiceanu, II, 238. 5. Նոյն, 186, 195-197, 203-204, 208, 216, 231-232, 237-239, 240: Barkan, 311-312. 6. Beldiceanu, II, 231. 7. Նոյն, 238: 8. Նոյն, 197: 9. Նոյն, 186, 231, 237: 10. Barkan, 112.

ԲԱՄԸ Ը ԲԵԿԵՆՏԻԿԻԱՆ (էջ 152) – 1. Steingass, 136, 575. 2. Յովհաննիսյան, 71: 3. Pakalın, I, 144. 4. Barkan, 201.

ԲԱՄԸ Ը ՂԱՆՆԵՄ (էջ 152) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, II, 511: 2. Beldiceanu, II, 300-301. 3. Beldiceanu, II, 188, 196, 211, 214, 221, 231, 238, 240, 276. Barkan, 192. 4. Beldiceanu, II, 203, 208. 5. Նոյն, 216: 6. Նոյն, 214: 4. Barkan, 123, 192. 8. Beldiceanu, II, 186, 276. 9. Նոյն, 275: 10. Beldiceanu, I, 114. 11. Նոյն, 133: 12. Նոյն, 131: 13. Նոյն, 131, 133:

ԲԱՄԸ Ի ՈՒՊՈՒՐ (էջ 154) – 1. Steingass, 136. Kazimirski, II, 154. 2. Barkan, 137, 176-177. 3. Pakalın, I, 144. 4. Նոյն, 73-74: 5. Նոյն, 162, 177: 6. Նոյն, 137-138, 161-162, 176-177:

ԲԱՉԻՍԻԱՆԷ ԲԱՄԸ (էջ 155) – 1. Գամնու, 310: Steingass, 136, 329, 444: 2. Գամնու, 530: 3. Նոյն, 239: 4. Barkan, 147, 160, 223. 5. Pakalın, III, 441.

ԲԱԶՂԱՆԿ ՓԱՐԱՐ (էջ 156) – 1. Steingass, 231. Գամնու, 312: 2. Հարսյան, 111: «Հարկերը», Ա., 84: «Հարկերը», Գ., 444: 3. «Հարկերը», Ա., 84:

ԲԱՐԻՐ (էջ 157) – 1. Kazimirski, I, 152. 2. Գամնու, 271: 3. Մարկոսյան, 99: **ԲԵՆԸԵՐ** (էջ 158) – 1. Steingass, 256, 532. 2. Beldiceanu, I, 153. 3. Գամնու, 324: 4. Beldiceanu, I, 163. 5. Beldiceanu, II, 290. 6. Barkan, 132, 158, 163, 194, 195, 201. 7. Pakalın, III, 766-767. 8. Pakalın, I, 480. 9. Թորքալյան, Ա., 380: Օրսարոսիք, 673: 10. Pakalın, III, 767. 11. Ասանյան, 389:

ԲԵՆՆԱՐ (էջ 160) – 1. Ասանյան, Ա., 457: 2. Barkan, 538. 3. Pakalın, I, 204. 4. Գամնու, 130: Հայկ. բառ., 495: 5. Barkan, 48, 57. 6. Pakalın, I, 204. 7. Barkan, 110-111, 176, 198. 8. Pakalın, I, 204. 9. Barkan, 2, 6, 8, 29, 47, 48, 63, 133, 181, 188, 206, 326. 10. Նոյն, 38, 56-57, 76, 198: 11. Նոյն, 253: 12. Նոյն, 196: 13. Նոյն, 390: 14. Նոյն, 116: 15. Նոյն, 63, 76, 116: 16. Նոյն, 2, 33: 17. Նոյն, 34: 18. Նոյն, 57: 19. Նոյն, 2, 29, 35, 165: 20. Նոյն, 161: 21. Նոյն, 327: 22. Նոյն, 47: 23. Նոյն, 57: 24. Նոյն, 253: 25. Նոյն, 181: 26. Նոյն, 102, 105, 106: 27. Նոյն, 333: 28. Նոյն, 36: 29. Նոյն, 57:

ԲԵՐԻ ԲՆՍԻՐ (էջ 161) – 1. Steingass, 243. Kazimirski, I, 862. 2. Pakalın, II, 772. 3. Lynch, II, 45-46. 4. Մալխասյան, Բ., 365:

ԲԻՊԱՐ (էջ 162) – 1. Steingass, 194. ՊՊԸՍ, 157, 294: Գամնու, 229, 1004: 2. Ասանյան, Բ., 437: 3. Նոյն, 4: Նոյն, 5. Մալխասյան, Ա., 358: 5ա. Ալեքսանյան, 223: 6. Նոյն, 357: 7. Ասանյան, Ա., 437: 8. Յիշատակ, Բ., CXXVIII: Ներքինյան, 53: 9. Հրովարտակներ, Ա., 54, 56: 10. Նոյն, 66: 11. Նոյն, 51-52, 54, 56, 66, 75: 12. Նոյն, 107: Հայոց, ԳԱ., 482: 13. Յովհաննիսյան, 137: Յիշատակ, Բ., CXXVIII: Հայոց, ԳԱ., 96, 482: Մամբաժ, Բ., 482: Հրովարտակներ, Ա., 107: 14. Մամբաժ, Բ., 416, 497: 15. Յովհաննիսյան, 138: 16. Հայոց, ԳԱ., 96: Ինճիկյան, 111: 17. Նոյն: 18. Յովհաննիսյան, 137-138: 19. Յիշատակ, CXXVIII: Հրովարտակներ, Ա., 51, 54, 75, 117:

Գ

ԳԱԶԱ ԱԳԶԷՍԻ (էջ 165) – 1. Kazimirski, II, 763. Գամնու, 27: 2. Նոյն, 963: 3. Յիշատակ, 10:

ԳԱԶԸԳ ԲՆՍԻՐ (էջ 165) – 1. Գամնու, 927: Kazimirski, I, 862. 2. Barkan, 101-102.

ԳԱԹԸԳ ՊԱԶԱ (էջ 165) – 1. Գամնու, 921: Steingass, 209. 2. Գամնու, 921: 3. Pakalın, II, 212. 4. Pakalın, III, 438.

ԳԱԼՆՄԻԷ (էջ 166) – 1. Kazimirski, II, 806. 2. Գամնու, 969: 3. Pakalın, II, 147. 4. Pakalın, III, 438. 5. Գամնու, 965: 6. Pakalın, II, 146-147. 7. Ընդ., 1900, 197-198:

ԳԱԼՆՈՒՆՈՒՄ ՊԵՏԵԼԷՍԻ (էջ 167) – 1. San Har., 567. Kazimirski, I, 97. 2. Գամնու, 935: 3. Նոյն, 256: 4. Pakalın, III, 438. 5. Pakalın, II, 154.

ԳԱԼԽԱՆԷՆԷՐԵՍՄԻ (էջ 168) – 1. Գառնու, 932: Steingass, 444. Kazimirski, I, 862. 2. Գառնու, 933: Beldiceanu, II, 219. 4. Նոյն, 205: 5. Նոյն, 230, 236: 6. Նոյն, 200, 205: 7. Նոյն, 230, 236: 8. Նոյն, 150, 211, 214, 219, 230, 240: 9. Նոյն, 194, 200, 213, 214, 219, 230: 10. Նոյն, 194, 219: 11. Նոյն, 200, 230, 236: 12. Նոյն, 205-206: 13. Նոյն, 230, 240:

ԳԱՄՂՈՒՌԻ (էջ 169) – 1. Աճառեան, Բ., 354: 2. Մալխասեանց, Բ., 235: 3. Նոյն, 253: 4. Աճառեան, Բ., 354: 5. Նոյն, 6. Համարքեան, 107: 7. Ղազարեան, 104: 8. Ա.Ռ.Ե., 290, 292, 298: 9. Համարքեան, 108: 10. «Սատու Գեկ», 4: 11. Pakalin, II, 156.

ԳԱՅԷՆ ԱՂԱ (էջ 171) – 1. Jaba, 355. Գառնու, 22: 2. Համարքեան, 113: 3. Նոյն, 93: 4. Նոյն, 98: 5. Ներսիսեան, 48: 6. Ղազարեան, 125:

ԳԱՅԸՎ ՄԱՐՄԱՆՅԸ (էջ 172) – 1. Գառնու, 941. Kazimirski, I, 1333: 2. Vucich, 35. 3. Pakalin, III, 439.

ԳԱՅԻՄԷՆ (էջ 173) – 1. Kazimirski, II, 840. 2. Գառնու, 941: 3. Կամուճ, 131: 4. Barkan, 117, 118.

ԳԱՅԻՆԷ (էջ 173) – 1. Kazimirski, II, 844. Գառնու, 996: 2. Ընդ. Օր., 1900, 198: 3. ԱՅԸ, 80-84: 4. Ընդ. Օր., 1900, 221:

ԳԱՅԻՆԷՆ ԽԱՐԸՆ (էջ 174) – 1. Kazimirski, II, 844. Kazimirski, I, 555. 2. Գառնու, 635: 3. Pakalin, III, 438.

ԳԱՆԱՐԱՆ ԲԱՏՐԸ (էջ 174) – 1. Steingass, 136, 989. 2. Գառնու, 937: Barkan, 48.

ԳԱՆԹԱՐ ԱԳՉԷՆՍԻ (էջ 175) – 1. Աճառեան, Բ., 572: Գառնու, 27: Lat. Dict., 3157. 2. Նոր Բաղդոս, Բ., 1087: 3. Գառնու, 974: 4. Աճառեան, Բ., 572: 5. Մալխասեանց, Բ., 424: 6. Beldiceanu, I, 177. 7. Pakalin, II, 161. 8. Barkan, 330.

ԳԱՆԹԱՐ ԲԱՏՐԸ (էջ 176) – 1. Lat. Dict., 315. Steingass, 136. 2. Գառնու, 974: 3. Beldiceanu, I, 136. 4. Նոյն, 137: 5. Beldiceanu, II, 216, 284. 6. Նոյն, 222. Barkan, 46, 7. Barkan, 45-46, 114, 137-138, 196-197. Beldiceanu, II, 222, 284. 8. Beldiceanu, I, 131. 9. Նոյն, 106: 10. Barkan, 196-197. 11. Beldiceanu, I, 134, 12. Barkan, 196-197. 13. Beldiceanu, I, 107-108. 14. Նոյն, 112, 128-129:

ԳԱՆԹԱՐԻՆ (էջ 178) – 1. Lat. Dict., 315. 2. Գառնու, 974: 3. Barkan, 330. 4. Նոյն, 315: 5. Pakalin, II, 161.

ԳԱՆԹԱՐԻՆԸՆԸՎ (էջ 179) – 1. Lat. Dict., 315. 2. Գառնու, 974: 3. Նոյն: 4. Beldiceanu, II, 216, 284. 5. Նոյն, 222: Barkan, 46. 6. Beldiceanu, I, 136.

ԳԱՆԸՎ (էջ 179) – 1. Գառնու, 936: 2. Beldiceanu, I, 167. 3. Barkan, 14, 180, 388. 4. Նոյն, 388: 5. Beldiceanu, I, 136. Barkan, 5, 27, 33, 34, 71, 244, 267, 268. 6. Նոյն, 14: 7. Նոյն, 34: 8. Նոյն, 57: 9. Նոյն, 391: 10. Նոյն, 105: 11. Նոյն, 96: 12. Նոյն, 61: 13. Նոյն, 43: 14. Նոյն, 28, 29, 61: 15. Նոյն, 394: 16. Beldiceanu, I, 94. 17. Barkan, 43, 18. Հայոց., ԳԱ., 97: 19. Beldiceanu, II, 288. 20. Barkan, 274, 286.

ԳԱՆ ՄԵՆԻՄԷՆՍԻ (էջ 181) – 1. Գառնու, 936: 2. Նոյն, 439: 3. Barkan, 123, 180. 4. Նոյն, 180, 388: 5. Նոյն, 34, 43, 57, 61, 71, 96, 105, 244, 268. Beldiceanu, I, 136: 6. Հայոց., ԳԱ., 97:

ԳԱՆ ՊԱՀԱՍԸ (էջ 181) – 1. Գառնու, 936: Steingass, 209. 2. Գառնու, 936: ԳԱՆ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 181) – 1. Գառնու, 936, 1317: 2. Նոյն, 1317: 3. Driault, 190-191.

ԳԱՆ ՓԱՐԱՍԸ (էջ 182) – 1. Գառնու, 312, 936: 2. «Հարկերը», Ա., 88: ԳԱՆ ՓՈՒԼԻ (էջ 182) – 1. Գառնու, 936: Steingass, 260. 2. Հայոց., ԳԱ., 97: ԳԱՇԸՂ ԳՈՒՋՈՒՍՈՒՄԻ (էջ 183) – 1. Գառնու, 928, 982: 2. Կամուճ., 133: 3. Barkan, 128.

ԳԱԶԳՈՒՆ ԲԵՍՄԻ (էջ 184) – 1. Գառնու, 922: Kazimirski, I, 862: 2. Pakalin, II, 118. 3. Pakalin, III, 607. 4. Beldiceanu, I, 89-90. 5. Նոյն, 90-91: 6. Barkan, 233, 243, 287. 7. Նոյն, 280, 281, 288.

ԳԱՊԱԳՈՒՂԱԳ ԱՅԵԹԻ (էջ 185) – 1. Գառնու, 942: Kazimirski, II, 188. 2. Գառնու, 833: 3. Սամբ, 1108: 4. Barkan, 238. 5. Նոյն, 236:

ԳԱՍԱՍԱՆ ԱԳՉԷՆՍԻ (էջ 186) – 1. Kazimirski, II, 747. Գառնու, 27: 2. Տեղապահ, 10: 3. Barkan, 85, 257, 292. Beldiceanu, II, 276. 4. Barkan, 394, 400. 5. Նոյն, 138: 6. Նոյն, 38, 257, 312: 7. Նոյն, 394: 8. Նոյն, 330: 9. Նոյն, 43: 10. Նոյն, 171: 11. Նոյն, 123: 12. Նոյն, 136: 13. Նոյն, 85: Beldiceanu, II, 212: 14. Barkan, 312, 330. 15. Նոյն, 257: 16. Նոյն, 400: 17. Նոյն, 218: 18. Նոյն, 100: Beldiceanu, I, 123-124: 19. Beldiceanu, II, 189, 208. 20. Beldiceanu, I, 131, 21. Barkan, 38, 100, 218, 22. Նոյն, 292, 312: Beldiceanu, II, 276: 23. Barkan, 43, 24. Նոյն, 123, 330:

ԳԱՍԱՍԱՊԻՆ (էջ 188) – 1. Kazimirski, II, 747. 2. Գառնու, 961: 3. Զարդարեան, Գ. մաս, II/271: Թեղիկ, 68: Սիրունի, Բ., 89: 4. Թեղիկ, 68: ԳԱՍԱՍԱՊԸՐԳ (էջ 188) – 1. Kazimirski, II, 747. 2. Գառնու, 961: 3. Նոյն: ԳԱՍԱՍԱՊԻՍԻՆԷՐԸ (էջ 189) – 1. Kazimirski, II, 747. Steingass, 136. 444. 2. Գառնու, 961: 3. Pakalin, III, 441. 4. Barkan, 43, 350. 5. Նոյն, 153, 159: 6. Նոյն, 184: 7. Նոյն, 185: 8. Նոյն, 186: 9. Նոյն, 188: 10. Նոյն, 199: 11. Beldiceanu, II, 212. 12. Barkan, 350.

ԳԱՍՄԸ (էջ 190) – 1. Kazimirski, II, 738. 2. Գառնու, 1028: 3. Barkan, 135, 209, 210, 215, 218, 221, 229, 231, 249. 4. Նոյն, 6, 11, 23, 25, 43, 106, 249, 314, 348: 5. Pakalin, III, 249. 6. Barkan, 210, 231, 348. 7. Նոյն, 11: 8. Նոյն, 23: 9. Նոյն, 106: 10. Նոյն, 249:

ԳԱՏՈՒՆ (էջ 191) – 1. Kazimirski, II, 691. 2. Barkan, 283. ԳԱՍՐԱ ԲԱՏՐԸ (էջ 192) – 1. Գառնու, 958: Steingass, 136: 2. Beldiceanu, II, 186. 3. Նոյն, 196-197, 203-204, 208, 216, 240: 4. Նոյն, 186, 231-232, 238: 5. Նոյն, 186, 195-197, 203-204, 208, 216, 231-232, 237-239: Barkan, 311-312. 6. Նոյն, 231, 238:

ԳԱՐԱՆ ՊԱՋԱՐ ԲԱՏՐԸ (էջ 192) – 1. Գառնու, 958: Steingass, 144, 136: Գառնու, 957: 3. Barkan, 112.

ԳԱՐԱՆ ԹԱՄԳԱ (էջ 193) – 1. Գառնու, 402, 958: 2. Նոյն, 957: 3. Pakalin, I, 143. Ավդալբեկեան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Տիշատակ., Բ., CXXXII: 4. Barkan, 137, 152, 154, 156, 162, 163, 171, 172, 182-183, 187. 5. Նոյն, 146, 154, 156, 159-160, 161, 162, 164, 166, 171-178, 179, 184: 6. Նոյն, 137, 152, 187-188:

ԳԱՐԱՆ ԽԱՐԸՐԸ (էջ 194) – 1. Գառնու, 957: Kazimirski, I, 555: 2. Արխ. վառ., 184:

ԳԱՐԱ ԿԻՒՄՐԻՒԹ (էջ 194) – 1. Գամուս, 958, 1060: 2. Հայոց, ԳԱ, 77: 3. Գամուս, 958:
ԳԱՐԱ ՄԱԼ (էջ 195) – 1. Գամուս, 957-958: 2. Գամուս, 1094: 3. Արխ. Վառ., 188: 4. Մայիսախանց, Գ., 234: 5. Նոյն, 6. Մարի, 1259: 7. Barkan, 151.
ԳԱՐԱ ՊԱՋԱՐ ԲԱՏՐ (էջ 196) – 1. Գամուս, 957: Steingass, 136, 144, 2. Barkan, 112.
ԳԱՐԱ ՊԵՐԼ ԵՐԻՄԷՍ (էջ 197) – 1. Գամուս, 263, 957: Kazimirski, I, 282: 2. Գամուս, 489: Kazimirski, I, 282. 3. Barkan, 71. 4. Նոյն, 123, 126: 5. Նոյն, 302, 303, 317, 321:
ԳԱՐԱ ՍԱԼՂՈՒՆ (էջ 198) – 1. Գամուս, 957-958, 750: 2. Barkan, 151, 3. Նոյն, 171: 4. Նոյն, 155: 5. Նոյն, 171:
ԳԱՐԱ ՍԵՂՂՐ ՍԱԼՂՈՒՆԻ (էջ 198) – 1. Գամուս, 750, 757, 779: 2. Կառնոց, 40, 43, 118: 3. Գամուս, 779: 4. Beldiceanu, II, 222. 5. Barkan, 138.
ԳԱՐԱ ՐԵՍՄԻ (էջ 199) – 1. Գամուս, 757: Kazimirski, I, 862: 2. Barkan, 6, 8, 3. Նոյն, 9-10: 4. Նոյն, 3: 5. Նոյն, 24, 77: 6. Նոյն, 24: 7. Նոյն, 12: 8. Նոյն, 24: 9. Նոյն, 3, 6, 8, 9-10, 12, 24, 77:
ԳԱՓԱՆ ՀԱԳԳԸ (էջ 200) – 1. Գամուս, 945: Kazimirski, I, 464: 2. Գամուս, 511: 3. Barkan, 218. 4. Նոյն, 114, 160, 162, 178, 222, 394: 5. Նոյն, 350:
ԳԱՓԱՆԸՐ ՀԱԳԳԸ (էջ 200) – 1. Գամուս, 945: Kazimirski, I, 464: 2. Barkan, 218. 3. Գամուս, 511: 4. Barkan, 160, 162. 5. Նոյն:
ԳԱՓԱՆՏԱՐԻ (էջ 201) – 1. Գամուս, 945: Steingass, 495: 2. Barkan, 178.
ԳԱՓՈՒԾՈՒ ՀԱԳԳԸ (էջ 202) – 1. Գամուս, 146: Kazimirski, I, 464: 2. Գամուս, 511: 3. Barkan, 46, 394. Զոլոպեյցի, 82: 4. Նոյն, 147:
ԳԱՓՈՒՐ ԲԵՍՄԻ (էջ 202) – 1. Գամուս, 946: Kazimirski, I, 862: 2. Barkan, 46. 3. Նոյն, 138-139:
ԳԱՏԱ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 203) – 1. Զոլոման, 558: Գամուս, 1317: 2. Նոյն, 966: 3. Pakalin, III, 133. 4. Հրովրատսկայն, Ա., 69:
ԳԱՏՔԱՆ ՊԱՀԱ (էջ 204) – 1. Գամուս, 966: Steingass, 209: 2. Pakalin, II, 133.
ԳԸԼԱՂՈՒՋ ԻՐԲԱԹԸ (էջ 204) – 1. Գամուս, 967: 2. Նոյն:
ԳԸԼԱՂՈՒՋԸԳ ԻՐԲԱԹԸ (էջ 205) – 1. Գամուս, 967: 2. Նոյն:
ԳԸԼԱՂՈՒՋԸԳ ՐԵՍՄԻ (էջ 205) – 1. Գամուս, 967: Kazimirski, I, 862: 2. Գամուս, 967:
ԳԸԸԸ ՀԱԳԳԸ (էջ 206) – 1. Գամուս, 970: Kazimirski, I, 464: 2. Գամուս, 971: 3. Թորքսկան, Ա., 365: Կամոն., 133: 4. Թորքսկան, Բ., 257: 5. Էլլիա Չլչլի, 299: 6. Նոյն, 31:
ԳԸԸ ԵՆԱՐԱԸ (էջ 207) – 1. Գամուս, 999, 1336: 2. Barkan, 545. Պենսևտսից, 790: 3. Նոյն, 116: 4. Նոյն, 117: 5. Նոյն, 118: 6. Ներսիսյան, 45-50: Մարյուսյան, 82-83: Վազարյան, 126-127: «Ճառայա», 5: «Պաշ. տղա», 27: Թիլլբրանայ, 41-43: Գիսան, ԺԳ., 233, 258-266:
ԳԸԸ ԵԿԻՒՄԻԻ (էջ 208) – 1. Գամուս, 999: Jaba, 462. 2. Կամոն., 94: 3. Barkan, 113. 4. Նոյն, 275, 302, 305:
ԳԸԸԱԳ (էջ 209) – 1. Գամուս, 999: 2. Pakalin, III, 275-276. 3. Barkan, 67, 4. Նոյն, 34: 5. Նոյն, 290: 6. Նոյն, 47, 290: 7. Նոյն, 354: 8. Nassibian, 15-16.

ԳԸԸԱԳԻԷ (էջ 210) – 1. Գամուս, 999: 2. Pakalin, III, 296.
ԳԸԸԱԳ ՐԵՍՄԻ (էջ 211) – 1. Գամուս, 999: Kazimirski, I, 862: 2. Pakalin, III, 441. 3. Barkan, 34. 4. Նոյն, 290: 5. Նոյն, 47: 6. Նոյն, 328: 7. Նոյն, 354:
ԳԸԸԱ ՀԱԳԳԸ (էջ 211) – 1. Գամուս, 999: Kazimirski, I, 464: 2. Գամուս, 511: 3. Barkan, 77. 4. Նոյն, 391:
ԳԸԸԱ ՐԵՍՄԻ (էջ 212) – 1. Գամուս, 999: Kazimirski, I, 862: 2. Barkan, 12.
ԳԸԸԸԳ ԹԻԻԹԻՆ ՐԵՍՄԻ (էջ 212) – 1. Գամուս, 411, 999: Kazimirski, I, 862: 2. Beldiceanu, II, 283. 3. Barkan, 283. 4. Նոյն, 149, 151: 5. Նոյն, 113: 6. Նոյն, 37: 7. Նոյն, 155: 8. Նոյն, 168: 9. Նոյն, 349: 10. Նոյն, 394: 11. Նոյն, 151: 12. Նոյն, 150, 155, 168: 13. Նոյն, 37, 64, 110, 113: 14. Նոյն, 147: 15. Նոյն, 338: 16. Նոյն, 323:
ԳՐԻՆԸՐ ԲԵՍՄԻ (էջ 214) – 1. Kazimirski, I, 862: 2. Pakalin, II, 271.
ԳԻԼՏԻ (էջ 214) – 1. Գամուս, 1035: 2. «Հարկերը», Ա., 84-85: 3. «Հարկերը», Գ., 444:
ԳՈՒՄՆ ԸՆԳԳԸ (էջ 215) – 1. Գամուս, 988: Kazimirski, I, 862: 2. Գամուս, 511: Pakalin, III, 288. 4. Նոյն, 237, 288:
ԳՈՄԱՆԻՍ ՊԱՀԱ (էջ 215) – 1. Lat. Dict., 490, 1109. Steingass, 209. 2. Pakalin, II, 653. 3. Pakalin, III, 438.
ԳՈՅՈՒՆ ԱՏԵԹԻ (էջ 216) – 1. Գամուս, 994: 2. Գամուս, 833: 3. Beldiceanu, I, 167. Beldiceanu, II, 194-195, 300. 4. Beldiceanu, I, 101, 124. Beldiceanu, II, 217. Barkan, 101. 5. Barkan, 6, 57. 6. Նոյն, 190, 280: 7. Նոյն, 295: 8. Նոյն, 101: 9. Նոյն, 44, 57, 101: 10. Beldiceanu, 101-102. 11. Barkan, 100. 12. Նոյն, 122, 127, 328: 13. Beldiceanu, I, 101, 102, 167. Beldiceanu, II, 202, 207, 210, 217. Barkan, 15, 57, 100, 141, 146, 150, 218, 221, 231, 265, 269, 305, 325, 328, 389. 14. Barkan, 141, 150. 15. Նոյն, 24, 57, 150, 218, 221, 230, 269, 328: 16. Pakalin, I, 21. 17. Beldiceanu, I, 124. Beldiceanu, II, 219, 275. Barkan, 24, 77, 263, 265. 18. Barkan, 57, 269. 19. Նոյն, 44:
ԳՈՅՈՒՆ ԲԱՏՐ (էջ 217) – 1. Գամուս, 944: Steingass, 136: 2. Barkan, 46, 231, 188. 199. Beldiceanu, II, 188, 196, 203, 211, 214, 216, 220, 221-222, 223, 238, 240, 276. 3. Barkan, 173, 185. Beldiceanu, II, 212, 214. 4. Beldiceanu, II, 186. 5. Barkan, 152, 166, 169. 6. Նոյն, 169: 7. Pakalin, I, 144. 8. Barkan, 123, 136. 9. Beldiceanu, I, 131, 133-134. 10. Նոյն, 131, 134: 11. Barkan, 101.
ԳՈՅՈՒՆ ՀԱԳԳԸ (էջ 218) – 1. Գամուս, 944: Kazimirski, I, 464: 2. Գամուս, 511: 3. Beldiceanu, II, 151, 300. 4. Barkan, 269, 328. 5. Beldiceanu, II, 215.
ԳՈՅՈՒՆ ՐԵՍՄԻ (էջ 219) – 1. Գամուս, 944: Kazimirski, I, 862: 2. Pakalin, III, 441. Թորքսկան, Բ., 295: 3. Թորքսկան, Բ., 262: 4. Barkan, 44. 5. Նոյն, 190, 239, 280: 6. Նոյն, 110, 111, 143: 7. Նոյն, 31: 8. Նոյն, 193: 9. Ա.-Դո., 290-292: Barkan, 57, Pakalin, I, 21: 10. Barkan, 31, 44, 57, 77, 263, 393.
ԳՈՆԱԳ ՄԱՍՐԱՏԸ (էջ 220) – 1. Գամուս, 991: Kazimirski, II, 1333: 2. Գամուս, 1177, 1179: 3. Pakalin, III, 438. 4. Թորքսկան, Բ., 295:

5. Հրովարտակներ, Ա., 54, 56, 57: Թեղիկ, 68: Ջարդարեան, Գ. մաս, 11/27: 6. Խայիկեան, 74:

ԳՈՎԱՆ ԷՇՇՐԻԻ (էշ 220) – 1. Գամառ, 975: Kazimirski, II, 261: 2. Barkan, 103. Beldiceanu, II, 201, 207, 275, 303. 3. Beldiceanu, II, 302, 303, 4. Barkan, 308, 329. 5. Beldiceanu, II, 150. 6. Barkan, 6, 31, 68. 7. Նոյն, 233, 308: 8. Նոյն, 57, 112-113, 274, 308: 9. Նոյն, 280: 10. Նոյն, 6, 31, 57, 68, 233, 253, 265, 266, 269, 273, 305, 391, 393: Beldiceanu, II, 275: 11. Նոյն, 201, 207. Barkan, 308, 313, 321: 12. Beldiceanu, II, 194. Barkan, 57. 13. Beldiceanu, II, 215, 302. Barkan, 19, 57, 79, 207, 216, 218, 226, 339. 14. Նոյն, 313: 15. Նոյն, 329: 16. Նոյն, 103:

ԳՈՎԱՆ ՀԱԳԳԸ (էշ 222) – 1. Գամառ, 975: Kazimirski, I, 464: 2. Գամառ, 511: 3. Barkan, 68, 236, 239, 274, 276, 253, 322, 341. 4. Նոյն, 308, 321: Beldiceanu, II, 201, 207: 5. Barkan, 276, 284, 308, 329. 6. Beldiceanu, II, 150. Barkan, 6, 31, 57, 68, 112-113, 233, 274, 280, 308. 7. Beldiceanu, II, 201, 207, 275, 302, 303. Barkan, 103: 8. Նոյն, 293:

ԳՈՎԱՆ ԲԵՄՄԻ (էշ 222) – 1. Գամառ, 975: Kazimirski, I, 862: 2. Barkan, 103, Beldiceanu, II, 201, 207, 275, 303. 3. Barkan, 276, 284, 308, 329. 4. Նոյն, 103: Beldiceanu, II, 201, 207, 275, 302, 303. 5. Barkan, 268-269. 6. Նոյն, 11, 80:

ԳՈՒՋՈՒ ՊԱՀԱՍԸ (էշ 223) – 1. Գամառ, 982: Steingass, 209: 2. Barkan, 290.

ԳՈՒԼԼՈՒԳ (էշ 224) – 1. Գամառ, 986: Հարարեան, 315: 2. Գամառ, 989: 3. Beldiceanu, I, 167. 4. Yucnich, 46. 5. Barkan, 67. 6. Նոյն, 110: 7. Նոյն, 105: 8. Նոյն: 9. Նոյն, 391: 10. Նոյն, 105: 11. Նոյն, 390: 12. Նոյն, 325: 13. Նոյն, 541: 14. Հայոց, ԳԲ., 23: 15. Beldiceanu, I, 86. 16. Նոյն, 88: 17. Նոյն, 89-90: 18. Barkan, 399, 129. 19. Նոյն, 64: 20. Նոյն, 323: 21. Նոյն, 398: 22. Ջարդարեան, Գ. մաս, 11/27: 23. Նոյն:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ՀԱԳԳԸ (էշ 228) – 1. Գամառ, 989: Kazimirski, I, 464: 2. Գամառ, 511: 3. Pakalin, III, 441. 4. Նոյն, 320:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ՊԵՏԵԼԻ (էշ 228) – 1. Գամառ, 989: Kazimirski, I, 97: 2. Barkan, 105:

ԳՈՒԼԼՈՒԳ ՓՈՒԼԻՆ (էշ 228) – 1. Գամառ, 989: Steingass, 260: 2. Հայոց, ԳԱ., 95:

ԳՈՒՄՊԱՐԱՏԸԼԱՐ ՄԵՍՐԱՓԸԸ (էշ 229) – 1. Գամառ, 551, 990: 2. Pakalin, III, 438-439.

ԳՈՒՅՈՒ ՀԱԳԳԸ (էշ 229) – 1. Գամառ, 994: Kazimirski, I, 464: 2. Գամառ, 511: 3. Barkan, 152-153. 4. Նոյն, 163:

ԳՈՒՅՈՒՄ (էշ 230) – 1. Kazimirski, II, 691. 2. Գամառ, 950: 3. Barkan, 230. 4. Նոյն, 215:

ԳՈՒՅՈՒՄԸ (էշ 231) – 1. Kazimirski, II, 691. 2. Գամառ, 950: 3. Pakalin, III, 438. 4. Barkan, 215, 230, 552:

ԳՈՒՅՈՒՄԻ ՄԵՆՇՈՐ (էշ 231) – 1. Kazimirski, II, 691. Գամառ, 1260: 2. Գամառ, 1233: 3. Barkan, 551-552:

ԳՈՒՐՈՒ ՄՈՆՈՓՈԼԻԱ (էշ 232) – 1. Գամառ, 981: Ghiotti, 680. 2. Beldiceanu, II, 202. 3. Նոյն, 207: 4. Նոյն, 236:

ԵԱԶԸԸ ԱԳՉԷՍԻ (էշ 233) – 1. Գամառ, 27, 1338: 2. Pakalin, III, 438:

ԵԱԶԸԸԸԸԸ (էշ 233) – 1. Գամառ, 1338: 2. Pakalin, III, 438. 2a. Ջողապեղի, 81: 3. Կանոն., 133: 4. Beldiceanu, I, 102. 5. Նոյն, 149-150: 6. Barkan, 113. 7. Pakalin, I, 96. 8. Barkan, 114. 9. Նոյն, 116: 10. Նոյն, 196: 11. Նոյն, 183: 12. Beldiceanu, I, 98. 13. Barkan, 211-212. 14. Beldiceanu, I, 102. 15. Նոյն, 149-150: 16. Barkan, 97. 17. Ընդ. օր., 1900, 221: 18. ԱՍՀ, 61: 19. Ընդ. օր., 1900, 197-198: 20. Barkan, 114. 21. Նոյն, 116: 22. Նոյն, 196, 212: 23. Ընդ. օր., 1900, 221: 24. Beldiceanu, I, 98-99. 25. Barkan, 97. 26. Նոյն, 114: 27. Նոյն, 116: 28. Նոյն, 196:

ԵԱԶԸԸ ՀԱԳԳԸ (էշ 238) – 1. Գամառ, 1338: Kazimirski, I, 464. 2. Գամառ, 511: 3. Beldiceanu, I, 98-99.

ԵԱԹԱԳ ՊԱՇԸ (էշ 239) – 1. Գամառ, 238. 1348: 2. Barkan, 156.

ԵԱՏԱ ԲԵՄՄԻ (էշ 239) – 1. Գամառ, 1346: Kazimirski, I, 862. Beldiceanu, I, 87, 90, 93. Beldiceanu, II, 294. Barkan, 4, 9, 13, 16, 24, 26, 29, 235, 241, 242. 2. Pakalin, III, 441. 3. Գամառ, 922:

ԵԱՏԱԳԻԸ (էշ 240) – 1. Գամառ, 1347:

ԵԱՏԱԳ ԲԵՄՄԻ (էշ 240) – 1. Գամառ, 1347: Kazimirski, I, 862. 2. Pakalin, III, 441. 3. Կանոն., 136:

ԵԱՏԸԸ (էշ 240) – 1. Գամառ, 1346: 2. Ղազարեան, 107: 3. Ինճիճեան, 136:

ԵԱՍԱԳՏԸԸԸ (էշ 241) – 1. Գամառ, 1352: 2. Pakalin, III, 437-438. 3. Beldiceanu, I, 153. Beldiceanu, II, 192, 209, 215, 223, 254-257. 4. Նոյն, 256: 5. Նոյն, 209, 221, 254-257. Beldiceanu, I, 65-71, 92-97, 144-150. 6. Գամառ, 1338-1339: 7. Նոյն, 1352: 8. Pakalin, III, 438-439. 8a. Ջողապեղի, 81, 82: 9. Barkan, 357. 10. Նոյն, 344: 11. Beldiceanu, II, 257. 12. Barkan, 344. 13. Beldiceanu, II, 255-256. 14. Նոյն, 205-206: 15. Նոյն, 154: 16. Թեղիկ, 68: Սիրուհի, Բ., 89: 17. Pakalin, III, 439.

ԵԱՎԱ (էշ 243) – 1. Գամառ, 1346: 2. Beldiceanu, I, 89. 3. Նոյն, 194: 4. Barkan, 545. 5. Pakalin, III, 607. 6. «Վաղարշապատ», 441: Թեղիկ, 68: Barkan, 26, 34, 68, 80, 155, 199, 233, 242, 264, 280. Pakalin, II, 118. Pakalin, III, 441, 607. Beldiceanu, I, 90, 165. 7. Pakalin, III, 441. 8. Նոյն, 607. Barkan, 12-13, 28, 80. 9. Նոյն, 12-13, 34, 247, 281. Beldiceanu, I, 90. Beldiceanu, II, 219. 10. Barkan, 19, 245. 11. Նոյն, 280. 317: 12. Նոյն, 123: 13. Նոյն, 128:

ԵԱՎԷ ԲԵՄՄԻ (էշ 244) – 1. Գամառ, 1346: Kazimirski, I, 862. 2. Barkan, 545. 3. Beldiceanu, I, 89. 4. Նոյն, 194: 5. Pakalin, III, 607. 6. Beldiceanu, I, 143. 7. Pakalin, III, 607. 8. Beldiceanu, I, 89. 9. Pakalin, III, 441. 10. Նոյն, 607: 11. Barkan, 12, 28, 80. 12. Beldiceanu, II, 219. 13. Beldiceanu, I, 90. Barkan, 247. 14. Նոյն, 281: 15. Նոյն, 280: 16. Նոյն, 317: 17. Նոյն, 37: 18. Նոյն, 13: 19. Նոյն, 19, 28, 245: 20. Նոյն, 123: 21. Նոյն, 29. Pakalin, III, 607. 22. Barkan, 19, 28, 128, 317.

ԵԻԻՐԻՔ ԳԱՐԱ ԲԵՄՄԻ (էշ 248) – 1. Գամառ, 957-958, 1365: Kazimirski, I, 862. 2. Barkan, 13, 37, 75, 86, 100, 128, 208, 262. 3. Նոյն, 24:

ԵՒԻՔ ԲԱՄԸ (էջ 248) – 1. Գամուս, 1366: Steingass, 136. 2. Ջուլայեցի, 81: Barkan, 112. 3. Նոյն:
ԵՄԼԻՔ (էջ 249) – 1. Գամուս, 1359: 2. Կամուս, 131: 3. Barkan, 117. 4. Նոյն, 56: 5. Նոյն, 10: 6. Նոյն, 24: 7. Նոյն, 10, 117: Կամուս, 131: 8. Barkan, 10, 56, 64, 110, 118.
ԵՈՒ ԱԳՉԷՄԻ (էջ 250) – 1. Գամուս, 27, 1367: 2. «Հարկերը», Գ., 444: 3. Ներսիսյան, 55: 4. Barkan, 114. 5. «Հարկերը», Ա., 83-84: 6. Pakalin, III, 409. 7. Stavrianos, 47. 8. «Սղերդ», 119: 9. Pakalin, III, 409. 10. «Հարկերը», Ա., 83-84: 11. Pakalin, III, 409.
ԵՈՒ ՓԵՋՔԵՐԵՐԷՄ (էջ 253) – 1. Գամուս, 1367: Kazimirski, I, 777. 2. Գամուս, 357:
ԵՈՒ ԲԵՄՄԻ (էջ 253) – 1. Գամուս, 1367: Kazimirski, I, 862. 2. Pakalin, III, 438-439.
ԵՈՒ ՓԱՐԱՍԸ (էջ 254) – 1. Գամուս, 312, 1367: 2. Pakalin, III, 409.
ԵՎՄԻԷ-Ի ՏԵՔԱՔԻՆ (էջ 254) – 1. Kazimirski, II, 1638. Kazimirski, I, 720. Չույնեան, 863: 2. Pakalin, III, 635. 3. Նոյն, 327:
ԵՐ ԳՈՒՆՈՒՎԸ (էջ 255) – 1. Գամուս, 989, 1350: 2. Barkan, 24.
ԵՐ ԹԱՓՈՒՍՈՒ (էջ 255) – 1. Գամուս, 788, 1350: 2. Barkan, 28. 3. Նոյն, 389:
ԵՐ ԲԵՄՄԻ (էջ 256) – 1. Գամուս, 1350: Kazimirski, I, 862. 2. Barkan, 9, 35, 36, 78.

զ

ՋԱԼԻՐԷ ՊԱԸԱ (էջ 256) – 1. Kazimirski, I, 766. Steingass, 209. 2. Գամուս, 604: 3. Pakalin, II, 212, 653-654. Pakalin, III, 438. 4. Նոյն:
ՋԱՊԸԷ (էջ 257) – 1. Kazimirski, I, 763. 2. Pakalin, III, 441. 3. Barkan, 153, 156, 184, 186, 199. 4. Համարսյան, 106: 5. Pakalin, II, 621. 6. Նազրեան, 588: 7. Նոյն, 156:
ՋԱՎԻԼԻՔ (էջ 258) – 1. Kazimirski, I, 1029. 2. Կամուս, 131: 3. Barkan, 61. 4. Նոյն, 73: 5. Նոյն, 190:
ՋԱՔԱԹ ԼԷԼԱԸ (էջ 259) – 1. Kazimirski, I, 1002. 2. Հրովարտակներ, Բ., 103, 216:
ՋԵՐԸԷ (էջ 259) – 1. Kazimirski, I, 974. 2. Pakalin, III, 649. 3. Նոյն, 64: 4. Նոյն, 649:
ՋԵՐԸԷ ԿԻՄԵՐԻՑԻ (էջ 260) – 1. Kazimirski, I, 974. 2. Ghiotti, 250. 3. Գամուս, 641, 1060: 4. Pakalin, III, 649.
ՋԵՐԸԷԷՐԵՄՄԻ (էջ 261) – 1. Kazimirski, I, 974. 2. Նոյն, 862: 3. Pakalin, III, 649.
ՋԵՄԻՆ ԲԵՄՄԻ (էջ 261) – 1. Steingass, 622. Kazimirski, I, 862. 2. Pakalin, III, 441. 3. Կամուս, 134: 4. Pakalin, III, 651. Barkan, 25.
ՋԵՎԱՑԻՏ (էջ 262) – 1. Kazimirski, I, 1031. 2. Pakalin, III, 656. 3. Barkan, 35. 4. Նոյն, 139: 5. Նոյն, 272: 6. Նոյն, 35:
ՋԵՔԱԹ (էջ 263) – 1. Kazimirski, I, 1002. 2. Pakalin, III, 650. 3. History, 119, 124. 4. Գամուս, 645: 5. Հրովարտակներ, Ա., 108: 6. թուրքական, Ա.,

357: 7. Գուրսան, սուր. 2. 216-217, 263-269, 273-275: 8. Նոյն, սուր. 2. 40, 70. 9. 5: 9. History, 132. 10. Pakalin, III, 650. 11. Գուրսան, սուր. 9. 60: 12. Pakalin, III, 650. History, 132. Բեհնիսյան, 50: 13. Barkan, 354. 14. Հրովարտակներ, Ա., 108: թուրքական, Ա., 357. Pakalin, III, 650. History, 132. 15. Նոյն: 16. Barkan, 142. 17. Նոյն, 180: 18. Նոյն, 334, 354: 19. History, 132. 20. Հրովարտակներ, Ա., 83: 21. Նոյն, 108: 22. Նոյն: Յովհաննիսյան, 145:
ՋԵՔԱԹ-Ի ԱՂՆԵՄ (էջ 265) – 1. Kazimirski, I, 1002. Kazimirski, II, 511. 2. Pakalin, III, 650. 3. History, 132. Գամուս, 645: 4. Barkan, 334.
ՋԸՆՏԷ (էջ 265) – 1. Kazimirski, II, 48. 2. Գամուս, 786: 3. History, 695. 4. Barkan, 361.
ՋՈՒՎ (էջ 266) – 1. Kazimirski, II, 139-140. 2. Յովհաննիսյան, 396: 3. Նոյն: 4. Անասյան, 81: 5. Գիսան, Ժ., 107:

է

ԷՄԻՐ (էջ 267) – 1. Kazimirski, I, 54. 2. Barkan, 323.
ԷՄԻՐ-Ի ԱՅՈՒՐ (էջ 268) – 1. Kazimirski, I, 54. Steingass, 26. 2. Barkan, 114, 201. 3. History, 694-695. 4. Barkan, 381.
ԷՄԻՐ-Ի ԱՅՈՒՐՈՒՎ (էջ 268) – 1. Kazimirski, I, 54. Steingass, 26. 2. Գամուս, 1080: 3. Barkan, 114.
ԷՄԼԱՔ (էջ 269) – 1. Kazimirski, II, 1151. 2. Ղազարյան, 104: 3. «Հարկերը», Ա., 82-83: Տոմարսյան, 751:
ԷՄԼԱՔ-Ը ԷՄԻՐԻԷ (էջ 270) – 1. Kazimirski, II, 1151. Kazimirski, I, 54. 2. Pakalin, III, 441.
ԷՄԼԱՔ-Ը ՄԱՋՊՈՒԹ (էջ 271) – 1. Kazimirski, II, 6, 1151. 2. Գամուս, 1182: 3. Pakalin, III, 441.
ԷՄԼԱՔ ՎԵՐԿԻՄ (էջ 271) – 1. Kazimirski, II, 1151. Գամուս, 1317: 2. Նազրեան, 588: 3. Նոյն: 4. «Ներքին», 219: 5. Pakalin, III, 441. 6. «Կարճից», 5: Պոլսյան, 29: 7. Ասեմ, 1872, 594: 8. Նազրեան, 588:
ԷՄՈՒ (էջ 273) – 1. Գամուս, 145: 2. Նոյն:
ԷՄՆԻՆ ԲԵՄՄԻ (էջ 273) – 1. Kazimirski, I, 57, 862. 2. Pakalin, I, 525-526. Barkan, 91, 104, 133, 140, 180, 193, 211, 288, 325. 3. Pakalin, I, 528.
ԷՏՑԻ (էջ 274) – 1. Kazimirski, II, 418. 2. Հրովարտակներ, Ա., 109: 3. Կամուս, 138: Barkan, 148, 149, 153, 215, 552: 4. Ղազարյան, 107: Barkan, 128, 149, 150, 192: 5. Հրովարտակներ, Ա., 54-56:
ԷՇՄԱՐ ՆԱՐԻՈՒ (էջ 275) – 1. Kazimirski, I, 1193. Steingass, 1395. 2. Barkan, 210, 351. 3. Նոյն, 110. Beldiceanu, I, 123: 4. Barkan, 110. 5. Նոյն, 210: 6. Նոյն, 345-346: 7. Նոյն, 344: 8. Beldiceanu, II, 194. Barkan, 207, 284. 9. Նոյն, 207, 343, 344: 10. Նոյն, 333-334, 351: 11. Նոյն, 210, 284, 333-334, 353: 12. Նոյն, 110: 13. Beldiceanu, I, 123. 14. Beldiceanu, II, 216, 15. Barkan, 284, 16. Նոյն, 342:
ԷՊՆԻԷ (էջ 276) – 1. Kazimirski, I, 169. 2. Համարսյան, 106:
ԷՊՎԱԳ-Ը ԷՊՊԱՆ (էջ 276) – 1. Kazimirski, I, 175, 810. 2. Barkan, 138-139.

ԷՕՐԻ Ի ՏԻԷԹ (էջ 328) – 1. Kazimirski, II, 261, 1513. 2. Պեմատտից, 340: 3. Պոզանեան, 796: 4. Գամուս, 595: 5. Pakalin, I, 468. 6. Նոյն, 469: 7. Նոյն: 8. Pakalin, III, 438.

ԷՕՐԻ Ի ՏԻՎԱՆԻ (էջ 330) – 1. Kazimirski, II, 261, I, 755. 2. Steingass, 555. 3. Գամուս, 601: Պեմատտից, 344: Պոզանեան, 798: 4. Համբաղտարան, III, 402: 5. Անտանեան, Ա., 671: 6. Մալխասեանց, Ա., 525: 7. Թորքազեան, Ա., 257: 8. Հրովարտակներ, Ա., 108: Փափազեան, 134: 9. Pakalin, I, 114. 10. Beldiceanu, II, 303. 11. Հրովարտակներ, Ա., 108: Թորքազեան, Ա., 257: Փափազեան, 134: 12. Barkan, 56, 110, 112, 152, 194. Կամուս, 85, 93, 104: 13. Barkan, 57. Կամուս, 105: 14. Barkan, 115. 15. Նոյն: 16. Նոյն, 118: Կամուս, 53: 17. Barkan, 73, 74. 18. Նոյն, 57: Կամուս, 105: 19. Barkan, 300, 20. Նոյն, 182: Կամուս, 35: 21. Նոյն, 182: 22. Նոյն, 80: 23. Նոյն, 149: Կամուս, 86: 24. Barkan, 151. Կամուս, 88: 25. Թորքազեան, Բ., 36: 26. Նոյն, 16: 27. Հրովարտակներ, Ա., 68-69: 28. Barkan, 12. Կամուս, 60: 29. Barkan, 191, 206, 219, 226-227, 238, 296. 30. Beldiceanu, I, 137, 31. Barkan, 18, 20, 32. Նոյն, 149: 33. Ջամբո, 231:

ԷՕՐԻ Ի ԼԷՕՐԻ (էջ 335) – 1. Kazimirski, II, 261. 2. Steingass, 850. 3. Ընդ. օր., 1904, 428: 4. Ջատեմ աքք., 288:

ԷՕՐԻ Ի ՓԻՅԱՋ (էջ 336) – 1. Kazimirski, II, 261. Steingass, 262: 2. Գամուս, 329: 3. Պոզանեան, 836: 4. Պեմատտից, 197-198: 5. Barkan, 399, 6. Նոյն, 293: 7. Աստեմ, 1876, 234:

ԷՕՐԻ Ի ՔԵԹԵՆ (էջ 338) – 1. Kazimirski, II, 261. Պեմատտից, 478: 2. Գամուս, 1011: 3. Պեմատտից, 581: 4. Barkan, 285. 5. Նոյն, 34: 6. Նոյն, 341:

ԷՕՐԻ Ի ՔԵԼԵՄ (էջ 339) – 1. Kazimirski, II, 261. Steingass, 1043. 2. Պոզանեան, 846: 3. Պեմատտից, 596: 4. Barkan, 321. 5. Նոյն, 399, 6. Նոյն, 252.

ԷՕՐԻ Ի ՔԵՆԵՎԻՐ (էջ 339) – 1. Kazimirski, II, 261. Պեմատտից, 600: 2. Գամուս, 1044: 3. Պոզանեան, 850: 4. Barkan, 341.

ԷՕՐԻ Ի ՔԵՆՏԻՐ (էջ 340) – 1. Kazimirski, II, 261. Գամուս, 1044: 2. Պոզանեան, 851: 3. Պեմատտից, 600: 4. Barkan, 285:

ԷՕՐԻ Ի ՔԻԻՎԱՐԻԷ (էջ 340) – 1. Kazimirski, II, 261, 942: 2. Պոզանեան, 868: 3. Barkan, 316. 4. Նոյն, 327: 5. Նոյն, 399: 6. Նոյն, 239: 7. Նոյն, 346: 8. Նոյն, 346: 8. Նոյն, 68: Կամուս, 26: 9. Նոյն, 107: Barkan, 170. 10. Նոյն, 252: 11. Նոյն, 146: 12. Նոյն, 316: 399:

ԷՕՐԻ Ի ԸՎԳՎԷ (էջ 342) – 1. Պեմատտից, 112: Գամուս, 198: Պոզանեան, 172: Kazimirski, II, 464. 2. Գամուս, 511: 3. Պոզանեան, 378: 4. Պեմատտից, 293: 5. Barkan, 203.

ԷՕՐԻ Ի ԸՄՔՈՒՍՈՒԻ (էջ 343) – 1. Պեմատտից, 111, 448: Գամուս, 197, 788: 2. Barkan, 3, 23, 30.

Ը

ԸԳԳԱՏ (էջ 343) – 1. Kazimirski, II, 1106-1107. 2. Նոյն, 107: 3. Պեմատտից, 42: 4. Barkan, 225.

ԸՐԳԱՏԻԷ (էջ 344) – 1. Liddell, 681. 2. Պոզանեան, 175: 3. Գամուս, 68: 4. Պեմատտից, 27: 5. Ջուլայեան, 102: 6. Barkan, 113, 116. Կամուս, 94: 7. Barkan, 188. Կամուս, 80: 8. Նոյն, 45, 46: Barkan, 132, 167, 176, 193: 9. Նոյն, 151: Կամուս, 87: 10. Barkan, 155. 11. Barkan, 168, 172. 12. Նոյն, 132, 150-151: Կամուս, 65: 13. Նոյն, 53, 94: Barkan, 113, 116, 118, 148: 14. Նոյն, 149: Կամուս, 85: 15. Barkan, 172. 16. Նոյն, 148: 17. Նոյն, 116, 118: Կամուս, 53: 18. Նոյն, 94: Barkan, 113, 19. Նոյն, 113, 116, 118, 148, 172: Կամուս, 53, 94: 21. Barkan, 149, 22. Նոյն, 174-176: 23. Նոյն, 154: 24. Նոյն, 132: Կամուս, 65: 25. Նոյն, 46, 80: Barkan, 188, 193: 26. Նոյն, 113, 116, 118: Կամուս, 53, 94: 27. Նոյն, 65: Barkan, 132, 174:

ԸՐԳԱՏԻԷ ԾԵՆԻՐԼԻԱՆ (էջ 347) – 1. Պեմատտից, 27: Գամուս, 68: Պոզանեան, 175: Liddell, 681. Steingass, 769: 2. Պեմատտից, 420: Գամուս, 735: 3. Barkan, 176.

ԸՐԳԱՏԸԸԳ (էջ 347) – 1. Liddell, 681. 2. Barkan, 148. 3. Նոյն, 172:

Թ

ԹԱԱՄԻԷ (էջ 348) – 1. Kazimirski, II, 84. 2. Պոզանեան, 175: 3. Գամուս, 805: 4. Pakalin, III, 438.

ԹԱԳԱՊՊՈՒ (էջ 349) – 1. Kazimirski, I, 655. 2. Նոյն: 3. Steingass, 315. 4. Գամուս, 389: 5. Պեմատտից, 230: 6. Պոզանեան, 199: 7. Անտանեան, Բ, 521: 8. Հրովարտակներ, Բ, 217: 9. Նոյն, 93: 10. Սիրոմբ, Ա, 284: Գիւլեան, Ժ, 219:

ԹԱԼՊԱՆԷ (էջ 350) – 1. Kazimirski, II, 93. 2. Նոյն, 94: 3. Steingass, 807, 4. Հրովարտակներ, Բ, 217: 5. Նոյն, 109:

ԹԱՆԻՐԻՆԷ ԲԵՍՄԻ (էջ 350) – 1. Kazimirski, I, 554. 2. Նոյն: 3. Նոյն, 862: 4. Pakalin, III, 376.

ԹԱՆՄԻՄ ՈՒՍՈՒԼՈՒ (էջ 351) – 1. Kazimirski, I, 632. 2. Նոյն, 37: 3. Գամուս, 355: 4. Pakalin, III, 375-376.

ԹԱՂՍԻԼԷ (էջ 352) – 1. Kazimirski, I, 442. 2. Նոյն, 443: 3. Պեմատտից, 209:

ԹԱՂՍԻՍԱՐԻԷ (էջ 352) – 1. Kazimirski, I, 442. 2. Նոյն, 443: 3. Steingass, 285. 4. Գամուս, 350: Պոզանեան, 183: Պեմատտից, 209: 5. Հրովարտակներ, 217: 6. Ջուլայեան, 98: 7. Համբարեան, 107: 8. Պեմատտից, 209: 9. Pakalin, III, 438. 10. Beldiceanu, I, 109, 116. 11. Կամուս, 107: 12. Ղազարեան, 108: 13. Կամուս, 122-123:

ԹԱՂԱՐ (էջ 353) – 1. Անտանեան, Բ, 146: 2. Պեմատտից, 450: 3. Գամուս, 805-806: 4. Մալխասեանց, Բ, 78: 5. Հայկ. Բառ., Ա, 793: 6. Steingass, 311. 7. Անտանեան, Ա, 146: 8. Մալխասեանց, Բ, 78: 9. Գամանակցի, 374-375:

ԹԱՄՂԱ (էջ 355) – 1. Գամուս, 402: 2. Պեմատտից, 236: 3. Պոզանեան, 778: 4. Մալխասեանց, Գ, 369: Անտանեան, Գ, 367: 5. Steingass, 325. 6. Գամուս, 402: 7. Pakalin, I, 143. Աղվարթեկեան, 391-392: «Տնտեսա-

կան», 36: 8. Յիշատակ., Բ, CXXX, CXXXII: 9. Barkan, 146. 10. Նոյն, 154: 11. Նոյն, 116, 146, 152, 154, 156, 159, 161, 162, 163, 346: Կանոն., 50, 89: 12. Barkan, 156, 159-160, 162, 171. 13. Նոյն, 153: Կանոն., 91: 15. Barkan, 154. 16. Նոյն, 168: 17. Նոյն, 191: Կանոն., 83: 18. Barkan, 160, 162: 19. Նոյն, 146: 20. Նոյն, 154: 21. Նոյն, 160: 22. Նոյն, 163: 23. Նոյն, 162: 24. Նոյն, 161: 25. Նոյն, 159: 26. Նոյն, 162: 27. Նոյն, 171: 28. Նոյն, 152: 29. Նոյն: Կանոն., 89: 30. Barkan, 154. 31. Նոյն, 173. Կանոն., 78: 32. Barkan, 156. 33. Նոյն, 159-162: 34. Նոյն, 162: 35. Նոյն, 146: 36. Նոյն, 154: 37. Նոյն, 156: 38. Նոյն, 164: 39. Նոյն, 194: 40. Նոյն, 177-178: 41. Նոյն, 152, 154: 42. Նոյն, 152: 43. Նոյն, 152, 163: 44. Նոյն, 163: 45. Նոյն, 152, 154, 156, 159-160, 164: 46. Նոյն, 164, 166. 47. Նոյն, 146, 154, 159-160, 161, 162, 164: 48. Նոյն, 154, 173: 49. Նոյն, 162: 50. Նոյն, 166: 51. Նոյն, 154: 52. Ուղեգր., Ա., 314-315: 53. Անճառանգ, Գ, 364: 53. Գամառ, 402: 54. Steingass, 375. 55. Յիշատակ., Բ, CXXX: 56. Նոյն, CXXXI: 57. Նոյն: 58. Նոյն: 59. Նոյն, 40: 60. Նոյն, CXXXII: 61. Յիշատակ., Գ, 11: 62. Յիշատակ., Բ, CXXXV:

ԹԱՐԳԱԻ ԱՂՆԵՄ (էջ 363) – 1. Pakalin, I, 143. Աղյալբեկան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Յիշատակ., Բ, CXXXI: Կազիրսկի, II, 511: 2. Barkan, 147. 3. Նոյն, 136: Կանոն., 72: 4. Barkan, 154. 5. Նոյն: 6. Նոյն, 168: 7. Նոյն: 8. Նոյն, 178: 9. Նոյն, 136: 10. Նոյն: 11. Նոյն, 147: 12. Նոյն, 154: 13. Նոյն, 136: Կանոն., 72:

ԹԱՐԳԱԻ ԿԵՕՆ ՎԷ ՍԱԽԹԻԷՆ (էջ 365) – 1. Pakalin, I, 143. Աղյալբեկան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Յիշատակ., Բ, CXXXII: Պոզանց, 364, 704: Գամառ, 669, 1061: Պեհնատոյն, 614, 380: 2. Barkan, 163.

ԹԱՐԳԱԻ ՀԱՄԼ (էջ 366) – 1. Pakalin, I, 143. Աղյալբեկան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Յիշատակ., Բ, CXXXII: Kazimirski, I, 495. 2. Գամառ, 519: Պեհնատոյն, 296: 3. Barkan, 137. Կանոն., 74: 4. Barkan, 112: **ԹԱՐԳԱԻ ՀԱՐԻՐ** (էջ 367) – 1. Pakalin, I, 143. Աղյալբեկան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Յիշատակ., Բ, CXXXII: Գամառ, 402: Kazimirski, I, 401. 2. Barkan, 151. Կանոն., 88:

ԹԱՐԳԱԻ ՍԻԱՀ (էջ 368) – 1. Pakalin, I, 143. Աղյալբեկան, 391-392: «Տնտեսական», 36: Յիշատակ., Բ, CXXXI: Գամառ, 402: Steingass, 713. 2. Barkan, 164. 3. Նոյն, 154, 182: 4. Նոյն, 182: 5. Նոյն, 154: 6. Նոյն, 187-188: Կանոն., 39-40: 7. Barkan, 37. Կանոն., 93: 8. Barkan, 164. 9. Նոյն, 179: 10. Նոյն, 182-183: 11. Նոյն, 184: Կանոն., 41-43: 12. Նոյն, 40: Barkan, 187: 13. Barkan, 182, 166. Կանոն., 36, 49: 14. Նոյն, 43: Barkan, 184, 18. Barkan, 184. 19. Նոյն, 137, 154, 182-183, 184, 187, 199: Կանոն., 36-37, 39-40, 41-42, 118-119: 20. Նոյն, 40: Barkan, 188: 21. Նոյն, 163, 184: Կանոն., 41, 43: 22. Նոյն, 39: Barkan, 187. 23. Նոյն, 137, 179, 184: Կանոն., 73: 24. Նոյն, 37, 40, 42, 118: Barkan, 183, 184, 188, 189: 25. Նոյն, 188: 26. Նոյն, 184: Կանոն., 42:

ԹԱՐԳԱ ՐԵՍՄԻ (էջ 371) – 1. Գամառ, 402: Kazimirski, I, 862: 2. Պեհնատոյն, 353: 3. Գամառ, 402:

ԹԱՐԳԱ ՓՈՒԼԸ (էջ 371) – 1. Գամառ, 328, 402: 2. Հնդ. Օր., 1901, 301-302: 3. Նոյն, 1900, 235: 4. Նոյն, 1901, 302 Ա 1908, 485:

ԹԱՏԵԱՐԱԹ (էջ 372) – 1. Kazimirski, I, 129. 2. Պոզանց, 186: 3. Pakalin, III, 438. 4. Նոյն, 439: 5. Նոյն:

ԹԱՏԻՆԷԹ ՊԵՏԵԼԻ (էջ 373) – 1. Kazimirski, II, 427. Նոյն, I, 97: 2. Պեհնատոյն, 227: Պոզանց, 186: Գամառ, 384: 3. Steingass, 310. 4. Գամառ, 256: 5. Թուրքական, Ա., 359: 5. Pakalin, III, 438:

ԹԱՆԶԻՏԱԹ ՎԵՐԿԻՍԻ (էջ 373) – 1. Kazimirski, II, 1920. Գամառ, 317: 2. Նոյն, 407: 3. Համարան, 106, 314:

ԹԱՆԶԻՏԱԹ ՐԵՍՄԻ (էջ 374) – 1. Kazimirski, II, 427. Նոյն, I, 862: 2. Պեհնատոյն, 353: 3. Pakalin, III, 395:

ԹԱՍ ԱԳՉԷՍԻ (էջ 375) – 1. Գամառ, 27, 791: 2. Barkan, 38:

ԹԱՊԳԹԱՆԷՆԷՐ ՐԵՍՄԻ (էջ 375) – 1. Kazimirski, I, 667. 2. Steingass, 508. 3. Kazimirski, I, 862, 201: Գամառ, 304: 4. Հայոց, ԳԱ, 95: 5. Գամառ, 565: Պեհնատոյն, 321: Պոզանց, 189, 197: 6. Մասնոտ, 460: 7. Barkan, 148. 8. Նոյն, 154: 9. Նոյն, 185: Կանոն., 42: 10. Barkan, 148. 11. Նոյն, 152: Կանոն., 12: Barkan, 169. 13. Նոյն, 166: Կանոն., 49: 14. Barkan, 147. 15. Նոյն, 154: 16. Նոյն, 154, 169: 17. Նոյն, 169: 18. Նոյն, 148: 19. Նոյն, 185: Կանոն., 42:

ԹԱՊՉԻՐ (էջ 377) – 1. Kazimirski, I, 88. 2. Barkan, 189.

ԹԱՍՄԱ ԱԳՉԷՍԻ (էջ 377) – 1. Պոզանց, 192: 2. Գամառ, 27: 3. Նոյն, 337: 4. Pakalin, III, 419.

ԹԱՔԵՍԻՄ (էջ 378) – 1. Գամառ, 790: Պեհնատոյն, 449: Պոզանց, 191: 2. Գամառ, 1028: Պեհնատոյն, 593: 3. Համարան, 314: 4. Հնդ. Օր. (1901), 307:

ԹԱՎԱՃՈՒՀԱԹ (էջ 379) – 1. Kazimirski, II, 1495. 2. Steingass, 334. 3. Գամառ, 1304: 4. Հրոզարականք, Ա., 121: 5. Նոյն, 44, 68, 74:

ԹԱՐԻԳ ՊԵՏԵԼԻ (էջ 379) – 1. Kazimirski, I, 97, II, 77. 2. Գամառ, 256: Պոզանց, 680: 3. Նաղընան, 588: 4. Pakalin, III, 409.

ԹԱՐԷ (էջ 381) – 1. Kazimirski, I, 196. 2. Նոյն, II, 67: 3. Գամառ, 303: Պեհնատոյն, 455: 4. Գամառ, 802: 5. Steingass, 812. 6. Հրոզարականք, Ա., 109: Հայոց, ԳԱ, 482: Օրագրութիւն, 388: 7. Barkan, 118. Կանոն., 53: 8. «Արկի», 97: 9. Հրոզարականք, Ա., 66, 75:

ԹԱՐԷՐ ՄԻԼԷ (էջ 381) – 1. Kazimirski, I, 196. Նոյն, II, 67: 2. Նոյն, 1144: 3. Գամառ, 802: 4. Barkan, 354:

ԹԱՓՈՒ (էջ 381) – 1. Գամառ, 788: 2. Պեհնատոյն, 448: 3. Նաղընան, 589: 4. Կանոն., 132: 5. Համարան, 105: Մարկոսեան, 81: 6. Ղազարեան, 105: 7. Արևմտահայերի, 40: 8. Ջուղիան, 74: 9. Մարկոսեան, 81: 10. Barkan, 197. 11. Թուրքական, Բ., 298: 12. Օրագրութիւն, 675: 13. Beldiceanu, II, 283. 14. Մարկոսեան, 81: 15. Pakalin, III, 439. 16. Barkan, 271, 332. 17. Նոյն, 354: 18. Նոյն, 79, 242: Ատեհ. (1871), 472-473: 19. Կանոն., 8: 20. Վարդաշապատ, 441: 21. «Կարիճ», 5: 22. Barkan, 233, 242, 354.

ԹԱՓՈՒ ԱԳՉԷՍԻ (էջ 386) – 1. Գամառ, 27, 788: 2. Barkan, 233, 294.

ԹԱՓՈՒԻ ԶԵՄԻՆ (էջ 386) – 1. Գամառ, 788: 2. Steingass, 622: 3. Barkan, 34, 236. 4. Նոյն, 196: Կանոն., 121: 5. Barkan, 286. 6. Նոյն, 34, 194, 236, 286:

թԱՏԱՎՈՒԹ-ի ճԻՃԻԼ (էջ 387) – 1. Kazimirski, II, 643. 2. Kazimirski, I, 292. Պենատոսից, 255: 3. Գամու, 385: Պենատոսից, 228: 4. Գամու, 440: 5. Թիշատակ, Բ, CXXVII: Հրովարտակներ, Ա., 55, 73, 109: 6. Հայր, ԳԱ., 482: 7. «Սեֆեան», 87: 8. Հրովարտակներ, Ա., 55: 9. Նոյն, 73: 10. «Սեֆեան», 87: Թիշատակ, Գ., 259:

ԹԵԶՔԵՐԻ ԱԳՉԷՍԻ (էջ 388) – 1. Kazimirski, I, 777. 2. Գամու, 27: 3. Barkan, 140. 4. Ջուղայեցի, 81:

ԹԵԶՔԵՐԻ-Ի ՕՍՄԱՆԻԼ (էջ 389) – 1. Kazimirski, I, 777. Պենատոսից, 212: 2. Գամու, 838: 3. Pakalin, III, 492, 706. 4. Համարեան, 314: 5. Գամու, 357: 6. Եազընեան, 589: 7. Pakalin, III, 492, 706. 8. Ընդ. Օր. (1901), 307:

ԹԵԷԱՐԻԹ ԹԵԶՔԵՐԵՍԻ (էջ 389) – 1. Kazimirski, I, 417. 2. Նոյն, 777: 3. Գամու, 357: Պենատոսից, 208: 4. Պղզանեան, 206:

ԹԵՃԷԶԻԹԱԹ-Ը ԱՍՔԵՐԻԼ (էջ 390) – 1. Kazimirski, I, 344. 2. Նոյն, II, 254: 3. Պենատոսից, 208: 4. «Երզնայեան», 68: 5. «Սղերդ», 118: 6. Ա-Գօ, 287-288: 7. Թեոդիկ, 68: Ջարարեան, 5:

ԹԵՄԵԹԹԻԹԻ (էջ 391) – 1. Kazimirski, II, 1058. 2. Գամու, 1317: 3. Նոյն, 401: 4. Չոլզեան, 188: 5. Ասեմ., (1871), 497, 532: 6. Ա-Գօ, 290: 7. Pakalin, III, 454. 8. Համարեան, 105: 9. Ասեմ., (1871), 531, (1872), 594: 10. Ա-Գօ, 290: 11. Մարկոսեան, 99: 12. «Հարկերը», Ա., 85: 13. Pakalin, III, 454, 14. Ա-Գօ, 290: 15. Համարեան, 105: 16. Pakalin, III, 454, 17. Պոզոսեան, 29: 18. Ընդ. Օր. (1900), 229-230: Համարեան, 109: 19. Pakalin, III, 454: 20. Ընդ. Օր. (1901), 309: 21. «Հարկերը», Ա., 84: 22. Pakalin, 454: 23. «Սղերդ», 118: 24. Տոմարեացի, 751: 25. Pakalin, III, 454, 26. «Հարկերը», Ա., 85: 27. Գիւան, ԺԳ., 184: 28. Ա-Գօ, 290: 29. «Հարկերը», Ա., 84:

ԹԵՄԻՋԼԻԹ ԳԵՐԵԿԻՍԻ (էջ 395) – 1. Գամու, 404, 1317: 2. Pakalin, II, 395: 3. Գամու, 372: 4. Պենատոսից, 221: Պղզանեան, 217: 5. Գամու, 535: 6. Pakalin, III, 477-478.

ԹԵՊԵՐԻԼԻ-Ի ՄԻԻԹԱՏԼ (էջ 396) – 1. Kazimirski, I, 129. 2. Kazimirski, II, 400. 3. Kazimirski, I, 129. 4. Գամու, 837: Պենատոսից, 473: 5. Kazimirski, II, 400. 6. Pakalin, III, 438.

ԹԵՍԻԹԻՐ (էջ 397) – 1. Kazimirski, I, 1098. 2. Պենատոսից, 219: 3. Kazimirski, I, 1098. 4. Նոյն, 1099: 5. Barkan, 552. 6. Նոյն, 230:

ԹԵՎԷՋԱԹ (էջ 398) – 1. Kazimirski, II, 1528. 2. Նոյն: 3. Գամու, 413: Պենատոսից, 242: 4. Pakalin, III, 439.

ԹԵՏՊԻՐ ԱԳՉԷՍԻ (էջ 399) – 1. Kazimirski, I, 666. 2. Գամու, 27: 3. Նոյն, 356: Պենատոսից, 212: 4. Պղզանեան, 227: 5. Ջուղայեցի, 83: 6. Նոյն, 81:

ԹԵՐԵՔԻՆ ՊԱՀԱՍԸ (էջ 399) – 1. Kazimirski, I, 197. 2. Steingass, 209. 3. Գամու, 364. Պենատոսից, 216: 4. Պղզանեան, 229: 5. Barkan, 76. 6. «Պաշտ. Տեղ.», 25:

ԹԵՐԵԿԻՄԱՆԻԼ (էջ 400) – 1. Kazimirski, I, 195. 2. Գամու, 360: 3. Պենատոսից, 214: 4. Barkan, 213.

ԹԵՐՍԱՆԷՆ ԳԵՏԻԼԻԷՍԻ (էջ 401) – 1. Kazimirski, I, 748, 1377. 2. Գամու,

362. Պենատոսից, 255. Պղզանեան, 231: 3. Kazimirski, I, 97. 4. Գամու, 257. Պղզանեան, 680: 5. Pakalin, III, 438. 6. Նոյն, 465: 7. Ջարարեան, 5. Թեոդիկ, 68:

ԹԵՐԻԹ-Ի ՀԷՑՊԷ (էջ 402) – 1. Kazimirski, I, 197, 466. 2. Պղզանեան, 399: 3. Գաբրիլեան, 155: 4. Ջարրգ, 479: 5. Տեղապահ, 46:

ԹԵՐԻԱԼԻՏ (էջ 404) – 1. Kazimirski, II, 925. 2. Steingass, 317. Գամու, 395: 3. Պղզանեան, 233: Պենատոսից, 233: Յա. Օրագրութից, 20, 152: 4. Pakalin, III, 440. 5. Barkan, 75. 6. Նոյն, 109, 135, 136: 7. Նոյն, 84, 352: 8. Pakalin, III, 343. 9. Թորքալան, Բ., 297: 10. Թորքալան, Գ., 230: 11. Vucinich, 47. 12. Beldiceanu, II, 283. 13. Barkan, 45. Pakalin, III, 343, 437, 439. 14. Թորքալան, Ա., 259: Թորքալան, Գ., 230: 15. Էդիլիա Չէլչի, 312: 16. Pakalin, III, 438. 17. Inan, 24-25. 18. Pakalin, III, 437-438. 19. Նոյն, 439:

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ԱՄԵՐԻԼ (էջ 407) – 1. Kazimirski, II, 925. 2. Kazimirski, I, 54. 3. Գամու, 353: Պղզանեան, 233: 4. Պենատոսից, 84: Գամու, 149: Պղզանեան, 150: 5. Pakalin, III, 437. 6. Barkan, 323.

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ԱՏԷԼ (էջ 408) – 1. Kazimirski, II, 225, 490. 2. Գամու, 395: 3. Նոյն, 833: Պենատոսից, 471: 4. Pakalin, III, 343.

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ԷՕՐՃԻԼ (էջ 408) – 1. Kazimirski, I, 227. Նոյն, II, 925: 2. Գամու, 393: Պղզանեան, 233: 3. Պենատոսից, 477: 4. Pakalin, III, 343. 5. Նոյն, 437-438: 6. Barkan, 85. 7. «Վաղարշապատ», 453: 8. Barkan, 219, 226-227, 230, 325: 9. Նոյն, 247, 271, 296: 10. Նոյն, 228: 11. Նոյն, 72: Գամոն, 31: 12. Barkan, 239. 13. Նոյն, 246: 14. Pakalin, III, 439.

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ՀԱՐՊԻԼ (էջ 410) – 1. Kazimirski, I, 402. Նոյն, II, 925: 2. Պղզանեան, 233: Գամու, 393: 3. Նոյն, 502: 4. Պենատոսից, 288: 5. Ջա. Արք., 57: 6. Նոյն, 65: 7. Հայր, ԳԱ., 482: 8. Ամանեան, 34: 9. Օրագրութից, 684: 10. Ուղեք., Ա., 260-262: 11. Pakalin, II, 63. 12. Ջուղայեան, 101-102: Գաբրիլեան, 32: Acquitas, 83. 13. Գեորգ Մկրտչ., 127: Ջա. Արք., 57: 14. Գեորգ Մկրտչ., 135: 15. Գաբրիլեան, 153-154: 16. Նոյն, 237: 17. Նոյն, 506: 17ա. Գոլյոմնեան, 5: 18. Վաղարշեան, 107: 19. Թեոդիկ, 68: Ջարարեան, 5: 20. Pakalin, II, 63. 21. Մամբ Ժամ., Բ. 487: 22. Վաղարշեան, 107: 23. Ընդ. Օր. (1901), 309: 24. Տոմարեան, 74: 25. Գեորգ Մկրտչ., 123-124, 127-129, 133-135:

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ՄԻՐԻԼ (էջ 414) – 1. Kazimirski, II, 925, 1172. 2. Գամու, 393: Պղզանեան, 233: 3. Գամու, 1256: Պենատոսից, 738: 4. Պղզանեան, 512: 5. Գամու, 395:

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ՄՈՒՍՍԵ (էջ 415) – 1. Kazimirski, II, 402, 925. 2. Գամու, 393: Պղզանեան, 233: 3. Kazimirski, I, 301. 4. Pakalin, III, 343.

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ՇԱԳԳԱ (էջ 416) – 1. Kazimirski, I, 925. 2. Kazimirski, II, 1253. 3. Գամու, 393: Պղզանեան, 233: 4. Նոյն, 610: 5. Գամու, 395: 6. Pakalin, III, 343, 437. 7. Նոյն, 439: 8. Barkan, 345.

ԹԵՐԻԱԼԻՏ-Ի ՇԵՐԻԼ (էջ 417) – 1. Kazimirski, I, 925, 1217. 2. Գամու, 393: Պղզանեան, 233: 3. Pakalin, III, 343, 439. Թորքալան, Ա., 360: Թորքալան, Բ., 297: 4. Թորքալան, Գ., 230: 5. Pakalin, III, 441. Էդիլիա Չէլչի, 312: 6. Vucinich, 47.

ԹԵՔԻԱԼԻՏԻ ՏԻՎԱՆԻԷ՛ (էջ 420) – 1. Kazimirski, I, 925. 2. Steingass, 555. 3. Գամոս, 393: Պոզանեան, 233: 4. Նոյն, 798: Գամոս, 601: 5. Աճառեան, Ա., 671: 6. Թորքալեան, Բ., 16, 36: Barkan, 151: 7. Նոյն, 257: 7ա. Հրովարտակներ, Ա., 108: Փափազեան, 134: 8. Beldiceanu, I, 137: Barkan, 191, 206, 219, 226-227, 238, 296. 9. Հրովարտակներ, Ա., 68-69:

ԹԵՔԻԱԼԻՏԻ ԴԵՎՊԱԼԻՏԻՆԷ՛ (էջ 421) – 1. Kazimirski, II, 925. 2. Նոյն, 648: 2ույնեան, 450: Մասնոս, 618: 4. Գամոս, 395: 5. 2ույնեան, 450: 6. Գամոս, 914: Պեհաւտոյն, 515: Պոզանեան, 884: 7. Pakalin, III, 437.

ԹԵՔԻԼԻՏԻ ԵԱԽՍԻ (էջ 422) – 1. Kazimirski, II, 925. 2. Kazimirski, I, 1202. 3. Մասնոս, 538: 4. Պեհաւտոյն, 333: Գամոս, 395: 5. Նոյն:

ԹԵՔԵՂ ՎԵՐԻՔԻ (էջ 423) – 1. Գամոս, 393: Պոզանեան, 233: Պեհաւտոյն, 231: 2. Նոյն, 777: Պոզանեան, 771: Գամոս, 1317: 3. «Ներքին», 219:

ԹԵՔՐԱՊԵՂ ԵՕՇԻՐ (էջ 423) – 1. Kazimirski, II, 261, 879. 2. Գամոս, 393: Պոզանեան, 235: 3. Barkan, 2.

ԹԷԱՆՆԻՏԻՏԻ ԹԵՎԵՍՍՈՒԻՔԱՆԷ՛ (էջ 424) – 1. Kazimirski, II, 394, 1105-1106. Էլ-Մուճիտ, 255. 2. Գամոս, 283: Պոզանեան, 198: 4. Պեհաւտոյն, 227: 5. Պոզանեան, 210: 6. Գամոս, 402: 7. Էլ-Մուճիտ, 255. 8. Steingass, 310. 9. Pakalin, III, 438. 10. «Տրապիզոնց», 5-6:

ԹԸՐԹԸՂ ԲԵՍՄԻՔ (էջ 425) – 1. Գամոս, 802: Պոզանեան, 241: Պեհաւտոյն, 456: 2. Kazimirski, II, 424. 3. 2ույնեան, 304: 4. Գամոս, 620: 5. Pakalin, III, 439.

ԹԻՄԱՐ (էջ 426) – 1. Steingass, 343. 2. Գամոս, 421: 3. Պեհաւտոյն, 247: 4. Պոզանեան, 242: 5. Թորքալեան, Ա., 360: 6. Creasy, 101. 7. Vucinic, 45-46. 8. Թորքալեան, Բ., 268: 9. Նոյն, 115:

ԹԻՆԻ ՏԻՅՈՒՐ (էջ 428) – 1. Kazimirski, I, 213. 2. Գամոս, 576: Պոզանեան, 784: Պեհաւտոյն, 327: 3. Barkan, 156, 186, 198. Կանոն., 43, 118: 4. Barkan, 48, 114, 156, 198, 222, 399. Կանոն., 95, 118-119: 5. Նոյն, 95: Barkan, 85, 114. 6. Նոյն, 257, 258: 7. Նոյն, 85, 312: 8. Նոյն, 343: 9. Նոյն, 48, 114, 186, 198: Կանոն., 43, 95: 10. Barkan, 186, 198, 111, Նոյն: 12. Նոյն, 198: 13. Նոյն, 399: 14. Նոյն, 114:

ԹԻՈՒԼ (էջ 429) – 1. Steingass, 344. 2. Հրովարտակներ, Ա., 109: Նոյն, Բ., 218: 3. Ռուսագիր, 373: 4. Հրովարտակներ, Ա., 56, 58: 5. Հայոց, ԳԲ., 17: Հայոց, ԳԱ., 484: 6. Ռուսագիր, 373: 7. Ղազարեան, 43: 8. Belin, 131.

ԹԻՊՆ (էջ 430) – 1. Kazimirski, I, 192. 2. Աճառեան, 35:

ԹԻԻԹԻԼԻՏԻՔԵ՛ (էջ 430) – 1. Գամոս, 441: Պեհաւտոյն, 340: Պոզանեան, 800: 2. Steingass, 396. 3. Մալխասեանց, Գ., 353: 4. Barkan, 322. 5. Նոյն, 149-151: Կանոն., 85-87: 6. Beldiceanu, II, 301, 302. 7. Barkan, 148.

ԹՈՆԸԼԱՅԻՐ ԲԵՍՄԻՔ (էջ 432) – 1. Webster's, 931, 955. 2. Kazimirski, I, 862. 3. Ghiotti, 1172. 4. Գամոս, 825: 5. Պեհաւտոյն, 467-468:

ԹՈՎՈՒՆ (էջ 433) – 1. Kazimirski, II, 1496. 2. Գամոս, 411: 3. Պեհաւտոյն, 241: Պոզանեան, 225: 4. Steingass, 334. 5. Հրովարտակներ, Բ., 218: 6. Հայոց, ԳԲ., 481: 7. «Պաշ. Տեղ.», 26: 8. Համբարեան, 107: 9. Հայոց, ԳԱ., 94:

ԹՈՒՆ ԶԱԳԳԸ (էջ 434) – 1. Գամոս, 817: Պեհաւտոյն, 463: Պոզանեան, 246: 2. Kazimirski, I, 464. 3. Գամոս, 511: Պեհաւտոյն, 293: 4. Ներքինեան, 55: 5. Barkan, 119. Կանոն., 54: 6. Barkan, 116, 160, 162, 315. 7. Նոյն, 32, 116, 147, 156, 160, 162, 222, 399: 8. Նոյն, 257, 258, 258-259, 311-312, 394: 9. Նոյն, 400. 10. Նոյն, 116: 11. Նոյն, 116, 315: 12. Նոյն, 156: 13. Նոյն, 147, 156: 14. Նոյն, 348: 15. Նոյն, 116, 119, 257, 348: Կանոն., 54: 16. Նոյն, 257: 17. Նոյն, 21: 18. Նոյն, 119: Կանոն., 54: 19. Barkan, 354. 20. Նոյն, 315: 21. Նոյն, 32, 147, 222, 399: 22. Նոյն, 400: 23. Նոյն, 257-259, 311-312: 24. Նոյն, 315: 25. Նոյն, 116: 26. Համբարեան, 110:

ԹՈՒՄԱ (էջ 437) – 1. Kazimirski, II, 84. 2. Պեհաւտոյն, 457: 3. Գամոս, 805: 4. Պոզանեան, 249: 5. Barkan, 222-223.

ԹՈՒՍԻ ԹՈՒԼ (էջ 437) – 1. Պեհաւտոյն, 240: 2. Steingass, 260. 3. Գամոս, 441: 4. Մալխասեանց, Գ., 453: 5. Հայոց, ԳԱ., 93:

ԹՈՓՁՈՒԼԱՐ ՄԱՍՐԱՆԸ (էջ 438) – 1. Գամոս, 811: Պեհաւտոյն, 459: 2. Kazimirski, I, 1333. 3. Pakalin, III, 439.

ԹՈՓՐԱԳ ԽԱՐԱՆ (էջ 439) – 1. Գամոս, 811: Պոզանեան, 253: Պեհաւտոյն, 459: 2. Kazimirski, I, 555. 3. Գամոս, 534: 4. Պեհաւտոյն, 304: Պոզանեան, 339: 5. Ղազարեան, 101: 6. Նոյն, 108:

ԹՈՓՐԱԳ ԶԱԳԳԸ (էջ 440) – 1. Գամոս, 811: Պոզանեան, 253: Պեհաւտոյն, 459: 2. Kazimirski, I, 466. 3. Գամոս, 511: Պեհաւտոյն, 293: 4. Barkan, 285. 5. Նոյն, 276:

ԹՈՓՐԱԳ ՊԱՍԱՆ (էջ 440) – 1. Գամոս, 811: Պեհաւտոյն, 459: Պոզանեան, 253: 2. Գամոս, 241: Պեհաւտոյն, 140: Պոզանեան, 671: 3. Համբարեան, 314: 4. Եսզբեան, 589:

ԹՈՓՐԱԳ ՊԱՍԹԸ (էջ 441) – 1. Գամոս, 811: Պեհաւտոյն, 459: Պոզանեան, 259: 2. Գամոս, 241: Պեհաւտոյն, 140: 3. Նոյն, 459: 4. Pakalin, I, 26. Pakalin, III, 519-520. 5. Նոյն, 520: 6. Նոյն, 440: 7. Գարիկեան, 295: 8. Նոյն, 322: 9. Նոյն, 206:

ԹՈՓՐԱԳ ԲԵՍՄԻՔ (էջ 443) – 1. Գամոս, 811: Պեհաւտոյն, 459: Պոզանեան, 259: 2. Kazimirski, I, 862. 3. Barkan, 276. 4. Նոյն, 285:

ԹՐԱՆԶԻԹ ԲԻՍՈՒՄԸ (էջ 444) – 1. Ghiotti, 1180. 2. Kazimirski, I, 862. 3. Pet. Lar., 1059. 4. Պեհաւտոյն, 214: 5. Գամոս, 621:

Ի

ԻԳՔԱ (էջ 445) – 1. Kazimirski, II, 770. 2. Նոյն, 771: 3. Գամոս, 965: Պեհաւտոյն, 549: Պոզանեան, 254: 4. Երեմէլ, 104: 5. Համբարեան, I, 465:

ԻԶԻՆՆԱՄԷ՛ ԽԱՐԱՆ (էջ 446) – 1. Kazimirski, I, 22. 2. Նոյն, 555: 3. Steingass, 1380. 4. Պեհաւտոյն, 82: 5. Նոյն, 305: Պոզանեան, 341: 6. Գամոս, 535: 7. Pakalin, I, 89.

ԻԶՆԻ ՍԵՃԻՆԷ՛ (էջ 447) – 1. Kazimirski, I, 22. 2. Նոյն, 1103: 3. Գամոս, 64, 682: Պեհաւտոյն, 23, 387: Պոզանեան, 257, 734: 4. Pakalin, III, 439.

ԻԼԹԻՉԱՄ ՊԵՏԵԼԱԹԸ (էջ 447) – 1. Kazimirski, II, 988. 2. Kazimirski, I, 97. 3. Գամու, 133: 4. Պեմաւտոյն, 73: 5. Պոզանեմ, 262: 6. Գամու, 256: 7. Պեմաւտոյն, 148: Պոզանեմ, 680: 8. Թորքական, Ա., 361: 9. Թորքական, Գ., 227: 10. Beldiceanu, I, 165. 11. Vucinic, 45. 12. Նոյն, 44: 13. Նոյն, 51: 14. Pakalin, III, 441. 15. Թորքական, Գ., 37: 16. Նոյն, 227: 16. Ինքնական, 54: Թորքական, Ա., 278-279: 17. Թորքական, Գ., 53: 18. Ասեմ. (1871), 470: 19. «Պաշ. Տեղ.», 26: 20. Ա.Պ.Պ., 296:

ԻԼԻԱՄ ԽՈՒՐԸ (էջ 452) – 1. Kazimirski, II, 351. 2. Նոյն, I, 555: 3. Պոզանեմ, 261: 4. Գամու, 113: 5. Պեմաւտոյն, 54: 6. Գամու, 535: 7. Նոյն, 8. Pakalin, III, 438:

ԻՅՐԱՃԱԹ (էջ 453) – 1. Kazimirski, I, 555. 2. Գամու, 60, 62: 3. Պեմաւտոյն, 18: 4. Steingass, 25. 5. Յիշատակ., Բ., CXXVII: 6. Հրովարտականք, Ա., 73: 7. Նոյն, 110: 8. Հայոց, ԳԱ., 482: 9. Եզրանք, 589: 10. Հայոց, Գ.Բ., 84: 11. Հրովարտականք, Ա., 119-120: Յիշատակ., Բ., CXXIX: 12. Թորքական, Բ., 295: 13. «Պաշ. Տեղ.», 26: 14. Նոյն, 25: 15. «Երգնկայէն», 67: 16. «Սարսիղէն», 44: 17. «Արարիք», 84: «Պաշ. Տեղ.», 27: 18. «Հայ վիճակ», 134: 19. Թորքական, Բ., 295: 21. Չուլպեան, 102: 21. Հրովարտականք, Ա., 53, 56: 22. Նոյն, 66: 23. Սաչիկեան, 74: 24. Յիշատակ., Բ., CXXVII-CXXVIII:

ԻՅՐԱՃԱԹ-Ի ԳԱՆԱ (էջ 456) – 1. Kazimirski, I, 555. 2. Kazimirski, II, 803. 3. Steingass, 25. 4. Գամու, 60, 62. Պեմաւտոյն, 18: 5. Գամու, 968: 6. Պոզանեմ, 47: Պեմաւտոյն, 551: 7. Հայոց, ԳԱ., 482:

ԻՅՐԱՃԱԹ ԿԻՒՐԻԻԹԻ (էջ 457) – 1. Kazimirski, I, 555. 2. Գամու, 1060: Պոզանեմ, 364, 375: 3. Պեմաւտոյն, 613: 4. Pakalin, II, 39. 5. Pakalin, III, 22.

ԻՀՋԱՐԻԷ (էջ 458) – 1. Kazimirski, I, 447. 2. Պեմաւտոյն, 16: 3. Գամու, 57: 4. Pakalin, II, 45. 5. Pakalin, III, 438.

ԻՀԹԻՍԱ Պ ԸՆԴՈՒՄ (էջ 459) – 1. Kazimirski, I, 423. 2. Նոյն, 862: 3. Պոզանեմ, 267: 4. Պեմաւտոյն, 15: 5. Գամու, 55: 6. Pakalin, II, 43. 7. Kazimirski, I, 424. 8. Յիշատակ., Բ., CXXIX: 9. Պոզանեմ, 267: 10. Պեմաւտոյն, 658: 11. Steingass, 497: 12. Pakalin, II, 43. 13. Beldiceanu, II, 296. 14. Pakalin, II, 43. 14ա. Օրագրութիւն, 218: 15. Beldiceanu, II, 296. 16. Թորքական, Ա., 361: 17. Լեմացի, 318: 18. Beldiceanu, II, 151, 158. 19. Pakalin, II, 725. 20. Bell, 35. 21. Pakalin, II, 161. 22. Նոյն, 725: 23. Beldiceanu, II, 143. 24. Barkan, 123. 25. Նոյն, 26. Նոյն, 228: 27. Նոյն, 69: Կամու, 28: 28. Barkan, 218. 29. Pakalin, III, 440. 30. Barkan, 330. 400. 31. Նոյն, 123, 167, 229, 300, 400: Կամու, 50: Beldiceanu, II, 195-197. 200: 32. Barkan, 257. 33. Նոյն, 255: 34. Նոյն, 330: 35. Նոյն, 400: 36. Beldiceanu, II, 195-197. 200. 37. Barkan, 330. 38. Նոյն, 330, 350: 39. Նոյն, 123, 255: 40. Նոյն, 123, 134, 167, 226: 41. Նոյն, 179: 42. Նոյն, 134, 167, 179, 199, 400: 43. Նոյն, 330: 44. Նոյն, 134: Կամու, 69: 45. Barkan, 350, 46. Beldiceanu, II, 143, 195-197, 200, 232, 237-239. Barkan, 123, 167, 228, 255, 257, 300, 330, 550. Pakalin, II, 43.

ԻՃԱՆՔԻ ԱՊԳԸՆԻ (էջ 464) – 1. Kazimirski, I, 354. 2. Գամու, 27: 3. Նոյն, 51: 4. Պեմաւտոյն, 11: 5. Barkan, 305, 309. 6. Ղազարեան, 102:

ԻՃԱՆՔԻ-Ի ԽՈՒՐԱՆ (էջ 465) – 1. Kazimirski, I, 354. 2. Steingass, 457. 3. Գամու, 51: Պեմաւտոյն, 11: Պոզանեմ, 269: 4. Գամու, 537: Պեմաւտոյն, 306: Պոզանեմ, 345: 5. Barkan, 215, 552.

ԻՃԱՐԷ-Ի ԱՐՁ (էջ 466) – 1. Kazimirski, I, 13: 2. Նոյն, 25: 3. Գամու, 68: Պեմաւտոյն, 27: Պոզանեմ, 165: 4. Գամու, 51: Պոզանեմ, 269: 5. Պեմաւտոյն, 11: 6. Barkan, 300. Ինքնական, 112:

ԻՃԱՐԷ-Ի ԶԵՄԻՆ (էջ 467) – 1. Kazimirski, I, 13: 2. Steingass, 622. 3. Գամու, 51: Պոզանեմ, 269: 4. Պեմաւտոյն, 11: 5. Pakalin, II, 16. 6. Barkan, 153. Կամու, 90:

ԻՃԱՐԷ-Ի ՄԵՏՐԷ (էջ 468) – 1. Kazimirski, I, 13. 2. Պոզանեմ, 497: 3. Barkan, 255.

ԻՃԱՄ ԱԳԸՆԻ (էջ 468) – 1. Kazimirski, I, 51. 2. Գամու, 27: 3. Նոյն, 142: Պեմաւտոյն, 80: Պոզանեմ, 270: Օրագրութիւն, 675: 4. Ազգապատմ, Բ., 2220: Creasy, 150. 5. Pakalin, II, 526. 6. Ղազարեան, 108:

ԻՄԱՐԵԹ ՄԱԼ-Ը ՄԱԿՈՒՆԻ (էջ 469) – 1. Kazimirski, II, 365. Պոզանեմ, 485: 2. Նոյն, 612: 3. Kazimirski, I, 772. 4. Պոզանեմ, 271. Օրագրութիւն, 675: 5. Kazimirski, II, 365. 6. Գամու, 1094: Պեմաւտոյն, 636: 7. Պոզանեմ, 455: 8. Նոյն, 449: Գամու, 1210: Պեմաւտոյն, 708: 9. Pakalin, III, 440. 10. Steingass, 224. 11. Պոզանեմ, 688: Գամու, 304: Պեմաւտոյն, 177:

ԻՄՏԱՏԻ (էջ 471) – 1. Kazimirski, II, 1076. 2. Գամու, 145: Պոզանեմ, 272: Պեմաւտոյն, 82: 3a. Օրագրութիւն, 203. 3. Pakalin, II, 63. 4. Baer, 36. 5. Ղազարեան, 117-121: 6. Ազգապատմ, Բ., 2863: 7. Ղազարեան, 107:

ԻՄՏԱՏ-Ը ԱՋԱՐԻԷ (էջ 473) – 1. Kazimirski, II, 1076. 2. Kazimirski, I, 447, 448. 3. Գամու, 145: Պոզանեմ, 272: Պեմաւտոյն, 82: 4. Գամու, 510: 5. Պոզանեմ, 379: 6. Պեմաւտոյն, 292: 7. Pakalin, III, 141. 8. Նոյն, 439: 9. Հայոց Գ.Բ., 240: 10. Ինքնական, 136: 11. Pakalin, II, 63. 12. Pakalin, I, 26-27.

ԻՄՏԱՏ-Ը ՄԻՆԱՏԻ (էջ 475) – 1. Kazimirski, II, 1076. 2. Kazimirski, I, 342. 3. Գամու, 145: Պոզանեմ, 272: Պեմաւտոյն, 82: 4. Պոզանեմ, 442: Գամու, 451: 4ա. Գորպեմ, ստք. 2. 186-190. 4բ. Ինքնական, 41: 5. Pakalin, II, 11, 63. 6. Pakalin, III, 438. 7. Pakalin, I, 34-35. 7ա. Creasy, 202-203. 8. Մանր ժամ., Բ., 487: 9. Ղազարեան, 107: 10. Ղազարեան, 5: Թեոփիլ, 68: 11. Ազգապատմ, Բ., 3186:

ԻՄՏԱՏ-Ը ՄԵՏԵՐԻԷ (էջ 478) – 1. Kazimirski, II, 1076. 2. Kazimirski, I, 1098, 1099. 3. Գամու, 681: Պեմաւտոյն, 387: 4. Pakalin, I, 113. 4ա. Pakalin, II, 63. 5. Նոյն, 11:

ԻՑԱՆԷ (էջ 480) – 1. Kazimirski, II, 413, 414. 2. Գամու, 108: 3. «Հարկեր», Բ., 247: 4. Գամու, 109: 5. Նոյն, 6. Եզրանք, 589: 7. Creasy, 545. 8. «Հարկեր», Բ., 247: 9. Համարքեան, 111-112: 10. «Հարկեր», Բ., 247: 11. «Հայ վիճակ», 134: 12. «Պաշ. Տեղ.», 25: 13. «Սղերդ», Ա., 119: 14. Ինքնական, 59:

ԻՑԱՆԷ-Ի ԱՍԲԻԲԻԷ (էջ 482) – 1. Kazimirski, II, 413, 414. 2. Նոյն, 254-255: 3. Գամու, 109: 4. Pakalin, II, 11. 5. El, I, 855.

ԻՃԱՆԼԻ ԼԻՒՔՔԻԱՄԻԷ (էջ 484) – 1. Kazimirski, II, 413, 414. 2. Kazimirski, I, 471. 3. Գամու, 108: Պոզանեան, 254: Պենաւտոյն, 52: 4. Պոզանեան, 411: 5. Գամու, 513: 6. Պենաւտոյն, 294: 7. Pakalin, II, 11. 8. Pakalin, III, 438. 9. Lewis, 111-124:

ԻՃԱՆԼԻ ՄԻՆԱՏԻԷ (էջ 486) – 1. Kazimirski, II, 413, 414. 2. Kazimirski, I, 342. 3. Գամու, 108: Պենաւտոյն, 52: Պոզանեան, 254: 4. Նոյն, 442: Գամու, 451: 5. Pakalin, I, 34-35. 6. Pakalin, II, 11. 7. Pakalin, III, 438.

ԻՃԱՆԼԻ ՄԻՆԼԻԷ (էջ 486) – 1. Kazimirski, II, 413, 414. 2. Նոյն, 1141: 3. Գամու, 108: Պենաւտոյն, 52: Պոզանեան, 254: 4. Գամու, 1222: Պենաւտոյն, 714: 5. Գամու, 109: 6. ԱՄԷ, 100:

ԻՃՏԻԷ (էջ 488) – 1. Kazimirski, II, 418. 2. Գամու, 865: Պենաւտոյն, 488: 3. Steingass, 875. 4. Նոյն: Պենաւտոյն, 488: 5. Յիշատակ, Բ., CXXVI- II: 6. Թորքական, Ա., 359: 7. Հրովարտակ, Ա., 108: 8. Beldiceanu, II, 202. 9. Հայոց, ԳԱ., 482: 10. Թորքական, Ա., 81, 104, 118, 119, 125, 138, 151, 152, 171, 192, 194, 208, 232, 267, 271, 297: Օրագրութիւն, 201, 214, 217, 223, 269: 11. Pakalin, II, 107-108. 12. Barkan, 100. 13. Նոյն, 145, 192: 14. Նոյն, 171: 15. Նոյն, 192: 16. Նոյն, 153: 17. Ղազարեան, 107: 18. Թորքահայ, 41-43: Գիւան, ԺԳ., 233, 258-266: 19. Barkan, 159, 215, 552.

ԻՆԵՔ ԵՆՂԸ (էջ 490) – 1. Գամու, 222: Պենաւտոյն, 133: Պոզանեան, 275: 2. Նոյն, 95: Գամու, 1340: 3. Պենաւտոյն, 793: 4. Անտեան, Բ., 252: 5. Ղազարեան, 104: 6. Barkan, 149. 7. Թորքահայ, 41-43: Գիւան, ԺԳ., 233, 258-266: 8. Ջաւն Արք., 57: Գեորգ Մարտի, 127: 9. Ղազարեան, 104: 10. Եազրեան, 588:

ԻՆՔԻԳԱԼ ԽՐՄԸԸ (էջ 492) – 1. Kazimirski, II, 1332-1333. 2. Kazimirski, I, 555: 3. Գամու, 153: 4. Barkan, 7, 11, 30, 31, 64-65, 299, 326, 331. 5. Նոյն, 123: 6. Չուլեան, 100: 7. Պենաւտոյն, 86: 8. Համբարեան, 105: 9. «Հարկերը», Բ., 246:

ԻՇՈՒՐԱ (էջ 493) – 1. Kazimirski, I, 1228. 2. Չուլեան, 63: 3. Գամու, 96: Պոզանեան, 279: Պենաւտոյն, 45: 4. Յովաննիսեան, 393:

ԻՉՄԵԼԻ (էջ 494) – 1. Գամու, 214: Պոզանեան, 281: Պենաւտոյն, 124: 2. Նոյն: Գամու, 214: 3. Պենաւտոյն, 124: 4. Ղազարեան, 108:

ԻՍԵՆՄԸ (էջ 495) – 1. Beldiceanu, II, 290. 2. Նոյն, 291: 3. ՊՊԷԻ, 16: 4. Webster, 7. Pet. lar., 69. Ghiotto, 99. 5. ՊՊԷԻ, 215: 6. Steingass, 256. 7. Գամու, 74: 8. Նոյն, 324: 9. Steingass, 1532. 10. Beldiceanu, I, 163. 11. Barkan, 102, 132, 158, 168, 175, 197. 12. Նոյն, 132, 158, 175, 194, 195, 201, 288: Օրագրութիւն, 74: 13. Նոյն, 158, 194, 201, 341: Հայոց, ԳԱ., 487: 14. Թորքական, Ա., 58-59: 15. Creasy, 22-23. 16. Օրագրութիւն, 673: 17. Beldiceanu, II, 290. 18. Barkan, 132, 158, 163, 191, 195, 201. 19. Pakalin, II, 88-89. Beldiceanu, I, 122, 138. Beldiceanu, II, 203. 20. Is. Ans., II, 393. Չուլաեան, 100: 21. Հայոց, ԳԱ., 487: 22. Էվլիսա Չէլչի, 312: 23. Pakalin, II, 88. Barkan, 288. 24. Barkan, 132, 154, 158, 165, 175, 181, 193, 195, 197, 237, 240, 253, 280, 288, 299, 316, 326, 341, 393, 394, 398, 400. Beldiceanu, II, 215, 235, 275. 25. Նոյն, 210: 26. Barkan, 349, 27. Նոյն, 189, 194: 28. Նոյն, 201: 29. Նոյն, 238, 253, 294: 30. Նոյն,

313: 31. Նոյն, 319: 32. Նոյն, 345: 33. Նոյն, 196: 34. Նոյն, 321: 34a. «Վարչաքաղաք», 444: 35. Նոյն, 250, 253, 289, 341: 36. Նոյն, 239: 37. Նոյն, 249: 38. Նոյն, 201: 39. Նոյն, 345: 40. Նոյն, 238-239: 41. Նոյն, 132, 158, 175, 194, 195, 201, 288: 42. Նոյն, 158: 43. Նոյն, 394: Beldiceanu, II, 275. 44. Նոյն, 158, 194, 201, 341: Հայոց, ԳԱ., 487: 45. Barkan, 398, 400, 46. Նոյն, 249: 47. Նոյն, 69: 47a. Յիշատակ, Բ., CXXVII: 48. Ջամրո, 240: 49. Նոյն, 107, 134, 240, 241: «Վարչաքաղաք», 453: 50. Ջարդրեան, Գ. մաս, 11/27: 51. Barkan, 59. 52. Նոյն, 398, 400: 53. Նոյն, 193: 54. Նոյն, 191: 55. Նոյն, 237: 56. Նոյն, 324: 57. Նոյն, 250: 58. Նոյն, 72: 59. Beldiceanu, II, 219, 275. 60. Barkan, 289. 61. Նոյն, 326: 62. «Վարչաքաղաք», 443-444: 62a. Barkan, 111, 440. 63. Barkan, 338. 64. Նոյն, 354: 65. Նոյն, 345: 66. Pakalin, II, 89. 67. Հայոց, ԳԱ., 445: 68. Barkan, 23, 280, 290, 294, 398, 400. 69. Նոյն, 393: 70. Նոյն, 345: 71. Նոյն, 269: 72. Օրագրութիւն, 74: 73. Barkan, 249. 74. Նոյն, 280: 75. Նոյն, 294: 76. Նոյն, 269, 281, 288: 77. Նոյն, 201: 78. Նոյն, 316: 79. Նոյն, 313: 80. Ջամրո, 167:

ԻՍԵՆՄԻՔ (էջ 505) – 1. Beldiceanu, II, 290. 2. Steingass, 396. 3. Գամու, 324: 4. Pakalin, II, 88.

ԻՍԻԷԼԻԱՔԻԱԹ ԻՉՈՐԲԻՆԻԷ ՎԵՐԻԿԻ (էջ 506) – 1. Kazimirski, II, 1439. 2. Գամու, 166: Պոզանեան, 287: 3. Նոյն, 771: Պենաւտոյն, 777: Գամու, 1317: 4. Չուլեան, 57: 5. Մասնոտ, 81: 6. Steingass, 56. 7. Պենաւտոյն, 40: Պոզանեան, 287: 8. Գամու, 87:

ԻՍԵՆԼԻ ՐԵՍՄԻ (էջ 507) – 1. Ghiotto, 988. 2. Kazimirski, I, 862: 3. Երեմի, 306: 4. Գամու, 92: Պոզանեան, 292: Պենաւտոյն, 42: 5. Pakalin, II, 84.

ԻՏԵԼԱՔ ՐԵՍՄԻ (էջ 508) – 1. Kazimirski, I, 678. 2. Նոյն, 862: 3. Պոզանեան, 294: 4. Գամու, 62: 5. Պենաւտոյն, 20: 6. Pakalin, II, 413. 7. Pakalin, III, 22. 8. Pakalin, II, 104. 9. Գամու, 62:

ԻՐԱԼԻԷ (էջ 509) – 1. Kazimirski, I, 861. 2. Պենաւտոյն, 26. Պոզանեան, 296: 3. Գամու, 67: 4. Նոյն: 5. Չուլեան, 34: 6. Թորքական, Բ., 296: 7. Pakalin, II, 81. 8. Թորքական, Բ., 274: 9. Vucinich, 28. 10. Barkan, 336. 11. Թորքական, Բ., 132: 12. Թորքական, Ա., 38: 13. Թորքական, Բ., 239:

ԻԻՐԵԹ (էջ 512) – 1. Kazimirski, I, 13. 2. Գամու, 52: Պոզանեան, 300: Պենաւտոյն, 12: 3. Barkan, 179.

ԻԻՐԵԹ Ի ԶԵՄԻՆ (էջ 512) – 1. Kazimirski, I, 13. 2. Steingass, 622. 3. Գամու, 52: Պոզանեան, 300: Պենաւտոյն, 12: 4. Barkan, 100. 5. Նոյն, 327:

ԻԻՐԵԹ Ի ԹԱԼԻՄՍ (էջ 513) – 1. Kazimirski, I, 13. 491, 492. 2. Գամու, 52: Պոզանեան, 300: Պենաւտոյն, 12: 3. Պոզանեան, 183: 4. Գամու, 351: Պենաւտոյն, 210: 5. Barkan, 330. 6. Թորքական, Ա., 120-121:

ԻԻՐԵԹ Ի ՄԻԻՆՈՐԵԼԷ (էջ 516) – 1. Kazimirski, I, 13. 2. Kazimirski, II, 183. 3. Գամու, 52: Պոզանեան, 300: Պենաւտոյն, 12: 4. Գամու, 1190: 5. Պենաւտոյն, 69: 6. Barkan, 297. 6. Նոյն, 297, 326:

ԻԻՐԵԹ Ի ՏԵՔԵԱԹԻԷ (էջ 517) – 1. Kazimirski, I, 13. 718. 2. Գամու, 52: Պոզանեան, 300: Պենաւտոյն, 12: 3. Barkan, 179.

- ԻԻՐԵԹ-Ի ՔԻԹԱՊԵԹ (էջ 517) – 1. Kazimirski, I, 13. 2. Kazimirski, II, 859. 3. Գամուս, 52: Պոզանեան, 300: Պեհատտին, 12: 4. Նոյն, 580: Պոզանեան, 859: 5. Barkan, 196. Կանոն., 122:
- ԻՓԵՔ ԲԱՃԸ (էջ 518) – 1. Գամուս, 211: Պեհատտին, 122: Պոզանեան, 307: 2. Steingass, 136. 3. Barkan, 161: 4. Նոյն, 159:
- ԻՔԻ ՊԱՍ ԷՕՇԻԻՐ (էջ 519) – 1. Գամուս, 222, 238: 2. Kazimirski, II, 261. 3. Գամուս, 847: Պոզանեան, 302: Պեհատտին, 478: 4. Barkan, 8, 31, 118, 207, 234: 5. Նոյն, 118: Կանոն., 87: 6. Barkan, 115. 7. Նոյն, 110: 8. Նոյն, 118: 9. Նոյն, 31, 65, 78, 283: 10. Նոյն, 2:
- ԻՔՐԱՄԻԷ (էջ 520) – 1. Kazimirski, II, 890. 2. Պոզանեան, 308: 3. Գամուս, 126: 4. Պեհատտին, 68: 5. Ազգապատմ, Գ., 3572-3573:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ծնորակալիք – Վեհան (Լեւոն Վարդան) Պետիրեան	3
Խմբագրի կողմէ – Կարօ Աքրախանեան	5
Սրկու խօսք – Հենրիկ Բախչինեան	7
Լեւոն Վարդան Պատմաբանը – Կարօ Աքրախանեան	9

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԳԱՆ

Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ	19
Յղումներ	523

ԼԵԻՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՀԱՐԿԵՐԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
ԺԵ-Ի ԴԱՐ
Ա-Ի

Էջադրումը եւ ձեւաւորումը
ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԻ

Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան
Երևան, Արամի 1

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՇԻՉԱՆԻ
ՊԱԼԿԱՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂՁԻԻ
ՏԵՂԱՎԱՅԻՐԵՐԸ

